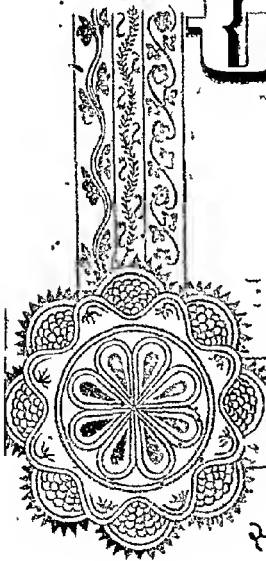

આખંડ આખંડ

સસ્તું સાહિત્ય

પ્રે. નં. ૫૦, અમદાવાદ,
સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૬

એલ્યુમિનિયમ અને પિત્તળનાં વાસણ

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કની યાદ તાજ થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવેનું વ્યાજખી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કોંભતમાં કીકાયત
હોય છે કલાઈ કરવાની જરૂર નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી
ગ્લાસ, પ્લેટા, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સતોપથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૬) લિમિટેડ

‘અખંડ આનંદ’ માસિકના સામાન્ય નિયમો

- આ માસિકપત્ર ૬૨ અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- એક અંગ્રેજીવાર્ષી અંક ન મળે, તો આઠકે ચોતાનો આઠક નખર લખી ખમર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતિ છે.
- સન્માનાનો ફેરફાર અમોને ગુરત જણાવવો, કે જોથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી સકાય.
- આઠકોને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ચોતાનો આઠક નખર અવશ્ય જણાવવા વિનંતિ છે.
- આઠકો ચોતાનું લવાજમ (૧) સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલમહેવી રોડ, દાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી શકશે.
- લવાજમ તથા વ્યવસયા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના સરનામે કરવો.
- માસિકના લેખો વગેરે સબધી પત્રવ્યવહાર સંપાદક ‘અખંડ - આનંદ’, મુખ્યદાર, મેટ્રો સ્નેહમાં પાછળ, ગેરકરોડ, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે કરવો.
- વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ : પરદેશ માટે રૂ. ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪)
- આ માસિક દ્વારા આઠકોને ૪૬ ઇંચ ૬૩મ્ x ૧૦" ના મુમારે ૧૬૦૦ પાનાનું વાર્ષિક માસન અપાશે.
- વર્ગની અથવા આઠક ચનારને વર્ગની શરૂઆતથી આઠક ગણીને પાછલા અંકો મોકલી અપાશે.

સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય ભદ્ર પારો, લોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને કાલમહેવી રોડ, દાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે મુંબઈ-૨

Telg
‘SAVITA’

P

માર્ક

Phone
૨૩૪૬૪

‘પી’ આનંદ

હિંગ

‘રસોઈ માટે સર્વોત્તમ

હિંગવાલા ઠા. ગોપાળજી ચાંપશીની કું.

૨૨૬, વડગાદી, મુંબઈ-૩

કપૂર, બરાચ, અજમા તથા પીપરમી ટના •

ફૂલ, તજ, રફી વિગેરેના વેચારી

અનુક્રમ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ સત્યની આરાધના	શ્રી.	૧
૨ પ્રશ્નશિકતું નિવેદન	શ્રી. મનુ સુખેદાર	૩
૩ તંત્રીસ્થાનેથી	શ્રી. સોપાન	૪
૪ યુગપ્રવાહ	તંત્રી	૬
૫ માનવધર્મ (વાર્તાલાપ)	કાકા કાલેલકર	૬
૬ આઝાદ દિંદવું ભાવિ	શ્રી. મનુ સુખેદાર	૧૩
૭ સૌ દર્શની ઉપાસના (પ્રવચન)	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૮
૮ વિદ્યાના અને જ્ઞાનેશ્વર (વાર્તાલાપ)	શ્રી. નાભાજી	૨૩
૯ આનંદ અને બાળક	શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી	૨૮
૧૦ પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. મધુકર રદિરિયા	૩૦
૧૧ મંગળનાં ચંદ્ર	શ્રી. દાહુભાઈ સુચાર	૩૭
૧૨ સૌ દર્શ, કળા અને જીવન	શ્રી. દિલીપ કોઠારી	૩૯
૧૩ ભાગલા (વાર્તા)	શ્રી. 'સૌભગ્ય'	૪૩
૧૪ નવરાના ધંધા (હાસ્યલેખ)	શ્રી. ન્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૪૬
૧૫ અખંડાનંદનો જીવનમહિમા (જીવનપ્રસંગ)	ન્યોતીન્દ્ર હ. દવે-સોપાન	૫૬
૧૬ અખંડ આનંદ	સ્વામી માધવતીર્થ	૬૫
૧૭ લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ (જીવનપ્રસંગ)	શ્રી. કરસનદાસ માણેક	૬૮
૧૮ જીવનમાં પ્રત-ઉત્સવોનું સ્થાન	શ્રી. વજુભાઈ શાહ	૭૩
૧૯ રાણી (રેખાચિત્ર)	શ્રી. રતિલાલ અદાણી	૭૬
૨૦ ઉપવાસ (આરોગ્ય)	શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીઅર	૮૩
૨૧ જરૂરત મુનિ (ધર્મકથા)	શ્રી. કૃષ્ણચંદ્ર ના. પાઠક	૮૭
૨૨ પક્ષીઓની દુનિયા	શ્રી. વિજયશ્રમ મૌર્ય	૯૩
૨૩ વલ્કલ (નાટિકા)	અનુ: રમણાદિ કિશનલાલ મહેતા	૯૮
૨૪ આયુર્વેદની સૂઝ (આરોગ્ય)	વૈજ પ્રાગજી મોહનજી રાઠોડ	૧૦૭
૨૫ માતૃશ્રી કરતૂરબા (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. લાજુભેન મહેતા	૧૧૧
૨૬ બ્રહ્મવાનનું મંદિર (વાર્તા)	શ્રી. 'પ્રસાંત'	૧૧૬
૨૭ મહાત્મા ઇચ્છાલીમ (ધર્મકથા)	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક	૧૨૦
૨૮ મૌન અને ત્રિવેક	શ્રી. 'સત્યકામ'	૧૨૭
૨૯ તહેવારો દ્વારા લોકકેળવણી	શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૧૩૦
૩૦ આપણું અર્થકારણ	શ્રી. જયંતીલાલ હ. મહેતા	૧૪૧
૩૧ માનવીનું મન	શ્રી. ગણેશ બલવંત ધિટે	૧૪૭
૩૨ પૂણું વિરામ (વાર્તા)	શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ	૧૫૦
૩૩ આનંદ પ્રજાવલિ	શ્રી. સોપાન	૧૫૫
૩૪ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય તરફથી	૧૬૧
૩૫ પ્રેમપથ [ગોળન ૨]	(યોજક) શ્રી. વાલજી ગોપિંદજી દેસાઈ	૧૬૪

સરવં સાહિત્ય લઈક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી: મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)

સુદ્રેક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ કલ્હાનજી દેસર

સુદ્રેજ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રામખંડ-અમદાવાદ

અમે અમારા ગ્રાહકોને તથા મિત્રોને

આનંદમય દિવાળી

અને

નવું વર્ષ સુખાસુખ

ઈચ્છીયે હીયે

હિન્દ સાયકલ્સ લિમિટેડ.

सद्गत सिद्धि अभ्युदय

અર્પિંક અર્પિંક

વર્ષ ૧૯૬૦, ૨૨મું ક્ર. ૧૨૦] તંત્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' [નવેમ્બર ૧૯૪૬

સત્યની આરાધના

જોઈ પણ મહાપુરુષના જન્મદિવસે દિલમાં પ્રભ ઊઠે છે, કે આ પર્વને શાંતિ અને સમ્યાઈથી ઊજવવાનો દિવસ ઠોઈ યુગમાં આવશે ખરો? ખુદ, મહાવીર અને ઈસુના આત્મસમર્પણને એકત્રી હબર વર્ષ યઈ ગયા તે પહેલાં પણ અનેકે સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર એના કંઠારા ને હાસીના માચડા ભેંચા હશે, લોકસમૂહના પધ્ધરને માર પણ લગાએ ચાખ્યો હશે, છતાં સત્ય તો હજી દરનું દર જ રહ્યું છે.

દિલમાં શકા ઊઠે છે, કે જગત ઉપર અતિમ સત્તા ઠોની? સત્ય અને અસત્યનાં મુકાબલામાં અતિમ વિજય ઠોનો? ખુદ ગયા, પણ માર હજી મર્યો નથી; પંચગબર ગયા, પણ શેતાન હજી જીવતા જ છે, ઈશુ ગયા, પણ વધર્યો જ હજી ઊભો જ છે, સોક્રેટિસ ને મીરા ગયા, પણ એરના કંઠારા તો હજી છઠ્ઠાછઠ્ઠ લચ્યાં છે આ સાધુઓ ને પંચગબરોની જમાતમાં શું ગાંધી પણ જશે અને અસત્ય, સ્વાર્થ, હિંસા અને સામ્રાજ્યશૂન ચાલું જ રહેશે?

જગતમાં અમર તત્ત્વ કયું? સત્ય કે અસત્ય? ખુદિ વિચારી શકતી નથી ધર્મશાસ્ત્રો સત્યને પરમશક્તિ કહે છે; પરંતુ સામાન્ય માનવીની નિર્બળ આંખ કંઈક જુદું જ જુએ છે. મદ્રા ડગમગી જાય છે હિંસા અને અસત્યની જવાળાઓ સત્યના નાશક હીવાને બણે ઝાંખો પાડી દે છે.

‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્’ કાન ઉપર જાયડાય છે, પણ મદ્રા પ્રગટતી નથી ઠગાળો અને દલિતોના આ દેશમાં પ્રત્યેક પ્રજાતે ને પ્રત્યેક સમિતિએ નિર્બળો ઉપર બળવાનોનો વિજય બોધે છે એ વિશ્વખુદના રણખલુમાં પણ એ જ દશ્ય દેખાયું હતું. ‘જે બળવાન તે જ સત્યવાન’ એવું સૂત્ર સ્થાપિત થતું બય છે.

શું હશે આ? જગતની રચના શું અસત્ય ઉપર ઘઈ છે? ખુદ ને ઈસુ, સોક્રેટિસ ને મીરા, ગાંધી ને ક્યાનદનાં બલિદાનો શું વૃથા છે? સત્ય શું મશીનગનો છે? મનવારો છે? તોષો છે? સખમરીનો છે? એટમબોંબ છે?

જવાબમાં એક શાંત પણ નિશ્ચલ સ્વર બાણે આકાશમાંથી આવે છે. ઝડપા બેસતી નથી, છતાં આશાની ઝીણી દીવડી એ પેટાવે છે. વનઘોર કાળી રાતમાં ચમકતા તારાઓની જેમ અંતરના આકાશમાં આ અક્ષરો વંચાય છે.

‘સત્ય જ સર્વોપરી છે. અસત્ય પણ સત્યનો અંચળો એટલે છે, ત્યારે જ જીવી શકે છે. અહિંસા જ ખળવાન છે. હિંસા પણ જ્યારે ભાત્રિ શાંતિની વાત, ઉચ્ચારે છે ત્યારે જ ફાલે છે. પ્રેમ જ પરમ શક્તિ છે. સ્વાર્થ પણ પરમાર્થનું રૂપ પકડે છે, ત્યારે જ સફળ થાય છે.’

આ અક્ષરો સાથે પયગંબરોની પરમવાણી કાનમાં અથડાય છે:

‘વજ્ર જેવી હિંસાને ગાળી નાખવા, અહિંસાનો અગ્નિ પણ એવો જ પ્રયંદ બોધ્યે; અસત્યના પહાડને ભેદવા સત્યની સાધના પણ એવી પ્રખર બોધ્યે; એક ગાંધી, એક ઈસુ, એક બુદ્ધ, એક મહાવીર, એક સોહેદિસ આખા જગતનું ઝેર પી શકે નહિ. અસત્યને અસ્તિત્વ નથી; છતાં સત્ય શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એના આધારે એ જીવી શકે છે. સત્ય સર્વોપરી અને સમર્થ તે ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે એ શુદ્ધ હોય. આવા સત્યની જ આપણે આરાધના કરીએ.’

ભૂદેવે નહિ કે જગતમાંથી અસત્ય, હિંસા, દ્વેષનું ઝેર આપણે ત્યારે જ દૂર કરી શકીશું, જ્યારે આપણું અંતરમાંથી સત્ય, પ્રેમ અને મૈત્રીનાં ઝરણું વહેતું થશે. બુદ્ધની કે ગાંધીની પૂજાથી નહિ, એમના જયજયકારથી પણ નહિ; પરંતુ એમણે પ્રયોધેલા સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવાથી જ એમણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ જગતભરમાં આપણે પ્રસારવી શકીશું.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યની પ્રકૃતિ એવી છે કે જે મહાન હોય તેની પૂજા કરવી અને તેણે પ્રયોધેલા સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવાને બદલે તે મહાન પુરુષની કૃપા મેળવવાના પ્રયાસો કરવા. જગતમાં જે ‘અવતારો’ થઈ ગયા તે અવતારોનાં કથા-કીર્તન કરતી વખતે પણ એનું જીવનરહસ્ય બહુવા કે સમજવાનો આપણે પ્રયાસ નથી કરતા; પરંતુ ભક્તિભાવમાં જ રાચીએ છીએ.

મહાપુરુષોની ભક્તિ કરીએ ને પૂજા કરીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. એમ કરવાથી નમ્રતા વધે છે; ને ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે; પરંતુ જો એટલે જ અટકી જઈએ, તો જીવનશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ. જીવનશુદ્ધિ સત્યની આરાધનાથી જ થાય. મહાપુરુષોનું જીવન, સત્યની આરાધના શી રીતે થઈ શકે તે સમજાવે છે. દરેક ધર્મના અવતારો, તીર્થંકરો, પયગંબરોએ સત્યશોધનની પ્રવૃત્તિમાં જીવન ખરચેલું છે. ભક્તો ઋષિઓ અને સંતોનું જીવન પણ એ જ માર્ગે વહે છે. આપણે એમના જીવનનો મર્મ બાણીએ તો સત્યની આરાધના કરવાનું સહેલું થાય.

ગાંધીજીએ એમની આત્મકથાને ‘સત્યના પ્રયોગો’ એવું નામ આપ્યું છે, તેના આ જ અર્થ છે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી નામની વ્યક્તિની એ કથા નથી; પરંતુ એ વ્યક્તિએ સત્યના જે પ્રયોગો કર્યા તેના પુરુષાર્થની એ કથા છે. આપણે એ પ્રયોગો ભૂદેવે જઈએ ને માત્ર વ્યક્તિની મહત્તા જ ગાંધીએ, તો સત્યની આરાધના શી રીતે થાય ?

જગતમાંથી અસત્ય, હિંસા, અન્યાય, દ્વેષ દૂર કરી તેમને રચાને સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય અને પ્રાનુભાવ દાખલ કરવાં હોય તો આ માર્ગે જવામાં વિલંબ ન કરીએ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોદય
શુજરાતના ધરધરમાં જાણીતું છે આજના
શુજરાતને વાચ્ય કરવામાં એનો હિસ્સો
સૌથી મોટો છે આજ સુધીમાં પાંચસો
જેટલા. નાનામોટા ગ્રંથોની લાખો નકલો
એણે શુજરાતને આપી છે. શુજરાતમાં
‘અધમાળા’ની ચરખાત એ સરખા દ્વારા જ
ધર્મ ગણાય

‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’ મુખ્યત્વે ધાર્મિક
સાહિત્ય પ્રગટ કરનારી પ્રકાશન સંસ્થા છે.
‘પરંતુ આ સંસ્થાએ કદીયે ‘ધર્મ’ને અર્થ
‘સમ્રાજ્ય’ જેવો સંકુચિત નથી કર્યો સર્વ
‘ધર્મ’ સમસાવની સાવના ઉપરાંત જે
જીવનને જોએ ક્ષાવે તે ખંડુ’ ધાર્મિક ગણાય
એવો કથાપક અર્થ આ સંસ્થાએ સ્વીકાર્યો
છે સંસ્થાના સ્થાપક સિદ્ધ અખંડાનકે
પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો ઉપરાંત જગતભરના
મહાનુભવો ને સર્તૌનાં જીવનચરિત્રો,
પ્રેરણાદાયી વાર્તાઓ, નિબંધો, આરોગ્ય
અને વૈદકના ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે સ્વામીજી-
ના મૃત્યુ પછી પણ એ પ્રજાસિકા ચાલુ રહી
છે ને કેટલેક જગે તે એનો વિકાસ પણ
થયો છે

છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં આ સંસ્થાએ
આધુનિક અને જામની સાક્ષરોમાં જાણના
થાય એવા લેખકોને સહકાર વિશેષ
પ્રમાણમાં મેળવ્યો છે લોકોને શુદ્ધ અને
સારિવક ખેતર જન, જ્ઞાન, માહિતી અને પ્રેરણા
પ્રાપ્ત થાય એવા પ્રકાશનોની સંસ્થા દિવસે
દિવસે વધતી જ રહી છે ‘સર્વોપયોગી
સાહિત્ય શ્રેણી’ની શોજા, એ દિશામાં
સારાયેલું એક મોટું પગલું છે આ શ્રેણી
દ્વારા ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો સાહીને સરળ
આપામાં સુદર ૩૫૨૨ સાથે જુજ સસ્તી

કિંમતે પ્રસિદ્ધ થાય છે શુજરાતના
સાહિત્યકારો ને લોકસેવકોને સહકાર આ
માળાને પ્રાપ્ત થયો છે

જીનુ મહાત્મવતુ પગલું ‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’
દ્વારા સરાયુ છે આ શ્રેણીમાં બિસ્સામાં
રહી શકે તેવા નાના પુસ્તકો ત્રણ-ચાર
આનાની કિંમતમાં આપવામાં આવે છે.
આ માળાને પણ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને સહકાર
પ્રાપ્ત થયો છે અને સારી સફળતા મળી
રહી છે.

આને એક ત્રીજું પગલું આ સંસ્થા
ભરે છે ને તેનો સાર શ્રી સોપાનને સિદ્ધિ
મૂકે છે માસિકની શોજના તો સ્વામીજીએ
આજથી ચાલીસ વર્ષ પહેલાં પદ્મ વિચારેલી
એમના મંત્રો ઉપરથી જાણવા મળે છે
આ વિચાર ફરીફરીને એમને આવતા હતા
આજે એમની સાવના એમણે જ નીમેલા
ટૂંકીઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ થાય છે. તે અમારા
મોટે સહમાજની નિશાની છે અમને અજ્ઞા
છે કે જે પથે આ સંસ્થા ચાલી રહી છે તે
પથે આજળ ધપવામાં આ માસિક વિશેષ
ઉપયોગી થશે માસિક નામની પસંદગીમાં
પણ સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ જાળવી
રાખવાની વૃત્તિ અમે રાખી છે

એક રીતે બેઉએ તો આ માસિક
‘વિવિધ અધમાળા’ને સ્થાને પ્રગટ થાય છે
એ માળાના બ્રાહ્મકોને અમે વિનંતિ કરી કે
તેઓ હવે આ માસિકના બ્રાહ્મક અને તેના
બ્રાહ્મકો તરફથી ખુલ્લું હિતસાહજનક ઉત્તર અમને
મળ્યો છે પરમાત્માને અમારી પ્રાર્થના છે
કે જનતાએ અમારા ઉપર મૂકેલા વિભાસને
અમે લાવક નીવડીએ એવી એ શક્તિ આપે
આ માસિક દ્વારા સંસ્થાની અનેકવિધ
પ્રવૃત્તિની જાણ પણ અમે વાચકોને કરી શકીશું.

તંત્રીસ્થાનેથી

એક વર્ષ પહેલાં પહેલીવાર શ્રી. મનુ સુનેદારને હું મળ્યો, ત્યારે તો મને કદપના જે નહોતી કે તેઓ ધીમેધીમે આ સંસ્થામાં મને જોડતા જશે. હું એમની માગણીથી મળવા ગયો હતો. તેઓ વિચારતા હતા કે ‘સસ્તું સાહિત્ય’ દ્વારા લોકકલ્યાણના નવાનવા માર્ગો શી રીતે ખોલી શકાય અને જેમને ‘સાક્ષર,’ ‘સાહિત્યકાર,’ ‘વિદ્વાન’ અને ‘લેખક’ કહેવામાં આવે છે, તેમનો સહકાર આ સંસ્થાને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય. હું બાણુતો હતો કે આ કાર્ય માટે તેઓ ઘણાને મળતા હતા અને ચર્ચાઓ કરતા હતા. મેં પણ એમની સાથે એકાદ કલાક પસાર કર્યો અને અમે અત્યવશસ્થિત રીતે ઘણી વિચારો કરી નાખ્યા.

ખાજા ને ત્રીજા મુલાકાતે તો પ્રકાશનેની યત્નાઓ તૈયાર થવા લાગી; પરંતુ હું પોતે રાત્રે ઉઠાવવાની સ્થિતિમાં નહોતો. એટલે એ વાત અટકી ગઈ. એકાદ વર્ષ એમ ને એમ પસાર થઈ ગયું. એ દરમિયાન અમારો પરિચય એવો ગાંઠ થતો ગયો કે સામાન્ય રીતે મારા કોઈ કામની તેઓ ના ન પાડી શકે ને તેમનો આગ્રહ હું ઠેકી ન શકું.

તેઓ ‘સસ્તું સાહિત્ય’ના કામના લોકો જોવાયા હતા અને હું એમની પાસેથી, મારી વર્તમાનપત્રોની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું કંઈક બાણુ સેવાની ઇચ્છાથી જોવાયા હતા. આમાંથી એક દિવસ ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ને આકાર મળ્યો ને એનું સંપાદનકાર્ય મારા શિરે આવી, સમયના વીતવા સાથે સંખ્યા દૃઢ થયો ને સંસ્થા સાથેનો સહકાર વધતો ગયો. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેના સહકારમાં ‘સિદ્ધ અખંડાનંદ’ લખવાનું પણ એમાંથી જ કિલ્લું થયું. આજે ‘અખંડ આનંદ’નું તંત્રીપદ પણ એ રીતે જ હું સ્વીકારું છું.

બારેક વર્ષ પહેલાં લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં મેં પ્રવેશ કર્યો; ત્યારે કેટલીક ભાવનાઓ મનમાં હતી. આ ભાવનાને અમલી રૂપ આપવા શક્તિ અનુસાર પ્રયોગો પણ કર્યા. ‘સફળતા-નિષ્ફળતા’ અનુભવ સેતાસેતાં સંશોધનશાસ્ત્ર કેટલુંક મારાથી થઈ જ ન શક્યું તે મનમાં ને મનમાં પડી રહ્યું હતું. પહેલેથી જ એમ લાગતું હતું કે સામાન્ય લાખીવાંચી બાણુતા લોકોને

શ્રી. સોપાને અમારા આગ્રહને વશ થઈ આ માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું છે, તેની પાછળ એમની સાથેની અમારી મૈત્રી તો કારણભૂત છે જ; પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષમાં ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ના સંપાદનની સફળતા અને સંસ્થાનાં અન્ય કાર્યોમાં એમના તરફથી મળતો ઉપયોગી સહકાર પણ કારણરૂપ છે. ‘ધર્મ’ અને નીતિનું પ્રાધાન્ય રાખી લોકપ્રિય થાય એવું કર્યું એવી સામાન્ય સૂચના, સાથે એમને આ કામ સર્વ જવાબદારી સાથે સોંપ્યું છે. તેનું પરિણામ બહુ સારું આવ્યું છે અને મને

ખાતરી છે કે ભવિષ્યમાં પણ સારું જ આવશે. તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ડૂબેલા છે; છતાં આ સંસ્થાને પોતાની માની જે સહકાર આપી રહ્યા છે, તે માટે ટ્રસ્ટીમંડળ વતી હું એમનો આભાર માનું છું. હું એવો વિશ્વાસ રાખું છું, કે એમના હાથમાં આ માસિકનું તંત્ર સુરક્ષિત રહેશે ને આ સંસ્થા દ્વારા લોકહિતની પ્રવૃત્તિ નવાનવાં ક્ષેત્રોમાં વધતી જ જશે.

સરદ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્વારા દ્રુટીઓ વતી
મનુ સુનેદાર (પ્રખખ)

શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ને વ્યગ્રેરક વાચનસામગ્રી આપવી એઈએ યોજનાઓ પણ અનેક થકાઈ જતી, પરંતુ એ પાર પાડવાના સયોજો નહોતા. 'સસ્તુ સાહિત્ય' તરફ શ્રી મનુ વ્યગ્રેહાર મને ખેચી શક્યા તેની પાછળ, માગી આ અધૂરી ઈચ્છા ને એનો અસંતોષ પણ કારણભૂત ગણાય.

'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' અને આ માસિક 'અખંડ જ્ઞાન'ના ટેવુઓ સરખા જ છે. વ્યાપક અર્થમાં આ ધર્મતંત્ર માસિક છે. જીવનમાં જે કંઈ શુભ છે તેનો વિકાસ થાય અને જે કંઈ અશુભ છે તેનો હાય થાય એવી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ ગણાય. ધર્મને રાજકારણથી તો શું, કોઈ પણ 'કારણ'થી જુદો પાડી શકાય નહિ આ ધર્મ એટલે અમુક સપ્રદાય કે અમુક કિયાકાંડ એમ નહિ જ.

નોંધ 'અખંડ જ્ઞાન' શા માટે માત્ર 'જ્ઞાન' તરફ વિશેષ પક્ષપાત હોય, છતાં 'અખંડ જ્ઞાન' રાષ્ટ્ર, કારણ કે આ સત્યાના સ્થાપકની સ્મૃતિ એમાં રહે છે અને જ્ઞાનનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે જીવ માત્ર જ્ઞાન માટે જ જીવે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી પાપ-પુણ્યની ફરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કંઈક મેળવવાની અને અતે એ દ્વારા સુખ પામવાની જ વૃત્તિ હોય છે, જ્ઞાન એ જ માનવ માત્રનું અને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનું જીવનધ્યેય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી આ જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ કર્ણવવામાં આ માસિક સદેજ પણ ઉપયોગી થાય એ લાવના નામની પાછળ રહી છે જ્ઞાનની અને સુખની શોધમાં

પડેલા સૌ કોઈ તે પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી. પરિવારના જ્ઞાનદગ્ધા સાચત જ્ઞાનદ બુદ્ધી જવાય છે પ્રેમની પાછળ પડતા પ્રેમ મૂકી દેવાય છે જ; માટે 'અખંડ જ્ઞાન' ને આદર્શરૂપે ને કસોટીરૂપે રાખેલ છે જે જ્ઞાનદ અખંડ હોય તે જ માણે જ્ઞાનદ, તે જ સાચત જ્ઞાનદ એ જેને પ્રાપ્ત થાય તેને હું ખોનો ને શોધનો ભય હોય જ નહિ

સાહિત્ય અને કલા સાત્ત્વિક જ્ઞાનદ આપનારી પ્રવૃત્તિ છે મત્ય, શિવ અને સુદર એકબીજાના પૂરક તો છે જ. પણ વિશાળ અર્થમાં વિચારીએ તો તે એક જ છે જે સત્ય હોય તે કલ્યાણકર હોય જ અને જે કલ્યાણકર તે જ સુદર.

'અખંડ જ્ઞાન' એ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનો પ્રયાસ કરો.

પડેલા જ અંકે 'અખંડ જ્ઞાન'ને સાહિત્યકારે, અખવાસીઓ ને શિક્ષકો તરફની જે સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે હું સૌનો સભ્ય છું હું બર્ણુ છું આ સરજાની શુભ પ્રવૃત્તિ, સચાલકોના મીઠા સંબંધો અને મારા પ્રત્યેની અતત પ્રીતિ, એ ત્રણેયના સુયોગથી આ સહકાર મળી શક્યો છે મને આશા છે કે ઉત્તરોત્તર એમાં વૃદ્ધિ થાય એવી વૈવિધ્યતા અગે જતાવી આવીશું

મારા આમ ત્રણને માન આપી જેમણે આ અકર્માં છપાયા છે તે ઉપરાંત પણ લેખ, વાર્તા, નાટક વગેરે શોધેલાં છે, તેમનો ઉપયોગ આવતા અકર્માં થઈ જશે વૈવિધ્ય જળવવા માટે કેટલીક સામગ્રી મારે રાખી રહી પડી છે

સોપાન

યુગપ્રવાહ

એ જ દુર્દશા !

વિશ્વયુદ્ધે ઉપજાવેલી અનિદ્ર અસરોમાંથી જગતનો કોઈ દેશ હજી મુક્ત થયો નથી. જગતમાં સૌથી 'મહાન' ગણાતા દેશો પણ ચિંતામાં ડૂબેલા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થા ઊભી થઈ છે; પરંતુ સૌનું ધ્યાન પોતાના સ્વાર્થો ઉપર જ કેન્દ્રિત થયું છે. નાના ને નબળાને મદદ કરવાની ક્ષતિને ખદસે પોતાનાં સાધનો દ્વારા એમના ઉપર એક અથવા બીજા પ્રકારનું વર્ચસ્વ રાખવાના જ પ્રયત્નો શરૂ થાય છે. અમેરિકા જગતનો સૌથી સમૃદ્ધ દેશ છે. એની અનર્ગળ દોલતને ઉપયોગ પોતાનાં હિતને લક્ષમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે. રશિયા શક્તિશાળી મુલક છે. એની શક્તિ જગતનાં હિતમાં નહિ પણ પોતાની લાગવજનાં ક્ષેત્રો વધારવામાં અને ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ઝાંવી પડે તો ગમે તેવી સત્તા સામે ટકી શકાય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ખરચાય છે. બ્રિટન વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંનું નથી રહ્યું, એટલે એ અમેરિકાની સોડમાં ભરાયું છે અને પોતાની સ્વભાવગત મુતસદ્દીગીરી વડે મહત્તા ટકાવવા મથી રહ્યું છે. યુરોપના બીજા દેશો એક અથવા બીજા પક્ષના વાળિંગ ખનીને જીવી રહ્યા છે. શક્તિશાળી જર્મન પ્રજા આજે તો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જઈને પાશ્વગાલી ભોગવી રહી છે.

આફ્રિકાની દર્યા જેવી હતી તેવી જ છે. આદિ પ્રજા માનું ઊંચડી શક્તી નથી અને વિશ્વયુદ્ધના પ્રતાપે જે પરિવર્તનો થયાં તેમાં આફ્રિકાનું લાગ્યું ઝળકી શક્યું નથી. લોર અધિકારમાં એકાદ પ્રકાશરેખા દેખાય છે; પરંતુ સ્વાધીનતાનું પ્રજાત ઊગવાનાં કોઈ ચિહ્નને નજરે પડતાં નથી.

એશિયાનું પરિવર્તન

આજે દેખાય અને જગતના તમામે દેશોને વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ તો એશિયા ખંડમાં પેદા થઈ છે. જાપાની આક્રમણમાંથી ચીન મુક્ત થયું છે; પરંતુ ત્યાં શાંતિ નથી. આંતરવિશ્વહની આજઁ ધખતી જ રહી છે. અમેરિકા અને રશિયા પ્રચ્છન્ન રીતે ત્યાં લડી રહ્યા હોય એવી સ્થિતિ છે. ચીન, જેવા, જગતમાં સૌથી મોટા દેશની આ સ્થિતિ હોવાના કારણે એશિયાની આગ્રહી કૂચમાં વીજળીવેગ આવતો નથી તેમ એશિયાનું બળવાન સંગઠન પણ રચાતું નથી; છતાં આજે મહાન પરિવર્તન એશિયામાં જ થઈ રહ્યું છે એમાં તો સંદેહ નથી. ગર્વિંદ જગતનું મસ્તક નીચું નમી ગયું છે; પરંતુ તે સિવાય એશિયાના એકથી બીજા ઉડા મુધી પ્રજા બચત ખની છે અને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેવાં સંકટોને સામનો કરી રહી છે. મધ્યપૂર્વના મુસ્લીમ દેશો આમ તો આઝાદ છે; છતાં એમના ઉપર બીજાઓનું જે વર્ચસ્વ છે તે ફગાવી દેવા તેઓ કટિબદ્ધ થયા છે. મોટાં રાજ્યોના સ્વાર્થોની અથડામણ ત્યાં ચાલે છે. આ બાજુ હિંદી ચીન અને ઈન્ડોનેશિયા આદલુત વીરતા દાંખવી રહ્યાં છે. બ્રહ્મદેશ તો હિંદને પગલે 'નહિ' પણ એથી થેં આગળ નીકળી જવા મથી રહ્યું છે. આંતરિક વિદ્રેષે ત્યાંના રાજકારણ ઉપર અસર કરી છે; છતાં તેની આઝાદી નિશ્ચિત છે.

પરંતુ સૌથી ઉજ્જવળ પાતું હિંદમાં લખાયું છે. હિંદનાં ભાગલા પક્ષા છે અને દેશને એક હિંસો છૂટો પડીને બીજા દેશ ખની થયો છે; છતાં દોલરો વર્ષની પરદેશી

શુલામીનો તો અતજ આવ્યો છે હિંદ સ્વાધીનતા મેળવતા જ પળખ અને ઉત્તરના ખીબ પ્રદેશોમાં જે બન્યું છે, તેથી હિંદની તાકાત ઉપર મોટો ફટકો પડ્યો છે અને તેનો વિકાસ રૂધિર છે; છતાં સ્વાધીન ભારત ફરીને શુલામ બને કે આ રુધિર લાંબા સમય ચાલી શકે એ સ્થિતિ તો નથી જ હૈદની પારતી પૂરી થઈ છે અને ઓઠની શર્યાબ થઈ ચૂકી છે હિંદની સ્વાધીનતાએ સમગ્ર એશિયા ઉપર જે અસર પેદા કરી છે તે અસર યોડા વર્ષોમાં જ અત્યંત ઘેરી બનશે અને એમાંથી એશિયા ખંડની એકતા સર્જશે એમાં મુશ્કેલી શકા નથી.

હિંદની સ્વાધીનતા

• હિંદ દેશનો એક હિસ્સો હિંદથી બુદો પડ્યો અને ત્યાં પાકિસ્તાનની રચના થઈ તેણે કુખ પ્રબળતા દિલમાં લાવ્યું છે દેશ ખડિત થવાને પરિણામે તેની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ પણ ખડિત થાય અને ખીલ રાજસતાએને સ્વાધીન રખત રમવાનું પણ સહેલું બને; છતાં આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જે શુમાલ્ય છે તે કરતા મેળવ્યું છે ઘણું વધારે આપણને જે મળ્યું છે, આપણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બે સારી રીતે સાચવવું અને આપણી સંસ્કૃતિને શોભે તે રીતે એનો ઉપયોગ કરી વિકાસ સાધવું, તે શુમાલ્ય પાછું મળી જશે સાચી કે ખોટી રીતે અખંડ હિંદના મોટા ભાગના મુસ્લિમોના દિલમાં એમ હસાવી દેવામાં આવ્યું, કે પાકિસ્તાનથી જ એમનું કલ્યાણ થશે અને હિંદુ અખંડ રહેશે તો એમને શુલામ રહેવું પડશે સાઈસાઈ વચ્ચેના આ ભેદ, પરદેશી રાજસતાએ પોતાના હિત માટે જાણે કંઈ અને કોમી અનુભવી પ્રેરાયેલાં સ્વાધીન તરવારે તેના લાલ ઉઠાવ્યો આજે પાકિસ્તાન રચાઈ ગયું છે, પણ મુસ્લિમો તેનો આનંદ મોગલી શકે એ સ્થિતિ નિર્માણ થઈ નથી પળખ, સરહદ અને

દિલ્હીની કતલેઆમથી હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ સૌ પાયમાલ થયા છે પાકિસ્તાન રચાયા છતાં ચાકાચાર કરાડ જેટલા મુસ્લિમોના નસીબ તો હિંદ સાથે જ બેઠાપેઠા રચા છે. સામલાને પરિણામે પાકિસ્તાની પ્રદેશોની સમૃદ્ધિ ઘટી છે અને મુસ્લિમ ડોમના જ બે ભાગ પડી ગયા છે દેવ અને પિંકારના વવાયેલા ખીજ ચારે ખાણ અકુરરૂપે કૂટી નીકળ્યા છે.

આમ છતાં સ્વાધીનતાનો અભિપ્રય આનંદ છે દેશની એવી ટકા વસ્તી અને લગભગ બેઝીસ કરાડની વસ્તી એક જૂથમાં રહી સ્વતંત્ર બની શકે છે એના ઉપર હવે ઊંઘવું વર્ચસ્વ નથી દોઢસો વર્ષની શુલામીનો જખમ રજાતા વાર તો લાગશે, પરંતુ હવે એ જખમને વધારનારા જુદાંયો નાશ પામ્યા છે અને સ્વાધીનતાની સર્વ રોગ હરનારી ઔષધિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે પ્રજાની કૃપા હશે તો હિંદ પોતાના આશીન વારસાને યોગ્ય બની આધુનિક યુગનાં સારા તરવારો સમન્વય કરી જગતની તમામ પ્રબળતા ઉત્કર્ષના કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો નોખાવશે.

ગાંધીજીનો જયકાર

ચોડા દિવસ પ્રદેશો હિંદની પ્રબળે રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની ૭૯મી જયંતીનો ઉત્સવ મનાવ્યો સ્વાધીન હિંદમાં ગાંધીજીની આ પ્રદેશી જયંતી ઉજવાઈ ગાંધીજીના હૃદયમાં આવે કુ ચાલી રહ્યું છે, તેનો આખા દેશને પ્રશિચ્ચ છે તેઓ નેત્રાબલીમાં ગયા ત્યારથી માંડીને આજની ઘડી સુધી એમના હૃદયને આપણે શાંતિ આપી શક્યા નથી ૬૫મી ઓગસ્ટના દિવસે પણ એમની વેદનાનો અત આવ્યો નહોતો એ વેદના ત્યારપછી તો હજારગણી વધી ગઈ ઘડીસર તો એમ લાગ્યું કે હિંદમાં ત્રીસ વર્ષોના જેનાં છાહીના રીપેરીંગે આપણી સ્વાધીનતાનો છોડ જાઓ છે, તેને આપણે ભૂલી ગયા છીએ ને

કૃતારી બન્યા છીએ. એમ થયું કે એમનો અવાજ સર્વા જગતમાં બોલે કોઈ સાંભળતું જ નથી! એમનાં પ્રાર્થના-પ્રવચનોમાં આવી વેદનાના પડયા પડતા હતા.

પરંતુ ખરેખર એ સ્થિતિ નહોતી. હિંદુનું હૈયું એમના જ હાથમાં હતું. તેના પુરાવાઓ પ્રથમ નોઆબલી, બિહાર, કલકત્તા ને દિલ્લીમાં મળ્યા લાગ્યા. એમના આગમને ખંગાળને બચાવી લીધું. નોઆબલીની આગ એમણે ન છુટાવી હોત, તો બિહારના હૃદય ઉપર એમના ઉપવાસની બહેરાતની અસર થાત નહિ. કલકત્તામાં જે ચમત્કાર સરબથો તેને નિષ્ફળ બનાવવાના પ્રયત્નો જ નિષ્ફળ ગયા, તેની પાછળ પણ એમના તપનો જ પ્રભાવ હતો. ‘કરેજે મા મરેજે’ એ સૂત્ર એમણે જીવી ખતાવ્યું. જગતની તમામ મનઓ, એમના પ્રત્યે દ્વેષ અને શંકા ફેલાવનારાઓ પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા. હિંદુ અને પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોએ એવું કે એમના તારણહાર ગાંધીજી જ છે.

એટલું ખરું છે કે એમના આદર્શો આપણે જીવનમાં ઉતારી શક્યા નથી અને હિંદના નામને કલંક લાગે ને હિંદની આઝાદી સ્વપ્રવત્ત બની જાય એવા સંધેગો આપણે ઉપરિચિત કર્યા છે; પરંતુ સ્વાધીનતાના સમુદ્રમંથનનું હળાહળ એ શંભુ પી ગયા છે, તેનું તો આપણને સ્થાન થયું જ છે. એ પણ આપણું સદસાચ્ય ગણાય.

આપણે બહુજો છીએ હવે તો આપણે જગત બોલે છે, કે જેમ અમૃત ફેલાવતા હતા તેમ બીજી દિશાથી રોજ ને રોજ વિપનાં ઝરણાંઓ ફૂટતાં હતાં. આજ સુધી એ ઝેરઝરણાં સંધાર્થ રણાં હતાં. પરંતુ હૃદયમતનો પરચર ખસી જતાં, સંધાર્થ ને સંધાર્થ રહેલું ઝેર બહાર ધસી આવ્યું. લોહો પાગલ બન્યા. પચુને શરમાવે એવાં કૃત્યો માનવોને હાથે થયાં. વહીયાર

એવું થયું કે ગાંધીજી ભૂલાઈ ગયા છે અને એમના આદર્શોની હવે કોઈને જરૂર નથી; પરંતુ ખરેખર એ સ્થિતિ નહોતી. જનતાનું હૈયું એમને જ અંખતું હતું. જે કાર્ય તો પતલવારથી ન થઈ શકે તે કાર્ય એમની અમૃતધારાથી થયું. જીવન રેડીને એમણે કાગળ આગને બુઝાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી.

આવા વાતાવરણ વચ્ચે જ્યારે ગાંધી-જયંતી આવી, ત્યારે હિંદી મજાના ‘હૃદયનું સાચી રીતે દર્શન થયું’. કામ કે ધર્મના ભેદ વિના આખા દેશે ગાંધીજીના નામનો જયજયકાર બોલાવ્યો. આ જયકાર ક્ષણિક લામણીનું પરિણામ નહોતું ને આપણા અંતરનો જ ધ્વનિ હતો એવું પુરવાર કરવાનું હતું બાકી છે. આપણે એ પુરવાર કરનારી પરીક્ષામાંથી પાર ગિતરીએ અને હજારો વર્ષે પણ જેનું દર્શન ન પામી શકીએ તેના દર્શનને થોડા નીવડીએ. ગાંધી-જયંતીનો એ જ મર્મ છે.

બૂનાગઢ અને હિંદ

બૂનાગઢ રાજ્ય પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાને પરિણામે આ દેશમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. બૂનાગઢ રાજ્યે પ્રથમ તો સત્તાવાર રીતે બહેર કરેલું કે એ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનું નથી; પરંતુ પાછળથી પાકિસ્તાનની અસર નીચે આવી જઈ એણે પાકિસ્તાન પાસે જોડાણ માગ્યું ને પાકિસ્તાને તે આપ્યું.

બૂનાગઢ રાજ્ય કાઠિયાવાડ સાથે સંઠળાયેલું છે. પાકિસ્તાન સાથે કોઈ પ્રકારનો ભૌગોલિક સંબંધ નથી. બૂનાગઢની સાત લાખની વસ્તીમાં ૬૨ સેક્ટરે ૮૧ માણસો હિંદુ છે અને જે મુસ્લિમો છે, તે પણ કાઠિયાવાડના એટલે કે હિંદના મુસ્લિમો સાથે અનેક સંબંધોથી સંઠળાયેલા છે. ભાષા, સંસ્કૃતિ, સામાજિક સંબંધો, આર્થિક વ્યવહાર, વસતી, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ

માનવધર્મ

લેખક
કાકા કાલેલકર

પ્રશ્ન : કાકાસાહેબના નામથી ગુજરાતમાં કેવું અપરિચિત હશે ? તેઓ જન્મે મહારાષ્ટ્રી, બળસાવ, ભારતીય (હિંદુતાની) સરહદિની રજા તથા વિકાસ અર્થે ભારતવર્ષમાં ચારે દિશાએ પૂરવાનો, હતા તેઓ વિશેષ તો ગુજરાતી જ એમની દૈત્યની પ્રસાદી વધુમાં વધુ ગુજરાતને મળી છે 'અખટ આનંદ'ના વાચકોનું સૌભાગ્ય છે, કે તેઓ 'માનવધર્મ' અને સમગ્ર દરેક અને કઈ ને કઈ લખશે

મનુ ભગવાને માણસ જાતના હિતને અર્થે જે ધર્મ પોતાના શિષ્યોને બતાવ્યો અને જે ધર્મ એ શિષ્યોએ પોતપોતાની મતિ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે નોંધી રાખ્યો, તેને માનવ-ધર્મ અથવા માનવ-ધર્મ-શાસ્ત્ર કહે છે એ મનુ સમવાનના ધર્મની વાત આપણે અહીં કરવાના નથી, પણ મનુની યોજાઈ ગણાતી તમામ માનવ જાતિનો આજનો યુગધર્મ શો ઢાંઈ શકે એને વિષે કિત્રકિત્ર બાજુએ અને કટકે કટકે આપણે વિચાર કરવાના છીએ

હિંદુઓમાં આચાર-વિચારની અને મીત-સિવાજની સુકુચિતતા હાલે તમે તેટલી હોય, પણ હિંદુઓની ધર્મ-ઠક્કપના બહુ જ વિશાળ અને ઉદાર છે કુનિયામાં કેટલાક

ધર્મો એવા છે કે જેમના પ્રચારકો માને છે અને કહે છે, કે 'ખરે ધર્મ તો અમારો જ, બાકીના ધર્મોમાં અસત્ય છે, ભ્રમ છે, માયાભળ છે એ બાકીના ધર્મો તમારા ઉદ્ધાર ન કરી શકે, સાચા ઉદ્ધાર માટે તમારે અમારા ધર્મની અદર જ આવડું પડશે તેમણે અમારા ધર્મની શિખામણ તમે સ્વીકારો એટલું બસ નથી, અમારા ધર્મસંસ્થાપકને શંકણુ જાઓ, અમારા જમાતમાં સળો અને અમારું લેખણ સ્વીકારો તો જ તમારો ઉદ્ધાર થશે' હિંદુ ધર્મમાં પણ આ જાતની. સાચા બોલનારા કેટલાક સોડો કપાક કપાક મળી આવશે, પણ હિંદુ ધર્મને આવી અકુચિત વૃત્તિ સહી નથી હિંદુ ધર્મ હંમેશા એમ જ કહ્યું છે, કે

બહુ જ હિંદુ સાથે સબધ રાખનાર છે, છતાં જૂનાગઢ રાજ્ય પાકિસ્તાનમાં ગયું અને પાકિસ્તાને તેને સ્વીકાર્યું પ્રબળે માગણી કરી છતાં પ્રબળત લેવાયો નહિ અને પ્રજાના વિરોધની પરવા કરવામાં ન આવ્યી

જૂનાગઢની પ્રજા આ બનાવથી હરી જઈ જૂનાગઢ રાજ્ય છોડીને બહાર આવતી બચ છે. લગભગ બે લાખ હિંદુઓ જૂનાગઢમાં પોતાના માલમિલકત છોડીને નાસી આવ્યા છે જૂનાગઢની પ્રજાએ આ બેઠાણના વિરોધરૂપે 'આરસી હકુમત'ની સ્થાપના કરી જૂનાગઢના નવાજ સાર્દાર મલેની વફાદારી બેચી લીધી છે બીજી બાજુ હિંદી

સરકારે બહાર કહ્યું છે, કે જૂનાગઢનું આ બેઠાણ એ માન્ય રાજતી નથી, હિંદી સરકાર માંગે છે કે જૂનાગઢ રાજ્યના આ સવાલનો કેસલો ત્યાંની પ્રજાના મત દ્વારા જ થઈ શકે છે આ ન્યાયી માગણીનો હજી સુધી સ્વીકાર થયો નથી, એટલે કાઠિયાવાડ ઉપર ચિંતાના વાદળો ઘેરાતા બચ છે હિંદી સરકારની અને જૂનાગઢની પ્રજાની મુશ્કેલતા બેલી જોવો વિચાર બેસે છે કે અતે આ સવાલનો ન્યાયી કેસલો આવી જશે. જૂનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે ઠાઈ સંબંધોમાં રહી શકશે નહિ

ઈશ્વર એક છે. પણ એની પાસે પહોંચવા માગતા માણસો અનેક છે. એમના સંસ્કારો જુદા, સ્વભાવો જુદા, જીવનની ઝંખના જાતજાતની અને જીવનના લક્ષ્યાંુરો અનુભવો અનેક પ્રકારના. માટે બધાનો મુકામ ભલે એક જ હોય, પણ રસ્તા તો અલગ અલગ જ રહેવાના. જેમ રોગી પરત્વે દવા અલગ અલગ અપાય છે, તેમ જ સાધક પરત્વે અલગ અલગ સાધના ખતાવેલી છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ૩૦ કે ૩૫ શિષ્યો હતા. દરેકનો સ્વભાવ એક અને વખતે એના પૂર્વજન્મની કમાણી પણ સમજી લઈ તેમને દરેકને નોખી નોખી સાધના તાલી હતી.

હિંદુ ધર્મ પુરાતન કાળનો સનાતન ધર્મ છે. એમાં અનુભવની એટલી બધી સમૃદ્ધિ છે, કે આ ધર્મમાં કોઈ કોઈને કહે નહિ કે મારો રસ્તો જ સાચો છે અને તારો ભૂલભરેલો છે.

એમ તો કુરાનમાં પણ કહ્યું છે, કે બધા નખીઓ. સાચા છે. બધાનો જ ઉપદેશ કલ્યાણકારી હોય છે. ત્યાં એમ પણ કહ્યું છે, કે એકે દેશ એવો નથી, એકે રાષ્ટ્ર એવું નથી, એકે જમાનો એવો નથી કે જેને માટે જુદાએ ખાસ પયગમ્બર નહિ મોકલ્યા હોય. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મપુસ્તક બાઈબલમાં પણ મુસા અને ઇબ્રાહીમથી માંડીને ઈસા સુધીના અનેક પયગમ્બરોનો સ્વીકાર છે અને એમની બોધવાણીનો સંગ્રહ છે. શીખ લોકોના ગ્રંથ-સાહેબમાં શુરુઓએ એમના વખત સુધી હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયેલા અનેક સાધુઓનાં વચનો અને લગ્નનો સ્વીકારીને એમનો સંગ્રહ કરેલો છે; પણ હિંદુ ધર્મમાં આ વસ્તુ ઉપર ખાસ સાર મૂકેલો છે, કે બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા ધર્મો એક જા બીજી રીતે સત્યનારાયણનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. બધામાં સંદાયારની જ સિર્ખામણ છે. બધામાં માણસાઈની પ્રતિષ્ઠા છે. મારે ધર્મધર્મ વચ્ચે ફેવડો હોઈ ન શકે. ખરું એતાં બધા ધર્મોએ

મળીને બધા ધર્મોના શત્રુ જે અધર્મ તેની સાથે ઝૂઝવાનું છે. અને તેથી હિંદુ ધર્મ કોઈ પણ સંત પુરુષનો, ધર્મચાર્યનો કે સમાજસુધારકનો બહિષ્કાર કર્યો નથી.

દરેકના કહેવામાં ફરક તો રહેવાનોજ. ઉપરતપકે એતાં વિરોધ પણ દેખાઈ આવે. એ વિરોધ, એ ફરક, એ રક્ષતા હોવા છતાં એમાં છૂપું રહેલું સર્વસમાન ધર્મરહસ્ય શોધી કાઢવાનું શાસ્ત્ર અથવા એની અદ્યુત કળા હિંદુસ્તાનના લોકોએ શોધી કાઢી છે અને તેથી હિંદુ માનસ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં અઘડા ચલાવવાને બદલે સમન્વય શોધી કાઢે છે. હિંદુસ્તાનમાં સંતોનાં વચનોમાં, એ સમન્વયદષ્ટિ ડગલે ને પગલે દેખાઈ આવે છે. દેહવેદમાં પણ એ સમન્વયદષ્ટિ દેખાઈ આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં બૌદ્ધપાઠાચાર્યે એ સમન્વયદષ્ટિ ઉપર ખાસ સાર મૂક્યો અને સંતોએ એ સમન્વયદષ્ટિ ઘેરઘેર પહોંચાડી; એટલું જ નહિ, પણ આધ્યાત્મિક ખોરાક સાથે આ દેશના લોકોને એ સમન્વયદષ્ટિ એવી તો ખલ્લડાવી છે કે તે આપણી જનતાના લોહીમાં અને દષ્ટિમાં પણ પેસી ગઈ છે.

આ સમન્વયદષ્ટિ લઈને જ આપણે આપણા દેશમાં વસતા તમામ ધર્મોના વિશાળ ધર્મકુટુંબનું જીવનશાસ્ત્ર કેવું હોય એ જેમ સૂચે તેમ અને જેમ પ્રશ્નો ઊઠે તેમ એવાના છીએ. બધા ધર્મોનું જ એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ આ દેશમાં સ્થપાતું હોય, તે આખી માનવતાનો અને આખા માનવસમાજનો જેમાં અંતરભાવ થાય એવો એક કુટુંબધર્મ આપણે માટે હોવો જ એઈએ. એ કુટુંબધર્મનું મૂળ સૂત્ર છે—
'ઉદારચરિતાનાં યુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્.'

પ્રશ્ન : ગાંધીજીએ આશ્રમના નિયમોમાં સર્વ-ધર્મ-સમ-ભાવનું વ્રત ઢાળ્યું હતું અને કહ્યું કે આશ્રમવાસી બધા જ ધર્મો પ્રત્યે આદરભાવથી ભેજે. બધા ધર્મો સાચા છે, બધા પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો એઈએ અને

એમ માણસ-માણસ વચ્ચે ઉચ્ચ-નીચ સાવ આપણે કાઢી નાખીએ છીએ તેમ ધર્મધર્મ વચ્ચે પણ ઉચ્ચ-નીચ સાવ કાઢી નાખી બધા ધર્મો સરખા જ એમ માનવાનું સૂચયુ છે, પણ તમે તો એથી આગળ જઈને સર્વ-ધર્મ-મર્મ-ભાવ સૂચવો છે, એ શી વસ્તુ છે એ સમજાવશે ?

ઉત્તર : સર્વધર્મમમસાવ એ કોઈ નવો સિદ્ધાંત નથી. એક સિદ્ધાંત રચાવન કયાં પછી એમાંથી જ ઉત્પન્ન થતા સિદ્ધાંતોને 'અચેત્ત્વ' કહેવાય છે. એક સિદ્ધાંતમાંથી ફક્ત સિદ્ધાંત કહીએ એક સિદ્ધાંતમાંથી ફક્ત યતા બધા ઉપસિદ્ધાંતો મૂળ સિદ્ધાંતના બેધુગા હોય છે. એક સિદ્ધાંતનું મનન કરતાં એમાંથી ફક્ત યતા અનેક નાનામોટા સિદ્ધાંતોનો વરાવિસ્તાર આપણને જરૂર છે આ મનન કે ધ્યાન જેટલું ઉત્કટ તેટલો એ વિસ્તાર વધતો જ જવાનો. ગાંધીજી તો ઋષિનું કામ કરે છે તેઓ બીજા વાની કે છે સાચો પ્રેરણા જેમ એ બીજામાંથી ધ્યાનનો રાશી મેળવે છે, તેમ ગાંધીજીએ ખતાવેલા સિદ્ધાંતોમાંથી આપણે આપણું આખું જીવનશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર મેળવવાનું છે જેમ દરેક વરસે ખેતીની ફસલ વધતી જ જાય છે તેવી જ રીતે દરેક જમાનાએ પોતાના સવાસો જેમ છાંટતા જાય તેમ પોતાનું જીવનશાસ્ત્ર તારવી કાઢવાનું છે બધા ધર્મો સારા છે એવી ખાતરી થયા પછી બધા ધર્મો મારા છે એમ સ્વીકારવામાં વાધો શો હોઈ શકે ? સારાનો દ્વેષ કરે તે અધર્મી જ કહેવાય ને ? અને ધર્મ એ કાઈ ધનઅપતિ નથી કે ઉપજોગની વસ્તુ નથી કે એક લઈ લે તો બીજાનું નુકસાન થાય એ જ વૃત્તિથી ઇસ્લામમાં જ્ઞાન વિષે કહ્યું છે, કે સત્ય જ્ઞાન ગમે ત્યારે પહોંચે હોય, તે મુસલમાનોએ પોતાની જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ સમજી હાથકાને લઈ લેવું એઈએ

આવી રીતે બધા ધર્મો 'સમ્યા' છે અને 'અમ્યા' છે એની ખાતરી થઈ એટલે ધર્મ વિષે સ્વ-પર ભાવ એની મેળે યોગ્ય બધ છે.

અને આપણા દેશમાં તો એક જ કુટુંબમાં અનેકધર્મો હોડો. પણ હોઈ શકે છે વેળુવ અને જોનો જ્યારે અદરઅદર પરણે, ત્યારે કા તો તમરિા ધર્મ ખરાબ અને મારી સાચો એમ કહીને ધણી-ધણિયાણી જાડી પડે અથવા બને એકબીજાના ગિવાજ પ્રત્યે આદરભાવ કેળવે આપણા રાષ્ટ્રપતિ ક્રિપલાનીનો એક લોઈ વેદાંતી સંન્યાસી છે એમના પિતા વેળુવ ભજા હતા બીએ એક લોઈ મુસલમાન છે હવે કહાપણુ શામા રહેલું છે ? ધર્મ પરત્વે કુટુંબ તોડવું કે ધર્મનું એક કુટુંબ બનાવવું ?

આપણા જૂના ધર્મગ્રંથોમાં ડાકડોડે કંકાણે ભગવાનને અશ્વર કહ્યું છે પારસી ધર્મમાં તો ભગવાનને કહે છે અહુર અને શેતાનને કહે છે દેવ પરિભાષામાં આટલો બેઠક હોવા છતાં પારસી ધર્મની અનેઈક ધર્મની, શિખામણુ તો એક જ છે, કે ન્યાયથી ચાલે, પ્રેમથી ચાલે. ડરાચાર છોડી દો અને સદાચારને વળગી રહો આપણા જવાડરસાલ નહેન ભતે કારમીરી પ્રાણલુ છે એમની દિકરીએ એક સદાચારી પારસી છુવાન સાથે વિવાહ કર્યો હતે એમના ઘરમાં હિંદુઓના દેવ અને પારસીઓના અહુર એક જ થઈ જવાના. એવા આજે કેટલાયે કાજલાઓ બતાવી શકાય અનુચિત વૃત્તિવાળા લોકો કહેતા હતા કે પરણવું હોય તો જો જજુમાંથી એક જણે પોતાનો ધર્મ છોડી બીજાનો ધર્મ લેવો જ ભેઈએ પત્નીને જેમ સાસરે જતાંયે પતિની અટક, એનું ગોત્ર અને એણે આપેલું નામ ધારણ કર્યે જ છૂટકો, તેમ ધર્મ વિષે પણ થવું એઈએ, એમ લોકોનો આશય હતો. ખ્રિસ્તીઓમાંના રોમન કેથલિક લોકોનો વળી નવો જ પ્રકાર છે રોમન કેથલિક સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે ધર્મની વ્યક્તિ સાથે પરણી શકે છે, એ વ્યક્તિએ પોતાનો ધર્મ છોડવાની જરૂર પણ નથી, પણ પરણતી વખતે બન્નેએ કળ્લ કરવું એઈએ કે એમને જેટલે થયેલ બચ્ચો કેથલિક ધર્મ જ પાળશે.

સરકારી કાનૂને વળી નવું તૂત જીલ્લું કર્યું. અમુક ધર્મવાળા સ્ત્રી-પુરુષો જે નોખાનોખા ધર્મના હોય, તે બંનેએ મળીને ધર્મ માત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને બહાર કરવું જોઈએ કે અમે કોઈ ધર્મના રક્ષા નથી, તે જ તેઓ વ્યવહાર લક્ષ નોંધી શકે. પહેલાં આવો નિયમ બધાને માટે, હતા; પણ હિંદુ, ખૌર, શિખ, જૈન, બ્રાહ્મો, આર્યસમાજ વગેરે સંપ્રદાયવાળા આપણા લોકોએ એ કાયદા સામે સખત વિરોધ કર્યો અને હવે આપણા એ સંપ્રદાયના લોકો ભિન્નધર્મી હોવા છતાં ધર્મને ઇન્કાર કર્યો વગર વ્યવહાર લક્ષ નોંધી શકે છે. આમ જે ઉદારતા આ દેશમાં જન્મેલા ધર્મોએ અંદરઅંદર ખતાવી એ ઉદારતા હુનિયાના બધા ધર્મો આપણી પાસેથી શીખી બચે, તે એમનું કશું નુકસાન થવાનું નથી. જે શૈવ અને શાકતો અંદરઅંદર પરાણી શકે, જૈન અને વૈષ્ણવો અંદરઅંદર પરાણી શકે, દ્વૈતવાદી અને અદ્વૈતવાદી વચ્ચે વિવાહ થવામાં વાંધો નથી ગણાતો, તે બધા ધર્મો સાચા માન્યા પછી, એમની અંદર જે આહારવિહાર આદિ વાતોમાં અથવા રહેણીકરણી અને વિચારસરણીમાં પરસ્પર અનુકૂળતા હોય, તે વિવાહ થવામાં વાંધો શો ? અને આવા ભિન્નધર્મી વિવાહો આપણા દેશમાં નથી જ થયા એમ નથી. આર્યોએ નાગકન્યા સાથે વિવાહો કર્યા હતા. ચીન દેશની કુંવરી આપણા દેશનાં રાજપુત્રો સાથે

પરણે તે કોઈ વાંધો ઉઠાવતું ન હતું. શ્રી રામચંદ્રની એક માતા કેકેયી અશ્વપ્રસ્તાનમાંથી આવેલી હતી અને ગાંધારી પણ કન્દહારની રાજકન્યા હતી, એ આપણે કેમ ભૂલી શકીએ ?

પણ હવે આપણે આવા ઇતિહાસ-સંશોધનમાં જોડે કિતરવાની જરૂર નથી. ઇતિહાસસંશોધકો ગમે તેટલો મસાલો પૂરો પાડી શકે છે. ચાર વર્ણનાં લોકો અંદર-અંદર વિવાહ કરતા હતા. એનાં ઉદાહરણો તે આપણે ત્યાં અસંખ્ય છે જ; પણ આવા મિશ્રવિવાહના નિયમો પણ આપણા સ્મૃતિકારોએ વિસ્તારપૂર્વક સજ્યા છે; તેથી આપણા દેશની આજની સ્થિતિ બેતાં ફરકને સ્પષ્ટ થવું જ જોઈએ કે સર્વધર્મસમભાવમાંથી સહજ પણ સિદ્ધ થતો સર્વધર્મમમભાવ સ્વીકારવામાં કશો વાંધો નથી.

આજે આટલે સુધી જવાની જમની હિંમત નથી તેઓ ઓછામાં ઓછું હિંદુ સમાજની અંદર ન્યાતિભેદ અને વર્ણભેદ કારે, મૂકી મિશ્રવિવાહ કરવા-કરાવવા તૈયાર થઈ બચ; તેપણ થઈ થઈ. છૂતઅછૂતને કારણે અને શીઠીટીવ્યવહારની સાંકડી દૃષ્ટિને કારણે હિંદુ સમાજના કંકડે કંકડા આપણે કરી જ નાખ્યા. એ કંકડા સાંધીને સાચા માનવધર્મને પ્રાણ જે એ હિંદુ કલેવરમાં ફૂંકી શકીએ તે હિંદુ સમાજ સમર્થ થઈ આત્મરક્ષા માટે અને હુનિયાની સેવા માટે તૈયાર થશે.

★

સંતો, સંશોધક, વૃક્ષ અને વરસાદ આ ચારેયના દેહ કેવળ પરમાર્થ માટે જ છે. વૃક્ષ બંને ફળ આપે નથી. નદી બંને પાણી પીતી નથી. એવી જ રીતે સાધુસંતો પણ પોતાના ભોગવિવાસ માટે નહિ, પરંતુ પરોપકાર કાળે જ શરીર ધારણ કરે છે.

x

પણના આગમનોં પંચરંગમાં પણ યાય છે, જ્યારે આદમીય સામંત કશા જ અપમાન આવતું નથી. હા, નર જે હૃત્તમ કાર્ય કરે તે નારાયણ યઈ શકે.

x

આત્માદ હિંદનું ભાવિ

શ્રી. મનુ સૂપેદાર

સ્વામીજીએ આ સરથાનો બાળે જેમના મનજાત બળા ઉપર નાખ્યો છે અને જેમણે પોતાના સદ્ગુણોની નિશાની ગણી આ બાળને આનંદપૂર્વક ઠકાવ્યો છે, તે શ્રી, મનુસૂપેદાર ગુજરાતને કે આપણા દેશને અભવયા નથી જેમના મુખ્ય વિષયો તે બાળાશાસ્ત્ર ને અર્થશાસ્ત્ર, પરંતુ જીવનવિકાસના અન્ય શાસ્ત્રોથી તેઓ અપરિચિત નથી; આ લેખમાં તેઓ પ્રત્યેક ગુજરાતીને, હમણા જ સ્વાધીન થયેલા આપણા દેશનું ભાવિ ઉન્નતિ દેખાડે એ એ માર્ગદર્શન આપે છે

દેશના માણસો પોતાની માન્યતા વ્યક્ત કરતા એમ જોયે છે કે “મે આમ કહ્યું છે, મારી હોશિયારીથી આમ થયું” છે, મારી કુશળતાથી અમુક કામ મારાથી પાર પડી ગયું” છે વગેરે” આ જાતનો દાવો મને હંમેશાં હાસિપાત્ર લાગ્યો છે, કેટલાયે નસીબદારો કેાઈ પણ જાતની આવડત વગર મોટી પદવી ધરાવે છે, મોટા સ્થાનમાં બેઠા છે અને મોટા સાધનોના ઉપયોગ કરે છે. બીજી બાજુ થણાયે હોશિયાર, વિદ્વાન અને કુનેહવાળા પુરુષો ઘણી મહેનત છતાં કંઈ કંઈ ફાઈ મારતા જણાય છે અને મુશ્કેલીથી વખત કાઢે છે. આપણી સાથે નાનપણમાં શાળામાં થણા અભ્યાસ કરતા હતા તેમનાં બધા જ બુદ્ધિશાળીઓ આગળ આવ્યા નથી અને કેટલાયે ઠાંક નિશાળિયાઓ સમૃદ્ધિવાન થઈને બેઠેલા છે

માણસને તક મળતાં, એ એ તકનો લાભ લે તો ફાયદો કાઢે છે, પણ તક મળવી એ તેના પુરુષાર્થનું નહિ પણ પ્રારબ્ધનું પરિણામ છે આ સિવાય, કેટલીક વખત, વસ્તુઓની કિંમત વધતી હોય તેવા જમાનામાં, ભૂદ્ધસરેલા અને બેવકૂફીના ક્ષોભમાંથી પણ કેટલાયે માણસો ફાયદો લેતા છે આવી જાતની કાર્યસિદ્ધિમાં સમય ખર્ચવાન છે, માણસ ખર્ચવાન નથી એક જ કુટુંબની અંદર ચાર બાળકો હોય, તેઓને માતૃપિતા તરફથી મળેલી માનસિક અને શારીરિક સ પત્તિ એક જ સરખી

હોવાનો સંભવ છે, તે ઉપરાંત એક જ રીતે નાનપણના સંસ્કારો પ્રભા હોય, છતાં તેમની બુદ્ધિ અને તેમની વૃત્તિ સ્તરીભૂતી હોય છે આ ચાલેયને તેમના કાર્યમાં સફળતા અથવા તે નિષ્ફળતા એકસરખી મળતી નથી આ રીતે બેઈ શકારો કે “મે આ કાર્ય કંઈ” અને મારી હોશિયારીથી આમ થયું” એમ બડાશ હાકનારાઓની જેવી બડાઈ કેટલી અયોગ્ય છે? માણસ પોતે ક્ષેત્રે એમ માનતો હોય, પણ કર્મવિધાતા અને હિંદુસ્થાને વચ્ચે લાગ્યા વગર આ વસ્તુ સમજી શકાતી નથી

પૂર્વજન્મના કર્મોની સાકળ આ જન્મમાં ચાક્ર રહે છે, એ લાવના આપણા દેશમાં સર્વમાન્ય છે કેટલાક માણસોનું આરોગ્ય સારું હોય, કેટલાકને આંખો સારી હોય છે, કાન સહેજ હોય છે, કાંત સારા હોય છે, પાચનશક્તિ સારી હોય છે, મિત્રો, સખીઓ અને પાડોશીઓ સારા મળે છે, નોકર અથવા તે શેઠ સારા મળે છે અને બીજી રીતે વ્યવહારમાં તેમની પાસે સારાં સાધનો હોય છે, જ્યારે કેટલાકને આમાંથી કેાઈ કેાઈ બાબતમાં ઊણપ અને ઓછાપણું હોય છે આમ શા માટે થાય છે એ સમજવું સહેલું નથી સતો કહી બધા છે, કે સારા કાર્મના બદલે સારા મળે, પણ સારા કાર્મના બદલામાં મળેલી કંઈ સ પત્તિ વધારે મળે અને કંઈ હજી ઓછી જ રહેશે તે તો

“ગહન કર્મણી ગતિ:” એ સૂત્રથી જ સમજાવી શકાય. મને તો એમ લાગે છે, કે દરેક માણસની આ જીવનમાં કસોટી થઈ રહે છે. સારી વસ્તુ મળતાં એક માણસની વતી જુદાં કેવી રહેવા પામે છે અને એ સારી વસ્તુ નહિ મેળવનાર અથવા મેળવેલી જીભાવી બેસનાર તે જ માણસ કેવી જાતની ભાવના ધરાવે છે, એ બધું અનેક જન્મોની લંબાતી સાંકળમાંની જુદીજુદી કડીઓમાં આપોઆપ સાંકળાઈ જાય છે.

જુદીજુદી પ્રજાઓનું જીવન તપાસતાં આ વિષયમાંથી હજી વધુ જાણવા જેવી વાત બહાર આવે છે. હિટલરના જર્મનીએ ૧૨ સુધીકો જીતી લીધા હતા અને ‘ઈંગ્લેન્ડને તો કોઈ પણ વખત મારી શકીશ’ એવો હિટલરને ભરોસો હતો. ફ્રિન્ચની ખીજ વણી પ્રજાઓ તેની સામે એકત્ર થઈને આવે તો પણ જર્મનીને તેની પરવા નહોતી. આવો મહાન દેશ અને આવી મોટી પ્રજાના આજે ત્રણ સાગ થઈ ગયા છે. તે પરદેશી રાજ્યતંત્ર તે તે સત્તાના હાથ નીચે કચડાય છે. જર્મનો વિજ્ઞાનમાં અને શોધખોળમાં પારંગત હતા. તેમને જાતિઅભિમાન થણું હતું અને દેશપ્રેમ પણ તેમને જોડા નહોતો. આજ પ્રમાણે જાપાનની પ્રજા એમ માનતી હતી કે વિધાતાએ જગતનું રાજ્ય કરવા માટે જ તે પ્રજા સર્જી છે. કળાકૌશલ્યમાં જાપાનની પ્રજા વણી આગળ વધતી હતી અને તેમણે અનેક કળાઓમાં પોતાની નામના મેળવી હતી. જ્યારે જાપાને પર્લ હારબરમાં અચાનક અમેરિકાની સામે હલ્લો કર્યો, ત્યારે આ દિશામાં જે સિદ્ધિ મેળવતાં હિંદુસ્તાનને હજી થયો વખત લાગે તેમ છે, તે તો જાપાનની પ્રજા મેળવી ચૂકેલી હતી. આજે જાપાનને પરદેશી રાજ્યતંત્રની નીચે સળડવાનો વખત આવી ગયો છે અને જનરલ મેકઆર્થરે થડી આપેલું પ્રજાતંત્ર સારું છે એવી વાત તેમને મને કે કમને આજે ઉચ્ચારવી પડે છે.

મારા મત પ્રમાણે આ જે દેશો એટલે કે જર્મની અને જાપાનની ભાવનામાં કંઈક નૈતિક તત્ત્વની ખામી હતી, તેનું જ આ પરિણામ છે. આ દેશોને મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી પણ ખીજાઓનું કેમ કરી છીનવી લઈએ એવી ખોટી લાલસા પણ તેઓ સેવતા હતાં. ન કંઈ શકાય એટલું બધું આસુરીપણું અને અમાનુષી-જીવમ તેમણે ખીજ પ્રજાઓ પર કર્યો; તેથી જ તેમનું પતન પણ આટલું મોટું થયું. નૈતિક હેતુ વગરની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે એમ હું માનું છું. ખીજા પાણુ યુદ્ધના વિજેતાઓ તરફ નજર નાખો, તો ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને આજે અનેક જાતની તકલીફ ઊભી થઈ છે. મજૂર સરકાર પણ મજૂરોને હાથમાં રાખી શકતી નથી. આ પણ એક વણી સૂચક ખીના છે.

જર્મની અને જાપાનની સરખામણીમાં હવે આપણે હિંદુસ્તાનનો દાખલો તપાસીએ. જર્મની અને જાપાનની સરખામણીમાં હિંદુસ્તાનનાં નસીબ કેવાં સારાં છે તે હવે આપણે જોઈએ. પરદેશી રાજ્યસત્તાને હવે અંત આતી ગયો છે. ઇસુ ખ્રિસ્ત ટહી ગયા છે, કે ‘પૃથ્વીનો વારસો નમ્ર માણસોને જ મળશે.’ આ વાક્ય મને ઘણાં વર્ષો સુધી સમજાયું ન હતું. પણ આજે હું સારતવર્ષના સંબંધમાં આ સમજશે છું. આ દેશની પ્રજાએ કોઈના ઉપર આક્રમણ કર્યું ન હતું. પરદેશી પ્રજાઓને હાથે તેની સંપત્તિ સેંકડો વર્ષો સુધી છુટાઈ રાખાઈ ગઈ હતી. ખીજાઓના હાથ અમારા ખિસ્સામાં હતા પણ અમારો હાથ કોઈના ખિસ્સામાં નહોતો. ખીજા પ્રજાઓ કરતાં હિંદી પ્રજાનું નૈતિક ઉચ્ચપણું આ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ઘણી રીતે આગળ વધેલી જર્મની અને જાપાનની પ્રજા આજે પરદેશી રાજ્યસત્તાના હાથ નીચે જુલામી ભોગવે છે, ત્યારે હિંદુસ્તાન આઝાદ ખંનુ છે. અત્યારે આઝાદીના યુગની નાનીમોની અનેક યાતનાઓ હિંદુસ્તાન ભોગવી રહી

છે, પણ આ બધું થોડા વખતમાં થાળે પડી જશે. સારતભૂમિ એ તો રત્નોની ખાણ છે, એને દરેક કાર્ય માટે યોગ્ય નેતાઓ મળી જ રહેશે, એવી મારી ખાતરી છે દુનિયાની પ્રજાઓની મલુતરીમાં હિંદુસ્તાનનું સ્થાન ઊંચું રહેશે, એમાં પણ મને કંઈજ શંકા નથી. આ બધું હિંદુવાસીઓની અથવા તો તેમાંની કોઈ એક વ્યક્તિની હેશિયારીને લીધે થયું છે એમ માની લેવું તે અયોગ્ય કહેવાય. દરિયામાં તરતા ખરફના ખડકોનો આકર્ષણ શાગ જ પાણી ઉપર દેખાય છે અને ખાડીનો જથ્થો તો પાણીની અંદર ન દેખાય તેમ રહે છે, આ જ રીતે પુરવચ્ચન ઉપયોગી અને જરૂરી છે પણ ખીલ અનેક છૂપા કારણો પ્રજાઓના ઘડતરમાં પણ દેખાઈ આવે છે.

એક માણસ અથવા તો આખી પ્રજા માટે આ વાતમાંથી કંઈ પણ તાત્પર્ય નીકળે છે.

હું તો એમ માનું છું કે ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો જુદેજુદે સમયે પેદા થયેલાં જુદાજુદા સતોના સુખમાંથી ઉદ્ભવા પામ્યાહોર વર્ષમાં એના એ જ શબ્દોમાં નીકળ્યા છે અને તે વિષયમાં કંઈજ નવું ઉમેગાવું નથી. આ બધા પયગંબરોએ એક જ વાત આજળ કરી છે અને તેમાં માણસાઈ, કંઠ્યાલાવ, ક્ષમા, ઉદારતા અને નિ સ્વાર્થપણ વ્યક્તિએ અને પ્રજાએ ડેળવવાની વાતને તેમણે અસંસ્થાન આપ્યું છે કોઈ એક માણસને સુખ ભોંઈવું હોય, તો પોતાને માટે જે વસ્તુ હાથમાં આવે, તે એવી સેવામાં ખરું સુખ મળતું નથી, પણ ખીલ કોઈનું દુખ જોઈ કરવામાં અને તેને મદદ કરવાથી જ તેના ખરા સુખનો પાયો રચાય છે પ્રજાઓના હિંમનમાં પણ આ કૃત્યદો લાગુ પડતો હશે, છતાં તેના મૂકમ પ્રકારો એકદમ જલદી આપણી સ્થૂળ નજર વડે નેવામાં આવતા નથી ઇતિહાસમાંથી એક વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે ખીલઓના

હડો ઉપર તરાપ મારનારાઓ વહેલાઓડા થોને જ પોતાનાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ જોઈ જોસે છે. કુખુતિના ખીજમાંથી સપતિતુ, કુળ મેળવણું કેવળ અશક્ય જ છે.

જયતમાં શાંતિ માટે, એક પ્રજા અને ખીલ પ્રજાની વચ્ચે. જીવનધોરણમાં રહેલું અંતર જોઈ કરવું ભેઈએ, આ ઉપરાંત દરેક દેશમાં જુદાજુદા વર્ગોની વચ્ચે આર્થિક સમન્વય કરવાની જરૂર છે અત્યંત તુવંતર અને અત્યંત ગરીબ સાથેસાથે રહે એ અનિચ્છનીય છે આ સામાજિક ફેરફાર કરવા માટે આપણે આપણા દેશનાં શાસી અને સમિમુનિઓએ શીખવેલા સિદ્ધાંતો ગમજવા ભેઈએ, અને તેમાંથી જ યોગ્ય ઉપાય યોજવા ભેઈએ, પરદેશથી આવેલી દવા બધેએસતી ન થાય, તેવી રીતે પરદેશી સોશિયાલિઝમ, કોમ્યુનિઝમ વગેરે વિચારો આ દેશના સંજોગોને માફક આવવાના નથી સમાજનું ધોરણ ઉપર લાવવા માટે નૈતિક બળવાળા માણસોનું અસ્તિત્વ હોવું ભેઈએ જે પ્રજાને સ્વાર્થપણે સમાજની સેવા કરનારા માણસો વધુમાં વધુ પેદા કરે છે, તે જ આજળ વધે છે અને ટકી રહે છે.

જે દેશમાં સ્વાર્થ, ક્રોધ, ચોર તથા કાળાખળિયાઓ, નફાખોરો અને લાલચુ અધિકારીઓ વધારે થાય તે દેશની પડતી આવે એમ આપણે માનીએ છીએ. ત્યારે જે દેશમાં સારા માણસો અને નિ સ્વાર્થપણે ખીલઓતુ કામ કરી આપનારા સેવાલાવી સજ્જનો પેદા થાય, તે દેશ ચઢતો થાય અને તેની ઉન્નતિ થાય એમ માનવામાં આપણને આવડે કેમ ક્ષાત્રે ભેઈએ ? સમાજમાં બધા થોડે અંશે સમ્પ્રદાય તરફ વળે અને વણામાણસો દોહકિત અને જનસેવાના કાર્યમાં મગ્ન થઈ જાય તેના આધાર ધણી વાતો પર રહેલા છે કુટુંબમાં વર્તન કેવું હોય છે, શાળામાં શુ ટિપવવાય છે, સાહિત્ય અને વાંચન કેવું રહે છે, હરિકયા, સ્વત્સંગ અને

ખીજ સાધના જેમાંથી સદ્વિચાર ઊભો થાય છે તેવી સંસ્થાઓ કેટલી હદ સુધી પ્રગતિ કરે છે વગેરે સવાલો ઊભા થાય છે, પણ ચાહો, લાંબાણુથી તે સર્વ ચર્ચા શકાય તેમ નથી. કામ કર્યા વગર અમર તો ઓછા કામથી ગમે તે રીતે સાધન કેમ મેળવી લેવું એવો વિચાર ધરાવનારા અને સમાજની વિરુદ્ધ અનેકાનેક યુના કરનારાઓને અંકુશમાં આણુવા હોય, તો વર્તમાનપત્ર, સિનેમા, રેડિયો વગેરેના જે તરવોથી સ્વાર્થવૃત્તિ અને હલકટપણું વધી જાય છે, તેમને કાષ્ઠમાં રાખવા ભેઈશે.

માનવજાતના ખંધા સંતોએ પોતાના પહેલા કોઈ એક વ્યક્તિને કે એક રંગની એક દેશની પ્રજાને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચાર્યા હોતા. જુદા કાળમાં અને જુદા દેશમાં એલા સંતોની યાદીમાં એક જ જાતની રુબક્ષિત નીતિની દોરવણી દેખાય છે. જ્વાળામુખીમાંથી બહાર પડતો રસ, જે 'લાવા' કહેવાય છે, તે થોડા જ સમય પછી પ્રવાહી મટી નક્કર બની જાય છે; તેવી જ રીતે સંતના મરણ પછી તેના અનુયાયીઓ મોઢામાં સંતત્વ નામ ને હૃદયમાં ખીજાઓની સાથેનો દ્વેષભાવ લઈને ઝગડા કરવા મંડી જાય છે. આખી મનુષ્યજાતિમાં આ જાતની ભૂલ વખતોવખત એવામાં આવી છે. મૂળસિદ્ધાંતોમાં રહેલી એક સાવના વિસરી જઈને જેની સાથે ઘણું વર્ષોના પહોણ હોય અને વસંવાટ હોય ને વ્યવહાર હોય, તેવાઓને જ દ્વેષભાવથી ઈજા કરવાનો પ્રયાસ શરૂ થઈ જાય છે. તેમાં શી ઘટના રહેલી હશે તે મને હમણું સમજાતું નથી. પણ આટલું તો હું ચોક્કસપણે માનું છું, કે કારણ વગર કંઈ બનતું નથી અને જે ખીનાઓ ખની રહી છે તે હવે પ્રજા જનનારી વાતોની કારણભૂત થાય, એવી મોટી લાંબી કાર્ય-કારણની પરંપરાદેવે એક સતત સાંકળ છે. એકની તેમ જ અનેકની ઉપર સત્તા ભોગવતા નૈતિક કાયદાઓ વિજ્ઞાન અને પદાર્થોના

કાયદાના જેટલા જ સચોટ કામ કરી રહ્યા છે. તે સૂક્ષ્મ છે એટલે દેખાતા નથી. દરેક વ્યક્તિથી દરેક વખતે આ કાયદા કેમ કામ કરે છે તે એવાતું કે સમજાતું નથી; પણ એની અસર તો અચૂકપણે થયા જ કરે છે. ઘડિયાળ, ફાઉન્ટેનપેન, સિફ્ટ, રેલવેએન્જિન, વિમાન, રેડિયો, મોટર વગેરે દૂર ઊંડાણમાં વસનારા કોઈ ગામડિયાના એવામાં પહેલી જ વખત આવે, ત્યારે એને કુતૂહલ ને આશ્ચર્ય થાય છે. આ વસ્તુ વાપરનારાઓ પણ હંમેશ તેની કરામત સમજતા નથી હોતા. નૈતિક વિષયોમાં કામ કરી રહેલા સૂક્ષ્મ કાયદાઓ સંજ્ઞાથી ઘણા માણસો શંકા કરે છે; પણ આ કાયદાઓ કામ કરી રહ્યા છે તે તો અનેક વખત ચોખ્ખું સમજાય છે. એક વ્યક્તિનું કાર્ય સિદ્ધ થાય અને ખીજને એ જ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે એ પ્રસંગ તો આપણે ઉપર ભેઈ ગયા. જુદીજુદી ન્યાતો, વર્ણો, જાતો અને પ્રજાસમૂહો માટે પ્રભુ આ જ કાયદાઓ કામ કરી રહ્યા છે, એમ જો આપણે સમજીએ તો ખીજાઓની સાથેના વ્યવહારમાં સત્ય, આદર અને ચોખ્ખાઈ ડેળવી શકીએ. અધારામાં પડેલાઓને કોઈ માણસ દોશની લઈને રસ્તો દેખાડવા આવે, ત્યારે તેઓ રાજ થાય છે; પણ હિંદુસ્તાનનો યુવકવર્ગ આજે આ બધું સ્પષ્ટપણે ન સમજતો હોવા છતાં પણ ઋષિમુનિઓએ જે ચોખ્ખવટ કરીને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેને અવગણે છે. જેણે જોયો ઇમારત બંધી કરવી હોય, તેણે જોડો પાથો ખોદવામાં આળસ ન કરવી ભેઈએ. તે પાથો મજબૂત કરવો ભેઈએ. આઝાદ હિંદનો ઇતિહાસ જો 'એક મોટી પ્રજાનો ઇતિહાસ થવાનો હોય, તો પરદેશી રાજ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અનીતિને ખસેડી પ્રજામાં નૈતિક બળ વધારવાની કોશિષ કરવી ભેઈએ. શા કારણથી એક માણસનું અને સમસ્ત પ્રજાનું આ બળ વધે છે અને શા કારણથી ઘટે છે તેનો આપણે અભ્યાસ કરવો ભેઈએ.

આ દેશમાંના દરેક હિંદીની મોટામાં મોટી

ફરજ એ છે, કે તે પોતે અથવા તો તેની સૌતિની કે માંતની જ નતા બીજા પુરુષોના કરતા વધી અથવા ઊંચી છે એવી સાબના ઊંચી દેવી નેહએ અને સમાનતા ઉપર વધારે સાર મૂકેલા નેહએ સારતનું શવિવ્ય તેજસ્વી બનાવવું હોય તો જ્યાં જ્યાં પંથનો, યાતનો, વર્ણનો કે એવો બીજો કોઈ પણ જાતનો બેદસાવ દેખાય ત્યાં ત્યાં આ બેદના બંને છેડા પર એક પૂલ નાખી દેવો નેહએ કે જેથી આપસઆપસમાં હળવામળવાના પ્રસંગો વધારે થાય અને પરસ્પર સમજૂતી વધે ઠામવાદ અથવા તો પ્રતિયતાની સાબના ધરાવનારાઓ પોતાના દેશને વધુમા વધુ લુકસાન કરે છે, અને કામી કે સાધના કે ન્યાતના અથવા તો બીજા તકાવતોને છઠ્ઠે પોતાની તેમ જ બીજાઓની પ્રગતિના માર્ગમાં અડચણો ઊભી કરે છે હુનિયાસરમા આજે એક જગતની અને એક રાજ્યસલાની સાબના એ જ અહિં સાને પાશે નાખશે અને તેને ક્ષીએ જ પરસ્પર કેવળી તથા પરસ્પર વિરોધથી થતા વિગ્રહો બધ થશે આ માર્ગ લાગે અને ઘણી તકલીફોવાળી છે આશરૂતીઆશરૂતી માનવપ્રભ છેલ્લે એ

ધ્યેયને પહોંચશે, ત્યારે જ સુખી થશે પણ આ ઠેકાણે જલદી પહોંચી જવાય અને કરોડો માણસોને ઓછી રીતે ખમવી પડતી વિપત્તિઓ ઊભી ન થાય તે જોવાની દરેકની ફરજ છે

આખી હુનિયાની સુધારણા દરેક માણસથી થતી નથી પણ પોતાના સહવાસમા આવનારાઓ તથા આસપાસના પાડોશીઓથી શરૂઆત કરવાને હક બધાને છે ‘હક’ શબ્દ આપણા દેશમા નહોતો આપણે ત્યાં ‘અધિકાર’ એટલે કે મોખતા શબ્દ વપરાય છે એટલે દરેક સ્ત્રીપુરુષની આ મોટી ફરજ છે એમ કહીએ તો જ વધારે યોગ્ય કહેવાય હિંદુસ્તાનનું સાવિ હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હાથમા છે અને દરેક પ્રજાજન એ શુભ કાર્યમાં ફાળો આપી શકે તેમ છે, એમ મને લાગે છે ગીતા કહે છે તે ‘સ્વધર્મેનિધન પ્રમ પરધર્મે ભવાવઠ’ તથા ઋષિમુનિઓએ શીખવેલો ‘સ્વધર્મ’ તે જ આપણે માટે સારો છે અને બહારથી આપાત વધેલી સાબનાઓ વિપરીત છે અને તેમાં ભય રહેલો છે, એ આપણે કદી વિસરી જવું નેહએ નહીં

★

‘માતૃપિતાની સેવા એ પરમ ધર્મ છે’ એક પિતાએ કહ્યું

‘અમને કહેવના, અમને શરીર, મન અને આત્માની દેખવણી આપવી એ માતૃપિતાનું કર્તવ્ય છે’ એક પુત્રે કહ્યું.

‘હું પુત્ર માતૃપિતાની અવગણના કરે છે, તે નહીં એ અધિકારી છે’ બીજા એક પિતાએ કહ્યું

‘હું માતૃપિતા પોતાનો ધર્મ નથી ધાળતા, તે આ ટુવનની જ પાછલી અવરણમા નહીંના દેશન કરે છે’ બીજા એક પુત્રે કહ્યું

‘માતૃપિતાનું કામ અઠા નહિ કરીને પણ પાછું છે’ ત્રીજા એક પિતાએ કહ્યું

‘પ્રભુએ સોપેલા અરહાદાય અને અસકત બાળક પ્રત્યે બેદરકાર રહેનાર પ્રજાનો શુનેચાર છે’ ત્રીજા એક પુત્રે કહ્યું

આઠાસમાથી અવાજ આવ્યો ‘બીજાના ધર્મનો નિર્ણય તમે ન કરો, તમારો ધર્મ તમે બળવો બદલિઓ પોતાનો ધર્મ બળવતી થઈ જશે, તે દિવસે આખી પૃથ્વી ધર્મભય થશે તમે ટાલે માટે કંટાળ ચીતળ હાથકાપ બનશે, તે દિવસે કંટાળી બચવાના તમ કડકારથી કે સોઠાનથી નહિ ચાલે, પણ પ્રેમના કાયા વાતચાવી ચાલશે’

મને થયું કે દરેક માણસ પ્રથમ પોતાના જ ધર્મનો વિચાર કરે એવો શુભ દિવસ ક્યારે આવશે ?

✱

સૌંદર્યની ઉપાસના

લેખક :

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

• ગુજરાત અને અમદાવાદ હાકતરસાહેબને લેખક, સમાજસુધારક, લોકસેવક અને રાજનિતિજ્ઞ તરીકે સારી રીતે ઓળખે છે. જીવનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા કેવી સૌંદર્યદૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ, તે આ પ્રવચનમાં તેઓ સમજાવે છે અને ખૂબ રસિક રીતે એમણે જોયેલાં અનુપમ દશ્યોનો ખસિય આપે છે.

લોડ : ઓખરીનું એક પુસ્તક મેં હમણાં જ વાંચ્યું. એમાં એણે લખ્યું છે કે એક ખ્રિસ્તી સાધુ આલ્પસ પર્વત ઉપર રહેતો હતો. લોડ : ઓખરીએ ત્યાં જઈ પૂછ્યું :

‘કેમ અહીં રહેવા આવ્યા છો ?’

ત્યારે સાધુએ કહ્યું : ‘મને તાવ આવ્યો, સખત મુઝારો થયો ને હું મરી ગયો. સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે દેવો મારી આસપાસ ફરી વળ્યા ન મને કહે :

‘અમે બધાથે તમારી પૃથ્વી વિશે થયું થયું સૌભાગ્ય છે. એની સુંદરતા અપાર છે. ત્યાંનાં સૌંદર્યધામોનું વર્ણન ન કરો ?’ મેં કહ્યું :

‘હું જાહેર પૃથ્વી એટલી બધી સુંદર છે ? મેં તો મારી તપશ્ચર્યામાં કહ્યું થે બેસું જ નહિ. કૃપા કરી મને પાછો મોકલો. સાધુ તરીકે મેં તો કેટલાંયે હોડિને ઉપદેશ આપ્યો છે કે આ પૃથ્વી પાપર્થા ભરેલી છે. એમાં આટલી બધી સુંદરતા હશે એની મને શી ખબર ?’ અને દેવોએ કૃપા કરી મને પાછો મોકલ્યો છે. સૌંદર્ય જોવાનો નિર્ણય કરીને સુંદરતા માટે પ્રખ્યાત એવા આ આલ્પસ પર્વત ઉપર હું રહું છું.’

આપણને આજે શિખવાડવામાં આવે છે : જડ એતન ઉપર ચઢી બેઠું છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવો—આવો ખ્યાલ સૌંદર્યના ઉપાસકે છોડી દેવો પડશે.

પૃથ્વી સુંદર છે, અત્યંત સુંદર છે. સમજીએ, જાડાં બીતરીને જોઈએ, તે એ સુંદરતા આપણને દેખાય છે. હૃદયની ખારી બાંધ રાખે સુંદરતા જણાતી નથી. સૌંદર્ય જોવાની ટેવ હોય તો

ખૂળમાંથી થે સુંદરતા મળે છે. સાખરમતીને કિનારે એક ગામ છે, ત્યાં એક ટેકરા છે. ચોમાસામાં હોમફલ લીગ વખતે અમે ત્યાં જતા. શી એ. સૌંદર્યમુગ્ધતા હતી ! આવા શરસ દશ્ય માટે ત્યાં વસતાં કુંભારને હું મુળારકબાદી આપવા ગયો. તે કહે :

‘હા, અહીં પૂર આવે છે, ત્યારે અમારી ખાઈડીઓને ભૂસકા મારવાના ઉપયોગમાં એ ટેકરા આવે છે ખરી.’

એની દૃષ્ટિ કેળવાયેલી નહોતી.

અંગાડિનારે સુંદરવનમાં હોડી ફેરવનારને સુંદરતા માટે મુળારકબાદી આપી, ત્યારે એ કહે :

‘માછલાં પૂરાં મળતાં નથી, પેટ પૂરું ભરાતું નથી, શરદી થણી જ થાય છે.’

એની થે આંખ કેળવાયેલી નહોતી.

દિમાલયમાંના નૈનિતાલ જેવી સુંદરતમ જગ્યા એકે નહિ હોય. કહે છે કે દક્ષપ્રજપતિના યજ્ઞમાં સતી પાર્વતી યજ્ઞમાં પડ્યાં ને આપવાત કપોં, ત્યારે શિવ એમને અહીંથી લઈ જતાં હતા, ત્યારે એમનું એક નયન અહીં નીકળી પડ્યું. સતીનું નયન ! માટે જ એ સ્થળને નૈનિતાલ કહેવામાં આવે છે. ચારે તરફ શાંતિ ! આનંદનો પાર નહિ. ત્યાંના એક માણસ સાથે વાતચીત થતાં એણે કહ્યું :

‘જાડાં, હમ તો પહાડી ભૂમિ પર રહેતે હૈં, આપ તો સપાટ ભૂમિ પર રહેતે હૈં.’

નૂરજહાં એટલે તો સારી થે દુનિયાનું તેજ. જહાંગીર પાસે એક સંન્યાસી ગયો.

હરવાને શક્યો. પેપાએ કહ્યું કે મારે બાદશાહને મળવું છે જહાંગીરને સદરો મળતાં એને યશુ' એ ક સંન્યાસી યજ્ઞને અર્ધો સુધી આપ્યો છે, નક્કી કામ હશે' અને જાદશપદ ગયા સંન્યાસીએ પૂછ્યું .

‘નૂરજહાં તમારી ઓરત છે ?’

‘હા હા’

‘મારે ભેલી છે ?’

બાદશાહને આશ્ચર્ય થયું. પવ્વ એ તો ‘ઓશ્રદ પદદામા રહે શી રીતે દેખાડી શકાય’ છતાં બાદશાહને કુતૂહલ થયું-સંન્યાસી છે, એની પાછળ નક્કી કંઈ છુપેા બેઠ હશે જહાંગીરનું દિલ કવિનું હતું નૂરજહાંને બોલાવી મંજાવવામાં આવી એને બધી રીતે ભેલા પછી સંન્યાસીએ અભિપ્રાય આપ્યો

‘અરે, આ તો બધી ઓરત જેવી જ છે શા માટે તે એના પતિને મારી નાખે?’

જહાંગીરે જવાબ આપ્યો. ‘મેરી આંખો સે દેખા તો ?’

લયલામજનુ માટે પવ્વ મજનુએ કહેલું ‘મારી આખથી એને ભે’ આખ કેળવાતી નથી, કે કેળવાયેલી હોતી નથી તો બધી થે વરતુ જડ જેવી લાગે છે.

અત્યારે તો આપણે પેલા સાધુની માઠક પૂતનીની કિંદાજ કહ્યાં કરીએ છીએ, પરંતુ વર્ષો, વસંતઋતુ, ગુરૂરતા, સમુદ્રો, પહાડો કેવું અગાધ છે એમનું સૌંદર્ય' વાસ જુઓ, આમલીના પાનજુઓ, મકાઈ જુઓ આપણે ભેઈએ છીએ ત્યારે ખગર પડે છે કે એકલા પહાડોમાં, કે સમુદ્રોના સંગમોમાં કે જહાંગીરની આંખોમાં જ સૌંદર્ય' નથી, સૌંદર્ય' ઠેરઠેર છે.

મારી ખાચ છે એવા અપરાધની શિક્ષાર્થે યશોદાએ જ્યારે કૃષ્ણના મુખમાં ભેણુ, ત્યારે ત્યાં તો માટીના પિંડને બદલે સૂર્યો, મહાસૂર્યો, તારા ને આણુ' થે દેખાયું. ને

મારવાની લાકડી હાથમાં ને હાથમાં રહી ગઈ પવ્વ જયોદા જેવું આપણુ નરણી કયાં ?

કાંકરિયા તળાવમાં નગીનાવાડી છે. ત્યાંનું સૌંદર્ય અનુપમ છે કાંકરિયું. બહુ શ્વેતશ્વે ૩૫ બદલે છે. અધારી રાત્રે, ચાંદની રાત્રે, બેશુ હું ત્યારે મને લાગે છે. ‘હું બાદશાહ છું. કુતુહલિન કરતાં થે વિશેષ નહિ સભાળવાનું, નહિ ચોંકી રાખવાની, નહિ ખર્ચ ને છતાં થે બાદશાહી !’

મદ્રાસમાં એકવેરિયમ છે એકવેરિયમ એટલે જળચર-સંજલ ત્યાં લીનો પર કબાટોમાં કાચની દીવાલોમાં અનેક જુલીનુદી જાતનાં પ્રાણીઓ છે. જે જળચરને જેવા પાણીની જરૂર હોય તેવું ખાતું, મીઠું, વધારે જોણું ગરમ-બધી થે જાતનાં પ્રાણીમાં એમને રાખવામાં આવ્યા છે. કોઈ ઊંડાં, રહે, કોઈ ઊંચતાં હોય, કોઈ દૂરતા હોય, કોઈ આપણને આશીર્વાદ આપતા હોય

ને ત્યાં એક જ રચણે, ન પલ્લવાય, ન આખ, કાન કે મોંમાં પ્રાણી જાય, ઉક દરિયાની નીચે જાણે રહેવા ગયા કોઈએ એજ લાગે.

કેટલીક માછલીઓ માથે ભેતી હોય, કેટલીક તમે કોણુ છો, નેની પરવા સરખી થે ન કરતી હોય અને રંગબેરંગી, કોઈ એરિય જેવા, કોઈના શરીરમાં તો વીજળીઓ. ને દરિયાઈ ઘોડા' દરિયાઈ ઘોડાની જમાતમાં રિવાજ એવો છે કે નરને બાળખત્યાં સોંપીને મારા દરવા નીકળી પડે. આપણામાની કેટલી થે સ્ત્રીઓ એવું સુખ ઇચ્છવા તૈયાર થઈ જાય

એમાની એક એક ચીજ પાછળ કલાકોના કલાકો ગાળેા, દિવસોના દિવસો ગાળેા, તો થે ધરાઈએ નહિ. એ સૌંદર્ય'દર્શનને મોહ લગ પવ્વ છડી શકતો નથી

ખાઈએ, મોટરમાં ફરીએ પવ્વ એ બધાથી સૌંદર્ય'દર્શનને આનંદ તો કોઈ અદલત હોય ! બીજું સૌંદર્ય'દર્શન મે પૂનામાં કહ્યું.

ત્યાંની ધારાસભા વખતે, જ્યારે માત્ર સાષણ્ણો ને સાષણ્ણોનો જ કાર્યક્રમ હોય ત્યારે નાસી જઈએ. એક વખત કૂલોતું પ્રદર્શન જોવા ગયા. પ્રદર્શનનો વહીવટ ૬૦ વર્ષના એક પારસી મોખેદ કરતા હતા. તે પછી આરસો દસબી ખેસ ચોદીને આગળ હતા. આજો બાગ સુરચક્રર બની ગયો હતો. રંગરંગવાળાં ફૂલો. અરે, ત્યાંના થોરિયા પછી મળતા શોભતા હતા. આ ફૂલોના પ્રદર્શન માટે ચંદ્ર બહુ સ્વચ્છ આગ્યો હોય, એમ લાગતું હતું. ફૂલોની મોટર ને ફૂલોની સાયકલ-મોહક ફૂલો! આવાં પ્રદર્શનો થાય ત્યારે પૂના જઈ આવજો. ત્યારે સુંદરતાના લગવાનને જોવા બહુ દૂર નહિ જવું પડે.

એવો જ ઉત્તમ બગીચો છે ઉતાકામંડો, તત માળનો બગીચો, શોડ વિલિંગ્ડને તૈયાર કરાવ્યો હતો. ત્યાંના થોરની બેન ખરસાણીનાં ફૂલો તો કમળો કરતાંયે સુંદર હતાં.

કહે છે જાપાનમાં સ્ત્રીઓને કન્યાકેળવણી તરીકે ફૂલ ગોઠવવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. લગવાનને જેમણે વાદળમાં બેસા નથી તે લોફા એમને દીવાનખાતામાં સહેડે બેઈ શકશે. ઊટીતા પ્રદર્શનમાં તો આપણે જે ફૂલોની લગારે કિંમત ગણતા નથી એવાં ફૂલોનું એ પ્રદર્શન હતું. જાપાનમાં એક જ રંગ, માત્ર ભૂરો જ પ્રિય હોય છે અને એનું ત્યાં ઘણી વખત પ્રદર્શન લરવામાં આવે છે.

ગોસાઈ મહારાજને ત્યાં મારા મામાનો છોકરો રહેતો. તે મને કહે:

‘સવારે પાંચ વાગે મંદિરનાં દર્શન કરવા આવશે?’

આમ તો હું પૂરો નાસ્તિક, પણ અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ ગયો. સાડાપાંચે ગોસાઈજી મહારાજ ઘોળો વેશ પહેરીને નીકળ્યા. ઘોળો વેશ, મોગરો ને શુભાખેનો દેવની પાછળનો પડદો. ભૂરો રંગ, સારંગી-સંગીત. અરે, તે વખતે મંદિરની પૂતાળી પછી બહુ સંગીતમાં

સૂર પુરાવતી હોય એમ લાગતું હતું. સમયને અનુકૂળ એ ફૂલો હતાં. પૂર્ણાવધિની રચનામાં ફૂલોનું સૌંદર્ય જોર હોય છે. પણ એનામાં એવી તાકાત છે, કે જડ લોકોનાં દિલ પણ ઊઘડી જાય. મને આનંદની ધ્રુવરી થઈ, ફૂલોમાં સૌંદર્યવાચાણનાં મેં દર્શન કર્યાં. નરસિંહરાવે પોતાના પહેલાં પુસ્તકનું નામ પણ એટલા જ માટે ‘કુસુમમાળા’ રાખ્યું હતું ને?

દાર્જિલિંગમાં એક ચક્રમ હતો. તેણે વિવિધ બતનાં પતંગિયાં એકત્રિત કર્યાં હતાં. એ ફૂલોડી જેવાથી માંડીને તે કેંડ મોટામાં મોટા થાળી જેવડાં પતંગિયાં હતાં. શી રંગોની જમાવટ! અનાર, દસખં, કિનખાખ ને મલમલ જેવું લાગે. પતંગિયાંની પાંગોના રંગોની મિલાવટ તો મહાન ચિત્રકારોએ ન કરી શકે. મદ્રાસના પેલા જળચરસંગહાલયમાંની દરિયાઈ દુનિયા જેવા જ અહીંનાં પતંગિયાં પરના રંગો હતા.

સૌંદર્ય આંખમાં છે એ માટે આકાશ-પાતાળમાં શોધ ચલાવવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. ઉપમામાં, નાનાલાલ કહે છે, આપણે ‘ચંદ્રોજ’ કહીએ છીએ એ ખાકું છે. ચંદ્ર એક અમાસ કે બહુબહુ તો પડવા સુધી નથી દેખાતો, પણ પછી બીજથી એનું દર્શન થવા માંડે છે, પણ એ તો તમે એને ન જુઓ તો બિચારા ચંદ્રનો શો વાંકે?

આ ફૂલો, આ પતંગો, સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત, હમણાંની વર્ષાઋતુનાં વાદળોની અપાર ભલક, આ બધી વસ્તુઓ જે આનંદ આપે છે, તે પૈસામાં કે ઇન્દ્રિયસુખોમાં, શા તો ખાવાપીવામાં મળતો નથી.

યાત્રાનાં ધાર્મીમાં યે સૌંદર્ય ભરાઈ બેઠું હોય છે, નાચતું, સૂતું, દોડતું હોય છે; એ જગાડવાનું કાર્ય આપણું છે.

કોઈ રશિયાના સંગીતાચાર્યે હિંદ માટે કહ્યું હતું કે હિંદના જેવું અદ્ભુત સૌંદર્ય

આને ક્યાંયે નહિ મળે' સંગીત દ્વારા સૌંદર્ય
'મનજ ને કાનને રસતે અદર પહેલે છે
તાનસેન હજાર વર્ષે ઉત્પન્ન થાય છે અકબર
એનું અભિમાન હોતો હતો એનાં ગીતો
સાસળતાં રાજની બધી ચિતા દૂર થતી હતી.
તાનસેન તો હોતો હરખારી ગવેશો-પગાર ને
રાજ્યની મહેરબાની પર જીવનારો.

અકબરે એક વખત પૂછ્યું 'તારા કરતાં
કોઈ વધારે મોટો ગવેશો છે ખરો ?'

તાનસેન કહે 'હા, મારા ગુરુ હરિદાસ છે
ગંગા નદીને કિનારે છે. પણ એ તો બાદશાહના
બાદશાહ જેવા છે મોજામાં આવે ત્યારે ગાય
છે એ તમને બાદશાહ બહે છે તો તો સમૂળમાં
ગાય જ નહિ'

પછી તાનસેન અકબરને નોકરને વેશે
લઈ ગયા હાથમાં ચાર ગી પકડાવી. જાણી
સેવી પડી, શુ કરે સાંભળવાનો રસ હતો
તે પાસે ગયા ને તાનસેને ભેટું કે હરિદાસ
હજી ગાવાની સહેરમાં નથી

શુને રાગ બેસતો નથી એમ કરીને તાનસેને
મોટો દીપક રાગ ગાયો. મોટો ગવાયો એટલે
તો હરિદાસ તરત જ ચક્રમાં ને બરાબર
દીપક રાગ ગાયો એ રાગથી આપણે કંઈએ
છીએ દીવા ગાય, પણ એ દીવા તો હવેમાં
થવાના હરિદાસ ભગવાનને ખુશ કરવા માટે જ
માત્ર ગીતો હતો.

સંહિત સૌંદર્ય ભેટું, સંગીતનું ભેટું હવે
ચિત્ર ને શિલ્પનું ભેટુંએ મહીસરમાં વેકટાપ્પા
કરીને એક બ્રાહ્મણ, તે શિલ્પી સંગીતકાર ને
ચિત્રકાર સ્વિચ કરે રાવળ ને રૂં સારે ગયા
હતા ભેટા પછી અમને થયું જે દેશમાં
વેકટાપ્પા જેવા કલાકારો જીવત છે તેને
સ્વરાજ મળશે જ

કોઈ અજેજ એમને મહેલું મારણું કે
'તમે હિંદીઓ તો સંહિસૌંદર્યનાં ચિત્રો
નહિ ચીતરી ચકવાનાં એ યશ તો દેલેન્ડ
ને ઇલેન્ડને જ ફાળે જવાનો'

ને એટલે એ ગયા જાડી-ઉતાકામડ

શુરત સ્વયં પાડી હતા, પણ તેણે છાંયુ.
ગીસજિરિમા વાય એમ સી મા માત્ર ખાર
આનામાં જ ઉદરનિર્વાહ કરી ચલાવી હેતા
તે વખતે બ્રાહ્મણ યોગણે ખાતું પેર મૂક્યું.
કયા સૂત્ર, કયા ખાતુ એ મોટો સવાલ
નહોતો ત્યાં કહી શકે 'પારો ૪૫૦ ડીગ્રીથી
વધતો જ નથી એવી કઠી રાત્રે અધારમાં, કે
વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે, એકલા બેસી
વિચના ચિત્રો જુએ ને પછી એ ચીતરે છે કે
સાત ચિત્રો એમણે બનાવ્યા વેકટાપ્પાએ
જે સૌંદર્ય ભેટું તે અમે ઘણું જ વખત ત્યાં
ગયા હતા છતાં નહોતું ભેટું પણ એ ચિત્રો
ભેટા પછી જીવન સફળ થયું હાથે
મહીસરના રાજાએ એ ચિત્રો માગ્યા પણ
એમણે કહ્યું 'ચિત્ર નહિ આપુ' સહન
બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટરે વેકટાપ્પાનાં
ચિત્રો ભેટા ને કહ્યું.

'ત્રે ઘણાં જ ચિત્રો ભેટા છે પણ આવાં
નથી ભેટા.'

વેકટાપ્પાએ ત્યારે જવાબ આપ્યો
'હા શ આજ મારી માતૃભૂમિનું મહેલું
ટબું' વેકટાપ્પાએ ઉદિરો, ગાયકવાડ
પાસેથી, પોતાના મત પ્રતિવ ચિત્ર ચીતરવાના
અમુક રૂપિયા કરાવ્યા વેકટાપ્પાએ કાગળને
ખડે દાથીદાંત પર એ કામ કર્યું. ચિત્ર
એવું સરસ બન્યું કે વેકટાપ્પાને એ મોટો
ઉદિરાએ રૂપિયા આપ્યા, પણ ચિત્ર ન
લઈ ગયાં કહે

'આજેકૂળ ચિત્ર ભેઈ પતિ માદ આવે
ને જીવ બજે'

વેકટાપ્પાને કોકે કહ્યું કે શેષજીપ્પા
થરવા પડ્યા છે ને જીવ મતે યતો નથી
વીણા એક જિતમ સંગીત વાજિત છે
કર્ણાટકીઓનું એ ઉત્તમ સંગીતવાદ્ય ગણાય છે.

વેકટાપ્પાએ ત્યાં જઈ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે
'બજો, વીણાનો એ વારસો હું સાચવીશ
ચિત્રો છાંડી સંગીતની આરાધના કરીશ' ને

ત્યારથી એ સંગીત પાછળ પડ્યા.

એમણે પોતાનું જ એક ચિત્ર દોર્યું છે. એમાં એક ખાણ ચિત્ર ને બીજી ખાણ સંગીત છે. બંને વચ્ચે પોતે ઝાલાં ખાય છે. જ્યારે જ એમને વીણા સાંભળાવવાનું કહ્યું ત્યારે બાધ્યા:

‘મને તો સાધારણ આવડે છે. અસાધારણ આવડશે ત્યારે સંભળાવીશ.’ ફરીવાર જવાનું થયું. પણ એક જ દિવસ રહેવાનું હતું. ખરેખરે ગયા, કહ્યું: ‘વીણા!’

વેંકટાધ્યા: ‘હા, હવે વીણા આવડે છે. સરસ્વતી કેવી બળવતી હશે, નારક કેવી રીતે વગાડતા હતા તે પ્રમાણે કલ્પના કરી હું વગાડી શકું છું. એ માટે એક ખાસ વીણા પણ ખનાવેલી! પણ અત્યારે નહિ, સાંજે આઠ વાગે પ્રાર્થના વખતે આવો.’

અમારે તો જલદી આવતા રહેવાનું હતું. ળા સાંભળવાની ન મળી! એમણે મહારાજના મહેલ માટે ધોળાં ઉપસાવેલાં ચિત્રો દોર્યાં છે: રામની શોધમાં હનુમાનનું એક ચિત્ર હતું. રામ હનુમાનને સ્વીટી આપે છે; પણ હનુમાનનું એ ચિત્ર! અદ્ભુત! રામના મનમાં ખિન્નતા છે, હનુમાનના મનમાં પણ ચિંતા છે, કેમ જાણે વિચારતા ન હોય, આટલા બધામાંથી આ કાર્ય માટે મારી જ પસંદગી કરવામાં આવી

છે, તો તે કામ માટે હું લાયક થઈશ કે નહિ! પરંતુ આવાં બધાં ચિત્રોમાં મેં કહ્યું: ‘કેમ સીતા આવી?’

વેંકટાધ્યાએ જવાબ આપ્યો: ‘શી બોલી છે?’

એક મિત્રે મને પાછળથી કહેલું: ‘આ નૈતિક પ્રશ્નચારી છે. એમને બીજી કાઈ સ્ત્રી, ભેઈ નથી, સિવાય એમની એક વૃદ્ધા માસી. તો પછી કલ્પના તે એવી જ હોય ને?’

આવો છ એ વેંકટાધ્યા!

મને રવિશંકર રાવળનું એક ચિત્ર યાદ આવે છે. એમાં લલિત્યની શુભરાતણી એમણે કલ્પના કરી છે. એના હાથમાં વીણા છે. પાસે હરણુ છે, હીવાને આમ ને હીવાને ખાસ જોવા જૂનો કંઠેરો છે. એ દ્વારા એ ખતાવવા માગે છે કે એ સંગીત, સાહિત્ય ને કળાની શોખીન થશે; અત્યારની સ્ત્રીઓ નૃત્ય ને સંગીતની શોખીન તો થઈ છે; પણ કળાના ઉપાસકોને હું એક ચેતવણી આપવા માથું છું. કળાને ઇન્દ્રિયોને ખહેકાવવા માટે ન વાપરશે. એને આર્હિમાના ઉત્કર્ષ માટે વાપરશે, પણ મોજશોખ માટે કદી ને એને ઉપયોગ ન કરશે. આત્માની પવિત્રતાના પ્રાગત્ય માટે જો કલાનો ઉપયોગ થશે, તો કલાકારોનું અને દેશનું કલ્યાણ પણ એમાં જ ધશે.

✱

આગળથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં દર હબરે ૪૦ શાણસો ભણેલાં હતાં. દશ વર્ષ પહેલાં તે સંખ્યા વધીને ૬૫ની થઈ અને ૧૯૪૧ની વસંતીમહત્તરી પ્રમાણે આજે એક હબરે ૧૨૦ આદમી ભણેલા નીકળે છે; એટલે કે હિંદમાં આજે બાર ના ટકા કેળવણી છે. જુઓ છો શું? દર સોએ ૮૮ શાણસો અભણ-એમને વાંચતાં કે લખતાં કહ્યું ને ન આવડતું હોય એવા આજે મળી આવે છે! દેશમાં જ્ઞાનને દુકાળ પડ્યો છે, આપણા દેશનું આ મહાકલ્પક કોણ ઘોઈ નાજશે? એકે ભણેલા આદમી વરસદહાટે માત્ર બીજા ચારને ન વાંચતા—લખતા કહે તો કેવું સારું!

વિઠોબા અને જ્ઞાનેશ્વર

લેખક :

શ્રી. નાભાજી

જ્ઞાનેશ્વરીના અંગ્રેજીના શાખાવરણમાં શ્રી ચતુ સ્તોત્રનાર રમણાચરમ મવા હતા તેમણે રમણ બખવાનને એની ફરિયાદ કરી કે વૈદાતના પછાતરા પુરતમ, જેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેઓ જ સમજી શકે તેવા હોય છે અને જેઓ જે દિશામાં પ્રવલ્ન કરવાની પ્રિયતિમાં હોય છે, તેમને મદદરૂપ હોવા નથી તેના અવાળાંપે શ્રીરમણ બખવાને પુસ્તકાલયમાંથી નાબાજીદત 'મહાભક્તવિજય' નામનું પુસ્તક મનાવ્યું અને તેમણે પોતે જ્ઞાનેશ્વર અને તેમના પિતાની વચ્ચેનો આખો સંવાદ ત્યાં લાગર રહેલા સર્વને વાંચી સમજાવ્યો. એ આખો પ્રસંગ સર્વે એકચિત્તે સાંભળ્યો. વાતનો પ્રસંગ એ છે કે જ્ઞાનેશ્વરના પિતા સાધના માટે વનમાં ગયા હતા. કોઈક પ્રસંગે રાત્રીને તેમના બાળકોની મુલાકાત થઈ અને બાળકોને જોતા જ રાત્રી આશ્ચર્યમુલ્ક બની ગયા અને તેમના પિતાને જોવાની તેને હજી યઈ રાત્રીને પોતાના દૂતો દ્વારા આજ ચણ મોકલ્યું; પણ તેમણે વનમાંથી પાછા આવવાની ના દેવેનકાવી લારપણી છાકરા પિતા પાસે ગયા અને જાણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાના પિતાના યોગમાં બેસી તેમની સાથે નીચે પ્રમાણે કહીત કરી, જેથી તે પાછા પોતાને જ્ઞાન આપ્યા જ્ઞાનેશ્વરની બાધા કોઈ સિદ્ધ જ્ઞાનીની છે, જ્યારે તેમના પિતાના સંસાર, ક્ષય અને વિદ્યોનો ખ્યાલ દૂર નહિ કરી શકનાર સામાન્ય માનવીના છે. અવિદ જનો માટે એ સહાઈ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

વિઠોબા : જે એક વખત ઊલટી દ્વારા એક કાઠડુ હોય તે મિત્રે તેણે સ્વાદિષ્ટ હોય, તેપણ કેઈ ફરીથી આપશે કે? ધર્મનિષ્ઠોએ શું પોતાના વચનને વળગી ન રહેતું? મારે સંસારને ત્યાગ કર્યા પછી શું ત્યાં પાછા જવું? અભિવેદી લોહો સાથે શબ્દ? તેમના તરફ પ્રીતિ રાખવી? શું મારે રાત્રીની પૂજા કરવી? મારું સ્થાન જ મલ જ રહેશે અને તમારે માટે સંસાર પાછા જાવો અને મને સંસારમાં રહે.

જ્ઞાનેશ્વર : પશું તમે જ મલમાં શા માટે રહો છો?

વિઠોબા : બેઠા, મારે માટે ત્યાં પાછા આવવામાં શું લાભ અથવા આનંદ છે? પાછા આવવામાં તે લાંબા થવાને બદલે મુક્તિ મળવામાં વિઘ્ન આવે છે. મૌનનિષ્ઠા માટે તે સમાજના સંસર્ગથી દૂર આ જ મલ જ યોગ્ય સ્થાન છે અને તેથી જ આ ટેકરીઓ ઉપર રહું છું.

જ્ઞાનેશ્વર : મામ અને જ મલ એવા બેદશાવોનો ખ્યાલ રાખીને પ્રશ્નનિષ્ઠા બળવી રાખવાને તમે જે પ્રયત્ન કરો છો, એ તો આકાશનો દેખાવ અટકાવવા માટે પોતાની આજ બધ કરવાને બદલે પોતાની આજળ પડકો ધરી રાખીને કર્યા કરવા જેવું છે, અનેક પાપો કરીને પુણ્ય મેળવવા સમાન છે કંઠવું હૃદયના માણસે ધિરદર્શનની કળિષ્ઠ સંજ્ઞા જેવી છે અને અણસાજને દૂર કર્યા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા મેળવવા એવો પ્રયત્ન જો નિષ્ણામાં બધા બેદશાવો યોગળી બધ ત્યાં ધર અને જ મલ એવા દ્વંદ્વસાવ રહી શકે ખરો?

વિઠોબા : જ્યાં સુધી 'મારું' એવો ખ્યાલ કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી અણસાવ અને 'આ' અને 'મેલું' વગેરે દ્વંદ્વસાવોનો નાશ થઈ શકતો નથી, નિર્વિદ્વંદ્વનિષ્ઠા જ એ બધાનો નાશ કરી શકે બધા સંકલ્પો અને ઇચ્છાઓમાંથી મુક્ત થવાથી એ નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકાય.

જનસામગ્રી દૂર રહેવાથી જ એ બની શકે. તેથી હું એમાં રહું છું, કારણ કે જંગલનો એકાંતવાસ જ એવી ખોનિષ્ટા માટે યોગ્ય સ્થાન છે.

જ્ઞાનેશ્વર : પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું અને તેમાં સ્થિતિ રાખવી એ જ પ્રવ્રણિષ્ટા; નહિ કે જંગલમાં રહેવું.

વિદ્યાભા : ગુરુ પાસે રહી પોતાના સ્વરૂપને બહુવા પછી તેમાં દૃઢ નિષ્ઠા કાયમ રાખવા માટે જંગલમાં એકાંતમાં જ રહેવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનેશ્વર : ખરા જ્ઞાનીઓનો અનુભવ છે, કે માત્ર વનમાં રહીને તેમ કરવાથી અજ્ઞાન અને 'હું' 'મારું' વગેરે ખ્યાલોનો નાશ થઈ શકતો નથી. અને તેથી જ તેમણે ગામ અને જંગલ, ઘરનું જીવન અને સંન્યાસ એવા ભેદભાવોનો ત્યાગ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની સાધના કરી હતી; તો પછી તમે શા માટે ઘરના જીવન તરફ અભુગમે રાખીને જંગલમાં રહો છો ?

વિદ્યાભા : જેમણે સાક્ષી (દ્રશ્ય)ને જોયા છે અને બધાના સાક્ષી જે આત્મા તેની સાથે ઈક્ય પામ્યા છે, તેઓ જે કુટુંબમાં રહે તો તેમની સમાધિમાં ભંગ થાય અને તેઓ પોતાનો આત્મસાક્ષાત્કારનો અનુભવ ગુમાવે; તેથી જેમણે સહજ સ્થિતિનો આનંદ અનુભવ્યો છે, તેમને સ્વપ્નમાં પણ કુટુંબમાં રહેવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર : રાજ અને ક્ષેપ બંનેમાંથી મુક્તિ તે જ સહજ નિષ્ઠા : ગામ તરફ અભુગમે રાખવા અને જંગલમાં પ્રીતિ રાખવી એ નિષ્ઠા કહેવાય ?

વિદ્યાભા : જેને 'અમુક દરજ્જા' 'અમુક નહિ કરવું' એવી ઇચ્છાઓ હોતી નથી, તે સંસારમાં રહી સંસારનાં કાર્યો કેવી રીતે કરી કે : અને સંસારમાં રહી ત્યાંનાં કાર્યો નહિ

કરી શકતો હોય, તેણે ત્યાં રહેવાનું શું પ્રયોજન ? જ્યાં શરીરના ભોગોને તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય એવાં વિશ્વોના શિકાર બનવાનો સંભવ રહે તેવા સ્થાનમાં ન રહેવું બેઠ્ઠાએ. આ શરીરના ભોગોને હિતેજન આપવું એ તો મુડદાની લશ્કરિયા કરવાનો સમારંભ કરવા જેવું છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જેણે બધાં કર્મોના ત્યાગ કર્યો છે, તેને માટે સમાધિ સાધવી એ પણ કર્મ નથી શું ? અને જે આવાં કર્મોમાં રોકાય તેને માટે કુટુંબનાં કાર્યોમાં રોકાવું શું ખોટું છે ?

વિદ્યાભા : સમાધિ સાધવી એ ક્રિયા છે ખરી પણ તે બધા વિચારો અને ચિંતાને દૂર કરે છે; જ્યારે કુટુંબનાં કાર્યો વિચારો-તે તો ચિંતાઓ અને શોક ઉત્પન્ન કરે છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જ્યારે પોતે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, ત્યારે તેણે નિષ્ઠાસાધનામાં શા માટે રોકાવું ?

વિદ્યાભા : બ્રહ્મત અવસ્થામાં સુષુપ્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એને જ્ઞાનીઓ પ્રવ્રણિષ્ટા નથી કહેતા શું ? જે આપણે એવો અનુભવ નહિ કરીએ, તો સમાધિમાંથી મળતો સતત આનંદ કેવી રીતે મેળવી શકીએ ?

જ્ઞાનેશ્વર : વેદો એમ કહે છે કે બ્રહ્મત દશમાં ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ, સ્વપ્નદશાની માત્ર મનની ક્રિયાઓ, અને હૃદયની અભાવાત્મક દશાને સાક્ષીરૂપે જોવી એ જ ખરો આનંદ છે. બ્રહ્મત અવસ્થામાં સુષુપ્તિ-દશા એ તો પડછાયા જેવી હોય છે. જેને સ્પર્શ થવા છતાં સ્પર્શ લાગતો નથી, ત્યારે તમે તો કહો છો કે હૃદયના જેવી અભાવાત્મક દશા જ ખરું સુખ છે અને તેનું નામ જ બ્રહ્મત સુષુપ્તિ છે.

વિદ્યાભા : બ્રહ્મત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓ તો માણુમને સંસારમાં નામિ છે અને ઇન્દ્રિયો રૂપી પશુઓનો માણુસ શિકાર બને છે. તેથી

જ્યાં બધી સંસારની બાબતોનો અભાવ હોય અને જીવના જેવી શૂન્ય અવસ્થા હોય, એ જ ખરી સમાધિ છે.

જ્ઞાનેશ્વર : ખરી સમાધિ બધાનો અભાવ નથી, પણ શસ્ત્રની સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરવાથી, સંસારના કાર્યો કરવાથી અને જનકની માફક જ્ઞાન-તલવારથી—બધા વિષયો તરફ ઉદ્દાસીનતા ધારણ કરીને—ઇદ્રિયોનો સમય બળવલથી જ ખરી સમાધિ સાધી શકાય.

વિદ્યાબા : અનેક જન્મોની વાસનાના સમૂહરૂપી વહિરો જેવા મનને માત્ર શુક્રહેને સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરીને છુટ્તુ હતું. અને સુપ્રસિદ્ધ શા નદિ પ્રાપ્ત કરવાથી, માત્ર પોતે પ્રયત્ન છે, તેવા સતત જ્ઞાનથી જનક તેમ કરી શક્યા નહોતા.

જ્ઞાનેશ્વર : માત્ર જનક જ મનનો નાશ કરીને પોતાનું ઇચ્છિત ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, અને શુક બહારના સંસારનો ત્યાગ કરીને માત્ર વનવાસ સ્વીકાર્યાથી તેમ કરી શક્યા નહોતા.

વિદ્યાબા : દ્રશ્યપણમાં રિચત રહેવાથી જ દૃશ્યનો ત્યાગ થઈ શકે દૃશ્યમાં રહીને દૃશ્યનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે ? જેનામા ઝેર જાખલ થયું છે, તેને વધુ ઝેર આપવાથી અચૂક મરણ જ નીપજે.

જ્ઞાનેશ્વર : એક ઝેરનો નાશ કરવા માટે બીજો ઝેરી પદાર્થ આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ઇદ્રિયોના બાહ્ય અને આત્મિક વિષયો રૂપી વિષની અસર મટાડવા માટે, એક માત્ર રામબાણ હંસાજ (સંસાર-વિષ દ્વારા મેળવેલ) જ્ઞાન જ રિ એથી બિલકુલ જે ઇદ્રિયોરૂપી પશુજ્ઞાન શકાર બની જવાની બીકથી એકાંતનિષ્ઠામાં રહે છે, તે કદાપિ સમયગત મૃતો નથી તેને હુમેશા સમયે જ ખ્યાલ આવ્યા કરશે અને તે કદી પ્રયત્ન અજડ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

વિદ્યાબા : જેઓ સન્યાસી થયા છે અને

હુમેશાં સમાધિનિષ્ઠાના અભ્યાસમાં મડયા રહે છે તેમને પણ ઇદ્રિયોના વિષયો પાછા શોકમાં નાખે છે, તો જેઓ મૃદનો ત્યાગ નથી કરતા તેમને તો કેટલા દેરાન. કરે ? પૂરનેસથી વહેતા પાણીમાં એક સૂકું ખીંદકું કેવી રીતે સ્થિર રહી શકે ?

જ્ઞાનેશ્વર : જેણે જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નથી, તે ગમે તેટલો વખત અતરમુખ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ તેને ઇદ્રિયો દેરાન કરશે. પાણીમાં એક માટો ખડક સ્થિર રહે તેમ ઇદ્રિયોની દિવાલો ગમે તેટલી હોય, તોપણ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરને તેથી ચક્ષિત થવું નહિ આવે જ પુરવ પ્રયત્નનો જ્ઞાનદ મેળવી શકે. જે જ્ઞાનનિષ્ઠ થયો નથી તેનું અજ્ઞાન કદી દૂર થશે નહિ.

વિદ્યાબા : જ્ઞાનનિષ્ઠામાં ગમે તેટલો સ્થિર થયો હોય, તોપણ જે પુરવ સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રયત્નના ક્ષાનનમાં સતત લીન રહે નહિ તે માયાના અધકારમાં જરૂર સપડાવાનો.

જ્ઞાનેશ્વર : પ્રયત્નથી જુદી વસ્તુ કોઈ માયા જેવું કંઈ હોય તો જ નિષ્ઠા રાખીને તેને દૂર કરવાની જરૂર પડે પોતાનો પડછાયો પોતાની સાથે લડશે એવો ખ્યાલ રાખીને જે માયા અને અહ નથી તે પેદા કરીને નિષ્ઠામાં રહેવાની તમે વાત કરો છો. માટા પડછાયા સામે બાથવાથી માત્ર વ્યર્થ થાક લાગશે તે પ્રમાણે માયા કોઈ જીજ્ઞા નથી એમ સમજીને તમે મીનનિષ્ઠામાં નહિ રહો અને 'આ નહિ, આ નહિ' એમ એક પછી એક બધી ચીજોનો ત્યાગ કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો કરશો, તો તમારે શાગે પારવિનાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાનો જ રહેશે.

વિદ્યાબા : અસત્યને દૂર કર્યા વિના, મનથી એકાગ્ર થયા વિના, જે બંને તેનાથી અવિચલિત રહી માત્ર સાક્ષીરૂપે રહ્યા વિના સહજ જ્ઞાન કેવી રીતે મળી શકે ?

જ્ઞાનેશ્વર : 'આ નહિ, આ નહિ' એમ

કરીકરીને ઇદ્રિયોના પદાર્થોને દૂર કર્યા કરીશું, ત્યાં સુધી કોડીના હરમાંથી ઊસરાતી કોડીઓની માફક તે બહાર ઊસરાયા કરશે. મનને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરીશું, ત્યાં સુધી તે ઊર્જિગતા દડાની માફક વધારે ઉછાળો માર્યો કરશે. સાક્ષી ભાવ ધારણ કરવાનો જેટલો વધુ પ્રયત્ન કરશે, તેટલો દૂતરાની પૂંછડી સીધી કરવાના પ્રયત્નની માફક વ્યર્થ જશે. અને દેહાત્મ ભાવ ખટો થયા કરશે. તેથી આત્મસાધન દ્વારા પોતે સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ જ છે, અને અવિદ્યા અથવા અહં અને માયાનું 'રજ્જુસર્પ' ન્યાયે અસ્તિત્વ જ નથી એવું દઢ જ્ઞાન થાય તો જ પ્રજ્ઞાનિર્વાણનું કેવલ્યસુખ મળી શકે.

વિઠોબા : જ્ઞાનવિચારને પરિણામે પોતે પ્રજ્ઞ જ છે, એવા માત્ર જ્ઞાનથી બીજી કોઈ પણ સાધના વિના સચ્ચિદાનંદરૂપ સર્વ વ્યાપક આત્માની સાથે એક જ કેવી રીતે સાધી શકાય? અને શોક ઉત્પન્ન કરનાર ઇદ્રિયવિષયોને કેવી રીતે છૂતી શકાય ?

જ્ઞાનેશ્વર : જીવતી ગાય વાઘને ન મારી શકે, તો મરેલી તો કેવી જ રીતે મારી શકે? તેવી રીતે જે અમર, દોષરહિત, સર્વવ્યાપક, જ્ઞાનંદરૂપ આત્મા છે, તેને ઇદ્રિયોના પદાર્થો શું કરી શકે? ગાય માતખર હોય, તોપણ વાઘ આગળ આવતાં હરે, તેમ એવા પદાર્થો દઢ જ્ઞાનથી પૂર્ણજ્ઞાની આગળ દેખાવ દેતા નથી. અને કદી દેખાવા પામે તો તરત જ વાઘથી ગાયનો નાશ થાય છે તેમ યોડી કાણુમાં જ તે નાશ પામે છે.

વિઠોબા : એક પવિત્ર સ્ત્રી પણ દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સહવાસથી બગડે તેમ શું જ્ઞાનીઓએ ઇદ્રિયોના પદાર્થોમાં ભેળાવું? મનના ક્ષોભના ભોગ બનવું? અને અનેક શોકથી પીડાવું?

જ્ઞાનેશ્વર : જે સતી છે તે ચંદ્રનેક સંસર્ગની વચ્ચે પણ સતી જ રહેશે. જેનું મન સ્થિર નથી તે ખરાબ સંગ વિના પણ બગડશે, તેવી રીતે જે જ્ઞાની છે તે સંસારના માણસોની

વચ્ચે પણ જ્ઞાની જ રહેશે. જે સ્થિર નથી તેનું ખરાબ સંગ વિના પણ પતન થશે. અસ્થિર એકાંતમાં પણ જ્ઞાનહીન થશે.

વિઠોબા : સંસારનાં કાર્યોમાં ગૂંથાયેલો કેવી રીતે સહજ જ્ઞાની થઈ શકે?

જ્ઞાનેશ્વર : જેમ નાટકશાળામાં પ્રાણી ઢંડોને ભાગ ભજવે, તોપણ પ્રાણીજીવ રહે છે તેમ જ્ઞાનીઓ બીબોઓ સાથે ભળીને શ્રદ્ધાજીવ વેષ ધારણ કરે છે, તોપણ તેના સતત આનંદના અનુભવમાં વિચ્છ આવતું નથી.

વિઠોબા : જ્ઞાન ગમે તેટલું દઢ થયું હોય અથવા આધ્યાત્મિક દષ્ટિ ગમે તેટલી શુદ્ધ હોય; તોપણ પોતે પ્રજ્ઞ છે એવું દરરોજ થોઢો વખત ચિંતન કર્યો વિના પ્રજ્ઞજ્ઞાની થવું બહુ મુશ્કેલ છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જે પ્રાણી ઢંડોને ખેંચ ભજવે છે, તેણે શું પોતે પ્રાણીજીવ છે, એવા વારંવાર વિચાર કરવો? પોતે તેમ ન કરે તો શું તે ઢંડ બની જશે? જેને આખી દુનિયા પ્રાણીજીવ તરીકે ઓળખે છે, તેને ઓળખવાને જનોઈની જરૂર છે? અહંનો નાશ કર્યો પછી અહંભાવની ગાંઠ કાઢ્યમ રાખી 'હું પ્રજ્ઞ છું' એવું ધ્યાન કર્યો કરવું? જેમ પ્રસિદ્ધ પ્રાણીજીવ જનોઈ ન પહેર્યું હોય, તોપણ પ્રાણીજીવ તરીકે જ ઓળખાય છે તેમ જેણે 'હું' 'મારું' વગેરે ખ્યાલો તબીયા છે તે કોઈ પણ ધ્યાનનો અભ્યાસ નહિ કરે તોપણ બધાથી પૂજશે અને સતત પૂર્ણાનંદ અનુભવશે.

વિઠોબા : જગદીશના જેવો સિદ્ધ પુરુષ પણ બે દરરોજ 'હું પ્રજ્ઞ છું' એવું ધ્યાન ન કરે, તો તે અચિત અજ્ઞાની થાય અને દેહની સાથે એકતા અનુભવનાર અહંભાવનો કદી નાશ થાય નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર : હાથમાં દીવો ધરીને અંધકારને ઠહીંસું કે ઊભો રહે, તો શું તે ઊભો રહેશે? તેમ પોતે દેહ છે અથવા દેહની

કોઈ આંતરિક ક્રિયા ઓછી હોવા મિથ્યા જ્ઞાનને લ્યાંગ કરીને પોતે સચ્ચિદાનંદ આત્મા છે એ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અજ્ઞાનને કહીશું કે તું ભ્રમો રહે તો તે ભ્રમો રહેશે ? હાથમા બ્રિલાડી રાખીને, પોપટને બોલાવીશું, તો તે બોલશે કે ? જીવાત્મા, ઈશ્વર અને જગતનું જુદું અસ્તિત્વ જ નથી, એ જ્ઞાન યથા પછી માથાને બોલાવીશું તો તે આવશે કે ? જે નપુસકને બીજા ઓળખતા હોય તેમની આમળ હાજર, યદ્યપે કોઈ નપુસક પોતાની મહાનગી દેખાડવાની હિંમત કરશે કે ? જેમ જેણે શુરુની હાજરીમા પ્રબળ સત્ય છે, માયાનુ

અસ્તિત્વ જ નથી, પ્રબલ વિચારકલાથી પર છે અને માયા માત્ર રાગદ્વેષરૂપી વૃત્તિઓમા જ રહેલી છે, પોતે પ્રબલ છે અને પ્રબલ જ પોતાનું સ્વરૂપ છે એવું નિઃસંશય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ છે તેને માટે રાગદ્વેષ, બંધનસુક્તિ, જન્મ-મરણ, ગામજામલ, દાનતપ, સંન્યાસ-શૃદ્ધિજીવન વગેરે લાગે રહેતા નથી જે પહેલાં ઘેટાંની આખ જેવા બની ગયા છે તેને માયા યુ કરી શકે ? તે તેમને અજ્ઞાની બતાવી શકે ? માટે જરા વિચાર કરો.

આથી વિઠોબા ઘેર આવવાને સમત યથા અને સાથે ખાણ આપ્યા.

★

સતકૃપાથી છૂટે માયા, કાલા નિર્મળ યાવ જોને;
શાસેશાસે અમરણ કરતા, પવિ પાતક નય જોને.
કેસરી કરે નાદે નાસે, કોટી કુન્દર જુથ જોને.
હિંમત હેય તો પોતે પામે, સવળા વાતે સય જોને.
અગ્નિને હિલેઈ ન લાગે, મહાર્મણને મેલ જોને,
અપાર સિંધુ મહાનલ જામ, મરગીને મન સહેલ જોને.
બાછગરની બાછ તે તો જાજૂરો સૌ જાણે જોને
હરિની માયા બહુ બજવતી, સત નગરમાં નાણે જોને
સત સેવના સ્વાત વાણે, સહેજે સીંચે કાજ જોને
પ્રીતમના સ્વામીને ગજતા, આવે અખડ રાજ જોને

આનંદ અને બાળક

લેખક :
શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી એ ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રયોગો કરનાર શ્રી. હરભાઈ આખા ગુજરાતને જાણીતા છે. એમણે આ વિષય ઉપર ગંભીર લખાણ છે ને તે લોકાદર પામ્યા છે. આજે તેઓ 'દર મહિને' 'ધરશાળા' દ્વારા એમના વિચારો ગુજરાતને આપે છે ને 'ધરશાળા'નામની શિક્ષણસંસ્થા પણ ચલાવે છે.

મનુષ્ય માત્રને આનંદ મેળવવો ગમે છે. મનુષ્ય માત્ર આનંદ મેળવવા માટે શક્ય તેટલા પ્રયત્નો કરે છે. મનુષ્યતા અનેકવિધ આનંદોમાં એવું બાળક પણ પોતાના પરમ આનંદનું સાધન હોય છે. જેના ઘરમાં બાળક નથી, તેના ઘરમાં આનંદ નથી. આનંદનો એ લઢાવો માણવા માટે માનવી આકાશપાતાળ એક કરતો હોય છે. આપણા સમાજમાં પણ વાંઝિયા રહેવાને અપશુકન અને કમનસીબી ગણવામાં આવે છે. વાંઝિયામહેણું ટાળવા માટે સ્ત્રીપુરુષો કોઈ પણ ઉપાય કરતાં અચકાતાં નથી. ઘરમાં પારણું અંધાવાથી જે આનંદ મળી શકે છે, તે આનંદને બીજા કોઈ પણ પ્રકારના આનંદની સાથે સરખાવી શકાય નહિ. એ આનંદ હેહનો છે, અને હેહનો છે. એ પરમ આનંદ જ દુનિયાનું સાતત્ય જાળવી રાખ્યું છે, અને માનવીની શુભ વૃત્તિઓને હમેશાં જિંચે ને જિંચે ચડાવ્યા કરી છે. બાળક મનુષ્યના આનંદનો જનક છે.

આહુ' આધ્યાત્મિક આનંદ આપનાર પાત્ર કુટુંબમાં અવતરે છે, ત્યારે એ માતૃપિતાના અને સર્વ કોઈના આનંદનું સાધન બની રહે છે. એને દેખીને સૌ આનંદે છે, એને તેડીને સૌ રાજ થાય છે, એને હસાવીને સૌ હસે છે, એની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરીને સૌ કોઈ પૂર્ણ અનુસવે છે. કુટુંબ આજીવન આનંદથી ઊસરાતું રહે છે. બાળકના આનંદમાં માતૃપિતાનો ખરો આનંદ સમાઈ રહેલો છે. બાળકનો આનંદ હ્રસ્વ થાય,

એટલે માખાપનો આનંદ પણ હ્રસ્વ થાય. સમગ્ર કુટુંબના આનંદનું કેન્દ્ર બાળક બની રહે છે. કુટુંબના મુક્ષાકાંતીઓ પણ બાળકને જોઈ રાંચે છે, અને 'એક પ્રકારનો ઊંડો આનંદ' અનુસવે છે.

પરંતુ આ આનંદની કક્ષા અને તેના પ્રવાહ સમય જતાં બદલાવા લાગે છે, સર્વને આનંદ આપતું બાળક ધીમેધીમે સર્વ કોઈના આનંદનું સ્થૂળ અને સ્વાર્થી સાધન બનવા લાગે છે. માખાપ અને વડીલો સમજતાં નથી હોતાં કે બાળકને પોતાને પણ પોતાનો આનંદ હોય છે. જન્મ્યા પછી તુરંત જ પોતાનું રક્ષણ માગતું, પોતાનું ધોષણ મેળવી લેતું, અને પોતાની રીતે પોતાનો વિકાસ સાધતું બાળક ધીમેધીમે સમજી અને તાકાતવાળું બનતું જાય છે. પોતાની પ્રવૃત્તિથી માખાપો આનંદ મેળવતાં હોય, તેમાં બાળકને પણ આનંદ હોય છે: પરંતુ, પોતા માટે ચેત્વેલી, અને પોતાના જ આનંદને પોષતી વડીલોની પ્રવૃત્તિઓ બાળક માટે પણ આનંદ આપનારી બનતી હોય, એવું નથી હોતું. બાળક સ્વ-આનંદમાં મશગૂલ હોય, ત્યારે માખાપ અને વડીલ બાળક પાસેથી પોતાને આનંદ મળે તેવા વર્તનની અપેક્ષા રાખતાં હોય છે. બાળકના આનંદમાં આનંદ માનનાર વડીલ હવે જુદી રીતે બેતાં શીખે છે. બાળકે તેને પણ આનંદ આપવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એ બતનો વિચાર મોખરે આવે છે. નાનું બાળક રમતમાં મશગૂલ બનીને, આનંદ માણી રહ્યું હોય છે, ત્યારે

માબાપ અને વડીલ ઇચ્છે છે, કે પોતાના આનંદ ખાતર બાળકે પોતાની રમત છોડીને એમની પ્રાપ્તિ આવતું બેઠકે બાળક સાથે ગેલ કરીને, અને બાળકને રનાડીને આનંદ પ્રાપ્ત કરનાર માબાપ અને વડીલ બાળકના ધારક કે કંટાળાને ગણકારતા નથી હોતા. માબાપ અને વડીલના એવા કોઈ પ્રતિકારનો બાળક વિરોધ કરે છે, ત્યારે વડીલને તે રચતું નથી, બાળકની ખીજ કે ચીડની ઢરકાર કર્યા વિના પોતાની આનંદપ્રવૃત્તિમાં મચ્છા રહે છે એક કાળ એવો હોતો કે જ્યારે વડીલનો આનંદ અને બાળકનો આનંદ અસિદ્ધ હોતો. ધીમેધીમે એવો કાળ આવે છે કે જ્યારે કોઈ વખત એવો આનંદ અસિદ્ધ હોય, તો કોઈ વખત એવો આનંદ સિદ્ધ પણ હોય. આવે વખતે ધ્યાનપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક બાળકને સમજાવેલા પ્રયત્ન કરવામાં આવે નહિ, તો વળી એક કાળ એવો પણ આવે કે જ્યારે બાળકને વડીલના આનંદનાં સ્ત્રોતો, અને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિઓ ઉકળી જાય અને એકબીજાની આનંદની વ્યાખ્યાઓ બદલાઈ જાય.

સૌથી સમજાતું વર્તે કે નાનું બાળક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતું, પ્રાણુવાન પ્રાણી છે એ વ્યક્તિત્વ વિકસતું જાય છે, તેમ તેમ પોતાની પ્રતિભા અનેકવિધ રીતે પ્રગટ કરતું જાય છે એવા બાળકને ઉચ્ચ કોટિનો આનંદ ગમે છે, અને એવી આનંદપ્રાપ્તિ માટે ઉચ્ચ કોટિની પ્રવૃત્તિ પણ ગમે છે. સમાજને ખાસચિત્તા પ્રવાહોની ગતિગમ નહિ હોવાથી બાળકથી જે કોઈ મોટાં હોય, તે સૌ બાળકના સખધમાં ગેરસમજૂતી કરે છે, અને બાળકને અન્યાય કરે છે. મોટી ઉમરના માણસને આનંદ ગમે છે, અને પોતાને

મનપસંદ આનંદ આપનારી પ્રવૃત્તિ ગમે છે તેવી જ રીતે બાળકને પણ આનંદ ગમે છે, અને પોતાને મનપસંદ આનંદ પ્રેરનારી પ્રવૃત્તિઓ પણ ગમે છે. આ હકીકત તરફ આપણે સૌ કોઈનું દૃષ્ટિ દોવાથી અનેક વખત બાળકની આનંદપ્રવૃત્તિઓમાં મોટરાઓ અડચણ ઊભી કર્યા કરતાં હોય છે, બાળકને રમતુ-રખડતુ ગમે, ત્યારે એમ શાંતિથી બેસવાનું કહેવામાં આવે છે. બાળકને ધમધમકાડ કરવી ગમે, ત્યારે એને ટાકું પાડવામાં આવે છે. બાળકને ગમતી આવી હરકોઈ આનંદની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ બહુએબહુ મોટરાઓ કરવા લાગે છે. પોતાના આનંદમાં આડે આવનાર વડીલને, બાળક સમજી શકતું નથી, અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાનો વિરોધ નોંધાવવા કરે છે. કમલાએ વડીલ આ વિરોધનો અવગણી અર્થ કરે છે, અને પોતાની રીતે જીવવા માગતા. બાળકને તોફાની અને હડીલું મણી, એની સાથે જુદા પ્રકારનો વર્તીવ રાખવા લાગે છે. બાળક અને વડીલ વચ્ચેની આવી ગેરસમજૂતીઓ અને મેચતાણો નેટલા, પ્રમાણમાં વધતી ચાલે છે, તેટલા પ્રમાણમાં બાળકનો આનંદ લૂટાતો જાય છે, અને કુદ્દળને આનંદ કમી થતો જાય છે. માબાપ અને કુદ્દળને આનંદ પ્રેરતું બાળક અજાણમાં જ બનવા માટે છે, અને અરસપરસનો આનંદ કુખ અને કે કાસમાં ફેરવાઈ જાય છે. આમ બનવાનું કારણ વડીલોનું બાળક સખધીનું કેવળ અસાનજ હોય છે. બાળકના આનંદમાં જન્મ માત્રનો આનંદ છે એ વસ્તુ સમજી લઈને બાળકને આનંદ કરવા હઈએ, અને એના આનંદે આપણે પણ આનંદી બનીએ, તો આજની કુખી દુનિયા બદલાઈ જાય, અને સુખી દુનિયા બની જાય.

ત્રિયદશી સમ્રાટ અશોક

લેખક :

શ્રી. મધુકર રાંદેરિયા

સ્વાધીન હિંદના રાષ્ટ્રકવચાં ભેટું ધર્મચક્ર બિરાજે છે, તે સમ્રાટ અશોક ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર બન્યા છે. જગતભરના અભ્યાસીઓએ એમની મહત્તાને ક્ષીકાર કર્યો છે. શ્રી. મધુકર રાંદેરિયા આજના નાટ્યલેખક અને ચરિત્રકાર છે. સમ્રાટ અશોકના જીવનની સાથે તે કાળના ભારતીય જીવનનો પણ એવાજે પરિચય આપ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિના ન્યાયાર્થરતુ જીવન આપણને પ્રેરણા આપનાર નીવડશે એમાં શંકા નથી.

કાબૂલથી તે સાગર સુધી જેહની જશગંધ,
છાઈ ગયો એક કાળ અશોક શો ગરવો રાજવી સંત.

જુગતરામ દવે

દંતકથાઓથી વીંટાયેલી, મંદિરમાંની કોઈ મૂર્તિ જેવી, સમ્રાટ અશોકની આકૃતિ વર્ણના વનને વીધી નજર સામે ખડી થાય છે ને આપણી કલ્પનાને પોતાના સાધુ વ્યક્તિત્વથી અજવાળે છે.

અશોકનું જીવન એટલે સંત રાજવીનું જીવન. જેણે સર્વસંપત્તિ હોવા છતાં સર્વસ્વને ત્યાગ કર્યો અને સર્વસ્વત્યાગ દ્વારા સર્વ મુક્તિ જેણે અધિકારે મેળવી. હજારો વર્ષો પછી આજે જડી આવતી વેરવિખેર સાધનસામગ્રી અશોકના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં રજૂ કરે છે.

દંતકથા કહે છે: સમ્રાટ અશોક એક પરાક્રમશાળી યોદ્ધો ને નિપુણ શિકારી હતો. એના સામ્રાજ્યને વિસ્તાર અનેક દિગ્વ્યાપી હતા અને જે વિસ્તાર પર એની આજુ અવર્તી તેમાં એનાથી વધુ ધિક્કારને પાત્ર બીજો કોઈ માનવી નહોતો. એની દુષ્ટતા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી અને એની પરાક્રમમાં એણે પાટલીપુત્રમાં એક નરકસ્થાન નિર્માણ કરાવ્યું હતું. રાજ્યલવનથી પણ મનોરમ અને મનોહર એની અટારી હતી. મગધમાં એવી બીજી એકે ઇમારત નહોતી. એની શિલ્પકલા ભેવા કટલા યે પરદેશીઓ ત્યાં આવતા, પણ એની પાસે જે જતો તેનું લાગ્યું કૂટી જતું. ખહેલાં તો અપરાધીઓ જ નરકમાં

જતા, પછી જેના પર અપરાધનો સંદેહ આવે તે જવા લાગ્યા, ને પછી 'તો દોષીનિર્દોષીનો ભેદ પણ ન રહ્યો. નરકના અધ્યક્ષ તરીકે જહાદ ચંડગિરિક નિભાવે ને પછી તો નરકની આસપાસ જે કોઈ આવતું તેને એ નરકભોગ કરાવતો! સમ્રાટ અશોક એ દરજ્જે ભેદ, આનંદમાં મસ્ત બની જતો.

એક દિવસ રૂઝાવવઅધારી, મુડિત મસ્તકવાળો, હાથમાં શિક્ષાપાત્રધારી એક બૌદ્ધ શિષ્યક નરકસ્થાન આગળથી પસાર થતો હતો, ચંડગિરિકના કર્મચારીએ તેને પકડી આડુશે ને ઊકળતા તેલના પેણામાં ઢોળી દીધો.

શિષ્યક શુંજવા લાગ્યો:

‘જુદ્ધ સરણું ગચ્છામિ, ધમ્મ સરણું ગચ્છામિ, સંઘ સરણું ગચ્છામિ’.

આ મંત્ર સાથે પેણા કાઢ્યો અને કમલકૂલમાં ફેરવાઈ ગયો અને એની સુવર્ણ-પાંદડીઓ વૃક્ષે ધ્યાનાવસ્થામાં મગ્ન એવાં એ શિષ્યજીને ધારણ કરી રહ્યો.

આશ્ચર્યચકિત રાજાએ શિષ્યજીને આ અદ્ભુત ઘટનાનું રહસ્ય પૂછ્યું ને ખદલામાં પોતાનું અધુરું સામ્રાજ્ય આપવાની કબૂલાત કરી. શિષ્યજીએ કહ્યું: “રાજા, હું સામ્રાજ્યને ભોગી નથી, પણ આપ બે સાચો આનંદ માસ કરવા ચાહતા હો, તો જીવો પ્રતિ મૈત્રી

ને કરણા દાખવેા દરેક જીવને આપના જેવા સમ્રેએ આપની માફક જ દરેકને સુખદુઃખ છે, પણ આપને એના અનુભવ થયેા નથી, એટલે જ જીવોને ક્લેશ કરીને, એની હત્યા કરીને આપ આનંદ મેળવેા એ ઉત્તેજના માત્ર છે, સાચો આનંદ નથી મેત્રી ને કરુણાથી જન્મત આપને સુખમય લાગશે સત્ત્વવાન તથાગતની આપના પર કૃપા અવતરેા યત્રણાના નરકને સ્થાને, રાજ્યની શાંતિના સ્વર્ગની સ્થાપના કરેા." કહે છે કે આ વંદના પછી, અશોકના હૃદયનું પરિવર્તન થયું ને તે ખીંદ્રસંઘમા ભળી, જીહ્વેના શિષ્ય બન્યો ને પછી ધર્મ અને નીતિથી વર્તવા લાગ્યો.

ખીજ્રમયોગીની કેટલીક કથાઓ પણ અશોકને કૂર જ ચીતરે છે. ઇતકથા પ્રમાણે વાજ બિંદુસારને સા પુત્રો હતા ગાદીવારસા માટે અશોકે પોતાના ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું, ને તેને પરિણામે પોતાના ૯૯ ભાઈ-બહેનોને તેણે મારી નાખ્યાં આને માટે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળતા નથી, પરંતુ અશોક અને એના મોટા ભાઈ વચ્ચે એવું યુદ્ધ થયું હોય, તે તે સંભવિત છે, છતાં ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી. અશોકને પૂર્વાશ્રમમાં ચીતરવામાં આવ્યો છે તેવો દુટ્ટ ને મુનમુખત્યાર એ ન પણ હોય.

અશોકના પિતામહ, ગીર્વિજયના ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ આદિ પુરુષ ચક્રગ્રમે અલેકઝાંદરના દશાતથી પ્રેરાઈ એના મૃત્યુ પછી તુરંત એક મોટા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી સ્તેલ્યુકસ નિકેટરના આક્રમણને પાછું વાળ્યું, ગ્રીકો સામે પોતાની વાયવ્ય સરહદનું રક્ષણ કર્યું અને આજે જેને આપણે હિંદ તરીકે જાણીએ છીએ તે સમગ્ર હિંદને જીતી લીધું મહા નદી અને કૃત્ત્વા નદીની વચ્ચે પૂર્વકાંઠે આવેલો કસિગ પ્રદેશ હજી વણ-જિતાયેલો મકો હોય. ખાલીનું વિપુલ સામ્રાજ્ય ચીનીસ વર્ષના શાસન અને દહીકરણ પછી

એના પુત્ર બિંદુસારને ફાળે આવ્યું. એણે સત્સત્ ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ૪ સ. પૂર્વે ૨૭૩ની સાલમાં, એના મૃત્યુ પછી એના પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો.

પિતાના જીવનકાલ દરમિયાન, સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશો તથા કાશ્મીર અને પાંજાબની આસપાસને વીટતા વાયવ્ય પ્રાંતોના પ્રથમ સરસૂળા તરીકે અને પછી પશ્ચિમ હિંદના સરસૂળા તરીકે અશોકે અધિકાર જોગવ્યો હોય. એની રાજધાની તક્ષશિલા હતી તક્ષશિલા સરકારના કેન્દ્ર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

એ પછી એણે પશ્ચિમ પ્રાંતોની મરસૂળાગીરી સલાબી હતી એની રાજધાની. હિંદની અતિ પુરાતન નગરી અને હિંદુ વિદ્વાનો પ્રતિષ્ઠિત ધામ ઉજ્જયિની હતી એક સિંહાલી ઇતકથા પ્રમાણે, રાજ બિંદુસારના મૃત્યુસમાચાર સાંપડ્યા, ત્યારે અશોક ઉજ્જયિનીમાં હતો. અશોકના રાજ્યકાળ પરતો પડેલો અહીં જાય છે ઉજ્જયિનીથી એના પિતામહની રાજધાની પાટલીપુત્ર સુધીની એક ભવ્ય સવારી નીકળે છે, આન દોહાસનું વાતાવરણ ટેરેર ભમી બળે છે, અશોક મિહાસનારૂઢ થાય છે ને જયકારથી પાટલીપુત્ર ગાજી જીટે છે મૌર્યવંશને અધિકારની અટવીમાંથી અજરામર પ્રકાશની જાણેલો જોડો લાજવાદ્ય એ હિંવસે-ઈ સ' પૂર્વે ૨૭૩ની સાલમાં-અશોક મહાલુ કરે છે ૪ સ. પૂર્વે ૨૬૯માં એના રાજ્યાધિપતિને રીતસરનો વિધિ થાય છે.

ચરિત્રાતના રાજ્યકાળના વર્ષોમાં અશોક તે યુગના સામાન્ય રાજવીની માફક જ વર્ત્યો હોય દરબારી કાંઠે, એકદમ સત્તા, મૃત્યુ, ભોજનસંભાર ભે, ને કવચિત્ત યુદ્ધ એટલે. એના સાર રાજ સૂચકા કરવા નીકળતા તે વેળા કેટલાય પશુપાળોના શિકાર કરતા ને રાજકુટુંબના ભોજન માટે રાજ હજારો પશુપાળીને કતલ થતી એ તે જીવી

આઠ વર્ષ આ પ્રમાણે રાજ કર્યા પછી, નવમે વર્ષે અંગત્યની ઘટના બની. પંબળમાં રહેતા ગ્રીક સરદારોની કતલ કરી, પંબળ સરકાર્યા પછી, એણે અંગાળના ઉપસાગરને કાંઠે આવેલા કલિંગ દેશ પર ચડાઈ કરી. એ યુદ્ધનું પ્રમાણભૂત વર્ણન મળતું નથી, પરંતુ યુદ્ધ પછી એક શિલાલેખમાં કાતરાવેલો ઉલ્લેખ ખતોવે છે, કે યુદ્ધ થઈ લીધણ હતું અને તેથી અશોકને ભારે દુઃખ થયું હતું. સંભવ છે કે અશોકનું હૃદય પોકારી બેઠું હોય કે :

“ આર્યોના ઇતિહાસ શોકની જ કથા છે. કાશલ અને હસ્તિનાપુરના રાજાઓનાં જીવન જીવો; કપિલવસ્તુના ચૈતમ અને વૈશાલીના મહાવીરની જીવનકથા તમાસો; પંબળના પોરસ અને ગ્રીસના સિકંદરનો અંબ જીવોને છેવટે નંદવંશના નાશની કથા ઉઠેલો. લગવાન કૌટિલ્ય ને મહારાજ ચંદ્રશેખરે સંભારે ને છેવટ છું, અશોક ! ! ! કલિપુત્રની માઠીએ બેસી, પિતા-પિતામહની રાજ્યસીમાઓને વિસ્તારવાને લોભે, મૃત્યુનાં શબ મર મેં હમારત રચી. કલિંગનો વિજય ! એ ધરતીના, અણુએ અણુમાંથી હૃદયલેહક આત્નાદ નીકળે છે. બહુ વર્ષોનાં મારાં પાપ મૂર્તિ બનીને પોકાર કરી રહ્યાં છે. શું જાહા ને મહાનાં નીર મારી કલંકકથાને કહેતાં આમ વહ્યાં જ જશે ? ”

હૃદયની આ લાગણીઓને, સમ્રાટ શાહનુંહાંની માફક એણે પથ્થરમાં જડી દીધી. તેરમા શિલાલેખમાં એણે લખાવ્યું :

‘ કલિંગના વિજયમાં એક લાખ પચાસ હજાર કેલીઓ પકડાયા; એક લાખ માણસો મરાયા; અસંખ્ય માણસો ત્રાસ, દુઃખ, શોગચાળો ને ભૂખમરાથી નાશ પામ્યા. આવા ઘોર સંહારનો અંશ-ભાગ મણુ હવે થવા પામે તો ‘ પ્રિયદર્શી ’ અશોકને ભારે દુઃખ થાય. ’ આવા વિજય કરતાં તો ધર્મવિજય શ્રેષ્ઠ છે. ’

કલિંગ પરની ચડાઈનાં વર્ષમાં જ, અશોક ખૌદ્ધર્મનો સિદ્ધ બની ગયો, અને તે જ

સમયથી પોતાની પ્રજાને શાંતિ અને સુખ અર્પનાર આ ખૌદ્ધસૂત્રોના પ્રચારાર્થે પોતાનું જીવન તથા સમ્રાટ તરીકેના પોતાની અધિકારીની રૂએ મળતી બધી જ સાધન-સંપત્તિ અર્પણ કરવાને તેણે નિર્ણય કરી લીધો. રાજ હોવા છતાં સિદ્ધમત આચરવા લાગ્યો અને સિદ્ધની પેઠે આઠ જ સાધનોથી ચલાવવા લાગ્યો : ત્રણ લગવાં વસ્ત્રો, કેટલે એક ભેટ અને એને સીવવા માટે એક સોય, માથાનું મૂંડન કરવા માટે પોલાદનું એક માનું, પીવાના માણી દ્વારા અબજોતાં જીવનાશ ન થાય તે માટે એક ગળીણી અને એક સિદ્ધાપાત્ર ! રાજ્યકાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ મળતાં તે મહર્ષાં જોતો ને સત્સંગમાં સમય મસાર કરતો. ખૌદ્ધશિષ્ય તરીકે એ તથાગતનો ઉપદેશ અંકજી કરતો ને રાજવી તરીકે એ ઉપદેશને પ્રબળવત્તાના આચારમાં મુકાવતો.

શરૂઆતનાં બે વર્ષોમાં, અશોકને આ ધર્મ પરત્વે ઝાઝો ઉત્સાહ નહોતો; પરંતુ ધીરેધીરે શંકાઆશંકાનાં વાદળો દૂર થતાં ગયાં ને લગલગ છ. સ. પૂર્વે ૨૬૦મ્ ખૌદ્ધધર્મના સર્વ નિયમોને સત્કારવા લાગ્યો. એના રાજ્યકાળના અગિયારમા વર્ષને અંતે ધર્મપ્રધાના અંકુરે પૂર્ણપણે ફૂટ્યા ને છટકા શિલાલેખમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે :

‘ લોકકલ્યાણ માટે મારે કામ કરવું જ બેઠ્યું, ને તે માટે પૂરતો પરિશ્રમ ઉઠાવી, પૂરતી ખત રાજવી બેઠ્યું. આ બધું હું શા માટે કરું છું ? એક જ ઉદ્દેશથી કે આ રીતે સચેત્ર પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું મારું ઋણું અદા કરી શકું, એ રીતે આ જગતમાં થોડાંને સુખી કરી શકું; જેથી પરલોકમાં એમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય. ’

આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખી એણે મોટા પાયા પર ધર્મપ્રચારની યોજના ઘડવા માંડી. પોતાના નાના ભાઈ મહેન્દ્ર અને બહેન સંવમિત્રાના માર્ગદર્શન હેઠળ, પાંચપાંચના બૃથમાં ધર્મપ્રદેશકોને ઠંક લંકા સુધી, દક્ષિણ

હિ હના સામાન્ય સુધી, ગૈસર અને મુંબઈ ઠાંઠા સુધી, મરાઠા રાજ્ય સુધી, હિમાલય, કાશ્મીર ને પેશુ સુધી મોકલવામાં આવ્યા એ અનામી, ઉત્સાહથી યતનગતતા ધર્મપ્રેમી ઉપદેશકો વિશે આપણે સાવ અન્યથા બીજો, પરંતુ આજે બીજાધર્મની ઈમારત જેના પર ટકી રહી છે, તે દૃઢ પાયાના નાખનાર એઓ જ પડેલા હતા.

આમ બીજાધર્મ જે એના સરમાધક ઔતમણજીના સમયથી હિંદુધર્મની એક શાખા તરીકે અને ગંગાનદીની ખીણના એક ભાગ પૂરતો મર્યાદિત અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થયો હતો, તે અશોકના સમયમાં ને પછી કનિષ્ઠ હર્ષના સમયમાં વિશાળ વૃદ્ધિ પે કાઢી નીકળ્યો.

પણ અશોકનો પરમવાદ માત્ર ધર્મોપદેશના પ્રચારના જ ખચારમાં પુરાઈ રહે એમ નહોતો. જીવદયાના સિદ્ધાંતાનુસાર એક શિક્ષણોપમ એણે ઠાંતરાવ્યું.

“ મહારાજાધિરાજ ત્રિયદર્શીના રસોડામાં અગાઉ ભોજન માટે હળદો જીવતા પ્રાણીઓના રોજ જીવનારા કરવામાં આવતો હતો. હવે આ પવિત્ર ભોજન લખાઈ રહ્યો છે, ત્યારે માત્ર ત્રણ જીવતા પ્રાણીઓને—એ ત્રણ ને એક હરણને જ મારવામાં આવે છે, તેમાં જ હરણનો સંહાર નિત્ય નથી થતો. આ પ્રાણીઓની હિંમા પણ લવિષ્યમાં કરવામાં નહિ આવે ”

પાછળથી તો આ જીવહિંસા ન કરવાના નિયમને એણે નાનાંમોટા અનેક પ્રાણીઓ સુધી વિસ્તાર્યો અને માંસાહારને મર્યાદિત કરી દીધો. વળી પોતાના રાજ્યકાળના અંજિયારમાં વર્ષમાં એણે યજ્ઞયા કરવાનું છોડી દીધું અને પશુહિંસા પરના પ્રતિબંધને યજ્ઞ માટે હોમાદા પશુઓ પર પણ લાગુ પાડ્યો. વર્ષના અમુક પદ દિવસોએ માછલીઓના શિકારની પણ મના કરમાવવામાં આવી.

ભૂતદયાના એ જ સૂચક ત્રણ એણે પોતાના રાજ્યમાં મળને રાહત મળે એ માટે પોતાની પૂરતી શક્તિથી કાર્ય શરૂ કરી દીધું.

ઠેરઠેર, આખને ઠંડક આપનારી હરિયાળી ઉમાડવામાં આવી; ફળ આપનારા ને છાંયડો આપનારા, આખા ને વડનાં ઘટાદાર વૃક્ષો રોપાવ્યા, ઠેરઠેર હવા ખોલાવી ત્વસ્ત્યા લોકો માટે સમવહ કરી આપી; મુર્ખમાં થોડેથોડે અતરે વિદ્યામ રથબેઠા સ્થપાયાં, મુસાફરી કેટલી થઈ તેની મુસાફરને સમજ પડે તે માટે અતરદર્શક પથરો ઢટાવ્યા, અશક્ત અને માદાની માવજત માટે, તથા જનવરો માટે પોતાના રાજ્યમાં અને બીજે ક્ષેત્રમાં લેવા ને પાંજરાપોળી સ્થપાવ્યાં, એ માટે જ્યાં ક્ષીયર્થ મળી ન શકે ત્યાં તે વનસ્પતિ રોપાવવામાં આવતી અથવા પોતા માસેથી મોકલવામાં આવતી દિલ્હીના ધર્મસ્તંભ પર સાતમાં આઠાપત્રમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ અશોકે કર્યો છે.

ધર્મસંહિષ્ણુતા એ અશોકના ધર્મજીવનનું બીજું ઉજ્જવલ પાત્ર છે. સ્વધર્મની પ્રથસા ને પરધર્મની નિંદાથી દૂર રહેવાની એણે સતત આજ્ઞા આપ્યા કરી છે. એના રાજ્યમાં પ્રાણીઓ, વેળાઓ અને અન્ય પદાર્થો વચ્ચે ભેદ રાખવામાં આવતો નહોતો ને તેમને રાજસભામાં આદરપૂર્વક સ્થાન મળતું. ચોડાના હૃદયમાં, ચિત્તમાં ને જીવનમાં ધર્મભાવના જોતપોત બને, અને પોતાની ધર્મજાણેનું પરિપાલન યાચ એ હેતુથી એણે ‘ ધર્મ મહામાત્ર ’ના હોદ્દાના અધિકારી નીમ્યા હતા. એ ઉપરાંત સામાન્ય અધિકારીઓને પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન મળતા સમયમાં ચોડાને ઉપદેશ કરવાનું ફરમાન હવુ બધા જ ધર્મજાતા એમના અધિકાર નીચે હતું. ચોડાને થતી ખોટી શિક્ષા કે કેદ અટકાવવાની એમને સત્તા હતી. વૃદ્ધ અને રક્તના હિતો પર ધ્યાન આપી તેનું ખાસ રક્ષણ કરવાનું કાર્ય પણ તેમનું હવુ. આ રીતે રાજનીતિ અને ધાર્મિક વિષયોને પરસ્પર વિરોધી જણાતા તેમને અશોકે એકતાત્વે ચૂંટી લીધા, અને જે રાજકર્મચારીઓ રાજનીતિના ચોડા

હૈહય ધર્મનો ત્યાગ કરતા તેમને જ ધર્મનીતિના પ્રચારક બનાવી, અશોકે રાજનીતિ અને ધર્મનો વિરલ સુમેળ સાધી આપી તે સિદ્ધ પણ કરી બતાવ્યો.

ખ્રી. સિદ્ધાંતો પોતાના જ સામ્રાજ્ય સુધી પ્રવર્તે એથી અશોકને સંતોષ નહોતો, તેથી એણે ઉપદેશકોને હિંદ અહારનાં રાજ્યોમાં પણ પ્રચાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. એક લેખમાં એ લખે છે:

“દેવપ્રિયને દઢ વિશ્વાસ છે, કે સૌથી પ્રધાન વિજય ધર્મ દ્વારા મેળવેલો વિજય છે અને એ વિજય દેવપ્રિય પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો છે. પોતાના સામ્રાજ્યમાં જ નહીં, પણ પોતાના પહોંચી શકેલા દેશ જે હોયો માઈલ દૂર છે, જ્યાં યવનરાજ અતિથોઠ (સિરિયાનરેશ એન્ટિ-ગોક્સ) રહે છે ત્યાં સુધી અને તેથી ચે આગળ દુરમય (મિસરના રાજા ટોલેમી), અતિકિની મિસીડોનિયાના રાજા એન્ટિગોનસ), મકે (સિદ્ધિના રાજા મગસ) અને અલીકસુંદર (એપીરસનો રાજા એલેક્ઝાંડર) એ ચાર રાજાઓ છે, ત્યાં સુધી અને દક્ષિણમાં તંબપત્તિ (તામ્રવણી, લંકા) સુધી, જ્યાં ચોલ અને પંડ રહે છે ત્યાં સુધી અને જ્યાં ‘હિંદરાજ’ રહે છે ત્યાં સુધી પણ અશોકેનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય છે...”

ધર્મપ્રચાર માટે ઉપદેશકોને ઠેરઠેર પાઠવવા ઉપરાંત અશોકે મોટી શિલાઓ ઉપર, શુક્રાઓની દીવાલો ઉપર અને પાષાણરત્નો ઉપર ધર્મલેખો કેટલાકાં. સામ્રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં લોકોની આવજા વધુ હોય ત્યાં ત્યાં સ્તંભો સ્થાપવામાં આવતા. શુક્રાઓની ભીંતો પરથી મળેલા ત્રણ લેખો છે:

(૧) નાગાર્જુની પર્વતનો લેખ, (૨) કટકની દક્ષિણે ખંડગિરિના અને (૩) મધ્ય પ્રાંતમાં રામગઢની શુક્રાનો. શિલાલેખોમાં પણ ચોદ લેખો વધુ પ્રખ્યાત છે:

(૧) પેશાવરથી ૪૦ માઈલ દૂર શહુળાજગતી, (૨) હંઝરા જિલ્લામાં મનગેહરા,

(૩) દહેરાદૂન જિલ્લામાં કાલસી, (૪) થાણા જિલ્લામાં સોપારા, (૫) ગુજરાતમાં ગિરનાર, (૬) પુરી જિલ્લામાં ધોળી, (૭) મદ્રાસમાં બેંગલ, (૮) દિલ્લી, (૯) તોપસ્વાલા: દિલ્લી થઈ ગયા, (૧૦) મેરઠ, (૧૧) પ્રયાગ, (૧૨) લોરિયાં, (૧૩) નંદગઢ, અને (૧૪) રામપુરવાં. આ ઉપરાંત લોપાળ રાજ્યમાંના સાંચીના સ્તૂપો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાંના એક સ્તંભમાં અશોકે નીતિધર્મથી ચાલવાનો, દયા, સત્ય, ઔદાર્ય, પવિત્રતા વગેરે સદગુણોનો વિકાસ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો બતાવ્યું છે, કે દરેક માનવીએ સ્વહૃદયપરીક્ષા કરી પાપકર્મોથી બચવું બેઠવું, હિંસા ન કરવી બેઠવું અને વસુધાને કુટુંબ સમજવાની ભાવના કેળવવી બેઠવું.

એક દંતકથા પ્રમાણે અશોકે લબ્ય ને બજરમાન મહાલયો. અને નગરો ઉપરાંત આજ્ઞામાં આજ્ઞા ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો ખંધાવ્યા હતા. એ દરેક સ્તૂપ પર લગવાન ગુદ્ર વા કોઈ સંતપુરુષનું સ્મારક સિદ્ધ રાજવામાં આવતું; જણા સ્તૂપો સુન્નિજ્યાત મૃતાત્માઓના સન્માનાર્થે બિલા કરવામાં આવતા. આ સૌનું કેાતરકામ અને સ્થાપત્ય, આટલાં વર્ષો પૂર્વે આપણી કલા કેટલી ઉત્કૃષ્ટ અને નિકસિત હતી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. ધર્મપ્રચારની કહેવાતી શુદ્ધતાએ અશોકની કલાભાવનાને ઔણ ને કુંઠિત નહોતી કરી નાખી એ હકીકત નોંધપાત્ર છે; ને બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આ ધર્મપ્રચાર પાછળ અશોકે માનવજીવનને સમૃદ્ધ, સમુન્નત અને સંસ્કારી બનાવે એવાં મુળભૂત નૈતિક તત્વોને શોધી તેનો જ પ્રચાર કર્યો છે. સાકાર, નિરાકાર કે નિર્ચુણ, સજીવ એવી કોઈ મૂર્તિની પૂજાનો પ્રચાર એણે કર્યો નથી.

પોતાના રાજ્યકાળના તેવીસમા વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૬માં અશોકે પોતાના રાજ્યનાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરી. પાટલીપુત્રથી ઉતરે, મુઝફ્ફરપુર અને

અપારરુપમાધી થઈને, હિમાલયની તળેટી સુધરેના એના પ્રવાસમાર્ગ દર્શાવતા પાંચ મોટા માર્ગસ્ત્રોનો કોણ છે ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળી, ભગવાન બુદ્ધના જન્મસ્થળ હુબ્બિની વનમાં જઈ એક સ્તંભ એલ્યો, ત્યાંથી એનાં હોશાયુરુ શિષ્યજી ઉપશુભ, શુદ્ધે જ્યાં પાલ્યકાળ ગાળ્યો હતો, તે કપિલ-વસ્તુમાં એને સર્જ આપ્યા, ત્યાંથી બુદ્ધે જ્યાં ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સારનાથ ગયા, ત્યાંથી જીવનમાં અનેક વર્ષો જ્યાં બુદ્ધ ગાળ્યા હતા તે આવસ્તી ગયા; ત્યાંથી શાક્યમુનિને અંખવિત્ર વૃક્ષ નીચે ઊસી ઊપિ પ્રાપ્ત થયું, તે બુદ્ધિગમાને સ્થળે ગયા ને છેવટ જન્મતાના ભગદરે પોતાને દેહ જ્યાં તજ્યો તે કુશિનગરમાં તેઓ આવ્યા. દરેક સ્થળે સમ્રાટ સતે પોતાની શ્રદ્ધાજલિ આપીં સૂચો-વિહારો બધાંવા.

પણ આ પછી અશોકના જીવનપ્રસંગો પર પ્રુભસ ઊતરી આવ્યાં હાલે છે એના પર સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી શકીએ તેવી હકીકતો હવે એણી ને એણી થર્તી હાલે છે. ઇ.સ. પૂર્વે ૨૪૦માં, એટલે કે એના રાજ્યકાલના ૩૦મા વર્ષમાં એણે પોતાના જીવનનું અને જીવનકાર્યનું સરવૈયું કાઢ્યું હાલે છે પરિણામે સાત પાષાણ સ્તંભો તરીકે હવે ઓળખાતા હોયો હાથાયા આ હોયો શિલાલેખોના પૂરક જેવા છે અશોકના આ ઉલ્લાશખંડો છે એમા ફરીફરીને એ ધર્મશાસનની, ધર્મ પહામાત્રોની, જીવ પ્રતિ સદાચારની અને ધર્મપ્રચારની જ વાતો કરે છે બે વર્ષ પછી અશોકે રાજ્યકારભારમાંથી નિવૃત્તિનીથી બીજી વાર વૈરાગ્યના વસ્ત્રો ધારણ કર્યા. સામાન્ય શિષ્ય તરીકે નહિ પણ બુદ્ધિબોધેલા સાધુતાના સર્વ નિયમોને અપનાવનાર સુષ્ટ પૌદ્ધ તરીકે એણે જીવન સ્વીકાર્યું પ્રધાનો કે અધિકારીઓ અને એની પછી ગાદીએ આવનાર મુવરાજ દ્વારા રાજ્યને કારભાર ચાલવા લાગ્યો, પણ આસાપત્રો બહાર પાડવાનો અધિકાર હજી

એના જ હતો.

કથાય વચ્ચેના એક રાજવીએ ભારતવર્ષ પર રાજ્ય કર્યું સાહ્ય કાઠને દૂર કુમાવીને કોમેલી એક આકૃતિનું એ છેલ્લું છાયાદર્શન આપણને મળે છે એના રાજ્યકાળનાં ઉલ્લાશ આઠ વર્ષોની કશી માહિતી મળતી નથી. ઇ.સ. પૂર્વે ૨૩૨માં એ મૃત્યુ પામ્યો અને એની પછી એના બે પૌત્રો ગાદીએ આવ્યા, જેમાંના દશરથે પૂર્વ વિસ્તાર પર અને સાંપ્રતિએ પશ્ચિમ વિસ્તાર પર રાજ્ય કર્યું એટલી જ વિગત મળી શકે છે.

અશોક જ્યાં સુધી જીવ્યો અને જ્યાં સુધી એની પ્રતિભાનું તેજ ઝળહળતું રહ્યું, ત્યાં સુધી એનું સામ્રાજ્ય એક, અખંડ અને વિસ્તૃત બની રહ્યું, અઠમ્-ઔરંગઝેબનો રાજ્યવિસ્તાર પણ એટલો નહોતો, પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એ તૂટી પડ્યું ને બીજા પચાસ વર્ષમાં તે ભૈર્યશ નામશેષ થઈ ગયો મૌર્યશનો ઉલ્લાશ રાજ બૃહદ્રથ હતો એના સેનાપતિ યુગ્મખિત્રે એનું શિર ઉડાવી દીધું ને ઇ.સ. પૂર્વે ૧૮૫માં ગાદીએ આવી, શઙ્ગશની એણે સ્થાપના કરી એના આવતા પૌદ્ધ ધર્મને બહાર વિરોધ કરાવો ને પ્રાદ્યલુધર્મને ઉદય થયો ધર્મ ત્યારથી સતત બેર અને તલવારને બેરે ટકવા લાગ્યો એ ઇતિહાસવાર્તાને પડછે સાંભરે છે અશોકે એક લેખમાં કૌતરાલેલા શખ્ડો.

“આ ધર્મપ્રશસ્તિ એ ઉદ્દેશથી લખવામાં આવી છે, કે મારા જેટલા પુત્ર અગર પૌત્રો હોય તે સૌ કોઈ નવા વિજયને પ્રશસ્ત ન સમજે એટલા માટે કે તલવાર વડે મળેલી શાંતિ અને સરળતાને ધર્મ દ્વારા મળતી શાંતિ અને સરળતા કરતા કદી ઉચ્ચતર ન સમજે.”

સાર જ થયું કે પોતાની પછીની પ્રજા જે અવળે રહેતે ચકી તેનું-પોતાનું બાંધેનું સ્વપ્ન એવાનું અશોકના નસીબમાં નહોતું લખાયું, નહિ તે એ સતતના હૃદયને કેટલી ગાદ વેદના થાત !

અશોકના સામાજિક જીવન સંબંધી ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી મળી શકતી નથી; છતાં દંતકથા પ્રમાણે એને ચાર પત્નીઓ હતી. જેમાં છેલ્લી જીવાન તિથ્યરક્ષા અતિવિલાસી હતી. કુણ્ણલ નામનો એક પુત્ર હતો, જેણે તિથ્યરક્ષાના પ્રવચનો લોગ બની ચોતાની એ આખી જીભાવી હતી. ચારુમતી નામની એક પુત્રી હતી, જે પાછળથી સાધ્વી બની વર્ધ હતી. દશરથ અને સાંપ્રતિ નામના બે પૌત્રો હતા. મહેન્દ્ર નામનો ભાઈ અને સંઘમિત્રા નામની બહેન હતી. આ દરેકના જીવન વિશે પણ પૂરતી વિગતો મળતી નથી. માત્ર કુણ્ણલના જીવન વિશે કેટલીક ચમત્કારી ઘટનાઓ બની હોવાનું ઇતિહાસ નોંધે છે.

*

આજે પુનઃ કેટલાં ય વર્ષો પછી અશોકનું નામ ફરી પાછું ભારતવર્ષમાં ગાજતું થયું છે. બ્રિટિશ શાસનમાંથી હિંદને મુક્તિ મળી; પણ પરિણામે પાકિસ્તાન અને હિંદી સંઘ એવા બે ભાગલા પડ્યા. હિંદી સંઘે નવો રાષ્ટ્રધ્વજ ઘોળ્યો. જૂના ધ્વજમાં જે રંગો હતા, તેને સ્થાને નવામાં 'અશોકનું' ધર્મચક્ર આપ્યું. આ સંખંધી કેટલોક ખુલાસો જરૂરી છે.

'અશોકચક્ર' એ વર્ણન ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સાચું નથી. જાણીતા અધ્યાપક રાધાકૃષ્ણ મુખરજી બાણુવે છે કે એ ચક્રની શોધ સમ્રાટ અશોકની નથી. તેની પહેલવહેલી કલ્પના કરનાર સમ્રાટના શુરુ ભગવાન બુદ્ધ હતા. તથાગતે સારનાથમાં પાછળથી પાલીમાં 'ધમ્મ-ચક્ક-પણત્તન-સુત્ત' નેનામેણીબાવેલો પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો, તેમાં એ ચક્રને ધમ્મ-ચક્ક નામ આપેલું. એ શબ્દનો અર્થ થાય છે ધર્મના રાજ્ય(ચક્ક)ના, બળબળગ્રસ્તીની તાકાત વિરુદ્ધ સત્તી શક્તિના રાજ્યનો પ્રારંભ. પૂણી ભગવાન બુદ્ધનું ધમ્મ-ચક્ક તેથી બે માસીન વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્રના ખ્યાલમાંથી આવેલું છે. એ સુદર્શન ચક્ર એટલે જેમાં જે

કંઈ જડ અને ચેતનનું અસ્તિત્વ છે, તે સર્વને સમાવી લેનારું વિશ્વચક્ર. આમ એ ચક્રમાં જાડો આધ્યાત્મિક મર્મ રહેલો છે. ભગવાન બુદ્ધે ચોતાના ધમ્મ-ચક્કના ભવ્ય આદર્શનો પ્રથમ ઉપદેશ જે સ્થળે આપ્યો, તે સ્થળ પર તેને પાષાણમાં મૂર્તિમંત કરી દર્શ્ય સ્વરૂપ આપવાનું સમ્રાટ અશોકને ફાળે આવ્યું એટલું જ.

રાષ્ટ્રધ્વજમાં અંકિત થયેલાં એ ચક્રમાં ચોવીસ આરા છે, તેનું પણ ધર્મદૃષ્ટિએ જ મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.

ગૌતમ બુદ્ધનું તત્ત્વજ્ઞાન 'સૂત્ર', 'વિનય' અને 'અભિધર્મ' એ નામની ત્રણ પીટિકામાંથી મળે છે. સૂત્ર-પીટિકામાંના પાંચમાંથી ત્રીજા 'સંયુક્ત નિકાય' માં બુદ્ધે ધમ્મચક્ક-પણત્તનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ દ્વારા જગતમાં ધર્મસિદ્ધાંતોનું પરિપાલન કરી વહેવાર કરવો એ સત્યનું કથન છે.

ભગવાન બુદ્ધે સંસારને દુઃખમય કોયો. એમણે ચાર સત્યો ઉચ્ચાર્યા: (૧) જીવન દુઃખરૂપ છે, (૨) દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે, (૩) ઇચ્છાનાશથી દુઃખનાશ શક્ય છે, (૪) ઇચ્છાનાશ માટે માર્ગ શક્ય છે.

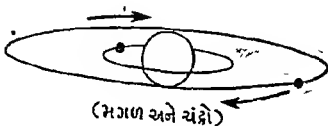
એ માર્ગ તે અર્થાગિક માર્ગ-સમ્યગ્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાણી, સમ્યક્ કર્પાન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ (પ્રવૃત્તિ), સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ. આ ઉપરાંત દુનિયાનું દરેક કાર્ય કોઈક કારણથી જ નીપજે છે. આપણું જીવન પણ એવી કાર્ય-કારણની સાંકળ છે. તેની ૧૨ ગાંઠ એણે ગણાવે છે, જેને બુદ્ધનો 'પ્રતીત્ય સમુત્પાદવાદ' કહે છે.

સંખ્યાદૃષ્ટિએ ૪ સત્યો, ૮ માર્ગ અને ૧૨ ગાંઠ મળી કુલ ચોવીસ મુખ્ય તત્ત્વો સમજાવે તો ભગવાન બુદ્ધે ઉપદેશેલો ધર્મ ખરોખર

મંગળના ચંદ્ર

લેખક
શ્રી. છાટુભાઈ સુથાર

શ્રી છાટુભાઈ સુથારે આપણને “અવકાશદર્શન” કહાલું છે ત્યાં લેખના મંગળના ચંદ્ર ઉપર તેઓ એક ડોહિયું કરાવે છે આપણે બે પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ, તે પૃથ્વી એક ચંદ્રને જીએ છે, પણ આપણે મંગળ ઉપર વસના ડોહીએ તો ? તો રાતદિવસ કેવા ડોય ને મહિનો કેવો થાય તેનો અભાવ તેઓ આપે છે નાનો પણ રસિક લેખ સૌને જીરી દુનિયાના દર્શનનો આનંદ આપશે.

દિવસ કરતાં મહિનો નાનો ડોય ખરો ? તમે એકદમ હા નહીં જ કહો, હા કહેવા પૂરતો કંઈક આધાર તો નેઈ એ ને ?

ત્યારે હવે સાક્ષીઓ, પૃથ્વી પરનો મહિનો લગભગ ત્રીસ દિવસનો ડોય છે મહિનો ત્રીસ દિવસનો છે એવું કારણ એ કે મહિનો ખનાવનાર ચાંદા મામાને પૃથ્વીની એક મહાક્ષિપુ પૂરી કરતાં લગભગ ૩૦ દિવસ લાગે છે આની સાબિતી છે ચંદ્રની કળાઓ ચંદ્ર એની કળાઓ ૩૦ દિવસમાં ખદલે છે.

હવે જરા મંગળની વાત કરીએ મંગળને એકને ખદલે બે ચંદ્ર છે આપણા એકના એક ચંદ્રને આપણે અનેક નામ (મુંઝાક,

ચરાધર, મયક, સુધાકર વગેરે) આપ્યા છે પણ અનેક ચંદ્રવાળા મંગળના ચંદ્રને માત્ર એક એક જ નામ આપ્યું છે મંગળના ચંદ્રના આપણે પાટેલાં નામ છે દીપાસ અને ફોબોસ દીપાસ નાનો છતાં ડાહ્યો છે ડાહ્યો એટલા માટે કે ફોબોસની પેઠે એ દિવસ કરતાં મહિનો નાનો ડોય, એવું કરતો નથી દીપાસને મંગળની આજુબાજુ એક આટો મારતા ખરાબર ૨૦ કલાક અને ૧૮ મિનિટ લાગે છે, જ્યારે ફોબોસ મંગળની પરક મા માત્ર ૭ કલાક અને ૩૯ મિનિટમાં પૂરી કરે છે મંગળનો એક દિવસ ૨૪ કલાક અને ૩૭ મિનિટનો છે આપણે હિસાબે

સમજાય એમ છે ખુદના ધર્મ-ચંદ્ર ને તેના ૨૪ આરાતુ આ રહત્ય છે

. આ પ્રમાણે હિંદી સંવત નવા દેવજમા ચંદ્રને મૂકવાથી એ દેવજ ધર્મરાટના પ્રતીક તરીકે ફરફરી રહે છે એવું રાજ્ય લગવાનું ખુદના ઉપદેશથી અશોકે સ્થાપ્યું હતું ને

નવસારત વર્ષમાં આપણે હવે સ્થાપવાનું છે એ જ સંદેશ, એ જ સંકેત, એ જ સારાંશ એ ધર્મચંદ્રનો ને યોગીસ આરાનો છે

ભારતવર્ષ ફરીથી અ-શોકની ભૂમિ ખની રહો, એથી વધુ મનોરથ કશો ડોહી શકે ?

મંગળ કેવો સાગ્યશાળી છે? આપણે ચાંદ્ર મહિનો લગલગ ૩૦ દિવસનો છે, જ્યારે એને ત્યાં જે ચાંદ્રમાસ થાય છે; જેમાંનો એક ચાંદ્રમાસ ૭ ક. ૩૯ મિનિટનો ($\frac{1}{3}$ દિવસનો) છે, જ્યારે બીજો સવા દિવસનો !

આ થઈ ચાંદ્રમાસની લંબાઈની વાત, પણ આની શું અસર થાય છે તે હવે જોઈએ. મંગળની ભૂમિ પરથી જોનારને, ફોબોસ પશ્ચિમમાં ઊગી પૂર્વમાં આથમતો જણાયે ! ફોબોસ જૂન ઝડપથી ફરે છે એટલે એની

અને ખરેખર દીમાસ બિચારો જ. છે. મંગળે મોટા ચંદ્રને પાસે રાખ્યો છે, જ્યારે નાનાને દૂર. અને દૂર તે કેટલો ફોબોસ મંગળની સપાટીથી ૩,૭૦૦ માઈલ દૂર છે, જ્યારે દીમાસ ૧૨,૫૦૦ માઈલ. આટલા નજીક રહેલા ચંદ્રોની વાત વાંચી તમને થયું હશે કે હાશ! મંગળનિવાસી માંગણીઓને જૂન જ અજવાળું મળતું હશે. સારે નસીબે મંગળ ઉપર મનુષ્ય જેવાં બુદ્ધિશાળી પ્રાણી હોવાનું હજી જણાયું નથી. નહિ તો બે લોકોને બે બે ચંદ્ર હોવા તથાંય રોહણું

મંગળ-પરક'માં દિવસમાં એકવાર નહિ પણ બે વખત થાય છે. અને તે પણ ૧૧-૧૧ કલાકને આંતરે!! દીમાસનો ભ્રમણકાળ મંગળના ધરીભ્રમણકાળ કરતાં સહેજ જ (૬ કલાક જેટલો) વધારે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે મંગળની ભૂમિ પર ઊગ્યા પછી લાગટ ત્રણ દિવસ સુધી દીમાસને આથમવા વારો આવતો નથી. અને એ આથમે તે પહેલાં એને પોતાની બધી કળાઓ બે વાર કરી જતાવવી પડે છે. બિચારો દીમાસ !

૨૩વાં પડત. કારણ પૂછો છો કે કારણ? એ કે મંગળના મોટા દીકરા ફોબોસનો વ્યાસ દસ માઈલનો છે જ્યારે નાના દીમાસનો માત્ર પાંચ જ માઈલનો છે. આમને તે ચંદ્ર કહેવા કે ચંદ્રડીઓ? સાચું કહીએ તો મંગળ ઉપરથી દીમાસ માત્ર ચાંદરણી (તારા) જેવો જ દેખાય છે.

એક ચંદ્રવાળા આપણે, પેલા પ્રખ્યાત સંસ્કૃત સુભાષિતમાં 'एकबन्द्रस्तमो हन्ति' (એકલ ચંદ્ર તમસ્ (અંધકાર) નો નાશ કરે છે) ગાઈએ છીએ. બે ચંદ્રવાળા મંગળેશો શું ગાતા હશે ?

સૌંદર્ય, કળા અને જીવન

લેખક :
શ્રી. દિલીપ કોઠારી

જેઓ આહારવિહારમાં જ જીવનની સમાપ્તિ માનતા હોય અને કળાનું મુશ્કેલ નથી એવો સમજાય, પરંતુ જેઓ જીવનના પરમ આનંદ માટે મથતા હોય, તે પશુ સૌંદર્ય અને કળાનું નામ સાંભળીને દૂર જાય તે જેવું આશ્ચર્ય કળાને જીવન સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહિ પણ જીવન અને કળાને વિજીત ન પાડી સંકાય અને કળા વિના જીવન સાચા આનંદની પ્રાપ્તિ ન જ કરી શકે એ બાબત જોઈએ શ્રી દિલીપ કોઠારી કળાના અભ્યાસી છે, વિવેચક છે જાણીતા અને યુરોપીય કળાનું એકાદું બેઠું અવલોકન કર્યું છે આ લેખ દ્વારા તેઓ સૌંદર્ય, કળા અને જીવન વચ્ચેના ગાંઠ સળધ સમજાવે છે

લિંગ વાળ, રેશમી કંકની, લેનલરી આભા અને ચાલગારી લાસરિયાપણાવાળા લોકોને જ કળા સાથે લેવાદેવા હોય છે એમ કહેવાઈ શકે છે કળા એટલે કંઈક ન સમજાય એવું, કંઈક વિચિત્ર, સામાન્ય લોકોના રેશમી હા જીવન સાથે જેને સંબંધ નથી એવું કંઈક-એ ખ્યાલો દીકરીક પ્રચલિત છે.

કોઈકતમા એ ખ્યાલો સાવ ખોટા છે. કળાને બધા જ માણસોના જીવન સાથે લેવાદેવા છે વન-જ ગલમાં માણસ રહેતો હોય, ઉત્તર ધ્રુવના હિમપ્રદેશમાં વસતો હોય, ગામડામાં કે શહેરમાં જીવન ગાળતો હોય, વેપાર, નોકરી, ખેતી, મજૂરી-કંઈ પણ કરતો હોય-માણસને કળા વિના ચાલતું જ નથી ભૂતકાળમાં ચાલુ નથી, આજે પણ ચાલતું નથી, ભવિષ્યમાં પણ નહિ ચાલે કળા, સાચી કળા મનુષ્યની એક જગત્સત જરૂરિયાત છે.

સારા અને નરસાનો, ચોખ્ખા અને ગદાનો, ઇંદ્ર અને અનિદનો, પાપ અને પુણ્યનો ખ્યાલ માણસમાં જન્મ્યો ત્યારથી કળા જન્મી છે. કોઈ વસ્તુ સરસ રીતે કરવી એટલે કળા, સારી રીતે જીવનાર માણસને આપણે જીવનનો કળાધર કહીએ છીએ શબ્દોમાં મરસ લાવો અને વિચારો સચેત રીતે મૂકનારને આપણે સાહિત્યકલાકાર

કહીએ છીએ કામળ, કેનવાસ કે એવી કોઈ સપાટી પર રંગ અને રેખાઓથી મધુર આકૃતિઓ ઉપજાવનારને આપણે ચિત્રકલાકાર કહીએ છીએ સ્વરોની સુદર રચનાથી કાન અને હૃદયને આનંદ આપનારને આપણે સંગીતકલાકાર કહીએ છીએ

સુદર કાવ્ય, ચિત્ર, સંગીત વગેરેથી આનંદ મળે છે, પણ તેનાથી કંઈ પેટ ભરાય છે ખરું ? સૌંદર્યકળા આપણી પાસે હોય તો ભોલું નથી પણ ન હોય તો, મરી જવાય છે એવું તો કંઈ નથી ને ? જીવનનું એ એક આશ્વસન હશે, પણ જીવનની આવશ્યકતા ગણવામાં એને વધારેપડતું સ્થાન તમે નથી આપતા શું ? એ બતને! સવાલ સહેજે કોઈ પૂછે

એ સવાલનો ઉત્તર આ છે પેટ ભરતું એમાં જ માણસના જીવનની બધી જરૂરિયાતો પૂરી થતી નથી હંના, પાણી, ખોરાક, નિદ્રા, પ્રજનન-એટલાથી જ માણસનું આશુભ્ય સાર્થક ગણાતું હોય, તો તો જ ગલના પશુએ અને મનુષ્ય વચ્ચે કંઈ જ ફરક ન રહે શરીર એ જ મનુષ્ય નથી શરીર ઉપરાંત મન, હૃદય, આત્મા જેવી કંઈક વસ્તુ મનુષ્યને છે એ મન, હૃદય, આત્મા જ મનુષ્યને પશુથી અલગ પાડે છે, મનુષ્ય બનાવે છે, શરીરના પોષણ માટે આહાર જરૂરી છે તેમ મનના

પોષણ માટે કેટલીયે વસ્તુઓ જરૂરી છે. એમાં કળા અને સૌંદર્યનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. પોતાને અને પોતાની આસપાસના વાતાવરણને સુંદર બનાવવાની, ભૂખ પ્રત્યેક માણસના મનમાં પડેલી જ હોય છે. સુંદર બનવાની, સૌંદર્યના સાધનમાં રહેવાની, સૌંદર્યના આનંદથી મનને ઉચ્ચ અને પ્રકુલ બનાવવાની સ્વાભાવિક અને ઊંડી વૃત્તિ દરેક મનુષ્યમાં રહેલી જ હોય છે. એ વૃત્તિને શુદ્ધપણે પોષવામાં આવે, તો માણસનું જીવન ભયુક્તિયુક્ત લાગે, - રસાળ બને, વિકસતું રહે. સૌંદર્ય અને કળા માટેની એ વૃત્તિને યોગ્ય રીતે પોષવામાં ન આવે, તો જીવન સૂકું અને હુખ્યું થાય, અવ્યક્ત અસંતોષથી ધૂંધવાતું બને. એ અસંતોષ માણસને પોતાને પણ કુઝી કરે, નીચો પાડે અને આસપાસના વાતાવરણમાં પણ કલેશની હવા ફેલાવે.

સૌંદર્ય અને કળા જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે એને પુરાવો જંગલી અવસ્થામાં જીવતી માનવજાતિઓના જીવન પરથી મળી રહે છે. આ જંગલી જાતિઓ વસ્ત્રો નથી પહેરતી, શિકાર અથવા તદ્દન પ્રાથમિક ખેતી કરીને કે પ્રાપ્તપાનથી ગુજરાન ચલાવે છે. અર્થકારણ, રાજકારણ, ઇત્યાદિને વિકાસ એમણે કરેલો હોતો નથી. તેમ છતાં એમના અણવિકસિત જીવનમાં પણ સૌંદર્ય અને કળાને તો પૂરેપૂરું સ્થાન હોય છે. તેઓ આનંદથી તાલબદ્ધ રીતે નૃત્ય કરે છે, ગીતો ગાય છે, વાદ્યો વગાડે છે, અંગોને, શિકાર કે ખેતીનાં સાધનોને, નિવાસસ્થાનોને શણગારે છે, શુદ્ધાઓમાં ચિત્રો કરે છે. જંગલીમાં જંગલી જાતિઓ પણ પેટ ભરીને કે પ્રયત્ન કરીને ખેતી રહેતી નથી; કળા અને સૌંદર્યથી પોતાના જીવનને છલકાવી મૂકે છે. કળા અને સૌંદર્યની વચ્ચે જ તેઓ જીવે છે.

સૌંદર્ય અને કળાની આ ભૂખ તથા માનવજીવનને સુખી તથા ઊર્ધ્વગામી બનાવવાની તેની શક્તિને ધર્મસંસ્થાપકો

બરાબર સમજતા હતા; તેથી જ દરેક ધર્મમાં સૌંદર્ય અને કળાને ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ તો માનવકળાના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ ધર્મસ્થાનોમાં મળી આવે છે. અજન્તાનાં, અનુપમ ચિત્રો ખૌદ્ર સાંધુઓના શુદ્ધાવિહારમાં દેરાયેલાં છે. આજે પણ જને જોતાં આપણી આંખ ધરાતી નથી એ એલિફન્ટા અને એલોરાની મૂર્તિઓ પણ એક વખતનાં શુદ્ધામંદિરોમાં જ છે. સ્થાપત્યની એટલે મહાન બાંધવાની કળાની દૃષ્ટિએ અત્યંત સુંદર ગણાય એવી દિલ્હીની જુમામસ્જિદ પણ એક ધર્મસ્થાન જ છે. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક મંદિરો તો કલાના ભંડાર સમાં જ છે. વૈષ્ણવ મંદિરોના શણગારો, સ્વચ્છતા અને સરસતામાં ભરોભર કલાદૃષ્ટિ નજરે પડે છે. રામનું સેંટ પીટરનું દેવળ ખ્રિસ્તી ધર્મનું જ નહિ, કળાપ્રેમીઓનું પણ મહાધામ છે. માનવીના મનના મેલ ધોઈ નાખી એને પરમ તત્ત્વ તરફ પ્રેરવામાં કળા-સૌંદર્યના મૂલ્યો સ્વીકાર સર્વ યુગોમાં અને સર્વ દેશોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

જીવનમાં કળા તો જેઠાં, સૌંદર્ય વિના ન ચાલે એ વાત કપૂલ; પણ કળા અને સૌંદર્ય અમને પોસાય કેમ? અજન્તા, કે એલોરા કે દિલ્હીની જુમામસ્જિદ જેવા જવાનું અથવા તો ચિત્ર, નૃત્ય, સંગીત વગેરેનાં આનંદો માણવાનું કામ ધનિકો સિવાય તો કોણ કરી શકે? સામાન્ય સ્થિતિના માણસને તો કળા અને સૌંદર્યને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા પડે, છે. એવી વાત પણ કોઈકના દિલમાં ઉદભવે તે સ્વાભાવિક છે.

એનો ઉત્તર એ છે કે કળા અને સૌંદર્ય સાથે ધનવાનપણાને કે અર્થાળપણાને સંબંધ અનિવાર્ય નથી. કળાસૌંદર્ય માણવા માટે ધનવાન હોવું આવશ્યક નથી. ઊલટાનું કેટલીક વખત તો ધન કળાસૌંદર્યના ઉપભોગની આડે આવે છે. આસપાસની કોઈ ચીજ તરફ નજર કર્યા વિના માત્ર ધનની

પાછળ શિકારીની જેમ દોટ મૂકનાર માણસ કળા કે સૌંદર્યને ભેગા, સમજવા કે માણવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ ગુમાવી બેસે છે અસખત, એ માટેની ભૂખ વો દરેક માણસની જમ્મ એનામાં પલ્લુ પડેલી હોય છે અને તેથી કેટલીયે વાર સૌંદર્ય માટેની એ ભૂખને સતોષવા એ વિકાસનો આશ્રય લે છે વિકાસ એ સૌંદર્ય નથી, કળા નથી, જેમ નિદ્રા એ સગાધિ નથી તેમ

કળા અને સૌંદર્ય માણવા માટે સૌથી પ્રથમ ભેઈએ છે નજર અને જીગર, દૃષ્ટિ અને હૃદય. એને માટેની દૃષ્ટિ ખીલવી ભેઈએ, જીલવી ભેઈએ, એ ખીલવવા માટે દોશ અને ઉત્સુકતા દોષો ભેઈએ આપણી આસપાસની સૃષ્ટિમાં જ સૌંદર્ય સર્વત્ર વેરાયેલું છે, પણ તે ભેવાને માટે નજર ભેઈએ છે જરાક દૃષ્ટિ વાપરીએ અને હિઠમત ચલાવીએ, તો આપણી આસપાસ વાતાવરણમાં આપણે કલા ભરી શકીએ એ માટે સપતિની જરૂર નથી, સૌંદર્યદૃષ્ટિની જરૂર છે

સૌંદર્યની એ દૃષ્ટિ સૌથી પ્રથમ સ્વચ્છતા માટે છે જે કંઈ અસ્વચ્છ છે તે અશુદ્ધર છે, સ્વચ્છ છે તે સુદર છે સુદરતાનો પૂબરી અસ્વચ્છતાને કોઈપણ રથળે ચલાવી શકે શકે નહિ. સ્વચ્છતા એટલે માત્ર મોં ધોતું કે નાહતું, કે યર વાળતું એમ જ નથી પોતાની આસપાસની એકેએક વસ્તુને નિતાત નિર્મળ, એકદમ સાફ અને શુદ્ધ રાખવી એ સૌંદર્યસાધનાનું પહેલું સોપાન છે

સૌંદર્ય એટલે સુમેળ, સુરીલાપણ, તાલબદ્ધતા, શક્તિ, સમધરતા, સ્વાસ્થ્ય સ્વરોનો કુમેળ એટલે દોષાટ અને સ્વરોનો સુમેળ એટલે સંગીત સ્વરોનો એવો સુમેળ મધણુ દ્વારા જ્યારે ચિત્ત ઉપર પડેલું છે, ત્યારે માણસ અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે છે એક માણસને સંગીતનો શોખ છે, એનો અર્થ એ થયો કે એ માણસને સ્વરોનું સૌંદર્ય પ્રિય છે, અને તેથી એ માણસે પોતાના

દૈનિક જીવનમાંથી અવાજોની ખધી જ કંઈશતા કાઢી નાખવી ભેઈએ ચીનની સસ્કૃતિમાં આ વાતનો ખરાબર વિચાર કરવામાં આવેલો છે ચોરડામાં સરસ રીતે ગાકરેલાં ફૂલો દોય તે ચોરડામાં દોંધાટ અથવા ફલકી વાતો ન થઈ શકે એવી સુદર પ્રજાલિકા ચીનમાં છે ફૂલોની સામે બેસીને હીન વાતો કે અવાજો કરનાર માણસ ફૂલોનું, સુદરતાનું અમમાન કરે છે જે માણસ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં રમ અને રજાઓનો, પ્રકારા અને છાયાનો, ઊંચાઈ, લખાઈ અને પહોળાઈનો એવો સુમેળ સ્થાપે કે જેથી આંખ અને અંતર પ્રસન્ન રહે એ માણસ ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કલાના, ઉત્તમ નમૂનાઓની ખુબી માણી શકે છે, માદરોની, વેલની, રૂઝની, વાડળની રમખૂણી મળુ ભેઈ શકે છે માનવખુખમાં, સંરીરમાં, માનવસર્જિત સર્વ વસ્તુઓમાં જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય હોય છે, તેનો આનંદ અનુભવી શકે છે

સૌંદર્ય અને કળા એટલે માત્ર કેમળતા એવો એક ખ્યાલ પણ કેટલાક મોઢોના માનસમાં પડેલો હોય છે કેમળતા હોય ત્યાં સૌંદર્ય કે કળા ન હોય એવું નથી, પણ કળા કે સૌંદર્ય હોય ત્યાં કેમળતા હોવી જ ભેઈએ એવું પણ નથી બીજાના ચંદ્રની ખડિમ છટામાં સૌંદર્ય છે તેમ ગિરિરાજ હિમાલયના વિશાળ વિસ્તારમાં સૌંદર્ય છે નાના ઝરણામાં સૌંદર્ય છે તેમ લૂપવતા જળધોધમાં પણ સૌંદર્ય છે માત્ર કેમળતામાં સૌંદર્ય અને કલા ભેવાથી ક્યારેક નિર્મળતા અને જૈલુપણમાં સરી પડાય છે

ધનવાનો પોતાની આસપાસ ભતભતની અને ભાતભાતની વસ્તુઓનો ખડકેલો ભેગો કરે છે અને એમાં રાગે છે પસદગી વિના, સુરચિ વિના ચળકેલી, ફેસનપલ અને છેલ્લામાં છેલ્લી કળની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં સૌંદર્યનું ખૂન જ થાય છે. એટલે જ કેટલીક વખત તો હરિજનોનાં, વનવાસીઓનાં

જૂંપડાંઓમાં જે સૌંદર્ય-કલા દેખાય છે તે શ્રીમતોના મહેલોમાં દેખાતી નથી.

ઉદયશંકરનું નૃત્ય ન બેવા મળે, તોપણ ગરબા અને ઢાંડીઆરાસમાં તાલબદ્ધ રીતે ઘૂમવાની મજા તો સૌ કોઈ માણી શકે છે. ફેંચાડખાનનો જલસો સાંભળવા ન મળે, તોપણ જીવનના સિત્તસિત્ત ભાવોને વ્યક્ત કરતાં ગીતો, ભજનો વગેરે તો સૌ કોઈ ગાઈ શકે છે. અજન્તાનાં ચિત્રો બેવા મુસાફરી ન કરી

શકાય, તોપણ રંગ અને રેખાનું રૂપ વજ્રો, વાસણો, રાચરચીલા વગેરેમાં સર્વત્ર સર્જી શકાય છે. બે દાદા હોય તો સૌંદર્ય બેવાની, કલા સર્જવાની, એમ કરીને જીવનનો એક ઊંડો આનંદ અનુભવવાતી અને વિકાસ સાધવાની તકો ડગલે ને પગલે જીવનમાં સામે મળે છે. એ તકોનો ઉપયોગ કરવો બેઈએ અને જીવનને સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ના આનંદચૈતન્યથી ભરી મૂકવું બેઈએ.

હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પરચું, એને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી, એવી કૃતિયાદ કંરવી બાજબી નથી. તે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પૂરતા પ્રમાણમાં નંધી પરચું તેને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી છે ખરી. આત્માને પૂર્ણપણે જીવનનો સ્વામી ને હર્ષાધાર કેમ બનાવવો એ તે શીખરું નથી. ઘોડાક સમયથી તેણે આત્મા અને જીવન વચ્ચે મોટા સમુદ્ર પેદા કર્યો છે, અને મારવાળ કરીને જૂંપ વાળ્યો છે. અમારા કેટલાક પુણ્યભાગ્યોને સંસારથી અજાણ થવાનું, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સંસારથી ભાગી જઈવાનું કહે છે. ઈશ્વરને શોધવાની અમારી તાલાવેલીમાં અમે બે-માનવબલિતિના હિત પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીશું, તો કદાચ અમે જોખા બેટલા મહાત્માઓ પેદા કરીશું, પણ આખી પ્રલંબે ઉત્તર નહિ બનાવી શકીએ. આત્મવિકાસ ને આત્મપ્રાપ્તિની સાધના વડે વ્યક્તિઓ કેટલે જાણે ચડી શકે છે, અને કોઈ પ્રલંબ પોતાના એકાંગી વિદાસથી કેટલી નીચે પડી શકે છે, એ બંને વસ્તુઓ અમે જતાવી છે. જીવન પર પ્રભુત્વ મેળવવું, જીવનને તરછાડવાને બદલે તેને સ્વીકારવું ને સુધારવું, એ કામ વ્યક્તિ માટે અવશ્ય છે, તે પ્રલંબ માટે તો એથીયે અવશ્ય છે. સમાજવ્યવસ્થામાં એકરાગ ચાલુવો ને રહાવવો એ આત્મજ્ઞાની ને આત્મપરાયણ મનુષ્યનું ક્યેય હોયું જ નહિએ.

આપણા વિચારોમાં ઈશ્વરી જ્ઞાનથી ઘેરાણું; ઈશ્વરી ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છા લેજવવાનો નિશ્ચય રાખવો; આપણી લાગણીઓ ઈશ્વરી આનંદમાં ભળે એવી રીતે તેમને વાળવો; સત્ય, શિવ ને સુંદર એવો જે પરમાત્મા છે તેનું દર્શન કરવું; આપણા આખા ચિત્તન અને જીવનને ઈશ્વરી દક્ષાએ સંકલવવું; એ માનવ-જીવનનાં અંતિમ ઉદ્દેશ અને પ્રયોજન છે. કેટલીક અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓએ આવી રીતિ, આવી શાંતિ ને આવી યોગયુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. માનવબલિતિએ આજ સુધીમાં જે જાગ્યામાં જાચી રીતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેનાં એ દર્શાવે છે; અને માનવબલિતિ અતિ કેવું સ્વરૂપ પામવાપણું રહેલું છે, તે તેઓ જતાવી આપે છે. તેઓ નવી માનવતાના અગ્રગામીઓ છે. પ્રજા અને પ્રાણુવાળા, અવિચળ જ્ઞાનવાળા ને અવિશ્વાસ સમજા-સેવા કરનારા, આ પુરુષો નહિ, દેશ આદિ મર્યાદિત સંધોના સંસ્થો નથી. જે જગત હલ્લુ જન્યું નથી, પણ હજી કાળના ગર્ભમાં પરેડું છે તેના તેઓ નાગરિકો છે.

—સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

ભાગલા

લેખક.
શ્રી. 'સૌભાગ્ય'

શ્રી 'સૌભાગ્ય' ગુજરાતના એક સારા વાર્તાકાર છે પ્રતિષ્ઠિત માસિકમા ભેમની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધિ પામે છે 'રસિચો જીવ' અને 'મરિવર્તન' નામની બે મોટી મૌલિક નવલકથાઓ એમણે ગુજરાતને આપી છે આ વાર્તાઓ આપણા માનજીવનને ઊત્તરિત કરી નાખતા એક પ્રમુખ એમણે કુશળતાપૂર્વક રચ્યો છે

એક રાતે એક એ તો જોડીદાસ જેવું કોઈ સુખી ન હતું જમીન હતી, રૂપાળી ખેતીવાડી હતી, કુટુંબમાં ય આજ કરે તેવી લીધી વાડી હતી, બે જુવાનએક દીકરા હતા એક દીકરાને ય દીકરો હતો પર વાઈ જાઈ હતું હવે ગામમાં ને સંજેવહાસે પણ માનમરતણે હોને પચમામ તે પૂછવા એમ હતા પાછા પાસે બે પેસા હતા આથી ગામમાં જ ગાહિ, ખસે વાતો થતી કે જોડીદાસ જેવું કોઈ સુખિયું નથી

પણ એ સુખી જીવ બે દિવસથી ચિતામાં પડી ગયો હતો જોડીદાસ મનમાં અઠળાઈ રહ્યા હતા ઘડીમાં કોષે ભરાતા હતા, ઘડીકમાં ઘુરકિયા કરતા હતા શું કરું ને શું ન કરું એમ તેમને થતું હતું જોલાચાલીમાં તે એટલા ખધા તમ થઈ જતા હતા કે હમણા મારી બેસશે, હમણા લાગવી દેશે એમ લાગતું હતું મૂઝવણુ તો એવી થતી હતી કે જીવને મૂકવાને માગ ન હતો

અને મૂઝવણુ કેમ ન થાય? તેમના આ સર્વોશાઢ્યોંધરના, ખેતીવાડીના અરેજવથીય ખારી એવી ધરતીના ભાગલા પાડવાની જક લાઈને તેમને મોટો દીકરો શકર જેઠો હોને તેમના જીવતેજીવ જમીનના ભાગલા ધરના ભાગલા ? આ શકરિયાને તે શું અવળી મતિ સૂઝી છે ? અત્યારથી જીવાર ? હજી તો કાસે એને પરણ્યા છે જીવને પરણાવે તો બે વરસ થયા ને એની વહુ તો હજી આણું ફરે છે અને અત્યારથી જીવાર ? બે ભાઈઓ ય

સલાહસ પધી ન રહી શકે ? આવા ને આવા ગાંઠપણમાં જોડીદાસને ખાવાનું ય ભાવતું ન હતું આમ તો કદાચ જોડીદાસને આટલું ન લાગત એમ તો જીવાર થતું આવ્યું છે તે યાય એ કઈ નવાઈનું નથી, પણ આટલું વહેલું જીવાર યાય તે કેમ બેસુ ભય ? અને જમીન તેમણે ડેવી રીતે ડેળવી હતી તે ને એક તેમનું મન બહુતું હતું ચાક્ષિય વીધા ધરતી બેગી કરતા ડેટલું કંઈ પડ્યું છે એ ક્યા શકરને ખબર છે ?

જોડીદાસના આપ તો તેમને ખારેક વર્ષના મૂકીને મરી ગયા હતા એ વખતે માત્ર કશું વીધાં જમીન હતી પાછું વાણીયાને ત્યાં દેવું જોલતું હતું તે જીવું પણ જોડીદાસે રાત કે દિવસ, ખચેર કે સાંજ નેલા સિવામ કાળી મજૂરી કરી જોમાસુ પાક લીધા પછી પાછો સિવાજી પાક લે એક સાથી રાખીને આગતું હળ હાકતા હતા બે વર્ષની ખેતીમાંથી તે તેમણે વાણીયાનું દેવું ય ભરી દીધું અને બીજા બે વર્ષમાં ચાર વીધા જમીને છોડાવી તેમના જીવનમાં એક જ પૂન હતી, જાતમહેન કરી ખેતી કરવી અને સગાવહાલામાં આ વધારવી ચોતે તો આગળી ભરીને ધી ય ખાતા નહિ પણ ઘેર મહેમાનપરોણો આવ્યો દોય તો તેની આગતાસ્વાગતા કરવામાં પાછા વળીને ખેતા નહિ તેમની નેહી પણ જીવન હતી થાય તો કોઈનું ટાંપું કરી આવે પડે કદી કોઈના ખરાખમા કીસા ન રહે ગામમાં તેમની

ખેતી તેા આણું ગામ કરવું પણ કેળવીને ખેતી કરનારા ખોડીદાસ જેવા ઓછા હતા. ખાતરની, ખેડની તે જૂજ જ કાળજી રાખતા. ખેતરના ઢેકા સાથે જ બજો આત્મીયતા જળવાઈ ગઈ હતી. ધરતી સાથે તેને પ્રેમ મંધાઈ ગયો હતો. મા માટે જેવી લાગણી થાય તેવી જ લાગણી તેમને જમીન માટે થતી. જે જમીનને પસીનાથી રસાળ બનાવી હતી. સ્થર વાવી આવેા તેા ય ખોડીદાસની જમીનમાં ભગી નીકળે એવી એ જમીનનો સ હોતો.

શંકર ને ભૂલૂ મોટા થયા. તેમને પણ ખેતીના કામમાં પક્ષોડીને હાથિયાર કયાં હવે ! શંકર અને ભૂલૂ જ ખેતી સંભાળતા હતા. તેા થાય તેટલો ટેકો કરતા હતા એટલું જ : પણ બજુનારા તેા બજુતા હતા કે એમની જે હેખરેખ ખેતીમાં ખરકત નહોતી આવતી. થી વખતે શાવું વાવેતર કરવું, કયા ખેતરમાં આ વખતે શું વાવવું, કારવા પક્ષો હોય તેા શું કરવું, વરસાદ ખેંચાય તેા તેનો શું ટાક કાઢવો, આ બધી અનુસવની તરકીબો તેા શંકરે હજી શીખવાની હતી. ખેતીના એ કુત્સથી જ તેમની મહેનત ફળી હતી અને દસ ધિમાં જમીનમાંથી ચાક્ષીસ વીધાં જમીન મરી હતી.

એ જમીનના સાગલા તેમને હાથે કપી પીતે થાય ? જે જમીનને માથી થે અધિક પાણી છે તેના કુકડા તે કેવી રીતે કરે ? તેમના પાળામાં બિતરવું ન હતું કે જમીનના સાગલા કેમ પહે ? હજી તેા તેમના મનમાં કોડ તર્યા હતા. જે સાઈ ખેતી કરે, દૂવા ઉપર પાડી બનાવીએ, પાણીની તુટ રહે છે તે 'ખેરિંગ' કરાવીએ, નહિ તેા પંપ વાવીએ ! વાડી સાથે શિયાળુ પાક તેા લેવાય પાછી વાડીની આવક આવે તે જુદી ! મે વાડી વચ્ચે એક છાપડું બનાવવું હતું ! ત્યાં પોતે બેઠાબેઠા છોકરાં રમાડે અને કિલોલ રે ! એ આનંદ... આનંદ છવાઈ રહે !

તેમને આ રીતે ધરતી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારવું હતું, પણ આ શંકર બેને જક લઈને બેઠો છે : 'હું તેા ખીજું કંઈ ન બાંધું, મને મારો ભાગ આપી દેા, મારે ભેગા નથી રહેવું.' કેટકેટલું કહું તેા ય શંકરે આ કક્ષો છોડ્યે નહિ. ડાસા વાળું ય સમબરે પણ સમજવું હોય તેને ને ! વાસના બીબ ધરડાઓએ પણ કહું : 'શંકા, જુદામાં કંઈ માલ નથી હો ! તેાલડી તેર વાનાં માંગે એટલામાં સમજ બ !'

'અધ્યા શંકરિયા ! જુદા રહેવાનો હવાદ ભારે પડી જશે હો. છાનોમાનો ભેગો રળી ખાને !' એટલું સમજે કે મર્મિયારામાં છોકરાં મોટાં થાય છે.'

'ખાંધી મૂડી લાખની. જુદા થશે તેા મોરેયા તોરેયા થઈ જશે.'

'જુદા થઈ કોને લાડવો કાઢ્યો છે તે વું કાઢવાનો છે ?'

આવું આવું તેા વાળું કહું. ખોડીદાસ ય ધીમે અવાજે કહી દીધું.

'શંકર, વું તેા મોટો છે ને સમજુ છે. હું તને એટલું જ કહું છું કે હું જીવું ત્યાં સુધી જે ભાઈ ભેગા રહેા, પછી તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરજે.'

શંકરે જોયું હોત તેા ખખર પડત કે આટલું બોલતાંબોલતાં તેા ડાસાની આંખો ભીની બની ગઈ હતી, પણ બધું ય પથ્થર પર પાણી હતું. કદાચ શંકર તેા પક્ષજત, પણ એની વહુ કાશી તેને તંગ કરી ચૂકતી હતી : 'તમારે ભેગા પક્ષા રહેવું હોય તેા પક્ષા રહેજે, હું તેા મારે જુદી રહીશ.'

એમ તેા શંકરે પણ જીવારાની વાત હસી નાળી હતી, પણ કાશી રોજ કકળાટ કયાં કરે :

'હું એકલી ગજીવેતર કરીને મરી બઉ ને બધાં બેઠાબેઠાં ખાય ? !'

'પણ કોણુ બેસી રહે છે ?'

'તે નહિ બેતા હો, ભૂલૂભાઈની વહુ હું કામ કરે છે ? એક દાંડા કહેશે પેટમાં દુઃખ

છે, બીજી દા'ડ કહેશે માથુ દુ ખે છે એનાથી તણખલું થ તોડાતું' નથી અને બેલડી ઉઠકરને ધવરાવવા બેડી હોહિ તેમ તમારી મા તો છવ ખાઈ બચ એમ કરે છે '

'એ તો એમ જ ચાલે' કહી શકરે પણ 'ગણુકાર્થુ' જ નહિ, પણ કાશીએ મનમાં ગાંઠ વાળી હોય તેમ તેના પીછા ઉઘોળ નહિ

'તમારી તો આખો જ કૂટી ચઈ છે એ બે મણુસ એસઆરામ કરે ને આપણે તૂટીને મરી જઈએ ખેતીવાડીમાં તમે મધ્યા કરો છો, છલ્લસાઈની તો કેટલા જ નમતી નથી ઘરમાં હું અડધી થઈ બહિ છું, એ કેમ બેધુ બચ ? પાછું ખાવામાં કહી ચોખડ તો ભાળતાં જ નથી'

'મારાથી આ ઘરનો ઉઠેડો ન જ થાય દેરાણી છે તે કહેરમાં પડી રહે ને હું એકલી ઘસાઈ મર ?'

'તમારી માતા કચવાટથી હું હવે કટાળી ચઈ છું કામ કરીને મરી જઈએ તો ય માથે જીતિયા મારે છે'

'તમે તો ખહાર રુઠો તે ચાલે, મારાથી હવે એ નથી સંભળાતું ટાસી ગળો બોલ્યા કરે તે કેટલા દા'ડા સાખી રહે ?'

કાશીની રોજની આ ફરિયાદ સાંભળી શકર કટાળી ગયો હતો રોજ આ શ ખટખટ! કહી શાંતિ તો ભાળી જ નહિ

શકરની માતા ય એવા જ હતાં ખોડીદાસ કહીકહીને ચાક્યા તોય તે તેમનો તકરારી સ્વભાવ છાડતા ન હતા વહુ સાથે ખાપ-માચાં વેર હોય તેમ રોજ ટોકટોક કરી જ કરે' કહી કાઈને હાથ પડવા ન દે શકરની વહુ કાશી ય જરા તીખા સ્વભાવની હતી ટાસી ય જરા તીખા સ્વભાવની હતી ટાસીને તે સપચમ જવાળ આપતી અને ટાસીને મિલજ જતો.

'વહુ મારી સામે ગળો બોલી બચ ?' અને વહુને જિદગીસરની ખોડ છલ્લાવવા મથતા હોય તેમ તેને સાડવા જ ઊસી જતા એમાંથી કાશી વિફરતી અને જખરી જીભાનેડી

થતી આવી રોજની તકરારથી ચાકીને કાશી જીદા થવાની વાતો કરતી હતી

આ તકરારથી ખોડીદાસ પણ કટાળી ગયા હતા વહુએને તો શુ કહે ? પણ શકરની માને તો તેમણે આ ઉમરે પણ અડબોય સગાવી દીધેલી

'આ તે કેડવાણીનું ઘર છે કે શુ ? કહી કેટલા જ મૂકતા નથી !'

પણ એના સ્વભાવ જ પડી ગયો હોય, તે ટકટક કર્યા વગર રહે ? વહુનો વાક કાઢવો એમાં કથી મોટી વાત હતી ? કેડતાચાલતાં મ વાધાવચકા કાઢી શકાય

કાશીને કામકાજની તકરાર કરતા ય ટાસી તેના પિયરની વાત કાઢી બચકા ભરવા, ત્યારે તેનાથી સણ જણ ન હતા કાશીને ખાપ ઘસાઈ ગયેલા હતા તેણે નામના જ ઘરેણું કરાવેલા કપડા ય તે લઈ શકતો ન હતો ખોડીદાસનું તેનું કઈ ન હતું. સગાની આખર ઢાકવા ઠાઈ ન બાંધે તેમ તે જ વહુના કપડા લઈ આપતા અને તેમણે કાશી માટે ઘરેણું પણ કરાવેલા છલ્લની વહુ સુખી ઘરની સ્ત્રી એટલે ઘરેણુંથી ઢ કાઈને આવી હતી એથી ટાસીને તે વહુાસી સાચતી હતી જ્યારે તકરાર ઉઘ સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યારે ટાસી કાશીને ટાણે મારતા

'આપને ઘેર તો વાસેહો ફરે છે ને બેને જીલ રાખે છે ?'

ખાપની ગરીબાઈને ઉલ્લેખ સાંભળી કાશી ધમધમી જાકતી ક્યારેક ખોટું લાગતું તો રડી લેતી અને ટાસીથી તાસી ચઈ હોય તેમ શકરને કહેતી

'મારાથી આ ઘરમાં એક દા'ડા ય નહિ રહેવાય' તમારે મારી નાખવી હોય તો મારી નાખો, પણ હું ઘરમાં નહિ રહું'

આ અધાથી શકરને પણ એમ લાગ્યું કે તે ગમે તેટલું ખેંચે પણ લાગો વખત ભેગુ ચાલે તેમ નથી રોજના કનિયા સાંભળવા તેના કરતા જીદા સારા !

તેને એમ પણ થયું: 'એતીનું કામ તો હું કુટું હું. છુલ્લુથી તો પાણીનો લોટો ય ભરાતો નથી. મજિયારામાં હું શું કરવા મરી જાઉં? એકલો હોઉં તો ય આ કામ અને ભેગામાં ય આ કામ? જુદો હોઉં તો નિરાંત તો ખરી! પછી ખેરાની ય ખટાપટ સાંભળવાની નહિ.'

શંકરે મનમાં નક્કી જ કરી લીધું કે 'જુદા થવું જ છે. એમાં તેને જ ફાયદો છે; પણ ખોડીદાસ આગળ જલ જીપડતી ન હતી. આજ સુધી તેમની આમન્યા તોડી ન હતી એટલે જુવારાની વાત કરે ય કયા મોંએ! શંકર મનમાં તો સમજતો હતો કે તે જે દિવસે જુવારાની વાત કરશે, તે દિવસે બધાં ય તેને ચૂંટી ખાશે. તે એવા કોઈ લાગની જ રાહ જોતો હતો. ત્યાં કાશી રડતાંરડતાં તેના પગમાં માથું પછાડવા લાગી:

'તમે તમારે પડ્યા રહેજે બધા ભેગું, હું તો આ ચાલી... મારાથી તો એ સાંભળ્યું જતું નથી.'

શંકર જાણે જ રહ્યો હતો.

'લ્યો આ' છાકરો, પંડનો આદમી ય પાણીમાં ઘેસી બચ પછી જીવીને શું કરવું છે?'

કાશીને કંઈનું કંઈ થઈ જતું હતું. ડોસીએ આજે જે વેણ કહ્યાં હતાં તે તેના હૈયા સોંસરાં ઊતરી ગયાં હતાં. કામની આખતમાં કંઈક ખોલચાલ થઈ ત્યાં ડોસી ખાલી જાયો:

'પિયેરમાં ગાલો ય મળતો નથી ને એને પિયેરનું ઉપરાણું સેવા નીકળી પડ્યાં છે? આવો ચટકો લાગે છે તો પછી સસરાનાં લૂગડાં શીદને ફાડે છે?'

ડોસી આટલેથી અટક્યાં નહિ, વાસમાં બીજાં ખેરાં આગળ ખોલવા માંડ્યાં:

'કામ કરે છે તે કોને ન્યાલ કરે છે? એને તે અહીં પાટલે ખેસાડીને પૂજવા ખોલાવી છે?' અને તે તો આવી છે ને તેવી છતું

પુરાણ માંડીને ખેસી ગયાં. કાશીએ હક પકડી કે જુદા રહો તો જ ખાઉં, નહિ તો ખાવું ય હરામ છે.

શંકરથી ય ન રહેવાયું. તેણે ખોડીદાસને કહી દીધું:

'મારે બીજું કંઈ સાંભળવું નથી. મને મારે જુદું આપી દો.'

આ જુવારાની વાતમાંથી ઘરમાં બે દિવસ તો ધમાલ થઈ ગઈ. ખોડીદાસ ઘડીકમાં શંકરને સમજાવે તો બીજી ઘડીએ ડોસીને ધમકાવે; 'એ કળિયાનું મૂળ છે. આખા ઘરમાં આજ લગાડી. કોઈને હજે ખાવડ નહિ દે!'

જુવારાની વાત સાંભળીને ડોસી શાંત થવાને બદલે કાશીને ગાળો દેવા માંડ્યાં:

ને રાંઠે ઘરમાં પણ મૂક્યો છે, ત્યારથી બધાનું લોહી થી ગઈ... જુદું જુદું કરે છે તે જાણે તારા બાપનું કપાળ!'

વાસવાળાં ય કાશીને ફિટકાર આપતાં હતાં:

'શે જમાનો આયો છે? અત્યારથી જુદા રહેવાની વાત કરે છે.'

'ચાર આંખો થઈ એટલે ખલાસ. પછી દીકરા ય કોઈના સગા થતા નથી.'

'જે લાઈઓને તો રાગ આવે પણ આ પારડી જણીઓ... હોળી સળગાવે છે.'

'આજકાલની વહુઓ જ એવી હોય છે... શે કળિયુગ આયો છે. સાસુને તો કોઈ લાવ પૂછવું નથી.'

વાસવાળાંએ, ગામના મોટરાંઓએ શંકરને સમજાવવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું. પણ શંકર એકનો બે ન થયો તે ન જ થયો.

અને આખરે જમીનના, ઘરના અને મિલકતના ભાગલા પડ્યા. જે દિવસે શંકર જુદો રહેવા ગયો, તે દિવસે ખોડીદાસ વાડીમાં જ બેસી રહેલા. તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં હતાં. શંકરે તેમનું સ્વપ્ન ઉઠાડી મૂક્યું હતું. તેમની આખર પર, તેમની શાખ પર ઘા માર્યો હતો.

કૂવાવાળાં ખેતરો વચ્ચે શેઠા થવા લાગ્યા. વાડા વચ્ચે પણ વાડ થઈ કૂવો છૂંદી પાતો રહ્યો, તેના બદલામાં શકરને જમીન વધારે મળેલી જે બળદ હતા તેમાંથી એક બળદ શકર લઈ ગયો. ડોસાથી ન બેવાય તેવું બની રહ્યું હતું સાગરા-દરેક વસ્તુના સાગરા પડતા હતા. ખોડીદાસનું મન કોતરી ગયું હતું તે કંઈ બોલતા ચે નહિ વાસણની વહે ચણીમાં જે થાઈ લાકડીઓ લઈને મામા ફાડવા ઊભા થઈ ગયા, તો ચ ડોસા કંઈ ન બોલ્યા બહુ જીવંતરનો રસ જ કોડી ગયો.

શકર જુદો થઈને રહ્યો એ પછી ખોડીદાસ ઘરમાં ચ દેવતા નહિ મંદિરમાં જઈ બેસી રહેતા અને પ્રભુ નામ લેતા ને સજવાનને વિનવતા.

‘સજવાન! આખરે ઉપાડી લે.’ પાછળ જે લાઈએ માયા વધેરશે તો મારાથી એક નહિ નાચ.’

ખોડીદાસ સજવાનને એક જ વિનવતી કરતા કે મરતમરતા તેમની બેઆખર ન આવે. શાખરે, મોલાખરે મોત આવે તો સારું! અને તે મોતની જ રાહ બેવા લાગ્યા.

જુદા થયા પછી શકરને એક જ વર્ષમાં માણસ પડી ગયું કે જુદા થવામાં તેણે ઉતાવળ કરી છે જમીન એની એ હતી, હળ ફાંકનાર તેનો તે હતો, તો ચ ખેતીમાં બરકત ન આવી શિયાળું પાકે ન હાઈ શક્યો.

જુલે પાણી આપવાની યત્ની ના પાડી એમાંના પાકમાં ચ પાછળથી વરસાદની ખેચ પડી હતી એટલે પાક બરાબર ઊતર્યો ન હતો. સાથી રાખ્યો હતો પૂણું એ કંઈ ઘરના માણસ જેવું કામ કરે ‘કાશી ચ માયુ ખાઈ જતી હતી છોકરું’ સાથવડુ, ચાર લાવવી ને પાણુ ઘરકામ કરેલું એકલે હાથે કેટલું કરી શકે? પહેલાં તો ડોસી છોકરાને સાથવતાં એટલે તે છૂટી રહેતી હવે તો ડાઈ રમાડનાર તો શુ પણ લોડિયામાં કેડોળનાર ન હતું. એ તે છોકરાને રાખે કે પછી ચૂંચો.

સલાખે? શકર ખેતરમાંથી બહોડાબહો આવે ત્યાં કાશી બળદવા મંડિ. કટાળેલો શકર ક્યારેક તો કાશીને છૂટી જ નાખતો. બધાની રીસ તેના ઉપર ઉતારતો તેનો સારો ખાશો દબ થઈ ગયો હતો. ઘરમાં શાંતિ ન હતી દિલમાં શાંતિ ન હતી ગામમાં ચ તકરારી અને અનાડી માણસ તરીકે તે ઓળખાતો હતો અકરથી તે કટાળેલો હતો એટલે વાતવાતમાં હાથડો કરી બેસતો આથી કેઈ તેવું નામે દેવું નહિ શકરની કિમત કોડીની થઈ ગઈ હતી.

જુલના પણ એ હાલ થયા હતા આજ સુધી ખેતીનું કામ કરેલું ન હતું એટલે તેને ફાવતું ન હતું કામમાં ભેર આવતું હતું એટલે સાથીને હળ ફાંકવાનું કહી તે જુદો પીતો ડામડે બેસી રહેતો ખોડીદાસે તો બહુ નિશ્ચિત લીધી ઢાંચ તેમ ચાણુ માણુ મારતા નહિ આથી તેની સારી જમીન પણ બચડવા મંડી હતી શિયાળામાં ઘઉં વાળ્યા હતા, પણ નિયમિત પાણી પાઈ શકાયું નહિ એટલે પાક સારો ન ઊતર્યો તેમાં ચ કૂવા ઉપરની બે વીંધા જમીન તો શિયાળામાં વાળ્યા વગરની રહી ગઈ ઘરમાં ડોસી દેકેદેક કરતાં તે તેનાથી ખમ્મ જતું નહિ તે કંઈક કહેતો એટલે ડોસી આજા વાસે ગળવતાં કે છોકરો વહુનું ઉપરાણું લે છે એમાંથી તકગર થતી કોઈના દિલમાં શાંતિ ન હતી ખોડીદાસથી આ બેયું જતું નહિ એટલે તે ખાણુ ન ખાણુ કરી મંદિરમાં ચાલ્યા જતા આરામ કરવા ઢાંચ તો ચ ત્યાં જઈને કરતા.

જુવારુ યતાં શકર અને જુલુ બંનેને તુકસાન થયું અને લાઈએ ડેરાનડેરાન થઈ ગયા જુલુ તો ઠીક, પણ શકર ડેરાને વાંક કાઢે? તેનાં કમ્યાં, તેને જ વાજતા હતા જે વર જુદા યતાં ખર્ચ પણ વધ્યું હતું. ઉપાધિનો તો પાર ન હતો; પણ આનું શુ થાય? શકરને સમજ ની પણ કોને કહે?

‘ગી ગયું’ હતું તેમ.

તેમનું શરીર પણ ભાંગતું જતું હતું. બહુ પ્રભુએ તેમની પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ તે હવે સાબરમતી રહેવા લાગ્યા. આયબાસર ભાગ્યે જ તેમણે લાંબી માંદગી ભોગવી હશે ! લાગલાગટ ખાટલામાં પડ્યા રહ્યા હોય એવું તો કદી બન્યું ન હતું. અત્યારે તેમને પથારીવંશ થતું પડ્યું તેથી ગમતું તો ન હતું, પણ માંદગી આગળ નિરાધાર હતા. કામની ધમાલમાં તેમની ચાકરી ય કોઈ કરતું ન હતું. છૂલૂ તો બહુ ગળાડૂબ કામમાં હોય તેમ જે ઘડી બેસીને કદી પૂછતોય નહિ કે ‘બાપા કેમ છે ને કેમ નહિ !’ ટોસી ખાવાપીવાની ખરદાસ્ત કરતાં પણ ટોસાને એ તો દીઠાં ય ગમતાં ન હતાં એટલે તેમની સાથે બોલતા જ નહિ.

એટલું વળી સારું થયું કે ટોસાની માંદગી લખાઈ નહિ. તેમનો તાવ એતાં એમ જ લાગ્યું હતું કે હવે ટોસા હતાન’તા છે. બોડીદાસની ગંભીર માંદગીના સમાચાર સાંભળી શંકર રોજ આવતોજતો હતો.

સર્ગવહાલાં પણ આવ્યાં હતાં. બોડીદાસનું માન ગામમાં આગેવાન જેવું હતું એટલે ગામના લોકો પણ ખબરઅંતર પૂછી જતા.

બોડીદાસનું મન તો હવે મોત જ અંજતું હતું. આ જીવોજ્યામાંથી જેટલા વહેલા છૂટાય તેટલું સારું ! ખાટલામાં પડ્યા-પડ્યા એ બધાને બેઠું રહ્યા હતા. બહુ છેલ્લી વારના આંખથી રામરામ કરી રહ્યા હતા. તેમના ખાટલાને અડીને શંકર ને છૂલૂ બેઠા હતા. તે જે લાઈઓ પર આંખ પડી અને આંખ કીની થઈ. શંકર મનમાં સમજ

ગયો કે ખાપાના મનમાં કંઈ દુઃખ છે અને મરતાંમરતાં અકળાય છે.

‘બાપા કંઈ કહેવું છે ?’ શંકર ટોસાના મોં પાસે કાન લઈ ગયો.

‘જે લાઈ ભેગા રળી ખાએ...’ ટોસા ધીમે અવાજે આસ્તેઆસ્તે બોલ્યા.

શંકરને થયું બાપા સદ્ગતિએ લાય એવું એમનું મોત સુધારી લેવું બેઠું; એથી લેણું ટોસાને કહ્યું :

‘બાપા તમે કહેા છો તેમ જ થશે. છૂલૂ મારો લાઈ છે ને એનાથી જુદું શું હોય ?’

આ સાંભળી ટોસાનું હૈયું ડરખાઈ ઊઠ્યું. તેમની આંખમાં આવેલી અમઠ પણ બધાએ બેઠું અને એવા ડરખમાં જ તેમનો જીવ જોડી ગયો.

ટોસા પાછળ બને લાઈઓએ ધર્મદામાં ખર્ચ કર્યું. જીવડાને દાણા નાખવાની બોલવણ કરી. બિનાબામાં પરખ બેસાડવાનું નક્કી કર્યું. નિશાળ બાંધવા માટેના ઉઘરાણામાં સારી રકમ આપી. આમ ટોસા પાછળ તેમની ઈજ્જત પ્રમાણે છાકરાઓએ પૈસો ખર્ચ્યો.

શંકર અને છૂલૂ સાથે તો રહે તેવી સ્થિતિ ન હતી, પણ ખેતી તો મજિયારી કરી. બધું જ મજિયારું ચાલતું હતું, માત્ર શૂલા જુદા રાખ્યા હતા એટલું જ. એમ બેરો લડી ન પડે તે માટે હળીમળીને આ તોડ કાઢ્યો હતો.

બને લાઈઓને જોતરમાં સાથે બેઠું ગામલોકો કહેતા :

‘ટોસા, જ્યાં તો ખરા, પણ મરતાં-મરતાં જે લાઈઓને એકે કરતા ગયા.’

નવરાના ધંધા

લેખક :

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

શુભરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેનો આ સરળાના વાચકો પરિચય છે. શુભરાતના દ્વારવરસના સાહિત્યરસનાં તરીકે એમનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે. 'રમતરમ'ના પાંચ અંકો દ્વરારત 'શુભાની નોંધપાથી, પાનના ખીડા, 'હામ્યવરમ' વગેરે પુસ્તકો એમણે લખ્યા છે. 'અખડ આનંદ'ના વાચકોને તેઓ હર અંકે 'અવળ વાળી' કે 'સવળ વાળી' સહજાવશે એવી આશા આપીએ.

થોડા વખત પર એક ધનવાન વેપારી સાથે મારા એળખાણ કરાવતા એક મિત્ર કહ્યું 'આ આપણી ભાષાના સારા લેખક છે, એમનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે.' 'એટલા લેખક છે, કેમ?' વેપારી જુહસ્થે મારા સામું ભેઈપૂછ્યું 'કોઈ કોઈ વાર લખ્યું છું,' મેં મારામા નથી એવી નમ્રતા ખતાવી કહ્યું 'પણ લાઈ, એ તો નવરાના ધંધા' મારા મિત્ર સામું ભેઈ એ વેપારી જુહસ્થે બોલ્યા 'નાહ, મારે માટે ને મારા જેવા બીજા ઘણા લેખકો માટે એ નવરાનો ધંધો નથી, પણ ધંધાની નવરાણ છે' મેં કહ્યું, 'જાણે કંઈ સમજ્યા ન હોય એ રીતે પ્રશ્નચિહ્ન જેવું મોઢું કરી એ જુહસ્થે મારી સામે ભેઈ રહ્યા "મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે હું ને મારા જેવા બીજા લેખકો લખવાનું કામ કરીએ છીએ તે ધંધા તરીકે નહિ તદ્દન નવરા રહીને બીજી કોઈ પણ જાતનો ધંધોધાણો કે નોકરિયાકરી કર્યા વગર ફક્ત લખવાનું જ કામ અમે કરતા નથી એમ કરતા હોત તો અમે ક્યારનાં છૂએ મરી જ્યાં હોત લખવામાંથી અમારો વરખર્ચ તો શું પણ શકસાજીનો ખર્ચ પણ નીકળી શકે એટલું વળતર મળતું નથી એટલે અમે લખવા સિવાયનો બીજો ધંધો કે નોકરી કરીએ છીએ અને તેમાંથી જ વળતર જાય તેમાં એટલે કે નવરાણના વળતરમાં કંઈક લખીએ છીએ. આટલા માટે

લખવાના કામને હું નવરાણનો ધંધો નહિ, પણ ધંધાની નવરાણ / હું હું " મેં જુલાસો કર્યો 'હા-હા-હા-હા' એ જુહસ્થે હસી પડતા કહ્યું 'તમે મજાક કરો છો, પણ તમે પોને જ કબૂલ કરો છો કે એ ધંધામાં કંઈ મળતર નથી, એટલે એ નવરાના ધંધા જ કહેવાય ને જ એમાં શુકરવાર શો વળશે?'

મારા એક મિત્રને ગામડાનો ઉદાર કરવાનો બહુ શોખ છે એ કોઈ રૂના મોટા વેપારીને ત્યાં કામ કરે છે જ્યારે કામ બોહુ ઢોય ત્યારે મહિનો-મે મહિના એ કોઈક ગામડામાં જાય છે અને ત્યાં જઈને ગામડાના લોકોનું જીવન સુધરે એવી રીતે પ્રયત્નો કરે છે એ પ્રયત્નો કેવા ઢોય છે અને તેનું પરિણામ શું આવે છે તે હું જાણતો નથી. કારણ કે કોઈ દિવસ એમણે એ વિષે કંઈ કહ્યું નથી પણ ગામડાના લોકો વિષે ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ જૂળ લખાણથી વાનો કરે છે એમની બધી વાતોનો મુખ્ય સ્ત્ર એક જ ઢોય છે "આ ગામડિયાઓ ઢોય છે તો બિચારા સાદાસીધા ને બોખા દિલના આકમીઓ કોઈ પરમાર્થી પુરોષે ગામડામાં જઈને બેસી જતું ભેઈએ અને એમને ઉદારનો માર્ગ ખતાવે. ભેઈએ મોટામાં મોટી ખોડ એક જ છે, વર્ધના ચારપાંચ મહિના ગામડામાં કામ રહે છે બાકીનું વર્ષ મોટે ભાગે ગામડાના લોકોને નવરાણ રહે છે આજો વખત નહિ તો.

દિવસનો મોટો ભાગ એ નવરા રહે છે. અને તમે જાણો છો કે નવરો બેઠો નખોદ વાળો. કંઈ કામધંધો એમને હોતો નથી એટલે એ સોડો એકળીબળી કૂચલી કરવા લાગે છે. એમાંથી માંદોમાંદો અદેખાઈ થાય છે. અદેખાઈમાંથી વેરનાં ખીજ રોપાય છે. એમાંથી લડવાડ ને ઝઘડા ઊભા થાય છે. અને આ સિવાય પણ ખીજ અનેક-કુર્ચુણો એમનામાં ઘર ઘાંચે છે. આ નવરાશને વળતે એમને કોઈ ઉપયોગી કામ મળી રહે એવી યોગવણ કરવી બેઈએ.”

મારા એક સગાની દીકરીને જાગીરદારના એકના એક પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. બેએક વર્ષ સાસરે ગાળી એ પિતાને ઘેર આવી અને પછી ફરી સાસરે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે એણે ખિલકુલ ઉત્સાહ ખતાવ્યો નહિ. ત્યારે એના ભાઈએ કહ્યું: ‘કેમ આમ મોં ઊતરી ગયું છે? પહેલાં તો સાસરે જવાને થનગની રહી હતી. હંશન અમે તને પૂછીને કયાં તો ને વર ને ઘર ખંને તારી પસંદગીનાં છે. તો હવે સાસરે જતાં કંટાળો કેમ આવે છે? વખાણી ખીચડી હાંતે વળગી કે શું?’ ‘ના, હાંતે તો નથી વળગી, પણ ઘરને વળગી રહી છે.’ બહેને જવાબ દીધો. ‘એટલે?’ ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો. ‘મને દુઃખ તો કયું જ નથી. પાણી માગતાં દૂધ મળે છે. એમનો સ્વભાવ પણ ખડુ સારો છે. એમના જેવા તો લાખમાં એકાદ હશે.’ બહેને કહ્યું. ‘ત્યારે તને વાંધો શો છે? પાણી માગતાં દૂધ મળે છે ને ઘી નથી મળતું તેનો કે એમનો સ્વભાવ ખડુ સારો છે ને નકારો નથી તેનો વાંધો છે?’ ભાઈએ પૂછ્યું. ‘એ આખો દહાડો નવરા બેસી રહે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઘરમાં ને ઘરમાં.’ બહેને કહ્યું. ‘એટલે પોતાની હાજરીનો લાભ તને એકલીને આપે છે ને ખીજઓને નથી આપતા તેનો તને વાંધો છે, એમ ને? હું જાણું છું તું અસલથી

સ્વાર્થા કે એકલપેટી નથી’ આવા સારા માણસ-લાખમાં એકાદ હોય તેવા-એનો લાભ તું એકલી શું ને ખીજને ન મળે એ કેમ આવે? ખરું ને?’ ભાઈએ કહ્યું. ‘તમને ભાઈ, મળક સંભે છે, પણ મને ખરેખર થાય છે કે બે ઘડી બહાર જાય તો સારું. પણ કંઈ કામ હોય તો જાય ના!’ બહેને કહ્યું. ‘પણ એમના જેવા મોટા જાગીરદારના એકના એક દીકરાને કામ શા માટે કરવું પડે? ગરીબ માણસ હોય તેને જોતીએ કાંકરો મૂકીને કમાવા નીકળવું પડે! પણ ભગવાનની કૃપા છે, પછી મહેનત શા માટે કરવી? પૈસા કમાઈને પણ આખરે તો નિરાંત જ ભોગવવાની છે ને!’ ભાઈએ જવાબ દીધો. ‘કમાવાની જરૂર ભલે ન હોય, પણ માણસે કંઈ કામ તો કરવું જ બેઈએ. કોઈ પણ માણસને હું નવરા બેઠેલો બેઠું છું ને મને એવી ચીજ ચઢે છે!’ બહેને કહ્યું.

આમ નવરા માણસને બધા જ વગોવે છે. નવરા માણસની નિંદા કરવા માટે કામગરો માણસો પણ પોતાનો કામધંધો છોડી ગમે તેમ કરી નવરાશ મેળવે છે. લેખકો નવરા હોય છે તેવો વાંધો જે લેખક નથી હોતા તેમને હોય છે. ગામડિયાઓ નવરા રહે છે, તે સામે શહેરના કાર્યકર્તાઓને વાંધો છે. ધનુવાન જાગીરદારનાં પુત્રો નવરા ફરે છે તેનો વિરોધ જુદાં તેમની ધર્મપત્નીઓ જ કરે છે. નવરા માણસો દુનિયાને સારરૂપ છે એમ ખીજને જે નવરા નથી હોતા, તેમને લાગે છે, ‘અમને ઘડીની દૂરસદ નથી મળતી, કામમાંથી અમે ઊંચા જ આવતા નથી અને આ આજસુના પાડાને આખા દહાડામાં કંઈ કામ જ નહિ’ એમ નવરા માણસને ઉદ્દેશીને કામગરોઓ કહે છે.

પરંતુ ખરી રીતે એતાં નવરા માણસો આજસુ હોતા નથી. નવરા માણસને કંઈ જ કરવાનું હોતું નથી. એમને આખો દહાડો

કૂરસદ હોય છે એમ માનવું બૂલભરેલું છે

મારે એકવાર શહેરના ખડુ બહીતા ને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને કંઈક કારણસર મળવું હતું. ત્રણેક વાર એમને ત્યાં મેં ધક્કા ખાધા પહેલી વાર સાંજે ગયો ત્યારે એમના નોકરે કહ્યું 'શેટ હાથમાં જ બાહેર ગયા રહ્યો' 'ક્યા ગયા છે?' મેં પૂછ્યું 'અમારા કાચ કાઢિકે સલાવિલા દોર્યો' નોકરે કહ્યું 'ક્યારે આવશે?' મેં પૂછ્યું 'ખબર નાહી' નોકરે જવાબ દીધો બીજે દહાડે સવારે હું ફરી ગયો ત્યારે નોકરે જણાવ્યું 'શેટ કામમાં રોકાયેલા રહ્યો ટોઈને મળવાની ના કહી રહ્યો' 'હીક' 'કહીને હું' પાછો ફર્યો એ દિવસે સાંજે પાછો ગયો, ત્યારે ખબર મળી કે એ ડાઈ સ્વસ્થાની જાજવણીમાં ભાગ લેવા પધાર્યા હતા ત્રીજે દિવસે હું એમનાં પત્ની પાસે ગયો. તેઓ મને ઓળખતા હું એમને કાઢી કહેતો 'કાઢી, હું જ્યારે આવું છું, ત્યારે કાઢા મળતા જ નથી' એ ઘરમાં હોય છે ક્યારે?' મેં એમને પૂછ્યું 'અરે! તારા કાઢાને કીંદાડે કૂરસદ હોય છે? એ ઘરમાં રહે છે જ ક્યારે? એમને મેંન તો આ ધરમશાળા છે ઘર તો એમને ખાવા પાચ છે' 'કોડીની કમાણી નહિ ને ઘડીની કૂરસદ નહિ' એવો તારા કાઢાનો સ્વભાવ છે' કાઢીએ ફરિયાદ કરતાં કહ્યું 'પણ એ નવરા ક્યારે હોય છે?' મેં પૂછ્યું 'આમ તો આખો દહાડો નવરા જ હોય છે ને! કદે છે શું? ઘરનું એક પણ કામ એમને કરવું પડે છે? ઘરનું મારાથી થાય તેટલું કામ હું કરું છું ને બાકીનું નોકરો કરે છે આમ તો તારા કાઢા તદ્દન નવરા જ છે. પણ કૂરસદ એમને ઘડીની ઠોતી નથી મારી એટલે અકબાલિયામાં એકવાર પણ વાત કરવાનો એમને વખત મળતો નથી. હા, પણ તારે શું કામ છે એમનું?' કાઢીએ પૂછ્યું 'ખાસ કામ તો કંઈ નથી, પણ અમારું એક મડળ છે

અમે તેનો વાર્ષિક મેળાવટો કરવા માગીએ છીએ ત્યાં એમને પ્રમુખ તરીકે—' 'હા, સમજી,' મને જાણતો અટકાવી વચ્ચે જ કાઢી બોલી જોડ્યા 'તમે બધા નવરા, માણસો જ ભેગા મળ્યા છો. આજે સાપણ ને' કાલે મેળાવટો ને પરમ દહાડે સલામ! તમને લોકોને કંઈ કામપધો છે કે નહિ? કંઈ પધોપાપો કરો સાપણ ને સલામી ઘેર શીકે હાલ્લાં નહિ ચડે, સમજ્યો?'

આમ કાઢા નવરા હતા, હું બે નવરા હતા પણ કાઢાને તેમ જ મને ઘડીની કૂરસદ રહેતી નહિ

આ પત્ર માટે એકાદ લેખ લખી મોકલવા એના ત્રીજે તથા ચાલકે મને ત્રણેક મહિના પર કહ્યું હતું અને તે મહી પાચ વાર ઉવરાણી કરી હતી મને મણ જેમ અને તેમ જલદી લેખ લખીને મોકલાવવા મણી ઈચ્છા હતી, પણ છેક ઉવટની થડી સુખી હું લેખ લખી શક્યો જ નહિ અને વખત જ ન મળ્યો શા કારણે? મારે માથે કામનો બોલો હતો તેથી : ખિલકુલ નહિ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં હું એ પહેલાના બાર મહિનામાં નહિ પચ્ચો દોઢ એટલી વાર નવરા પકાવો છું અને એ જ કારણે મારાથી લેખ વેળાસર લખી શકાયો નહિ હું નવરા હતા તેથી જ મને લેખ લખવા માટેની નેવરાશ મળતી નહિ

ખરી રીતે એતા નવરા માણસને એક પળની પણ નવરાશ મળતી નથી દુનિયામાં સૌથી વધારે કોઈ રોકાયેલા રહેલા હોય, તો તે નવરા માણસો છે ખૂબ કામપધામાં રોકાયેલા માણસો, લાખો રૂપિયાના સોદા રખબર કે શેરખબરમાં કરનારા દલાસો ને વેપારીઓ, બુસીયના ગજવામાંથી ચીતાના ગજવામાં પેસા આવે તે માટે તન તોડીને મહેનત કરનારા વકીલો, દરદી પધારીને વહેસો છોડવા માગે પણ પધારી એને જલદી છોડે નહિ એવી પ્રુકિમપ્રુકિ અજવાબમાં દિનરાત

ઉભગરા કરનારા ડોક્ટરો અને આખી દુનિયાનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડીને ફરનારા શેષનાથ સમા પત્રકારો એ સૌને નાટક-સિનેમા બોવાંતી, ઘોડાની શરત ને ફિક્કેટમેચમાં હાજરી આપવાની, સંગીત ને નૃત્યની મિજલસોમાં જવાની ફરસદ મળે છે; પણ નવરા માણસોને એટલું રોકાણ રહે છે કે એમનાથી આવા આમોદપ્રમોદના કાર્યક્રમોમાં જરા ય ભાગ લઈ શકાતો નથી. 'આજે આપણે સિનેમા બેવા જઈશું? કહે છે કે પ્રસાતની નવી ફિલ્મ ખુબ સરસ છે.' નવરા પતિની પત્ની એકાદ વખત ઉમંગથી એને પૂછે છે. 'મને વખત નથી.' પતિ જવાબ દે છે. 'એવું તે શું કામ છે?' પત્ની જરા અકળાઈને પૂછે છે. 'કામ તો ખાસ કંઈ નથી. પણ મને નવરાશ નથી.' પતિ જવાબ દે છે. 'પણ કરવાનું તો કંઈ નથી ને નવરાશ નથી એમ કેમ કહો છો?' પત્ની પૂછે છે: 'તું એમાં ન સમજે. ખીજી કોઈ વખત જઈશું. આજે મને ફરસદ નથી.' પતિ કહે છે. પત્ની મોઢું ચઢાવીને ખીજી ચોરડામાં જતી રહે છે; પણ એને મનાવવા જવાની ફરસદ પણ બિચારા નવરા પતિને મળતી નથી.

નવરા માણસને કોઈ પણ બતનો ધંધો હોતો નથી એમ માનવું એ જોડું છે. એને એટલા બધા ધંધા હોય છે કે કવો ધંધો એનો નથી તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણા એક નાટકમાં આવે છે, 'નવ કરશે કોઈ પ્રેમ. અરે! એ નવરાના ધંધા.' પ્રેમ કરવો એને એ નાટકકારે નવરાનો ધંધો ગણાવ્યો છે. પ્રેમ કયાં સિવાય કોઈ દુનિયામાં રહી શકવું છે? માણસો જ નહિ, પણ પ્રાણી માત્રને એ ધંધા વિના ચાલવું નથી. અને પ્રેમ કરનાર માણસને ઘડીની પણ ફરસદ હોઈ શકે ખરી? પ્રેમનું પાત્ર હાજર હોય ત્યારે એને રિજવવામાં દિવસ ક્યારે પૂરો થઈ ને રાત પડી ને રાત ક્યારે પૂરી થઈ ને દિવસ ઊઘ્યો

તેવું પણ એને ભાન રહેતું નથી. પ્રિયજન જેરહાજર હોય, ત્યારે તેને ચાદ કરવામાં એને દિશા, દાળ કે વિવેક કશાની ખબર રહેતી નથી. નવરા માણસો પણ ખીજા ધંધાદારીઓના જેવા જ ધંધા કરે છે; પણ એમનું દક્ષિણ ધંધાદારી જેવું હોતું નથી. અમુક હેતુ કે પ્રયોજન નક્કી કરીને પછી ધંધાદારીઓ કોઈ પણ કામ માથે લે છે અને ઇશ્ત હેતુ કે પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા મહેનત કરે છે. નવરા માણસોને કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી, એમને, કોઈ અમુક હેતુ હોતો નથી. અમુક કામ આવી ચઢ્યું તો એ કરી નાંખે છે. ધંધાદારીઓ, નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ કે ઓફિસે જતા મોકરો જેવા હોય છે. એમને અમુક સ્થળે અમુક સમયની અંદર પહોંચવાનું હોય છે. નવરા માણસો દરિયાકિનારે કે ખીજી કોઈ પણ જગ્યાએ અમસ્થા લટાર મારવા નીકળેલા સહેલાણીઓ જેવા હોય છે. એમને કોઈ ખાસ જગ્યાએ જવાનું હોતું નથી અને અમુક સમયમાં જ ત્યાં પહોંચવું એઈએ એવું બધન પણ એમને હોતું નથી.

ગીતામાં બેને આનાસક્તિયોગ કહ્યો છે, તે એમણે ખરેખરો ખીલવ્યો હોય છે. 'ફળની ઇચ્છા કર્યા વગર કર્મ કરવાં' એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે તેવું એઓ ખરાખર પાલન કરે છે. તેઓ કામ કરે-છે પણ તેવું શું ફળ મળશે, તેનો એ વિચાર કરતા નથી. ઘણીવાર કશું જ ફળ મળતું નથી. અને ફળ પરથી જ વૃક્ષનો વિસ્તાર કરનારા મોટા ભાગના લોકો એમને નકામા માણસો ગણી કાઢે છે.

એક ખુબ જ બેખમભરી કામગીરી બબલવા માટે કેટલાક ભાઈઓની સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ સમિતિના સભ્યોએ ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ સલા ભરી અને એમને એકાબન રાતના ઉભગરા થયા; પરંતુ એવું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ અને છેવટે એ આખી સમિતિને ખરખરત કરવી પડી. એ સમિતિમાં નહોતા એવા

બધા જ માણસોએ સમિતિના સભ્યોને નકામો ને નવરા તરીકે ગણવ્યા પછી એ નવરા માણસોએ કહેલી ચર્ચા, એમણે જોયેલા બિનગરા, એમણે ખાધેલા ધક્કા ને એમણે કહેલા અર્થ એ કોઈ પણ કામગીરી માણસના કરતા પ્રમાણમાં ઘણા વધારે હતા, આમ છતાં એમણે કશું જ કંઈ નહિ એમ બધાને કાગ્યુ.

“નવરા બેઠો નખોડ વાળો (કેલેજો લખો)” એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ તે ખરાબર નથી નખોડ વાળવા માટે તો કામ કરવું પડે છે ને તે પછી અગ્રક જાતનું જ દુનિયામાં જેણે જેણે નખોડ વાળ્યું છે તે બધા જ ખૂબ કામગીરી, ડેળવાયેલા ને નિષ્ણાત માણસો હતા.

દુનિયાહારીની દૃષ્ટિએ નવરા માણસો કંઈ ઉપયોગી કામ કરતા નહિ દેખાતા હોય, પણ એઓ આખો વખત કંઈ ને કંઈ કરતા જ હોય કંઈ નહિ તો વિચાર કરતા હોય છે અને પ્રત્યેક મનુષ્યના પ્રત્યેક વિચારની અસર આખી દુનિયામાં ફેલાય છે એમ જૂજ વિચાર કરીને મોટા મોટા ફિલસૂફોએ શોષી કાઢ્યું એમના આ વિચારની અસર આખી દુનિયા પર કેટલી પડી છે, તે તો કોણ જાણે, પણ મારા પર તો ચોક્કસ પડી છે હું વિચાર કરીકરીને આખી દુનિયાને સુધારવા મથુ છું અને મારી ખાતરી છે કે અત્યારે દુનિયા જરા પણ સ્તીની ચાલે છે તેનું કારણ મારા ને મારા જેવા બીજા પ્રેરણાકારી મનુષ્યો બેઠાબેઠા સંવિચારના આદેશનો ફેલાવે છે તે જ છે પણ આ જરા આડી વાત થઈ કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે જે વિચાર કરે છે, તે પણ કંઈ કામ કરે છે કાંમ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ ઉપયોગી કામ કરે છે.

એક રીતે ભોત્તો જેઓ દુનિયાનું કંઈ પણ સહુ કરી ગયા છે, તેમાંના મોટા ભાગના માણસો નવરા પુરો જ હતા સતો ને

મહત્તો, નિચારકો ને પ્રચારકો, લેખકો ને કલાકારો એમને સૌને નવરા માણસ તરીકે ગણવી શકાય.

આપણા અસહના શ્રમિયુનિઓ દુનિયા-હારીની વાતો ‘કોડી, પેસાટકા મળે’ એવા ધધાધાપા કરવા માડી વાળી, કોઈ નહીંકિનારે જઈ એકાતમા આમન જમાવીને બેસતા અને પછી નવરા માણસોનો જે મુખ્ય ધધો નિચાર કર્યા કરવાનો તેમાં એકાએક બની જતા એ શ્રમિયુનિઓએ આમ કોઈ ઉપયોગી કાર્ય દુનિયા માટે કંઈ નથી એમ કેટલાક માને છે, છતાં આને પણ આપણે તેમને અભિમાનપૂર્વક સલામીએ છીએ. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ પરણેલા ને છોકરાવાળો માણસ હતો, એટલું જ નહિ, એ રાજગાદીનો માલિક પણ હતો એને માથે ઘર ને રાજ ચલાવવાનું બેવડું કામ હતું જરા પણ નવરા રહેવાનું એને પોપાય એમ નહોતું પણ બેરી ને છોકરો, રાજ ને પાટ બંધુ છોડીને એ ચાલી નીકળ્યો અને તદ્દન નવરો બનીને એક ઝાડ નીચે બેસીને તપસર્વા કરવા મડી ગયો અને અતે ગ્રીતમ શુદ્ધ તરીકે આખી દુનિયામાં નામ કરી ગયો અને ખડે એણે ફક્ત રાજ ચલાવ્યું હોત ને પત્નીનું ને પ્રજાનું સારી રીતે પાલનપોષણ કંઈ હોત, તો કહાય એક સારા રાજ તરીકે એ ગણાત એવા રાજ્યોને અત્યારે ખાર તોપોની સલામીનું માન મળે છે તેવું તો નહિ, પણ કંઈક તેવી જાતનું માન એને માટે આપણને થાત પણ ગ્રીતમ શુદ્ધે આખી દુનિયામાં પોતાનું નામ ફેલાવી દીધું, તેવું રાજ સિદ્ધાર્થથી થઈ શકત નહિ આજે પણ ધરના છોકરોને ઘટી ચાટતા રાખી દુનિયાને ખવડાવીપિવડાવીને તેનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડેલા માણસોને નવરા નહિ તો બીજું શું કહી શકાય ?

ગ્રીસ દેશની એક પ્રાચીન કવિતામાં આવે છે, કે એ દેશના એક નાનકડા ગામમાં એક

ફિલસૂફી રહેતો હતો. એ ખરેખરા નવરા માણસને છાજે એમ કંઈ કામ કરતો નહિ, પણ વિચાર કર્યો કરતો. એની પાસે સલાહ લેવા અવારનવાર કોઈક માણસો આવતા. એની સલાહથી એ માણસોને ખુબ જ લાભ થતો. ધીરેધીરે એની ખ્યાતિ વધતી ગઈ અને પછી દેશપરદેશથી પણ મોટામેટા માણસો એની સલાહ લેવા આવવા લાગ્યા. એકવાર એ દેશનો રાજા એની સલાહ લેવા આવ્યો. 'ફિલસૂફી સાહેબ! મેં ખાજુના મુલક પર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. લશ્કર તૈયાર છે અને જીતી જઈશું' એમ ચોક્કસ લાગે છે. તમે શી સલાહ આપો છો?' રાજાએ પૂછ્યું. 'એ મુલક જીત્યા પછી શું કરશો?' ફિલસૂફી પૂછ્યું. 'એ પછી? એ પછી એની ખાજુનો મુલક છે તેના પર ચઢાઈ કરીશું.' રાજાએ જવાબ દીધો. 'બારું તે પછી?' ફિલસૂફી પ્રશ્ન કર્યો. 'તે પછી એની ઉત્તરમાં બેત્રણ નાનકડાં રાજ્યો છે તેમને આપણા સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનું કામ ઉપાડવું' પડશે. રાજાએ કહ્યું. 'હીક, એ પછી શું કરશો?' ફિલસૂફી પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ રાખતાં કહ્યું. 'તે પછી તો આજુબાજુના બધા મુલકો આપણા તાબામાં આવી ગયા હશે, એટલે પછી કરવાનું કંઈ રહેતું નથી. ખાઈપીને લહેર કરીશું. આપણે સૌ અમનચમન ને આનંદપ્રમેદમાં દિવસો ગાળીશું.' રાજાએ જવાબ દીધો. 'ત્યારે અત્યારે જ એમ કાં ન કરીએ? નાટકના લડાઈજબડા મચાવ્યા વિના એમ ને એમ જ અમનચમન ને આનંદપ્રમેદમાં દિવસો ગાળતાં આપણને કોણ અટકાવે છે?' ફિલસૂફી કહ્યું. રાજાને એની વાત ગળે ન ગતી. એણે તો જુદાજુદા મુલકો પર ચઢાઈ કરવા માંડી કેટલાક મુલકો જીતી પણ દીધા; પણ છેવટે એક લડાઈમાં એ માર્યો ગયો.

નવરાતું દરિયું આ કથામાંના ફિલસૂફીના જેવું ને કામધંધાવાળાઓનું

રાજના જેવું હોય છે. નવરા માણસોની નજર છેક અંતિમ ખિંદુ તરફ હોય છે. દુનિયાદારીની ધમાકમાં પહેલાઓને છેક પાસેની વસ્તુ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. ઘરનાં હાલ્લાં શીકે ચઢે એ જ દુનિયામાં ડાહ્યો એનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. ઘરના શીકા પર ઘરનાં હાલ્લાંઓ ચઢે એથી નવરાઓને સંતોષ થતો નથી. પણ આખી દુનિયાના બધા મનુષ્યો પ્રગતિની ટોચે પહોંચે એ એમનો હેતુ હોય છે. અને તે માટે એ લોકો 'એટલું' કામ કરતા હોય છે, કે કંઈ પણ કામ કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. નવરા જેવા દેખાય છે.

ખૂબ ભેરમાં ફરતો ભમરડો સ્થિર દેખાય છે. એની ગતિ ઓછી થાય ત્યારે જ એ ફરતો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ખૂબ કામમાં મગી રહેલા નવરા માણસો આજસુ જેવા દેખાય છે અને ચોડાવણું કામ કરી મોટે ભાગે આજસુ રહેનારા માણસો કામગર દેખાય છે. ઓછી ગતિવાળો ભમરડો ફરતો જણાય છે, પણ તેનું કારણ એ ફરે છે તે નથી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે ફરતા-ફરતાં એનાથી સ્થિરતા સચવાતી નથી ને તેથી એ આમતેમ હાલે છે. ખૂબ ગતિમાં હોય છે ત્યારે એ પોતાની સ્થિરતા બળવી શકે છે ને તેથી ફરતો જ ન હોય એમ એનારને લાગે છે. આ જ પ્રમાણે નવરા માણસો ગમે તેટલું કે ગમે તેવું કામ કરતા હોય, એમની આધ્યાત્મિક, માનસિક ને શારીરિક સ્થિરતા એવીને એવી રહે છે. એ હોલતા નથી, ચલાવમાન થતા નથી. દુનિયાદારીની ઉપાધિમાં પહેલા કામધંધાવાળા માણસો જરાજરા વાતમાં વ્યગ્ર થઈ જાય છે. ચોડાવણીમાં ઘણું કરી નાખવા, જરાક મહેનતે તાલેવંત થઈ જવા, વિના યોગ્યતાએ મોટીમોટી સંતા મેળવવા હમેશાં એવાં ફાંફાં મારતા હોય છે. એમના સાક્ષામાં તીર ને માથામાં અછલ જોઈએ હોય છે, પણ આંધળા માણસની પેઠે

નિશાન તાક્યા વિના એમને અનેક કળ તીરે
મારીને તોડી પાડવા હોય છે આથી એમનું
ધાર્યું ઘણી બળતમા થતું નથી અને એઓ
માનસિક સમતોલપણ શુભાવે છે શરીરે
પણુ હેરાન થાય છે અને આસપાસનાં એને
લાગે છે, કે 'મહેનત કરીકરીને આ બિચારાનું
શરીર ખગડી ગયું' પણુ મહેનત કરવાને
હીરો, કામ કરવાને હીરો એમનાં શરીર કે મન
ખગડતાં નથી એ બગરે છે તો કૂદકો મારી
કેરી તોડવા ઈચ્છતા વામનજીને મળે એવી
એમને મળતી નિરાશાને કારણે

આથી ને વટોળિયાના તોફાનમા પણ
મોટાં વૃક્ષો અડીખમ ને સ્થિર જીસા રહે
છે નાનાનાના છોડવાઓ ને છોડવાઓ
પવનની પ્રત્યેક લહેરે ડોલી જોડે છે, પણ
તેથી કોઈ એમ નથી કહેતું કે છોડવાઓ ને
છોડવાઓ કામ કરે છે ને વૃક્ષો નદામાં ને
નવરા જીસા રહે છે મનની નાનીમોટી
ઈચ્છાને તાણે થતા, દુનિયાની એકેએક વસ્તુ
પાછળ ફાંફાં મારતા, નિરંતર ઉદ્ધ ને વ્યગ્ર
ખનીને હોડધામ કરતા, વગરકારણે પરસેવો
પાડતા ને બીબને પડાવતા, કામમરા માણસો
કરતાં રાતાં ને સ્થિર રહીને દુનિયાહી નજરે
નકામા દેખાતા નવરા માણસો ને કામ કરે
છે તેનું મુખ્ય ઘણું બધારે હોય છે

આવા માણસો ઘરનાને નવરા લાગે છે,
કારણ કે એ બીબનું એટલું કામ કરતા
હોય છે કે ઘરનું કામ કરવાની એમને
કૂરસદ દોતી નથી બીબને એ નવરા લાગે છે,

કારણ કે ખરેખર ઉપયોગી કાર્યમાં એઓ
એટલા ગૂથામેલા હોય છે કે બીબએને
મળવાની ને તેમની સાથે ગપ્પાં મારવાની
એમને નવરાશ દોતી નથી .

મરાઠીમા વરને નવરા કહે છે, તે કંઈ
અમરતુ નથી વર એટલે ધણી-માલિક
મોટા માણસ હમેશા નવરા હોય છે, અને
નવરા માણસો, એમને પોતાને એ બબર
દોતી નથી છતાં મોટા હોય છે આબી
દુનિયાનો ધણી ઈશ્વર પણુ નવરા જ છે ને !
સોને પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે
જે જેવું કરે છે તેવું તેને લોભવડું પડે છે
એમા જરા થે ફેરફાર થઈ શકતો નથી કર્મના
ફળ એની મેળે જ મળ્યા કરે છે ઈશ્વરને
એમાં કંઈ કરવાપણુ રહેતું નથી આમ
એને મોટે ભાગે નવરાશ જ રહે છે, અને એ
નવરા પડ્યો, એને લાગ્યું કે હું એકલો છું,
નવરા છું, મારે કંઈ કરવું ભેઈએ, એટલે
એણે દુનિયા પેદા કરી આમ આપણી
આબી દુનિયા એ નવરા પુતળની પેદાશ છે
વરનો બીબે અર્થ 'ઉત્તમ', 'પસંદ કરવા
લાયક' એવો પણુ થાય છે વધારાએ ઉત્તમ
છે, પસંદ કરવા લાયક છે' નવરાએ
ઉત્પન્ન કરેલી નવરી દુનિયામાં નવરાઓ જ
વરની પેઠે વરવા જ પસંદ થાય છે એમ
મરાઠી ભાષા સૂચવે છે અને એવા ઉત્તમ
પુતળના ધધા, નવરાના ધધા તે બધા
ધધાઓમા શ્રેષ્ઠ છે, પસંદ કરવા થાય છે
એમાં સદેહ શો ?

★

આશાનો ત્યાગ કરી ગયા, મોદ્દ તેમ જ સામગ્રમાનથી થતાં હર્ષરોષ, તેમ જ સ્તુતિનિંદાનો ને
ત્યાગ કરે છે એને જ કબીરે સત્ વરીએ મત્ત્યા છે, કારણ કે કાચર અને કાગિનીનો ત્યાગ કરનાર અને મોદ્દ
પણુ ભતની વાસના વગર હમેશા આત્મસ્વરૂપમા હીન રહેનાર સવમહાત્મા જ પ્રેરો સાને ભાવક છે

અખંડાનંદનો જીવનમહિમા

લેખકો :
શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે
શ્રી. સોપાન

આ સંસ્થાના વાચકોને સુપરિચિત એવા આ બન્ને લેખકોએ સ્વામીજીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને તે થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. એ ચરિત્રમાંથી થોડાંક પાનાં અહીં રજૂ કર્યાં છે. 'અખંડ' આનંદના વાચકો અખંડાનંદનો જીવનમહિમા બંધે બાંધે.

કોઈ સગવાંધારીને જોઈ આપણા અંતરમાં આદર અને ભક્તિની લાવના બળી ઊઠે, એ દિવસો તો હવે વહી ગયા છે. સુધારકોને તો એવું દૃશ્ય જોતાં એમ પણ લાગે, કે આ સગવા અંચળા નીચે પ્રમાદ, પાખંડ, નિષ્ક્રિયતા, અજ્ઞાન અને જડતા છુપાયેલાં હશે. ગામડાના અણુસમજી લોકો એમને નમન કરે ખરા; પરંતુ એમના દિલમાં યે ભક્તિનો લાવ તો લાગ્યે જ પ્રગટે.

આપણે જાણીએ છીએ, કે આ સ્થિતિ આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં નહોતી અને ખૂબ દૂરના ભૂતકાળમાં નવર નાખીએ, તો સંન્યાસધર્મ તો સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ હોય એ રીતે એવું ખડમાન થતું હતું. સંન્યાસીઓના ચરણમાં મોટામોટા મુગટધારીઓનાં મસ્તકો ઝૂકી પડતાં હતાં. સમાજના આદર્શ નક્કી કરવાની શક્તિ એ કાળે રાજદંડમાં નહોતી, પરંતુ સંન્યાસીના દંડમાં હતી. ગોપીચંદ કે ભવૃંહરિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે ન હોય, પરંતુ તેમની મહત્તા આજે પણ લોકહૃદયમાં વ્યાપેલી છે તે એમનાં રાજત્વના કારણે નહિ, એ સંન્યાસી થયા અને સંન્યાસને શોભાવ્યા, એટલે જ તેઓ પ્રભુહૃદયના આદરના અધિકારી બન્યા. એમણે સંન્યાસ લઈ પોતાના આત્મકલ્યાણની જ સાધના કરી હોત, તો યે લોકહૃદયમાં આડું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ. એમણે લોકકલ્યાણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની સાધનાના એક સાગ તરીકે જ એમણે લોકોની વચ્ચે જવાનું પસંદ કર્યું.

સંન્યાસીઓના શિરોમણિ એવા જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનું રમરણ કરતાં, તો આજે પણ આપણું મસ્તક નમી પડે છે. એમનાં પ્રકૃતિમાં બેસી શકે એવા સંન્યાસીઓ ખૂબ ઓછા હશે; પરંતુ ઇતિહાસ એવી સાક્ષી પૂરે છે, કે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ પ્રજ્ઞાશિક્ષક હમેશ થાણુ રહ્યા છે અને જોના પ્રતાપે આપણી સંસ્કૃતિ જીવતી રહી છે.

ગયા યુગને જ વિચાર કરીએ, તો સ્વામી દયાનંદ સંસ્કૃતિ, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ એ પથે જ પગલાં મારી આપણી ધર્મજ્યોતિને પોતાના પુરુષાર્થથી સંકારીને પ્રગ્વલિત રાખી છે.

આપણા દેશના હુસોંગે આ ધર્મમાર્ગની કેડી ઉપર ચાલનારાઓ હવે ખૂબ જૂજ દેખાય છે. શક્તિ કે બુદ્ધિનો પ્રભાવ ઓછો હોય કે વધુ હોય, તે વસ્તુ ખૂબ મહત્વની નથી; મહત્વની વસ્તુ તો સાચા સંન્યાસની, સકામ કર્મના-સ્વાધ્યયુક્ત જીવનના ત્યાગની છે. આ ત્યાગમાર્ગે જનારા અંગે કેટલા? કહેવાય છે, કે હિંદમાં લગભગ ૬૦ લાખ બાવાઓ છે. ન્યામાં સાચા સંન્યાસી કોઈ હશે જ નહિ, એમ કહેવાને તો આશય નથી જ; પરંતુ સાચાઓની અને તેમાં પણ જનકલ્યાણ અર્થે જીવનશક્તિ ખરચનારની સંખ્યા અતિ અલ્પ હશે, એમાં કંઈ સંશય છે?

દેશની આવી દરિદ્ર સ્થિતિમાં વિશ્વ અખંડાનંદના જીવનનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અંતરનો વિચાર જરા ઓછો

યાય છે અને એમ લાગે છે, કે આમણા પોતાના જીવનકાળમાં, એટલે આ યુગમાં પણ સંન્યાસને શાસાવનાર વ્યક્તિને આપણે એઈ બાણી શક્યા છીએ

શિશુ અખંડાનંદે સંન્યાસલીલા લીધી સંવત ૧૬૬૦ની મહાશિવરાત્રિએ એ વખતે એમની વય ૨૮-૨૯ વર્ષની હતી સસારમાં એણે કોઈ ભયકર દુખ નહોતું, કે એ છોડીને ત્યાગનું-સંન્યાસનું સુખ મેળવવાની વૃત્તિ યામ દુનિયા જેને સુખ અને દુખ માને છે, તેને જો એમણે પણ સુખદુખ માન્યા હોત તો જો, બાળક, કુટુંબ, વેપાર અને ગામ છોડીને હિમાલયને માર્ગે જવાનું તેઓ અસહ કરત નહિ એમની જીવનપ્રવૃત્તિ એટલે જ્યાંય તે આપે જ છે, કે કોઈ મજૂ પ્રવૃત્તિમાં રહીને દુન્યવી સુખનાં સાધનો તેઓ મેળવી શક્યા હોત

નાનપણથી લગ્નનામાં એમનું મન રત રહેતું હતું આ લગ્નનો કંઠે જ રહી ગયાં હોત, તો જીવનસર સસારના સુખમાં રમ્યામર્યા રહી આધ્યાત્મિક વાણી તેઓ ઉચ્ચારી શકત, પરંતુ આ લગ્નનો તો હલક સુધી પહોંચી ગયાં 'ભગીને જોડે તો જગત દિસે નહિ' એવો અનુભવ આત્મસાત્ થઈ ગયો એમણે સસારની અસારતા પ્રારબ્ધી લીધી એમણે બેયુ કે આ બંને પ્રવૃત્તિ-રામભજન અને કામલજનની-એકસાથે ચાલી શકશે નહિ એમથી એક ઠોક્યા વિના શાંતિ મળશે નહિ હસ કરવાની એમની પ્રવૃત્તિ નહોતી એમણે એક જાચકો મારીને સસારની પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાની બાતને છોડાવી લીધી અને હિમાલયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો

સંન્યાસી થયા પછી શુ કરતું, તેની કોઈ કલ્પના એમના ચિત્તમાં હોવાનો સંભવ નથી સત્યની શોધ, ઈશ્વરની શોધ, પરમ સુખની શોધ, અખંડ આનંદની શોધ એ જ એમના અંતરની ઝંખના હતી તે દિવસે કોઈએ એમને જોયા હોત, તો એમની

અંતરની આ ઝંખના તે નિહાળી શકત નહિ. હજારો-લાખોની સાથે એમની મણુનાં પણ ઘઈ ઘઈ હોત કોણ બાણી શકે કે અંતરમાં આવે લગ્નને આ યુવાન સંન્યાસી હિમાલયમાં જઈ રહ્યો છે? કોણ બાણી શકે કે કોઈ દિવસ મદેશ સાંભળીને પ્રાચીન મતો ને સંન્યાસીઓએ ખેડેલા માર્ગે એણે પ્રવાસ આરંભ્યો છે?

એમના પોતાના અંતરમાં મજૂ ત્યારે તો કદાચ ધુમ્મમ છવાયું હશે, રાત્રિ વીતી ગઈ હશે, અધકાર નાશ પામ્યો હશે, સૂર્યદેવતા સિતિજમાં આવી ગયા હશે, છતાં ધુમ્મસ હજી વિખેરાયું નહિ હોય એ ધુમ્મસની નીચે અંતરની સૃષ્ટિ સતાઈને પડેલી હશે

એ ધુમ્મમ એક દિવસ વિખેરાઈ ગયું, સૂર્ય ઉમર ચડતો જ ગયો ધુમ્મમ વિખેરાતા સાચી સૃષ્ટિ એમણે અવલોકન કર્યું. જીવનમહિમાને મેં મર્વત એમની આજ સામે દેખાયો તેઓ હર્ષા નહિ, પાછા હજી નહિ, સાકડી ઠેડી ઉપર પગ મૂકતા એમણે પાછા વાળીને જોયું પણ નહિ હાથમાં સંન્યાસનો ઢંડ હતો એ ઢંડે એમને બળ આપ્યું, પ્રેરણા આપી અને તેઓ જીવનનું પરમ સુખ પામવા માટે આગળ ધપવા લાગ્યા.

x x x

માત્રીસ વર્ષ સુધી એકધારી પ્રવૃત્તિ કરનાર બાવો તે બાવો જ રહે, લાખોનો વહીવટ કરે, હજારો રૂપિયાને આમનેગ ઉછાળે, અનેક માણસોને પગારદાર રાખે, માલ જરીફ અને માલ વેચ, છતાં લાખા માત્રીસ વર્ષમાં એક લાજુ પણ એ મિલકત પ્રલે મમતા ન સેવે, એના પ્રોહમાં જકડાય નહિ, એના નાશની કલ્પનાથી ચલરાય નહિ, એ વસ્તુ સામાન્ય નથી શિશુએ ધાર્કું હોત, તો નિવૃત્તિપરામણ જીવન આળી, શરીર અને મનનું આરોગ્ય જોગવી તેઓ આનંદ માણી શક્યા હોત. એમણે ધાર્કું હોત તો કર્મભરાયજુ રહી સત્તાની મોજ પણ જોગવી

,, મર, મણે તો આ

ખને મારો વળ્યું ગણ્યા અને સાચા સંન્યાસને શોભાવ્યો. ગીતાનો મંત્ર “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” તેઓ ચરિતાઈ કરી ગયા.

સ્વામીજીને પૂર્વાશ્રમમાં એક પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ મોતીલાલ. મોતીલાલે કેળવણી સાધારણ હીધી હતી અને તે ઘર આગળ દુકાન ચલાવી ગુજરાન ચલાવતા. એમને પણ ભજનભક્તિમાં સારો રસ હતો અને દયાલુખાન-આશાના રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના ખાસ ભક્ત બન્યા હતા. એમને એક પુત્ર હતો, એનું નામ ચંદુલાલ. મોતીલાલે આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવા છતાં એમણે ચંદુલાલને શિક્ષણ આપવા હીક પ્રયત્ન કરેલો. પાછળથી ચિરંજીવી ચંદુલાલને વડોદરાના લોહાણા છાત્રાલયમાં રાખી મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરાવ્યો. ફોલોઈમાં અભ્યાસ કરવા માટે બેઠતાં નાણાંની સગવડ મોતીલાલ કરી શક્યા નહિ. સ્વામીજી સાથે સંખ્યા ધરાવતા ગૃહસ્થોના ધ્યાન ઉપર આ વાત આવી. અને તેમાંની સ્ત્રી, ઉત્તમભાઈએ એકવાર સમય પારખી સ્વામીજીને કહ્યું: “સ્વામીજી, ચંદુલાલનું શિક્ષણ અટકી પડ્યું છે. આગળ ભણવા માટે એને પૈસા બેઠ્યો છે. તમે મદદ કરી શકો એમ છે. તમારે મદદ કરવી બેઠ્યો.”

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “એનાથી વધુ ગરીબ માણસો આ દેશમાં રહ્યા છે, એટલે મારાથી એ ગરીબોને મૂકી ચંદુલાલને કેમ મદદ કરી શકાય? ‘સરતું સાહિત્ય’ મારી મિલકત નથી. હું તો તેને માત્ર સેવક જ છું.”

શ્રી. ઉત્તમભાઈએ હસીલ કરી: “પણ તમે ઘર છોડ્યું, ત્યારે ઘેરથી જે રકમ લઈ ગયેલા તે રકમ તો આજે વ્યાજ સાથે પાછી આપવી બેઠ્યો ને?”

સ્વામીજી રોષે ભરાઈ બોલ્યા: “એ શું બોલ્યા? ઘરની મિલકતમાં મારો સાગ નહોતો? મારા સાગ કરતાં એક પાઈ પણ

વધુ મેં હીધી નથી. એ દૃષ્ટિએ તો મારે કશું આપવાનું જ નથી. વધુમાં હું સંન્યાસી છું, આખું વિશ્વ મારું કુટુંબ છે. વિશ્વને કુટુંબ બનાવવા માટે જ અંગત કુટુંબનું ખોલવું મેં છોડ્યું છે. વળી એ પણ બાણી લો કે જે કેળવણી લેવાથી ગરીબોને ચૂસવાની યુક્તિપ્રયુક્તિ જ માત્ર બાણી શકાય છે, તે કેળવણી માટે હું એક પાઈની પણ મદદ ન આપું! ચંદુલાલને સાચી કેળવણી લેવી હોય તો તે વધારે બય. ત્યાં શ્રામઉદ્યોગ શીખી લે અને પછી ગામડાંની સેવા કરવા માટે ખેસી બય, એની સાચી જરૂરિયાતોને પ્રશ્ન એમાંથી આપોઆપ ઊઠેલી જશે.”

બીજે એક પ્રસંગ છે: માધાકુંભારના ઘરનો નીચેના સાગ પુસ્તકવેશાણુ માટે ઉપયોગમાં લેવાતો હતો. ઉપર સ્વામીજી બેસતા હતા. સ્વામીજીની ખસતી વધતી જતી હતી, એટલે મળવા આવનારાઓ અનેક નીકળતા. એક દિવસ ડોઈ મળવા આવ્યું. સ્વામીજીની સૂચના અનુસાર નીચેના માણસે જવાબ આપ્યો: “સ્વામીજી ડોઈને મળતા નથી. કામમાં હૂંણેલા છે.” “પણ હું તો એમને સળો થાઉં!” પેલા ભાઈએ સુંઘાઈને પૂછ્યું: “શું સજા થાશે?” જવાબ મળ્યો: “પુત્ર!” એમને નીચે બેસાડી પેલા ભાઈ ઉપર ગયા. એમણે ડરતાંડરતાં સ્વામીજીને ખબર આપ્યા. સ્વામીજી પણવાર દિગ્મૂઢ બની ગયા. આસપાસ બેઠેલાઓ સ્વામીજીનું મનોમંચન નીરખી રહ્યા. થોડીકવાર શાંતિ છવાઈ ગઈ. અંતે સ્વામીજી બોલ્યા: “કહો, કે નહિ મળી શકું.” તરત જ એ જવાબ પુત્રને પહોંચાડવામાં આવ્યો, પુત્ર નિરાશ થયો. એણે કરુણ સ્વરે કહ્યું: “મારો શો દોષ છે? હું તો માત્ર એમનાં દર્શન કરવા જ આવ્યો છું. એ સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી. એમને કહો કે દર્શન કરી હું તરત જ પાછો ચાલ્યો જઈશ” સંદેશો સ્વામીજીને પહોંચાડાયો, ત્યારે પણ તેઓ એટલા જ કરુણ સ્વરે

હ્યા “એ હું સમજુ છું, પણ અમારી
પ્રાણી મળે તો, ન મારું દિલ વશ રહે, ન
હું ન મળીએ એ જ ઇચ્છે છે.” સદા
રા સાગતા સ્વામીના દિલની દરજ્જા આ
મોઢામાં વ્યક્ત થઈ પુત્ર નિરાશ થઈ ચાલ્યો
રા સન્યાસી એની કઠોર સાધનામાં
સેવાઈ ગયો.

લકનાના હુમલા વખતે સ્વામીજી વાડજ
હતા હતા એ વખતે પૂર્વાશ્રમના એમના
ન મળવા માટે આવ્યા સ્વામીજીએ ના
વડાવી બેને પુછાવ્યું ‘ખીજ સ્ત્રીઓને
ન આવે છે, તો મને શા માટે નહિ?’
ત્યારે સ્વામીજીએ રજા ન આપી બેનથી ન
વાલુ એ ઉપર ખસી આવ્યા સ્વામીજીને
ખર પડી કે બેન આવે છે, એટલે એમણે
જુમાં પડેલા કામળો માથે ચોઢી લીધો
ને હાથના સંકેત સાથે ખૂસો પાડી
રાધ્યાં જાઓ, ચાલ્યા જાઓ.’ પણ બેન
હ્યા નહિ હસેક મિનિટ સુધી આ
યદ્રાવક દશ્ય ચાહુ રહ્યું. અને સ્વામી
ત્યાં બેન હાથો ફરતે બિના જ એમને
છા જુલું મેક્યું.

વર્ષો પછી આવો પ્રસંગ ફરીને એમના
જ ચંદુલાલ સાથે બન્યો હતો સ્વામીજીના
કે સમય એનો મેળાપ કરાવવા
મ્મતા હતા. પૌત્રને દાદાની હૂક મળે
વી એમની સાવના હતી, પણ સ્વામીજી
મત થયા નહિ આમ છતાં એકવાર
પૌત્રનો મેળાપ થઈ ગયો, પણ એક
લક્ષણ પ્રસંગે સ્નેહીજનોએ જ. આ બોલવણ
હતી સ્વામીજીને રામાયણ, સાગવત
નંભણવાનો સારો જ્ઞાન એ માટે સ્વામીજી
રા કઠવાળા કોઈને બેલાવતા અને તે
ચાવતા દાદા સાથે પરિચય કરાવવાના
દેશથી જ સ્વામીજીના સમગ્ર રામાયણ
સવા માટે ચંદુલાલને બેલાવી લાવ્યા
દુલાલનો કંઈ સારો હતો વાચન પૂરું
સ્વામીજી મુગ્ધ થયા ઉત્તમસાઈએ

દેવપૂર્વક તેનું નામ પૂછ્યું તેણે જવાબ
આપ્યો ‘ચંદુલાલ’ બીજો પ્રશ્ન આવ્યો
‘પિતાનું નામ?’ ‘મોતીલાલ’ થી.
ઉત્તમસાઈ આગળ વધ્યા ‘દાદાનું નામ?’
પૌત્રે જવાબ આપ્યો ‘લક્ષ્મણાઈ કંકર’
અને પૌત્રની આંખ દાદાના ચહેરા
ઉપર મંડાઈ રહી સ્વામીજીને તરત જ
સાન થયું અને સ્વભાવગત રોષ સમૂહી
બોલ્યો આજ મળી પણ હૃદય મળી શક્યાં
નહિ આમ છતાં પૌત્ર ત્યાંથી ખસ્યો નહિ
ચાડીમા બેસી જવાનું હતું સ્વામીજી
લકનાથી પીડાતા હતા એ ગાડીમા બેઠા
ડરતાડરતાં ચંદુલાલ પણ અદર બેસવા
ગયો, પણ સ્વામીજીએ સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી.
ચંદુલાલ બેઠે રહ્યો સ્વામીજી સહેજ ફર્યા
પડ્યા અને બોલ્યા ‘કાલે મળવા માટે આવજો’

ચંદુલાલ બીજે દિવસે સ્વામીજી પાસે
જઈ બેઠા કે તરત જ એમણે કહ્યું “જો
પેસાબઈસાની વાત કરીશ જ નહિ અને આ
ચોડી ચોપડીઓ આપુ હું તે વાંચજો ને
બીજાને વચાવજો ને જો આ રહ્યો ખાખરાના
મૂળનો અર્ક, વાપરજો ને આખે ચરમા છ તે
હોતરી જશે” આમ કહી સાંજેક પુસ્તકો
અને ખાખરાના મૂળના અર્કની ચોડીક
ચીરીઓ આપી.

*

પૂર્વાશ્રમના સ્વજનો સાથેનું સ્વામીજીનું
આવું વર્તન ઘણને કઠોર લાગશે મળવામાં
શું ? સહેજ સખપ રાખવામાં શું ? એવો
સંદેહ પણ ઉપસ્થિત થાય એમ છે, પરંતુ
સ્વામીજીના અતરને જો ખરાબર જાણખીએ
તો એમના વર્તન પાછળ કઠોરતા નહેાતી,
પરંતુ માનવસહજ નિર્બંધતામાં લપટાઈ ન
જવાય તેની સાંવધતા હતી એટલું સમજઈ
આવશે મળવાના હરેક પ્રસંગે એમનું દિલ
હથી ઊઠ્યું છે સન્યાસીઓ માટે એવો એક
રિવાજ પ્રચલિત છે, કે સન્યાસમાં સિંધર
થવા પછી બેત્રણ વર્ષે ચોતાના પૂર્વાશ્રમને ઘેર.

જઈ આવતું. આ રિવાજની પાછળ સંન્યાસની કસોટી કરવાની જ સાબના હશે. સ્વામીજીના સંન્યાસજીવનમાં આવો પ્રસંગ બન્યો નથી, તેનું કારણ એમ પણ હોઈ શકે કે આવી કસોટીમાં ઊતરવા તેઓ ઇચ્છતા જ નહોતા. એમ પણ હોઈ શકે કે એવું કશું કરવાનું એમણે પસંદ પણ ન કર્યું હોય. ગમે તે હોય, જેટલા પ્રસંગો બન્યા છે તેટલા બધા જ કરણ છે અને સ્વામીજીની સંન્યાસભાવનાને શોભાવનારા છે, એમ કહેવું જ બેઠ્ઠાં.

સ્વામીજી કહેતા: ‘જેઓ ખરા મનથી ભક્તિ કરવા, પરાંપકાર કરવા મથી રહ્યા છે તેવા માણસો આ શરીરને બહુ જ વહાલા લાગે છે, સગાં લાઈબેન જેવા લાગે છે.’ સ્વામીજીના નવા કુટુંબીઓ કેણું હતા અને કેવા હતા તે આ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

સ્વામીજીને જેવું મનોમંથન એમનાં કુટુંબીજનોના સંબંધને અંગે થયું છે, તેવું જ મનોમંથન પહેલેથી છેલ્લે મૂંઝી પોતાના અંગત અર્થ અંગે એમણે ભોગવ્યું છે. ‘સસ્તું સાહિત્ય’ ને તેઓ પ્રહુતું કામ માનતા હતા. પ્રહુતના કામમાં કોઈ જાતની કથાશ ન રહેવી બેઠ્ઠાં, એવી એમની માન્યતા હતી. લડપણમાં પ્રહુભજન કરશું એવા ખ્યાલને તેઓ ધિક્કારતા હતા. તેઓ કહેતા: “અનેકોને તેમનું મન અનેક બહાને છેતરે છે અને છેવટે ‘એકું પાણી ઉકરડે’ તેની પેઠે રસકસ નીકળી ગયેલું શરીરરૂપી ખોખું લોકસેવામાં આપવા અનેકો ધારે છે, પણ તેટલું લાંબું આયુષ્ય એકે તો થોડાંકને જ હોય છે ને હોય છે તોપણ વાસીકૂસી વધુ ઘટ્યું એ ખાતે આપવામાં બહુ સાર્થકતા થતી નથી.”

આતું કહેવાનો સ્વામીજીને અધિકાર હતો; પરંતુ એમણે પ્રહુને ચરણે એમની જુવાની ધરી લીધી હતી, એટલું જ નહિ પણ શરીર અને મનને નિયોવી નાખવામાં પાછું વળીને એવું નહોતું. સંન્યાસીએ શિક્ષાત્ર ખાઈને આ બધું કરવું બેઠ્ઠાં એવી સ્વામીજીની માન્યતા

હતી, પણ શિક્ષા લેવા જતાં કામ રહજતું હતું અને સંસ્થામાંથી પૈસા લઈ પેટનો ખાઠો પૂરતાં એમ લાગ્યા જ કરતું હતું કે હું કંઈક ખોટું કરી રહ્યો છું. સ્વામીજી પોતાનાં ભોજન-વસ્ત્ર માટે શું લેતા હતા, તે બ્યારે બેઠ્ઠાં એમણે છીએ, ત્યારે તો એમ જ થાય છે કે એમણે શિક્ષા કરતાં યે અતિ ઓછું પોતાને માટે લીધું છે. માસિક પંદર રૂપરડીમાં પોતાનો નિર્વાહ એ કરી લેતા ને તો યે તેનો ભાર મન ઉપર રહ્યા કરતો. લગભગ મક્ત કહી શકાય એટલાં બધાં સસ્તાં પુસ્તકો આપ્યા છતાં જે સંસ્થા પાસે સ્વામીજીના મૃત્યુસમયે લગભગ ત્રણ લાખ જેટલી મૂડી હતી, તે સંસ્થાના સ્થાપક અને સચાલકે, કોઈ દિવસ મનની નિરાંત સાથે અન્ન ખાધું નથી એમ બ્યારે જાણીએ છીએ, ત્યારે તેને વંદન કરવાનું મન થઈ બય છે. એમને અહોનિશ લાગ્યા કરતું, કે “અમે ખાવા, અમારું ખાતું પણ ખાવાશાહી એટલે આટલું તો પ્રસિદ્ધ જ છે, કે અમારા જેવાના શારીરિક અર્થ માટે ધધી કે નોકરી નિષિદ્ધ હોઈ-એ બાબતનો ભાર બીજાઓને શિર રહેશે છે.”

સ્વામીજીએ પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે ‘સસ્તું સાહિત્ય’ની પસંદગી કરી લીધી હતી. એમની એકોપાસના કોઈને પણ પ્રેરણા આપે એવી છે; પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી, કે ‘સસ્તું સાહિત્ય’ સિવાય અથવા તો પુસ્તકપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં તેઓ રસ જ લેતા નહિ. જાણવા અને સમજવાની દૃષ્ટિએ તો એમણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો છે. માત્ર કાર્યનિષ્ઠા ‘સસ્તું સાહિત્ય’ને જ અર્પણ થઈ ચૂકી હતી. જાહેર સભાઓમાં તેઓ અવારનવાર જતા અને કોઈને ખબર ન પડે એમ પાંછળના લાગમાં ખેસી જતા. સાહિત્ય પરિષદોમાં તેઓ હાજરી આપતા હતા. એકવાર અમુક વ્યક્તિઓ તરફથી એમની ‘સાહિત્યસેવા’ના પુરસ્કાર તરીકે સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન તેઓ લે, એવો

મયત્ન પણ થશે હો, પરંતુ સ્વામીજીએ એ મયત્નને તરત જ રોકી દીધો હતો. પ્રમુખ યવાની એમણે દદતાપૂર્વક ના પાડી હતી. જુજરાતની રાજકીય પરિવર્તમા પણ એમણે પ્રેક્ષક તરીકે હાજરી આપી છે. શ્રેયઃસ્થાપકોના સમારંભોમાં તેઓ જતા એકવાર મેડા જિજ્ઞાસા સ્વયંસેવકોનું સમેલન મળવાનું હતું, ત્યાં પણ એમણે હાજરી આપી હતી. વ્યાયામ પરિવર્તમાં પણ તેઓ રસ લેતા હતા. ધર્મના કે ઉત્સવના મેળાઓમાં જવાનું તો તેઓ ચૂકવા જ નહિ. કેળવણી પરિવર્તો પણ એમના રસનો વિષય બની ચક્રાંતી હતી. શુરુશુરુના ઉત્તમોમાં તો એમને વિશેષ આનંદ આવતો હતો. સામાન્ય રીતે આવા બધા સ્થળે તેઓ સામાન્ય પ્રેક્ષક જ બની જતા, પરંતુ કોઈવાર સલાયોજકોના હાથમાં આવી જતા, ત્યારે એમને વ્યાસપીઠ ઉપર બેસવું પડતું. એકાદ વાર તો આર્ચસમાજ શુરુકુળના સમેલનના પ્રમુખ પણ તેમને બની જઈ પશ્યુ હતા, પરંતુ તેથી એમને મુદ્દલ આનંદ થયો નહોતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ ને પછી તેઓ વધુ આવધ બની ગયા હતા. કેમકે સર્વાર્થ વાર્ષિક અધિવેશનોમાં હાજરી આપવાની તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. એમાં પ્રાણ બેસી જવાની ટેવ એમને છાંડવી પડી હતી, કારણ કે આ અધિવેશનમાં લાખો માણસો ભાગ લેતા અને તેમાં દૂર બેસવાથી એવાસાલબવામાં તકલીફ પડતી આ માટે બેઠાણ પ્રસંગે તેઓ પ્રેક્ષક મંત્રી પ્રતિનિધિ પણ બની ગયા હતા.

‘સંસ્તુ સાહિત્ય’ જેવી સંસ્થા હિંદી ભાષામાં પણ સ્થાપવા અંગે એમને શ્રી હરભિલાસ શારદા અને શ્રી જયસાલ બજાજ તરફથી વિનંતી થયેલી. એમણે કહ્યું કે ‘કદો તો મારા વિશાલ માણુએ મોકલ્યું ને બીજી મદદ પણ આપુ, પરંતુ આ સેવક તો એક સંસ્થાને વરી ચૂક્યો છે. એમાં જ સર્ગના કાર્ય કરવા ઈચ્છે -

સંસ્થાના સેવકો પ્રાપ્તિથી તેઓ કંઈક હાથે કામ લેતા અને સામાન્ય રીતે કોઈને બહુ ચડાવતા નહિ; છતાં એવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે, કે જ્યારે કોઈના કાર્યથી તેઓ આકર્ષાય ત્યારે તેઓ તેને બહુસ આપતા હોય અને ક્યારેક તો પોતાની બૂલ બતાવનારને શુરુપદે પણ સ્થાપી દેતા હોય, એકવાર શુરુપૂર્ણિમાના દિવસે સંસ્થાના મૂક તપાસનાર શ્રી મણિલાલ વ્યામને રૂપિયા પાચતી નોટ ભેટ તરીકે આપી સાથે એક ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું “તમે અમુક મહિનાઓ પહેલાં મેં સુધારી મોકલેલા મૂકમાં મારી એક ભૂલ બતાવેલી, એટલે આજે શુરુપૂર્ણિમાને દિવસે આ ભેટ આપું છું તે સ્વીકારી લેજો.” સંસ્થાના કોઈ સભ્યને ત્યાં જમવાનો પ્રસંગ બનતો, ત્યારે તેઓ ખેંસા આપતા અને જે એ સ્વીકારવાની ના પાડે તો જમવાનું બંધ કરતા. સંસ્થા બહુ કંઠકસરથી ચાલતી હતી. મોકલેલા આલંબિકો પૂરતો જ ખજાર આપવાનો મયત્ન થતો અને કોઈ કોઈવાર તો તેમાં પણ કંઠકસર કરવામાં આવતી એક સેવકને ખજાર પૂરતો નથી મળતો. એમ સ્વામીજીને લાગ્યું, ત્યારે બીજા કોઈ ગૃહસ્થ પંસિધી દર મહિને પાંચ રૂપિયા અપાવવાનું એમણે જોઈશું લગભગ બે વર્ષ પછી એ સેવકને આ વસ્તુની ખજાર પડી એને આ ન રૂપ્યુ કુસ્તે એકઠા થયેલા રૂપિયા એકસો વીસ સ્વામીજીને એણે પાછા આપ્યા. સ્વામીજીએ તરત જ એ રકમ સંસ્થાના એક જૂના લેખકના વિધવા પત્નીને આપી દીધી.

સ્વામીજી એમને પોતાના માનતા તેમને પાળતા નહિ; પરંતુ એમના પ્રત્યે તેઓ વધુ કઠોર બનતા. સ્વામીજીના એક સ્નેહી શ્રી લાહેરને ત્યાં એકવાર શ્રી ત્રિજીવનદાસ કક્કર પાસે તેઓ મૂક વાવતા હતા કડીના દિવસે હતા. મૂક વાંચતાંવાંચતાં એ લાઈને અચાનક ટાઢ ચડી વાંચતાવાંચતાં એ મૂકવા ડાગ્યા. ટાઢ ધ્રુવે એટલે બરાબર બોલાય.

નહિ; પણ સ્વામીજી પૂરું સાંભળવામાંજ તન્મય હતા. શ્રી. લાહેરે એ બેઈ શ્રી. ત્રિભુવનદાસને કહ્યું: 'તમને ટાઢ થઈ લાગે છે, તો તમે જરા આડા પડો.' સ્વામીજી બોલ્યા: 'ના ના, છો વાંચતા, શરીર સહન કરતાં શીખે.' પણ લાહેરે તો એક ગરમ કામળો ઓઢાડી દીધો.

શ્રી. લાહેર પારસી ગૃહસ્થ છે અને સ્વામીજીના એક પ્રશંસક છે. લોકવાની માંદગીના દિવસોમાં સ્વામીજી ઘણુંખરું બપોરનો સમય એમને ત્યાં ગાળતા અને ત્યાં જ બેસીને કામ કરતા. એકવાર શ્રી. લાહેરના ઘરમાં પ્રવેશતાં સ્વામીજીનું ધ્યાન દીવાલ ઉપર લટકતી એક તસવીર ઉપર પડ્યું. સ્વામીજી નજીક જઈ બેઈ રહ્યા. ઈસુ ખ્રિસ્તના ક્રૂસારોહણની એ છબી હતી. સ્વામીજીએ સંકેતથી પૂછ્યું: 'આ કોની છબી છે?' શ્રી. લાહેરે પરિચય આપ્યો. સ્વામીજીના અંતરતર ઝલઝળી ક્રિયા. ભગવાન ઈસુનો કથાપ્રસંગ એમને તાદૃશ દેખાતો હોય તેમ તસવીરની સામે ભેટાંભેટાં તેઓ રડી પડ્યા. ઠેટલાંયે 'વાર મુઠી આંસુસરી આંખે એમણે નીરખ્યા કંઈ'.

ખંસાતના ક્રૂલાશંકર મહારાજને સ્વામીજી ઉપર ખડું પ્રેમ હતો. ક્રૂલાશંકર મહારાજની વિશેષતા એ હતી, કે જ્યાં જ્યાં બે કુટુંબો વચ્ચે ક્રોધેશ ભભો થયો હોય, અબોલા સેવાયા હોય, ત્યાં ત્યાં તેઓ જાય, કથાકીર્તન કરે, સહુને સમજાવે, સાથે જઈ અને અંતરનો દ્રેષ ધોવડાવી નાખે. કથાકીર્તનમાંથી જે પ્રાપ્તિ થાય તે બ્રાહ્મણોમાં કે અનાથાશ્રમોમાં આપી દે. ક્રૂલાશંકર મહારાજ અને એમનાં પત્ની ઘણાં વર્ષોથી કૃળાહાર ઉપર રહે અને સૂર્યમનું પાલન કરે. એકવાર એમને અખંડાનંદજીની સેવા કરવાની ભાવના બની. તેઓ અમદાવાદ આવી સ્વામીજીને મળ્યાં. ખંસાતનાં હવાપાણી સારાં છે એમ કહી આશ્રહંકરી તેઓ સ્વામીજીને લઈ ગયાં. માસ-દોઢમાસ રામનિવાસ મંદિરમાં રાખીને જૂળ તેમની સેવા

કરી. એમનાં પત્ની મણીયા વૈધની સૂચના પ્રમાણે બધી સારવાર કરતાં. મળમૂત્ર સાફ કરવાનું કાર્ય પણ તેઓ આનંદપૂર્વક બજાવતાં. ક્રૂલાશંકર મહારાજ કહેતા કે 'રાત્રે હું જ્યારે બાથ લેવારે સ્વામીજી પધારીમાં બેઠા હોય, ધ્યાન કરતા હોય, વિચારતા હોય.' રોજ રોજ આ સ્થિતિ દેખાતી. સ્વામીજી જે ઓછાડ માથે ઓઢીને સૂતા તે ઓછાડ દરરોજ એમનાં આંસુથી તરબોળ બની ગયો હોય. નિશીથીએ તો પાણી પડે એટલાં આંસુ રોજ રાત્રે ભગવાનની વિરહવેદના ભોગવતાં તેઓ સારે.'

સ્વામીજીની પાછલી અવસ્થામાં અંતરની વેદનાનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું હતું. શરીરના દુઃખની તેમને પરવા જ નહોતી; પરંતુ ભગવાનનો વિરહ સહન થતો નહોતો. બ્રાહ્મ બાણે પોકારતો હતો—'અજહું ન નિકશે બ્રાહ્મ કોર.' એમણે કોઈને દીક્ષા આપી નથી; પરંતુ ક્રૂલાશંકર મહારાજ જેવા અનેકને પોતાના ભક્ત તો બનાવ્યા જ છે.

સ્વામીજી ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રશંસક હતા. પરદેશીઓનું અનુકરણ એમને પસંદ નહોતું. સ્વલક્ષા પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એટલો બધો હતો, કે કોઈ જુજરાતી અંગ્રેજીમાં બોલે તો તેઓ તરત જ ટકોર કરતા. એક પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞન એકવાર સ્વામીજીને મળવા આવ્યા હતા. ફેંચકટ મૂછો રાખી હતી. સ્વામીજીએ એ બેઈ કહ્યું: "તમે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમાં રહેવા માગો છો, તો આ મૂછની સેવા કરવાની વખત કયાંથી. મળ્યો?" કોઈ અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરે કે સહી કરે, ત્યારે પણ તેઓ ટકોર કરતા કે "આવો આઠંબર સા માટે?"

શ્રી. સ્વયંજ્યોતિતીર્થ સાથે સ્વામીજીને ગાઢ સહવાસ હતો. ખંને વચ્ચે મેળ પણ સારો હતો. સ્વયંજ્યોતિજીને કલકત્તામાં કોઈએ રેશમી ફેટો ભેટ આપ્યા હતા. ફેટો બેઈને સ્વામીજીએ એમને કહ્યું: 'છક હવે

રેશમ સાથે બાત બેઠવી છે ?' સ્વયંભૂતિ શરમાયા અને ફેટો ત્વચ દીધો આ પ્રસંગ પછી જ્યારે જ્યારે સ્વયંભૂતિતીર્થ રેશમી ફેટો જુએ, ત્યારે ત્યારે સ્વામીજી એમને ચાલ આવે કમડાંની કે કોઈ પ્રકારની ટાંપટીપ સ્વામીજીને પસંદ જ નહોતી સ્વામીજી કહેતા 'આમ બોલકું, વાળ આમ કપાવવા, કમડાંનો કટ આવે રાખવો એ બધી એડીકેટો એકનિષ્ઠાની ખામીને કીધે હિલસે છે રેશમે, પ્રભુને કે કોઈ પ્રવૃત્તિને નિષ્ઠા સોપી દોય તો પછી બીજા નેવલાં કાર્યો કરવાનો સમય જ કયાથી મળે ? મોટા શોષકો પોતાના કાર્યમાં એટલા રત અને ખર્ચ રહેતા કે તેઓ માડા સુધમાં ચલુઈ જતા પાગલ બન્યા વિના કોઈ મોટું કાર્ય થઈ શકે જ નહિ.'

એકવાર કાંગડી શુરુજીમા સ્વામીજી પ્રવેશા અચાનક ત્યાં આગ લાગી મોટી ઢોહા થઈ થઈ સવારનો દરોક વાગ્યાનો સમય હતો. પાસે ફૂંચો અને રેટ હતા; પરંતુ બળક હાજર નહોતા સૌ બિજાકળા બન્યા હતા, ત્યારે સ્વામીજીની નજર રેટ ઉપર પડી બળકને ચાને પોતે ભેડાઈ ગયા અને રેટ ચાલુ કર્યો; તે પછી તો સૌને એ સૂચ્ય અને આગ ખુટાઈ ગઈ.

એકવાર સ્વામીજી એલિસબીજ ઉપરથી પસાર થતા હતા કોઈ જુડાએ બહુભેઈને સ્વામીજીને ધક્કો માર્યો સ્વામીજી તરત જ પાછા ફર્યા ને પેલા માણસનું કાઢું પકડ્યું એના ચહેરા ઉપર આખ સ્થિર કરી બોલ્યા 'હવે છોડાવ આને!' જુડો ટીકો પડી જઈ બોલ્યો 'નથી છૂટતો મારા જ' સ્વામીજીએ કાઢું છોડી દેતાં કહ્યું 'તું એમ ન સમજતો કે હું નિર્મોલ્ય છું તને મારી શકું' એમ છું, છતાં જવા દઉં છું.'

*

સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિઓ તરફ, એમના પુરુષાર્થ તરફ ભેઈએ તો સાચે જ માની

શકાય કે આટલું બધું એમણે અનેક અકસ્માતો, શારીરિક વ્યાધિઓ અને ભાગેલા સર્પો કુળું હશે સંસ્થાની સ્થાપના પછી વિકાસની સાથેસાથ એમની માદગી પણ વિકાસ પામતી ગઈ છે દરેક વખતે એમના મનમાં નિવૃત્ત થઈ જવાનું અને સ્થા સંકેલી લેવાનું મનોમન બળ્યું છે એમના સાક્ષમા કામ કરનારાઓ કહે છે, કે એમના જેવી શારીરિક સ્થિતિ બીજા કોઈની હોય તો એ પ્રચારીમા જ પડી રહેવાનું પસંદ કરે સ્વામીજી પ્રચારીમાં લાગે જ પડતા, એટલું જ નહિ પરંતુ માદગીના દિવસોમાં પણ એકલે હાથે ત્રણચાર માણસ જેટલું કામ બેચે રાખતા શરીર તો ખરેખર હાથે આપેલું કોઈ જડ સાધન હોય અને રોને એનાથી મૂલ્યુ સ્વતંત્ર હોય એવી વિરમ્ સ્થિતિ તેઓ ભોગવતા હતા સ્વામીજીએ પોતાના શરીરને કોઈ દિવસ પ પાળ્યું નથી એની પાસેથી વધારેમાં વધારે કામ લેવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે, સામાન્ય રીતે કાર્યકરોની પાસે કામ લેવામાં સ્વામીજી કઠોર ગણાતા સંસ્થાના કાર્યકરોમાં સ્વામીજીને ખુલ્લે પણ મણી લઈએ તો કહેવું ભેઈએ કે એ કઠોરતા એમની પોતાની પાસે કામ ભેતી વખતે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જતી શરીરની કપા એમણે ખામી નથી અનેક પીડાઓની વચ્ચે પણ તેઓ કર્તવ્ય ચૂક્યા નથી અને જગન્નિયતાને ભૂલ્યા નથી.

એકવાર તેઓ ગભીર માદગીમાં પટકાઈ પડ્યા હતા માદગીનું કારણ હાગી જવાનું હતું. ડોક્ટરો સારવાર કરવા આંધ્યા હતા, પરંતુ સ્વામીજીએ સારવાર લેવાની ના પાડી અને પોતાનો ઉપવાસનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો હાથલા ઉપર ઉપવાસ ન ચાલી શકે એમ સોએ કહ્યું; પરંતુ એમણે માન્યું નહિ અને મત્તર દિવસના ઉપવાસ બેચી કાઢ્યા. આ વખતે એમની માનસિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો પરિચય ગાંધીજી સાથેની એક

મુલાકાતથી મળી શકે છે. સામાન્ય રીતે મુલાકાતો બંધ કરવામાં આવી હતી. ગાંધીજીને બખ્તર પડી કે સ્વામી ખીમાર છે, એટલે તેઓ-કુશળ સમાચાર પૂછવા આવ્યા. વાત કરતાંકરતાં તેમણે કહ્યું:

“સ્વામીજી, સસ્તું સાહિત્ય દ્વારા આપ ઘણું સારું કાર્ય કરી રહ્યા છો.”

ત્યારે સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “હું તો આ દ્વારા ભગવાનનું ભજન કરી રહ્યો છું, એથી વિશેષ કંઈ નથી.”

એમની માંદગીઓમાં પૂર્વાશ્રમની કેટલીક ખામીઓ તો કારણરૂપ હતી જ. એમણે પોતે પણ એ વિશે અનેક સ્વયં ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે પછી અનેક અકસ્માતોએ પણ બહુ ઘાટો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રણેત્રવાર તો તેઓ ઝી ગયા હતા. ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ એ જ કામ કરવું એ એમનો સ્વભાવ. મધરાત પૂરી થાય અને એ ઊઠી બચ એવું ઘણીવાર બને. એ વખતે સ્નાન કરવા માટે પાણી ગરમ કરવાનું હોય અને રેલવે સળગાવતાં દાઝી જાય. બેનારાઓ કહે છે કે એ વખતે એમની માનસિક સ્વસ્થતા અદ્ભુત પ્રકારની રહેતી હતી. કોઈ બતની દોડધામ કે ચીસાચીસ વિના તેઓ શાંતિપૂર્વક પોતાને સૂએ તે સારવાર કરવા લાગી જતા હતા.

એકવાર હડકાણું ફૂટતું કરડી ગયું. અને એની અસર તો કદાચ જીવનભર રહી ગઈ. છેલ્લાં વર્ષોમાં ૧૯૩૨માં તેમને લકવાનું દર્દે ઊપડ્યું. તેની પહેલાં હડકાણું ફૂટતું અને તેને અંગે લેવી પહેલી ઝેરી દવાઓ પણ એક કારણરૂપ છે. પ્રધાન કારણ તો પરમાત્મા સિવાય કોણ બાળી શકે? હડકાણું ફૂટતું કરડવાનો બતાવ ૧૯૨૩માં બન્યો હતો. તેને અંગે સારવાર લેવા સિમલા પાસે કસોલી સુધી તેઓ ગયા હતા. સારું તો થયું, પરંતુ ત્યારથી જ કેટલાક દોષો શરીરમાં દાખલ થઈ ગયા. આ સારવાર ચાલતી હતી તે વખતે એમની સેવા કરતાં સેની શ્રી. વેલીશ કરને વિચાર આવ્યો કે આવા સંન્ધાસીઓને

અકસ્માતોની પરંપરા કેમ થતી હશે. એમણે નમ્રભાવે સ્વામીજીને પૂછ્યું:

“સંન્યાસ એટલે તો કોઈને ઈશ્વર ન કરવાનું મત અને કોઈ ઈશ્વર પહેંચાડે તો પ્રેમભાવે સહન કરી લેવાની સ્થિતિ. આવા સંન્યાસીને ફૂટતું શા માટે કરડે?”

સ્વામીજીએ પોતાની લાક્ષણિક રીતે એમને જવાબ આપતાં એક દષ્ટાંત આપ્યું. સ્વામીજી બોલ્યા:

“એક જુદુસ્ય કરજદાર હતાં. ઘેર પ્રસંગો આવ્યા કરે અને કરજ બધતું બચ, છતાં તેને દેનારા મળી રહેતા. બલકે સામેથી કહેવરાવતા કે મૂંઝાસો નહિ તેની માલમિલકત ઉપરાંત તેના વંશવારસો પાસેથી પણ કરજ, વસૂલ કરજું તેવી ધીરનારાઓની ગળુતરી હતી, અને તે મુજબ ચાલ્યા પણ કરજું. સમય પરિવર્તન થયે માલમિલકત, વંશવારસ એ બધું ફના થઈ ગયું. પોતાનું વતન છોડી ખીંચે જવા વારો આવ્યો. કરજદારોમાંના ઘણાની પતાવટ તો થઈ ગઈ હતી. કોઈ દૂધવાળા કે કોઈ નહિ જેવું માંગનારનું સ્મરણપહારનું કદાચ કંઈ બાકી રહ્યું હતું. લેણું તો મળે ત્યારે ખરું અથવા આપે ત્યારે ખરું, તેમ જુદુસ્યે સ્થિતિ, સંભોગ અને ખહારગામ જવાની આવશ્યકતા અંગે માન્યું હતું, એટલે એ ખટપટમાંથી તો ધૂલ્યો હતો; પરંતુ દેવું-કરજ, જેનું સહજ પણ બાકી હતું તે સૌ તેને ઘેરવા-સંભાળાવવા-ચૂકવી આપવા તકાદો કરવા લાગ્યા. જેને હજારો ધીરવા અને વર્ષો સુધી બળવવા એકથી વધુ જણા તૈયાર હતા તેને હવે, એટલે કે તે વતન છોડનાર છે તે વખતે, પાઈ પણ ધીરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, બલકે પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપવાનો તકાદો તેના પર આવ્યો.

“ભાઈ, આ પ્રકારે આ શરીરે માયાના પ્રદેશમાંથી છૂટી વતન એટલે કે આત્માના પ્રદેશમાં જવાની દીક્ષા-શિક્ષા લીધી છે, એટલે પ્રારબ્ધ કર્મના બધા વેગો તેના પર એકેએક અથવા એકસામટા ઊલટ એવું આ બનાવોમાં કદાચ રહ્યું હશે!”

અખંડ આનંદ

લેખક*
સ્વામી માધવતીર્થ

જ્ઞાન હ, અખંડ આનંદની પ્રાપ્તિ આત્મવત્ત્વની શોધખોળ વિના થઈ શકે ખરી? દુનવધી સુખમાં રાચનારાઓને ખડિત આનંદનો અનુભવ છે એ આનંદની પાછળ શોધનો અધકાર આવે નહીં. અખંડ આનંદ અને બ્રહ્માનંદ જુદા નથી આપણા ધર્મને પ્રાચીન અને અધર્મશીલ નજરે અવલોકતા અનેક મંથોના લેખક સ્વામી માધવતીર્થ અખંડ આનંદનું રહસ્ય ખોલી કહે છે

અખંડ આનંદ તો જાણ કે વસ્તુમાંથી મળી શકે. એવી વસ્તુ માત્ર બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મા અનુભવ માટે ખડિત જ્ઞાન હ છાડવો જોઈએ અને ખડિત જ્ઞાન હ છાડવા માટે વૈરાગ્ય જોઈએ વૈરાગ્ય એટલે ફાસીની સજા એ કાઢીને મરે તેવી નથી પણ તે સિવાય બીજો કાઈ રસ્તો નથી ગીતામાં ભગવાન ૧૮મી અધ્યાયમાં કહે છે, કે જે સુખ મેળવવાનું સાધન કરવામાં પહેલાં ઝેર જેવું લાગે છે અને જલે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થાય, ત્યારે જે સુખ મળે તે સાચું સુખ છે ખોટા સુખમાં સદાચાતમા સાધન વખતે પણ ઠીક લાગે છે, પણ પાછળથી ઝેર જેવું તેનું પરિણામ આવે છે કારણ કે તેનાથી અજ્ઞાન વધે છે તે સંસારના વિપથોના સુખો છે ઉપનિષદમાં પણ કહેલું છે, કે આત્માનું સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ તક્ષવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે હૈતનુ જ્ઞાન બ્રહ્માના જ્ઞાન હને અટકાવે છે અને વ્યવહાર એવો છે, કે હૈતનુ જ્ઞાન થયા પછી રહેતું નથી, તેથી મ્હાકને વાર વાર મુરકેલીએ આવ્યા કરે છે અને નિષ્ઠા તરફ ચાલી નથી

કાઈ શિષ્ય શ્રુતે એમ પણ કહે છે, કે જે તમે બ્રહ્મનું સુખ આપો તો અમે ત્રાસારનું સુખ છાડવા માટે તૈયાર છીએ આ પ્રશ્ન એવો છે, કે જેમ કાઈ કન્યાનું સગપણ થયું હોય અને તે કહે કે સસરાના ઘરનું સુખ પહેલાં આપો તો માસરે જાઉં, પણ કન્યા અદાથી નવા ઘરમાં જેમ જાય છે, તેમ બ્રહ્માના સુખ માટે બ્રહ્માથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

બ્રહ્મનો અખંડ આનંદ ન સમજી શકાય તોપણ સંસારના ખડિત સુખ અથવા કુખ કેવા છે, તે ખાખત કરેક માણસ સમજી શકે છે એવા સુખકુખ જેમાં નથી તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એમ વ્યતિરેકસાથે કાંઈક સમજી શકાય છે અથવા સત્, ચિત્ આનંદરૂપ બ્રહ્મ નીચે પ્રમાણે પણ સમજી શકાય છે

૧ અસત્થી જે વિલક્ષણ હોય તે મત્ અમત્તની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે સત્

૨ જડથી જે વિલક્ષણ હોય તે ચિત્ જડની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે ચિત્

૩ કુખથી વિલક્ષણ હોય તે જ્ઞાન કુખની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે જ્ઞાન

આવી રીતે વાણી દ્વારા બ્રહ્મનો જ્ઞાન હનો કાંઈક ખ્યાલ આપી શકાય છે સાક્ષાત્ વિચિરે વાણીથી પરમ વસ્તુ ખરાબર સમજવી શકાતી નથી. સંસારની વસ્તુઓ પણ સંસારની વાણીથી ખરાબર સમજવી શકાતી નથી જેમ કે ઓળ કેવો ? એના ઉત્તરમાં કાંઈ કહે છે, કે જળરે અને રાતો એ બે ધર્મ જોળમાં એકસાથે એક શબ્દ રહેલા છે, પણ એકસાથે બે ધર્મ બાંધી શકાતા નથી, તેથી જળરે કલા પછી રાતો કહેવો પડે છે તેવી જ રીતે સત્, ચિત્, અને જ્ઞાન હ એક શબ્દ એકસાથે છે, પણ જોડવામાં કમ પડી જાય છે તેથી જ ઉપનિષદમાં કહેલ છે, કે જ્યાં મન અને વાણી

પહેલી શકતાં નથી અને જ્યાંથી પાછાં વળે છે, તે અખંડ આનંદરૂપ બ્રહ્મનું સ્થાન છે.

વાણી પહેલી શકતી નથી, તોપણ ઉપનિષદોમાં અને ગીતા વગેરેમાં તેનું વર્ણન અનેક રીતે આપવામાં આવેલ છે; તેથી એ કે સંસારની વાણી અખંડ આનંદનું વર્ણન કરી શકતી નથી; તોપણ શાસ્ત્રની વાણી કાંઈક અંશે તે બાબત સ્પષ્ટ કરી શકે છે; છતાં એ બાબત વધારે સરળ કરવા માટે નીચે પ્રમાણે થોડાક પ્રશ્ન-ઉત્તર થઈ શકે છે.

શિષ્ય-બ્રહ્મા આનંદને અખંડ આનંદ કેમ કહો છો ?

ગુરુ-તે આનંદમાં બધા સુખના ઉત્કર્ષની સમાપ્તિ થાય છે. સંસારના સુખથી શરૂ કરીને હિરણ્યગર્ભ સુધી જેટલાં સુખ છે, તેમાં વધઘટ થયા કરે છે. કોઈ સુખથી કોઈ સુખ વધારે હોય છે અને કોઈ સુખથી બીજું કોઈ સુખ ઓછું હોય છે; પણ બ્રહ્મા અખંડ આનંદથી વધારે બીજું કોઈ સુખ મોટું નથી. સુખની સીમાનો આ અખંડ આનંદમાં અંત આવી બંધ છે.

શિષ્ય-તેમાં અખંડતા શી રીતે સિદ્ધ કરો છો ?

ગુરુ-વિષયોનો આનંદ વિષય અને તેના ઉપભોગના સાધનને આધીન છે. તે અખંડ થઈ શકતો નથી. પહેલાં તો વિષય જ નાનો કે મોટો હોય છે, તેના ઉપભોગનાં સાધન પણ દેશકાળ વગેરે હદવાળાં હોય છે. જીવાનીમાં શેરડી ખાવાનો જે આનંદ આવે છે, તે વૃક્ષાવસ્થામાં દાંત પડી જવાથી આવતો નથી. ઠંડું પાણી ગરમીમાં સુખ આપે છે, પણ શિયાળામાં સુખ આપતું નથી. વળી બધા વિષયોના ભોગડું સાધન શરીર છે અને શરીર થોડીવારમાં નાશ પામે તેવું છે. શરીરના નાશ પછી શરીરનો આનંદ મળી શકતો નથી. શરીર હોય ત્યારે પણ ભોગ પછી અશક્તિ આવે છે, તેથી તે ખંડ આનંદ છે.

શિષ્ય-અખંડ આનંદનું સાધન શું છે ?

ગુરુ-આત્મા અથવા બ્રહ્મ તે સાધન છે અને તે જ ફળ છે. આત્મા ક્રૂટસ્થ નિત્ય છે, તેનું સ્વરૂપસુખ પણ નિત્ય છે; તેથી તે સર્વ સાધનની અપેક્ષાથી રહિત છે.

શિષ્ય-તે આનંદ મળે કેવી રીતે ?

ગુરુ-જીવ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનના આવરણથી પોતાને બ્રહ્મથી જુદો એક જીવ સમજે છે. એ અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂર છે.

શિષ્ય-એમ તો બધું સાંભળીએ છીએ, કે બધું બ્રહ્મરૂપ છે, છતાં બ્રહ્મનો અખંડ આનંદ કેમ મળતો નથી ?

ગુરુ-તેમાં બે ભૂલ થાય છે.

૧. એ વાત સાંભળ્યા પછી તેમાં મનન અને નિદિધ્યાસનથી ક્ષિયર થતું બેઠકે.

૨. બધું બ્રહ્મરૂપ છે અને બીજું કોઈ નથી એ પણ નક્કી કરી લેતું બેઠકે. જે બીજું કંઈક મનમાં રહી જશે, તેા દ્વેષ રહેશે અને દ્વેષનું ભાન અખંડ આનંદને અટકાવશે.

૩. તેથી સંપન્નચતુષ્થ એટલે વિવેક, વૈરાગ્ય, પદસંપતિ અને સુસુક્ષ્માત્રામ કરી મહાવાક્યનો બોધ લેવો બેઠકે.

શિષ્ય-એ કામ તો અધરું લાગે છે.

ગુરુ-તેટલા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે. જેનામાં વૈરાગ્ય નથી તેનામાં બ્રહ્મ સિવાયનું કંઈક જ્ઞાન રહી જશે. પૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય, તોપણ બ્રહ્મવિચારની શરૂઆત કરી શકાય છે અને જેમ જેમ જૂંતિમાં શુદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ સુખમાં પણ દેર પડતો જશે.

શિષ્ય-પણ જ્યાં કોઈ બીજી વસ્તુ ન હોય ત્યાં સુખ શી રીતે હોય ? સંસારમાં તો કંઈક હોય ત્યાં સુખ મળે છે.

ગુરુ-ઊંઘમાં કોઈ નથી છતાં બધાને ઊંઘ મળે છે. જે કંઈક હોય ત્યાં જ સુખ હોય તો ઊંઘ કોઈને મળે નહિ; કારણ કે ઊંઘમાં બીજી

કોઈ વસ્તુ નથી. જાણકાની રમતમાં રાજારાણીના ચિત્રો આવે છે અને એકામા દાઈ ચિત્ર નથી, છતાં રમવાવાળા રાણીને મૂકી એકો પસંદ કરે છે સાધુઓની પાસે સસારનાં કાંઈ સુખ હોતા નથી છતાં આનંદથી રહે છે. માણસોને સુખ ભેઈએ છે પછી તે વસ્તુથી મળે કે વિષયથી મળે કે વિષય વગર મળે, તેની જરૂર નથી.

શિષ્ય-સુખનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

શુર-સુખ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે તે એક રસરૂપ છે, પણ સસારમાં તે સુખ અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ દ્વારા પ્રગટ થાય છે; તેથી અનેક પ્રકારનું સાગે છે હીરો એક દોષ પણ તેની આંતરે મેલો કાચ દોષ તો હીરો મેલો દેખાય છે અને કાચ શુદ્ધ દોષ તો હીરો શુદ્ધ દેખાય છે તેથી જ હીરો બુદ્ધિમાં જેટલી શુદ્ધ દોષ તે પ્રમાણે આનંદમાં ફેર જવાય છે જેમ સપારનો સૂર્ય ઊગ્યો દોષ, પણ તેની આંતરે વધારે વાદળો દોષ તો સૂર્ય ઓછો દેખાય અને ઓછા વાદળો દોષ તો પ્રકાશ વધારે દેખાય; છતાં સૂર્ય પોતે સદા સપૂર્ણ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. વાદળોરૂપી ઉપાવિથી પ્રકાશ ઓછાવધારે જવાય છે તેમ આત્માનો અખંડ આનંદ પણ કૃતિ વધારે શુદ્ધ દોષ તો વધારે જવાય છે અને ઓછી શુદ્ધ દોષ તો ઓછો જવાય છે. નિર્બિદ્ય કર્મ કરવાથી ચિત્તમાં મેલ વધે છે, તેથી કુખનો અનુભવ થાય છે અને ધર્મ-કર્મ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, નથી સુખનો અનુભવ થાય છે આજમા

કહેલું છે

यस कामसुख लोके यच्च दिव्य मदस्तुखम् ।
तृष्णास्तस्यस्तस्यते नाहृत पोडशी कलाम् ॥

સસારમાં જે કામસુખ છે અને બીજું પરલોકમાં જે સ્વર્ગસુખ છે, તે જે સુખ તૃણના કાચથી મળે છે તેના સોજમાં સાતનું પણ નથી

જે જે વિષયોથી પુનઃ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં ખલનથી પણ ને મુક્ત થઈ જાય છે, આ પ્રમાણે કેમકે ખધા વિષયોથી નિવૃત્તિ થતાં થોડું કુખ પણ રહેતું નથી ખરી રીતે કુખ સ્વાભાવિક નથી પણ વિષયની તૃણા, વિષયસેવન વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં રહેલું અભિમાન વધે છે અને પ્રલસાવ ભૂસાતો જાય છે

શિષ્ય-જ્ઞાની શને અજ્ઞાનીમાં ફેર શો છે ?

શુર-જ્ઞાનીને પ્રપચ પ્રદર્શન સાગે છે, અજ્ઞાનીને પ્રલ પ્રપચરૂપે જવાય છે જ્ઞાની પ્રપચમાં પ્રલજ્ઞાનથી સુખી છે અજ્ઞાની પ્રલમાં પ્રપચબુદ્ધિથી કુખી છે ખરી રીતે પ્રલથી અતિરિક્ત કાંઈ છે જ નહિ

શિષ્ય-તો પછી પ્રલનો અખંડ આનંદ કેમ મળતો નથી ?

શુર-પ્રલ સિવાય બીજું કાંઈ નથી એ સાચ ટકવા ને એક જ વસ્તુ જવા દોષ તમા તેનો આનંદ અટકાવનાર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, એવું જ્ઞાન સતત રહે તો આનંદ અખંડ રહે જો બીજી કાંઈ નથી તો અખંડ આનંદને કોણ અટકાવશે ? માટે અહીં રાણી આનંદનો અનુભવ લેવો

તુ તો રામ સુખર જમ લડવા દે,

કોરા કાગળ કાઢી સાઈ, લિખત પડત વાકો પઢવા દે,

હાથી ચલત હે અપની જત મોં કૂતર લૂકત વાકો બૂકવા દે,

કહત કંપીર સૂનો સાઈ સાધુ નરક પચત વાકો પચવા દે.

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

લેખક :

શ્રી. કરસનદાસ માણિક

શ્રીકૃષ્ણની પૂર્વ કૃતિઓ અને પ્રણયો અવતાર માનીને; પરંતુ એકવાર આજની દુનિયાની આંખે એક માનવી તરીકે એમણું દર્શન કરીશું તો આતુરી થશે, કે લોકોનાં દિલનાં સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ આર્યાવર્તનાં લોકનાયક હતા. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિ, વાર્તાલેખક, વ્યાખ્યાનકાર અને પત્રકાર શ્રી. કરસનદાસ માણિક આ લેખમાં નવીન દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરાવે છે.

નેસનો જોવાળ, ગામડાંનો જોડત અને નગરનો વેપારી, સૌની પીઠ પર એના લોખંડી પંજાની પાંચે આંગળીઓ ઊઠેલી હતી. હરિયાળાં ખેતરોની હિલોળાં દેતી ધાન્ય-સમૃદ્ધિનો એ સરસુખત્યાર હતો. દૂધથી ફાટુંફાટું થતા આયળવાળી કામથેતુઓનાં ધણીનો તે ઠક અને આપજીવ માસિક હતો. ગામગામની પત્તિઓને નગરના મહાજનોની હવેલીઓમાં કાલવતી હજારો વણુઝારોનો તે શાસનકર્તા સ્વામી હતો. આકાશનો ઈશ્વર તો પરચો દેખાડે ત્યારે ખરો; પૃથ્વીવાસીઓને તો તેની શક્તિ અને સાર્વભૌમત્વનો પરચો રોજ મળી રહેતો. તેની સામે વિરોધનો અક્ષર સુઝાં ઉચ્ચારનારની જલ્લ જેથી કાઢવા માટે તૈયાર રહેતા અસંખ્ય મંદિરાંને તેના અખાડામાં પક્ષાપક્ષા કઠિયલ દ્વંદ્વનાં કડાયાં ખાલી કરતા ! માતાપિતાને તેણે કાર માર્યાં હતાં; મિત્રો તેનાં શુશ્રુભતિયા ખનીને જ જીવી શક્યા હતા ! એવો એ હતો કંઈ-આપજીવ શાહીવાદનો પુરાતન પ્રતિનિધિ !

તે સૌથી ડરતો, “માટે સૌને ડારતો, તેનું” મહિન હૃદય જોવાર્ધનના પથ્થરોમાં, યમુનાના તરંગોમાં, વનનાં વૃક્ષોમાં અને આકાશની અગાધતામાં કિરતારના ડાપની આજાહી સર્વદા સાંભળ્યા કરતું.

તેને કોઈનો વિશ્વાસ નહોતો; પોતાની જાતનો પણ નહિ ! વૃદ્ધોને તો તેણે કેકાણે પાડ્યા હતા; સમોવડિયાઓને તેણે તુરંગની દીવાલો પાછળ ધકેલી દીધા હતા; પરંતુ ઊંચતી પ્રગ પ્રત્યે તેની વહેમીલી આંખો સદા

જેઆમલી રહેતી.

તેની એકની એક ખહેન દેવકી વસુદેવને પરણી સાસરિયે સિધાવતી હતી. પળવારે માટે તેનામાં વત્સલતાનો ઊભરો આવ્યો. સાધારણ સારથિને આથો ખસેડી એણે સોતે જ ખહેન-ખનેવીના રથનાં લોહાઓની રાસ પોતાના હાથમાં લીધી. ઘડીભર તે મહારાજ કંઈ મટી, માનવ કંઈ, સાઈ કંઈ ખની રહ્યો. મયુરાનું સમગ્ર મહાજન અને મક્ષમંડળ આ શણુધારી ઘટના આશ્ચર્યપૂર્ણ નેત્રોએ જોઈ રહ્યું. ઢોલ, ત્રાસાં અને શરણાધરોના સંગીતથી વાયુમંડળ ગાજી ઊઠતું... વસુદેવદેવકી એક ખીજ સામે સાશંક કુતુહલથી જોઈ રહ્યાં.

જરા લગામે જેઆઈ. ચક્રો ચાક્યાં. રથ ઊપજ્યો. દેવકી, તેની પ્રેમળ લગિની રાજમહેલનાં ચુંવાળા લાડકાડમાં ઊછરેલી એ ખાળાને સાસરવાસનું શિસ્તપાલન કંડક તો નહિ લાગે ને ? કેટલું કુણું હૃદય છે તે બિચારીનું ! રાજ્ય-રક્ષણ માટે વિરોધીઓને જ્યારે તે સખત શિક્ષાઓ કરતો, ત્યારે તેનું હિંસાર હૃદય કેટલું કમકમી ઊઠતું ? તુરંગમાં પહેલા રાજ્યદ્રોહીઓને છોડાવવા માટે મૃત્યુદંડ પામી ચૂકેલા દુરથને બેગારવા માટે, કેટકેટલી વાર તેણે તેની પાસે વ્યર્થ કાલાવાલા કર્યા હતા ? આંખો છૂતકાલ તેના સામે ખટો થશે ! શું એ ખહેન તેને ખરેખર જ ચાહતી હશે ? આ વસુદેવ, સીધો સાદો ભોળો ભણે દેખાતો આ વસુદેવ ! સાચું છે કે અત્યાર લગી તેણે પોતાની હક્કમતનો સક્રિય વિરોધ કદાપિ કર્યો

નહોતો, પરંતુ સક્રિય સહકાર પણ તેણે ક્યારે આપ્યો હતો ? અત્યાર સગી તેણે આ બાબતમાં બળવેલ મીનનો શો અર્થ કરવો ?

તેનું મન ચગદોળે ચક્રુ વસુદેવ અને દેવકી, તેના બહેન અને બહેની, અત્યાર સગી કહી પણ તેનાં પક્ષકાર મયા નહોતા, અને હવે તેઓ તેના રાજમહેલની અસરથી દૂર જતા હતાં. દોષ, ત્રાસ, શરણાર્થ અને શોખોના નાદમાં તેને એક પ્રકારનું ભીષણ સંગીત સંભળાયું. પોતાના અનુયાયી ભીષ્મ ડળેને તેણે લોહીહુકાણુ દશાખા ધરણી પર ઢળેલું હીકું. તેના મહાજનમંડળના મોમાંથી તેણે “માનવશત્રુ મહારાજ કેસને સત્યાનાથ કીઓ !” એવી ઢાલણુ ચીસ સાંભળી ! દેવકી રણુચંડી બની હતી ! વસુદેવ વિજયી અને વિદ્યોદ્ધી મૈત્ર્યને મોખરે હાથમાં પ્રલકલ્યાણની ધબલ ધરેને ઊભા હતા ! અને અને આ કોણુ ? આ નવયુવક-દેવકી વસુદેવના જ પુત્રો હોવા બેઠેલો. તે સંમશેર અને મદા ઉગામીને ચાહી લશ્કરનો ધોણુ વાળતાવાળતા નેની સામે જ ધસતા આવતા હતા !..

લય અને શૈલથી તેની આંખો લાલ લઈ તેની ભ્રમરો કમાનની માફક બેચાઈ તેનો દેહ પરસેવાથી સિંબઈ ગયો. જગત તેની આસપાસ ચક્રચક્ર કરવા લાગ્યું તેણે આકાશવાણી સાંભળી

“ચેત, સંવેળા ચેત ! દેવકીનો આક્રોશ બાળક તારું નિકંદન કાઢશે !” સુભુલર ગાહું બાઈ ગયેલ શાહીવાલ દૂધાંડા મારતો ડાક્યો. બેચાર વખત બેસથી માત્રુ ધુણાવીને તેણે દિવાસ્વમ બેસેરી નાખ્યું એટલાએક અથો આગલા પગ ઉપર ઊભા રહી ગયા ભયાનક ચ્યવટ કરતાં રથનાં ચારે ચક્રો જમીન સાથે જકડાઈ ગયા. ઇક્ષ્વકુ મારીને તે નીચે ઊતર્યો. ‘શુભને છે તેને કોઈને ખ્યાલ સરખો ચલુ આવે તે પહેલા વસુદેવના લાંબા કેશ ઉપર મહારાજનો પ્રચંડ પભે પડ્યો વસુદેવ રથમાંથી નીચે પટકાયા ! મુગટવગરના શ્વેલ

તેમના મસ્તક ઉપર શાહીવાડની તલવાર તોળાઈ રહી !

‘દૂર ખસ !’ પતિને વિટળાઈ વળેલી દેવકીને પગથી દૂર ફેંકવાની વ્યથા કોશિય કરતા કસરાળે ત્રાડ મારી ‘દૂર ખસ ! વસુદેવ અને એના વશભોને મને રજ પણ ભરેસો નથી હીર્વદિ રાજકર્તાઓને માનવ-દહવની સુવાળી લાગણીઓ સાથે સતાકુંકડી રમવી ન જ પોસાય !’

શરણાર્થત્રાસાંતુ સંગીત બધ પશુ હણ મહાજન અને મક્ષમંડળ સ્તબ્ધ બનીને આ નાટક ભેતા હતા સ્વાર્થ અને સામ્રાજ્ય ખાતર જેણે પોતાનાં માતાપિતાને પણ સહારી નાખ્યા હતા, તેને બદેન-બનેવીની માયા કેટલી ?

નિરુપાય રાખથી ભરેલી અંખિા વસુદેવે કેસ તરફ ઉઠાવી સાંધના અતરમૂ લભૂકી ઊઠેલા સહારદાવાનળને એળખતી દેવકીએ દલીલ કરી “નથ કયો સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી !”

“હીક ! ત્રિરક્તાર કંરો એને ! રાજ્ય મહેલમાં નજરકેહી રહેશે ખન !”

શ્મશાન-સાંતિ અર્ચન પચ્ચાઈ રહી !

[૨]

દ્રપસ્યના સલામડપમાં આગે આર્થા-વર્તની રાજ્યથી અને સરસ્વતી ઉલ્લરાંતા હતા. આમતો અને મહાસામતો, આચાર્યો અને વિદ્યાવાચસ્પતિઓ, રાજવીઓ અને રાજપુત્રો પોતપોતાના સિંહાસને આટલ વઈ ગયા હતા માની લોથેલ તેભેવધથી છ છડાયેલો દુર્વોધન અંતરના અગ્નિને કૃત્રિમ સ્થિતથી ઢાંકતો આ પળે અહી, તો બાજ પળે તહી, દૂરદૂરથી આવેલ રાજાઓ અને રાજપુત્રોની સાથે કંઈક ઘુસપુસ કરતો હતો. સુર્વેશા દીપ્તિમાન કુડળોથી તડી આવતો અભિમાની અગરાજ કુર્વ પોતાના સિંહાસને બેકાબેકો પોતાની નજીકના રાજપુત્રોના મોમાંથી નીકળતી મુષિઉરની સપતિની પ્રસંસા તટસ્થ તિરસ્કારવૃત્તિથી સાંભળતો હતો કલિ ન અને

પાંચાલ, મત્સ્ય અને ગેદી, ગાંધાર અને સિંધુના પ્રતિનિધિઓ પાંડવોએ એકત્રિત કરેલ આ વિરાટ સભેલનની રાજ્યદ્વારી દૃષ્ટિએ માનસિક નોંધ લઈ રહ્યા હતા. એક પ્રશ્ન તો શાંત જુલો કોઈ કુલપતિ સાથે તરવચ્ચી કરતા બીજાના શબ્દોનું આસપાસના તથોધનો બહુ જ આદરથી પાન કરતા હતા. સમ્રાટપદનાં સ્વચ્છ નીરખતો શિશુપાળ પોતાના રત્નજડિત સિંહાસન ઉપરથી ભવિષ્યના યુદ્ધમાં કોણ પોતાની પડએ જિલ્લા રહેશે, કોણ પોતાની વિરુદ્ધ જિલ્લા હશે અને કોણ તટસ્થ રહેશે એની માનસિક ગણતરી કરતોકરતો પોતાની પ્રતાપી મૂંછાના આંકડાને વળ દેતો હતો.

પરોણાઓની ખાતરખરદારત્વ કરવામાં ત્યાર સંધી બહાર રોકાયેલ કૃષ્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર સાથે ધીરેધીરે સલાજૂહમાં દાખલ થયા. સૌની નજર તેમના લાણી સહેજે ખેંચાઈ.

કોઈએ આ ગ્રામ્ય ગોપીજનવહલસને ઉપહાસભરી આંખોએ અપમાન્યો; કોઈએ આ કંઈ અને કેશીના સંહારકને આદરપૂર્ણ દૃષ્ટિએ આવકાર્યો; કોઈએ કાલિયવનના ધસારા આગળ વખતોવખત નાસી જઈ આખરે પશ્ચિમદ્વારની સલામતી પાછળ ભરાયેલ આ યાદવ-નીરની કાયરતા પર કટાક્ષ કર્યો; કોઈએ અર્જુનની દોસ્તીના દ્વારે પાંડવ પક્ષમાં દાખલ થઈ જઈ એક મહાન રાજ્ય-મંડળના સ્વયંનિર્ણીત મંત્રી અને સલાહકાર બની બેઠેલ આ પાર્થસારથિ સામે અદેખાઈભરી ઝીણી આંખો જરા નચાવી.

પળવારમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. સૌને એક જ કંટોહલ હતું:

‘હવે અધ્યક્ષસ્થાને કોની વંરણી થશે?’

એ સલામાં જેના ઈશ્વારાથી સાતસાત અક્ષીહિણી સેનાઓ રણગાંડો તરીકે પડે એવા આમંત સકેત્રૂડામણીઓ હતા; જેમના એક જ શબ્દે આજી આર્યોવર્ત મહાયુદ્ધના દાવા-નળની જવાબાઓથી ઘેરાઈ ગયે એવા મુત્સદ્દી

અગ્રણીઓ હતા; પૃથ્વીને જુલોજુલોથી વિલાસિલાપી શિષ્યોના વૃંદાને આકર્ષતા કુલપતિ આચાર્યો હતા.

આર્યોવર્તનો પ્રથમ પુરુષ કોણ તે આજે આ રાજસૂયયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે નક્કી થવાનું હતું. કોનું લલાટ તિલકથી વિભૂષિત કરશે, આજની આ વિરાટ સભા?—સૌનો એક જ પ્રશ્ન હતો.

પોતપોતાના પ્રાંતમાં અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક અજોડ હતા: પ્રત્યેકને પોતપોતાના અનુયાયીમંડળ હતાં, પ્રત્યેક મંડળોમાં પોતપોતાના ઇષ્ટ નાયકનું નામ. કર્ણોપકર્ણ ગુંજતું હતું.

“ભીષ્મ!” ક્યાંકથી અવાજ આવ્યો! પોતાનું મનોમત બીજી જગ્યાએ ઉઘાડી દેવા તેમ સૌએ એ શબ્દ જિયક્ષી લીધો. ‘ભીષ્મ!’ સલાજૂહના ચારે ખણાઓમાંથી પડવો જિયો: ‘ભીષ્મ! ભીષ્મ!’

આજીવન બ્રહ્મચર્યની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈને અણીશુદ્ધ પાર કિતરેલ કુમાર દેવવ્રતનાં વીર્ય અને પરાક્રમ સૌની સ્મૃતિમાં હજી મઘી કાલની જ કથા હોય તેમ તાજાં તરવરતાં હતાં! એનો બુદ્ધિવૈભવ, એનું જ્ઞાન-વૈવિધ્ય, એની અનુભવ-સમૃદ્ધિ, એના વ્યક્તિત્વ પાસે આખા એ આર્યોવર્તનું મસ્તક આદર અને માનથી નમી પડતું. આર્યોવર્તના અગ્રગણ્ય પુરુષનું બિરુદ એમના સિવાય બીજો કોણ સોસાવી શકે?

સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે ભીષ્મ જિલ્લા થયા. ક્ષણસર એમની દૃષ્ટિ આખી સલાજૂહ ઉપર ફાંચી રહી. ક્ષણસર એમણે યુધિષ્ઠિરની અને અર્જુનની વચ્ચે બેઠેલ શ્રીકૃષ્ણ સામું બેઠી લીધું.

“મારા ઉપરની આ મમતા માટે હું સલાનો સજી છું.” તેમણે કહ્યું.

“પરંતુ યુધિષ્ઠિરને આંગણે, કૌરવકુલને આંગણે આજી આર્યોવર્ત અતિથિ હોય ન્યારે, મારે જ ઘેર, હું અધ્યક્ષપદે બેસું, એ યોગ્ય નહિ! ઉપરાંત આ સલામાં એક બીજી વ્યક્તિ હાજર છે, જે આ માન માટે

મારાથી જે વિરોધ લાયક છે. ખામર પડ્યુંતિ સામે તેણે પારણામાથી જેહાદ જગાવી છે.

“ ઇંદ્ર જેવા અનેકોનાં સ્થાપિત હિનેને ઉઘલાવવા તેણે સફળ આદેશનો ઉપાખ્યા છે. નાનામોટા * અસખ્ય સીપાહીઓની અથડામણ વચ્ચે રહેસાઈ જતી માનવતાના ઉદ્ધાર અર્થે આર્યાવર્તને એક ચક્ર નીચે આણવાના તે આદર્શ સેવે છે ”

સૌની આંખો શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી હતી. ગઈ કાલનો યુરપ, આવતી કાલના યુરપનો પરિચય આર્યાવર્તના પ્રતિનિધિઓને આપી રહ્યો હતો. શોકહૃદયે તેા એને ક્યારનો જે ભૂખા સીધા હશે. મહાપ્રતિમડળ શોકહૃદયને પગસે ચાલશે ! બીજા જેવા સર્વસન્માન્ય ચરવીરનો એને સાથ હોવો ગાડિવધનના અર્જુન તેનો દિલોભન દોસ્ત હોવો. ધુધિહિર તેને પૂછીને, ‘પાછી પીતો’ આદેવોના છાપનકુસો તેની પાછળ બળરામની સરદારી નીચે સચ્ચ લીલા હતાં.

તે નવી વાણી બોલેના, નવા આદર્શો સેવતો, નવા વિચારો ફેલાવતો ! હબરો નવજીવાન લીઓ તેમ જ પુરુષો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ એના વ્યક્તિત્વ પર શુભ હતી ! યુદ્ધભૂમિમાંથી તે અનેકવાર પલાયન કરી ગયો હોતો, છતાં જનતાએ તેને કદી કાયર કહ્યો નહોતો. ‘સુદર સ્ત્રીઓથી તે બદ્ધ થા વિંટાળાયેલો રહેતો છતાં તેના ચારિત્ર્યને ડોહીએ કદી નિધુ નહોતો ! અનેકઅત્યાચારી રાજાઓને તેણે મુગટવિદેહ્ય કરી નાખ્યા હતા, છતાં એકેય મુગટ તેણે માથા ઉપર મૂક્યો ન હતો. અનેક પુરાતન દેવોની પ્રતિષ્ઠાને તેણે ધૂળમાં રમદોળી હતી, પરંતુ પોતાની જાતને દેવ તરીકે યુગલવાનો તેણે કદાપિ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેનામાં વિજેતાનો મદ નહોતો, પરાજિતની ખામરતા નહોતી. પ્રજાના હૃદય-ચિંહાસન પર આરૂઢ થઈ ગયેલા આ અદ્ભુત યુગપુરુષને આર્યાવર્તના રાજકુલો અને ધર્મધુરધરો યોગજી, આદર અને અનુસરે એ ભીખનો ડેવ હોતો તેમની વાણી આગળ ચાલતી હતી.

“ નવી પેઢી નવી વિચારસરણી માગી છે છે - શ્રીકૃષ્ણ.... ”

“ કૃષ્ણ ! રાજસભામાં અધ્યક્ષપદે ! ” ભીખને વચ્ચેથી રાડી શિશુપાલ ત્રાડ પાડતો લીઓ તેની કઠોર મુખમુદ્રા વધુ કઠોર જની હતી તેની આસપાસ જોડવાયેલ તેના દોસ્તો, અનુયાયીઓ, રાજાઓ અને રાજપુરુષો ટદાર થયા !

“ કૌરવકુલને આગણે શુ આર્યાવર્તની ક્ષેત્રી કરવા માટે અમને નોતરવામાં આવ્યા છે ? કૃષ્ણ ? નથી એ રાજવી, નથી એ રાજપુરુષ, નથી એ ધર્માચાર્ય, નથી એ સાક્ષવિશારદ ! કૃષ્ણ ! જેની કુલીનતા એ વિવાદનો વિષય છે, તેના પરાક્રમની કાલવય સાક્ષી પૂરે છે. જેનું ચારિત્ર એકે એક રાજદરબારમાં ચર્ચાય છે ! ”

‘ ખસ કરો, હવે ! ’ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ભિસેલ એક કુત્તેરે જમીના ઠગી સહજ જ તેનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપર ઘસી હતો. હબરો તલવાર મ્યાનમાથી-આ શેનો કોલાહલ છે તે જરાક ભેઈ શેવા માટે વેત હોદવે તલ્લર બહાર નીકળી, પાછી એક બીજી બહુખણાટ સાથે અંદર ચાલી ગઈ.

ધુધિહિર બેબાકળા બની ગયા આજના પવિત્ર અવસરે શુ એમના આગણે રાજ-વશીઓના રંધિર શ્લોકો ?

પગવારમાં બધે નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ આ બધી સંમાનક અથડામણનું નિમિત્ત બનેલ પોતે જ લીઓ થયો હતો. તેના માં પરના સ્થિતે દુરમનોની શક્તિનું માપ લઈ લીધું હતું. તેની અપકૃતિ આખોમાં ચોડીક શણ પછી મૃત્યુશય્યા પર પોદનાર શિશુપાલ ઉપરની અનુકંપા હતીકે તેની વાણીમાં અદ્ભુત સચમ અને અડમ દંદતા હતી તેણે એકવાર આખા સંમેલન પર નજર કરી લીધી તેણે અપમાનથી દુસાયેલ મિત્રમડળો ભેયા, ઈર્ષ્યાથી રળજતા શત્રુમડળો ભેયા, કારકિર્દીની ચક્ર-આતમા, આખા આર્યાવર્તની હાજરી વચ્ચે;

ઉદ્ગ્રસ્થને આંગણે યુદ્ધને દારૂણ હિંસાનલ જગડવાની ઠાંળી ટીકી એને કપાળે તો નહિ થોટે ને-એ ચિંતામાં વ્યાકુળ બનેલ યુધિષ્ઠિરને બેસા. આખા સલાજીને ભરતો એમનો ધીર ગંભીર અવાજ ગુંજી રહ્યો.

“ગાળોની ગાળવીજ અને ખાંડાના ખણખણાટથી કોઈ પણ સિદ્ધાંતો સાબિત થતા નથી. આવેશ અને ઉશ્કેરાટભરી વાણીથી તમે આખા એ આર્યાવર્તના પ્રતિનિધિઓને અપમાની રહ્યા છો, એ ભૂલશે મા. આપને જે કહેવું હોય તે કહી શકો છો; પરંતુ અવિવેકનો એક પણ વધુ શબ્દ ઉચ્ચારશો, તો પરિણામની જવાબદારી અમારે શિરે નહિ રહે.”

શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું આસન છોડ્યું. કણ્ણવાર સંમેલન પર સંમતિસૂચક મૌનનું આવરણ પડી ગયું. શિશુપાલ ફાટલ અવાજે સમર્પે:

“એજ! એજ સત્ય, સંયમ અને સિદ્ધાંતનાં પોકળ ખણગાં! આર્યાવર્તના પ્રથમ પુરુષનું ગિરુદ આને આપવું છે, સલાજનો?”

આ કુટિલ, પ્રપંચી, પાપાચારી, સ્વજનદ્રોહી, વિશ્વાસઘાતી, માતૃકુલસંહારક, ઢંભી, ચારિત્યબ્રષ્ટ, વ્યસિ...”

પ્રલયનાં વાદળો અથડાયાં હોય એવો એક ઘોર કડકો ઘણો. પડવાઓની પરંપરાઓથી આખો ખંડ ધ્રુજી બેઠો. કોઈ શિક્ષીએ કારેલ પુતળાંઓ હોય એમ સલાજનો નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહ્યા. શું થયું, શું થશે તે કોઈ સમજી શકે તે પહેલાં શિશુપાલનો રુધિરથી ગળતો દેહ સલાજીના ઘોળા આરસને લાલ રંગે રંગતો, ઢળી પડ્યો.

તેના સ્વજનો, તેનું સૈન્ય, તેનું સામંત-મંડળ સૌ હીનતાથી આ અદ્યુત અને ઝડપી પરિવર્તન બેઈ રહ્યાં. પલટાતા યુગના પ્રભાવ પાસે તેમની શક્તિઓ ખંડિત થઈ હતી.

શાહીવાદી શિશુપાલના રુધિરથી આર્યાવર્તે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણને કપાળે લોકનાયકનું તિલક આલેખ્યું!

★

કોઈ પણ ધર્મના સિદ્ધાંતોના મૂળમાં સુધિચિન્તનને અનુકૂળ રહી, કે સમાજવ્યવહારને વધારેમાં વધારે સમર્થ સુધી આદ્ય શાખી છવવાનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. સત્ય, સદાચાર અને અહિંસાના પાયા ઉપર જ ધર્મનું બંધારણ હોઈ શકે. સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારનાં જીવ ત્યારે જ શોષાય ને?

હતાં શ્રમયના વહેવા સાથે માનવપ્રકૃતિસહજ નિર્ણયતા ધર્મમાં રેસવાથી એની વિદ્યુતિ ધીમ છે અને આંતરે વિનાયને માર્ગે તે આપણને દોરી રહે છે.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને “યદા યદા હિ” નો સ્લોક ગાયો છે, તેવી ધર્મની “જ્ઞાનિ દિ”દગાં થઈ ચૂકી છે. યુગનો અવતારધારી અવતરી ચૂક્યો છે.

આપણે દરરોજ રામાયણ-મહાભારતની કથા વાંચીએ છીએ. ભાવિકને ઘણી વખત નથી થતું, કે રે રે, રામચંદ્રજીના જ્ઞાનાનામાં-શ્રીકૃષ્ણના યુગમાં જે લોકો જન્મ્યા હશે, જેમને એ પરાગ વિદ્યુતિઓને સંદેહે નરનામનર જોવાની તક મળી હશે કે જોલતા સાંજના હશે એ લોકો કેટલા ધન્ય હશે?

આપણે એવી તક ન સુમાવીએ તે ભેલે. વર્ષો પછી ગાંધીજી અવતારરૂપે પૂલશે, ત્યારે ભવિષ્યના લોકો પણ એમ જ આપણી ઈર્ષ્યા કરતા હશે. આપણે ગાંધીજીનાં વચનામૃતાનું પાન ન કરીએ, એમની સંતવાણી પ્રમાણે નહિ વર્તીએ, એમને પગલે આલીને દિસાથી યોગેવા જગતનો બચાવ કરવા એમના સૈનિકો નહિ બનીએ, તો આપણે એક મોટો દ્રોહ કર્યો છે એમ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર નોંધશે.

આહું કલક ધોવા ક્યારે હરિભક્ત થઈશું?

જીવનમાં મૃત-ઉત્સવોનું સ્થાન

લેખક-

શ્રી. વલ્લભાઈ શાહ

મનુષ્ય પોતાને નિવૃત્તવાણી માનતો હોય કે નવા યુવનો પ્રતિનિધિ માનતો હોય, ૫૨૮ તેના જીવનવિકાસમાં તે પ્રતો અને ઉત્સવોનું સ્થાન કે જ પ્રતો એના જીવનને દૈન જનાવે છે અને ઉત્સવો તેમાં નુદરતા તથા અભિદ પૂર છે

શ્રી વલ્લભાઈ શાહ કાઠિયાવારના અમ્મની લોકસેવક છે એમણે '૨૫ મહાદિવમાઈ,' 'લટત આવે તો ?' વગેરે પુસ્તકો લખ્યા છે 'જૂન લોકપ્રિય થયેલા 'નવરચના' માસિકના એ સ્થાપક અને તત્ત્રી દ્વિતી એમનો આ લેખ 'અખડ આનંદ'ના ન્વતા-નવા વાચકોને એક-સરખી જ પ્રેરણા આપશે

• ઉમળા મૃત-ઉત્સવના દિવસો ચાલે છે. જુદાજુદા ઉત્સવ નિમિત્તે મદિરોમાં લીપમાળ મથકે છે, શોશા-શબ્દગાર થાય છે પરમા ધ્યાયકેને સાગસાર ખાવાનું મળે છે અને કન્યાઓ નવાનવાં પચાસકરો પહેરીને આનંદ-ઉદ્ઘાસથી હરેહરે છે ને ગીનો ગાય છે નારીસમુદાય પોતાનાં ખાસ પ્રતો ઊજવે છે ને ઉપવાસ, એકટાણા વગેરે નાનામોટાં તપસ્યમના કર્મ કરે છે સમ્રાધયના ત્રિધિ અનુસાર ધાર્મિક શ્રવણમન ચાલે છે ભજન-કીર્તન, કથાવારતા ને પારામલુ-સમ્રાહ વગેરે થાય છે અને ચારે બાજુ બહો ધર્મનો મહિમા ચલાવે છે હોય એવું વાતાવરણ સર્જાય છે

આમ તો આપણા દેશમાં આજુ વરસ નાનામોટા તહેવારો, પ્રતો અને ઉત્સવો આનંદ જ કરે છે, પણ આ આવજુ માસ તો અનેક પ્રકારના તહેવારો અને ઉત્સવોના મહિનો છે આવજિયા સોમવારનું ખાસ માહાત્મ્ય, બળેવ તોમોટો તહેવાર, બેળચોય, નાગપાયમ, રાધણુછક અને શીતળાસાતમ તો ખાસ લોકમતના દિવસો; જન્મદિવસો તો બહો મોટામાં મોટો ધાર્મિક ઉત્સવ, જૈન લોકોના પર્વપણ પર્વ પણ આમાં જ-આમ આ માસમાં લોકો અનેક પ્રકારના મૃત-નિયમો લે છે, ઉત્સવો ઊજવે છે ને મહાસજ્જિ સાથે આનંદઉદ્ઘાસનું એવું રંગરંગી લેત અને વ્યાપક વાતાવરણ બને છે, કે બહારથી આવેલા અજણયા પ્રવાસીનું ધ્યાન પણ ખેંચાયા વિના ન રહે

ચોડાં મોટાં શહેરોને બાદ કરતા ખામ

ખામ રાષ્ટ્રીય મહત્વના પ્રસંગે કીકકીક બંદરોત અને પ્રયાસ કરવા છતાંય જે જનસમુદાય એકઠો નથી થઈ શકતો તેના કગ્તા તો ક્યાંય વિશેષ પ્રયત્ન સમુદાય આ તહેવારોમાં ઠોઈના યકથા સિવાય આપોઆપ અંતરની ઊલટથી બહાર નીકળી પડે છે એ ખતાવે છે, કે લોકજીવનમાં આ બધા મૃત-ઉત્સવોનું કેટલું જખમ મહત્વ છે ગામિયામ અને ધરધરમાં એક જ પ્રકારની ભાવના અને એક જ મહા લગભગ એકસરખી ઉલટતાથી જ વ્યક્ત થતી જોવામાં આવે છે

લોકજીવનના ઘડતરમાં આટલું મહત્વ ધરાવનાર આ મૃત-ઉત્સવોના મોજાતારાઓનો જમરેવિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તેમની દૂરદષ્ટિ અને લોકજીવનની નાહ પારખવાની શક્તિ વિશે આદર અને અદોલાવ થયા વિના રહેતો નથી અલખત, આ મહાપુરોએ આ બધાં પ્રતો અને ઉત્સવ પાછળ જે પ્રાણવિકાસની દષ્ટિ રાખી હતી, તે દષ્ટિ તો લગભગ જૂસાઈ થઈ છે-જુસાઈ થઈ છે કેટલેક ઠેકાણે એની વિદ બનાવજુ થઈ છે અને તેથી મૃત-ઉત્સવને પરિણામે લોકોને જે લાભ થવો ભેઈએ એને બદલે કેટલેક ઠેકાણે તો ખારવિનાની હાનિ પણ થઈ રહી છે, પણ તેમાં મૃત-ઉત્સવનો હોય નથી જીભ અનેક કારણસર સમાજમાં વ્યાપી ગયેલાં અજ્ઞાન, અધમજ્ઞા, વહેમ અને પાખડ આ મૃત ઉત્સવોમાં પણ ઘૂસી ગયાં છે, છતાંય લોકહૃદય ઉપર એની જે ઊડી પકડ રહી છે, તે મૃત-ઉત્સવો લોકજીવનના ઘડતરમાં

કેટલા ખળવાન તત્ત્વરૂપે કામ કરી શકે તેમ છે તેનો સરસ ખ્યાલ આપે છે.

તહેવારો, ઉત્સવો ને ત્રતો કંઈ આપણે ત્યાં જ છે એવું નથી, દરેક કાળમાં દરેક દેશમાં ને દરેક સમાજમાં આવા ત્રત-ઉત્સવો અને તહેવારો હોય છે જ. આથી જ આપણને કોઈ પણ દેશનો કે સમાજનો અસુક કાળનો ચોક્કસ ઇતિહાસ જાણવો હોય, તો તે તે સમાજના તે તે કાળના ત્રત-ઉત્સવો કે તહેવારોનો અભ્યાસ કરવાથી એ વખતની પરિસ્થિતિનો ખુબ સારી રીતે ખ્યાલ મળી જાય છે. એના ઉપરથી એ વખતના લોકોના રીતરિવાજ, આચારવિચાર, માનસ, આશા-આકાંક્ષા, રુચિ, વૃત્તિ વગેરેનો ખૂબ ખ્યાલ આવી જાય છે.

તહેવારો, ઉત્સવો અને ત્રતોની યોજના કોઈને કોઈ ઉપયોગી સામાજિક હેતુ પાર પાડવાની દૃષ્ટિએ જ થયેલ હોય છે; એટલે ઉત્સવો અને ત્રતો એ જીવન કેટલાં જ વિશાળ અને વિવિધ હોય છે. આપણે ત્યાંનાં જે તહેવારો, ઉત્સવો અને ત્રતો છે, એ બેઈએ તો જણાશે કે કેટલાક ધાર્મિક ઉત્સવો છે, કેટલાંક વ્યક્તિના જીવનવિકાસનાં તો કેટલાંક સમજિના વિકાસ માટેનાં ત્રતો છે, વળી કેટલાંક સાંસારિક ભાવનાને વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચગામી બનાવવા માટેનાં, તો કેટલાંક કુટુંબજીવનને પરિપુષ્ટ કરવા માટેનાં ત્રતો છે. દરેકની પાછળ મનુષ્યજીવનને ઊંચે ચડાવે એવો કોઈ ને કોઈ મંહત્વનો સંસ્કાર દબ કરવાનો હેતુ હોય છે. એટલે ત્રત-ઉત્સવમાં સૌથી મહત્વની બાબત તો એ છે, કે એની પાછળ રહેલ હેતુ અથવા રહસ્યને ત્રત-ઉત્સવ કરનારે ખરાખર સમજી લેવાં બેઈએ. કાળેકાળે પરિસ્થિતિમાં કે એવા હેતુમાં કંઈ ફેર પડે, તો તે મુજબ ત્રત-ઉત્સવના સ્વરૂપમાં પણ જરૂરી ફેરફાર કરતા જવા બેઈએ, તો જ એ ત્રત-ઉત્સવનાં નીર વહેતાં અને નિર્મળાં રહી શકે. નહિ તો ગમે તેટલી ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ યોજાયેલાં એ ત્રત-ઉત્સવો અર્થહીન, ચેતનહીન, ખાલી બીજાં જેવા ચોકળ

જલસા બની રહે. અને ક્યારેક એથી પણ વધુ વિકૃત થઈને સમાજને ભારે મુકસાન પણ પહોંચાડી બેસે.

દુર્ભાગ્યે આજે આપણા મોટાભાગના તહેવારો, ઉત્સવો અને ત્રતોની આવી સ્થિતિ થઈ પડી છે, એની પાછળની દૃષ્ટિ સોંવ ભૂલાઈ ગઈ છે, એને યાદ કરવાની પણ કોઈ દરકાર કરતું લાગતું નથી. દર વરસે રામનવમી આવે છે ને જ-માઘમી ઉજવાય છે અને છતાં જ રામ કે કૃષ્ણનો જીવનસંદેશ સમાજ ઝીલતો હોય એવું એના સ્વરૂપ ઉપરથી જણાતું નથી. રામાયણ વંચાય છે, ગીતાપારાયણ થાય છે, અર્ધા રાત મુધીનાં ઉજગરા થાય છે, ઉપવાસ થાય છે: 'પણ રામાયણ કે ગીતાના રહસ્યની જાણે કેકડી જ થતી હોય એવાં સમાજનાં કેમીયરણ છે. રામાયણની પૂજા થાય પણ વચનપાલન જેવી તો વાત જ રહી નથી. વચનભંગની જાણે શરમ જ નથી. ગીતાનાં મંદિરો ખંધાય, મોટા ઉત્સવો થાય; પણ હાથી, ગાય, કૂતરો, બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલ એ સૌને સમદૃષ્ટિથી જોવાનો ગીતાસંદેશ ઝીલનાર સમાજમાં કદરોડ માણસો હજી જ અછૂત ગણાય છે ને હડધૂત થાય છે. કૃષ્ણભક્તિના ઉત્સવો થાય છે, પણ કૃષ્ણને વહાલી એવી ગાયમાતાને પાળવાનું જાણે કોઈને સૂઝતું નથી.

સાંસારિક ત્રતોની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ છે. જયાપાર્વતીનું ત્રત હોય કે વટસાવિત્રીનું ત્રત હોય પણ એનું રહસ્ય સમજવા કે સમજાવવાની કોને પડી છે? એ ત્રત જત્રત. જાળચોથ, નાગપાંચમ કે શીતળાસાતમ જેવાં લોકત્રતોમાં પણ એ ત્રતનું રહસ્ય પ્રગટ કરતી કથાવારતા ભાવપૂર્વક સંલગ્નાય છે, પણ બીજા દિવસથી જાણે એ ત્રતને અને જીવનને ખાસ સંબંધ રહ્યો હોય એવું જણાતું નથી.

ખરી રીતે તો મનુષ્યના હૃદયની અથવા ચિત્તની કેળવણી કરવા માટે જ આવાં ત્રતઉત્સવો યોજવાનો હેતુ હોય છે. માણસ પોતે પોતાનું આખરી ધ્યેય સિદ્ધ કરે તે માટે

અમુક પ્રકારનો તેણે પુરુષાર્થ કરવાનો હોય છે. અને તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ થાય એ પ્રકારના સંસ્કાર તેના ચિત્ત ઉપર પાડવાના હોય છે. દરેકેદરેક વ્રત એ કેાઈ ને કેાઈ પ્રકારનો સંસ્કાર મનુષ્યહૃદયમાં દંડપણે અકિત કરવાના ઉદ્દેશથી જ થેાળાય હોય છે જેમ વ્યક્તિમાં તેમ સમાજમાં પણ પોતાના આત્મવિકાસ માટેની જૂત ક્યારેક ભેર કરીને ઊઠે, ત્યારેત્યારે અમુક અમુક સદ્ગુણ ઉત્કટ સ્વરૂપે પ્રગટે છે ક્રુદ્ધભ્રમે, સ્વદેશસક્તિ, સત્યપરાયણતા, શિયળરક્ષા, પરાક્રમપૂર્ણ, ખલિદાન, આત્મત્યાગ વગેરે ગુણોથી પ્રભાવિત થઈને કેટલીક વાર તો લોકો જ આવેા ઉત્સવો અને વ્રતો નિમોણુ કરે છે ને પછી એ પરપરાગત ચાલ્યા ઠરે છે અનેક પ્રકારનાં આચારવિચારના કારે આક્રમણ છતાંય હજી આપણી પ્રભુત્વ ઔદરતુ સત્ત્વ આવ' હજીયં નથી ગયું એવું કારણ પરપરાગત સંસ્કૃતિતુ બીજા જીવતું સચવાઈ રહ્યું છે તે છે અને લોકહૃદયમાં એ બીજા જીવતું રાજવામાં આને આ હારચારપદ ગણાતાં વ્રત-ઉત્સવોનો હિરણ્યો નાનોચ્છો નથી

આમ મહાપુરુષોથી માડીને સામાન્ય લોક-સમુદાયસુધી સૌએ વ્રતોનું મહાદત્ય અને ઉત્સવોની ઉપયોજિતા સ્વીકારી છે દરેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રજ્ઞ, અર્થ અને અપરિવ્રદ એમને પાંચ મહાવ્રત તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે અને તેમને મહિમા પણ વર્ણવેલા છે વળી મનોમ, ગુચિતા, અજ્ઞા, સ્વાધ્યાય, પ્રાર્થના, તપ, સ્વયમ વગેરે નિયમોનું પણ મનુષ્યના આત્મવિકાસમાં કેટલું મહત્ત્વ છે તે ગાંઈ ખતાવવામાં આવેલ છે, પરંતુ આ બધા યમનિયમોનું પાલન કરવાથી શું શું લાભ થાય તેનું એ દાર્શનિક વિવેચન કરવામાં આવે, તો કેટલા લોકો મર્મજી શહે ? મનોમ અને અજ્ઞાની તાર્ત્ત્વિક છજીવટ કરવાને બદલે એની શ્રેષ્ઠ અસર અને નક્કર લાભ સમજાવતી કેાઈ કથાવારતા કહેવામાં આવે . લોકોના હૃદયમાં એ

સદ્ગુણો મહિમા દુરત અકિત થઈ જાય છે ચુલ્યાસ, ચિંતન, ધ્યાન, વૈરાગ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બધા આત્મવિકાસના આત્મિક સાધનો છે, પરંતુ સામાન્ય લોકો માટે બાલ્ય તેમ જ સ્વૃલ સાધનોની જ જરૂર છે, એવી વિચારણામાંથી જ તહેવાર, ઉત્સવ અને વ્રત વગેરેનો ઉદ્ભવ થયો હશે મનુષ્યનું ચિત્ત બરાબર કેળવાય નહિ, એના પર વાર વાર અમુક પ્રકારના સંસ્કાર પડીપડીને એને ચોક્કસ વલણ આપે નહિ, ત્યાં સુધી સદ્ગુણો પૂરેપૂરાં બીજી શકે નહિ લાગી-કરોડો સામાન્ય મનુષ્યોના ચિત્તની આવી કેળવણી માટે તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતો એ કારે, મોટું અને સમર્થ સાધન છે આથી જ મનુષ્યના વિકાસ માટે જે જે સદ્ગુણોની જરૂર છે, તેના વિચાર કરી કરીને સમાજનાયઠાએ કેટલાક જરૂર તહેવારો ને ઉત્સવો થોળી લીધા હશે અને કેટલાક તો લોકોએ સ્વયં ભૂજિતિથી રચી લીધા હશે.

આપણે આગળ એવું કે તત્ત્વજ્ઞ માણસને જે વસ્તુ એમને એમ સમજાય તે સામાન્ય માણસને સમજાવી કંઠણુ છે દાખલા તરીકે પ્રજ્ઞ સત્ય-અત્ય એ જ પ્રજ્ઞ છે, સત્ય સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ એવાએવા પ્રચલિત વચનો તો સૌ જોલે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સિવાય દરેક બ્રાહ્મનાર એનો તત્ત્વ-મર્મ સમજે છે, એવું તો કેાઈ માનયે નહિ એને તો સત્યની તત્ત્વચર્ચા કરતાં હરિમંદ્ર રાજની વાર્તાથી વધુ અસર થાય એના કરતાંય વધુ અસર વળી સત્યનારાયણની કથાથી થાય. અસત્ય આચરનાર માણસ તત્કાળ ગમે તેવો લાલ ઉઠાવતો હેબાય, પણ જ્યતે તો એની દુર્દશા જ થાય છે અને મત્યનું પાલન કરનારને ગમે તેવા કષ્ટ સહન કરવા પડે તો જે એ સત્યને વળગી રહે તો સચવાન એને છોડાવે છે ને એની બધી કામના પૂરી કરે છે એવી એવી કાર્ત્ત્વિક વાતોથી ભગપૂર સત્યનારાયણની કથા રચી દાહનારના મનમાં એવો જ ઉચ્ચ આશય હશે, કે કંઈ નહિ તો જે આ રીતે કરોડો માણસો પાસે સદા ધ મહિમા ગવાય.

કરશે. સત્ય સિવાય બીજું કંઈ સારતરવં છે જ નહિ, ત્યાં સત્યને છોડવાથી કશું હાથ આવી શકે જ નહિ, એવું તર્કદર્શિતું જ્ઞાન સાધારણ લોકોને શી રીતે આપવું? એનો ત્રિકાલાખાધિત નિયમ લોકોના મન પર શી રીતે કસાવવો? કોઈ પણ પ્રકારની તત્ત્વચર્ચા અને તત્ત્વવિવેચન કરતાં આવી સત્યનારાયણની કથાના ઉત્સવમાંથી જ લોકોના મન ઉપર આખરે સત્ય જ જીતે છે એ સાવના રહ થઈ છે. પછી ભલે પોતાનામાં તે પાળવાની શક્તિ રહી ન હોય.

વ્રત-ઉત્સવ દ્વારા મનુષ્યમાં તે તે વ્રતમાં અતર્ગત રહેલ સંસ્કારની શક્તિ આવી જાય છે એવું તો કોઈ કહેતું નથી; પણ એ જાતના સંસ્કારો આખી પ્રજામાં સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે પોષાય છે. છેલ્લી પોંચસાત પેઢીથી કોઈ નિશાળમાં વચનપાઠન, બ્રાહ્મણ, કે એકપત્નીવ્રતના સંસ્કારનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું નથી. પ્રજામાં આજે એ સંસ્કારોની શક્તિ છે એમ પણ કોઈ કહેતું નથી; પણ પોતાનાં જીવન અને વર્તન એમ તેવાં દોષવાળાં હોવા છતાંય આજે લોકોમાં વચનની ટેક, બ્રાહ્મણ-કે એકપત્નીવ્રતના સદ્ગુણો પ્રત્યે જોયે આદરણુદ્ધિ રાખવાનો જે સંસ્કાર રહ્યો છે, તે તો તેને રામાયણનાં પારાયણ અને રામમહિમાના ઉત્સવમાંથી જ મળેલ છે. પ્રજાચર્ચ, ટેક, ગર્વની નિષ્ફળતા વગેરે ઉપર ગમે તેટલાં ઉપદેશાત્મક વ્યાખ્યાન આપીએ અને તે સંસ્કાર દબ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, પણ રામનવમીનો જે ઉત્સવ થાય છે અને રામાયણનો મહિમા ગવાય છે એ દ્વારા રચુકૃતની ટેક, વનવાસી લક્ષ્મણજીનું આદર્શ અસૂચ્ય અને જનકે રાજાનો વિદેહી ભાવ એ બંધાની આમસમુદાયના ચિત્ત ઉપર ભારે જોડી અને દીર્ઘજીવી અસર પડે છે. અને તે અંગેના સંસ્કારો દબ થાય છે.

આવું જ લગભગ દરેક તહેવારનું હોય છે. ક્યાંક કુટુંબપ્રેમ ચિરંજીવ કરવાની, ક્યાંક બલિદાનની, ક્યાંક પરાક્રમની, ક્યાંક ક્ષીરજ

અને કષ્ટસહનની, ક્યાંક અવિચળ અજ્ઞાની તો ક્યાંક શિયળરક્ષણની ભાવના આ વ્રતો દ્વારા લોકહૃદયમાં દબ થતી હોય છે.

કોઈ કહેશે કે જે વ્રત-ઉત્સવમાં આટલી બધી શક્તિ હોય, તો આપણા દેશમાં વ્રતઉત્સવોનો તો તોટો નથી. એની પરંપરા તો યાદ્યા જ કરે છે. ધર્મવેદો લોકો અને ખાસ કરીને સ્ત્રી-સમુદાય તો એમાંથી નવરો થતો જ નથી. આમ છતાં સમાજમાં સદાચરણ, કથા, ઉદારતા, પરોપકાર, નિઃસ્વાર્થતા અને માનવ-પ્રેમનો લોપ કેમ થતો જાય છે, અને એની જગ્યાએ સ્વાર્થ, લોભ, ઈર્ષ્યા, કુસંપ, દુરાચાર અને હૃદયહીનતાનું સામ્રાજ્ય એવામાં કેમ આવે છે? આજે આ પરિસ્થિતિ છે એ તો સૌ બહુએ જાણે, પણ એનાં કારણો તો સાવ જુદાં જ છે. પરચક, પરાધીનતા અને શુભાશીને કારણે આપણી અવદશ થઈ એ દરમ્યાન વ્રતો અને ઉત્સવોનું પણ રહસ્ય ભૂલાયું અને આજે એ બંધામાંથી જીવન અને ચેતન યોસરો ગયું છે. તેમ છતાંય હજી એ સાવ નિષ્પ્રાણ કે નિર્જીવ બની ગયું નથી. એમાં તજીએ તો હજી પચ્ચો જ છે. સીધી રીતે બહારની દુનિયાના પ્રવાહોની અસર નીચે આવેલા આપણા શહેરી અને ઉપજા સમાજની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય, પણ હજી નીચલા ઘરના ભારે મોટા વિશાળ સમુદાયને તો સુખદુઃખના, આશાનિરાશાના, આનંદના, ક્ષીરજ અને અજ્ઞાના, પ્રેમના, કરુણાના, સંતોષના અને સદાચારના, ઇહલોકના તેમ જ પરલોકના સંસ્કારો પરંપરાથી જિતરી આવેલ અને આજે ભલે સાવ નિષ્પ્રાણ રહી ગયેલ જણાતાં એ વ્રત-ઉત્સવોમાંથી જ મળી રહે છે. એમાં વહેમ, જડતા અને અધઃપ્રવૃત્તિ પાર નથી, પણ એની સાથેસાથે જ એના પડ નીચે જોડી અજ્ઞા, ક્ષીરજ, શાંતિ, સંતોષ અને બીજા ઉચકા સંસ્કારોનું પોષણ થઈ રહ્યું છે એની કિંમત પણ જેવીતેવી નથી જ. ઉપરનાં નિર્જીવ પડને ઉમેદીને ઠાઠી નાખવાની જરૂર છે, અજ્ઞાન, વહેમ અને અધઃપ્રવૃત્તિનાં બળો સાફ કરી નાખવાની જરૂર છે; પણ આ બંધો

પ્રત-ઉત્સવોમાં તો અજ્ઞાન અને અધઝઝા સિવાય કંઈ જ નથી એમ માની સમગ્ર વસ્તુને એ કેડી દેવા તેજાર યથેચ્છ અથવા દુર્લક્ષ કરીશું, તો તેથી આપણે ભારે હિમતી સાધન ગુમાવી બેસવાના જરૂર હોયે તો મૂળ વસ્તુનું નવેસરથી સંસ્કરણ કરીને પણ લોકસમુદાયની કેળવણીમાં ને સમાજહલ્લના વિકાસ અર્થે તેનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

તહેવારો અને ઉત્સવોની આવી શક્તિ પિછાનીને જ સમાજના આગેવાનોએ તેનું ભારે મુલ્ય સ્વીકાર્યું છે, પણ હજુ એ દિશામાં ભેઈએ તેવા પ્રયત્ન થયા નથી, એ વાત સ્પષ્ટ છે બાકી જ્યાંજ્યાં એવાં પ્રયત્ન થયા છે, એનું પરિણામ ભારે યત્નકારિક જ આવ્યું છે ચૈતન્યના ઉપદેશથી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ કેટલી વધારે વિશુદ્ધ થઈ એ તો એ ક્ષેત્રના અનુભવીને જ ખ્યાલ આવે લોકમાન્ય જેવા લોકનાયકે ગણપતિ-ઉત્સવની નવી જ યોજના કરી તેણે કામોદ્ધારોના આમ-સમુદાયને કેવી રીતે આકર્ષ્યો, કેવી ભાવના જગાડીને એ વિરાટને એક સૂત્રમાં પરીવી દીધો, એ તો આપણા સૌના તાજ જ અનુભવની હડીકત છે એમ કરી એ મહાપુરુષોએ આપણને રસ્તો બતાવ્યો છે છેલ્લા મચીમ-ત્રીસ વરસમાં આપણે ઘણાં ઘણાં રાષ્ટ્રીય તહેવારો ઊજવતા આવ્યા છીએ, પણ મોટા શહેરોને ખાદ કરતા કરોડો સોડોના હલ્લ સુધી પહોંચી શકાય એવું એ દિશામાં હજી આપણે કરી શક્યા નથી ગણપતિ-ઉત્સવને જે રીતે કરોડો મહારાષ્ટ્રીઓ, કોઈ પણ આગેવાનની સૂચના વિના આરોઆપ અંતરની સહજ ભૂમિથી જે રીતે ઊજવે છે તે રીતે જ હોય અને જરૂરી એવા તમામ પ્રાચીન, ધાર્મિક, પૌરાણિક, સાંસ્કારિક કે અર્વાચીન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક તહેવારો અને ઉત્સવોનું થઈ જવું ભેઈએ.

આજે તો આપણે રામનવમી, જન્માષ્ટમી કે મહાવીરજયંતી ઊજવીએ છીએ, જે

એનો જીવનસંદેશ સમજવાની તકલીફ હોતા નથી માવણ માસમાં ઘણાં લોકો તો ઉપવાસ વગેરે ભારે કઠિન અને આકરા તપ કરે છે, પણ એનું રહસ્ય સમજ્યા વિના મોટે ભાગે ચાલ્યા આવતા ચીલે-ચીલે જ થતું હોવાથી એમાંથી સમાજને વિશુદ્ધ કરનાર પ્રભુ કે ચેતન પ્રગટતા નથી અને તેથી સમાજને ખાસ લાભ થતો નથી ઊલટું કેટલીક વાર નુકસાન પણ પાલ છે હા ત હોળિકા-ઉત્સવ જેવા ઉત્સવનું ખત્તું રહસ્ય આપણે ભૂલી ગયા ખરી રીતે તો કામદહનના એ પર્વને દિવસે આપણામાં જે કંઈ દુષ્ટ હોય, અનિષ્ટ હોય તેને ખાળી ખાખ કરી નાખવાનું છે અને બહાર ઉત્સવ તરીકે તેમ કરીને લોક-સમુદાયમાં અનિષ્ટદહનની, કામદહનની સામુદાયિક પ્રેરણા જન્મત કરવાની છે, એ ખુબીને તો બહે આપણે આપણી સુતચિત્ત અને શુભ સંસ્કારોનું જ બેસાર દિવસ માટે દહન કરવા નીકળ્યા હોઈએ તેવું એ ઉત્સવનું રૂપ થઈ પડ્યું છે.

વળી ઉત્સવ કરતા યતન એ તો ચઢિયાતી વસ્તુ છે, ઉત્સવ તો કોઈ ભૂતકાલીન થટના અથવા સંસ્કારનું બહાર સ્મરણ છે, બહાર પ્રતિષ્ઠા છે એટલો એનો માત્ર છાલ તો છે જ, પણ એ કરતા ય વિશેષ દૃઢરૂપે એ સંસ્કાર માણસના અંતરમાં અંકિત થઈ શકે એટલા માટે આપણાં લોકોમાં જાતબૂતનાં મનો પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ સંસ્કારનું મહત્ત્વ અને ગાંભીર્ય મનુષ્યના હૃદય પર બરાબર હસે એટલા માટે આધારણ રીતે દરેક વતની આમે પ્રાર્થના, ઉપવાસ, અનશન, અમૃત પ્રકારના ખાનપાન અને નિદ્રાનો ત્યાગ, તપ, મયમ વગેરે વસ્તુઓ જોઈવેલી હોય છે.

સંસ્કારની કેળવણી એ એ સર્વોચ્ચ કેળવણી ગણાતી હોય, તો વ્રતનિયમ એ કેળવણી માટેનાં ઉત્તમ સાધનો છે મદ્દા અને માનપૂર્વક વ્રત કે નિયમ લેવાથી મનોબળ દૃઢ થાય છે ચિત્તની ચચળતા દૂર થઈને એક પ્રકારની

તે છે કેટલાક... ૧ કહે

છે કે નિયમ સારો હોય, ઉપયોગી હોય તો તેનું પાલન કરવું; પણ તેને અંગેની અવિચળ પ્રતિજ્ઞા કે વ્રત લેવાની શી જરૂર છે ? વ્રત કે પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર તો નબળા મનના માણસને માટે છે વગેરે. આમ કહેનારા પોતાની બતને લક્ષે દૃઢ મનના કે જોશી સમજણવાળા માને પણ જગતનો આજ સુધીનો અનુભવ આથી જુદા પ્રકારનો છે. મનુષ્યચિત્તના ગુણધર્મોને જેણે ધરાબર જાણ્યા છે એવા જ્ઞાનીઓ ને અનુભવીઓનું વચન છે, કે મનુષ્યનો વિકાસ ઘણી સારી પેઠે ન થઈ બધા ત્યાં સુધી તેને વ્રતનિયમની આવશ્યકતા છે જ; કેમ કે વ્રતનિયમ એ માણસની રક્ષા કરનાર વાડ છે. એના ચંચળ મન ઉપર જે જે આક્રમણો થયાં કરે એની સામેની ઢાલ છે. જે જે લોકો એ રસ્તે ગયા છે, તેની એણે રક્ષા કરી છે; એટલું જ નહિ પણ આત્મવિકાસમાં સારો મહાન લાભ કર્યો છે. એથી જાલદું વ્રત નહિ લેનારા માણસોમાંથી મોટા સાગના લોકો પહેલી જ સુશકેલી આવતાં પુત્રી બધા છે અને પોતે જ ઉપયોગી કે જરૂરી માનેલ નિયમને વળગી રહી શકતા નથી. આથી વ્યક્તિના જીવન માટે તેમ જ સમાજજીવનની રક્ષા અને વિકાસ માટે અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં વ્રતનિયમોની સારે આવશ્યકતા છે.

દરેક ધર્મોએ આવાં વ્રતનિયમની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. શાસ્ત્રોએ એવી ચાત્રા આપી છે ને મહાપુરુષોએ એવી પ્રજ્ઞાલિ જાણી કરી છે.

મનુષ્યના કે સમાજના જીવનઘડતરમાં વ્રતનિયમોનું આટલું મોટું મૂલ્ય હોય, તો પછી સમાજના અગ્રસરોના ધર્મ થઈ પડે છે, કે ચાલુ તમામ વ્રત-ઉત્સવોને એમણે વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિ અનુસાર નવું સ્વરૂપ, નવો પ્રાણ અને નવું જીવન આપવું બોધ્યું. જરૂર અનુસાર નવા તહેવારો અને નવાં વ્રત-ઉત્સવો રચવાં બોધ્યું. દરેક ધર્મે સ્વીકારેલ પાંચ મહાવ્રતો-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિવ્રજ્ઞને તો ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યાં જ પણ આ યુગની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં

રાષ્ટ્રીય એમણે કેટલાંક નવાં વ્રતો રચ્યાં છે અને પેલા મહાવ્રતના પેટામાં આવી બધા તેવા કેટલાંક નિયમોને સ્વતંત્ર વ્રતનું મહત્ત્વ આપ્યું છે. દા. ત. અંસવાદ, શરીરઅમ, સર્વધર્મ-સમભાવ અથવા પરમતસહિષ્ણુતા, સ્વદેશી અને સંપ્રદર્શિતાવનાને તેમણે સ્વતંત્ર વ્રતો ગણાવ્યાં છે. અને તેથી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અથવા તો નિત્યક્રાંતિ એ કેવળ અમુક સમય પુરતી ચલાવવાની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ નહિ, પરંતુ મનુષ્યના મનુષ્યત્વને લજવાનારી ઉચ્ચનીચની ભૂંડી ભેદભાવનાને ભૂંસી નાખનાર તથા શરીરઅમનો મહિમા સમજાવનાર આ યુગનાં મહત્ત્વનાં વ્રતો છે બે દેશની આખાડીનો અને સંસ્કૃતિનો આધાર ગાય ઉપર હોય તો કંઠે કરીને જાયોને પાંજરાપોળમાં સાચવવાની પ્રવૃત્તિ જ નહિ; પરંતુ જે કુટુંબ એક ગાય પાળે નહિ તે મહત્ત્વના જીવનવ્રતનો ભંગ કરે છે એવી માન્યતા આખી પ્રજામાં જાડી ફાસવી દેવી બોધ્યું. આ કંઈ સાવ નવી વસ્તુ નથી. જોપાલન અને વૃક્ષારોપણ આપણે ત્યાં હમેશનાં વ્રત અને ઉત્સવરૂપે જ ગણાતાં આવ્યાં છે ને તેના ઉત્સવો લોકોએ પેઢીઓ સુધી જાળવ્યા પણ છે. આજે તો પ્રાણ ગયા ને જોખાં રહ્યાં એવી સ્થિતિ થઈ છે.

હવે આ સ્થિતિનો પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂર છે. આજનાં વ્રત-ઉત્સવોમાં જે અજ્ઞાન અને પાખંડ ચાલી રહેલ છે, તેથી એ વ્રત-ઉત્સવો પ્રત્યે જાણુગમો કે અવગણના દર્શાવવાને બદલે એનું નવસંસ્કરણ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા બોધ્યું. મનુષ્યના ચિત્તને સંસ્કારી તથા બ્રહ્મજાતી ખનાવવામાં તથા લોક-સમુદાયનું સાચી દિશામાં ઘડતર તથા વિકાસ કરવામાં સામુદાયિક વ્રત-ઉત્સવો સારે મોટો ઉપયોગ છે, એટલું સમજી લઈ એ દિશામાં જરૂરી પુરુષાર્થ કરવાનું સમજી વર્ગનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. એ માર્ગે લગભગ કંઈ જ બધા વિના, નવી સંસ્થા કે નવાં તંત્રો જાણ્યાં કેયો વિના આપણે સારે મોટાં પ્રગતિનાં કાર્યો સાધી શકીએ એવો અવકાશ અને અનુકૂળતા છે.

રાણી

લેખક
શ્રી. રતિલાલ અદાણી

રાણી-નામવાળી કૃષ્ણવાણીનું એક ગ્રંથસ્થ કૃત્ય એ કૃષ્ણવાણીને નથી મળતું ખાતર કે નથી મળતો મોર, નથી મળતું પાણી કે નથી મળતી મલવનદ. અને છતાંય એ કૃષ્ણવાણીના હૃદયમાં કૃષ્ણા કેવી સુવાસ છે ' એવો અર્થ છે. નામવાળી કૃષ્ણવાણીને રીતસર ખાતર અને વખતસર મોર મળે, સમયસર પાણી અને હાલજીવરી આવડત મળે, તો પછી જુઓ 'એ કૃષ્ણવાણીના કૃષ્ણની સુવાસ અને સૌંદર્ય

શ્રી રતિલાલ અદાણી કાલિયાવાડની ગ્રામજનની એક અગ્રણી સરયા સર્વોદય મંડળ (તરવરા)ના ગ્રામ્ય અને સમાચાર છે 'દીકું મેં નામદુ મળ્યા' એ એમનું પહેલું પુસ્તક. એમાં એમની મર્મચાલી દૃષ્ટિનો પરિચય મળે છે

સવારના ઝાણા અજવાળામાં ચાલીડા
સીમ ભણી રવાના ચતા દોય, પ'ખોડો માળા
છાડીને વિહરવા માંડતા દોય, એવે ટાણે
નહીને શામે કાંઠે આવેલી સરવાડની ત્રાઠમાંથી
છસાત વરસની નાનકડી રાણી ધંતિધરિ
પગથિયાં કોતરતી દોય છે એણે સરત સરેલી
લાઘવી, ગલગોટા સાતનું 'પાલકું' અને ડાળિયા
સાતની જોડણી જોડી દોય છે માથે નાનકડી
ઉટેણી, એના ઉપર દ્રષ્ટે સરેલી અજમેકળ
બોધરણી, અને બોધરણી ઉપર ટચકડી ટચડી
દોય છે ખીસતી ઠળી જેવી રાણી મનમાં
મનમાં ગવાતા કોઈ ગીત સાથે હાવના હાવસાવ
રમાડતીરમાડતી પરિધારિ પગથિયાં કોતરતી
નહીના પહેતા પાણીમાં પગ મૂકે છે કોઈ
આધેડ સરવાડળુને નાનકડું રૂપ ધારણ કરવાના
કાંઠે અગ્યા દોય એવી મીઠ અને ઠરસાદાર
ચાલે બળબળ બુદ્ધતા નીર કોતરી; લાંબો
વેકરાનો પટ બી ધારે, એની એ ઠરસાદાર ચાલે
આસતીચાલતી રાણી મારે ફળિયે આવીને
જોમી રહે. અને લાંબો મીઠો ટહુકો કરે 'એ
હંદ હ્યો. ય'

સવારમાં ઊઠીને મારા બગીચામાં ખીસેલા
ફૂલને રમાડતો હોઉં, કે ફૂલગાડને પાણી
સંચિતો હોઉં ત્યાં હંમેશા આ મીઠો ટહુકાર
સાંભળવા મળે 'એ હંદ હ્યો...ય'

અને એ મીઠો ટહુકો ફરીફરી સાંભળવા

માટે જાણે સાંભળતો ન હોઉં' એમ બગીચાના
ખીસેલા ફૂલની વચ્ચે હટાર મારતો રહ્યું
એટલે થોડી બીજમાં રાણી લાંબો ટહુકો કરે.
'એ હંદ હ્યો. ય'

રાણી પાસે દુધ લેવા તપેલી મૂકું એટલે
રાણી માથેથી બોધરણી ઉતારે એક પછી એક
ટચડી ભગતી જાય, અને એક, બે, ત્રણ, ચાર,
એમ ગણીગણીને તપેલીમાં ઠાલવતી જાય.

'રાણી, ટચડી પૂરી તો ભગ.'

'આનાથી પછે કેટલીક ભંડાય.' રાણી
ભગેલી ટચડી મારે સામે ધરીને જવાબ આપે.

'અને કેટલી ટચડી ભગ?'

'ચાર'

'ના, ના ત્રણ થઈ'

જાણે એની પ્રમાણિકતા અને સમ્માર્થ
ઉપર પડેલો ધા અસહ્ય લાગ્યો દોય એમ
છેડેડાઈને રાણી જખ દઈને તપેલીનું દુધ
બોધરણીમાં પાછું ઠાલવી જે અને ફરી કાળજીથી
દુધ ભરે 'એક-બે-ત્રણ અને હ્યો, જુઓ
આ ચાર, હવે?'

"હવે બરોબર..."

'ચેલાય મેં' ટો ચાર ટચડી જ ભરી દી.

રાણી હાથનો ઝટકો મારીને બોલે

'તો મારી ભૂલ થઈ હશે'

'અને કોઈ દિ' જોડું' નો બોલોએ

નાનકડી રાણી ગર્વપૂર્વક બોલી જાહે. એવે.

વખતે એના મોઢાની ખુમારી બેસા જેવી હોય.

દૂધ ભરીને રાણી તરત જ ચટચટ કરતી ઉતાવળી ઉતાવળી ખીજે દૂધ દેવા ચાલી બય.

સાંજ નમવા માંહે, સાંતીડા સીમમાંથી પાછા ફરવા માંહે, ખંખીડાં ચરિા ચરીચરીને માળામાં બેસવા માંહે, આથમણી દિશામાંથી કોકતા ગલાલના જોડેજોડા ધરતી ઉપર પથરાવા માંહે, ત્યારે ફરી રાણી-એના એ પોશાક અને એની એ ચાલ, એની એ મસ્તી અને એના એ કસસા, એવી નાનકડી રાણી-નદીના પાણીમાં છળછળિયાં બોલાવી, વેલુને લાંબા પટ વીધી, ગળામાં કોઈ ગીતની ફરીએ છૂંટતીછૂંટતી આવીને ટહુકો કરે: 'એ હ્રદ લ્યો...ય' કોઈ કોઈ વાર દૂધ હાથે રાણી ત્યાં ને ત્યાં બજી કંઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ હોય એમ લાગી રહે.

'કેમ રાણી! ખીજે દૂધ દેવા નથી બહુ?'

'ના, ના.'

'તે, જાણી કેમ? તારે મોઢું નહીં થાય?'

'મડ થાય.'

'તો જાણી રહેજે અડધી રાત સુધી હો જન!'

'ટો આ હાથ.' કહેતીકેને રાણી માથે બાથરણી ફંગોળતી ચાલવા માંહે.

વળી જે ડગલાં માંડીને પાછી ફરે.

'કેમ?'

'એક કૂલ લઉં?'

'હું કડીશ?' મને ય કોઈ કોઈ વાર એની તોતડી બોલી બોલવાનું મન થઈ આવે.

'કડહું!'

'પણ વાટ તો કડ, કૂલને શું કડીશ?'

'સૂંવહું.'

'ટો લે.'

અને બજી એક જાવડનું કૂલ ખીજ ખીજેલા કૂલને ભેટવા જતું હોય, એક સુવાસ ખીજ સુવાસને મળવા જતી હોય એમ નાનકડી રાણી ધીમેધીમે શલાખના કપારા પાસે બય, હળવેકથી મોઢું મળતું જોઈને કૂલ પસંદ

કરીને ચૂંટી કાઢે અને ત્યાં ને ત્યાં બેચાર જોડા દમ બેચીને કૂલને સૂંધી લે. પછી માથે, અળમેકળ બાથરણી મૂકી ખાન્ને હાથમાં કૂલને રમાડતી રમાડતી રાણી ધીરેધીરે સંધ્યાના શલાખી રંગમાં નાહતીનાહતી નદી કિનારી બય. એ સામે કાંઠે પહેંચે ત્યાં સુધી હું, એના કસસા અને એની ચાલ, એના હાથ અને ભાવ, એની બાલસહજ રમત બેસા જ કરું.

કડકડતો શિવાળો હોય, તોપણ વહેલી સવારે રાણીએ આવીને ટહુકો કર્યો જ હોય; 'એ હ્રદ લ્યો...ય'.

'અરે રાણી, આ ટાઢમાં ક્યાંકે કરી જઈશ.' ચોરડીની ઢૂંફ છાડીને બહાર આવવાનું મન ન થાય એવી કડકડતી ટાઢમાં ચોસરીની ડોરે આવીને જામેલી રાણીને હું કહું.

'ટાઢ હોય તે છું કાચ? હ્રદ દેવા ટો આવતું જ પડે ને!' દૂધ ભરતાંભરતાં રાણી જવાબ આપે.

'પણ તારાં બાપાને મોકલતી હો તો!'

'એ ટો ક્યાકના બકડાંલઈને સીમમાં આ.'

'તો તારી બાને મોકલવા.'

'એને ઘડતું કામ હોય ને!'

'તે તું કાંઈકે બોલીને આવતી હોય તો?'

'અમને ટમારી જેવી ટાઢ નો વાય.'

રાણી માથું ડોલાવતીડોલાવતી બોલે.

'પણ આ તારા પગ તો જ. એમાં તો ચીરા પડ્યા છે.' એના પગ જોઈને મને દયા આવે.

'ટે ટાઢમાં પાણી જીડતું પડે ચોટલે પગ ટો ફાટે જ ને!' રાણી પોતાના પગ તરફ જોખરવાઈથી એક નજર નાખીને જવાબ આપે...

ચોમાસું હોય, થોડોવણો વરસાદ વરસતો હોય તો ય રાણી તો સવારે અને સાંજે દૂધની બાથરણી લઈ આવીને જાણી જ હોય. એ 'હ્રદ લ્યો...ય...'

'પણ રાણી, નદીમાં પૂર આવશે તો ક્યાંકે તણાઈ જઈશ.'

‘ મડ ટણાઈ જાતા ’

‘ પછી દૂધ દેવા ડોલુ આવશે ? ’

‘ ટમને ખખડ ’ રાણી હુકો જવાળ આપીને દૂધની ટપ્પૂરી લસવા માટે

‘ પણ રાણી, આં બાવરણીમા વરસાદનુ પાંણુ પટે’ એટલે દૂધ વધી જાય એનુ શુ ? ’

‘ હા, એમ હૃદ વટે કાઈ ? ’

‘ પાર્ણી પટે તો નો વધે ? ’

‘ હો આ વડાડે હૃદ, હવે કાઈ ? ’ રાણી એ ટીપાં ઉમેરણુ નાખે

ડોઈક વાર દૂધ લઈને’ રાણી થોડીવાર જાંબી રહે અને પછી ‘વાતે વળગે

• ‘આ ટમાડો વાછડો કેટલા વરહનો યશે ?’

‘ એ વરહનો ’

‘ ટો ટો ખઉ મોટો ‘કઈ’ ગયો હો ! ’

અને પછી ‘સામે ડોઈ’વાતો કરનાર ન રહે એટલે રાણી ક્ષીતા હીચકા ઉપર બેસે નાનાનાનાં પગની નાનીનાની ઢેસ મારી હીચકો ફેગળે હીચકાની સાથેસાથે એનુ મન પણુ હીસેળે ચડે ‘નિર્દોષતામાં પ્રસન્નતા’ લળે અને એની કાક્ષી, તોતડી બોલીમાં ગવાતી કે ગીતની એકાદ ક્ષીટી ઠારા’ એનો આનન્દ વ્યજાય

‘ અરે રાણી ‘તારે’ મોહુ નહિ થાય ? ’ અ ધારુ થવા માટે એટલે હું એને યાદ આપુ

‘ મડ મોહુ ‘યાફ’ હીચકતાંહી ચકતાં રાણી જવાળ આપે

‘ મડ મોહુ થાય - વાળી ! તારી, આ લકશે તને ’

‘ મડ લકે ’

‘ તુ અવળચડી લાગ છ દેખ રાણી ! ’

‘ મડ, અમે અવળચડી ડયા ’ અને જાણે આસપાસ ડોઈ ડુનિયા નથી એમ મસ્ત ખનીને હીચકતાંહી ચકતાં રાણી ગાવા માટે.

‘ વાયડા વનવગડાના વાટાટા

‘ વા વા વટોળિયા ’

તને આ ગીત ડોણે શિખવાશુ રાણી ?

‘ ટમને ખખડ ’ રાણી છલકો કમને

જવાળ આપે અને પછી જાણે અ ધારુ થયાનું એકાએક સાન થયુ હોય એમ એકદમ હીચકેથી ઠેકડો મારી, બાવરણી, માથે મૂકી, ઉતાવળી ઢોડી જાય

‘ હે રાણી, તને શેર દૂધ દેવા આવવામા કટાળો નથી આવતો ? ’ ડોઈકવાર રાણી હીચકે બેઠી હોય ત્યારે હું’ એને પૂછું

‘ આવે ટોમ શું કામનો ? ’

‘ તુ ડોઈ દિ દૂધ દેવા આવવાની ના ન પાડે ખરી ? ’

‘ હૃદ દેવા તો આવેલુ જ પટે નો ! ’ જાણે એ તો’ એની સહજ ફરજ છે એવો જવાળ આપતા જાણે.

‘ તને ડોઈકિ લણવાનુ મન થાય ખરુ ? ’

‘ અમારે છ નો પોહાય ’ રાણી ગ શીર ખનીને જવાળ આપે

‘ હા નો પોહાય ? ’

‘ પછી હૃદ દેવા ડોલુ આવે ? ’

‘ દૂધ દેવામા તો અરથો કલાક જમ પછી આપો દિ છુ કર ? ’ હું પૂછું

‘ પછી ઘડનુ કામ કડિયે ’ રાણી કહે

‘ આખો દિ ઘરનુ કામ હોય ? ’

‘ ઘડનું કામ કઈ ડયે ટો સીમમા જઈ ? ’

‘ તારા બાપાને કહું’ અને તને નિરાળે બેસારે તો ? ’

‘ પણ અમારે છ નો પોહાય. ’

‘ તારા બાપા હા પાડે તો ? ’

‘ હા નો પાડે. ’

‘ ઠીક, જાંબી રહે તને સાજ હઈ ’

‘ ના, ના માટે સાજ નહીં બોનો ’

‘ ગાડી, સાંગ સેવાની ના પડાય ? ’

ધખીને હું’ એને તલનો લાડવો આપુ

અ કોચાતા હાથે લાડવો લઈને રાણી હળવેક હઈને એ બાક્ષી બાવરણીમા મૂકી દે

‘ આવો નથી ? તને ખાવા આપ્યો છ ’

‘માડા ભાઈને આપીશ.’ આછુંઆછું હસતાંહસતાં રાણી જવાબ આપે.

‘તારા ભાઈ માટે આ લે હું બીજા લાડવો આપું.’ એ તું અહીંઆં ખાઈ લે.’ બાળકને ખાતું બેવાનો પણ એક આનંદ હોય છે.

રાણી સંક્રાંત સાથે હળવેથી બીજા લાડવો લે. પણ એ પણ આસ્તેથી બાંધરણીમાં મૂકી દે.

‘કેમ ? ખાઈશ નહીં તારા ભાઈ માટે એક રાખીને એક લાડુ તો ખા.’

‘અમે ભાઈબહેન સાથે ખાઈ.’ રાણી જવાબ આપે.

‘તમે ભાઈબહેન સાથે જેસીને ખાજો. એ બહેન લાડુ રાખી મૂક. અને આ ત્રીજા લે; પણ અહીં જેસીને એક લાડુ ખાઈ લે.’

મારો આટલો બધો આગ્રહ એને સમજતો નથી; પણ એ લાડુ લે છે. અને લાડુ ખાતાંખાતાં તો બીજી રમતે ચડી જાય છે.

‘કાલથી હવે હૂંડ કેવા નંછ આપું.’

એક દિવસે રાણીએ દૂધ ભરીને જતાં-જતાં સમાચાર આપ્યા.

‘કાં ?’

‘હવે હૂંડ કાણું નહીં.’

‘અરે એમ કાંઈ ચાલે ?’

‘પણ હું છું કંડ ? માડી બાજે ના કેવડાવી છે.’

‘તે હું તારી બાને કહીશ. ચોડું આપજે. પણ દૂધ તો આપવું પડશે.’ પીઠાફની જેમ દૂધનો વહીવટ કરતી રાણીને મેં કહ્યું.

‘માડી બા કેશે તો આવીશ.’

‘હું દૂધ દેવા ન આવ તો પછી તારા વિના આ ફૂલ કોણ તોડશે ? આ હીંચકા કોણ ફેંજાવશે ? અને આવી ગાંડીગાંડી વાળું કોણ કરશે ?’

‘ટા હવેથી ચાડ પડી નહીં કાય. બે

પડી આપીશ.’ રાણીએ તોડ કાઢ્યો.

‘પહેલેથી એ વાત કેમ ન કહી ? અને સાવ દૂધ ન આપવાની વાત કેમ કરી ?’

‘એમ કેવાય.’ રાણી મરકમરક હતી.

‘અરે તારી ભણી થાય.’ મારાથી જોણી જવાણું.

અને રાણી એક ફૂલ તોડીને ચાલતી થઈ.

એની ઠાવકાઈ અને આવડત ઉપર ખુશ થતો હું એ નાનકડી રાણીને બેઈ જ રહ્યો.

હવે તો સવારે અને સાંજે એ હસમુખી નાનકડી રાણીનો ‘એ હૂંડ લ્યો...ય’નો મોઢો ટહુકો સાંભળવાનું બહુ બધાણું થઈ ગયું છે. સવારે નજર સામે કામની ગમે તેટલી ચિંતા કે દગ પડ્યો હોય, રાણીનો ‘એ હૂંડ લ્યો...ય’ નો ટહુકો સાંભળું અને એ ચિંતા ચોસરી બય. સાંજે દિવસ આખાના કામનો ગમે તેટલો થાક ચડ્યો હોય; પણ રાણીનો ‘એ હૂંડ લ્યો...ય...’નો ટહુકો સાંભળું ત્યાં બહુ બધાય થાક ઘંડીભરમાં ભતરી બય. રાણીનો ‘એ મોઢો ટહુકો સાંભળવો એ હું એક મોઢો લેહાવો ગણું હું. રાણી મોટી ન થાય અને આવડી ને આવડી રહે તો કેવું સારું ? મોટી થઈ જશે પછી આવી નિર્દોષ, કાલી, તોતડી, મોટી સાપામાં આવો ટહુકો કોણ સંભળાવશે ? અંખા દીવાના પ્રકાશે આ લણું હું, ત્યારે ખુલ્લા આસવાની આકાશમાંથી નીતરતા અંખા અજવાશમાં નાહતીનાહતી નાનકડી રાણી સાગી નદીના બળબળ વહેતાં પાણીમાં છબ-છબિયાં બોલાવતી ચાલી આવે છે. મજાની ભરત ભરેલી વાપરી, આછું રંગીન પોલકું અને ચાંદલિયા ચોડેલ બેશલો બોલીને દૂધે ભરેલ બાંધરણી લઈને ચાલી આવે છે, હાથમાં ટપ્પડી રમાડતી ચાલી આવે છે, મસ્ત બનીને ઠસ્સાદાર ચાલે ચાલી આવે છે. હંમણું આવીને મોઢો ટહુકો કરશે: ‘એ હૂંડ લ્યો...ય...’

ઉપવાસ

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર

પ્રુપસિદ્ધ નિસર્ગોપચારક શ્રી રમણલાલ એન્જિનીયરે ફરદી ઉપચારોને કમગુ સાદિત્ય પુષ્કળ લખ્યું છે. ગુજરાતમાં ફરદી ઉપચારો વસતું આશ્ચર્ય વધારવામાં એમના પુસ્તકોનો હિસ્સો લઘુ મેટ્રો છે. 'આપડે આજે' ના નામને પાસે તેઓ ઉપવાસનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. ચિત્તશુદ્ધિ માટે યતા ઉપવાસ દેહશુદ્ધિ માટે દેહલા ઉપયોગી છે, તેમ જ ઉપવાસ સ્વાસ્થ્ય અને તે પછી શું કરવું એઈએ, તેનું આજેઈશન આ લેખમાંથી મળે છે.

ઉપવાસની શરૂઆત તો સસ્કૃતિની શરૂઆત મહેલા બધકે પ્રુદ્ધ જીવનની શરૂઆતથી જ થઈ છે. આ પૃથ્વી ઉપર જીવન પ્રગટત્ર ત્યારથી જ એના રોગ અને આરોગ્ય એવા બે આવિર્ભાવો પલ્લુ મળ્યા. પ્રાણી જાતિ રોગનિવારણના ઇલાને પોતાની સહજ છુદ્ધિ અથવા પ્રેરણાથી કરતાં હતા અને કરે છે એવા સાહ્યનિક ઇલાનેમાં ઉપવાસ એ મુખ્ય ઇલાજ છે. મરિંદો ઘેટાં કે ફૂતરો પોતાની પ્રેરણાથી જ ખાવાનું બંધ કરે છે, અને એ જ્ઞાને થયા પછી જ ફરીથી ખાવાનું શરૂ કરે છે. જગદી માણસ પલ્લુ આ પ્રાણીઓના અવલોકનથી તેમ જ પોતાની સહજ પ્રેરણાથી ઉપવાસ કરતો હશે.

સસ્કૃતિની શરૂઆત પછી લક્ષ્મી જેટલો ઉપવાસ પલ્લુ પ્રેરણામાંથી વિકાસ પામી સ્વસ્થાના રૂપમાં ફેરવાયો. ફરેક મર્મમાં એના અગ્રેસરોએ કરેલા ઉપવાસના વર્ણનો છે તેમ જ એના વિધિનિર્દેશો વિગતવાર, વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આપણા ધર્મગ્રંથોમાં ઉપવાસ વિષેનો ઉદ્દેશ છેક ઉપનિષદોમાં મળે છે. આયુર્વેદમાં પણ શારીરિક રોગોના ઇલાજ તરીકે ઉપવાસનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આમ હોવા છતાં યે પ્રાચીન કાળમાં ઉપવાસ મુખ્યત્વે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ થતા.

આજે જમાનામાં શારીરિક રોગોના નિવારણ માટે ઉપવાસનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ તો છેક વીસમી સદીમાં શરૂ થયો છે. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનોના અખડ પુરુષાર્થથી શારીરિક અને માનસિક

રોગોના ઇલાજ તરીકે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવાનું એક અસરકારક અને સમૃદ્ધ શાસ્ત્ર રચાયું છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં વીસમી સદી સુધી ઉપવાસની આટલી ઉપેક્ષા થવાનું કારણ આહારશાસ્ત્રનું અધૂર જ્ઞાન હતું. ફ્રાન્સે એમ માનતા કે માણસને ફરદીજ ત્રણ હજાર કેલોરી (ગરમીને એક એકમ)ની જરૂર છે અને એને એટલી કેલોરી ના મળે તો એ મરી જાય, એટલા માટે તેઓ માંદા માણસને ખળાત્કારે ખોરાક ખવડાવતા હતા. ૧૯૨૦ની સાલ સુધી 'એન્સાઇક્લોપીડિયા શ્રીટાનિકા' જેવા પ્રતિષ્ઠિત સર્વસંશ્લેષમાં નામકિત વૈદ્યાનિકો એ મતઘડના લેખો લખતા કે માણસને એક અઠવાલિયું ઉપવાસ કરે તો એ મરી જાય! એ જ અરસામાં નિસર્ગોપચારકો હજારો ફરદીઓને ૩૦થી ૯૦ દિવસ સુધીના લાંબા ઉપવાસો અગ્નિદાપૂર્વક કરાવતા હતા, છતાં જ જીવનના આ વાસ્તવિક અને નક્કર અનુભવની શાસ્ત્રાધિકારો સ્વદેશર ઉપેક્ષા કરતા હતા.

આધુનિક લઘનચિકિત્સાનો જનક ડૉ. હ્યુઈ નામનો એક અમેરિકન ફ્રાન્સર હતો. એક વખત એની સભાજ ટૂંકળના એક ટાઇફોઈડના ફરદીને એ રૂઢિચુસ્ત શિલ્પ મુજબ ખળાત્કારે દૂધ આપતો હતો. ફરદી વારંવાર ઊંઘડી કરી એ દૂધ કાઢી નાખતો હતો. સાથે જમે તેવી ને ગમે તેટલી દવાઓ આપવા છતાં એ દૂધ ફરદીની રોજનીમાં ટકતું નહોતું. એટલે એણે લાચારીથી એ ફરદીને ખોરાક

આપવો બંધ થયો. એને એ ખાતરી હતી કે એ દરદી દૂધ વખતમાં મરી જશે. પણ એણે એ આશ્ચર્ય સાથે બેઠું, કે એ દરદીની તબિયતમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો થવા માંડ્યો. કેસમાં કોઈ ગૂંચવાડો થયો નહિ અને એ દરદી બીજા દરદીઓ કરતાં વહેલો સાબો થયો. આ અનુભવે એને વિચાર કરતો કરી મૂડ્યો, અને ત્યારપછી એણે પોતાના ટાઇફોઈડ અને અન્ય તાવોના દરદીઓ ઉપર પણ ઉપવાસનો પ્રયોગ કર્યો અને એનાં પરિણામો શ્લેષિત સારવાર કરતાં ઘણાં જ અડિયાતાં માલુમ પડ્યાં એટલે એણે આ નવા વૈદકીય સત્યનો આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. દરેક અગ્રગામીને સહન કરવી પડતી કમનસીબીઓ એને પણ સહન કરવી પડી, પણ છેવટે એણે શોધેલું સત્ય લોકમાન્ય થયું, તેમ જ બધી સુધરેલી કુનિયામાં એનો પ્રચાર થયો.

ડૉ. ડબ્લ્યુ પછી ડૉ. ટેનર, લીન્ડા હેઝાર્ડ, વાલ્ફર્સ હાન્કેલ, ખરનાર મેકફેડન, કેરિંગ્ટન, પ્યુરીન્ટન, મેકકોય, ટીલ્ડન, એલ્સકર, લીન્ડહાર અને બીજા અનેક નિસર્ગોપચારકોએ લાખો દરદીઓને નાનામોટા ઉપવાસ કરાવી લંઘનચિકિત્સાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી.

ઉપવાસ દ્વારા આરોગ્યના સિદ્ધાંતનો મોટામાં મોટો પ્રચારક ખરનાર મેકફેડન છે. એનાં પુસ્તકોએ લાખો માણસોને ઉપવાસની રોગનિવારક શક્તિમાં માનતા કર્યાં.

આ શાસ્ત્રની જગતભરની મોટામાં મોટી નિષ્ણાત લીન્ડા હેઝાર્ડ નામની બાઈ છે. એણે એની ૩૦ વરસની કારકીર્દિમાં ૩૦,૦૦૦ દરદીઓને ઉપવાસ કરાવ્યા છે, જેમાંથી માત્ર ૨૨ મરણ થયાં છે. અને એ બધા દરદીઓ અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા હતા, એમ શવછેદનથી પુરવાર થયું હતું. શાસ્ત્રીય રીતે કરવામાં આવતા ઉપવાસની સલામતીનો આનાથી બીજો કયો મોટો પુરાવો હોઈ શકે? એ પોતાના દરદીઓનાં ટેમ્પરેચર, નાડી, આસોચવાસ, લોહીનું દબાણ વગેરે દરરોજ

તપાસતી; એમના મળ અને મૂત્રમાં થતા ફેરફારો નોંધતી અને બે મરણ થાય તો શવછેદન કરીને પોતાના સિદ્ધાંતોની સમ્બાધ તપાસતી. આટલી બધી શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈથી એ કામ કરતી હોવા છતાં, એની સફળતાને કારણે, એ એલેમેથિકલ દાક્તરોના ક્ષેત્રનો ભોગ બની ગઈ હતી, અને એને લીધે જેલબંદી પણ સહન કરવી પડી હતી!

ઉપવાસ એ બેધારી તલવાર છે. એનાથી રોગો મટે છે, એ જેમ સાચી હકીકત છે. તેમ એના અયોગ્ય ઉપયોગથી અનેક રોગો થાય છે, એ પણ એટલી જ સાચી હકીકત છે. ઉપવાસના સાહિત્યમાં ૧થી ૧૨૦ દિવસ સુધીના સફળ ઉપવાસનાં અનેક વૃત્તાંતો છે. સામાન્ય માણસે લાંબા ઉપવાસ ઠીક નિસર્ગોપચારકની દેખરેખ સિવાય ન કરવા બેઠો. લાંબા ઉપવાસ દરમિયાન ઘણીવાર 'રોગનિવારક ક્રાન્તિ' દેખાડે છે, જેમાં જૂના દબાયેલા રોગો જીવંત અને જાગ્રત બને છે. આવે વખતે સામાન્ય માણસ ગભરાઈ જઈને હવાવાદનો આશરો લે છે અને એને લીધે આખો કેસ ચૂંથાઈ જાય છે કે પછી પ્રાણહાતક પરિણામ આવે છે.

એટલે જેમને નિસર્ગોપચારકની સહાય મળી શકે તેમ ન હોય તેમણે એક અઠવાડિયાથી વધુ લાંબા ઉપવાસ ન કરવા. અમુક અમુક સમયને અંતરે સંખ્યાબંધ દુર્કા ઉપવાસ કરવાથી લાંબા ઉપવાસ જેટલો જ ફાયદો થાય છે, અને ભોજન કાંઈ હોતું નથી.

હવે જે લોકો જાતે ઉપવાસ કરવા માગતા હોય, તેમણે તે કેવી રીતે કરવા તે વિચારીએ. શરદી, સળેખમ, તાવ, ગડગૂમડ અને એવી રોગો જેવા ઉશ્ચ વ્યાધિઓમાં રોગનાં પહેલામાં પહેલાં લક્ષણો દેખાતાં જ ઉપવાસ શરૂ કરવા બેઠો અને એ લક્ષણો ચાલ્યા ગયા પછી જ ઉપવાસ છોડવા બેઠો. ઉપવાસની સાથેસાથે જલોપચાર કરવો બેઠો. એનીમા, કટીસ્નાન, ચેકસ, જલધારા વગેરેનો

વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી ઉપવાસથી યતી શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા ઝડપી બને છે જ્યોત્સનાર વિષેની વિગતો એને જ્ઞતા સુજરાતી કે અમેજી પુસ્તકોમાંથી ભેઈ લેવી અમેજી ન જાણનાર વાચકોને જરૂરી માહિતી 'મારો જ્યોત્સનાર' એ નામના કાષ્ટર કનભપના પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે.

ઉપવાસ અને જ્યોત્સનાર એ બે ઉત્તર રાજીના રામખાણુ ઇલાને છે બે શરૂઆતથી જ એમનો આગ્રહ લેવામાં આવ્યો હશે, નો મોટા ભાગના કેસો ૮-૧૦ દિવસમાં જ સારા થઈ જશે.

ઉત્તર રાજીમાં ટાઈ ફાઈડ, મગ્ગો, ટાઈજીનો સોને, એપેન્ડીસાઈટીસ, કાલેરા, ઝાડા વગેરે અન્યાર્ગ સાથે સખ મ થરાવતા રાજીમાં આક્રમણની ઉત્તરતા મુજબ રોગ મટી ગયા પછી પચ્ચ રથી ૭ દિવસના વધારાના ઉપવાસ કરવા ભેઈએ, જેથી ઉત્તર પાચેસા અવધવોને પોતાની પુનરચના કરવા માટે પૂરતો સમય મળી રહે.

ઉપવાસ ફળરસોથી છોડવા ભેઈએ ત્રણેક દિવસ પછી ફળ અને કાચા ચાકલાલ ખોરાકમાં ઉમેરવા ત્યારપછી ફળ, રાધેલા ચાકલાલ, કાચલીયા, અને અનાજ કમશ ઉમેરવા ભેઈએ.

હડીલા રોગોમાં એકદમ ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી, એને પાંચે પહેલા શરીરને તૈયાર કરવું ભેઈએ આહારશુદ્ધિ, કસરત, મસાજ, સૂચરનાન વગેરેથી જીવનશક્તિ વધાર્યા પછી ઉપવાસ શરૂ કરવા ઉપવાસ પહેલા અને ઉપવાસ પછી, થોડાક દિવસ માત્ર ફળાહાર કરવો, આમ કરવાથી વધુમાં વધુ ઝડપથી અને ઓછામાં ઓછી તકલીફથી શરીરશુદ્ધિ થઈ જશે.

હડીલા રોગના રોગીએ ઉપવાસ દરમ્યાન નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

આરામ—ઉપવાસ દરમ્યાન શક્તિનો જેમ અને તેમ, વધુમાં વધુ સચય કરવા માટે અને

એટલો શારીરિક અને માનસિક આરામ લેવો. એટલા માટે આરામ, ડોય, પીન અને પ્રવચન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું શરીરમાં બે સારા પ્રમાણમાં સ્ફૂર્તિ હોય તો પ્રમાણસર ચાલવાની કસરત કરવામાં, આમને કરવામાં કે થોડા વખત માટે હળવું વાંચન વાચવામાં કરી જ હરકત નથી અવારનવાર દૃઢ સમય માટે રહેશે પણ સાસળી સહાય.

જ્યોત્સનાર—ઉપવાસ દરમ્યાન દરરોજ એનીચા લેવો ભેઈએ, જેથી જૂના અને નમેલા મળની જલદી નિકાસ થાય, એ ઉપરાંત સાધાન્ય રીતે હડા પાણીથી અવારનવાર શરીરશુદ્ધિ માટે દિવસમાં એકથી બેવાર સ્નાન કરવું તરમ પાણીના સ્નાન સાથે આજીનો ઉપયોગ કરવો એ ઉપરાંત ચામડીને મલોત્સર્ગ માટે સનેજ કરવા પેકસ, જલધારા, કટી સ્નાન વગેરેનો જરૂર મુજબ ઉપયોગ કરવો.

માનસિક શાંતિ—હૃદયને બે ઉપવાસ પર નિશ્ચાસ ન હોય, તો એલે કટી ઉપવાસ કરવા ન ભેઈએ અમધાણુ કે લવણીત દહીં બે ઉપવાસ કરે છે, તો એના શારીરિક લાભોને માનસિક ગેરલાયો થોઈ નામે છે આપણે મણીવાર છાપાપાં એવાં વૃત્તાં વાચીએ છીએ કે આજીમાં દટાઈ ગયેલા, રજીમાં ભૂલા પડેલા કે જહાજ ફૂલવાથી કોઈ એટ પર જઈ ચડેલા પાણીનો પૂરતો હવા મળતી હોવા છતાં અને પાસે પાણીનો પૂરતો જયો હોવા છતાં તેઓ આઠદશ દિવસમાં મરી ગયા હતા અહીં આજળ મરવું કારણ સ્પષ્ટ રીતે માનસિક હલ અને શારીરિક ન હલ, કારણ કે કોઈ પણ માણસ—બે એનું મન સમતોલ હોય તો—અઠવાડિયાના ઉપવાસ સાથે સહેલાઈથી ખેચી શકે છે.

ઉપવાસ દરમ્યાન ચોવીસે કલાક ચોખ્ખો હવા મળે અને આનહી વાતાવરણ હોય એ ખાસ જરૂર છે હડીલા રોગો માટે ભાગે એકલા ઉપવાસને મચક આપતા નથી, માટે ખોરાકનાં ફરો, કસરત, ડોડા,

આસોઅઘવાસ, મસાજ, સૂર્યસ્નાન, હવાસ્નાન, આસ્ટોથોપેથિક સારવાર અને હોમિયોપેથિક તથા બાયોકેમિક ઇલાએ તેમ જ નિરવીરા વનોષધિઓને નિસર્ગોપચારની સારવારમાં યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ.

ઉપવાસ છોડતી વખતે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને ખોરાક પર ધીમેધીમે

આવવું જોઈએ.

જહુ નાનાં બાળકો, અતિ વૃદ્ધો, ઓછી જીવનશક્તિવાળાં સ્ત્રીપુરુષો, ક્ષય અને પાંડુના રોગીઓ તેમ જ ઉપવાસ તરફ અત્યંત ધરાવતાર વ્યક્તિઓએ કદી ઉપવાસ ન કરવા.

★

તુલસીના છોડના પૂલ પાછળ 'પૂર્વજોએ કેટલી બધી લાંબી દહિ દોડાવી છે? એના છોડમાં હવા-શુદ્ધિ' સામગ્રી છે. એની પરિઠ્ઠા કરવાથી સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય ઉપર કાયમી લાભદાયી અસર થાય છે અને વિચાર તો કરો, આપણે ત્યાં તો મોટું 'હાથુ' સ્થાન બનાવી તેમાં વાવેલ તુલસીની પ્રદક્ષિણા-પૂલ કરવાના ચાલ પાછળ પણ લાંબી યોજના છે. સ્ત્રીના નાકની સમાંતર તુલસીછોડ આવવાથી તુલસીમાંથી નીકળતી હવાનો પૂલરણ પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકે છે. જળી એમ પણ કહેવાય છે, કે જે પીવાથી મૂત્રપ્રાય બનેલાને પણ તે તુલસીનો રસ પાવામાં આવે, તો એ લગરી બધું છે. એ શરીરના કંનેના નાસા કરે છે.

કાંઠે વાઈને તાવ આવે, હારે તુલસીપાનના રસમાં થોડું 'મીઠું' મેળવી ગરમગરમ આપવામાં આવે, તો એના એવી બીજી કોઈ ઔષધિ પણ નથી. વિપહર જ તુલસીના ફંદાથી થતી વેદના એ હરે છે. બીજીની વેદના મટાડવા માટે તુલસીના રસમાં મીઠું નાખી આપવામાં આવે, તો તે ઘણી જ ઓછી થઈ જાય છે. નાના બાળકના કાનનું 'કંઈ' કે એની સરસી માટે તુલસીછોડ એક કંઈપણ સમાન છે. એના રસનાં બે ટીપાં બાળકના કાનમાં નાખ્યા અને એ રસ પિવડાવો. લૂ લાગે તો પણ તુલસીને ઉપયોગ કરો.

તુલસીનાં 'સૂકાં પાન'નો બૂકો મહાનમાં નાખવાથી મચ્છર ઓછા થાય છે; માટે જ મહાનની આસપાસ વિવિધરંગી ફૂલ કે વૃક્ષની સાથેસાથ લિલ્લિલ પ્રકારના તુલસીછોડ રોપવાની ખાસ જરૂર છે.

મુખવાસ માટે પણ તુલસીપાનનો ઉપયોગ કરો. મુખ સ્વચ્છ થશે, દુર્ગંધ બંધ થશે અને અપચો, અકચિ વગેરે જતાં રહેશે ને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે.

તુલસીનો છોડ આંગણમાં વાવો.

✱

'તમે આવા સમજી માણસ થઈને ધંધામાં આમ સારું 'મોટું' કાં બધાવો છો?' એક સમજી વેપારીને પૂછ્યું.

'શું કરીએ ભાઈ? ઘણું જ લાગી આવે છે, પણ સંભોગો જ એવા છે, કે એમ કર્યા વગર ચાલે એમ નથી.'

✱

'અરે ભાઈ, તમે તો બહો છો, કે ખુશામત બહુ જરૂરી ચીજ છે. તમે આટલા સ્વતંત્ર વિચારતા, તમારાથી કોઈની આવી ખુશામત થઈ જ કેમ શકે?' એક મોક્ષવિદાત જીવાનને પ્રશ્ન કર્યો.

'એ બહુ જ ધરાવત સમજી છે.' અને એમ કરતું કંઈ બમતું હશે? પણ સંભોગો જ એવા છે, ત્યાં બીજો શો ઉપાય?'

✱

જડભરત મુનિ

દેખક

શ્રી. કૃષ્ણવીર ના. પાઠક

મીમંસુ ભાગવતમા અનેક પાપનહારી આપ્ત્યાનો છે તેમા જડભરત મુનિનું આપ્ત્યાન આત્માના રમેશ્વરપ્રધાન સુખમા અન્વય બિધપદ સહી પદરી એક ધારી પશ્ચ કામ વિના શાત ભેરી રાકાય નહિ, મનના ભાવસ્વથી સદાય મગજના જ્ઞાનવતુ દરકરાયેલા અને ઉત્તેજિત રહ્યા કરે. સત્તા, પ્રકાર અને સુખની શોધમા શતદિવસ માનની ભગ્યા કરે અને દિવસને અતે થાકાને પધારીમા પડ્યા છતાં શાંત થઈ રાકે નહિ જડાવત્યામા દરિયા સિવિલ થયા છતાં મન શાંત પડે નહિ, છવનને અતે અન્વયો અને અસંતોષ છવને મૂઝવ્યા કરે આર્થિક, રાજકીય કે સામાજિક કાર્યો કરીને ધોરી સંસ્થાઓ ચલાવનાર ભગ્નિઓ પણ કેટલીક વાર અન્વય છવનમા અસંતોષ અને સામાજિક છવનમા સુખેશી કામ કરવામા નિમ્મળ જતી આવૂમ પડે છે તેની ખાજી પણ 'મહાવાક, મે ક્યું ને હું કહું' એજ શક્તિ દોષ એજ કામે છે એક પ્રાચીન લોકકવિએ સ્તર લીટીમા ક્યું સુદર વર્ણન ક્યું છે એ હશે છે

ત્યાગો યુથો યુથયતાદધિકો મતો મે, વિદ્યા વિમ્બવતિ તં યદિ કિ ભવીમિ ?
શૌર્ધ દિ નામ યદિ તત્ર નમેષ્ટરત્વ તેષો, તસ્ય ત્ર્યં ન ચ મદો દિ વિચિત્રમેતત્

સેહડા સહસ્રલોભા ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે એવો ભાનુ માણસ જે વિદ્યાન હોય તો તો પચ્ચ જ યુગી અને એવો ભાગી, વિદ્યાન પુરુષ ચારવીર હોય તો તેને નમસ્કાર છે, પરતુ ત્યાગ, વિદ્યા અને શૌર્ધ ત્રણે વસ્તુ હોવા છતાં 'હું કહું' ને 'મે કહું' એવા મદ ન હોય, તો એ વસ્તુ વિરલ ક્ષમજવી એવા વિરલ પુરુષવતુ હજાત જડભરત મુનિ પૂરે પડે છે

જે મના નામ ઉપરથી આપણા આ જ્ઞાત્રીપત્ર નામ ભરતજડ અથવા ભારતવર્ષ પશુ, એ રાજર્ષિ ભરતની આ કથા છે તેમને મહારાજા અજનાસ પણ કહેતા

એકવાર ભરત રાજા અરીસામા પ્રજા ભેતા હતા, એ વખતે એમની નજરે મુછોને એક વાળ સફેદ થયેલી જણાયો તરત જ એ નુમુછ રાજાની દષ્ટિ સમક્ષ વૃજાવરુદ્ધા, શ્વત્યુ અને પુનર્જન્મ આવીને ખડા યર્ધા સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર મનાતા. ઋષભદેવના વારસ તરીકે રાજકુમાર અજનાસ ગાદીએ આવ્યા હતા તેથી તેમને જ્ઞાત્રીપત્ર સામ્રાજ્ય વારસામાં મળ્યું, તે જ પ્રમાણે ઋષભદેવજીના ત્યગ્રાગ અને વૈરાગ્યનો પણ વારસો મળ્યો હતો અને એ વારસાને રાજર્ષિ ભરતે સપૂર્ણપણે શોષાવ્યો

ઈદ્રને પણ ઈર્ષા થાય એવું ભરતજડનું

મહારાજ્ય, રાજમહેલની વિપુલ સમૃદ્ધિ, પ્રેમજા અને સુદર રાણીઓ, હેતાળ મિત્રો અને અનુચરો, રાજસક્ત મંત્રજનો વગેરે ઔદિક સ પતિથી વિ ટળાયેલા ભરત રાજાએ પોતાના સારીર ઉપર ઉત્તરાવસ્થાની નિશાનીરૂપ સફેદ વાળ ભેતા જ, પોતાના પાંચે પુત્રોને બાલાવી રાજ્ય વહેચી દીધું અને પોતે તપ કરવા વનમા ચાલી નીકળ્યા

ગજામેયાની સહચરી જેવી ગ હડી નહીના મનોહર કિનારા ઉપર પુલહાશ્રમ નામની પુનિત તપોભૂમિ આવેલી હતી દૂરદૂર દિમાલયનાં ઊંચા શિખરો ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપતા ઊંચાં હતાં ખજે કિનારા ઉપર વૃક્ષરાશિ ઝૂકી રહી હતી વેદની ઋચાઓ જેવું સુદર ગાન કરતી ગ હડી નહી કલકલ નાદે વહી વહી હતી એવા શાત પ્રસન્ન રવળે ભરત રાજાએ પોતાની પર્જકુટિ,

મુનિનો જીવ, હરણુરૂપે અવતરીને એ જ આશ્રમમાં વિચરવા લાગ્યો. આશ્રમવાસીઓ એ મૃગને ભરત મુનિનો અવતાર માનવા લાગ્યા. સંવારથી સાંજ સુધી એ હરણુ નદીકિનારે આવેલી ભરત મુનિની પશુકુટિના ચોખાનમાં શાંતિથી બેસતો. મૃગનું સ્વભાવ-જન્ય ચાંચક્ય આ હરણુમાં ન બેઠેને સૌ એને મૃગદેહધારી ભરત મુનિ જ કહેતા. મૃગ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરી મૃત્યુ પામ્યો.

ત્રીજે જન્મે ભરત મુનિ અગિરા નામના એક સદાચારી બ્રાહ્મણને ઘેર અવતર્યો. એ બ્રાહ્મણને આઠ દીકરા અને એક દીકરી એમ નવ સંતાન હતાં. તેમાં સૌથી નાનો પુત્ર એ ભરત મુનિનો અવતાર હતો. એમને પૂર્વજન્મનું તીવ્ર ભાન હતું. રાજર્ષિ ભરતે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને મેળવેલી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ, ચિત્તની અપૂર્વ શાંતિ-મૃગખાળના સમાગમથી નષ્ટ થઈ હતી. કયા-માયા અને પરોપકારની ભાવનામાંથી આસક્તિ પેદા થઈ અને પરિણામે પોતાના ધર્મધ્યાન અને ભક્તિ સર્વ કંઈ ખાલુએ પહ્યા રહેતાં, એ વસ્તુનું સતત ભાન ત્રીજે અવતારે પણ ભરત મુનિને ખરાબર હતું. એટલે એમણે ખાળપણથી જ મૌન ધારણુ કર્યું. માખાપ, ભાઈભાંડુ બોલાવે તો પણ કશો જવાબ આપે નહિ. ટગરટગર સામે બેઈ રહે. કોઈ વાર ખડખડાટ હસી પડે, તો કોઈ વાર રડી ઊઠે. મનમાં આવે તો ખાચ, નહિતર દિવંગ્ના સુધી ભૂખ્યા રહે. આમ એ બ્રાહ્મણ-પુત્ર મોટો થવા લાગ્યો. ઉંમરલાયક થતાં એના પિતાએ જનોઈ આપવાનો વિચાર કર્યો. પિતાએ ઉપવીત સંસ્કાર તો કર્યો, પણ ગાયત્રી મંત્ર ભણાવવા બેઠા તો મોં ખોલ્યું જ નહિ. સામું તાકીને બેસી રહ્યો. ખાપ કંટાળ્યો અને 'આ જડ જેવો છોકરો કશું ભણશે નહિ.' એમ ધારી ભણાવવાનું છોડી દીધું.

માખાપના મરણ પછી એના ભાઈઓએ વિચાર કર્યો: 'આ મૂઠને કાંઈક કામે લગાડવો બેઈએ. હવે જીવાન થયો. કંઈક કામ કરે

તો ઠીક.'

આમ પિયારી' એને એતરમાં કામે લઈ ગયા. જડભરતે તો હાથમાં કોદાળી-પાવડો લીધાં અને કામ શરૂ કર્યું, પણ જડભરતને મન પોતાનું પારકું એવું કશું હતું નહિ. જે કોઈ-કામ આપે એવું કામ કરે. ભાઈઓ શિડાય તો એની સામે આંખો ફાડીને તાકી રહે. જીલથી કશો જવાબ ન વાળે. તેમ મનમાંય કોધ ન કરે. ચહેરા પર કશાં રાગદ્વેષનાં ચિહ્નો ન દેખાય. આવા દીકારે બેઈ ભાઈઓ કંટાળ્યા. જડભરતે એ બેઈને વરનો ત્યાગ કર્યો અને મનમાં ઈશ્વરચિંતન કરતા થયેચ્છ વિહરવા લાગ્યા. જે કોઈને, જ્યાં કંઈ, ઉપયોગમાં આવે ત્યાં પોતે ઉપયોગી થતા. ચાહીને કોઈ કામ ઉપાડતા નહિ, તેમ ચાહીને કોઈની સાથે સંબંધ ખાંધતા નહિ. આવી પરમહંસ ક્ષામાં તેઓ વિહરવા લાગ્યા.

એક વખત સૌવીર દેશને રાજ રહુગણ પાલખીમાં બેસીને કપિલ મુનિના આશ્રમે જતો હતો. રહુગણ રાજ જ્ઞાની અને પ્રભુપરાયણ વૃત્તિવાળો હતો. પાલખી ઉપાડનાર ભાઈઓ વારંવાર ખસા ખદલતા જતા હતા. રસ્તામાં એક નદીતીરે રાજ રહુગણે મુકામ કર્યો. ભાઈ લોકો થાક્યા હતા, એટલે એમણે કોઈ મદદનીશની શોધ શરૂ કરી. આસપાસ તપાસ કરતાં આપણા આ હજપુટ શરીરવાળા જડ ભરત મુનિ એમની નજરે પડ્યા. કંઈ એક સાકું કપડું વીંટાળેલું હતું, પગ ઉઘાડા હતાં, મારેથી વાળની લંટો ખસા ઉપર પડતી હતી. સદાય હસતા અને પ્રસન્નચિત્તે ઊભેલા જડભરતને એતાં જ ભાઈ લોકોને આનંદ થયો. 'આલ તને રાજ રહુગણ બોલાવે છે.' આમ કહી રાજનો માલુસ જડભરતને તેડી લાવ્યો.

મુકામ ઉપજ્યો એટલે જડભરતે તો રાજની સામે નજર પણ ન કરતાં થાકેલા ભાઈઓને મદદ કરવાના હેતુથી પોતાની ખાંધ

પાલખીને આપી અને હડપથી ચાલવા લાગ્યા.

નીચી નજર કરીને જડસરત ચાલતા હતા. દષ્ટિપૂર્વે વ્યક્ત પાદમ્. એ વચન અનુસાર તેઓ પગલેપગલે નિરીક્ષણ કરતા જતા હતા. જીવજીતુ આવતા તેઓ લાખી ફાળ ભરતા હતા. આમ થવાથી પાલખી ઉંચીનીચી થવા લાગી અને રદગણુ રાખને અચકા લાગવા ખાડયા આથી રાખ રોપે ભરાશે અને બોલશે- 'સરખી રીતે ચાલો અચકા કેમ લાગે છે ?'

‘મહારાજ, અમારો વાંક નથી આ એક નવતર આદમી આવ્યો છે, એ સગ્ગો ચાલતો નથી ખામજી’ સાંભળતા જ રાખએ પડદો દૂર કર્યો અને નવા માણસ તરફ ભેધું સંકેત હસીને, મજાગીભર્યા અવાજે રદગણુ રાખ બોલ્યો ‘કેમ અધ્યા, તું તો ખારસો નહોતો તગડો છે, મરજી’ ચાલતાં ભાર લાગતો હશે કેમ ? લથડિયાં કેમ ખાય છે ? શીથો ચાલ, નહિતર તને જરા કંઠો કરવો પડશે.’

રાખના આવા ઠોક અને અભિમાનભર્યા વચન સાંભળી જડસરતે પાછું વળીને એની સામે ભેધું અને પછી સંકેત હસીને જવાબ આપ્યો. સાચે જ વચનનો ઉપયોગ કરતા એ મુનિગાજની તેજસ્વી વાણી સર્વના ઓજસ્વી, ચોપક કિરણોની પેઠે રદગણુ રાખના કાને પહી.

“હોશુ શું ને નીશુ શું ? જડ શું ને પાતળુ શું ? એ ઠાણુ જાણે છે ? આ લોકડાની ખેમડી પાલખી, માટીના ખેમડા ખજાર ઉપર પડી છે લોકડાના સુદર રંગેલા ઢાંડા, હાડમાસ ઉપર ચામડી લપેટેલા ખજા ઉપર મૂકેલા છે ચાર માટીનાં માનવી એક માટીના પિંડાને પાલખીમા બેસાડી લઈજાય છે તું મને મારવાની ઘીક ખતાડે છે, પણ મારણુ શું ને બિલાડવુ શું એની તો તને ગમ નથી મોટો જ્ઞાની થઈને ફરે છે અને પ્રમુશ્નની પેઠે કપિલ મુનિના આશ્રમે ચાલ્યો છે, પણ મારવાથી આ દુનિયામા કોઈ સુધર્યો જણ્યો છે ?” આમ કહીને જડસરત ચાલ થયા.

રાખ પાલખીમાંથી બહાર મો સખી

એકાગ્રપણે આ અમૃતવચનો સાંભળી રહ્યો હતો એણે એકદમ પાલખી ઊભી રખાવી અને તેનીજે ઊતર્યો જડસરતના પગમાં પડીને બે હાથ ભેડી તે બોલ્યો ‘મને માફ કરો, મહારાજ ! તમે કોઈ સાધારણ આદમી નથી તમે કોઈ મહાજ્ઞાની પરમહંસ છો દુનિયામા સિદ્ધુ દેશને આ રદગણુ રાખ કોઈથી ડરતો નથી, પણ મને સાચા બ્રાહ્મણોનો ડર રહે છે હું કપિલ મુનિ પાસે મુક્તિનો માર્ગ જાણુવા જતો હતો મને લાગે છે કે કદાચ તમે પોતે જ કપિલ મુનિ હશે અને મારું પારણુ કરવા માગતા હશે મને લાગે છે અને સાચી વાત કહે. આપને કુખી કંઠાથી મને ખાપ લાગ્યું છે તેમાથી ઉગારો.’

રદગણુ રાખની નમ્રતા ભેઈ સરત મુનિ બોલ્યા “આ જગતમાં બધા પાપનુ મૂળ ભેઈએ તો તે માણસનું અભિમાન છે હું પાલખીમાંથી ઊતરીને મારે પગે પડયો, હું હાથ ભેડીને વિનયવાળાં વચનોથી મારી માફી માગે છે, પણ એની પાછળ હજી સાચી મમજ, ખર જ્ઞાન નથી નહિતર મારા જેવા જ પથભૂતના ટેહવાળા આ બીજા ભોઈ છે, એમની માફી કેમ માગતો નથી ? જે નજરે પડે એ માણસને પકડી લાવીને ચા માટે પાલખીએ વળગાડે છે ? અને પોતે આટલી હથપથ અને સશસ્ત્ર હોવા છતા બીજા માનવીને ખસે ચડીને ચા માટે ચાલે છે ? આ બધું તારું અજ્ઞાન અને અભિમાન છે હજી તારી જીભ ‘હું સિદ્ધુ દેશનો રાખ’ એવા વચનો બોલે છે, પણ એમા તારા વાંક નથી” કહીને સરત મુનિએ પોતાની નજર જમીન તરફ નીચે ઢાળી અને પોતે ઊંડાણમાંથી બોલતા હોય તેમ કહ્યું ‘હું’ પણ તારા જેવો જ રાખ હતો તે મહારાજ કલસદેવનું નામ સાંભળ્યું હશે એનો અજ્ઞાસ નામનો રાજકુમાર જે પાછળથી સરત નામે પ્રસિદ્ધ થયો, તે અત્યારે તારી સામે ઊભો છે.’

‘રાજર્ષિ સરત તો સ્વર્ગવાસી થયા ?’

રહુગણુ રાજા વચ્ચે બોલ્યો.

‘રાજર્ષિ સરત સ્વર્ગવાસી નથી બન્યા.’
જડસરતે શાંતિથી કહ્યું: ‘રાજપાટ છોડી
પુલહાશ્રમમાં તપ કરતાં સરતને એક હરણના
બચ્ચા ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી. તે એટલે સુધી
કે મરતી વખતે એમને જીવ એ જગ્યામાં
વળગી રહ્યો અને તેમને હરણને અવતાર
લેવો પડ્યો.’

‘અરે રે!’ રહુગણુ રાજાએ નિઃસાસો
મૂક્યો. ‘પણ—’ સરત મુનિના ચહેરા ઉપરથી
ઉઠાસીનતાની છાયા હટી ગઈ અને પ્રસન્ન
અવાજે તેણે આગળ બોલ્યા: ‘પણ સદ્ભાગ્યે
એ મૃગને પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન રહ્યું
અને એ આશ્રમમાં જ શાંતિથી પોતાનું
જીવન એણે પૂરું કર્યું.’

‘પછી ?’

‘પછી આ જન્મે અગિરા નામના પ્રાણીને
ત્યાં એ અવતર્યો, પરંતુ ઇચ્છરૂપાથી એમને
પૂર્વજન્મમાં આસક્તિથી થયેલી અવદશાનું

સંપૂર્ણ જ્ઞાન રક્ષાથી કાઢીની સાથે કશે
સંબંધ રાખ્યા વિના અવધૂત પેઠે વિચરવા
લાગ્યા. અને દૈવયોગે તારા માણસોની ડપડે
ચડી જવાથી તારી પાલખી ઉપાડવા
આવી લાગ્યા.’

‘મહારાજ! મને ક્ષમા કરો.’ રહુગણુ
રાજાએ ફરીથી સરત મુનિના ચરણ પકડી લીધા.
હબરે વર્ષની તપશ્ચર્યાથી, વિદ્વતાથી જે જ્ઞાન
ન મળે તે આપના સ્વાનુભવ અને સંતસમા-
ગમથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. હું આજે કૃતાર્થી
થયો છું.’ આમ બોલી તેમણે કોઈ કોઈ
તરફ ફરી કહ્યું: ‘જાઓ, તમે તમારી ઇચ્છા
હોય ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. હવે મારે જ્યાં જવું
હશે ત્યાં હું પણ ચાલતો જ જઈશ. મારા
પગમાં તો શક્તિ હતી, પરંતુ મનમાં શક્તિ
નહોતી તે આ મહાત્માનાં દર્શનથી મને આજે
પ્રાપ્ત થઈ છે.’ રહુગણુ રાજાનાં વાક્યો
સંભળ્યાં ન હોય તેમ જડસરત મુનિ પહેલાંની
માફક સ્વેચ્છાએ વિહરવા લાગ્યા.

આપણી જીવનપ્રક્રિયાને કોઈબોલીની કાપામાં મૂકવી હોય, તેા પેલા રાજાની વાત પેઠે ‘ખાધું પીધું’
ને રાજ કહ્યું. જરાખર છે. સવારે ઊઠી, નિત્યકર્મથી પરવારી, નોકરીપદે જવું; સંજે પાછા આવી,
જમી કરી સૂઈ જવું એ જ છે આપણો રોજિંદો કાર્યક્રમ. એમાં ન મળે નવીનતા કે ન મળે રસ. એવું
એ જ ધરેદિયું જીવન. નિઃદયથી કેમ ન કંટાળી જવાય ?

આપણને યાદશક્તિ રાખી છે પણ તેના ઉપયોગ કેવા કરીએ છીએ ? ભૂતકાળમાં મને પેલાએ આમ
કહેલું ને તેમ કહેલું; ફલાણાએ મારે ઘેર આવતા લાટવા મોકલેલા ને વધારાનું બીજને તાખી લીધેલું—એવી
એવી તેા કંઈ પાર ન આવે એવી વાતો કાઢા બીજના દોષો જોવામાં આપણી રટીસાદી શક્તિ ખર્ચાય છે.
આ યાદશક્તિનો ઉપયોગ માણસ સૌપ્રથમ પોતાના જ દોષો જોવામાં કેમ નથી કરતો ? પ્રગતિમાર્ગે
‘મયાણુ કરવાનું’ એ જ મુખ્ય સાધન છે.

એ સાધન ગણિતો યોગ્ય સમય સુધા પહેલાંની પાંચ મિનિટ—સાત પાંચ નહીં ત્યારે મન દિવસભરના
ખતાવોનું સ્વતંત્ર રીતે મૂલ્યાંકન કરી શકે, થયેલી ભૂલોને સંભાળવાની તક મળે, એવી ભૂલો ફરીથી ન થાય
તેનો નિશ્ચય કરી શકાય.

દરરોજની ભેગી થયેલી આ પાંચપાંચ મિનિટો—નહિતર બીજ રીતે ચેટકાઈ જતાં તમારાં કાર્યો,
અને એ કાંઈ ઘસારાં જતી તમારી જીવનશક્તિને બચાવશે. બીજ વધુ પચ્ચીસ વર્ષ જીવવાની તક મળશે
અને જીવન દરમિયાન કરેલાં નાનમોટાં દબરે કાર્યોમાં આ શક્તિસમીક્ષા સંજીવની બની રહેશે.

પક્ષીઓની દુનિયા

લેખક
શ્રી. વિજયગુપ્ત મૈયા

શ્રી મૈયાને કુદરતના અવલોકન અને અભ્યાસનો કારો શોખ છે આ વિષયના લેખન તેઓ શુભરાતના બાળીના વૃત્તપત્રોને માસિકોમાં કરે છે આ લેખમાં એમણે એવા પક્ષીઓના પરિચય કરાવ્યો છે, જે આ ઋતુમાં આપણા આજીવનમાં, ખાનમાં ને ખેતરોમાં આવશે કુદરતમાંથી સૌંદર્ય અને આનંદનું પાન કરવા ઇચ્છનારને આ લેખનું પાંચત રસકાચી થશે

તમને ઘણી નવાઈ લાગશે, પરંતુ આ સૂક જ્યારે તમારા હાથમાં આવશે, ત્યારે તમારા આજીવનમાં આમને ગોંદે, સીમમાં અને ખેતમાં, ખાજ-ખગીયામાં અને ફરિયાદો અને કંઈતનાં હજારો અને લાખો પક્ષીઓ પાંકાં પાચસાત હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરી શિયાળો ગાળવા આખાં હશે તમે કદી તેમના વિષે વિચાર કર્યો છે? પક્ષીનું જીવન તો અજાણ્યપીના સડાર છે આ લેખ તમને તેમાં ડોહિયું કરાવશે, તમને વિચાર કરતા કરી મૂકશે અને પછી તો એ તમને સજન-હારની સ્પર્શમાં રસ હશે, પ્રકૃતિ ઉપર પ્રેમ હશે, કુદરતની ખસિહારી બેઈને મુગ્ધ યવાની તમારી વૃત્તિ હશે અને ઈશ્વરે તમારે માટે નિર્મેણ નિર્દોષ આનંદ માણવાની તત્પરતા હશે, તો તમે કુદરત સાથે અને એ રીતે સહિના કરતાં સાથે એકતાન ખની શકશો

તમને વન-વગડામાં લાટકવાની ટેવ ન હોય તો ઈઈ નહિ, ખજૂ છેડે જવાની જરૂર નથી, આમને ગોંદે કે શરેંગના પાંદરમાં તમે જરા કાન ઈઈ સાંભળો

‘ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ’

ઓળખ્યો એ કોનો અવાજ છે? તમને યાદ છે કે પાંચ મહિના યમા આ પછી જરાય દેખાતું ન હતું? અને હવે એમણે ‘ચિ-ચીપ’ એ ક્યાંથી આવી પહેલું? એવું નામ દિવાળીગોડો ફરોરા પડેલા તે આવી જાય છે અને ફરોરા તથા દિવાળી જેવા આવતા મોટા તહેવારોની એ વધાઈ આપે છે પણ આ પછી પાંચ મહિના ક્યાં ગયું હતું? હ તકલા

કહે છે, કે દોળી ઉપર તેના માથામાં એક દાણો ઊંચે છે અને એ દાણો તેને અદૃશ્ય કરી દે છે ફરોરા પર એ દાણો ખરી પડે છે એટલે દિવાળીગોડો પાછો દેખાય છે! કલ્પના તો ખજૂ સરસ છે ને? હુયે નાનાં હોને, ત્યારે એ દાણો મેળવવા માટે જખો હોને, કે જેથી નિશાળમાં જમારે ગણિત ન આવડે, ત્યારે મારતરની સોડીથી ખચવા અદૃશ્ય રહી શકું! પછી તો મને પક્ષીની દુનિયાનો રંગ લાગ્યો. હુ તેમના જીવનમાં ઊંડો ઊતર્યો અને મારી નિરાશા વચ્ચે મને ખબર પડી કે દિવાળીગોડો કોઈ દાણાથી અદૃશ્ય નથી થઈ જતા, પણ દોળી આવતા પ્રત્યેકપતિ માટે રૂપાળા હિમાલય અને તેની પજુ પેસે પાર હજારો માફ દૂર ઉત્તરખડમાં ચાંદ્યા જાય છે અને ફરોરા પડેલા તેઓ પાછા આપણે આજણે હાજર થઈ જાય છે, દિવાળીગોડાએ અને આમ નિરાશ કર્યો અને મારે જેમતેમ કરીને ગણિત રીળી સેવું પશું!

તમે માનો કે ન માનો, પણ કેટલાક પક્ષીઓ વરસમાં એવાર પોરાક બદલે છે અને સરવજનને સલકાવાળો પોરાક પહેરે છે તમને આ વાત કલાચ ગણે નહિ ઊતરે, પણ ફરોરા ઉપર તમે આ દિવાળીગોડાના રંગ બેઈ રાખો અને પછી દોળી ઉપર તે હિમાલય ખજૂ લીડી જાય તે અરસામાં તેના રંગ જુઓ એટલે ખાતરી થશે તે વખતે એ વરરાજાએ એવા સુદર, ધીંગા અને કાળા વાવા સજી લીધા હશે કે તમને એમ જ લાગશે કે શિયાળામાં નોયેશું તે આ પક્ષી જ નહિ!

પણ અહીં તમને ખીજ વાત પણ કહી દઉં. મોટા સાંજનાં પક્ષીઓ એકપત્નીવ્રતધારી છે. એમનું બેઠણું જિંદગીભર નસે છે. એટલે દર વરસે તેઓ લશ કરે છે, કે એમનું દાંપત્યજીવન શિથિલ છે એમ ન માનશો. મનુષ્યોની સરખામણીમાં તેઓ ઘણાં જ ચારિત્ર્યશીલ છે, ઘણાં જ સંયમી છે; પરંતુ જ્યારે તેમનો ઋતુકાળ આવે છે, ત્યારે કેટલીક ભતનાં પક્ષીઓમાં નરનો સાદો રંગ લલકારવાર ખની જાય છે અને ઋતુકાળ જતાં એ રંગ ખેરગા ચોશાક પાછો ઊતરી જાય છે. એમનું કુટુંબજીવન ખૂબ પ્રેમાળ છે, આપણે ત્યાં હોય છે, તેમ તેમનામાં કુટુંબકલેશ નથી, પતિપત્નીનાં હથડાં નથી; રિસામણાં અને માર-ઝૂડ નથી, છૂટાછેડા પણ નથી !

પક્ષીઓની મુસાફરી ઉપરથી હું તમને શુદ્ધી જ વાત ઉપર લઈ ગયો છું. ને ? પક્ષીઓની દુનિયાની સૌથી અદ્ભુત વાત આ મુસાફરીની છે; એટલે હવે હું તમને તેની રસિક વાત જરા વિસ્તારથી કહું. આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવે છે, તે બધાં પરદેશી પંખી છે, બધાં તો નહિ; કારણ કે કેટલાંક દ્વિમાસ્યમાંથી અને કેટલાંક ઉત્તર દ્વિદમાંથી પણ આવે છે; અરે, કેટલાંક તો આપણા પેદાશના પ્રાંતમાંથી પણ આવે છે ! શુજરાતમાંથી અને આણમાંથી કેટલાંક પંખી શિયાળામાં કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં આવે છે; પરંતુ પહેલી વાત આપણે પરદેશના પંખીની ઠરીએ.

આપણે ત્યાં દર શિયાળે છેક યુરોપમાંથી, સાઈબીરિયામાંથી, મધ્ય એશિયામાંથી અને જૂની દુનિયાના તમામ ઉત્તરાખંડમાંથી પક્ષીઓ આવે છે. ખાસ્સા પાંચસાત હજાર માઈલની મજલ કાપીને એ આવે છે, નવાઈસરેલી વાત છે ! પરંતુ એનાથી પણ નવાઈની વાત એ છે, કે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં વસનારી એક ભતની વાખગલી દર શિયાળે દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં જાય છે અને દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં શિયાળો આવે એટલે પાછો ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં જાય

છે ! અને આવવાજવાનું આ અંતર કેટલું ઘણું તેનો ખ્યાલ આવે. છે ? ખાસ્સા પચીસ હજાર માઈલ !

આ વાખગલી હજારો ગાઉ સુધી જમીનને આશરો લીધા વિના ઊડે છે. આપણે ત્યાં દરિયાકાંઠે એક ભતનું નાનકડું પંખી આવે છે, તે કયાંય અટકવા વિના બેહજાર માઈલની મજલ કરે છે. ખીજું એક પાણીકાંઠાનું નાનકડું પંખી જરાય વિસામો ખાધા વિના એકધારા ત્રણ હજાર માઈલની મુસાફરી કરે છે. અને આદમ્બરોસ નામનું પંદર ફૂટની પાંખો ધરાવનાર એક પંખી દિવસોના દિવસો સુધી વિસામો ખાવા જમીન ઉપર આવ્યા વિના દરિયા પર રહે છે અને ઊડ્યા કરે છે. અરે, બેચાર આંગળ જેવડા નાજુક પંખી પાસેરાસસી વિમાન પણ કંઈ હિસાબમાં નથી !

તમે પૂછ્યો કે દર વરસે હજારો ગાઉની આવી આવજાવનો હેતુ શો ? તમારી જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે. ઉત્તરાખંડમાં શિયાળામાં ખરફ પડે છે. ટાઢથી કંઈ પંખી ડરતાં નથી. કુદરતે તેમને એવાં લૂગડાં પહેરાવ્યાં છે, કે શિયાળામાં એમને જરાય ટાઢ ન વાય અને ઉનાળામાં બહારની ગરમી એમનાં પીછાને લેદીને શરીરને ન લાગે ! કુદરતે પણ કેવી ઠરામત કરી છે ! પણ ખરફ પડવાથી અને ઝાડ-ખીડ પાંદડાંવિનાનાં ઘઈ જવાથી પંખીને ફળ-ફૂલ અને જીવડાં નથી મળતાં, એટલે તેઓ દ્વિદસ્તાન જેવા દેશમાં આવે છે. જ્યાં શિયાળામાં પણ ફળફૂલ, દાણા, જીવડાં બહુ મળે છે; પરંતુ તેઓ ખરફ પડવાની રાહ નથી ભેંતાં. ઉત્તરાખંડમાં પાનખર આવે એટલે તેઓ ત્યાંથી રવાના થઈ જાય છે, અને તે પણ કેટલી નિયમિતતાથી ! દર વરસે તેઓ ત્યાંથી રવાના થાય તેમાં અઠવાડિયાં તો શું પણ દિવસોનો ફેર પણ ભાગ્યે જ પડે છે. કોણ એમને કહેવું હશે કે હવે ઉત્તરાખંડ છોડવાનો વખત આવી ગયો છે ? અદ્ભુત વાત છે ને ?

પણ આ તો હજી એક જ અજાયબી ઘઈ.

તમે વિચાર તો કરો, કે ક્યા જર્મની અને ક્યાં શુજરાત-કાઠિયાવાડ અને સીધાન ! વિમાનને મુખથી પટોદરા જવું હોય, તો નકશા કાઢે અને વિજ્ઞાનના કંઈક સાધન ઉપેક્ષે પણ આ જે આગળનાં પખી નેવેથી નયાનગર આવવા નીકળે, ત્યારે એની પાસે ન હોય નકશો, ન હોય દોકાયાં, ન હોય સેક્રેટ અને ન હોય એમને અશાશ-રેખાશ કે દિશાઓનું જ્ઞાન. તમે દિવાળીધોડાને પૂછો કે 'અરે સાઈ, તું છેક સાઈબીરિયાથી દિવાલય ઓળંગીને મુંબઈના આઝાદ મેદાનમાં કેમ આવ્યો ?' કહાય એ તમારા મૂખોઈ ઉપર પૂછી જાયીનીથી કરી 'ચિન્થીપ, ચિન્થીપ' કરવો હસનોહસવો જોડી જશે !

હવે મને લય છે કે તમે માનવાને આનાકાની કરશો. પરંતુ આ વાત સાચી છે કે ઉત્તરખંડમાંથી પહેલા રવાના થનાર તો ખમ્બા, હોમ છે, જેઓ હજી થોડા અકવાડિયાં કે બે'ક મહિના પહેલા જ ત્યાં જન્મ્યા હોય છે ! એમનાં માખાપ તો પાછળથી આવે છે આ ખમ્બાને કેણે શીખવ્યું કે આપણે હિંદુસ્તાન જવું બેઈએ ? કે જવાને વખત આવી ગયો છે કે હિંદુસ્તાન આ દિશામાં છે અને આ રસ્તે જવાય છે ? તાલુખીની વાત છે અને છતાં સાવ સાચી વાત છે પણ તમે તે માનવા માટે હજી આનાકાની કરો છો ? વાર ત્યારે, હું તમને જ સવાલ પૂછું પક્ષીને માળો ખાંધતા કેણે શીખવ્યું ? ખાળકને ધાવતા કેણે શીખવ્યું ? યુગયુગના વારસાજત મસ્કરો સાઈબીરિયાના મેદાનમાં નવી આવેલી પાંખો પર વિહાર કરતા દિવાળીધોડાને કહે છે "એઈ, મસ્તાન, આજે ને અત્યારે જ તારે હજીયું દિશામાં જોડી જવાનું છે અને જો, ખખરદાર, ક્યાય લટકતો નહિ ! ક્યાંય રોકાતો નહિ ! ખાતો જા, જાડતો જા અને જો, ખખરદાર, દિવાલય ખૂળ જોયો છે, છતાં તેની નીચી ખીણોનો સહેલો પણ લાગ્યા રસ્તો શોધવા જતો નહિ, તાર કામ તો દૂકે રસ્તે જવાનું

છે, પક્ષી લસે તારે મગનચુખી ગિરિશિખરે ઓળંગવા પટે ચાલ, ઝટ કર "

અને ખરેખર, પ્રકૃતિદેવી નાનકડા ખાળક દિવાળીધોડાના કાનમાં એ સન્દેશો કહી જાય છે કે તરત તે જોડી નીકળે છે !

કુદરત જ એને પ્રેરણા આપે છે, કુદરત જ તેને ખરે રસ્તે દોરી જાય છે અને એક દિવસ એ આનંદી પખી આપણા આગણામાં આવી પહોંચી કહે છે 'ચિન્થીપ, ચિન્થીપ, હુ આવી પહોંચ્યો !' પણ કુદરતની કરામત એટલેથી નથી અટકતી અહીં શિયાળો ગાળતા પખી માવઠાથી ઉતરાઈ નથી જતા અને એમ નથી માની બેસતા કે આ તો ચોમાસુ બની ચૂક્યું, પણ ઢોળી ઉપર એમને પ્રેરણા યાચ છે પ્રકૃતિદેવી પાછી એમના કાનમાં કહી જાય છે "ચાલ, જીક, અહીં છૂ જોડાજોડ કરે છે ? તારા વતનમાં વસત પાગરવા લાગી છે કામઢેવ તને ભાલાવે છે તારે તારું કર્તવ્ય કરવાનું છે !"

અને ખરેખર, પ્રજેતપતિના કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે આ આપણા શિયાળુ મહેમાનો અહીંથી જોડી નીકળે છે અને તે પણ કેટલી નિયમિતતાથી ? શિયાળુના કાટાની જેમ તેઓ આવે છે અને જાય છે તેમાં એકાદ બે દિવસનો પણ સાબે જ ફરક પડતો હશે !

આ કંઈ જેવીનેવી અજાયબીઓ છે ? તમે આશ્ચર્યથી આખો ફાડીને બેસા કરો છો ને ? હજી હું તમને એક મોટી અજાયબીની વાત કર તમારા આગણામાં કે સીમ-શેઢે જે શિયાળુ પખી દર વરસે આવે છે તે જ પખી દર વરસે એટલી જ નિયમિતતાથી ત્યાં ને ત્યાં પાછું આવે છે !

આ કંઈ કલ્પનાનો સ્વપ્નદ વિહાર નથી. યુરોપમાં અખાળીસ પક્ષીઓને એલ્યુ-મિનિયમની હળવી નિશાનીવાળી વાંટી પહેરાવીને છોડી દેવામાં આવે છે યુરોપમાં પણ અખાળીસ ઘરની છતમાં માળા બાધે છે, જ્યારે પાનખર આવે અને શિયાળુ પ્રવાસે

જવાનો દિવસ આવી પહોંચે, ત્યારે આ અખાળીલ પશુ ઘરની છત છોડી આપણા દેશમાં આવે. અહીં શિકારીઓ અને પક્ષીપ્રેમીઓની અડફેટમાં એવાં વાંટી પહેરેલ પંખી આવી જાય, ત્યારે વાંટી પરનું લખાણ વાંચીને ખબર પડે કે આ અખાળીલ તો યુરોપના ફલાણા ગામથી આવેલ છે. અને એ જ પંખી જ્યારે ઉનાળામાં પાછું યુરોપમાં ગોના એ જ ઘરની છતમાં પાછો માળો સંભાળી લે, ત્યારે ખબર પડે કે આ બહાદુર પક્ષી પાંચસાત હજાર માઈલની મુસાફરી કરી પાછું ગોના એ જ ઘરે આવી પહોંચ્યું છે. યુરોપ-અમેરિકામાં આવાં નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ માટે સંસ્થાઓ છે અને તેઓ પોતાને મળેલ માહિતીની આપ-લે કરે છે. આપણે ત્યાં પણ એવી સંસ્થાઓ છે. તેમને અભ્યાસીઓનો સહકાર મેળવે છે.

ખંધાં પક્ષી સરખી ઝડપે નથી ઊડતાં. ચાર, ફકડાં, તેતર, ખટર વગેરે પક્ષી નહુટકે જ અને થોડું ઊડે છે. કખૂતરની ઝડપ કલાકના ૬૦-૭૦ માઈલની હોય છે અને એક જાતનાં કખૂતર તો સંહેશવાહુકનું કામ પણ કરે છે. અખાળીલ તો આખો દિવસ ઊંચા કરે, તોપણ થાકતાં જ નથી. વાળગક્ષી રોજ શિકાર કરતાંકરતાં સંકડો માઈલ કાપી નાખે છે.

પણ આ તો એમના રોજિંદા ઉદ્યમની વાત થઈ. તમને તો પક્ષીઓના પ્રવાસમાં હવે વધારે રસ પડતો હશે, ખરું ને ? તેઓ આ હજારો માઈલની મજલ કેમ કાપે છે તે તમારે જાણવું છે ને ?

તમે એ જાણીને તાજાળુ થશો કે વણી જાતનાં પ્રવાસી પક્ષીઓ રાત્રે મુસાફરી કરે છે. પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ તો ખાસ રાત્રે જ પ્રવાસ ખેડે છે. અંધારી રાત, ઊંચા હજાર કે વિશાળ સમુદ્ર પણ તેમને ભૂલ્યા પાડી શકતા નથી. તમે જો ઉત્તર ગુજરાત કે કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં રહેતા હો, તો આ વખતે તમે નિરીક્ષણ કરજો. કચ્છ તો આવા

અવલોકન માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે. જેઓ એમ માનતા હોય કે પંખીઓ રસ્તો ધ્યાનમાં રાખતાં હશે, તેઓ ભૂલ કરે છે. અંધારી રાતે રસ્તો ક્યાંથી દેખાય ? અને જે ખચ્ચાં પહેલી જ વાર આ પ્રવાસ ખેડતાં હોય, એમને રસ્તો કેળુ ખતાવે છે ?

ખંધાં પક્ષી કંઈ સમૂહમાં પ્રવાસ નથી કરતાં. તમે કુંજ અને કુલંગ તો જોયાં છે ને ? કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં તો તેઓ ખૂબ જ જાણીતાં છે. તેઓ હમેશાં ટોળામાં ઊડે છે. એમની સમાજરચના હોય છે. ટોળાના મુખી હોય છે. મુખીના આદેશને તેઓ સુસ્તપણે અનુસરે છે. મુખી પણ વારા પ્રમાણે બદલાતા જતા હોય છે. શિસ્તખર્ચ, તાલખર્ચ, રોનકથી જૂને રુઆબથી, સુરેખ હરોળોમાં ઊડી જતાં કુંજનાં ટોળાં જોવાં એ જિંદગીમાં એક આનંદ છે. દિવસે તેઓ ખેતરમાં ફાણા ખાવા અને વિશ્રાંતિ લેવા કોતરે છે, ત્યાં પણ તેઓનું સુસ્ત નિયમન છે. જ્યારે બીજાં ખંધાં ચરતાં હોય કે વિશ્રાંતિ લેતાં હોય ત્યારે થોડાંક ચોકિયાતો ખનીને જાયુત અને સાવચેત રહે છે અને જરા પણ ક્યાંયથી ભય જેવું લાગે, તો ખંધાંને સચેત ખનાવી દે છે. આવી સમાજરચના બીજાં પક્ષીઓમાં પણ છે.

પણ આમ ટોળામાં ઊડનારાં પંખીની જાતો તો થોડી છે. વણીખરી જાતનાં પંખી તો એકલાં ઊડે છે. હજારો માઈલનો પ્રવાસ તેઓ એકલવાયાં ખેડે છે.

ખંધી જાતનાં પક્ષીઓ કંઈ ઊડવામાં બળવાન નથી હોતાં. ખટર જેવાં નખળી પાંખનાં પંખી જ્યારે ભૂમધ્ય સાગર ઓળંગે છે, ત્યારે એવાં થાકી જાય છે કે જ્યારે કનારે કિતરે ત્યારે તમે તેમને હાથમાં પકડી લો. વણાં પંખી તો દરિયામાં પડીને ફળી જાય છે.

પક્ષીઓને ભૂગોળ કેળી શીખવી ? તેમને કેમ ખબર પડી કે જિબ્રાલ્ટર પાસે દરિયા સાવ સાંકડો છે ? તેમને કેળી કણું કે

ઈટાલીથી સીસીલી દ્વારા ઉત્તર આફ્રિકા જવામાં દરિયાના પટ્ટાળો પટ નથી આવતો. ખરેખર, જમીનનો પખી જેઓ પાણીમાં ઊતરી કે તરી શક્તાં નથી, તેઓ આમ દરિયાને આ સાફડો પટ કયા છે તે જાણે છે.

• પક્ષીઓ કેટલી ઊંચાઈએ ઊડે છે? તમે ચોખ્ખાં કંઈ છો? જ્યાં માણસ આંસ ન લઈ શકે એવી ઢવા ઠંડી અને પાતળી હોય છે, ત્યાં હિમાલયમાં ૨૭,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પખીઓ પ્રવાસ કરતા દેખાય છે. ચંદ્રને દરખાનમાંથી ભેતા જુલજુલ કાચે ઊડી જતી આડ્યોની હરોળો ચંદ્ર આડે ભેલામાં આવી છે!

મેં તમને કહ્યું છે, કે પક્ષીઓનું હાંપત્ત્વ-જીવન ખૂબ સુખી અને પ્રેમાળ છે તેઓ ખૂબ મંદમી છે ખજ કહ્યું તો તેમના સ્વગ-કાળમાં જ તેમની જનને દ્રિષ્ટોને વિકાસ થાય છે અને શિયાળું પક્ષીઓને ધર સહી જવાની પ્રેરણા પલ્લુ-તેથી જ મળે છે સ્વગકાળમાં પક્ષીનું જીવન એ આનંદનો ઝરો છે તેઓ મસ્ત અને છે, ઉલ્લાસ, ઉમંગ, આનંદ, નૃત્ય, સંગીતમાં તેઓ મથાગય બની ન્દય છે. તે વખતે તમે તેને તરવરાટ જુઓ, ઘનઘનટ જુઓ, લેક્ષણ જુઓ, તમે તેના સંગીત અને નૃત્ય પર મુગ્ધ બની જશો. ગાનારાં પખી બસ વહેલી સવારથી રાત સુધી ગાયા જ કરશે જાણે જીવનમાં એમને બીજું કશું કરવાનું જ નથી, તમે ખાજમાં ભેસો અને દૈપડને અને શોખીંગીને ગાતાં અને નાચતાં જુઓ, તમે મેદાનમાં પડી રહો અને ઉપર આઠાસમાં ચંદ્ર અને તેના આસપાસને ગાતાં અને નાચતાં જુઓ. વૈનવગડાને પોતાના મધુરા સંગીત-કેડી ગાયનોની ઝડીથી સ્નેહ રેતા એ સંગીતને મેં દરિયાના મેદાનમાં પડેપડે ખૂબજા સાસળ્યાં છે એ સ્ત્રાંભળીને વિચાર થાય છે, વાંદ રે ભયવાન, તે પજુ જાણે દુનિયામાંથી બધો આનંદ આ નાનકડાં ભૂખરા પખીના નાનકડાં ગળામાં સરી દેવો અને અમે મનુષ્યોના વિષમ, કઠિન જીવન માટે તો વિવાદ, ઈર્ષા, કલક અને

અહંસાવ જ રાખ્યાં?

પક્ષીપુરાણની આ કથા તો લાખી છે તેની અભયબીઓને પાર નથી તમારા ધરઆગણે જ જુઓને! હુઆ કાગડોને ઊતરી તેની પાસેથી પોતાનાં ઈંડા સેવાવી બચ્ચાને ઉછેરાવતી કામલ અને પારકા બચ્ચાને પોતાનાં મહીને તેમને ઉછેરવા માટે સવારથી રાત સુધી તનનોડ મહેનત કરતા કાગડા તો તમે જોયા છે ને? અજબ વાત છે ને કે હરજીડો, મક્કરમોરો અને મુગરી જેવાં નાનકડાં પખી માત્ર ચાચ વડે અદ્ભુત કારીગરીવાળા માળા બાંધે છે, ત્યારે કામલને તો માળો બાધતા જ ન આવડે, એકલી કામલ જ નહિ, તેનાં બીજા સંબંધી બંધેયો, મોતીડો વગેરે પણ ફૂટી કે લેવાના માળામાં ઈંડા મૂકી આવીને તેમની પાસેથી પોતાના ઈંડા સેવાવી બચ્ચા ઉછેરાવે છે. આ કંઈ જેટુતેટું કાવતરું કહેવાય?

પણ આજ ને આજ હું તમને કેટલીક અજબ બીની વાતો કહું? એક દિવસ તમે ધરની અને ધધાના ઉપાધિઓ છાડીને ગામને પાઠર અને ખેતરના શીમ-લેટે ચાલી નીકળો તમે પોને ચંદ્રને ગાતાં સ્ત્રાંભળો, બગલાને માછલી પકડતાં જુઓ, મક્કરમોરોને ફક્તો રસ પીતા જુઓ. કાગર અને તેની બહેનોનાં લટુડા-પટુડા ચાભળો, મુગરીને અદ્ભુત કારીગરી-વાળાં માળા જુઓ. શિકારી પક્ષીઓને આઠાસમાં વિમાનની જેમ વિહાર કરતા જુઓ.

પ્રકૃતિ તો જીવતી કિતાબ છે તમે તેમાં રસ લેશો એટલે તે તમારી સામે પોતાના પાના ઉઘાડાં કરવા લાગશે જીવનનો નિહોંધ આનંદ પ્રકૃતિમાંથી જ મળે છે.

પરંતુ આ કંઈ નવરા માણસ માટે વખત કાઢવાની વાત નથી પક્ષીની સહિ માનવી માટે પણ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે આપણા જીવન સાથે પક્ષીઓ શુધાયેલ છે એમના વિના આપણને કે વનસ્પતિવૃદ્ધિને વાંસે તેમ નથી, તમે કદાચ પૂછશો 'એમ કેમ?' પખીને એટલું બધું મહત્વ કેમ આપો છો?

પણ એનો જવાબ બીજવાર આપશું

★

કેકેયી : એમ જ થશે. એમ જ થશે.
મહારાજ ! હું જ તમને યાદ કરાવીશ.

દશરથ : હાં, હાં. ત્યારે હું એ કહીશ.
તારો અવિશ્વાસ નકામો છે.

કેકેયી : એમ થશે તો મને ખૂબ આનંદ
થશે, નાથ !

દશરથ : તો કહી દે.

કેકેયી : એક નહિ પલ્લુ બળે જુદાંજુદાં
વચન આપીને તમે આવી રીતે ઈન્કાર કરો
એ આપને શોભે છે ?

દશરથ : જોહો ! યાદ આવ્યું, યાદ આવ્યું
પ્રિયે ! હું તારો ઉપકાર માતું છું. આજે
કઈ શુભ થીએ તે મને એ ઘટનાનું સ્મરણ
કરાવ્યું ?

કેકેયી : તો શું પુરસ્કારમાં કેવળ ધન્યવાદ
મેળવીને જ રહેવાનું ને ?

દશરથ : આ પુણ્યમુહૂર્તે હું રજેરજ
શ્રુણુમુક્ત થવા માગું છું. તારી દુરદેશી માટે
હું તારી કયા મુખે પ્રશંસા કરું ? પ્રિયે ! તે
કેવો મંગળમય સમય પસંદ થયો છે ! આજે
હું બેને બદલે ચાર વરદાન માગી લે.

(કેકેયી હસે છે.)

દશરથ : હસો નહિ પ્રિયે ! આજે સાચે જ
મનગમતાં ચાર વરદાન માગી લે. રામના
અભિષેકના ઉત્સવના પ્રસંગે હું સૌને મો-
માગ્યું આપવા ઇચ્છું છું—અને હું તો—

કેકેયી : રહેવા દો ! તમને દુઃખ લાગશે.

દશરથ : જરા થે નહિ. તું માગી લે.
મનવાંચ્યું માગી લે.

કેકેયી : હું જે કહું તે.

દશરથ : અને હું એ જ કહું છું. તું
માગી લે પ્રિયે ! મારી થે એ ઇચ્છા છે. આટલા
હર્ષનો સમય પછી બીજે કયા આવશે ? માગતી
કેમ નથી ? તને રામના સોગન છે, માગી લે.

કેકેયી : મહારાજની એવી જ ઇચ્છા છે
તો—તો હું માગું છું કે મારા સરતને અભિષેક
થાય !—અને, અને રામ ચૌદ વર્ષ માટે વધકલ
ધારણ કરી વનવાસ કરે.

દશરથ : હે ! હે ! શું કહ્યું ? શું કહ્યું ?
રાણી ! કેકેયી ! પ્રિયે !

(બધા ચોથરાય છે.)

કેકેયી : ખસ.

દશરથ : સરતની મા, આટલો કટુકેર
પરિહાસ હું તારે મુખે સાંભળી રહ્યો છું ?

(ગળું સુકાય છે.)

કેકેયી : આ પરિહાસ—ઉપહાસ નથી,
રાજા ! સત્ય છે.

દશરથ : સત્ય છે, કોણ કહે છે ?

કેકેયી : અસાળી રાજકુમારની દુઃખી
માતા કહે છે.

દશરથ : સરતની માતા, જરા મારા મુખ
તરફ એઈને ફરીથી એકવાર કહે તો માનું—
નહિ, તું કહી થે. એવું નહિ બોલી શકે.

કેકેયી : હું તો કહી ચૂકી છું, વારેવારે
શા માટે કહું ?

દશરથ : તો હું એમ જ માની લઉં કે
એ ઉપહાસ નથી ?

કેકેયી : મહારાજ એને ઉપહાસ કહીને
ઉડાવી શકે છે, પરંતુ કેકેયીને આવી વળાએ
મળકે કરતાં નથી આવડતું.

દશરથ : ઉપહાસ કહીને ઉડાવી દઉં અને
નહિ તો શું કરીશ ? આ શું વરદાન છે ?
નારી ! જોહ, મમતાહીન નારી !

કેકેયી : હું પલ્લુ ઇચ્છું છું કે મહારાજ
મારી માગણીને ઉપહાસ કહી ઉડાવી દે.
પછી આપ આપના ધવલ યશનો ઝંડો
આટલે જાએ નહિ ઉડાવી શકો. હવાની સાથે
હું દિગંતમાં આપની એ દાગ-વીરતાનાં ગીતો
શુંબવી દ્રશિ. હું વનની ડાળીએ ડાળીએ
આપની પ્રશસ્તિઓ લખીને મૂકતી જઈશ.
પશુપંથીઓ પર્યંત હું આપની આ યશગાથા
પહોંચાડી દઈશ. વિભુતતી ખીંછીએ હું વાદળો
પર આપની સત્યવાદિતાનું આ ચિત્ર આલેખી
આવીશ.

દશરથ : કેકેયી, તું પિશાચિની છે !

કેકેયી : રાજકુમાર હોવા છતાં થે મારો

સરત રસ્તે સટકતો સિખારી છે, ત્યારે રાજરાણી યદીને માથા પિશાચિની ચવામાં બાકી શું રહ્યું ? પરંતુ મહારાજ, આપ પણ આ જુહો આડંબર નહિ રાખી શકો. આપના કપટ-પ્રેમની આજે પરીક્ષા થશે.

દશરથ : સરતની મા ! આજે તને હું થઈ ગયું છે :

કૈકેયી : મહારાજ નિશ્ચિંત રહે ! હું પૂર્વ જીને સ્વસ્થ અને શાંત છું, હું તો આપની પાસે એક જ અક્ષરમાં જવાબ માગું છું 'હા કે ના' - કેવળ હા કે ના !

દશરથ : હા કે ના ?

કૈકેયી : 'હા'ની અર્થ એ થશે કે આપની સંઘર્ષી ન્યવસ્થા ધૂળગા મેળી જશે, રાણી કૌરવધ્યાની આશાઓને મિનારો તૂટી પડશે અને પ્રાણુષિક રામનો વિયોગ આવી પડશે 'ના' થી સી ઝડપે દૂર થશે કૃત્ત આપના યશમાં એક કાળો ડાઘ લાગી જશે ચંદ્રમા જે રૂપા કલક નથી ?

દશરથ : કૈકેયી !

કૈકેયી : આપના 'ના' કહેવાથી હું અબળા થી કરી શકવાની હતી ? મારો સરત પણ હું કરવાનો છે ?

દશરથ : સરતની મા, હું કાંઈ તેમ બોલ, પણ વચમાં મારા સરતને ન નાખ એ બોલો, રામનો સહ્ય-

કૈકેયી : બસ, બસ, મહારાજ ! રહેવા હો ! આપ સરતને કેવો ગણો છો એ હું બોલું છું માટે જ તમે એને એના પ્રેમસાગમાં મોકલી દીધો છો. રામના રાજ્યાભિષેકના સમયે પણ આપ જેને ઘેર બેસાડવાની આવશ્યકતા નથી માનતા, તે સરતને તમે ઠેકઠો ચાહેો છો એ કોઈથી છાનું નથી.

દશરથ : સંગવાત બોલો છો !

(દીર્ઘ નિશ્વાસ લાગે છે)

કૈકેયી : સંગવાત તો બોલે જ છે, હું પણ આજે એ જ બોલવા માગું છું.

દશરથ : (આહ સરીને) મને ખાતરી

થઈ રહી છે, કે તું એ જરૂર બાંધી ચકીશ કૈકેયી : આ અવસર હું જવા દઈ શકું તેમ નથી, મહારાજ !

દશરથ : એમ જ 'હા'એ છો રડવું શનું વિશાળ વૃક્ષ તારી આધીમા કોણ બોલે ક્યાંવે જઈને પડશે !

કૈકેયી : એની મને ચિંતા નથી, મારે તો કૃત્ત જવાબ બોલે છે આ વડીએ મને ખીજું કોઈ જ સૂઝતું નથી.

દશરથ : હા ! રામ !

(ધીમેથી બેસી બચે છે)

કૈકેયી : એમા આટલા બધા ત્યાકુળ થવા જેવું શું છે ? તમે ઈન્કાર કરો, બસ પણ એમ નહિ બની શકે મહારાજ ! કે તમે તમારા વચનથી ફરી બોલો અને સાથેસાથે સત્યવાદી પણ કહેવડાવો !

દશરથ : રાણી ! તું એમ સમજે છે કે રામને રાજ્યનો મોહ છે ? તો તું એને નથી બલ્લવી રામને તે, હજી નથી બોળવશે. જો એને ખબર પડે તો તે આવા હજારો રામોને છોડીને સાથે જાય તે પ્રથમથી જ જો આ વાત ઠરી હોત, તો આટલું બધું કરત શા માટે ? છતાં વે તારી એ જ ઈચ્છા હોય તો હું સરતને અભિષેક કરીશ, પરંતુ-પરંતુ ખીજી વાત, બોલ ! આજ વાત કેટલી કઠોર છે ! મારા પ્રિય રામ માટે વનવાસનું સૂચન તું પાછું નહિ બેચી શકે ?

કૈકેયી : હું ખીજી કાર્ય જ બાંધતી નથી.

દશરથ : પણ એટલું તો બાંધી શકે કે રામનો વનવાસ અને મારો પરલોકવાસ સાથેસાથે થશે.

(કેકેયી નિઃશ્વર રહે છે)

દશરથ : મારા મૃત્યુનું તું આવાહન કરતી હોય તો સહે તેમ કર હું 'તેયાર છું' !

(કેકેયી મૌન જ રહે છે)

દશરથ : (કંઠો નિશ્વાસ લાગીને) રામ, પ્રિય રામ ! હાય ! સવારે ઊઠીને તું તું શું બોલ્યો ? રાજ્ય આપતાઆપતા હું તને શું આપી રહ્યો છું ? તારા પિતાનો કેવો અદ્ભુત પ્રેમ છો ! મને કાંઈ રામનો કેવો,

અદ્યુત અભિષેક નિહાળશે ?—ઓ નીલ આકાશનાં ઉર્જવળ નક્ષત્રો ! તમે અસ્ત ન પામો ! સૂર્યવંશના પિતામહ આદિત્ય ! તમે કદી એ ઉદય ન પામશો. પ્રભુ કરે ને દુનિયા આ સમાચાર સાંભળવા જ ન પામે !

કેકેયી : આ વિલાપ કરવા કરતાં તો તમે મને ના પાડી દો એ સારું છે. હું આવો ઢોંગ બેવા નથી ઇચ્છતી.

દશરથ : રાણી ! ખાવળ વાલીને આંખાની આશા રાખવી એ મારે માટે વ્યર્થ છે. આજે મને એ સમજાય છે !

કેકેયી : સમજી રહ્યા છો, પણ મોહ નથી છોડી શકતા.

દશરથ : રાણી ! તું મારો જીવ ચાહે છે તે તને મળશે, પરંતુ મારી આજળથી દૂર થા ! હું તારું મુખ બેવા નથી માગતો. હા, રામ !

(પડી ભય છે અને આંખો મિચાઈ ભય છે.)

દશ્ય ખીલુ

સ્થળ : અયોધ્યાનો રાજમહેલ, સમય : પ્રાતઃકાળ,
(દશરથ મુર્છિતાવસ્થામાં પડ્યા છે. એક તરફ કેકેયી બેઠી છે. રામ, સુમંત અને વસિષ્ઠ એક પછી એક આવે છે.)

રામ : પિતાજી ! પિતાજી !

(દશરથ આંખો ઢવાડી રામ તરફ જાય છે અને ફરીથી આંખો મીચી દે છે.)

રામ : બહુ જ દુઃખ થતું લાગે છે.

સુમંત : બહુ જ કષ્ટ છે.

વસિષ્ઠ : બહુ કષ્ટ લાગે છે.

રામ : એવું કારણ શું છે ? એક રાતમાં દુઃખ આટલું બધું ક્યાંથી વધી ગયું ? મને કાંઈએ ખબર જ ન પડેલી.

સુમંત : કોને ખબર ?

વસિષ્ઠ : જરાયે ખબર નથી.

રામ : આશ્ચર્યની વાત છે. (કેકેયીને) માતા ! કાંઈક કહો તો ખરાં ! આમ દુઃખી થઈ કેમ બેઠાં છો ?

(કેકેયી એમ ને એમ બેસી રહે છે.)

રામ : આ તે શું કહેવાય માતા ! અનિષ્ટની આશંકાથી આમ લચ્ચુભીત ખતી તમે મૌન બેસી રહ્યાં છો ! રાજવૈવે આવીને હજી સુધી મહારાજને બેવા નથી ?

(કેકેયી મસ્તક ઢલાવી ઇન્કાર કરે છે.)

રામ : એકવાર પણ નહિ ? હું હમણાં જ બોલાવી લાવું છું.

(કેકેયી માથું ઢલાવી મના કરે છે.)

રામ : ન બોલાવું વેધને ?

કેકેયી : (બીમેથી) ના.

રામ : કેમ ? મા ! હું બેઈ રહ્યો છું કે પિતાને જીવ દઈ થાય છે. વૈધ વિના—

(કેકેયી રામને ઢાલ્યથી રોકે છે અને બેસી બતાવે સંકેત કરે છે. રામ બેસી ભય છે અને કેકેયીને સાંભળવા તૈયાર રહે છે.)

કેકેયી : ભાઈ રામ ! મહારાજને કાંઈ રાગ નથી.

રામ : તો શું છે મા ? મારાથી શું કાંઈ અપરાધ થયો છે ?

કેકેયી : ના.

રામ : તો પછી ? જલદી કરો, મા ! પિતાની સ્થિતિ મારાથી નથી બેઈ શકાતી.

કેકેયી : રામ ! વાત એમ છે કે મહારાજને તારો બહુ મોહ છે.

રામ : એ તો એમનો સ્નેહ અને આશીર્વાદ છે, માતા ! મહારાજનું કષ્ટ કંઈ રીતે દૂર થાય એ જ વાત અત્યારે તો કરો.

કેકેયી : રામ ! તું જ એવું નિવારણ કરી શકીશ.

રામ : કહો, મા ! કહો. મારા સર્વસ્વના ત્યાગથી પણ બે પિતાજીનું કષ્ટ દૂર થાય તો હું તૈયાર છું.

કેકેયી : તું બહુ લાયક છે, બેટા ! મહારાજ તારી પાસેથી એવી જ આશા રાખી રહ્યા છે.

(દશરથ બહા નિઃશ્વાસ આંધે આવે છે.)

રામ : પિતાજી ! પિતાજી !—હું તમારો રામ તમારી પાસે જ બિભો છું.

કેકેયી : બે રામ !

રામ : આજ્ઞા આપો, માતા !

કેકેયી : હું આજ્ઞા નથી કરતી હું તો તને એટલું જ બતાવવા માશું છું, કે મહારાજ એમના મુખે તને કાઈ જ કહેવા નથી માગતા એમનો તારા પર અગ્રાધ રનેહ છે, પરંતુ-

રામ : કહો મા ! કહો !

કેકેયી : મહારાજે મને જે વરદાન આપવાનાં કહ્યા હતા મેં આજે મને જે ચોચ લાગ્યું તે માગી લીધું એથી મહારાજ દુ ખી છે તારે બદલે સરતને માલી ગયો એવી એમની ઇચ્છા નથી, તેમ તેઓ તારે માટે વનવાસ-ચોક વર્ષના વનવાસની આજ્ઞા પણ નથી આપી શકતા.

રામ : બસ, આટલી જ વાત છે ! નહિ એને માટે પિતાજી આમ કરીયે દુ ખી ન થાય કોઈ બીજું મોટું કારણ હશે મા ! જરૂર મારાથી કોઈ અનુચિત કાર્ય થઈ ગયું હશે.

કેકેયી : નહિ રામ ! બીજું કાંઈ તો હું નથી જાણતી.

રામ : અને જો એમ જ ઠેકા તે મા ! હું તૈયાર છું સાઈ સરતને સહે રાજ મળે એથી મારાં દામિરામ સુખી થશે.

કેકેયી : પરંતુ મહારાજને એ મનૂર નથી એક ધડી માટે પણ તેઓ તારો વિશેષ નથી સહી શકતા.

રામ : શું કહો છો, મા ? તમે પિતાજીને કહો કે મારે માટે બધી રીતે વનવાસ જ હિતકારી છે જ્યાં ઋષિઓના આશ્રમેમાં યજ્ઞોનાની પવિત્ર ધૂમ છવાઈ રહે છે, જ્યાં વેદની ઋચાઓ સામળીને કાન ધન્યે બને છે, જ્યાંની જ્ઞાનચર્ચાઓ સામળી હૃદયના દ્વાર ખૂલી જાય છે, જ્યાંના પૃથ્વી અને આકાશમાં સ્વચ્છ હતા નિરાળે છે, જ્યાંના જલ અને વાયુમાં સ્વાસ્થ્ય અને જીવન સારું છે એવા વનવાસનો સુમેળ તો કોઈક સાધ્યવાનને જ સંપડે છે, મા !

કેકેયી : પરંતુ પિતાનો રનેહ છે, સાઈ !

રામ : રનેહ નહિ, મોહ છે, મા ! મારું

હિતાહિત સમજીને તમે પિતાજીને સમજાવી દો !

કેકેયી : મારી વાત અત્યારે મહારાજને ગેર જેવી લાગે છે માટે તું જ મનબલ જે વચનિજ સત્યવાદિતા માટે ગિચ્ચાત છે, એના યશમાં આ કામ શું ચારો લાગશે ? સૌ કોઈ કહેશે, કે રણવંશના મહારાજ દશરથ બે વરદાન ખાતર વચનથી કરી ગયા, રણવંશ માટે એ કેટલી અપયશની ઘટના કહેવાય !

રામ : નહિ, એમ ને કેમ બની શકે, મા ?

કેકેયી : તું લાયક પુત્ર છે ખેટા ! હું સમજાવું મહારાજ તારું કહ્યું માનશે.

રામ : (સુમત અને વસિષ્ઠ તરફ જુએ છે તેઓ બંને ગતક નીચે ઢાળીને બેસે છે.)

શુભેષ : પિતાજીને સચેત કરો !

વસિષ્ઠ : (ભીચા સ્વરે) મહારાજ !

દશરથ : (આંખો ખોલે છે ઇશ્વારાથી રામને નજીકમાં લોકાવી લે છે રામ પૂરતીએ પડી બેસે છે રામ એક દાંધે તેના માથાને પાવાની છાતી પર ઢાળે છે, આજમાથી આમુ પડે છે.) રામ ! ખેટા !

રામ : પિતાજી ! તમે દુ ખી ન થાઓ ! આટલી નજીવી બાબત માટે તમે કંઈ પામી રહ્યા છો ! માતાજીએ મને બધી વાત કહી છે, એ તો મારે મનગમતી વીત થઈ.

દશરથ : (હિંકવા જાય છે, સુમત ટેકો આપી બેસાડે છે.) નહિ રામ, વત્સ ! એવું ન બોલ !

રામ : પિતાજી ! તમે મનમાં દુ ખા ન લાવશો હું સાચું કહું છું કે આજે જ મારા ભાણેશ્વર યશે છે, આજે મારું જીવન ધન્ય બન્યું માતા અને પિતા બન્નેની આજ્ઞાનું પાલન એકસાથે કરવાનું મોસાબુ દુનિયામાં કોને સંપડે છે ?

દશરથ : ખેટા ! આહ ! સજવાને તને કેટલો સરલ સરજ્યો છે !

રામ : પિતાજી ! મને આજ્ઞા આપો હું માતા કૌશલ્યા પાસેથી વિદાય લઈ આવું.

દશરથ : રામ, ખેટા ! તું એ શું કહે છે ? હું કદાપિ તને મારી નજર આગળથી

દૂર નહિ થવા દઉં. હું વચનસંગનો અપયશ વહોરી લઈશ. સત્યવાદીપણની પ્રતિષ્ઠા મૂકી દઈશ; પરંતુ તારાથી વિખૂટો નહિ થઈ શકું. આ દુષ્ટા પાપિણીના કુચકને કહી જે સફળ નહિ થવા દઉં.

રામ : પિતાજી ! તમે તો પુણ્યાત્મા છો. હું તમને શું સમજાવું ? પણ એટલું તો જરૂર કહીશ કે મને પુત્રના ધર્મનું પાલન કરતાં તમે ના અટકાવો. બાળપણથી તમે મને જે શિક્ષણ આપ્યું છે એને આજે અમલમાં મૂકવા દો. સમય બહુ ઓછો છે. અને મારે આજે જ પ્રયાણ કરવાનું છે.

(નીચા તરો ત્રાલના ચરણ રૂપરશ્મિ ચાલ્યો બચ છે.)

દશરથ : રામ ! રામ ! ચાલ્યો ગયો ! બોલાવ સુમંત ! જરા મારા રામને બોલાવી લાવ. (વસિષ્ઠ તરફ ફરીને) શુરહેવ ! તમે રામને થોડો સમજાવો. હા ! રામ !

(પદ્મ પર પડી બચ છે; સુમંત હાથનો ટેકો મારે છે.)

વસિષ્ઠ : (દુઃખી થઈને) એહ ! કેટલું દારુણ દશ્ય છે આ ! (રાણી કેકેયીને) રાણી ! તું શું કરી રહી છે આ એનો તને ખ્યાલ છે ? (કેકેયી નિરુત્તર રહે છે.)

વસિષ્ઠ : સાચે જ તારો આ વિચાર યોગ્ય નથી. રાણી ! તારા પુત્ર ખાતર રામ પ્રત્યેનો તારો આ વ્યવહાર ખરાબર નથી. બે, વિચારી બે ! સમજી લે ! પાછળથી તું પરતાઈશ.

(રાણી કંઈ બોલતી નથી.)

વસિષ્ઠ : ભરત સમજી છે, તે પણ તારી હંમેશું કંઈ જ માન નહિ રાખે. હું નથી બળતી કે આવી રીતે તું રામનું અહિત કરીને ભરતને યશના શિખર પર ચઢાવી રહી છે; એથી તારો મનોરથ પૂરો નહિ થાય.

કેકેયી : ઋષિરાજ ! યશના શિખર પર ચઢાવવાનું પણ આપ જ કહેતા હતા અને હવે બે અનુચિત છે એ પણ આપ જ કહેા છો ! અહાનો રાજકુમાર ભરતની માતાનું હૃદય વાંચી શકતા હોત તો !

વસિષ્ઠ : રાણી ! તેં હજી રામને નથી ઓળખ્યો. તું તારા ભરતને પણ નથી ઓળખતી. વસિષ્ઠનું વચન કદાપિ મિથ્યા નથી જતું ! કેકેયી : શુરહેવ ! ક્ષમા માગું છું !

વસિષ્ઠ : મારા તરફથી તને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ નથી. રણવંશના ઉજ્જવળ ઇતિહાસમાં આ કાળ પાતું પણ બેઠાયા વિના નહિ રહે એ વાતનું મને દુઃખ છે.

(બચ છે.)

દશરથ : (આંખો બોલીને સુમંતને) સુમંત ! શુરહેવ રામને સમજાવવા ગયા હોય એમ લાગે છે. બે, તું હમણાં જ ભરતને તેડી લાવવા માટે શીઘ્રગામી રથમાં હૂતને મોકલી આપ. અભિષેકની સઘળી સામગ્રી તૈયાર રાખ. એને આવતાં જ તિલક કરવું પડશે.

સુમંત : જેવી આજ્ઞા મહારાજ !

દશરથ : પરંતુ સુમંત, બેજો ! ક્યાંક રામ વનમાં જવાની હઠ ન કરે. તું એને રોકી રાખજે. કહેજે કે મહારાજની આજ્ઞા નથી ! એમણે તને મના કરી છે.

કેકેયી : મારા ભરતને આ અવોધ્યામાં બોલાવવાની કોઈ જ જરૂર નથી. સુમંત ! રામને વનમાં જતો રોકતી વખતે સાથેસાથે એમ પણ કહી દેજે કે રાજ દશરથે આજે રણવંશની પ્રતિષ્ઠાને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં હલકી પાડી છે. આજથી રણવંશનો કોઈ રાજ સત્યવાદી નહિ કહી શકાય.

દશરથ : સુમંત ! તું બચ છે ?

સુમંત : હા, હું બહિં છું રાજન !

(જવાને તત્પર બને છે.)

કેકેયી : રામને એ પણ કહેજે સુમંત ! કે રાણી કેકેયી આજે અવોધ્યા છોડીને ચાલી બચ છે. તે ઘરઘર ભટકી સૌખ માગી ખાઈ લેશે; પરંતુ તારી આગળ હાથ નહિ લાંબાવે. કહેજે કે હવે તું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવજે. ભરત તારા માર્ગમાં કદી જે આડો નહિ આવે.

(સુમંત રાણીના સુખ તરફ નેઝી રહે છે.)

કેકેયી : પરંતુ મને એટલો સંતોષ છે, કે

જતાંજતાં યે હું સત્યવાદીપણાનો ઝડા
નશો પાડીને બહુ છું.

સુમંત : રાણી ! એવું ન બોલો !

દશરથ : સુમંત ! જલદી જા. બેજો વિલંબ
ન. માય !

સુમંત : જેવી આજ્ઞા, રાજ્ય !

(સુમંત નીકળે છે)

દશ્ય ત્રીણું

સ્થળ : અયોધ્યાનો રાજમહેલ

(રામ દશરથ પૂર્વપત્નિ વિપતિમા પડયા છે ક્ષેત્રી
એક વાર બેઠી છે કોઈની પ્રતીક્ષા કરી રહી હોય તેમ
તેની હૃદય દારવર છે અદરથી હાસી મથરા ચીમેશ્વર
શુભે છે કૈકેયી મો ફેરવાને એને ભેટા જ આગળના
કચારે પાસે બાંધાવે છે)

મથરા : (પાસે આવીને) આજ્ઞા મહારાણી !

કૈકેયી : (ધીમેથી) કૌશલ્યને ત્યાં શું
ચાલી રહ્યું છે ?

મથરા : કૈકેયીને મોકલી છે હમણા જ
આવતી હશે !

કૈકેયી : કીક, જા !

(મથરા નીકળે છે, અને પાછી આવે છે)

મથરા : (કૈકેયીની વધુ નજીક આવીને
ધીમેથી) બધું બરાબર મઈ રહ્યું છે

કૈકેયી : બરાબર મઈ રહ્યું છે ?

મથરા : હા, મહારાણી !

કૈકેયી : રામની સાથે સીતા થયું ?

મથરા : અને લક્ષ્મણ થયું !

કૈકેયી : લક્ષ્મણ થયું ?

મથરા : હા

કૈકેયી : સાચું કહે છે ?

મથરા : હા, મહારાણી !

કૈકેયી : પરંતુ સીતા અને લક્ષ્મણ માટે
વચ્ચો કયા છે ? જા, હમણાં જઈને તૈયાર કરાવ !

મથરા : સર્વ કોઈ તૈયાર છે, મહારાણી !

કૈકેયી : તૈયાર છે ? શાખારા, મથરા

કેજાવમાં તું જેવા જડ છે, તેવી જ કામકાજમાં
નિપુણ છે

મથરા : તમે એકવાર બેઠ તો છો !

કૈકેયી : એમા શું બોલું ! તારી વ્યવસ્થા
પર મને સતોષ છે

(રામ દશરથ પાસુ બહારે છે અને નિશ્ચય
માથે છે 'રામ, રામ' નો પુનરાકરણ)

મથરા : સ્વામિની ! એકવાર આવીને
બેઠો છો

કૈકેયી : ચાલ

(એક બાળકી બને નીકળે છે બીજી તરફથી
રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે)

રામ : (દશરથની પાસે બેઠને) પિતાજી !

દશરથ : (પાસુ બહારીને આમો હવાડવા)

આવો વત્સ ! (સીતા અને લક્ષ્મણને રામની

પાડળ બેઠને કાઈ વિશિષ્ટ થવા) વધુ બનકી

અને લક્ષ્મણ ! તમે બધા એકસાથે કયાથી ?

રામ : પિતાજી ! મેં ખૂબખૂબ સમજાવ્યા-

છતાંયે બંને જણ હુંક પકડી બેઠાં છે તેઓ

પણ મારી સાથે આવે છે

દશરથ : શું કહે છે રામ ? સાથે આવે

છે ? કયા સાથે આવે છે ? અને હું કયા

નથી છે ? રામ ! શુરુ વસિષ્ઠે તને કોઈ નથી

કહ્યું ? શું સુમંત હંજી તારી પાસે નથી

આવી પહોંચ્યા ?

રામ : પિતાજી ! તમને જાણી રીતે હીન

થતા બેઠને મને હું ખ યાય છે

દશરથ : રામ ! બેટા ! તારાથી મારું

હું ખ બેજી જતું નથી, માટે જ હું કયા થે ના

જઈશ પ્રજાવસ્થામાં અને સુખી કર !

રામ : હું એમ જ કરીશ, પિતાજી ! કે

જેથી તમને સાચું સુખ મળે અને ધર્મની

રક્ષા થયું યાય

દશરથ : રામ ! બેટા ! તારા વિના બે

મળતું હોય, તો મારે સુખ નથી બેઠતું, ધર્મ

પણ નથી બેઠતો

રામ : પિતાજી ! જાણે તમે મારા મોહમાં

ફંચીને કર્તવ્યને જુદી રહ્યા છો એમ મને

લાગે છે ધર્મ જ જેના જીવનનો આધાર

રહ્યો છે, તે કદીયે એકવાર મુખમાથી નીકળેલા

વચનો માટે સ્વપ્નમાંયે કદાપિ એવો વિચાર

કરે ખરો ? તમે જરા વિચાર કરો તમારા

એવા વિચારથી મહાન રઘુકુલની પ્રતિષ્ઠાને ઠાઠ લાગ્યા વિના રહેશે જરા ?

દશરથ : કોણ વચન ? કેણું વચન ? જોખાં રામ ! મેં એવું કોઈ વચન નથી આપ્યું. શું કોઈ પોતાનો પ્રાણ કાઢીને કેંકરી ઢઈ શકે છે ? આ બધું તારી વિમાતાનું પડ્યું છે, એની રાક્ષસી ચાલ છે.

રામ : એમ નહિ પિતાજી ! તમારા મુખમાંથી એકવાર જે વચન નીકળી ચૂક્યું તે ખસ નીકળી ચૂક્યું, મારે માટે એ પાલનની વસ્તુ છે. તમારો આજ્ઞાકારી રામ તમારા આદેશને આકાશવાણીના જેટલો જ પવિત્ર ગણે છે.

દશરથ : ખેટા ! રામ ! શું કહ્યું તે ? હું સમજી શકતો નથી. આજે મારા કાન ખહેરા બની ગયા છે. મારી આંખો આંધળી બની ગઈ છે. મારાથી નથી કાંઈ કેખાતું કે નથી કાંઈ સંભળાતું.

રામ : પિતાજી ! માતા કૌશલ્યાને જુઓ ! એમણે હસતાંહસતાં અમને સૌને વિદાય આપી છે.

દશરથ : ખેટા ! કૌશલ્યા તો દેવી છે.

રામ : માતા સુમિત્રાએ તો આશ્વર્યપૂર્વક લક્ષ્મણને મારી સાથે મોકલ્યો છે.

દશરથ : ધન્ય છે એને, રામ ! પાપી અને અન્યાયી તો હું છું કે આટલો મહાન અનર્થ કરી બેઠો છું. ખેટા લક્ષ્મણ ! તું પાછળ કેમ બેઠો છે ? આજે તારો એ કોપ અને અભિમાન ક્યાં ગયાં ? શા માટે તારું ધનુષ્ય નથી ઉઠાવતો ? મને મારીને આ સમસ્ત કાંડનો અંત શા માટે નથી લાવતો ? ગંભીર અને સંકોચ પામનાર રામ અન્યાય અને અત્યાચારની ઉપેક્ષા કરી શકે છે, પણ તું ચૂપચાપ કેમ બેઠો રહ્યો છે ? હો, ખેટા ! આ છાતીને તારા અભિયાના બાણથી વીધી નાખ. (કેમ્પી પ્રવેશ કરે છે.)

કેકેયી : એની શી જરૂર છે ? મહારાજ ! તમારા મુખને એક નકાર જ પૂરતો છે. તમે

ઈન્કાર કરી દો. શા માટે ઈન્કાર નથી કરતા ?

રામ : મા. પિતાજીએ તો કહી દીધું. હવે મારું કર્તવ્ય બાકી રહે છે; અને એને માટે હું તૈયાર છું. તમે મને આશીર્વાદ આપો. તમારો સ્નેહ વનવાસના સમય દરમિયાન મારો સહાયક બને !

કેકેયી : (મુંબ નીચું ઢળી નય છે. ચહેરો મલિન થાય છે : એ બાવને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં)

ખેટા ! જુગ જુગ જીવજે તું ! તું રઘુવંશનું મુખ ઉબળીશ.

રામ : તો મા ! આજા આપો. મારી પાછળ આ મૈથિલી બિડી છે. એને પણ તમારા આશીર્વાદ બોધે છે.

કેકેયી : વધૂ ! બનકી ! તારે તો જવાની કોઈ જરૂર નથી.

(સીતા નમીને પ્રણામ કરે છે.)

રામ : મા, અને લક્ષ્મણના પ્રણામનો પણ સ્વીકાર કરો.

કેકેયી : અરે, આ શું ? તમે બધાંએ અયોધ્યાને સૂની કરવાનું બાધું છે કે શું ? હું તો કર્તવ્યને વશ બનીને એમ કરી રહ્યો છું. મારો આશય તો એવો નહોતો.

(લક્ષ્મણ આગળ આવીને મસ્તક નમાવે છે.)

દશરથ : રાણી ! હવે તો કાળજી કંડં ચલુ ને ?

રામ : પિતાજી ! શાંત થાઓ અને મને આજ્ઞા આપો !

(ચંદ્રા વલકલ લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

કેકેયી : હો ખેટા, રામ ! રાજકીય વસ્ત્રોને ત્યાગ કરીને વનવાસને યોગ્ય વસ્ત્ર પહેરી લે.

રામ : જરૂર, જરૂર, મા ! લાવો.

(વસ્ત્ર લઈ પહેરવા માંડે છે. સીતા મુખ છુપાવી રડવા લાગે છે.)

દશરથ : ધન્ય હોએ, માનો આ ઉપહાર !

રામ : (સીતાને) આ વલકલ લઈ લે અને તું પણ અંદર જઈને બેઠી આવ.

આયુર્વેદની સૂઠ

લેખક

વૈદ પ્રાગજી મોહનજી રાઠોડ

આયુર્વેદમાં સૂઠનું એ મહત્ત્વ છે, તે મહત્ત્વ આધુનિક પ્રશ્નોના પગલે ધટ્યું નથી આ લેખના લેખકે સૂઠના સમગ્ર પ્રશ્નોનો કરીને એવું જ્ઞાન 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે બીજી હિંસાગ્રાહીઓ જેવો સમાજ શાંતાના આચાર્યશ્રી અને ધરની સાથે વસ્તુઓના રોગ્ય કપરોગ્ય શીખી નય, તેા કેટલો લાભ થાય ? કેટલું ખર્ચ બચે ?

સૂઠ એક એવી વસ્તુપતિ છે કે એનાથી ભાગ્યે જ કોઈ અન્યથા હશે આટું પાકીને રસભરપૂર થાય છે, ત્યારે જ મીનમાથી બાદી એને સૂકવી તૈયાર કરવામાં આવે અને એ રીતે સૂકાઈને તૈયાર થાય ત્યારે તે સૂઠનું નામ ધારણ કરે છે

આવી આ સૂઠની ત્રણ જાતો આજે પ્રચારમાં છે સામાન્ય રીતે શુભરાત-કાઠિયાવાડમાં ઘોળકાની સૂઠ વિશેષ સારી ગણાય છે, અને એનો વપરાશ વિશેષ કરવામાં આવે છે બીજી જાતોમાં કલકતા તરફની એક જાત છે અને બીજી મલખાર-કોચીન તરફની પણ આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે રેવાલિનાની સફેદ સૂઠને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે

આવી આ સૂઠમાં જુઠાજુઠા અનેક તરવેા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જણાય છે ગ્રૂમડાં અને બારાને જે તરવે રૂઝવામાં ઉપયોગી છે

તે રાજ, શરીરને ગરમી અને પોષણ આપનાર સ્પર્શ, ઓક્સિડેન્ટ એસિડ જેવા કારો, સરખી અને મીઠું જેવા સિન્થેટિક પોષણ આપનાર પદાર્થ અને ઔષધ તરીકે પણ મોટા વિશાળ રોગ સમુદાયને આલરી છે તેવા શુભકર્મોવાળા તરવેા એમાંથી મળી રહે છે

ધણા મોટા વિશાળ સમુદાયમાં એવી એક માન્યતા રહે થઈ ગઈ છે, કે સૂઠ એ ગરમ વસ્તુ છે અને એ દૃષ્ટિએ જ જ્યાં એની અતિયમ જરૂરિયાત હોય, તેાપણ એને તરછાંડવામાં આવે છે કાષ્ઠકા તરીકે આંતરડામાં લાખા વખતનું અલ્પ થઈ મળ સહે છે, ત્યારે કૃત્રિમ ગરમી પેદા થઈ મોટામાં અને જીલ્લ ઉપર ચાંદા પડે છે આતું ખરું કારણ તેા પેટમાં કાચો આમ પૂક્યો છે એ છે આવાં દરદીમાં રોગના કારણને દૂર કરવા માટે સૂઠ લેવાનું કઠીએ છીએ, ત્યારે સૂઠની

વિલેખ શા માટે કરે છે ?

(કેટલી વલ્લભ સીતાની આગળ ધરે છે અને સીતા તે લેવા નય છે)

દશરથ : (ગળને) અરે પાપિષ્ઠા ! જીવી રહે ! આ તું શું કરી રહી છે ? વનવાસ શમને લીધો છે કે સીતાને પણ ? તારે શું બધાયને વલ્લભ પહેરાવવા છે કે ?

(કેટલી અકબી નય છે અને રાખતા શૂન તરફ જાય છે)

સીતા : પિતાજી ! સ્વામીનાં કરતાં મે

મૃદ્યવાન વત્તો પહેરવાની તમે મને આજ્ઞા આપો છો

(દશરથ સાદ વર્તને માથું નીચું ઢાળી દે છે સીતા કેમ્પીના હાથમાંથી વલ્લભ લઈને અદર ચાલી નય છે)

લઈમણ આગળ આવી વલ્લભ લઈને પહેરે છે)

દશરથ : ઓહ !

(વલ્લભ પર સરી પડે છે આશુઓની ધારાથી વલ્લભો ચિંત્ય છે)

(પડેલા પડે છે)

તીખાશથી આ ગરમીના વધારો થશે તો-એવો ભય સેવવામાં આવે છે. ચિત્રવિચિત્ર કલ્પના અને શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે, અને આ 'શંકા'ને પરિણામે લાંબા વખત સુધી એ દરદ પોપાયા કરે છે.

સૂઠ એ પ્રથમ તબક્કે તીખી લાગે છે એ વાત સાચી છે, પણ આયુર્વેદની રીતે એનું પૃથક્કરણ કરતાં એ જ્યારે પેટમાં ગથા પછી પચવા મારે છે, ત્યારે મીઠી (મધુર) બને છે અને એનો શુભશીતોષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને હલકો છે. વિપાકે શીતલં લઘુ।

સૂઠને શીતોષ્ણ શુભ સ્વાભાવિક ગરમી વધારી ચક્ર અને આંતરડાંને શક્તિ આપે છે અને કાચા અપકવ આમનું પાચન કરે છે. આયુર્વેદે સાચું જ કહ્યું છે, કે આમેષુ સગુણમ્ સૂઠી।

આ આમના સંબ્રહ્મથી અનેક જાતના નાનામોટા રોગો થાય છે. અજીર્ણ, ઝાડા, મરડો, સંબ્રહ્મણી અને જીદાજીદા પ્રકારના નામધારી તાવો એ બધાં જ આ આમદોષની જ પેદાશ છે.

એમાસાના દિવસોમાં જ્યારે હવા ભેજવાળી અને સ્થિર હોય છે, ત્યારે ધોરાકને પચાવવામાં મદદ કરવાવાળો હવામાં રહેલો ઓક્સીજન વાયુ સહેલાઈથી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતો નથી; આથી ધોરાકનું પાચન ઓછું થાય છે અને આ આમરસનો સંબ્રહ્મ વિશેષ રહે છે. એટલા જ માટે આ ઋતુમાં ઝાડા, મરડો અને અજીર્ણના ઘણા વધારે પ્રમાણમાં દરદીઓ નજરે પડે છે. નાના બાળક-થી માંડીને છેક મોટી ઉંમર સુધીના તમામ સોડો આ જ રોગના ભોગ બનેલા હોય છે.

આવા ઋતુજન્ય સાર્વત્રિક રોગવાળી પરિસ્થિતિમાં સૂઠ એક અજબ કામ કરનારી ઔષધિ માલૂમ પડી છે.

થોડા વખત પહેલાં ઔષધાલયમાં જે માસના બચ્ચાને લઈને એક માતા ખતાવવા આવેલી. તે આવીને કહે: 'જીએને વેવરાજ,

છોકરાને ઝાડા મટતા જ નથી. લોહીપર જેવું વજન જ બંધ છે અને નખળો પડતો બંધ છે, આવા જે માસના ફૂલ જેવા બાળકને માટે હવા પણ શી આપવી ?'

માતાના સંતવનની ખાતર અતિવિવેના ચૂર્ણની એકએક રતીની ત્રણ પડીકીઓ આપી અને આઠાના રસ અને મધ સાથે ચટાડવાનું કહ્યું. આ ઔષધની સાથે જ અરધા તોલા સૂઠનું એક બીજું પડીકું આપ્યું અને માતાને કહ્યું: 'બહેન! દશ તોલા પાણીમાં આ દવા ઉકાળીને જે તોલા ખાકી રહે ત્યારે ગાળી, થોડો ઘોળ નાખીને તમે પી જાઓ અને હંમણાં ઘી, વડ જેવો ચીકણો ધોરાક ન લેશો.' બાઈએ એ પ્રમાણે કંઈ અને બાજે દિવસે જ બાળકને ઝાડા તદ્દન ઓછા થઈ ગયાના સમાચાર આપ્યા.

થોડા વખત પહેલાં લાંબા વખતથી મરડાનો ભોગ બનેલો એક દરદી પુષ્કળ પ્રમાણમાં અનેક ઔષધો ખાઈખાઈને છેવટે મારી પાસે આવેલો. જીદીજીદી જાતનાં ઇજકને પણ એમણે લીધેલાં, એમની મુખ્ય ફરિયાદમાં જીદ, હોઠની અંદરનો લાગ અને પેટાં સદાય લાલ અને આળાં જ રહેતાં હતાં. પાંચસાત દિવસ કબજિયાત રહે અને એ કબજિયાત જ્યારે અતિશય વધી બંધ, ત્યારે ઝાડા થઈ જતા હતા. આ ઝાડા વખતે અતિશય ચીકણ પડતી અને દરદીને નખળાઈ લાગતી. આ દરદીને સૂઠના પ્રયોગે રામબાણ અસર કરી. એમને હું આ પ્રમાણે ઔષધ આપતો. સૂઠ તોલો ૦, ઇંદ્રજીવ વાલ ૫, રાજ વાલ ૧ અને જેઠીમંથનું ચૂર્ણ વાલ ૧. આનાં દરરોજ ત્રણ પડીકાં પાણી સાથે આપવામાં આવતાં. ધોરાકમાં શરૂઆતમાં પંદર દિવસ કેવળ છાશ સાત રાખેલ, એક શેર દૂધથી શરૂઆત કરીને ધીમેધીમે સ્નાંધાચાર શેર દૂધની છાશ પંદર દિવસને અંતે લેવામાં આવતી. પંદર દિવસ પછી ૧૦ લાગ ચોળા, ૨ લાગ અડદ, ૨ લાગ ચણાની દાળ અને જે

ભાગ જર ઉમેરી દેઠકળા જેવું આજીભાજી ભરડી છાશમાં આપી ખરાખર જોળો આવે ત્યારે વરાળમાં ખાઈલાં દેઠકળા તૈયાર કરીને લેવાનું શરૂ કરાવ્યું. પદર દિવસમાં આ દેઠકળા અને છાશના પ્રયોગ પછી ધીમેધીમે ખોરાક પણ આપવા માંક્યો પૂરા દેઠકળામાં અને અલીપત્ર વર્ષાનું આ અસહાય લાગતું હતું આમ જ મટી ગયું અને હરદી પૂરી પાચનશક્તિ પ્રમાણે બધો જ ખોરાક લેવા માંક્યો.

આમના સંજ્ઞથી થયેલા આ હરદમાં સૂકના સેવનથી આમનું પાચન થયું રાજશી મોઢાનાં અને આતરડાનાં ચાદા રૂઝાયાં જેઠી-મધ્યથી-મોઢાથી મોઢીને આતરડા સુધીના આળા થઈ ગયેલા સાગને કડક મળી અને ઉદ્રજ્જવે આમના પાચન સાથે આતરડામાં અનાજ સુડીને પેદા થનારા વિચિત્ર ભૂતનાં જ તુએને મારવાનું કાર્ય કર્યું. વનસ્પતિ-ઓષધ યોજનાથી હરદીને આરામ થયો આ પ્રસંગમાં રોગના કારણને અનુલક્ષીને પ્રધાન ઔષધમાં સૂક જ હતી.

સૂક એ પ્રસૂતાનું પ્રધાન ઔષધ કહો તો ઔષધ અને ખોરાક કહો તો ખોરાક-એવું બમણું કાર્ય કરે છે એના સેવનથી સુવાવડ દરમિયાન સહજ એવો વાયુ દૂર થાય છે અને ખોરાકને પૂરતા પ્રમાણમાં પચાવી ગયેલી તાકાત અને સ્ફૂર્તિ પાછી લાવે છે મદાજિ જોણી કરે છે અને લોહીને વધારે છે અને એટલા જ માટે સ્ત્રીઓમાં સવાશેર સૂક ખાવાનો શાસ્ત્રિક પ્રયોગ શરૂ થયો હશે.

પરંતુ આજની શહેરી અને જૂની રૂઢિ પ્રત્યે સુગ બતાવનારી સ્ત્રીઓ આ સૂકના ખોરાકથી દૂર ભાગે છે અને સ્ત્રીઓના જુદાજુદા અનેક રોગના લોભ બને છે, મરણને શરણ થાય છે છેલ્લા સરકારી આરોગ્યજગતના અહેવાલ મુજબ તો આજે સ્ત્રીઓનું મરણપ્રમાણ પણ વધવા માંક્યું છે.

પ્રથમ પ્રસૂતિ વખતે જ યોગ્ય પ્રકારની

માવજત અને આવશ્યક સૂક-ધીના ખોરાક વિના સ્ત્રીનું દેહબધારણ ભાગી જાય છે, ખરખી અને ચોપણ ન મળે તેવા અનાવશ્યક ખોરાકથી આમનો સંજ્ઞ થાય છે અલ્પજ્ઞ થાય છે અને સુવારોગ, સંજ્ઞથી જેવા દરદે પેદા થાય છે.

મારા એક મિત્રના પત્નીને પ્રથમ સુવાવડ-માંથી જ ઝાડાનું દરદ લાગ્યું પચ્યું છે અને આજ માતમાત વર્ષ થયા તોય એમાંથી છૂટકારો નથી થયો. વાતો કરતાં કરતાં સહજ સાને 'સૂક જાણેલી કે નહિ!' એમ પૂછ્યું ત્યારે નકારમાં જ જવાબ મળ્યો અને મને રોગનું કારણ મળી ગયું. મેં પૂછ્યું 'સૂક કેમ ન ખાધી?' તો કહે 'એ તે કોણ ખાય?' મોઢું ખાળી નાખે એટલી તીખી હોય એ તે કોને લાવે?' 'તમને થોડીવાર પૂરતી તીખાણ ન જમી, પણ એના પાંચે આ સાત વર્ષથી આતરડા સડી ગયા છે એ કેમ બને છે?' એમને છેલ્લે એક માસથી સૂકના પ્રયોગ ઉપર ચડાવ્યાં છે. દેવદ્રવ્યાદિ કવાથ તોલા ૨ અને સૂક તોલા ૧નો ઉકાળો નિયમિત સવાર-સાંજ લે છે અને તપિષ્ઠ ઉત્તરોત્તર સુધરતી જાય છે. સુવાવડમાંથી લાગ્યું પડેલાં સુવારોગ, સંજ્ઞથી, જેવા દરદોમાં આ સૂકનો પ્રયોગ રામબાણ ઔષધ તરીકે સાબિત થયો છે અને અવશ્ય લાલ આપે છે.

રોગને અનુલક્ષીને આયુર્વેદ શાસ્ત્રે સૂકનાં તો બીજા અનેક પ્રયોગોની રચના કરી છે.

સૂક તીખી છે એમ માનનારાઓ માટે મહર્ષિ ચરકના નીચેના પ્રયોગ સૂક ભલે તીખી છે પણ ગરમ નથી એ બતાવવા માટે પૂરતો થશે.

વેદના સાથે પેશાબમાં લોહી પડતું હોય તો ચોણાશેર દૂધમાં ખા તોલો. શૂક અને થોડી સાકર નાંખી ગરમ કરીને પિવડાવવાનો નિર્દેશ છે. લોહી પડતું હોય એવા વ્યાધિમાં જો સૂક ગરમ હોય તો આપી શકાય ખરી? ખરી રીતે એનો મધુર અને શીતલ વિપાક શરીરને કંડક

આપે છે, શક્તિ આપે છે.

એવી જ રીતે હરસના હરદમાં પણ લોહી પડતું હોય છતાંય બે તોલા સૂંઠને અરધો શેર પાણીમાં ઉકાળી બે તોલા પાણી ખાકી રહે ત્યારે ગાળી, થોડું મધ કે ગોળ નાખી ચીવા આપવાનો નિર્દેશ મળે છે.

વધારેપડતો ભારે ચીકણો જોરાકે અવાથો હોય, ત્યારે હોજરીમાં ભાર લાગી દુખાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ બહુ ડચ્છેરા ચડતો હોય એવો ભાર લાગે છે. કોઈ પણ જાતનો પદાર્થ લેતાં એ બહુ અધવચ્ચે જ, અટકીને 'ખૂંચતું' હોય એવું લાગે છે. આડું થાય ત્યારે અડધા તોલા સૂંઠની એકઠી કે ગોળ સાથે કાકી લઈ લેવાથી ચીકાશ છૂટી પડી જાય છે અને દુખાવો ઓછો થઈ જાય છે. એ સ્વાતુલવની હકીકત છે.

ઝાડા, મરડો અને આમના પાચન માટે જો એ રામખાણ ચીકણ છે. ઉંમર અને હરદના જોર મુજબ ઇંદ્રજવના ચૂર્ણ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત લેવામાં આવશે, તો હરદની ફરિયાદ ઓછી થઈ જશે.

આમવાત નામનું એક ભારે ચીકણું અને અતિશય ચીકણું દુઃખ આપનારું દરદ અવારનવાર નજરે પડે છે. આ દરદમાં કાચો આમ અને એમાં વાડુનો સંયોગ થઈ આખા શરીરમાં ફેર્યા કરે છે અને જ્યાં એ સ્થિર થાય છે ત્યાં સોજે ઉત્પન્ન થઈ એ અંગને જકડી લે છે. લોહીના હલનચલનને પણ યંસાવી દે છે અને હૃદય ઉપર એની અતિશય ખરાબ અસર થઈ નળણું ખનાવી દે છે. આવા આ દરદમાં ગોખરું અને સૂંઠનો ઉકાળો પિવડાવવામાં આવે છે. અજીથમાં જેને (સાપાટિકા) કહે છે તેવા ઝંઘ્રસી નામના વાત-વ્યાધિમાં પણ એ જ સૂંઠની સાથે એરંડીના મીંજની ખીર લેવાથી દરદીને આરામ થયાના દાખલાઓ શાસ્ત્રોમાંથી મળે છે.

દેશદેશાંતરમાં ફરવાવાળા લોકોને જુદા-જુદા પ્રદેશોનું પાણી અને આજોહવા લેવાથી

ઘણી વખત પાણી લાગવાથી-મંદાગ્નિ અને અજીર્ણવાળો વિચિત્ર પ્રકારનો રોગ લાગુ પડે છે. એમાં અવારનવાર ઝાડા થાય છે, નળણાઈ વધે છે અને શરીર લોહીવિનાનું ફિક્કું, પાંડુ રોગ જેવું ખની જાય છે. આવો આ રોગ એ પાચનક્રિયાની ખામીમાંથી ઊભા થયેલા મંદાગ્નિના પ્રકારનો જ એક વ્યાધિ છે. આવા દરદમાં સૂંઠ એક અજળ ઔષધ છે. એના સેવનથી અજીર્ણ દૂર થઈ જોરાકે પચે છે, સ્વાભાવિક ભૂખ લાગે છે, જોરાકેનું પાચન થઈ નવું લોહી આવે છે અને દરદી તાકાત અને રક્ષિતિ અનુભવે છે.

ઉદરરોગો અને પેશાબના કેટલાક વ્યાધિઓમાં જ્યારે દરદીને હાથે, પગે અને મોઢા ઉપર સોજા આવે છે, ત્યારે આવા સોજા ઉપર સૂંઠ ઘણી જ અસરકારક માલુમ પડી છે. સૂંઠ તોલો અડધો અને એટલો જ ગોળ લઈ એની ગોળી લેવામાં આવે અને તેના ઉપર સાટોડી નામની વનસ્પતિનો રસ કે ઉકાળો પીવામાં આવે, તો પેશાબ વાટે તમામ પ્રકારનાં જેરો નીકળી જાય છે. સૂંઠ એ દોષને પકેવવાનું અને પચાવવાનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે સાટોડીમાં રહેલા પોટશ્યમ દ્વારા પેશાબને વધારી જેરને બહાર કાઢે છે. સાટોડી સોથત્વી હોવાથી સોજાને આ રીતે દૂર કરે છે.

આચાર્ય શારંગધરે વૃષણમાં પવન ભરાઈને થતા દુખાવા માટે સૂંઠનો ઉકાળો કરી એમાં મધ નાંખીને લેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ રીતે જુદાજુદા વ્યાધિ પરત્વેનાં અનુપાનો ચોજી સૂંઠ ઘણાં સોટા રોગસમુદાય ઉપર વાપરી શકાય છે. ઝાડા, મરડો, સંઝહણી, પાણી લાગતું, મંદાગ્નિ, અરુચિ, અજીર્ણ, ઠમળો, પાંડુ, ઉદરરોગો, સોજાવાળાં દરદો, આમવાત, રાપટિકા-ઉત્તસ્તંભ અને પેશાબ ભરાઈ રહેતો હોય તેવા મૂત્રાવાત મૂત્રક્રમ્પનાં દરદો ઉપર એ ઉપયોગી છે.

ભૂખ લગાડવા માટે એનો ઉપયોગ તો

માતૃશ્રી કસ્તૂરબા

સંખ્યા.

શ્રી. લાભુબેન મહેતા

કસ્તૂરબાની જીવનમુલાસ કાલમ રાખવા મારે આપણા દેશે સવારોડ રૂપિયાનું ૬૦ કુટુંબ છે અને એમાંથી મામદાના, સ્ત્રી-આજ્ઞાની કન્યાતિની અનેક પ્રશ્નિઓ થાય છે એ કસ્તૂરબાના જીવનનો પરિચય મારવ મને શ્રી લાભુબેન મહેતાએ અહીં આપ્યો છે લેખિકાના નામે ઔષધ અને અનુવાદિત રંગેક પુસ્તકો ન્યાય થયા છે, તેમાં 'પ્રેમમૂર્તિ' કસ્તૂરબા' નામનું વિખ્યાત જીવનચરિત્ર પણ છે

કસ્તૂરબા ગાંધીનું નામ તો ડોનાથી અજણુ છે. હિંદુસ્તાનમાં લખીવાની અણનારામાં તો ડોઈક જ એવા હશે કે એમણે કસ્તૂરબાનું નામ ન માસકળું દેાય. 'કરોડો ક ગાળ માણસોને શુભામીની નિદા-માથી જન્મત કરનાર મહાત્મા ગાંધીનાં તેઓ પત્ની થાય આદર્શ પત્ની, આદર્શ માતા અને આદર્શ શ્રદ્ધાળુ દેવા છતાં શેડોપથેથી અઢેર કાર્યો કરીને દેશને ડેવી રીને ઉપયોગી થવું એનો હાખસો, એમની જિંદગી પરથી સુંદરમાં સુંદર રીતે મળી રહે છે

તેઓ જન્મેલાં કાઠિયાવાડના એક ખૂણે આવેલા પોરબંદર સામના તેમના પિતાશ્રીનું નામ હતું જોડાલદાસ મકનદલ જૂના જમાનાના માણસ એટલે કસ્તૂરબાને સલાહ્યા ક્યાં નહિ ને તેર વર્ષની નાની ઉંમરમાં પરણાવી દીધા

અસવુ દેવા છતાં બામાં પાર્શ્વિક સ્વસ્કાર સારે બળવાન હતા અને ખાનદાન

કુટુંબનુ બાળક દેવાને કારણે સ્વાસિમાની અને અડગ નિશ્ચયી પણ એટલાં, સામી બાજુ ગાંધીજી પણ એટલાં જ અડગ અને આગ્રહી તેમનુ કુટુંબ બહુ જ લાજમયાંદાવાળુ હતું, એટલે બાના ઉપર કડપ બહુ રહેતો ગાંધીજી દિવસે બા માથે વાતચીત પણ કરી શકતા નહિ, એટલે બાને સલાવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા ફળી નહિ પરંતુ બા ઉપર પોતાનો પતિ તરીકેનો હાલ રાખવાનુ તેઓ શૂકતા નહિ બા પણ એમના માયાના હતા, ગાંધીજી ગમે તેટલો હાલ રાખે છતાં પોતાને કરકુ દેાય તેમ જ કરે-આ રીતની બહેની વસણુ દેવાને કારણે બહે વચ્ચે વિજવાહ બહુ થતો, છતાં બામાં આર્થસ્ત્રીની સાવના બળવાન હતી અને ગાંધીજીમાં પત્ની મત્તેના પ્રેમની સાવના બળવાન હતી, તેથી બહે વચ્ચેનો અઘરો લાગેા ટકતો નહિ અને પ્રેમથી દિવસો પસાર થતા.

આજે હીક જાણીનો છે પ્રસૂતાનાં દરરો ઉપર પણ એ ચોક્કસ પ્રકારની અમર કરી પ્રસૂતાને શક્તિ અને આરામ આપે છે.

જીદાંજીદા કંકજ દરરો ઉપર સૂકમા ઉંચુ શુણુ દેવાને લીધે તે વાપરી શકાય છે અને એ જ રીતે એમાં રહેલી રિનગ્ધતા ચીકારના કારણે એ વાણુનાં દરરો ઉપર પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. એનો વિપાક મધુર દેવાના કારણે પિત્તજ વ્યાધિઓમાં પણ અનુપાન-

બેન્ધી આપવામાં આવે છે અને સુંદર કાર્ય કરે છે આમ સૂક એ ત્રિદોષનુ સર્વ-સામાન્ય ઔષધ છે

વૃદ્ધાવરણમાં નિયમિત ગીતે સૂંકનુ સેવન શરીરની તાકાતને ટકાવી શક્તિ આપે છે અને તમામ ઉદ્ધિયોને સતેજ રાખી પૂરણુ આરોગ્ય બળવે છે

બધી જ રીતે સૂક એ રોગનુ અને આરોગ્યનુ મહોપધ છે

ખાતું જીવન એક રીતે બોધ્યે તો વહુ દુઃખમય પસાર થયું ગણાય અને બીજી રીતે બોધ્યે તો એમના જેવાં ધન્ય સ્ત્રી આ જગતમાં કોઈક જ હશે એમ કહી શકાય. મહાન પુરુષનાં પત્ની બનવું એ એક મહાન જવાબદારીવાળું અને માનસિક ક્લેશ ઉપ-જનનારું કાર્ય છે. મહાન પુરુષોને પોતાના વિચારો, પોતાની રીતભાત સામાન્ય માણસથી જુદા પ્રકારની જ હોય, એનો મિત્તજ પણ બળવો મુશ્કેલ પડે તેવો હોય, એવા પુરુષની સાથે જિંદગી જીવવા માટે સ્ત્રીને પોતાના મનને જૂળજૂળ દબાવવું પડે, ક્યારેક કૂર થઈને કચડી નાખવું પડે, તેમાંય બા જેવાં સ્વાભિમાની સ્ત્રીને માટે મન મારવું એ અઘરું કાર્ય ગણાય; છતાં બાએ એ કાર્ય કયું છે ને તે માત્ર આર્થસ્ત્રીની લાવનાથી પ્રેરાઈને જ કયું છે. બા એ ધારત તો પાંધીજીને હેરાનહેરાન કરી શકત-ગાંધીજીનાં દેશ માટેનાં અવનવા અને મહાન કાર્યોની આડે પથ્થર થઈને બિલાં રહેત અને પોતે ક્ષણભંચર સુખની શુભાખી શૈલ્યમાં સુઈ શકત; પરંતુ બાએ પોતાનું સુખ ન બોધું અને જૈનશાસ્ત્રમાં આવતી શ્રેણીની માતાની વાર્તા પ્રમાણે હસતે મોંએ પોતાનાં દુઃખને દબાવીને બાપુનો માર્ગ દૂધોથી બિછાવી દીધો.

બાપુને પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી એમનો માર્ગ સરળ કર્યો એટલું જ નહિ પણ પોતે ય સતી સીતા જેમ રામ જેવા બાપુની પાછળ વનવાસ ભોગવવા ચાલી નીકળ્યાં. કુટુંબ, ધન અને આરામનો મોહ છોડી બાપુ જેવી જ ક્ષીરી ધારણ કરી પોતાનાં કુમળાં બાળકોને પણ અંતરનો મોહ-કૂલની જેમ પંપાળીને ઉછેરવાનો-કચડી દેશ માટે ભેખ લેવાનો.

પત્ની તરીકે બા એક આદર્શ પત્ની હતો. પતિની ઇચ્છાને માન આપવું, પતિનું દિલ રાજ થાય તેમ વર્તવું અને પતિને પ્રભુ માની તેને અનુસરવું એ સિદ્ધાંતો બાએ

પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા છે. લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં કાંઈક અભિમાન અને કાંઈક નાદાનિયતને કારણે બા બાપુના વિચારોથી વિરુદ્ધ પડતાં; પરંતુ ઊંચે તે બાપુનું ધાર્યું જ કરતાં. આવી અથડામણના બેચાર પ્રશ્નો બાપુએ એમની આત્મકથામાં આપ્યા છે: 'તે બેતાં આપણને બાની બાપુને અનુકૂળ બનવાની તત્પરતા માટે માન થયા વિના નહિ રહે.

બાએ બાપુને અનુકૂળ બનવા માટે દિવસ આખો વરકામમાં વિતાવીને રાત્રે ધાત્યાં પાક્યાં પણ લખવા-વાંચવાની ટેવ પાડી હતી અને એ રીતે બાપુના વિચારો સમજવા લાગ્યાં હતાં. પોતે વંચતાં શીખે તો બાપુનાં લખાણો અને બાપુ વિશે લખાયેલાં લખાણો પોતે બંને વાંચી શકે તો સારું એવી એમની ખાસ ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા એમણે જિંદગી પર્યંત સેવી હતી. વરડાં થયાં, આંખે ચરમાં આવ્યાં, માથે પળિયાં આવ્યાં, છતાં વાંચતાં શીખવાનું એમણે છોડ્યું નહોતું. બહાર હોય ત્યારે તો બાપુની સેવા અને દેશની સેવા આડે તેઓ એ કામ કરી શકતાં નહિ; પરંતુ જ્યારે જ્યારે જેલમાં જતાં, ત્યારે ત્યારે લાલુવા-શીખવાનું છોડતાં નહિ. બાપુને પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકાય અને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરી શકાય તે માટેનો તેમનો પ્રયત્ન જિંદગીની છઠ્ઠી ઘડી સુધીના રહ્યો હતો.

શરૂઆતમાં લગ્ન પછી થોડાં વરસો બાદ બાપુને વડીલાત અર્થે આફ્રિકા જવાનું થયું. બા તો સુસ્ત વૈજ્ઞવ, દરિયા પાર કરવામાં પણ નિષેધ માનનાર અને જૂના જમાનાનાં ત્યાં પહેરવેશનો બદલો અને રહેણીકરણનો ફરફાર એમને કેમ પાલવે ? પરંતુ બાપુએ જૂટમોજ અને પારસીશાહી સાડી પહેરવા ફરમાવ્યું અને છરીકાંટા વાપરવા આગ્રહ રાખ્યો, ત્યારે બા જરી પણ હંકારહ રાખ્યા વિના કબૂલ થયાં. એમનાં દિલને એ વાત રચી નહિ; પરંતુ બાપુના દિલને હુલાવવું એમને બિલકુલ પસંદ ન પડ્યું.

ખાપુ જ્યારે ડરખનમાં વડીલાત કરતા, ત્યારે એમને ત્યાં મહેમાનોના મારો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં રહેતો. એ મહેમાનોમાં ય મોટે ભાગે ખિસ્તી લોકો હોય, જે લોકોની સામે જોવામાં પણ ખા પાપ સમજત હોય, છતાં ખાએ લોકોની આજ્ઞાતસ્વાગત કરતા ને તેમને સાચી રીતે સાચવતા, પરંતુ ખાપુ એટલેથી ન અટક્યા બલ્કે કે તેઓ ખાની પ્રતિબક્તિની પરીક્ષા કરવા માગતા હોય, તેમ એમને મનમાં એક નવો વિચાર આવ્યો. એમના ઘેર મહેમાનોના ચોરડામાં ખાજચોઠડી નહોતી. એટલે તેમણે ફૂંડાં મૂકવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો. ખાને એ પસંદ ન પડ્યું પણ ચલાવી લીધું; કારણ કે સૌ મહેમાનો પોતાના ફૂંડા સવારમાં બહાર મૂકી દેતા, પરંતુ એક વખત એડુ ખનુ'ં કે એક ખિસ્તી મહેમાને એમનું ફૂંડુ એમ જ રહેવા લીધું ખાપુએ એ બેયું એટલે એમણે પેલા મહેમાનને કાંઈ ન કહેતાં પોતાના મહેમાનની પોતે જ સારવાર કરવી એઈએ એવા વિચારથી ખાને એ ફૂંડુ ઊંચકી જવા કહ્યું અને ખાનો મિલજ મળ્યો; આજ દિવસ સુધી ર'ધાયેલો શુસ્તો ઊછળી આવ્યો. 'ખાડુ તે યનુ હસે? હું તો આ ચાલી, તમે તમારું ઘર સાચવો.' કહીને ખા અડીને ઊભાં રહ્યાં ખાપુ પણ એટલા જ મક્કમ હતા. એમણે ખાને ખાવડું ઝાડીને ઘર બહાર કાઢ્યાં ખા રોપમાને રોપમા' બહાર નહોતો' મર્યાં રેવડુ મહાર પત્ર મૂકતાંની સાથે એમની આજ્ઞામાંથી આસુ સરી પડ્યાં રહતારહતાં શુસ્તમાં તેઓ ખાપુને કહેવા લાગ્યાં 'તમને લાજ નથી, મને તો છે, જરા શરમાઓ.' મહીપણ ખાએ ખાપુને ઘણું ઘણું સલજાણું ખાપુ શરમાયા છતાં મોં લાલ રાખ્યું અને ખાને ઘરમાં લઈ લીધાં. ખા મૂળામૂલો ફૂંડુ લઈને નીચે કિતરી ગયાં ખાપુને એ ફૂંડુ ઊંચકવા ન કીધું.

હાગીનો માટે પણ ખા-ખાપુ વચ્ચે એક વાર ઝગડો થયેલો. આફ્રિકાની સેવા બદલ ખાપુને આફ્રિકાવાસીઓએ પુષ્કળ દરહાગીનો

આપેલો. સીસહજ સ્વભાવે ખાનો વિચાર એ હાગીનોના અનત ઉપયોગ કરવાનો હતો, જ્યારે ખાપુ તેડું દ્રસ્ટ બનાવી સારા કામમાં આપી દેવા માગતા હતા. એ મિલકત પર એટલો ખાનો હક હતો, એટલો જ ખાપુનો હતો. એમ ખાપુ માનતા એટલે બજાબજારી પોતાનું 'ધાર્યું' ખા પાસે કરાવવાને બદલે એમણે ધીરેધીરે ખાને સમજાવી દીધા અને ખાને સ્વમુખે હાગીનાનું જ્ઞાન કરાવડાવ્યું ત્યારથી ખા ત્યાગી ખન્યાં પેમા, ટકા અને દૈહિક સુખનો મોહ એમણે છોડ્યો. ખાપુના પત્ની તરીકે, ખાપુના સિદ્ધાંતને વધો, ખાપુના દિલને સંતોષવા પોતે સુસ્ત વાજુવ હોવા છતાં હરિજનોને અપનાવ્યા એક હરિજન ખાખાને દત્તક લીધી અને જિંદગી પર્વત પુત્રી તરીકે પાળી. હરિજનને અપનાવવા માટે સુજ્ઞાતમાં તો ખાપુ સાથે ડગડો થયો છેવટ ખાપુ ઉપવાસ પર કિતથી, જ્યારે ખાપુની જિંદગીનો સવાલ આવ્યો, ત્યારે ખાએ વિધાયું કે જીનો સૌથી પ્રથમ ધર્મ પતિસેવા, પતિ આજ્ઞા ધર્મ પણ વિસાતમાં ન દોવો. એઈએ, અને એમણે કહેવાતો વૈષ્ણવ ધર્મ ઉવેખી હરિજનોને અપનાવ્યા. એ માટેના સમાજના અર્થત વિરોધ સામે ખાપુની પડખોપડખ ખા ઊભા રહ્યાં.

ખાને ખાપુ માટે એટલી લાક્ષિ હતા, કે ખાપુ જે વસ્તુનો ખ્યાલ માત્ર કરે તે કરવા ખા તેવાર રહેતાં. ખાપુના સૌથી નોંધપાત્ર ગુણ હરિલાલ સાથે ખાપુને બહુ અણબનાવ રહેતો. છેવટ ખાપુએ એ પુત્રનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે ખાએ પણ દુઃખને કંકણ કરી એ પુત્રને મનમાંથી કાઢી નાખ્યો. ખાની જગ્યાએ એ બીજા કોઈ સૌ હોત તો એણે પતિ આગળ પુત્રનું ઉપરાણું લીધું હોત; પરંતુ ખા તો ખાપુની ઇચ્છાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણતા. ખાપુનું મન જરા પણ ચિંતામાં હોય તો ખાનો જીવનરસ ઊડી જતો અને સર્વ કાંઈ કરવાતેજો તત્પર બની જતા. બોજન વિશેના ખાપુના નિયમેની નામાવધી તેઓ દોઢ પર જ રાખતાં, તેમા

એક તલ માત્રનો પણ વિલંબ કે ફેરફાર થાય તે બાબને પ્રસંદ ન પડે ને જે એનું કાંઈ બને તો બાબુ શેર લેાહી બળી બાય.

પતિ એ જ પત્નીનું સર્વસ્વ છે એ રીતે બા બાબુના જીવનનું રક્ષણ પણ પોતાના જનના બેગમે કરતાં. એક વખત બાબુ હિંમત્સલના એક હવાખાવાના સ્થળે ગયેલા. બાબુને તો બહાર સૂવાનો નિયમ. પછી લાલે ગમે તેવી ઠંડી પડતી હોય કે ગમે તેવો જંગલી પ્રાણીઓનો ડર હોય. કોઈ માણસે તો વાઘના બગ્ચાને બાબુની પધારી પાસેથી પસાર થતાં પણ જોયું; છતાં બાબુ એમના નિયમમાંથી ન ડગ્યા, ને બાએ એમની પાસે જ પોતાની પધારી કરાવી બાબુની જિંદગીનું રક્ષણ કર્યું.

૧૯૩૭ની સાલમાં બાબુએ યરવડા જેલમાં હરિજનો માટે ઉપવાસ આદર્યો. બા પણ એ વખતે સાબરમતી જેલમાં હતાં. બાબુને તો જેલ કે ઘર બધું જ પોતાના કાર્ય માટે સરખું હતું; પણ બાનો જીવ કેમ શાંત રહે ? શાંતિવિવસ તેઓ ચિંતામાં પસાર કરે, પ્રાર્થના કરે પણ એમને ચેતન પડે, કોઈ એમને કહે: 'બા, શા માટે ચિંતા કરો-છો ? એમની પાસે ક્યાં સંવેદની કમી છે ?' કહેનારને બાનો એક જ જવાબ હતો: 'આપણે હોઈએ તો ફેર પડે.' આમ બાની જિંદગી, બાનો શ્વાસવાસ બાબુ માટે જ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. એમના જતાં બાબુ ખાંગળા બની ગયા.

બાના અશિદ્ધાહ પછી રાખ ઠંડી થતાં એમાંથી બાની પાંચ કાચની ખંડીઓ અખંડ મળી આવી-એ બધે બાની પતિલક્ષિતો પુરાનો બતાવવા ન હોય એમ લાગે છે.

ગૃહિણી તરીકે પણ બા સૌ ઉપર સારી છાપ પાડતાં. દેશપરદેશના મહેમાનો, મોટામોટા નેતાઓ અને નાના માણસો સૌ બાનો રનેહ અને બાની આગતાસ્વાગતા પામતા. બાબુ શરીર ઘણું નાજુક હતું; છતાં સાબરમતી આશ્રમના રસોડાની જવાબદારી

બાએ જ લીધેલી. નાનુમોહું સૌ કોઈ જમ્યું છે કે નહિ, કોઈ માંદું હોય તો એની શી વ્યવસ્થા થઈ છે વગેરે ધ્યાન રાખતાં અને ટાણિકટાણે આવેલ દરેક વ્યક્તિને સુસ્ત ગૃહિણીની જેમ મોઢો આવકાર આપી અપનાવી લેતા.

એમનું વાત્સલ્ય પણ અદ્ભુત હતું. અંપારણ્યમાં બાબુ સાથે તેઓ ગયેલાં, ત્યારે દિલ દ્રવી બય એલી ગરીબી એમણે બેઠી, છતાં ઉત્સાહથી તેઓ ખૂંપડેખૂંપડે કરતાં ને માતાના પ્રેમથી સૌ કાળોનાં દિલને કારતાં. બારડોલીની હિજરત વખતે પણ એમણે એક ખેડૂના નમાયા બાળકને માતાની મંમતાથી બળવેલું-જેલની તો દરેકેદરેક બહેન એમનો પ્રેમ મેળવી ચૂકેલી, જે જિંદગીભર યાદ કરશે. લડતમાં પણ ઘણા સેનકો બાનો પ્રેમ મેળવવા લાગ્યશાળી બન્યા હતા.

બહારના માણસો પ્રત્યે બા લાગણી ધરાવતાં એટલું જ નહિ પણ એમના કુટુંબની પણ તેઓ પોતે જ સંભાળ રાખતાં; અવારનવાર પત્ર લખી સમાચાર મેળવી લેતાં.

છલ્લે આગાખાન મહેલમાં જ્યારે બા હતાં, ત્યારે પણ એમનું દિલ બહુ દુસાડું. એમને થતું કે પોતે અને બાબુ લાલે જિંદગીભર જેલમાં રહે પણ અસંખ્ય માતાઓના પુત્રો ને જેલમાંથી છૂટે, તો સારું એમ તેઓ વારંવાર બોલી બેઠતાં.

સૈનિક તરીકેના.શુભે પણ એમણે ફાગલે બેસાડી શકાય તેટલા કેળવ્યા હતા. સૌથી પ્રથમ જેલમાં જવાનો વખત એમને આફ્રિકામાં આવેલો. એ વખતે તો તેઓ સુવાળી જિંદગી પસાર કરતાં હતાં. બાબુ ઘણીવાર સત્યાગ્રહની, જેલ જવાની વગેરે વાતો કરે, એ પરથી બાને પણ એવા વિચારો આવી જતા. પરંતુ ખરેખર જેલ જવાની તેમણે કદપના સરખી નહિ કરેલી. એક દિવસ બાબુએ આવીને વાત કરી કે હિંદુ લશ્ત્રને આફ્રિકાની સરકાર જેરકાયદે ઠરાવે છે, ત્યારે બા એટલાં

ખધાં ઉકળી બિયા કે જેલ જવા તત્પર ખની ગયા એમની નાજુક તબિયતને જેલનું ભોજન અનુકૂળ ન આવે તો ઉપવાય પર જઈને કળો મેળવવા બાપુએ સૂચવેલુ એ પ્રમાણે ખાએ કળો મેળવ્યા પણ ખરા, પરંતુ ત્રણ માર્સની જેલને અતે ભાજેસે શરીરે બહાર આવ્યાં, બેનારની આંખમા આંસુ આવી નય છતાં બા એમની કસ્ટ પરથી ન ડગ્યા. ચાલુ હડતમા બેડાયા ને છ વરસ સુધી એટલે કે સત્યાગ્રહનો વિજય થયે, ત્યાં સુધી શરીરની દરકાર રાખ્યા વિના સજ્યા

એવી જ રીતે એક વખત બા ખેડા જિલ્લાના મરોલી ગામમાં તબિયત અર્થે રહેલા ત્યાં બેરસદશી મત્યાગ્રહી બંદોબસ્તો ખાને તેડાવવાનો તાર આવ્યો બા ખરાબ તબિયતે, ભૂખ્યા પેટે અને એ વખતે એક શેલી હાથમા લઈને લશ્કરી સિપાઈની માર્ક ચાલી નીકળ્યા ન એ વખતે એમણે માદગી સામે બેઠુ કે ન ખાવાપીવા કે તૈયાર થવાનો વખત માગ્યો

રાજકોટમા સત્યાગ્રહ થયો, ત્યારે તો ખાને તાવ આવતો હતો. ઉમર પણ એ વખતે સ્થિતેર સુધી થઈ ગઈ હતી, છતાં સડાઈનો માઠ એ સડાઈનો એ વખતે ઉમર કે સાબમાઢાપણુ બેવાનુ શાનુ હોય સરદારશ્રીની આજીજીસરી ના હોવા છતાં બા ત્યા ગયેજ રહ્યા

જેમ એ મૈનિક હતાં તેમ જ એ એક મહાન પ્રેરક શક્તિ હતાં સ્ત્રીશક્તિ મહાન છે, તે ઘણુ ઘણુ બિલુ કરી શકે છે, જે તો આટલી એમની વાતો વાચતા જણાઈ આવે છે ૧૯૨૧ની સાલમા બાપુને જ્યારે છ વરસની જેલ મળી, ત્યારે આખો દેશ રોળતાઈ ગયો હતો, ત્યારે બા હિંમત નહોતા હાર્યા એમની સ્ત્રીશક્તિ ત્યારે કોઈની કોઈની બહાર આવવા લાગી એમણે એ વખતે રસોડુ ને ઘર બંને ઘાડી દીધા-ખારદોશી આવ્યા, ગાડામા બેસીને ગામડેગામડે ફર્યા, જેઠિયા ચાલુ કર્યા,

રાનીપરજ લોકોની પરિવહ સરી, લોકોને પરમાટી અને હાલ પીતા બધ કર્યા, કાતતા શીખસુ, અને ખાલીતો ખચાર બેરશેરશી કરવા લાગ્યા

૧૯૩૦ની હડત વખતે ખાએ અજબઅજબનુ કામ કર્યું સુરતમા સ્ત્રીઓની છાવણી ખોલી બાપુએ જેલ જવાની ના પાડેલી તેથી હા ને પરદેશી કાપડ પર પીકેટનું કામ શરૂ કર્યું સેકંડો અલગ સ્ત્રીઓને આ કાર્ય માટે બોલી કી સોને ઘરબાર છાડાવી ચૂપકામાં રહેતા, સાંઢી પર સુતા ને હાલ્લામા રાધતા શીખરી દીધુ

આમ એમની આખી જિંદગી એક મહાન શક્તિની પૂજામા અને દેશની સેવામા ખર્ચાઈ ગઈ કેટલાક લોકો એમની જિંદગીને કુન્યવી, રીને મૂલવી દુખી ગણાવવા લાગ્યા ખાને નિરાને રહેવાનુ નહિ, નહિ ઘર, નહિ ખાળકોની સાથેની આરામમય જિંદગી, નહિ પતિ તરફનુ કુન્યવી સૂખ-પરંતુ ખાએ એ સૂખને કહી સુખ માન્યુ જ નહોતુ. એમનુ સૂખ બીચી કલાતુ હતુ તેઓ ખીબને સૂખે સુખી ને ખીબને કુખે કુખી હતાં મહાત્મા ગાંધી જેવાના સાથીદાર બનવા માટે તેઓ પોતાને ધન્ય સમજતા ગાંધીજી હમેશ ખાને પોતાનુ એક અંગ જ ગણતા ને બા ગયાથી ખાને પાગળા બન્યા છે એમ માને છે, એજ ખાના જીવનની ધન્યતાનો પુરાવો છે

એમનું મૃત્યુ સન ૧૯૪૮ની સાલમા પૂના પાસે આવેલ આગાખાનના મહેલમાં થયું તેઓ શિવભક્ત હતા શિવનો સોમવાર તેઓ અચૂક કરતા અને તેમનુ મૃત્યુ પણ મહા-શિવરાત્રિ અને સોમવારને દિવસે જ થયુ શંકર પ્રભુએ પણ બાણે કે પોતાના ભક્તની લક્ષિતે પિછાની લીધી અને મૃત્યુ વખતે એમને અજબ શાંતિ આપી શાંતિથી સહજ વાત કરતાં હોય તે રીતે જ એમણે એમના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીને કહ્યું 'હું બાણુ છું, એક દિવસ જવાનુ તો હનું જ, તો આજ સા

ભગવાનનું મંદિર

લેખક :
શ્રી. 'પ્રસાંત'

હરિનાં દ્વાર હરિજનો માટે ઊઘડવા લાગ્યાં છે ત્યારે આપણાં હૃદયનાં દ્વાર પણ ઊઘડે એવી આશાએ આ વાર્તાની રચના થઈ છે. શ્રી. 'પ્રસાંત' 'બળતાં પાણી' નામના વાર્તાસંગ્રહ તથા સામયિકોથી વાર્તાલેખક તરીકે યુજ્જ્વલતામાં બહીતા છે.

જોયુ આ મંદિર ? જુદેજુદે સમયે, જુદીજુદી યત્રુમાં અહીં અદ્યતન દ્રવ્ય ખર્ચાય છે. પૂજારીઓનું કાર્ય-ખાવા કરવું, જમવું, પ્રભુને નિયમસર વાદ્ય પહેરાવવા, આરતી ઉતારવી અને રતનાદિમાં મસ્ત રહેવામાં જ ખતમ થાય છે.

મૂર્તિખંડનું ખારણું ખંધ છે; છતાં એમાંથી ઝીણી વાતોનો અવાજ સંભળાય છે. ભગવાન વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજી વાતો કરી રહ્યાં છે.

લક્ષ્મીજી : હે દેવ, પહેલાં જેટલા લોકો આજે કેમ ધર્મમાં નહિ માનતા હોય ?

વિષ્ણુ : (કંટાક્ષયુક્ત સ્મિત કરી) આપણામાંથી એમની થ્રા ઓછી થઈ હશે, ખીજું શું ?

લક્ષ્મીજી : પણ તેનું કંઈ કારણ ?

વિષ્ણુ : દુનિયા પરહી કોઈ માનવીઓનાં આકંઠ અને નિશ્વાસ ચાલુ હશે. નહિ તો ધર્મની આજે આ દશા ન થાય. તમને ખબર હશે, કે ધર્મરાજએ કેરેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં ખધાએ ધરાઈને જમી લીધું હતું, છતાં રખડતા એક બ્રાહ્મણને ભોજન નહિ મળવાથી પેલા નાળિયેા એટી બાબેમાં

માટે નહિ ?' મરતી વખતે પણ તેઓ પ્રભુનું નામ જણ પર રાખીને પોતાના પ્રભુ જેવા પતિને બોલે જ મર્યાં છે.

એમના જેવું પવિત્ર અને ધન્ય જીવન કોઈક સાધ્યશાળીને જ મળે. એમની જિંદગી જે જણ માટે હતી. એક ગાંધીજી ને બીજે

આળોટવાથી જે સોનાનો થવો જોઈએ, તે નહોતો થઈ શક્યો; તેના જેવું જ કંઈક ગણિત કારણ હશે.

લક્ષ્મીજી : પરંતુ હે દેવાધિદેવ, આપ તો વિચિત્ર બણકાર છો. કોણ એવાં દુષ્ટિયાં હશે તે તમે જ શું નહિ બણતા હો ?

વિષ્ણુ : પણ દેવી, મારા તો હાર્થપથ બધે પાંધેલા છે. આપણને આ મંદિરમાં જ જકડી રાખવામાં આવ્યાં છે. આ પૂજારીએ...

પરંતુ બંનેનો સંવાદ ત્યાં જ અટકી પડ્યો. દર્શનનો સમય થવાથી પૂજારીએ કમાડ ઉઘાડ્યાં. 'જય જય' કરતાં લોકોનાં ટોળાંનો ધસારો શરૂ થયો. શાથી આમ હશે ? દર્શન તો રોજનાં જ થાય છે, તથાપિ આટલી બધી તાલાવેલી શાને ? એ જ રીતે ભોજન પણ રોજનું થઈ ગયું છે; છતાં આપણે એવી ઉતાવળ કેમ નથી કરતાં ? શું દર્શન જલદી ખંધ થઈ જાય એટલે ? ના ના, પણ આજે તો આ ધસારાનું કારણ જુદું જ છે. અહીં અત્યંત ભારો છે. છપ્પન બતનાં શાકે ને ખાવન બતની વાનગીઓ પ્રભુને ચરણે ધરાઈ છે. પણ એ બધી વસ્તુઓ ગણાય નહિ, એનાં નામ દેવાય નહિ, પાંપ લાગે; પણ એની સુવાસથી

ભારતદેશ. 'ગાંધીજીની બાજુમાં રહીને દેશને માટે એમણે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો-પોતાની જિંદગી સાર્થક કરી-એ સાર્થકતાની સાક્ષિ સાથે તેઓ ગયાં. પ્રભુએ એમને સંકર્ષ સ્વીકારી લીધાં.

વાતાવરણ મધ્યમથી રહ્યું છે. પૂર, અગરબત્તી, અત્તર, પુષ્પોની મીઠી મહેકથી માઢકતા મસરી રહી છે. આરતીનો આહ્વાદક સુર એમાં પુરાય છે ને હવા ઓર દીપી ઊઠે છે.

ભેંગા થયેલા આ ભક્તજનોમાં જૂઠો, સ્ત્રીપુરુષો, ને ખાળકોયે છે. દર્શન કાંચે અહીં હાજર રહેલ કેટલીયે સ્ત્રીઓએ, પોતાના ધરના કામકાજ નેવે મૂકી, પોતાના સતાનોને ગૂંચા રાખી, અરે, કોઈ કોઈએ તો પતિની આજ્ઞાની અવરોધ કરીને પણ, આ અનકૂટ તૈયાર કરવામાં મદદ કરી છે. કેટલાંયે સ્ત્રીપુરુષોને મુખિયાઓ પડેના બોલ ઝીલવાનો મહાવરો પડી ગયો છે. ભગવાન માટે ચોટીલાનું ચોખ્ખું ઘી મેળવી આપવામાં મદદ કરનાર પણ આ ભક્તોમાંથી કોંક નીકળશે અત્યારે પ્રભુએ સ્વેચ્છ વાચાઓ, આદીસાનાના હાગીનાઓ અને બીજાં કાકગાઠ પૂરા પાડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવનારી વ્યક્તિઓ પણ આ ભાવિકોમાંથી નીકળી આવે ખરી. આ હારમોનિયમ વગાડનાર, ઝાલર રણજલાવનાર, ગીતો લલકારનાર, બજન ગાનારાઓને પણ આજના ઉત્સવમાં એણે હિસ્સો નથી દરેકે ઘરકામ ને રોજગાર છોડી પોતાનું બનવું ક્યું છે અને પ્રત્યક્ષ ગતે મંદિરની સેવામાં ઉપયોગી ન થનાર ભક્તો બનાજ અને પૈસાના ઢગ વાળે છે.

દર્શન થયેથી કોંક સ્વતિ ગામ છે, કેટલાક મલકિલ્લા ફરે છે, ટોપી ઉતારે છે, નાકનીચરણી કાઢે છે, અને મનમાં ભક્તભક્ષી આશાઓ ભેવે છે. કોઈ વાલિયણ પુત્રમોક્ષિ વાંછે છે, કોઈ વેપારી ધધામાં ખરકત મળે છે, કોઈ વૃદ્ધ ધરના કનિષ્ઠાથી કટાણી હરિચરણમાં સ્વૃષ્ટ માગી રહ્યો છે, કોઈ પોતાના કુટુંબનું ક્ષેત્રકુશળ ઇચ્છે છે, આજે તો ન આવ્યો પણ કાલે જરૂર અમેરિકન ચાંક આવે એવું યે કોંક ઇચ્છી રહ્યું હશે—અરે, એ તો માનવીનું મન! આટલા બધા માનવીઓ ભેગા મળ્યા છે, એમાંથી એમનાં મન કોણ પારખી શકે

એમ છે? કોને ખબર કોણ મનમાં શુશુ વાછી રહ્યું હશે? એવા યે નહિ દોય જેની નજર બીજા કોઈ પણ કરતાં નજર સમક્ષ પથરાયેલા ઉઘાડા અનકૂટ તરફ જ ચોટી રહી દોય?

પૂજારીએ આરતી પૂરી કરી.

સોડા વિખરાવા લાગ્યા મંદિરની બહાર આ જ ક્ષણિય વાળનો ઢંડ કાશીરામ અને એની વધુ કાશીએમના એકનાએક તાવવાળા ને રડતા આઠેક વર્ષના છોકરા સાથે ઊભા છે. આ ગામમાં પહેલાં ધૂવો, તળાવ અને સાર્વજનિક સોકમાતા સમી નદીયે એમને માટે નહોતી; પરંતુ આ કેચેસ સરકાર આવ્યા પછી એની ધીમેધીમે છૂટ થવા માગી છે અને એટલે જ એ છોકરો ઝીણિયો નિશાળે પણ જતો થયો છે, પણ આજ વાત બીજી બની છે. ઝીણિયો નિશાળે ગયો હતો, ત્યાં મહેતાજીએ કહ્યું હતું, કે ‘ઈશ્વર બધાનો છે અને કોઈ પણ ભતના નાતબતના ભેદ વગર એ દર્શન દે છે’ ઝીણિયાએ કોણ બંધે કેમ પણ આજે એ દર્શન માટે હક પકડી હતી એને ટેવ એવા હતા અને હાલનાં પગારવધારા માટે મુનિસિપાલિટીમાં હરિજનોએ હુડતાળ પાડી દેવાથી, તેમ જ ક્ષણિયાના સોડાનો પણ હુમલો હુમલો આ ભતિ ઉપર અણગમો અને તિરસ્કાર વરસતા હતા, એટલે એમની પાસેથી કશું મળવાની આશા ન દેવાથી છદ્મા થોડા દિવસથી આ ઇ પતી અર્ધભૂખ્ય રહેતું હતું. આવી અર્ધભૂખી નિયતિમાં યે ઝીણિયો—આ બંનેને આ મંદિર આગળ ઘસડી લાવ્યો એકના એક પુત્રની આવી સર્વસામાન્ય ખવાયેલ પૂરી કરવા બંને જલ્દી આવી, ત્યારે સોડા દર્શન કરી વિખરાતા હતા, છોકરાની હક ચાહ જ હતી.

બહાર દુલાલ ગડા ને આંધળાઓની બંને તરફ પડેલા બેઠી હતી તેમાં પાઈ-પેસાનું થથરાતિ વિતરણ કરતા ભક્તો ચાલ્યા જતા હતા. કોઈ પગથિયાં ઊંતરીને, સીધું ચાલ્યું જતા પણ કોઈને અટકાવી ઊભો રાખી

પૂછવાની કાશીરામની હિંમત નહોતી.

અતે એક વૃદ્ધને 'સદ્દશાળ બાપા' કહી ઊભો રાખી પૂછ્યું: "હે માબાપ, તમે હમણું જ દેવનાં દર્શન કરીને આવ્યા છો. કહોને એ દેવ કેવા હોય? મારા છોકરા ઝીણુયાએ..."

"હટ્ હટ્. સાલા, ગામનાં નિશાળ, તળાવ ને કૂવા તો અસહાયી માર્યા, હવે મોટો દર્શન કરનારો થઈ ગયો? સાક્ષી જાત, જાતે દર્શન કરવાં છે એટલે મશ્કરીમાં મને આવો સવાલ પૂછતાંયે શરમાતો નથી, ચાલ બં આંધો..."

'પણ માબાપ!...'

"અરે માબાપ ને માબાપ. જાને જતો હોય તો, મને પૂછ્યું તો પૂછ્યું. પણ આવો સવાલ ખીજા કોઈને પૂછ્યો છે ને તો ઈ...ઈ..."

કાંતિયાં કરતો, લાકડી કળકારતો તે વૃદ્ધ કોઈ યુવાનની ગતિથી પસાર થઈ ગયો અને લફડફફટ કરતો ખાતુએ ગયો.

ટીલાંટ પકાંવાળાં એક વૃદ્ધ કાશીરામને ઊતરતાં કાશીરામે બોલ્યાં. કાશી દર્શન કરી આવી રીતરસમ પ્રમાણે મંદિરને એટલે બેઠાં, આસ બાંધો, એ મિનિટ રાધેશ્યામ રાધેશ્યામનું સજન ગાણું ને ફરી પાછાં ઊતરવા લાગ્યાં.

ખાંરણાં છુલ્લાં હતાં. મંદિરમાંથી બહાર નીકળતો પવન, દેવને ચરણે ધરેલ જોજનની સુવર્ણ બહાર બધે પ્રસરાવતો હતો. કાશીરામે છોકરાના નસીબ પર રડતાં જિંડો નિશ્વાસ બેઠ્યો, ત્યારે બોચિંતાની જ એને એ વાસ આવી. વહુને પૂછ્યું:

'અલી કઈ તિથિ થઈ ચાલે?'

'કોણ જાણે પણ આજે અહીં અનકોટ છે એમ કોઈ કે'તું'તું!'

રડતા છોકરાનું તરત જ ધ્યાન ગયું. એણે પૂછ્યું:

'હે બાપા! અનકોટ એટલે શું?'

કાશીરામને જ્ઞાન હતું તેટલું એણે કહ્યું. છોકરાએ તો એવી વાનગીઓનાં નામે જ્યાં

સાંભળ્યાં નહોતાં, પછી એ બેવાને વારો તે કંવાંથી આવશે હોય? જાણે સ્વપ્નમાં હોય તેમ એણે એ બધાં નામે સાંભળ્યાં; પરંતુ તેથી તો દેવદર્શનની એની ઉત્કંઠા વધતી હતી! પરંતુ એના મૂળા હૈયાની અરજ ને માર્ગમા આટલી બધી રીડમાં તે કોણ સાંભળે?

અને એટલામાં પેલાં કાશીમા ધીમધીમે કરતાં લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. આ વખતે કાશીએ ધીમે રહી પૂછ્યું:

'હે બા. અનકોટમાં શું શું હોય?'

ભૂખ્યા પેટને આ કેવો અર્થસૂચક સવાલ હતો! કેમ જાણે પૂરાં નામ જાણુવાથીયે જાણે. વૃત્તિ થવાની હોય! અરે, કાશી તમેયે શું, પુત્ર દેવનાં દર્શન કરે તેને બદલે 'અનકોટ'ની અગત્ય વધારે લાગી હતી?

કાશીએ તો એ અનકોટ તૈયાર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. એ જેમજેમ નામ દેતાં ગયાં તેમતેમ તેમની નજર સમક્ષ આજોયે રસથાળ ખટો થઈ ગયો હતો. કાશીરામ, કાશી અને ઝીણુયા એ રસથાળની વાનગીઓમાં રાચવાં મંડી પડ્યાં હતાં, ત્યાં પાછળથી ખસારામાં ધમ્મે જતો કોઈ વૈષ્ણવ ભક્ત કાશીરામને અડકતો-અડકતો ખર્ચી ગયો; એટલે એ છ'છેડાયો અને આ ત્રણેની મઝા હુટાઈ ગઈ. જાણે આકાશમાંથી પાછાં એ પૃથ્વી ઉપર પછડાયાં!

એ દિવસ પસાર થઈ ગયો. દર્શન વિના. રડતાકેળતા અને રસ્તે 'અનકોટ' દરસનની ખૂમો પાડતા હૈયાને બંને જણાં દોર લઈ ગયાં. અનકોટની વાનગીઓ સાંભળી એટલે બધો રસ જાગ્યો હતો, કે એ વિશે એને ઘણાં ઘણાં સવાલો માતપિતાને પૂછી એમને મૂંઝવી માર્યાં. મંદિરનાં કમાડ બંધ થયાં. વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજીએ શી રીતે વાતો કરી તે કોઈનાં જાણવામાં ન આવી.

નિતની માફક જ વળતો દિન ઊઘ્યો. આ ખાતુ તે દરમિયાન ભગવાને પેટ ભરીને જમી લીધું હતું. પૂજારીઓ, અને એમના દરદરનાં

સગાસબધીઓ પણ સતોપાઈ ગયા હતાં અને છતાં જે કંઈ વધ્યું હતું, તેમાંથી સેવકીના પેસા લઈ, હતા તેટલા વૈજલ્યવાને ઘેર મોકલાવી દેવામાં આવ્યું હતું; છતાં હજી અત્રકૂટમાંથી શેષ વધે એમ હતો. એમાંની વણી ચીજો એવી હતી, કે જે આવા દિવસોમાં વધારે સમય રહી શકે એમ નહોતી એટલે રેશનિ ગના જમાનામાં એ ઓછામાં ઓછા ત્રીસેક માણસો જમી શકે એટલી રસોઈ હવે બજરી ગઈ હતી. એનો કોઈ એ જવાબ ન માગ્યો શા માટે રેશનિ ન ઈન્સ્પેક્ટરે ત્યાં ધાડ ન પાડી ? નહિ મળતી ખાંડ અહીં કેમ કરી એકઠી થઈ ગઈ હતી ? આટલા બધા અનાજનો ખગાડ શા માટે થયા દેવામાં આવ્યો ? એક બાજુએ અત્રકૂટો અને બીજી તરફ કાશીરામ જેવી સદાબુખી જનતા ભૂખે ટળવળતી હતી રે ! જે સારતવર્ષ માટે એમ કહેવાતું કે એક વખત સોનાંરૂપાની નદીઓ વહેતી, ધનધાન્યના પહાડો ખડકાતા, એની આજે આ સ્થિતિ ! કોણ હતું એ માટે જવાબદાર ? કોઈ તો ખાણે ? કાશીરામ ભે વધુ ચિહ્નિત હોત, તો એણે આવા ઠેક ઠેક સવાલો પૂછ્યા હોત. પરંતુ એણે તો એમાં કશું જ ન કર્યું એનાથી કશું જ ન થઈ શક્ય એ બધા ઘેર ગયાં મા ને ખાપ બને ભૂખ્યાં હતાં, બીજે દિવસે એમાં વધારો થયો હતો. ઝીણીયો 'અનકોટ, અનકોટ' ને 'દરસન, દરસન' નો સવારો કરતો હતો એને સનેપાત થઈ ગયો હતો. એ સનેપાતમાં એણે ભેયુ -

એણે જે વાનગીઓના નામ સાલળ્યા

હતા, તે બધી બહુ એની નજર સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ છે, એમાંથી ઉપાડીઉપાડીને એ પોતાના ભૂખ્યા માખાપ ને સગાવહાલાને પણ છુટાવી રહ્યો છે મંદિરના જે ભગવાનના દર્શનની એને તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, તે પણ બહુ એને આ વાનગીઓ ખાવો ભેઈ એની સમક્ષ મલકમલક હતી રહ્યા છે, પણ એને તો બહુ કશાની થે ન પડી હોય, તેમ એ તો ખાનો જ ગયો, છુટાવનો જ ગયો. ઉદયે થોડું બાકી રહ્યું પ્રભુએ એ સેવા માટે હાથ લાખો કર્યો એ ઉદ્દેશો અવશેષ પ્રભુને આપવો કે પોતાના જેવા જ કોઈ ભૂખ્યા સગાને, તેતું એ નહીં કરી શકતો નથી અને ભગવાન હાથમાંથી જેવા સેવા ભય છે, તેતું એને લાગ્યું કે મહામહેનતે મળેલી આ ચીજ છુટાઈ જાય છે, એટલે ભયના માર્યાં એણે એક માટી ચીમ પાડી ને તરત જ એ ટાટોટળ થઈ ઢળી પખો.

જ્યારે બજરી ગયેયું અત્ર કિકરડે ન ખાતું હતું, ત્યારે કાશીરામને ત્યાં શેકકળ થઈ રહી હતી

વિષ્ણુ ભગવાન ત્યારે લક્ષ્મીજી સામે ભેઈ મરકયા લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું : 'કેમ દેવ હસો છો ?'

વિષ્ણુ : 'આજે હું સાચેસાચ ભગવાન બન્યો છું પેલા ઝીણીયાને મારા દર્શનનો અને અત્રકૂટ આદેશવાને એમ બને લાભ મેં આપ્યા ! માનવીએ કૃત્રિમ રીતે રચેલી અસમાનતાની દીવાલો મેં તોડી નાંખી છે.'

વિષ્ણુની આખમાંથી વહી રહેલાં હર્ષનાં અશ્રુ પૂનરી પણ ભેઈ સકયો હોત તો !

*

'અરે, તમે તો બહુ સુધારક વિચારના અને તમારે ત્યાં આ શું ?' ન્હાના વહેમ અને ન્હાની રૂઢિ આપણા સમાજને ઠારી ખાવ છે, એતું તો તમે જ સીને ચીખવો છો, અને તમારા કુટુંબમાં જ આવા પ્રસન્ને ન્હાની રૂઢિના પાલન ?'

'બહુ ય ન્હાનીએ જીએ, પણ શું થાય ? મારા કુટુંબના સભ્યો જ એવા છે !' નિર્બળ મુદારે જવાબ આપ્યો

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ

લેખક :

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી. રામનારાયણ નામદાસ પાઠક એમની નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, છવનચરિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો વગેરે વિષયનાં પુસ્તકોથી ગુજરાતને સારી રીતે પરિચિત છે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી તેઓ હરિજનો, આદિવાસીઓ વગેરે તરછાડાયેલાંઓનાં બાળકોમાં શિક્ષણકાર્ય કરે છે. બાળકો એમને 'રામભાઈ'ના વહાલસેવા નામથી ઓળખે છે. તેઓ કુશળ વાર્તા કહેનાર પણ છે. મહાત્મા ઇબ્રાહીમ આફમના છવનપ્રસંગે આપણી અંદર પહેલી માનવતાને જાગરનારા ને પ્રજાદર્શનની બુજને ઢીલ કરનારા છે. આતું વાચન અમૃતપાન જેવું આરોગ્યપ્રદ થશે.

પાછલી રાતનો પહેર હોતો. ઠંડી રાત સમસમી રહી હતી. પશુપત્ની હજી જાગ્યાં ન હતાં. માણસો ગાઢ નિદ્રામાં સૂતાં હતાં. આખા શહેરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પથરાયેલી હતી. એ વખતે બહુબળે સુલતાન ઇબ્રાહીમ પોતાના રાજમહેલમાં પક્ષંગ પર અર્ધમીચિલી બાજી બેઠો હતો. એના ખુદાપરસ્ત દેહમાં અનેક વિચારો આવીને એના મનને મુગ્ધી રહ્યા હતા. એમણે આખી રાત ઊંઘ વિના પસાર કરી હતી. આસેશાન મહેલ, રત્નજડિત છત્રપક્ષંગ, વેશમી તળાઈઓ, સુવાળાં ગાલમશરૂઆત, પ્રેમળ બેગમ, પ્રાણી અધિક પ્રિય એવો સુકુમાર શાહબાદો, એમાંનું કશું બાદશાહ ઇબ્રાહીમને સુખ આપતું ન હતું. એ પોતાના મનમાં વિચારતો હતો : "આ મહેલ, આ સંપત્તિ, આ વૈભવ, સ્ત્રીપુત્ર, પરિવાર એ સઘળું છોડીને એક દિવસ મારે જવાનું છે. ખુદાને પેગમ આવશે, એટલે પહેરે લૂગડે કશ્મીમાં પોઢવાનું છે. મેં દુનિયાનું શું લાલું કર્યું છે ? બાપદાદાની આવડી મોટી જગીર મને વારસામાં મળી, પણ એ ધનહોલતનો ઉપયોગ મેં મારા અમનચમનમાં કર્યો. કુરાનેશરીફમાં લખ્યું છે, કે 'તું હક્કની રાહી ખાજે !' મોટામોટા પીર અને ઓલિયાઓ એવું સાદું, સેવાપરાયણ જીવન ગાળીને સંતોષપૂર્વક રહેતા. મારે પણ એમને રસ્તે ચાલવું જોઈએ."

મહાલયના ત્રીજા મળલા ઉપર આસેશાન રાજમહેલમાં સુશોભિત પક્ષંગ પર બેઠોબેઠો બાદશાહ ચાવા વિચારો કરી રહ્યો હતો. એ વખતે એકાએક આખા એરડામાં અજવાળું થયું. ઝળહળતા પ્રકાશમાં એક તેજસ્વી પુરુષ એની સામે ? આવી ન બેસે રહ્યો. બાદશાહે ચકિત બની પૂછ્યું : 'આપ કોણ છો ? અહીં અત્યારે શા માટે આવ્યા છો ?' બાવનનાંરે શોભિતી સુલતાનને જવાબ આપ્યો : 'હું કોઈ ચોર, લૂંટારો કે તારો દુશ્મન નથી. મારું જિંદ બોલાયું છે તે શોધવા અહીં આવ્યો છું.'

બાદશાહે નવાઈ પામતાં પણ સહેજ ચેટાસચ્ચ અવાજે કહ્યું : 'અહીં મહેલને ત્રીજે માળે વળી જિંદ કેવું ?'

પેલા આવનારે કંઠે કહેજે, એવા જ શાંત અવાજે કહ્યું : 'હીન કુખી અસહાય ગરીબોની વચ્ચે રહેનારા ખુદાને તું અહીં રાજમહેલમાં શોધે છે 'એમાં નવાઈ નથી, તો પછી મારું જિંદ અહીં શોધવામાં શાંતી નવાઈ લાગે છે ?' આટલું કહેતાંની સાથે જ એ પુરુષ અદૃશ્ય થયો.

જણી તપાસ કર્યા છતાં એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એ વાતને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. એકવાર સુલતાન ઇબ્રાહીમ કચેરી ભરીને બેઠો હતો. દરખાંશો સાથે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો, એ વખતે એક માણસ

કચેરીના અમીર, ઉમરાવોને આજી નાખને
હરખારમા હાજલ થયો ડાઈ અટકાવે તે
પહેલા એ છક બાદશાહ પાસે જઈ પહોંચ્યો
બાદશાહે એને પૂછ્યું 'આપનું પધારણ
શા કામે થયું છે ?'

આવનારે જવાબ આપ્યો 'અહીં આ
મુસાફરખાનામા રાતવાસે રહેવા વિચાર છે.'

બાદશાહે સહેજ હસીને કહ્યું 'આ
'મુસાફરખાનું નથી આ તો રાજકચેરી છે'

'તમારા પહેલા અહીં ડાણુ રહેતું હતું ?'

'મારા પિતા !'

'તેમની પહેલા ?'

'મારા પિતાના પિતા'

'તમારા ખડી ડાણુ રહેતે ?'

'મારો દીકરો !'

'તો ખડી આ મુસાફરખાનું જ થયું ને ?'

'એક જયને બાળે આવે, એનું નામ ધર્મશાળા'
આટલું કહીને એ પુરવ આપ્યો હતો એટલીજ
ઝડપથી પાછો ચાલ્યો ગયો કચેરી આખો
ખમાઠાર થઈ ભેઈ રહી. એકલા ઇમાદીમ
સુલતાન એની પાછળ ચાલ્યા. એમના દિલમાં
હોંડ વેઢના થતી હતી એ વેઢનાહુ મૂળ
જોખવા તેઓ તત્પર બન્યા

એક ઘોડા ઉપર સવાર થઈ, તેઓ
જ ગલને રસ્તે ચાલી નીકળ્યા ચાલતાચાલતા
ઘણે દૂર ગયા, એટલામાં તેમની નજર એક
સરવાડ ઉપર પડી એક પથ્થર પર હાથમાં
લાકડી રાખી એ બેઠો હતો ઘેટાં છૂટાંછૂટાં
ચરતાં હતાં સરવાડના શરીર ઉપર મેલાયેલા,
ફાટલાનુટમાં લૂગડાં હતાં માથા ઉપર એવી જ
જૂની ટોપી હતી સુલતાન ઇમાદીમ એને
નેતાં જ એની પાસે ગયા એક પલ્લ શબ્દ
બોલ્યા વિના તેમણે માથા ઉપરનો ફિમતી
મુગટ ઉતાર્યો જોવાળની ટોપી એક હાથે
ઉપાડી લીધી અને ચોતાનો મુગટ એના માથા
ઉપર મૂક્યો. ચોતાનો જંઝિયાની ઝખ્ખો ઉતાર્યો
સરવાડની ગઘાતી બડી ઉતારી ચોતે પહેરી
લીધી અને એને ઝખ્ખો પહેરાવ્યો એજ પ્રમાણે

રેશમી પાવળગો બદલીને ફાટલી ઇન્તર ચોતે
પહેરી કિનખાળની મોજડી કાઢીને જોવાળિયાના
પગરખા ચોતે પહેર્યા અને ઘોડો એ સરવાડને
સ્વાધીન કરી ચોતે પગપાળા ચાલી નીકળ્યા,
પહોંચી ખીણોમાં અને ઘાડા જ ગલમાં તેઓ
એકલા ખુદાના નામની બાજ ચોકારતા
ફરવા લાગ્યા.

ઇમાદીમ આઢ્યે નેશાપુર ચહેરથી ચોડે
દૂર જ ગલની અંદર આવેલી એક પહોડી
શુક્રામાં નિવાસ કર્યો વહેલી સવારે નિયમ
મુજબ તેઓ જીવ્યા. નિમાજ પઢીને અજવાણ
થતા હાથમાં કુહાડો લઈ જ ગલમાં લાકડાં
ઠાપવા ચાલ્યા, જિ હગીમાં ડાઈ ફિવસ હાથે
ઠામ કરેલ ન હતું, એટલે કુહાડો ચલાવતા
ખરાખર ફાવણ ન હતું. વળી ચારછ વા
કર્યાં તેટલામાં તો તેઓને ઘાંઘાં લાગ્યાં, પરંતુ
ઈન્તર ઉપરની અજુટ મદ્દને લીધે તેમના થાકેલા
હાથમાં બાણે નવું બળ આવ્યું દબ
મકલપજળથી તેમણે કોપડ ગર તેવડો ભારો
ઠાળીને તૈયાર કર્યો. લાકડાની ભારી પાથી
માથે ઉપાડીને ચહેર તરફ તે ચાલી નીકળ્યા

રાજમહેલમાં પલ્લ મોજડીએ વિના જેઓ
ચાલતા ન હતા, એવા સુલતાન ઇમાદીમ
ઉઘાડે પગે ઠાટા-ઠાકરાવાળા પહોડી રસ્તા
ઉપર, માથે ભારો લઈને સ્થિર પથએ ચાલવા
લાગ્યા મજબૂત ઇમ્લાશક્તિવાળાને શરીર
ઢેંગે સાથ આપે છે, એનો એ નમૂનો હતો

નેશાપુરની બળ્તરમાં તેઓ ભારો વેચવા
જીલા રહ્યા એક જુઠ્ઠાંચે છ પૈસામાં ભારોની
માગણી કરી, જોલિયા ઇમાદીમ તરત કબૂલ
થયા અને ભારો ઉપાડી, ખરીદનારની પાછળ
ચાલ્યા છ પૈસાનો ભોટ લઈને તેમણે શેટલા
બનાવ્યા. એક શેટલો ચોતે જમ્મા પાણી
પીને ઠસ બન્યા બાકીના બે શેટલા મસ્જિદની
અંદર રહેતા બીબ ફકીરદોસ્તોને વહેંચી
આપ્યા.

જામ હમેશા મહાત્મા ઇમાદીમ વહેલી
સવારે ઊઠતા બંગી કરી કામે વળગતા

અને ભારે લઈ શહેરમાં વેચી આવતા. જે ઈઈ પૈસા ઊપજે, તેમાંથી ખાવાનું ઈઈ પેટપૂરવું જમતા અને વધે તે જેમને જરૂર હોય તેમને વહેંચી આપતાં. એ રીતે જુદાની ખંદગી કરતાં મહાત્મા ઇબ્રાહીમ એ શુક્રાની અંદર કેટલાંય વરસો પસાર કર્યાં. એ શુક્રામાં એમની ઉપર કુદરતી અને ખીજી અનેક આફતો આવી, તે સઘળી એ મહાન ફકીરે હસતે ગાંઠે સહન કરી લીધી અને એવી કરોડીઓમાંથી પસાર થવા બદલ જુદાને અહેસાન માન્યો.

એકવાર ખરફનું ભયંકર તોફાન થયું. આખો દિવસ ખરફ વરસ્યા કર્યો. એ વખતે ઇબ્રાહીમ આદમ ખરફ નીચે ઢંકાઈ ગયા. એમાંથી પોતે ઊગરશે કે મૃત્યુ પામશે, એની એમને કશી ખબર ન હતી. એમને એ વસ્તુની કશી ફિકર પણ ન હતી. તેઓ તો જુદાના ખોળામાં માથું મૂકીને નિશ્ચિંતપણે જીવતા હતા. સવાર થયું ત્યાં સુધી ખરફ વરસ્યા કર્યો. માત્ર ગળા સુધીને લાગ બહાર દેખાતો હતો. ખરફ વરસતો ખંધ થયો, એટલે જોર કરીને ઇબ્રાહીમ આદમ ઊભા થયા અને ખરફ ખંખેરી નાંખ્યો. તરત શુક્રામાં ખસીને પોતાને ખંચાવવા માટે જુદાની ખંદગી કરી.

એકવાર તેઓ લાકડાં કાપવા જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં રસ્તામાં એક જખરદસ્ત, બિહામણો અજગર મોઢું ફાડીને પહોં હતો. ફકીર ઇબ્રાહીમ તો શાંતિથી ચાલ્યા જતા હતા. એમની આંખો પ્રભુધ્યાનમાં મસ્ત હતી. એકાએક તેમને પગ અજગરના મોંમાં પહોં. પગને સુવાળી જીલનો સ્પર્શ થતાં જ મહાત્મા સમાધિમાંથી ઝળચળાયા. જુએ તો અજગરના મોંમાં તેમને પગ હતો. એમને નજર કરી, તો પોતે શુક્રાથી બહુ દૂર નીકળી ગયા હતા. ઠાઈ માનવી આસપાસ જણાવું ન હતું, એટલે ખૂબ પણ કેને પાડતી? આખરે તેમણે જુદાને નામે જોર કરીને પગ ખેંચ્યો એટલે વિંટળાઈને આજસુ થઈને પડેલો વૃદ્ધ અજગર મોં ફાડીને પહોં રહ્યો.

આવાં અનેક સંકટોમાંથી મહાત્મા ઇબ્રાહીમ પસાર થતા હતા. એમાં એમને એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ આવતો હતો. તેમને માટે પેલા પ્રાચીન મંત્રની પેઠે—

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ।
વિપતિ સ્મરણ વિશ્લેષઃ સંપત્તિરાયણ સ્મૃતિઃ॥

વિપતિ એ વિપતિ ન હતી, તેમ સંપત્તિ એ સંપત્તિ ન હતી. જુદાને ભૂલવા એ જ મોઢું દુઃખ હતું અને જુદાની નિરંતર ભક્તિ કરવી એ જ એમની ખરી સંપત્તિ હતી. આવી અદ્ભુત નિઝાને લીધે તેઓ ભારે વિપત્તિઓને પણ ગણકારતા નહીં અને તેમાંથી આનંદભરે પસાર થઈ જતા.

આ રીતે નેશાપુરના જંગલની શુક્રામાં ઇબ્રાહીમ આદમ નવ વરસ રહ્યા. ખીજા પાંચ વરસ તેઓ જુદેજુદે સ્થળે રહ્યાં. અને ત્યારબાદ મક્કા તરફ જવા લીધેલા.

જેમ કેસૂરીની, સુગંધ આપમેળે વાતાવરણમાં પસરી જાય, તેમ આ જુદાપરસ્ત એલિયાની સુવાસ એમને પસરી ગઈ હતી.

મક્કા શહેરમાં સમાચાર મળ્યા, કે ફકીર ઇબ્રાહીમ મક્કાશરીફની યાત્રાએ આવે છે. એટલે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો એમનાં દર્શન માટે અને એ સામુ પ્રભુપદ સ્વાગત કરવા તત્પર બન્યાં. કેટલાક તો નેશાપુરને માર્ગે સમા ચાલ્યા.

આ બાજુ મહાત્મા ઇબ્રાહીમને ખબર પડી કે મક્કાવાસીઓ તેમનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર એકંઠા થયા છે અને સ્વાગતની તૈયારીઓ ત્યાં છે. એટલે તેઓ વેપારીનો એક સંઘ મક્કા તરફ જતો હતો, તેમાં વેપારીનો વેશ લઈ લગી ગયા. વેપારીનો કાફલો મક્કા નજીક પહોંચ્યો. એ વખતે મક્કાવાસી જે જીવનો સામે આવ્યા અને તેઓ સુલતાન ઇબ્રાહીમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. દેવલોગે તેમણે ઇબ્રાહીમને પોતાને જ પૂછ્યું: ‘શેક, તમે નેશાપુરથી આવો છો? પડેલેથી આ સંઘની

સાથે છા ?

‘હા, કેમ હતું ?’

‘તો તમે મહાત્મા ઇબ્રાહીમને જોયા ?’

મત્ર માસણીને તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા પુછી મો ઉપર સહેજ રોષ લાવી બેઠ્યા.

‘કોયો પેલા પાખડી ઇબ્રાહીમ ? એનું તમારે શું કામ છે ?’

‘અર્થે એના સ્વાગત માટે આવ્યા છીએ.’

‘એ લાઈ, તમે મહાવાસીઓ બહુ મોળા છો, ઇબ્રાહીમ તો દક્ષીને પાખડી છે સલાયઈને એને ગામમાં પેસવા ન દેતા.’

આટલું કહેતામાં તો એ બે જુવાનોનો પિતૃો જીછળ્યો ને એમણે ઇબ્રાહીમને પકડ્યા. ‘હરામખોર, તું જ પાખડીને દક્ષી છે એ મહાયુગને તું ઓળખેના નથી.’ એમ કહી મારવા લાગ્યા. ગાલ ઉપર તમારા પડતા હતા, ત્યારે ઇબ્રાહીમ પોતાના મનને કહેતા હતા ‘અસિમાનીને સજ મળવી જ એઈ એ જુહાની મહેરબાની છે, કે આ જુવાનોને મોકલી આવ્યા.’

એટલામાં ડાઈએ ઇબ્રાહીમને ઓળખ્યા અને પેલા જુવાનોના હાથ પકડી અટકાવ્યા તરત જ અસિયાણા પડી એ જુવાનોએ તેમની સમા માગી હસીને ઇબ્રાહીમ આગળ ચાલ્યા.

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ આદમને અનેક સાધુ પુરોનો સમાગમ થયા ધર્મવાતો અને ધર્મકથાઓના શ્રવણમનનમાં તેમને યહો કાળ વ્યતીત થતા હતા. મહાત્મા પણ તેમણે પોતાને લાકડા કાપવાનો કામ તો શાલુ જ રાખ્યો આલ્ચિકા માટે અતમહેનત કરવાની ધર્મઆજ્ઞા તેઓ અક્ષરશ પાળતા હતા તેઓ લાકડા કાપવા માટે વટેલી સવારે નમાજ પછી તરત જ ખેંચે કુહાડો મૂકી ચાલ્યા જતા અને ભારે માથે લઈ શહેરમાં વેચતા તેમાંથી જે કંઈ મળતું મળે તેમાંથી પોતા પૂરતી રોટી ખનાવી લેતા બાકીનામાંથી અન્ય ફકીરોને તથા ગરીબોને ખાવાનું લઈ આપતા અને પોતે તો સાજની નમાજ પછી મોઢથી જમતા.

ઘણીવાર તો તેઓ ખજારમાંથી લોટ જ વેચતા. લાવતા અને તેમાંથી રોટલા ખનાવી સૌને ખવરાવ્યા પછી પોતે ખાતા.

*

ઇબ્રાહીમ આદમે કેટલાક વર્ષો મહાત્મા ગાળ્યા તેમની એક સાચા ફકીર તરીકેની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી તેમના મહવામ માટે ફકીરો, મહાવાસીઓ તથા અન્ય યાત્રાલુઓ હમેશા તલસતા અને તેમના સંઘાચરણ તથા સદ્ગુણોથી પોતાના જીવન સાદા અને ઇશ્વરપરાયણ બનાવતા.

બાલ્યુ રાજ્યમાં છાડીને ફકીરી લીધાને લગભગ ચૌદ વર્ષ વીતી ગયા હતા નાનો ધાવણો મૂકેલા બાળક પદર વર્ષનો જુવાન થયો હતા બેગમ તેના નામે રાજ્ય ચલાવતી હતી શાહબંદાને ખબર મળી, કે બાકશાહ ઇબ્રાહીમ મહાત્મા આવ્યા છે, એટલે એ પોતાની માતા સાથે મહાત્મા આવ્યા પોતાના સાધુ પિતાને મળવાની શાહબંદાને ઘણી ઇચ્છા હતી રાજપાટ છાડીને ચાલ્યા શ્રેણા એ ફકીર કેવી રીતે રહેતા હશે ? શું ખાતા હશે ? શું પહેરતા હશે ? ક્યાં રહ્યા હશે ? એવા અનેક પ્રશ્નો શાહબંદાના મનમાં ઊઠતા હતા વહાલસોઈ માતા એનો જવાબ આપવાને બદલે આખા આલુ લાવીને નીચા નેણ ઢાળી દેતી.

બેગમ અને શાહબંદા એક ઓળખીતા તબક્કર વેપારીને ઘેર જિતયાં એ સોદાગરને શાહબંદા પૂછ્યું ‘મારા પિતા ક્યાં મળશે ?’ વેપારીએ જવાબ આપ્યો ‘તેઓ અત્યારે નહિ મળે અત્યારે તો જગલમાં લાકડા કાપવા ગયા હશે છેક સાંજે આવશે.’

એ દિવસ બેગમ અને શાહબંદાને વરસ લટલે લાગે લાગે સાજ પડ્યે બેગમ, શાહબંદા અને પેલા ધનવાન વેપારીનું કુટુંબ મરિજ તરક ચાલ્યું ત્યાં સૌ બહારના ઓટલા પર એવી મહાત્મા ઇબ્રાહીમની રાહ એવા લાગ્યા.

થોડીવાર થઈ એટલામાં તેમણે સામેથી એક વૃદ્ધ પુરુષને આવતો દીઠો. ફાદો, મૂછ અને માથાના વાળ સફેદ પૂણી જેવા થઈ ગયા હતા. શરીર કેડમાંથી સહેજ નમેલું હતું. પગમાં પગરખાં નહોતાં. ફાટેલા પહેરણમાંથી અંગ ઉઘાડી દેખાતાં હતાં. માથે લાકડાનો કાચો હતો. ચહેરા ઉમર પરસેવાનાં ભોતીખિંદુ બાજુમાં હતાં. મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ અને સંતોષ પથરાયાં હતાં. હૃદયમાં ખુદાનું નામ હતું.

બેગમે દૂરથી જ ઓળખી લીધા. એની આંખમાંથી આંશુની ધાર ચાલી. શાહબહે સમજી ગયા. એણે ટોટ મૂકી પિતાને માથેથી કાચો ઉપાડી લીધો. પિતાએ પુત્રને છાતીએ ચાંપ્યો. બડીલર કોઈ ખેતી શક્ય નહિ. વેપારીનું કુટુંબ અને આસપાસ એકઠા થયેલા લોકો માન અને પ્રેમભરી નજરે આ સુભગ દૃશ્ય જોઈ રહ્યા. તે દિવસે રાતે નમાજ પછી મસ્જિદની એક પરસાળમાં ઇબ્રાહીમની શાળામાંથી આજીવો કોટની રોડી ત્રણે તરફ સાથે બેસીને બાધી. ઉમદેશના એ જોઈ વચન સિવાય ત્યાગનો મહિમા મહી મહી હૈયે બેસી ગયો. તે દિવસથી મહીકેશ તાપુત્રને રાજ્ય છોડી, હકની રોડી પેદા કરવામાં અને ખુદની ખંઠગી કરવામાં મહાત્મા ઇબ્રાહીમનાં સાથીદાર બન્યાં.

*

એકવાર ઇબ્રાહીમ આદમ સાથે યાત્રા કરતા હતા. એવામાં એક મિત્ર દોસ્ત માંદો મળ્યો. એમણે એક ધર્મી શાળામાં સુકામ કર્યો હતો. ધર્મશાળા જીવે ચલેલી હતી. જે ઓરડીમાં તેઓ જાતર્યાં હતાં, એને ખારણું ન હતું. કંડીના દિવસો હતો. પવન સુસવાટા કરતો હતો. બીમાર સારવારમાં આજો દિવસ પસાર કરીને રાતે તેને શી રીતે સાચવવો તેની ફિકર કરતા ઇબ્રાહીમને એક સુંદર વિચાર સૂઝ્યો. પેલા મિત્ર બિચારો આખા દિવસની દર્દભરી ચીસો

પછી રાતે કંઈક શાંતિથી સૂતો હતો. બેમાંથી એકેયની પાસે ઓઢવાપાથરવાનું પૂરતું ન હતું. સખત કંડીમાં પેલો મિત્ર વધારે માંદો મડી જશે એવો ભય હતો; એટલે આખી રાત ખારણુંવિનાની એ ઓરડીના દરવાજામાં ઇબ્રાહીમ આદમ પોતે આડા ઊભા રહ્યા. પાછલી રાતે પેલો સાધુ જાગ્યો અને એણે જરા આંખ ખોલી, તો તેણે એક કંઈક ઇબ્રાહીમ આદમ આડા ઊભા છે. એણે મંદ અવાજે અને આસારભરી નજરે કહ્યું: ‘તમે આ શું કર્યું?’ ત્યારે એટલો જ જવાબ વાળ્યો: ‘પવનને રોકવા માટે સૌથી વધારે સારું આ શરીર હતું, તેના ઉપયોગ કયો? ઊંઘવાનો સમય ખુદાની ખંઠગીમાં ગયો એટલો મને લાલ થયો.’

એકવાર ઇબ્રાહીમ નામનો એક માણસ મહર્ષિ ઇબ્રાહીમ સાથે સફર કરતો હતો. રસ્તામાં એ માંદો મળ્યો. મહર્ષિ પાસે જે કંઈ હતું, તે બધું પેલાની ખાધાખોરાકી તથા દવાદારમાં વપરાઈ ગયું. પછી પેલા ખૂટ્યા એટલે મહર્ષિએ પેલા ઇબ્રાહીમનો સવારીનો ગથેડો વેચી નાખ્યો અને એ પૈસામાંથી એની સારવાર કરી. સાંજ થયા બાદ ઇબ્રાહીમ મહર્ષિને પૂછ્યું:

‘મારો ગથેડો કેમ જણાતો નથી?’

મહર્ષિએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: ‘એને તો વેચી દીધો!’

‘પણ હવે હું શાની ઉપર બેસીશ અને શી રીતે મારે ગામ પહોંચીશ?’

‘મારી ખાંધ ઉપર બેસજે!’ મહર્ષિ જાલ્યા, અને સફર ચાલુ થઈ; એટલે બેઠેબેઠે પેલા ઇબ્રાહીમને પોતાને ખબરે બેસાડી આગળ ચાલ્યા.

લાજલાલટ ત્રણ દિવસ એને પોતાને ખબરે બેસાડીને મહર્ષિએ પ્રવાસ કરાવ્યો.

એકવાર ફકીર ઇબ્રાહીમ ધર્મશાળાની ઓસરીમા બેઠા હતા એ વખતે એક શાહુકાર આવ્યો, વાકા વળીને એણે નમન કર્યું અને એક હજાર અશરફીની થેલી મહર્ષિના ચરણ પાસે મૂકીને કહ્યું 'આટલી ભેટ ગ્રહણ કરો.'

થેલી સામે નજર પડ્યું કયાં વિના સત ઇબ્રાહીમ બેઠા.

'હુ ગરીબની ભેટ લેતો નથી'

'હુ ગરીબ નથી.'

'તમારી પાસે કેટલું' ધન છે ? લાખ, બેલાખ, દશલાખ, કેટલી અશરફી ?'

'લગભગ એટલું.'

'દર વરસે એમાં વધારો થતો જાય છે ને ?'

'હા હા.'

'જૂન વધારો થાય એમ તમે ઇચ્છો છો ને ?'

'આપની અને ખુદાની મહેરબાનીથી ધન વધે એમ તો ઇચ્છું જ છું.'

ફકીર ઇબ્રાહીમ કહ્યું 'તો પછી તમે ગરીબ છો, 'કારણ કે ખુદાએ જે ધન આપ્યું તેટલાથી જેને સંતોષ નથી એ મનનો ગરીબ છે અને એ જ ખરી ગરીબી છે આ હજાર અશરફી લઈને હું તારી ગરીબાઈ વધારવા મંગતો નથી.'

સારતવર્ષના એક પ્રાચીન ઋષિનો એક પ્રસંગ એક જૂના શ્લોકમા સમરાસેલી છે, તે આ વાતને હૂબહૂ મળે છે.

કો વા દરિદ્રો ? હિ વિશાલતૃષ્ણ.

શ્રીમંસ્તુ કો યસ્તુ સમસ્તતોષ ॥

ગરીબ કોણ ? જેની તૃષ્ણા મોટી છે શ્રીમંત કોણ ? જે સદા સંતોષી છે.

*

એકવાર સત ઇબ્રાહીમે કોઈ ફાર્સિયાને રસ્તામા બેસાન થઈને ગળડી પરેસો ફીકા રસ્તાની કોર ઉપર એ માણસ બેઠાલ દશામા પડ્યો હતો. મોઢેથી ફીણ ચાલ્યા જતા હતા.

શરીર અને કપડા ફર્જાંધ મારતા હતા. મોઢો મોઢે રૂમાલ રાખીને પાસેથી પસાર થતા હતા મહર્ષિએ એને બોલ્યો અને તેમના હૃદયમા થયા ઉસરાઈ આવી તેઓ એ ફાર્સિયાને ઉપાડી પાસેના કૂવા ઉપર લઈ ગયા એવું ગધાવું મોં સાફ કરતાં એ ફકીરના મોમાથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યા 'જે મુખમાથી ખુદા પવિત્ર નામ નીકળ્યું' એમ એ મોને આટલું બધું ગદુ તે શા માટે કર્યું ?' પછી એ વાક્ય સાંભળવા એનું મન હલ જાયું ન હતું.

થોડીવારે એ ફાર્સિયો કાનમા આવ્યો, ત્યારે તેને કોઈએ કહ્યું 'અલ્યા, તારો ગધાવું મો મહાત્મા ઇબ્રાહીમે ધોણુ હતું અને ખુદાના નામની પવિત્ર જગ્યા તે' અસહાયી વેધી એમને સારે દુખ થયું હતું.' આવા ચપ્પો સાંભળતાં જ પેલા ફાર્સિયાએ ખુદાના નામે દાર પીવાના કસમ ખાધા.

ફાર્સિયાની સ્ત્રીએ આકાશ સામે બેઠીને દુવા દીધી કે 'જેમણે મારા ધણીત ગધાવું મો ધોઈને પવિત્ર કર્યું એવું અત કરણ ખુદા સદાય પવિત્ર રાખશે.'

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ દિનપ્રતિદિન ખુદાની શક્તિમા તલીન ખનતા જતા હતા અને તેમની ઉપર આવી ફેકડો દુવાઓ વરસે જતી હતી.

*

રાતને વખતે એકવાર મહાત્મા ઇબ્રાહીમ જાબરમા ચાલ્યા જતા હતા એ વખતે ચોકીદાર સિપાઈએ તેમને પકડ્યા 'કોણુ છો ?'

'શુલામ' ઇબ્રાહીમ જવાબ આપ્યો.

'ક્યા રહો છો ?'

'કમસ્તાનમા !'

આવો વિચિત્ર જવાબ સાંભળીને સિપાઈએ એમને પકડ્યા અને પોતાને આ માણસ ઉઠાવે છે, એમ સમજી જૂન માર્યા.

પાછળથી એ સિપાઈને ખબર પડી, કે આ તો તપસ્વી ઇબ્રાહીમ આદમ છે; એટલે

એણે એમના પગમાં પડી માફી માગતાં કહ્યું :
‘આપના જવાબો વિચિત્ર હતા અને તેનો મર્મ મને સમજાયો નહિ.’

ઇબ્રાહીમે તેનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું :
‘આપણે સૌ ખુદાના બિદમતગાર એટલે શુલામ છીએ. અને આપણું સૌનું આખરી સ્થાન કબ્રસ્તાન છે.’

*

એકવાર મહાત્મા ઇબ્રાહીમને ડાઈએ પૂછ્યું : ‘અમે ખુદાને વારંવાર પોકાર કરીને બેલાવીએ છીએ; પરંતુ તેઓ અમારી રાડ સાંભળતા નથી.’

ઇબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો : ‘તમે ખુદાને જાણો છો, પણ તેની સાધના કરતા નથી. તમે પચગંબરને ઓળખો છો, પણ તેના વચનને અનુસરતા નથી. તમે ખુદાનું આપેલું ખાઓ છો, પણ તે હક કરતા નથી. રાગદ્વેષાદિ તમારા શત્રુઓને તમે ઓળખો છો; છતાં તમે તેની મૈત્રી કરો છો. તમે તમારાં માતૃપિતા, સ્વજન અને સંતાનો સુદ્ધાને કબ્રમાં દફનાવો છો; છતાં તમારે પોતાને એક દિવસ ત્યાં સૂવાનું છે એમ માની તમારું જીવન વિતાવતા નથી. તમે હરહંમેશ ખીજના દોષ જોવા તત્પર રહો છો, પણ તમારી ખામીઓ તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપતા નથી.’

આમ પાછળના દિવસોમાં તપસ્વી ઇબ્રાહીમ ખુદાની બંદગીમાં મગ્ન રહેતા અને જે ડાઈ સવાલ પૂછે તેના દૂંકા જવાબ આપતા. તેમને એકવાર ડાઈએ પૂછ્યું : ‘તમે તો મોટા બાદશાહ હતા. તમે રાજપાટ શા માટે છોડ્યું?’ પોતાના ત્યાગનું રહસ્ય સમજાવતા હોય તેમ તેઓ બોલ્યા : ‘એક દહાડો હું રાજ્યાસન ઉપર બેઠો હતો. મારી સામે એક અરીસો હતો. તેમાં મેં જોયું તો મારો આંખો મહેલ અને સ્મશાન જેવો લાગ્યો. એક પણ સ્વજન નહિ, એક પણ મિત્ર નહિ. મારી સામે લાંબીલાંબી વાટ દૂરદૂર સુધી ચાલી જતી હતી, પણ રસ્તામાં ખાવા સારુ મારી પાસે કશું લાવું હતું નહિ. મારી સામે ન્યાયાસન પર ન્યાયાધીશને બેઠેલા મેં જોયા, પણ તેમની પાસે આ દુનિયામાં કરેલાં કામનો હિસાબ આપવા જેવું કશું મારી પાસે હતું નહિ. આવું બધું જોઈને મારા મનમાં રાજ્ય કરવા તરફ ઉદાસીનતા આવી ગઈ અને હું બાદશાહ છું એવો ભાવ ઓગળી ગયો. રાજપાટ છોડીને નીકળ્યો, ત્યારે મારો ભાર હળવો થઈ ગયો. અને પછી બધું ખુદાની ગોઠમાં આનંદથી ખેલતો હોઉં એવું મને લાગ્યું.’

ખુદા ઉપરનો અતૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર આ સાધુ પુરુષનું નામ મુસલિમ સંતોમાં મોખરે બિરાજે છે.

ન જાણે, ન સમજે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ બાણવા કતાંય અસત્ય આચરણને તાબે થાય એમને શું કહેવું? ત્યાં હોય ત્યાં સંજોગોને જ આડા ધરવાના. જેને ભુદ્ધિ ન હોય, પુરુષાર્થ-શક્તિ ન હોય એવાં પ્રાણીઓ સંજોગોને આધીન થાય એ સમજાય; પણ વિવેકભુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ-શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય સંજોગોને આધીન કેમ થાય?

સંજોગોને તાબે પોતે નહિ પણ સંજોગોને પોતે તાબે કરે, ત્યારે જ બાણસ સાચો માણસ બને છે. સંજોગોનો શુભાસ મટી સંજોગોને સ્વામી બને ત્યારે જ અતુલ્ય વિજયને વરે છે.

મૌન અને વિવેક

લેખક

શ્રી. સત્યકામ

મૌનના અર્થ વિષે જારે ગેરસમજ વર્તે છે કેટલાક માને છે કે જ્યાં કે હોઠ શીવી લેવાથી મૌન પડાય છે, ત્યારે કેટલાક એમાં બેટલા બુદ્ધિ છે, કોઈ તો એમ પણ કહે છે, કે જીવનવિક સમા મૌનને કશું મ્યામ નથી આ લેખમાં મૌનનો મહિમા અને તેનો સાચો અર્થ સમજાવવાનો પ્રયાસ છે પ્રત્યેક સાધકે આ અર્થમહિમા જાણવો જોઈએ

જગતસર્વના વિચારકોએ મૌનનો મહિમા જાણવામાં કમીતા નથી રાખી સાધુઓએ એમ કહ્યું છે, કે જ્યારે માનવી મૌન ધારણ કરે છે, ત્યારે વિચારી અનંત શક્તિ—એને ઇશ્વરનું ચામ આપેા કે ન આપેા—સાથે એકતા સંપાદ્ય છે આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે વ્યક્તિ અને સમઘ્નિની વચ્ચે ત્યારે એકતાર રચાય છે, અને એ દ્વારા અનંત શક્તિનો પ્રવાહ માનવચિત્ત તરફ ખેંચાય છે

વ્યવહાર માણસો આવી મળીર વાણી નથી જોડતા અને સોડોમાં પ્રચલિત ચલેલી કહેવતો પણ 'ન બોલ્યામાં નવ શુભ' અને 'જોલે તેના જોર વેચાય' એવી પરસ્પર વિરોધી છે, છતાં ડાહ્યા સોડોનો મત તો હંમેશાં મૂઝા રહેવા તરફ જ દોાય છે તેઓ કહે છે, કે ઇશ્વરે આખ અને કાન બન્ને આપ્યાં છે અને જ્યાં એક જ આપી છે, તેના અર્થ, એ છે, કે જોડ અને સાંભળવું વિરોધ, પણ બોલવું જરૂર ઓછું

મૌનની તરફેણમાં એમ પણ કહી શકાય કે સામાન્ય રીતે માનવ માત્ર વાણી ઉપરનો સયમ રાખવામાં લાચાર સાબિત થયો છે. એમ તો પ્રત્યેક કદ્દિયનો અન્ય યર્મ દેખાય છે, પરંતુ જ્યાંની નિરકુશતા કદાચ સૌથી ચઢી બધ એવી હશે. જ્યાં કામ સ્વાદ મારખવાનું અને જોડવાનું એમ બે જાતનું છે, પરંતુ તેમોય કદિન કામ વિવેકબુદ્ધિને અવસરનારી વાણી ઉચ્ચારવાનું છે.

આ રીતે મૌનનો મહિમા જ્યાં અને ત્યાં

સાબળવા મળે છે, છતાં સૌથી ઓછું આચરણ કોઈ ઉપદેશનું થવું હોય, તો આ ઉપદેશનું જ યાય છે જે ઉપદેશ કરે છે. તે તો મૌનનો ભગ જ કરે છે, લખનાર પણ મૌન તોડે છે એમ જ કહી શકાય જ્યાં સિવાય પણ જે જોડાય કે દર્શાવાય ને ખરા અર્થમાં તો મૌનનો ભગ જ છે આમ છતાં એનો મહિમા જાણવા તો કદી ઓટ આવતી જ નથી

આ મૌન છે શું ? મૌન એટલે વાણીનું રુધન ? કોઈ પણ પ્રકારની અસિન્ધુકિત ઉપરનો પ્રતિબંધ ?

માષીછ દર સોમવારે મૌન પાળે છે આ મૌનના સમયમાં તેઓ બીજું બધું કાર્ય કરે છે ટપાલ અને લેખો ત્યારે લખે છે ખાસ ચર્ચાઓનો લખીને જવાણે આપે છે અને કાચ તથા આખના સડેતથી પોતાનો લાવ ખતાવે છે, એટલે કે તેઓ વાણીનું જ મૌન પાળે છે

આ સ્થિતિમાં મૌનનો અર્થ અને લાવ સચજવા માટે આપણે મૌનના ઉપદેશ પાછળ રહેલી વિચારધારાને સમજેલી બેઈએ બે મૌન એના શબ્દાર્થમાં જ ઉત્તમ વસ્તુ હોય, તો વાણીનો ઉપયોગ શો છે ? એક દિવસનું મૌન બે સારી વસ્તુ છે, તો દસ દિવસનું મૌન વધુ સારું જણાય ખરું ? એ જ ગણતરીએ જીવનસરનું મૌન શ્રેષ્ઠ ગણાય ?

બીજી રીતે વિચારીએ બે મૌનનો અર્થ વાણીનું જ રુધન એમ સ્વીકારીએ. તો મૌનના બે શ્રેણી અત્યાચાર તે શી રીતે એમાં

આવી શકે ? લખવા બેઠેલો માણસ અનંત શક્તિ સાથે રી રીતે સંબંધ ખાંધી શકે ? ચર્ચામાં ભાગ લેવો અને છતાં બોલવું નહિ તેનો ખાસ અર્થ છે ખરો ?

આ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે મૌનના સ્વૃક્ષ અર્થને જો મહત્વ અપાય, તો ભૂલ થયા વિના રહે જ નહિ. ડોઈ પણ ઉપાય લેવો પણ બોલવું નહિ એનો તો કંઈ અર્થ જ નથી. એ જ રીતે ઈશ્વર આપેલી વાણીની શક્તિનો ઉપયોગ જ ન કરવો એ તો એક પ્રકારની જડતા જ ગણાય. મનુષ્યને કુદરતે આપેલી આ વિશિષ્ટ શક્તિ છે. એ શક્તિનો જે ઉપયોગ ન કરે, તે કુદરતના નિયમનો ભંગ જ કરે છે એમ ગણાય. "

ત્યારે મૌનનો મહિમા સાવ ઓટો જ ગવાયો છે ? મૌનની કશી જ જરૂર નથી ? અથવા તો મૌન અનુકૂળ સુધી જ ઉપયોગી છે ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ વિચારીએ.

મૌનનો ખરો સાવાર્થ - શબ્દાર્થ નહિ - વાણીનો સંયમ છે. વાણી ઉપરનો પ્રતિબંધ એ મૌન નથી. આવો સંયમ જેને સહજ હોય એટલે કે આવશ્યકતાં અનુસાર જ જે બોલતો હોય તે બોલીને કલાક મૌન પાળે છે એમ કહી શકાય; પરંતુ આવી વિવેકબગ્નિ આ જગતમાં સહજ નથી. એટલે જેમ બીજા ડોઈ પણ પ્રકારના સંયમ માટે સ્વૃક્ષ નિયમોનું પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરવાનું હોય છે તેવું જ આ મૌન વિષે છે.

આ સ્વૃક્ષ નિયમો અને સહજ સ્થિતિ વિષે વધુ વિચારણા જરૂરી છે.

ગમે તેવો વાણીશૂર માનવી પણ પોતાના અંતરની સ્થિતિને 'વાણી' દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરી શકે જ નહિ. સૂક્ષ્મ અને સ્વૃક્ષની શક્તિ અને ગતિ વચ્ચે જે અંતર રહે છે, તે અંતર હૃદય અને તેને વ્યક્ત કરનારી વાણી વચ્ચે રહેવાનું જ.

આમ છતાં માનવીના અંતરને વ્યક્ત

કરવા માટે વાણી જેટલું ઉપયોગી એક પણ સાધન નથી. સંકેત અને ભાવદર્શન અનુકૂળ વસ્તુ જ સમજાવી શકે અને તે પણ એ સંકેતને સમજી શકતા હોય તેમને જ. જ્યારે વાણી તો જે ભાષામાં વ્યક્ત થાય તે ભાષા બોલનાર સૌ ડોઈને સમજ આપી શકે અને એ સમજ સંકેતના પ્રમાણમાં વધુ વ્યાપક અને વધુ ઊંડી હોઈ શકે.

એવા દાખલાઓ બોવા મળે છે, કે જેમાં માણસ બોલવા કરતાં લખવાથી પોતાના વિચારો વધુ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકતો હોય; પરંતુ સમજ જનસંમાજને લક્ષમાં લઈએ, તો આ પ્રકારના માણસોની સંખ્યા ખુબ ઓછી જ મળવાની. શ્રેષ્ઠ અને વાણી અનુકૂળ સુધી એકસરખું જ કામ કરે છે. ખુબ ઝીણવટથી જોઈએ તો જે વિચાર શ્રેષ્ઠ દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય, તે જ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય છે, ત્યારે વધુ ઝળવાનું પણ લાગે છે; કારણ કે એમાં વિચાર ઉપરાંત અવાજ અને 'ભાવદર્શન'નો સામર્થ્ય પણ ઉમેરાય છે. આમ છતાં જ્યાં સુધી વિચારોના પ્રગટીકરણને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી શ્રેષ્ઠ અને વાણી બંનેનું મેથાન લગભગ સમાન છે.

હૃદયને વ્યક્ત કરનારાં આવાં ઉત્તમ સાધનોનો વિરોધ કેમ કરી શકાય ? એ સાધન દ્વારા તો કેવળ અંગત જ નહિ, જંતલસરનાં મહાન કાર્યો પાર પાડી શકાય છે. આ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જ દુનિયાસરના સંતો, મહંતો, પયગંબરો અને અવતારોએ પોતાના વિચારો ફેલાવ્યા છે. જગતે જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સહાયથી આટલી પ્રગતિ કરી છે, તેનો પ્રચાર પણ આ સાધનો દ્વારા જ થયો છે.

પણ સાથેસાથે એ પણ બાબતું જોઈએ, કે દુનિયામાં દ્રેષ અને ઈર્ષાનું જોર ફેલાવવામાં પણ આ સાધનોનો ઓછો ઉપયોગ નથી થયો. ગીતા, ઉપનિષદ, બાઈબલ કે કુરાનનાં

વચનો ને આ સાધનો દ્વારા જનહૃદય સુધી પહોંચ્યા છે, તે જગતના તમામ ધર્મો અને માનવીની માનવતાને ક્ષત્રમ કરનારા, એવી આજથી સરેલા સરમુખત્યારો, શહેનશાહો, સેનાપતિઓ અને સેતાનેના વચનો પણ એ દ્વારા જ પ્રચાર પામ્યા છે.

આનો અર્થ એ થયો, કે વાણી અને લેખન, માનવીના હાથમાં આવેલું એક અદ્ભુત શસ્ત્ર છે એ દ્વારા અનિષ્ટનો નાશ અને ઈશ્વર સર્જન થઈ શકે એમ છે અને એ દ્વારા જ એથી ઊલટું કરવાનું પણ શક્ય થિને છે.

આ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે આ ક્રિયતિત્વ પ્રથમ પહેલું જ્ઞાન જેને લાંબુ હશે, તેણે મૌનનો મહિમા ગાથો હશે તેણે કહ્યું હશે કે મનમાં વિચાર આવે કે તરત જ વ્યક્ત ન કરો, કારણ કે મન તો અનેક રાગદ્વેષોના પિંડ જેવું છે જે વિચાર એને સ્પર્શે છે, તે રાગદ્વેષના રંગથી રંગાય છે માનવીમાં કુદરતી રીતે જ આ રંગને ઘોઈ નાખનારી વિવેકબુદ્ધિ છે આ વિવેકબુદ્ધિની લાડી ઉપર એ વિચારને ચડાવો અને શુદ્ધ કરી પછી જ વાણી કે લેખન દ્વારા એને વ્યક્ત કરો મૌન એટલે સંપૂર્ણ સ્વપ્ન બની જવું એમ નહિ, પરંતુ આ વિવેકબુદ્ધિની લાડી ઉપરથી વિચારનું સોનું પસાર ન થઈ બચે ત્યાં સુધી મૂકા રહેવું એટલું જ.

આનો અર્થ વાણીનો સયમ, વાણી ઉપરનો પ્રતિબંધ નહિ આવે સયમ કેળવવા માટે કેટલીક વાર સ્વપ્ન રહેવાની, સ્વપ્ન મૌન

પાળવાની જરૂર પડે છે, કારણ કે એ રીતે વાણીનો વ્યાપાર ઓછો થતા અતરમા મન પ્રવેશાય છે મન ઉપરના રાગદ્વેષના રંગો ઘેરા બન્યા હોય, તે આવી અતરમુખતાથી એ આછા બને છે અને અતરની સ્થિતિ અવલોકન થતા વિવેકબુદ્ધિની લાડી વધુને વધુ સતેજ બને છે આવા મૌનથી વિચાર-સુવર્ણને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા શક્ય બને સહેલી બને છે.

એટલે કે મૌન એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે સાધ્ય તો છે વિવેકબુદ્ધિ અને એ દ્વારા સધાનો વાણીનો સયમ.

આ વિચારો ક્ષણમા રાખીને મૌનની પરીક્ષા કરવી જોઈએ જે મૌન વિવેકશક્તિને સતેજ કરવાને બદલે જડ બનાવે છે, તે મૌન સયમ નથી પણ શક્તિઓનું રાધન છે મૌનથી એકાગ્રતા પેદા થવી જોઈએ જે મૌન એકાગ્રતા સાધવાને બદલે મનમાં તરંગોના હબ્બરો બખારાઓ ચડાવે તે મૌન લાશ કરવાને બદલે કદાચ હાનિ જ કરે મૌનની જરૂર છે પરીક્ષા માટે, કેઈ પણ વસ્તુ ઉપર સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેનું અતરગત સ્વરૂપ પારખવા માટે આ કાર્ય એ પાર ન પડે, તો મૌન એ યોગસૂત્ર જ સાબિત થાય.

ગાંધીજી જેવા સદાચે જગત પુરુષને પણ મૌનની જરૂર પડે છે, એકાગ્રતા કેળવવા કે શક્તિ-સયમ કરવા વાણીનો વ્યાપાર ઓછો કરવો પડે છે, તે આપણા જેવાને એની કેટલી મોટી જરૂર હશે ?

‘આવી’ કલાની પ્રેરણા અતરમાંથી જન્મથી નોંધે, કેઈ દુન્યવી લાભમાંથી નહિ’ એવું કેઈ કલાકાર બાલે તો તેના શોભા એ શોભે, પરંતુ કલાના નાણા શૂંભનાર બોલે અથવા અન્ય કેઈ ધધાદારી આવી ઉપદેશવાળી કથારો, ત્યારે એ શોભા નથી પ્રેરણાત્મક સ્વભાવના કલાકારને જ પસંદ કરવા દે. કલાનો હેતુ અર્થપ્રાપ્તિમા મનુદિત રહે, તે તેનું ગુહ્યતા સૌ કરવા વધુ કલાકારને જ યાય, કારણ કે મનનતા પરમ આનંદ જેવા સુખધુનિ એ શોભા પેસામ, કળિરના બાવે વેગી નાખે છે, પણ શું કથીર અને શું સુખધુન, એ તો કલાકારને જ નહીં કરવા દે.

તહેવારો દ્વારા લોકકેળવણી

લેખક :

શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

ગુજરાતમાં 'માણસાધના કીર્તી' પ્રગટાવનાર પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજનું નામ ન સાંભળ્યું હોય એવું કોઈ જ નહીં. ભારતીય સંસ્કૃતિના એમણે મૂળ જાણ્યા છે અને એ સંસ્કૃતિને જીવનમાં પણ લેવારી છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને એ સંસ્કૃતિના એક અંગનું તેઓ આહીં દર્શન કરાવે છે.

આ તહેવારો વિષે કહેવા બેસું, તો તેના મૂળ હેતુ કહેવો બેઠો; પછી તેમાં સડો કેવી રીતે ફાગલ થયો; અને આજે એમાં શા સુધારા કરવા બેઠો તે વિગતવાર જણાવવા બેઠો. એમ કરવા જતાં તે ઘણાં સમય છે; એટલે ૫૦ વર્ષ પહેલાં ગામડાંમાં તહેવારોની જાણવણી કેવી રીતે થતી હતી, તેટલું જ બજાવું. બસ થશે.

એ તહેવારોમાં બધાં સારાં તત્ત્વો જ હતાં એમ ન હતું; તેમાં ખામીઓ પણ હતી અને સારું પણ હતું.

આજે તો 'એ તહેવારોમાંથી ઘણાં તો નામશેષ થઈ ગયા છે; અને ગાંધી-જયંતી, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ જેવા નવા પ્રજાકીય તહેવારો ફાગલ થયા છે. સમાજમાં હમેશાં એમ જ થાય. સમય બદલાયો તેમ તહેવારોનું સ્વરૂપ અને ભાવનાં પણ બદલાયાં.

વ્યક્તિગત ઉપરાંત સમૂહજીવનની કેળવણી પણ હતી. તે માટે તહેવારોની યોજના હતી. આ યોજના કેવી સુંદર હતી ! મનુષ્યજીવનના બધા સારા ભાવોનો વિકાસ થાય અને ખોટા ભાવો પર અંકુશ-સંયમ આવે, એવી એમાં ગોઠવણ હતી. એ માટે યત્નને ઉપવાસના પણ દિવસો હતા. અને સારું સારું ખાવાના પણ દિવસો હતા. રંગરાગ માટે પણ દિવસો હતા અને સંયમ માટે પણ દિવસો હતા. પ્રાણજીવોરે ચાર વર્ષોનું રરણ મહત્ત્વ હતું, તેથી ચારેના ચાર મહત્ત્વના તહેવારો હતા; જેમ કે પ્રાણજીવો મુખ્ય તહેવાર બનેવ ગણાય,

સત્રિયોનો દશેરા, વૈશ્યોનો દિવાળી અને શૂદ્રોનો દોળી; પણ તે તહેવારો તે તે વર્ણો જ જીજ્ઞવંતી એમ ન હતું, પણ બધા ભાગ લેતા હતા. એ કેવી રીતે તેના વિચાર કરીએ.

દિવાળીના દિવસો (આસો વદ બારસથી અમાસ સુધી)—દિવાળીનો તહેવાર વૈશ્યનો ગણાય. વૈશ્ય એટલે ખેતુ અને વાણિયા મુખ્યત્ત્વે ગણાય; એટલે તે માટે ભાગની પ્રબળતા તહેવાર થયો; અને તે માટેમાં માટે તહેવાર ગણાયો.

વળી તેમાં બધા પૂરો ભાગ લેતા, કેમ કે દિવાળી આવે ત્યારે ઘરમાં અનાજ આવી ગયું હોય; એટલે ઘેરઘેર આનંદ હોય, વળી રવિપાક પણ નાંખાઈ ગયો હોય.

આ તહેવાર એક દિવસનો ન હતો, પણ પાંચ દિવસનો હતો. આ તહેવારની જાણવણી માટે પ્રાથમિક તૈયારીથી બધા પોતાના ઘરો લીંપતા-ગૂંપતા. ચોખાંસુ ગયું હોય, એટલે આઠ માસ સુધી તે ખગડવાનો ભય ન હતો.

પોતાના આંગણાં પાળીશુડી સાફ કરતા. વાસણુકસણુ પણ સાફ કરી ઘર શંભુગારતા.

આ તહેવારના દિવસોમાં કોઈથી ગાળ ન બોલાય, અપશબ્દો ન બોલાય, ઉઘરાણી ન કરાય અને બધા ભવિષ્ય માટે નિયંત્રિત હોય.

તે દિવસે પશુઓને નવરાવતા અને શંભુગારતા. શિંગડાં રંગતા, માથે સાંદલો કરતા. પશુધનની એ રીતે પૂજા કરતા. લશ્મી એટલે પૈસા-નાણું હોય તેને પણ ધોતા અને અને કંકુવાળા-શુકનવાળા કરતા. ગામ ધનની પૂજા તે દિવસે થતી, એટલે ધનતેરસ બની. તહેવારનો આ પ્રથમ દિવસ હોવાથી

ખોરાક પણ શુકનવાળો, કગાર ખનાવતા
કસાં શુકનવાળો કેમ કહેવાય છે તે
પચવામાં અને ખનાવવામાં સહેલો હોવાથી
શુકનવાળો ગણાતો હશે, અથવા તહેવારોમાં
ખોરાકની વિવિધતામાં આ રાષ્ટ્રીય તહેવારના
પ્રથમ દિવસે ખનાવામાં કસાર થશે હશે
અથવા તેમ હો, પણ તે દિવસે સામાન્ય રીતે
કસાર જમવાનો રિવાજ છે તે દિવસે લોડો
સારા કપડાં પહેરે, સ્ત્રી-પુરુષો દેવદર્શને બધા,
દુલેની પૂજા થાય અને છોકરાઓ આનંદમાં
આવી ફટકડા ફેરે

કાળીચોદરા-આ સેવકની પૂજાને દિવસ
છે તે દિવસે લોડો હંતુમાનને નેલ ચડાવે છે
હંતુમામાં સાચા સેવકનો આદર્શ આપણી
સામે હોય, તો તે હંતુમાનનો છે તેનું યજ્ઞ
જૂથ મજબૂત હતું. વૈસવમાં ન પડાય ને
માટે લગોટી જ રાખી હતી તેણે બધી શક્તિ
સત્તાવાનના કાચે માટે સમર્પણ કરી હતી
એ રીતે તેણે હંતુમાનપૂર્વક ગુજ સેવા કરી, તેથી
ને વિશ્વવંશ બન્યા સેવક પણ પુત્ર્ય છે, એ
હિંદુ ધર્મની વિશેષ લાવના છે આવા
જાતવંશ હંતુમાનની પૂજા ને દિવસે થાય છે,
તેલથી તેમને નવરાવે છે અને શ્રીકૃષ્ણને પ્રસાદ
આપે છે, એ રીતે સનેહ (વેદ), શક્તિ અને
પ્રેમથી તેમને વધાવે છે

આ ઉપરથી કદાચ ને દિવસે તેલની
ઓળે વધારે ખાવાનો રિવાજ પડ્યો હશે
તેમ પાક્યા જ હોય, એટલે તે દિવસે બધા
વડા, પૂરી તથા લજિયા ખાય છે.

તે દિવસે ઠેલકાક માતાની સાધના કરે
છે, જપ-મંત્ર કરે છે ચોર લોડો પણ સાધના
કરે છે અને તે દિવસે ચોરી કરવામાં સફળતા
મળે, તો આખા વર્ષમાં સફળતા મળશે,
એવી આશા બાંધે છે આ દિવસ મુખ્યત્વે
હંતુમાનની પૂજાને, છે આ દિવસે ગલક
ખાવાનો મહિમા વધારે છે

દિવાળી-આ અમાવાસ્યનો દિવસ છે
આખા વર્ષનો આ છેલ્લો દિવસ છે આખા

વર્ષની રમત પૂરી થઈ, તેનો આનંદ હોય
છે આખા વર્ષનો યાક ઉતારતા હોય, તેમ
આ દિવસેમાં કંચુ કામ ન હોય

લોડો સારા કપડાં પહેરી કરે, મંદિરે
બધા, સારા-સારા ખાવાનું થાય. તેમાં ને
દિવસે લાડન લોજન સામાન્ય હોય ગરીબ
પણ તે દિવસે મિશન ખનાવે

ગામની આખી આર્થિક વ્યવસ્થા વાલિયા
પાસે હતી. તે નવા વર્ષની તૈયારીરૂપે નવા
ચોપડા તૈયાર કરે-તેની પૂજા કરે.

ચોપડાની કિમત કાગળને હિસાબે કંઈ
નહિ, પણ તેની પ્રતિષ્ઠા બ્રાહ્મણ પાસે કરાવે,
એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા હતી ચોપડામાં લખેલું
હોય તે ન્યાયકરખારમાં પણ સાચું મનાય

જેમ પધ્યૂરની મૂર્તિની કિમત પધ્યૂરની
દરિદ્રે કંઈ નહિ. તેમ ચોપડાની કિમત
કાગળને હિસાબે કરી જ નહિ, પણ સંક્રાન્તિ
બ્રાહ્મણને હાથે તેની પ્રતિષ્ઠા થતી તે વખતે
કલમ, ખરિયો, ચોપડો-ત્રણેની પ્રતિષ્ઠા થતી

વાલિયો તે દિવસે પ્રતિજ્ઞા લેતો, કે આ
કલમથી, આ રાહીથી, આ ચોપડામાં કહી
ખોટો અક્ષર નહિ પાડું જે સત્ય હશે તે જ
આ કલમથી, આ રાહીથી લખાશે-આ
પ્રતિજ્ઞા થઈ

આ ચોપડા-પૂજનનો તહેવાર થયો, પણ
તે દિવસે હોવા કેમ થાય છે, તે બાબતે છાં
ઈશ્વર જ્યોતિસ્વરૂપ છે જ્યોતિ કોણ આપે ?
સૂર્ય, તેનો પ્રકાશ અગ્નિ, તેમાંથી હોવા ક્યો,
આમ દિવાળીનું વર્ષ પૂરું થયું

એસન્ટ વર્ષ (કારતક સહ ૧)-નવા
વર્ષના આ પ્રથમ દિવસે બધા વહેલા ઊઠે,
વર્ષ માટે સંકલ્પ કરે બધા એકબીજાને
સ્નેહથી હળે-મળે બ્રહ્મ ઝરવેર ભૂધી બધા
અને દેવથી બેટી હૃદયની એકતા સાથે એ
વખતે ભેટવામાં માત્ર હાથ અને છાતી જ
બેટે એક નહિ, પણ અંત કરણની શુદ્ધ
લાવનાઓ પણ એમાં સળે, એવો શાવાઈ
રહેશે છે એ વિષે એક મત પણ છે

સવારે સખરસની લહાણી થાય, એકબીજને મળે, ગળુ મોં કરાવે-આ બધી પ્રેમની ખાણ નિશાનીઓ છે; જે અંતરમાં છે તેના પડલા છે. તે દિવસે અથા દેવદર્શને બધ. સાંજના આગુ ગામ ભેગું થાય, ત્યાં પ્રાણજ્ઞ સારપત્રિકા વાંચે; તેમાં પાછળના વર્ષનો અનુભવ અને આવતા વર્ષની આગાહી હોય.

તે દિવસે કોઈ પણ તંકરાર કે બોલાખેલી ન થાય. જ્યારે વેર પણ છુટાઈ જવાય, આમ આખા દિવસ નવી આશાથી ભરપૂર આનંદમાં વીતે. તે દિવસે નાના હોય તે મોટાની સેવા કરે; એની પાછળ એવી ભાવના હતી, કે આજે કરશે તે આગું વર્ષ થશે. જે નિત્ય મોટાની સેવા કરે છે, તેને આકુ, વિદ્યા, બળ, યશ વગેરે મળે છે. આમ નીતિ અને ધર્મ રોજનાં જીવન સાથે વણાયેલાં હતાં.

ભાઈબીજ (કારતક સુદ ૨)—આ તહેવારની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ થઈ કહેવાય છે. જગતમાં મનુષ્ય તરીકે જે પ્રથમ મરી ગયો, તેનું નામ (યમ) પડ્યું. તે મૃત્યુનો ભોમિયો બન્યો. એ યમ ધર્મને (ખઠેનને) ત્યાં ગયો. તે ઉપરથી આ દિવસે ભાઈ ખઠેનને ત્યાં જાય, એવો રિવાજ શરૂ થયો. ભાઈ ખઠેનને ત્યાં જાય, એટલે ખઠેન ભાઈને કંસાર જમાડે અને કંઈક આપે. એવી જ રીતે ભાઈ મોટો હોય, તો ખઠેનને કંઈક આપે.

પણ ભાઈ-ખઠેનને સ્નેહ એટલો અપૂર્વ હતો, કે આપણા સંમાજ-જીવનમાં ઉત્સવરૂપે પણ તેણે સ્થાન મેળવ્યું છે.

દેવદિવાળી (કારતક સુદ ૧૫)—આજે આ તહેવારનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી રહ્યું. કારતક માસની પૂર્ણિમાથી જ્યારે વર્ષ શરૂ થતું હોય, ત્યારે આ તહેવારની ઉત્પત્તિ થઈ હશે.

ઉત્તરાયણ—આ તહેવાર મકરસંક્રાંતિને નામે ઓળખાય છે; અને તે પરથી તે દિવસે પુણ્યદાન સેવા માટે પ્રાણજ્ઞ ઘેરઘેર જાય છે અને કહે છે, કે ‘મકરસંક્રાંતિ પુણ્યપર્વણી.’ દક્ષિણમાં સૂર્ય દૂરદૂર જતો જાય છે;

એટલે લોકોને શંકા પડે છે, કે સૂર્ય પાછો આવશે કે નહિ? પણ તે પાછો આવતો દેખાશે, એટલે લોકોએ તે નિમિત્તે આ પર્વની યોજના કરી હશે. દક્ષિણમાંથી સૂર્યનું ઉત્તર તરફ અયન-પ્રયાણ થાય, તે ઉપરથી તેને ઉત્તરાયણ પર્વ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય મકરરાશિમાં પ્રવેશ કરે, તેથી તેને મકરસંક્રાંતિ પણ કહેવામાં આવે છે.

શિયાળામાં કઠોળ પાક્યું હોય, એટલે શિયાળાના પૂડા કરવાને રિવાજ ચાલ્યો. વળી શેરડીને ઝોળ નવો જ આવ્યો હોય અને તલ પાક્યા હોય, એટલે લોકો તલગાળ ખાય અને બીજને પ્રસાદીરૂપે વહેંચે. શિયાળામાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કઠોળ અને તલ બહુ પોષક થઈ પડે, એ દૃષ્ટિ પણ આની પાછળ રહેલી જ હશે.

મહારાષ્ટ્રમાં તલ-ઝોળની અનેક જુદીજુદી વાનગીઓ બનાવી સ્નેહીઓ તથા સગાંઓને વહેંચવાને અને પ્રાણજ્ઞોને દાન આપવાને રિવાજ આજે પણ ચાલ્યું છે.

તે દિવસે ગાયોનું પૂજન થાય; કેમ કે તે દેશનું અણભોલું ધન ગણાતું હતું; અને દરેક ઘેરથી બાજરી, જુવાર કે ઘઉંની ધૂલરી (ખાંદેલું અંનાજ વગેરે) અને ઝોળ ગાયને ચાંદલો કરી ખવડાવે. આજે પણ તેના યિસાટો રહ્યા છે.

પતંગો ઉડાડવાને રિવાજ તો પછીથી દાખલ થયો હોય એમ જણાય છે. વાડુ બદલાયો, એટલે તે બેવા માટે એ રિવાજ શરૂ થયો હશે. ઈશાને તરફનો વાડુ સૂકો હોય, એટલે તે ‘કવા’ એટલે તુકસાનકારક ગણાય. પશ્ચિમનો વડુ અને પૂર્વનો થોડો વાડુ આવે તો દાણા જળ પાકે; તેને ‘સવા’ કહે છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમનો વાડુ ભેજવાળો હોય છે.

મહીબીજ (મહા સુદ ૨)—રખારીઓનો તહેવાર—તે દિવસે કોઈ રખારી દૂધ મેળવે નહિ. દૂધ ખાઈ જાય અને વધે તો વહેંચી દે.

આખો દિવસ સજન કરે અહીં અને ઉત્તર શુજરાતમાં મહીળાઓને પાઠ પૂરે છે, એટલે છીનો અખડ દીવો કરે છે અને સજન કરે છે વસંતપંચમી (મહા સુદ ૫)—આ કુદરતનો હિતસવ ગણાય, એટલે તેા એને ‘સુવરાજ’ કહેવામાં આવે છે એ વખતે ફળઆડને મોર આવે છે, કૂપળો કૂટે છે ને સોડો વસંત રમે છે, કેસડાના રંગ અવસપરસ છાટે છે, અને સજન કરે છે આપણે ત્યાં વેળુવ મહિરોમા આ હિતસવ વિશેષ રૂપે ઉજવાય છે.

મહાશિવરાત્રિ (મહા વદ ૧૪)—આ સમયમાં, શકરિયા, ખટાટા વગેરે કદમૂળ તૈયાર થયા હોય છે, એટલે ને ખાવાનો રિવાજ છે આ મહાદેવનો દિવસ છે મહાદેવ તપસ્વી હતા, તે દિવસે બધા ઉપવાસ કરે અને કેદ ખાઈ રહે શિયાળામાં ખૂબ ખાધુ હોય, એટલે ઉપવાસ ઉપશોભી પણ ખરો.

વળી આ વખતે ઋતુ બદલાતી હોય છે ઠંડી ‘શિવશિવ’ કરતી ચાકી બય છે અને ગરમીની શરૂઆત થાય છે.

તે રાત્રે મહાદેવની પૂજા થાય આખી રાત્રિ બગે મહાદેવ વાગુતિવાળા ગણાય, એટલે બધા રાખતુ નિશાન કરે. આખિરાત્રિ આઘણુને મહાદેવમાં ખોલાવી ગતી કરાવે.

હોળી (ફાગલુ સુદ ૧૫)—આ તહેવારની ઉત્પત્તિ એમ થઈ છે, કે ઈરણ્વકશિપુની બહેન હોલિકા મહુક્ષાદેને લઈ આગમાં બેઠી હતી, તે વખતે તે સળગી અને મહુક્ષાદ બચી ગયા.

આ તહેવાર મુખ્યત્વે યુવનો છે, પણ આખી પ્રજા આ તહેવારમાં લાગ લે છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, નાનાં-મોટાં, સ્ત્રીઓ-પુરુષો અને બાળકો-બધા આ તહેવાર બિજાવે છે.

આ તહેવાર ત્રણ દિવસનો હતો આ ત્રણ દિવસ બધા મોટાનાનાને બેઠ અને સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદા છોડી દે છે, અને ચાતાના બધા ભાવોને ખોલવી દે છે ખરાબ સાખા

પણ બોલે, છતાં તે બે દિવસ નલાવી લે આ રિવાજ સારો નથી અને તે કેમ થયો હશે, તે બખર નથી, પણ એની મર્યાદા કોઈ બોળતું ન હોય, અને એજ સ્ત્રીપુરુષ અને બાળક વચ્ચેની માનરમર્યાદા જળવાતી એમ નાટકમાં વેશ ભજવ્યા પછી બહુ હતા તેવા ને તેવા, એની રીતે આ રચના પણ હતી.

એ વખતે કહેવાયું, કે ‘હોળી અને ધરોઆઠમના દિવસોના ઉપવાસો તેા ભારે કઠણ ભાઈ.’ કેમ કે હોળીને દિવસે ખાણી, ચણા, ખરૂર, ખાડના હારડા અને ધરોઆઠમના દિવસે ફણગા ફૂટાડેલા ગગ અને મઠ તથા તે ઉપરાંત હોળીને દિવસે શેડેલા ચણા અને સાથેના ખાવાનો રિવાજ છે પણ સાજ સુધીમાં એ સિવાય બીજું કંઈ ખવાય નહિ હોળીનું પૂજન પૂરુ થયા પછી ઘઉંની સેવ ખાવાનો રિવાજ છે.

હોળી માટે થોડા દિવસ અગાઉથી તૈયારીઓ ચાલે. ખનતા સુધી ગામની પૂર્વ દિશાએ હોળી કરે ત્યાં લોકડાં, કેડાં વગેરેનો હમસો કરે તે લોકડાં ગમે ત્યાંથી, ઉપશોભી હોય તેવા ઉપાડી લાવે અને તેમાં નાંખે મોટા ઢગલો કેમ થાય અને હોળી લાખા વખત સુધી કેમ ચાલુ રહે, એની કાળજી લેરેલા જીવાનિયા રાખે તે દિવસોમાં જીવાનિયાઓ મોડી રાત સુધી જોડીદાની રમત રમે.

હોળી પ્રગટાવવાનો સમય સાજનો હોય. તેનો સમય થવા આવે ત્યારે શેડો છાલુના હાર, બીલીનાં ફળ, મહુડાં, કેરી, લીમડાનો માર વગેરે હોળીમાં નાખે સગી રજુશિયું વગર, એટલે શેડો હોળી પૂજવા ભેગા થાય.

દરેક જણ ખાજરી કે જીવારનો પૂજો લઈ પૂજવા બંધ આમ બધા ભેગા થાય હોળીના ઢગલા વચ્ચે ધન રોપે બ્રાહ્મણ પૂજન કરાવે. પ્રથમ પૂજા સુધી કરે પૂજા પૂરી થયા પછી ઢોલી દોલ વગર અને ઢોલી સળગાવે તે વખતે શેડો લીમડાના પાન ખોસેલા પૂજા સળગાવતાં ગોળ ફરે અને ચક્ર પૂરુ કરી,

ખહાર નીકળી, પૂજો હોલવી નાખે, એથી હોળી માતાના વરદાનથી કંઈ રોગ ન થાય, એવી માન્યતા હતી. આજે હવે એ વહેમ ઓછો થતો જાય છે.

હિરણ્યકશિપુ વગેરે રાક્ષસો તો હમણે સગવાનના કુશમન અને તેઓએ એ દિવસે વેર વાળવાનો પ્રયત્ન કરેલો; એ પરથી વેર વાળવાનો દિવસ પણ હોળીનો અણ્યાય છે; એટલે કેટલાક તો વેર વાળવા ઘેરથી સેવ ખાઈ નીકળે; કેમ કે તેમાં વાગેય ખરા અને સૂત્ય પણ થાય; ત્યારે હોળી માતાનો પ્રસાદ લેવાનો રહી જાય, એ થોડું નહિ એમ માનતા.

હોળી સળંગ અને તેના ઉપરની ધબક ધબક બાલ્યું-કંઈ કિશોરો પડે છે, તેના પરથી ઈશ્વરની કૃપા કે કૌપની કલ્પના કરતા હતા.

પુરુષો જાય એટલે સ્ત્રીઓ પાણીના લોટા લઈ આવે. તે પણ અંદર બાણીચણા નાખતાં જાય અને હોળી કરતું પાણી રેડતાં જાય; એને હોળી ટાલી પાડવાનું કહેતા.

કેટલેક ઠેકાણે એવો રિવાજ હતો, કે હોળીમાં પાણી ગરમ કરી તે પાણીથી સ્નાન કરતું. વળી તેનો દેવતા એ જગ્યાથી લઈ જવાય નહિ. હુકા માટે બેઠો હોય, તો તે ત્યાં જ બેસી પીવે, બેઠો; અને જો એ દેવતા લઈ જવામાં આવે તો એ ખીજી હોળી સુધી હોલવાવો ન બેઠો અને તે ખીજી હોળીમાં પહોંચાડવો બેઠો.

કેટલેક ઠેકાણે આ તહેવાર ૫ દિવસ અને ૭ દિવસ સુધી પણ ઉજવાય છે.

ધ્રુવેદી (ફાગણ વદ ૧)—મહાલદ ખતી ગયા, એટલે અસુરો રોષે સરાયા અને માથે પૂજા નાખી. વૈષ્ણવોએ આ દિવસ ઉત્સવ તરીકે ઊજવ્યો. એકાંત પર સ્ત્રી-પુરુષના સેદસાવ રાખ્યા વગર આનંદમાં આવી, રંગ છાંટ્યા. શુભાસ અને કેસરિયા રંગ ઉડાડ્યો અને ઓચલવ, લજન વગેરે કર્યાં. આમ એ તહેવાર અને રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. તે દિવસે શુદ્ધ અને ખીજા ખધા પણ આવી જ

રીતે આનંદ કરે.

છાંકરાઓ ગામમાં જોઈ ઉઘરાવે. દુકાનેદુકાનેથી અખૂર અને નાળિયેર ઉઘરાવે. પછી ઉઘરાવનાર ખધા વહેંચી લે, છૂટા પડે અને નાહીધોઈ શાંત થઈ જાય.

જોઈ ઉઘરાવવાનો હક મનાતો. એ સંખ્યાથી ઢાહોદની ઠાટમાં ઇલાલ સામે કેસ ચાલેલો અને તેનો હક સાબિત થયેલો.

મારવાડમાં આ તહેવારનું મહત્ત્વ વધારે છે. ત્રૈવ્ર માસ-આ આખો માસ અલૂણો ખોરાક ખાવાનો રિવાજ હતો. જેનાથી દિવસ અલૂણો ખોરાક ન લઈ શકે, તે પંદર, સાત, ત્રણ અથવા એક દિવસ પણ અલૂણો ખોરાક ખાય.

શાલિવાહન શક મમાણિ નંબુ વર્ષ ત્રૈવ્રમાં શરૂ થાય, એટલે નવા વર્ષના દિવસો ગણાય. મંવરાત્રિમાં જવારા વાવે, તરપંડી-ત્રિપંડી-ત્રણ પિંડ-ખાણણને જમાડવાનો રિવાજ હતો. વળી કોઈ ઠેકાણે સૌભાગ્યવતીઓને, તો કોઈ ઠેકાણે કુમારિકાઓને જમાડવાનો રિવાજ હતો. રામનવમીને દિવસે લોકો રામજીમંદિરમાં જાય. આમ આખો માસ ચાલતું.

અખાત્રીજ-અક્ષયતુલીયા (વૈશાખ સુદ ૩)-આ બેડોતોના તહેવાર છે. તે દિવસે જમીનનાં પાણી વળતાં થાય છે, એટલે પાણી નીચેથી ઉપર આવે છે, વાડના ચોર જે પહેલાં નહોતા કૂટતા, તે હવે કૂટવા લાગે છે. ખેડૂત ખેતીની શરૂઆત તે દિવસથી કરે છે. પહેલાં સમૂહનું કંઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં વિધિ કરાતી. તે દિવસે ખેડૂત ખાતરનું ગાડું ખેતરમાં નાખી આવી શુકન કરે. વળી કોઈ ખેડૂત ખેતરની વાડે સૂક કરવાની શરૂઆત પણ કરી આવે. આમ તે દિવસે સુધ્ધ કરી આવે. ખેતરો સાથે-સાથે રાખવાનો સમય પણ અખાત્રીજથી શરૂ થાય. આં તિથિનો કંદી ક્ષય હોતો નથી; તેથી તેને અક્ષયતુલીયા પણ કહે છે.

વરસાદનો પ્રથમ દિવસ-ત્યારે વરસાદ

પડે અને હળોતરા કરવાનો દિવસ હોય, તે દિવસ સાવજનિક આનંદનો ગણાય હળોતરા કરવાનો દિવસ હોય, ત્યારે આજુ ગામ વહેણે બગે પુરવઠાનું હળ, બળદ અને સાધનોની તૈયારી કરે સ્ત્રી પણ વહેણી કીટે અને તેમને અધડાવવા, પિવડાવવાની ને વિદાય કરવાની તૈયારી કરે પછી હળ વગેરે સાધનોને અને બળદોને નાડાછરી ખાધે અને કંકુથી ચાક્કા કરે ઘેરઘેર આ પ્રમાણે થાય યદી શુકન નેઈ બળદ ચલાવે જે રસ્તામાં મળે તેને સાથે લીધેલા જોળ આપે આમ ગામના બધા હળ લાગોળે ભેગા થાય શુકન જુએ ચાસ પકી સાસુ મળે, તો જયજયકાર કરે; તે ન આવે તો બ્રાહ્મણ કે કુમારિકા સામે મળે, એટલે શુકન-થાય, ત્યારે નીકળે. એ શુકન વિષે એક હોલો છે

આટો, છૂટો કે ધી ઘડો, છૂટો કેલે નાર,
વણુ ટીલે ને વિમ મળે, તો નિશ્ચે જુઓ કાળ

અર્થ—સોટ ઘઈ જનાર, લાકડા લઈ જનાર, ધી લઈ જનાર, છૂટા કેશની સ્ત્રી અથવા ટીલાવગરનો બ્રાહ્મણ મળે, તો અપશુકન થાય

આમ શુકન નેઈ ખેતરમાં નથ, ત્યાં ઠાઠાળીથી પાંચ ટચકા મારે, હળથી પાચ સાસ કાઢે અને ઘેર આવી કસાર જમે આમ ખેડૂતનો તહેવાર બહુ આનંદથી ઉજવાતો

રથયાત્રા (અષાઠ સદ ર)—આ તહેવાર આખા હિંદમાં વૈષ્ણવો ભજવે છે જગન્નાથપુરીમાં ભગવાનની મૂર્તિને રથમાં બેસાડી સવારી કાઢવામાં આવે છે આ રીતે બીજા સમ્રાટો પણુ ભગવાનની મૂર્તિની સવારી કાઢે છે આ દિવસે બહુ ખાવાનું માહાત્મ્ય છે અને ઉગરડેલા મજનો પ્રસાદ વહેવાય છે

દિવારો (અષાઠ વદ અમાસ)—આનો દિવારો, પર્વોના માસો, ચોમાસાનાં તહેવારોની શરૂઆત દિવાસાથી થાય છે આખા વર્ષમાં ચોમાસામાં ઘણા તહેવારો છે. તેનું

કારણ એ લાગે છે, કે ચોમાસામાં કામ ખૂબ રહે, એટલે વરસેવરસે આનંદ અને આરામની જરૂર રહે. વળી કેટલાક દિવસ વરસાદની રેહાઓ હોય, એટલે કામ ન થાય વળી રોગ ન થાય એ માટે એક ટાણુની જરૂર વગેરે કારણોને લીધે ચોમાસામાં કામ વધુ, વરસાદ વધુ અને તહેવારો પણ વધુ છે

આ તહેવાર પર્વોના માસો છે, એટલે પર્વોના મોખરાનો છે આ દિવસે ખીર ખાવાનો રિવાજ છે અને તે વિષે કહેવત છે, કે ખીર ખાઈને જ માખો જશે, એટલે તે પરેલા ખૂબ માખીઓ હોય છે, તે અદૃશ્ય યત્રે વરસાદના સ્વપાટામાં માખીઓ મરી નથ છે

નાગપચમી (માવણ સદ ૫)—હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે, કે કૂરમાં કૂર માછી મણુ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે મહાદેવજી તો ડોકમાં નાગ રાખતા હતા આમ એની પૂજાનો દિવસ પણ આપણા વાર્ષિક જીવનમાં રાખ્યો છે તે દિવસે સાચો નાગ મળે, તો કેટલાક પોતાને ભાગ્યશાળી ગણે અને તેને દૂધ પામ તે માટે તેને શોધવા પણ બંધ, પણ એવી રીતે બધા શોધી ન શકે, એટલે માટીના નાગ બનાવી બ્રાહ્મણો મંદિરમાં, નદીએ કે તળાવે બેસે લોહો તેમને દાનદક્ષિણા આપે બધા કડા પાણીએ નાહાય કાસુ અને ટાંદ ખાય, કેમ કે ગરમ હોય, તો નાગની મૂંઝ ઢાંચે, એવી માન્યતા છે

આ પર્વ માટે લાગે સ્ત્રીઓ કરે છે તેમાં બ્રાહ્મણો સાથે હોય છે વર્ષના ઘણા નપવો સ્ત્રીઓ જ કરે છે તપશ્ચર્યાનાં પર્વો તો ખાસ તે જ કરે છે, તેથી નાના બાળકોમાં તેના સ્મરકાર દર પડે છે

બળેર—માવણ માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે, પણ આ તહેવાર તિથિ કરતા નક્ષત્ર પર વધારે આધાર રાખે છે ને અવળ નક્ષત્રમાં ચંદ્ર ચોદરી આવે, તો ચોદસે બળેવ થાય બ્રાહ્મણોને આ મોટામાં મોટો તહેવાર

બ્રાહ્મણને તપ એ જ ધન હોય છે; એટલે એ દિવસ તપશ્ચર્યાનો છે. આખા વર્ષમાં જે કંઈ પાપ થયાં હોય, તેના પ્રાયશ્ચિત્તનો આ દિવસ છે.

એ દિવસે તે અગ્નિદીપ્તિ દાતણ કરે છે, ગાયનાં છાણમૂત્રથી શરીર યોગે છે, જોમૂત્ર પીયે છે અને પછી નદી કે તળાવનાં પાણીમાં વહેલા જઈ બેસે છે અને પોતાનાં પાપોનું સ્મરણ કરે છે; પછી નવો સંકલ્પ કરે છે અને ફરીથી એવાં પાપો કે દોષો ન થાય, એ માટે નિશ્ચય કરે છે; અને એનાં પ્રતીકરૂપે જનોઈહૃદય સાથે રાખે છે. પછી બપોરે જમે છે.

યજ્ઞોપવીત યા જનોઈ—આ જનોઈની રચના પાછળ પણ વિચાર અને ભાવના છે.

જનોઈના ત્રણ તાર હોય છે. એ ત્રણ તાર ત્રણ ભત્તા ઋણુની યાદ આપે છે. ૧. પિતૃઋણુ, ૨. ઋષિઋણુ, ૩. દેવઋણુ.

પિતૃઋણુ: પિતાએ મને જન્મ આપ્યો; મળી પિતાના પિતા, વળી તેમના પિતા, એમ અનેકના સંસ્કારોનો વારસો મેં ભોજી. તે ઋણુ કેવી રીતે ફેડવું? તેમણે કીર્તિ, ધન વગેરે આપ્યું, તે કેમ પાછું વાળું? તેમની સેવા કરું. તેમણે જીવનમાં જે સારું આપ્યું છે, અથવા સારું ઇચ્છ્યું છે, તેનો નાશ નહિ થવા દઉં. તેમણે અપકીર્તિ આપી હોય તો તે ટાળવાનો, કીર્તિ આપી હોય તો તે વધારવાનો, ફેડવું આપ્યું હોય તો તે ફેડવાનો, સંપત્તિ આપી હોય તો તે સન્માર્ગે ખર્ચવાનો સંકલ્પ કરું; અને તેમણે આપેલા સદાચારનો વંશ રાખવા માટે જ લગ્ન કરીશ, એમ નિશ્ચય કરું.

ઋષિઋણુ: ઋષિ એટલે સમાજનાં શ્રેષ્ઠ માણસો. અને એ સમાજ કે જેણે જીવન સરળ બનાવવામાં મને અને મનુષ્યજાતિને મદદ કરી છે, તે બધાનું ઋણુ કેવી રીતે ફેડવું? એ માટે મારું જીવન સમાજને ઉપયોગી બનાવીશ.

દેવઋણુ: સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરે દેવોનાં પ્રતીક છે. તે ન હોય તો જીવન ન નભે. સૂર્ય ગંદકી દૂર કરે છે અને પ્રકાશ આપે છે.

ચંદ્ર શીતળતા આપે છે; હું પણ તેમ કરીશ.

આ ત્રણ ઋણુના ત્રણ તાર થયા. એ ત્રણ તાર એવી રીતે ભેગા કરવા, કે જેથી તેમની એક ગાંઠ પડે તે બ્રહ્મગાંઠ કહેવાય એટલે બ્રહ્મ સાથે ગાંઠ બંધાઈ એમ તે ગૂચવે છે.

શિખાસૂત્ર: જ્યાં સુધી આ ત્રણે ઋણુ છે, ત્યાં સુધી શિખા અને સૂત્ર (ચોટાઈ અને જનોઈ) રહે છે. એમાંથી મુક્તિ થાય, એટલે બને-શિખા અને સૂત્ર—તે છોડી દે છે, ત્યારે તેણે સંન્યાસ કર્યો એમ કહેવાય. એ મુક્તિ ક્યારે મળે? જ્યારે હોડકપણા, વિતેષણા અને પુત્રેષણા બંધ ત્યારે; એટલે કુટુંબની, ધનની, કે કીર્તિની વાંછના ન રહે, ત્યારે—સંન્યાસ આવે ત્યાં સુધી શિખાસૂત્ર રહે છે. દર વર્ષે સંકલ્પ ફરીફરી તાજે કરવામાં આવે છે અને જનોઈ બદલાય છે.

જનોઈમાં છ તાર: પરિણીત પુરુષો છ તારની જનોઈ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ જનોઈ નથી પહેરતી; કેમ કે સ્ત્રી પુરુષમાં સમાઈ જાય છે, એવી દૃષ્ટિના છે; તેથી તેનાં ઋણુ પણ પુરુષ સાથે ભળી જાય છે. સામાન્ય રીતે પહેલાં એવી માન્યતા હતી, કે (અને તે સાચી લાગે છે) સ્ત્રીના કાર્યમાં પુરુષ નહિ, પણ પુરુષના કાર્યમાં સ્ત્રી ભળી જાય. સ્ત્રી પુરુષમાં સમાઈ જાય, એટલે સ્ત્રીની મહત્તા ઘટતી નથી. પુરુષ એની સલાહ વગર આજળ વધી શકતો નથી અને તે પ્રસંગ આવ્યે પુરુષને રોકી પણ શકે છે; છતાં છઠ્ઠો નિર્ણય કરવાનું કામ પુરુષનું હોય છે. આ હિંદમાં જ નથી, બધે જ છે. આ બંનેનાં ઋણુ ફેડવાનો દિવસ તે જા બળેવ.

પ્રજ્ઞ—આ કંઠી શાથી બાંધતા હશે?

હિતર—કંઠી બાંધવાની નથી હોતી, કંઠીનો અર્થ કંઠે કેરવું તે. શુરુ જે મંત્ર આપે, તે કંઠે રાખવો, જેથી જીભાય નહિ. આ મંત્ર કંઠે રાખતાં, તેની પ્રાણ નિશાની કંઠી બનાવી.

રક્ષાખંધન (આવળ સુદ ૧૫)—આ બળેવને દિવસે બ્રાહ્મણો કોડાને ચોગાસાના

દિવસોમાં કેમ વર્તવું, જેવી નીચીની રહી શકાય, એ સમજાવતા અને એ સમજાવતીને શરીરરક્ષણની આવશ્યકતા યાદ રહે, એ માટે રક્ષા ખાધવાનો રિવાજ હતો.

નાળિયેરી પૂનમ (આવળ સંદ ૧૫)— આ જ દિવસે દરિયા ખેડનારા દરિયા શાત થયા હોય, એટલે સમુદ્રયાત્રા શરૂ કરે દરિયાકાંઠે નાળિયેર ચાચ, એટલે તે ફળ દરિયાકેવળે અર્પણ કરી ખારવા લેડો દરિયાકેવળી પૂજા કરતા; કેમ કે તેમાથી તે સુખી થયા હતા—નવું નવું શીખ્યા હતા.

ગૌરીપૂનમ—છાકરીઓના આ તહેવાર છે, અથવા વ્રતદિવસો છે આ તહેવારની ઉત્પત્તિની કથા અર્ધપૂર્ણ છે ગોગપૂજા એટલે ગૌરીની—પાર્વતીની પૂજા આ પાર્વતીએ શું કરેલું ?

તે જ્યારે નાનાં હતા, ત્યારે તેમના માતાપિતાનું તેમના પર બહુ હેતુ હતું અને તેમને કેવો વર મળશે, એની ચિંતા તેઓ કરતા હતા. વળી પાર્વતી ખૂબ શક્તિશાળી હતાં, એટલે એમને લાયક વર કેવો મળશે, તેની પણ ચિંતા હતી.

એક વખત નારદજી તેમને ત્યાં ગયા ત્યારે પાર્વતીના પિતાએ તેમને (પાર્વતીને) કેવો વર મળશે એમ પૂછ્યું નારદજીએ વિચાર કરી જવાબ આપ્યો. “છાકરી બહુ સાગ્યશાળી છે એને બહુ પવિત્ર અને શક્તિશાળી વર મળશે, તેણે સમૂત્તિ લગાવી હશે, કોટ સાપની મળ્યા ધારણ કરી હશે, પેઢિયા પર સવારી કરી હશે, સ્મશાનમાં પથારી રાખી હશે, હાથમાં બોપરી ચૂકી હશે અને માથે જટા ધારણ કરી હશે છાકરી બહુ સાગ્યશાળી છે.”

આ હકીકત અહીં માખાપ બહુ દુખી થયા તેમને થયું, કે અહીં ઘેર આટલું બધું સુખ છે અને તેમાં અમારી છાકરી રહે છે, તેને માથે ભારે દુખ આવશે આ ચિંતા તેમને થઈ, પણ પાર્વતી, દુખી ન થયાં

તેમણે તો નિર્ભય કરી લીધો, કે હવે મારે તેવા વરને લાયક થવું એટલે તેમણે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી તેમણે વૈભવ છાકરી, ઈશ્વરસ્તવન શરૂ કર્યું આવા પાર્વતીને છાકરીઓ યાદ રાખે, એ માટે આ તહેવારની યોજના છે.

સાસરે જતા પહેલા છાકરીને લાયક ખનાવવાનું કામ માતાનું છે માને માથે છાકરીને બેળે હોતો અને આગેય છે, એટલે નવે ઘેર સારી રીતે નવા કુટુંબમાં એકરમ થઈ, છાકરી કેમ મારી રીતે જીવે, એની ચિંતા મા કરતી અને એવી તાલીમ આપતી બે છાકરી સારી કે નરમી હોય, તો જેની મા વખણાય કે વજોધાય પોતાનું કુટુંબ છાકરી તદ્દન નવા જ માણસોને પોતાના ખનાવી દેવા એ સરેહુ નથી ભાર સહનશક્તિ હોય તો જ એમાં સફળતા મળવા સંભવ છે.

વળી દક્ષિણમાં અને રજપૂતોમાં તો લક્ષ પછી કન્યાને પિતાને ઘેર જવાનું હોતું જ નથી આવા સંજોગમાં જાયરો એ લક્ષ પહેલાની પૂર્વ તૈયારી છે, લક્ષની પૂર્વ તૈયારીમાં છાકરીઓનાં હાત રચનાનો રિવાજ હોતો તેમાં ખૂબ કટ બોજાવવાનું રહેતું, પણ તે આનંદથી ઉઠાવતી.

તે દિવસોમાં છાકરીઓમાં ઉપવાસાદિ કરવાનો રિવાજ હોય છે. માટીના વાસણમાં જોરા (પચપાન) વાવે છે તેમાં વચ્ચે એક વાસણે દાણો નાખે છે. તે દિવસે લીધું કર્મ ન વપરાય, એટલે હાતણું પણ રાડાનું કરે છે. પછી પછી છાકરીઓ ગીત ગાતીગાતી નદી કે તળાવે નાહવા જાય છાકરીઓ નાની હોય તો સાથે કેટલીક માતાઓ પણ બેસ અને કેવી રીતે નાહવું, કેમ કરવું વગેરે ખતાવે નાણે પાછા ફરતાં નાનું બેઠું (કુલડીઓનું) પાણીથી ભરી લઈ ગીત ગાતી પાછી આવે તે દિવસે ફળફળાદિ ખાય. ફળમાં રામજીની કાકડીઓ સુખ્યત્વે હોય એક વખત અહીં ખાવાની છટ હોય છે (તે દિવસે કોણા થવાય નહિ) હોણા થાય

એટલે ખાવાનું ખંધ.) એક વખત ખાવા બેઠાં ત્યારે ખાઈ લે. ઊભાં થયા પછી ન ખવાય; એટલા માટે કેટલીક છોકરીઓ ખિલકુલ ઊભી જ ન થાય અને ઓરડામાં કે બહાર ખસતીખસતી જાય. વળી તે દિવસે અસહ્ય અને જંગલી વર્તન પણ કરે. જેમ કે એકબીજાને અસહ્ય ગાળો દે, ફૂટે, મારામારી કરે વગેરે. પંચધાન વાલું હોય તે છેલ્લે ફહાડે નદી કે તળાવમાં વિધિસર નાખી આવે.

જગરણુદિન: વળી એક દિવસ જગરણુ દિન આવે છે, ત્યારે આખી રાત જગવામાં આવે છે.

આવી જાયરો નાનીમોટી બધી છોકરીઓ પરણીને સાસરે જાય ત્યાં સુધી કરે. કેટલીક નાની હોય તે સાસરેથી આવીને પણ કરે.

વ્રત: તે દિવસમાં છોકરીઓ કંઈ ને કંઈ વ્રત લે. કોઈ ગાયને ચાંદલો કરવાનું, કોઈ પાંચ સધવા કે કુમારિકાઓને ચાંદલો કરવાનું, કોઈ પીપળા કે તુલસીને પાણી પાવાનું, કોઈ 'રામ' કે એવું કોઈ સગવાનું નામ લઈને ખાવાપીવાનું-એમ એક યા બીજા પ્રકારે વ્રત લે.

દર વર્ષે તેઓ વ્રત બદલતી રહે. કોઈ બધાં વ્રત પૂરાં કરે.

ભાથાનો તહેવાર (તળાવડી ભરાઈ હોય ત્યારે)-ખેતીનું કામ સર થયું હોય તોપણ જ્યાં સુધી સીમની તળાવડીઓ ભરાઈ ન હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને રોજ જગોરે ઘેર આવવું પડે; કારણ કે જળદને પાણી પાવા માટે આમના તળાવે આવવું પડે; પણ જ્યારે વરસાદ ઘોઘમાર પડી જાય અને સીમની તળાવડીઓ ભરાઈ જાય, ત્યારે ખેડૂતને જગોરે ઘેર આવવાનું ન રહે. ઘેર આવે તો કામ એણે થાય, એટલે તળાવડીઓ ભરાય એટલે બધા નક્કી કરે તે દિવસથી ભાત ખેતરમાં જાય. એનો પણ આનંદોત્સવ થતો. હજી પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં આ

તહેવાર ચાલુ છે.

જીઓ તે દિવસે કંસાર કરે. નાહોધોઈ સારાં કપડાં પહેરી સાથે પૂજા અને કંસારનું ભાથું લઈ ગાતાંગતાં એકસાથે નીકળે. એ બેની બેડ રહે ત્યાં સુધી ગાય: ભાત આપી પાછા ફરતાં પણ એ જ રીતે ગાતાંગતાં ઘેર જાય.

આ અપૂર્વ આનંદ અને દરશ આજે ઓછાં થયાં છે.

રાંધણુછંડ (આવણુ વદ ૬)-કેટલાક આ તહેવાર સુદ છંડનો કરે છે. તે દિવસે ખેવડું રાંધવાનું હોય છે; કેમ કે, બીજે દિવસે શીતળાસાતમ હોય છે. વળી બે દિવસ ખાવાનું હોવાથી પાણી ન હોય એવા ઓરાક ખનાવે; એટલે તળેલી અનેક વાનીઓ ખનાવે.

શીતળાસાતમ (આવણુ સુદ-વદ ૭)-આ તહેવાર મુખ્યત્વે જીઓનો ગણી શકાય. તે દિવસે ક્યાંય કોઈ ચૂલો સળગાવાય જ નહિ. તેમાં જીઓને આરામ મળે એવી કદપત્તા હશે અથવા વિવિધતાના કારણે હશે.

તે દિવસે જીઓં વહેલી જાહે. તે દિવસે તળાવ કે નદી પર જઈ કંડા પાણીએ નાહાય. ત્યાં બ્રાહ્મણ માટીની શીતળાકેવીની મૂર્તિ ખનાવે, તેની બધા પૂજા કરે. માતાને પાણીથી નવરાવે, પણ એ રીતે બધા નવરાવવાં જાય તો માતા એાગળી જાય; એટલે માતાને ફરવું પાણીનું ફુંડાણું કરે અને એ પાણી તળાવ કે નદીમાં ચાંદ્યું જાય, એવો રસ્તો ખનાવે.

આમ શીતળા માતાની પૂજા કરે, મરળા ગાય અને આનંદ કરે.

જન્મોષ્ઠમી (આવણુ વદ ૮)-આ તહેવાર ખેડે મોટા પાયા પર ઉજવાય છે. તે દિવસે ગામેગામે જળ ધામધૂમ થાય છે. આમળના બે દિવસ તળેલું અને ટાંડું ખાધું હોય, એટલે આ દિવસે ઉપવાસ આવે છે. ઉપવાસનું બીજું કારણ એ પણ હોય, કે દેવડી માતા કષ્ટમાં હોય, તો ખવાય શી રીતે ?

વળી ભગવાનના જન્મ પછી, જ્યારથી ઉત્સવની શરૂઆત થઈ હશે, ત્યારથી આ દિવસ અતિ આનંદનો હોવાથી, અનાજ ખાવાનું માદ નહિ આવેલું, આ ઉપરથી ઉપવાસ થયો હશે આપણા ઉપવાસોની ખૂબી જ એ છે, કે તેમા અન્ન છોડવાનું નથી હોતું, પણ તે દિવસના પર્વના મહત્વના આનંદમા અન્ન સ્વાભાવિક રીતે છૂલાર્થ જવાય છે અને તે જ ઉપવાસ કહેવાય છે, નહિ કે અન્ન છોડ્યું એટલે ઉપવાસ થયો કહેવાય ઉપવાસનો શબ્દાર્થ ભેદ છે, તોપણ ઉપ-વાસ=આનંદની પાસે વાસ થયો કહેવાય

અને ભગવાનનો જન્મ થવાનો હોઈ બધા જન્મકીર્તન કરે જ, એટલે આખો દિવસ રાસ-ભજન ચાલે જ સવારે બધા મંદિરમા જાય, ત્યારે પચાહરી મળે, તે ઉપવાસમા ખાઈ શકાય છે આ દિવસે વૈષ્ણવમંદિરો હોય, ત્યાં પણે ઠેકાણે મોટા મેળાઓ પણ ભરાય છે ત્યાં ખાર વાગે (રાત્રે) ભગવાનનો જન્મ થાય છે, ત્યાં સુધી ધામધૂમ થાય છે અને પછી શાંતિ થાય છે આ દિવસે કેટલાક વૈષ્ણવો ભગવાનને નામે જુગાર વગેરે અવ્યય વર્તન પણ ચલાવે છે

ભગવાનના જન્મસમયે, રાત્રે ખાર વાગે ને વરસાદ વરસે, તો ભગવાન પાણીએ નાહ્યા એમ કહેવાય અને એ વર્ષનું સારું લક્ષણ જણાય ને વરસાદ ન વરસે તો ભગવાન દૂધે નાહ્યા એમ કહેવાય અને તે વર્ષ ઠંડુ આવશે એવી માન્યતા તે વખતે હતી

પારણાં (આવણુ વદ ૯)-જન્મોદ્દમનો ઉપવાસ હોય અને ભગવાનના જન્મનો આનંદ હોય, એટલે આ વહેલી સવારે ઘેરઘેર મિશ્રાત થાય અને મંદિરમાં ભગવાનનાં દર્શન કરી આવી તે જમે

આવણુ માસ-આમ આ આખો માસ પવોનો ગપ્પી શકાય કેટલાક આવણુ માસ કરે છે, એટલે આ આખો માસ એકટાણું કરે છે આખો માસ ન કરે, તે દરેક સોમવાર.

કરે વળી કેટલાક તો ચાલુમાસ-ચોમાસના ચારે માસ એકટાણું કરે છે અને એકટાણું કરનારાઓમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ હોય છે. એ રીતે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ તપશ્ચર્યામા ચડી જાય છે

આ માસમાં કામ યોગ હોય મહેમાન-પરોણું, લગ્નગાળો, યાત્રાઓ વગેરે બધું આ માસમા જ થાય વરસાદ ધોધમાર ન પડે, પણ ઝરમર-ઝરમર આવતો હોય-ભોય ભીની રાખતો હોય

આથી આખો માસ કામ યોગ હોય, એટલે ધાર્મિક વૃત્તિ કેળવવાનો અવકાશ સારો રહે, તેથી સ્ત્રીઓ કથાવાર્તા સાંભળવા મંદિરોમા જાય અને સાધુસંતોનો સમાગમ મેળવે

ધરોઆઠમ-દુર્વાદ્રમી (સાદરવા સુદ ૮)-આ દિવસે જુલોને આરામ મળે, કારણ કે ખાવા કરવાનું ન હોય ખાજરીની કુસેર અને ચોખાનો લાડુ કરે, રાધેલું અનાજ કે શાક નહિ તે દિવસે ધરોનું પૂજન કરે દોર માટે ગાર લાવે, તેમાં ધરો ન લાવે એ દિવસે ક્યાક્યાક મેળા પણ થતા આમ આ પણ સ્ત્રીઓનો તહેવાર છે.

અખોનોમ (સાદરવા સુદ ૯)-આ દિવસે સ્ત્રીનું નત હોય છે, કે તેનાથી દળાય નહિ, ભગવાય નહિ, ખંડાય નહિ, કપાય નહિ એટલે દળવા, ખાડવા કે ધાસું કાપવા તો જાય નહિ, પણ ખાવા ધોસે ત્યારે દોટલો ભાગીને ખવાય નહિ, એટલે તે દિવસે પુરુષ દોટલો ભાગી આરે

આ બધાની પાછળ સ્ત્રીને આરામ આપવાની કલ્પના હશે તે દિવસે ગરબા પણ ગવાય છે

આદિ (સાદરવા સુદ ૧૫ થી વદ અમાસ સુધી)-આ દિવસોમા પિતૃઓને યાદ કરવામા આવે છે તે વખતે અનાજ વગેરે પાક્યું હોય અને નવી સપત્તિ ઘરમા આવી હોય, એટલે આપણાઓ માદ આવે તેમની મહેનતને

પણ તેમાં હિરસો દેખાય; તેથી તેમનું આદ્ર કરે. પહેલાં આદ્ર સરાવવાનો રિવાજ હતો.

ડાંગર નવી થઈ હોય, એટલે તેના ચોખાની ખીર રાંધી ખાવાનો રિવાજ હતો. તેમાં પિતૃઓને અમૃત આપવાની લાવના હતી.

વળી તે દિવસે પતિત, વાયસ, (કાગડો યા પક્ષીગણ), પાપી, રોગી અને આન-કૃતરાં એ બધાને જમાડી જમવાનો સંકલ્પ, એ પિતૃઓનું તર્પણ છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ હિંદુ ધર્મના ત્રણ સ્તંભો છે. યજ્ઞ એટલે ખીજ માટે ઘસાઈ છટકું, દાન એટલે ખીજ માટે ખરચી નાખવું અને તપ એટલે તપશ્ચર્યા કરવી. (વૃત્તિઓ રોકવી.)

આપણા બધા તહેવારોમાં આ ત્રણે શુદ્ધાયેલાં, આદ્રપક્ષમાં પ્રાણજો યજ્ઞમાનને ત્યાં આદ્રક્રિયા પૂરી થતાં સુધી ખાતા નહિ. આદ્રને દિવસે સંન્યાસીને કંઈ પણ ન આપવાનો રિવાજ હતો. તે જમાનામાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા એાછી હશે, એટલે પિતૃઓના આદ્રના દિવસો ઘણા રાખ્યા અને માતૃઓના આદ્ર માટે કંઈ એક દિવસ નોમનો રાખ્યો. એવી જ રીતે બાળકો (બાળાસિંહા) માટે તેરશ, ઘવાયેલાંઓની ચૌદશ અને ભૂલ્યાં-ચૂક્યાંની અમાસ રાખી; આમ સમાજમાં બધાનું આદ્ર કરવામાં આવતું.

નવરાત્રિ (આસો સુદ ૧ થી ૯)—આદ્ર પૂરાં થાય એટલે નવરાત્રિ શરૂ થાય. નવરાત્રિ એટલે નવા દિવસો; નવા દિવસોમાં યનગનાટ હોય જ. તેમાં શક્તિનો સંચાર થાય. આ દિવસો શક્તિવર્ધક છે.

આર્યો શક્તિના પૂજક હતા. શિવ અને શક્તિમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ આર્યો માનતા હતા. આ વખતે જવારા વવાય છે અને તે જેમ જલહી વધે છે, તેમ માણસમાં શક્તિ ખીલવી બેઠાં, એવી પ્રેરણા જવારામાંથી મેળવાતી.

આ બધા દિવસોમાં સ્ત્રીઓ રાત્રે ગરબે

રમે અને આનંદ કરે. ગરબાવખતે પ્રકાશ બેઠાં. તે વખતે વીજળીની ખતીઓ ન હતી, એટલે વરસાદ કે પવન નુકસાન ન કરે અને પ્રકાશ મળે, એ માટે કાણુંવાળી માટલીઓનાં દીવો મૂકતા અને તેની ચોરસ સ્ત્રીઓ ગરબા લેતી.

દશેરા (આસો સુદ ૧૦)—નવરાત્રિ પૂરી થાય, એટલે દશેરા આવે. તેને નવરાત્રિનો છેલ્લો દિવસ ગણી શકાય. દશ-હરા-દશ માથાં રાવણનાં હરાયાં.

તે દિવસે રક્ષા કાઢી નાખવામાં આવે છે; કેમ કે રોગનો ભય ગયો હોય છે.

મહાસારતમાં, અર્જુને શમીરૂક્ષ પર હથિયાર બાંધેલાં, તે દિવસે ઉતાયાં, એવી વાત આવે છે; એટલે તે દિવસે સાંજના ઘોડો શમીરૂક્ષની પૂજ કરવા બંધ છે.

રાત્રીએ લડાઈની તૈયારીઓ કરે છે, તે માટે તે દિવસે ઘોડા, હાથી વગેરે ઠોડાવે છે. અને તેમની શક્તિ માપે છે. લશ્કરને પણ એ જ રીતે જુએ છે અને એ માટે સવારી કાઢે છે.

જ્યાં રાત્રીઓ છે, ત્યાં આગે પણ સવારી કાઢવામાં આવે છે; પણ હવે તો તે લડાઈની તૈયારી કરવા નહિ, પણ આડંબર માટે કદાચ છે.

જ્યાં સુધી રાત્રી છે ત્યાં સુધી પ્રબલ છે. રથત એટલે અધીન પ્રબલ. એક રાત્રી હાર્યો, એટલે આખી રથત હારી ગઈ; કેમ કે રથત રાત્રીને અધીન હતી; એટલે આંખે ગાંધીજી રાત્રીને કાઢવા માગે છે. દરેક માણસ સ્વતંત્ર છે. કોઈ કોઈને અધીન નથી. બાળક અને સ્ત્રી પણ સ્વતંત્ર છે. કોઈને અધીન રહેવું એ શુભામી છે. એ શુભામી આખા સમાજમાંથી —બધાં આંખોમાંથી તે કાઢવા માગે છે.

શરદપૂનમ (આસો સુદ ૧૫)—શોમાસાનો છેલ્લો અને દિવાળી પહેલાંનો આ તહેવાર છે. કુદરતી રીતે વરસાદ ગયો અને ધૂળ ઊસી ગઈ, એટલે આકાશ સ્વચ્છ બન્યું; ઉત્તમમાં

આપણું અર્થકારણ

લેખક

શ્રી. જયંતીલાલ હ. મહેતા

બી હેમ

હિંદ રવત્ર ચલુ છે, હતા તેના સમય જનન ઉપરથી પશ્ચિમની અસર ગઈ નથી. આજના યુગમા અર્થકારણ એ જનન ઉપર મોટામા મોટી અસર કરનાર તત્વ છે. શ્રી જયંતીલાલ હ. મહેતા આ લેખમા 'પૂર્વ' ને પશ્ચિમના દષ્ટિબિંદુની કિન્નવા સમજાને છે અને આપણી સંસ્કૃતિને નાશીલું અર્થકારણ જ વિરોધ ઉપયોગી થશે એવું મતલબ રજૂ કરે છે તેઓ અર્થકારણના અભ્યાસી છે અને 'સંદેશ આર્થિક ગ્રંથમાળા'ના સંપાદક છે.

ગાંધીજીની અર્થકારણ અંગેની વિચાર-સરણી સમજવા માટે શરૂઆતમાં એ જાણી શેવું જરૂરી છે, કે તે કયા પાયા ઉપર રચાયેલી છે. ગાંધીજીને પૂર્વની સંસ્કૃતિમા આવળ અજા છે અને પશ્ચિમની જડવાદી—ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિના આધળા અનુકરણના તેઓ ખરેખર વિરોધી છે તેઓ હિંદીઓને આત્મચુંબ થઈ ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરવા એટલા માટે કહે છે, કે હંભરો વધું પડેલાં આપણા પૂર્વજોએ જે પ્રકારનું સામાજિક બંધારણ પુણ્ય વિચારણા અને અનુસરને પરિણામે અમલમાં મૂક્યું હતું તે એટલું આદર્શ હતું કે આપણે પારકાની શાલ ચાલવા ગયા ન હોત, તો આજે હિંદ જે આર્થિક અને ઇતર ખરબાદીમા સંપડાયું છે તે પરિસ્થિતિ જાણી થઈ ન હોત. વલ્લુશ્રમ એ આર્થિક સંસ્કૃતિના પાયા સમાન

હોતા ને હિંદના પ્રાચીન અર્થતંત્રના પ્રાણ સમાન હોતા. કારણ તેની નીચે સમાજના વર્ગો વચ્ચે કાર્યના વહેચણી એવી રીતે કરવામાં આવી હતી, કે કોઈ કોઈનાથી જાણે કે નીચે એ ભાવના વિના સામાજિક ક્ષેત્રને જ ક્ષેપ તરીકે નજર સમક્ષ રાખી સૌ સૌનું કાર્ય કરે અને પોતાને કાળે આવતા કામના ખડસામાં ઇતર જરૂરિયાતો અંગેની તેની ચિંતા તેને સેવવી પડે નહિ. આમ વલ્લુશ્રમ એ આર્થિક સંસ્કૃતિની એક મહાન શોધ હતી.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને આપણે ત્યાં ફેલાવેલા થતા અને ત્યાંની સંસ્કૃતિ જડવાદ અને ધનસચય ઉપર રચાયેલી હોવાથી, આપણી મૂળ સંસ્કૃતિ ઉપર કારી થા પડવા લાગ્યા. આ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના મુળભૂત મેદો આપણે સમજી લઈએ, જેથી ગાંધીજી આપણી

ઉત્તમ સદ્ર અને તારા આ દિવસોમા રોજાવ વળી શરદઋતુનો આ છેલ્લો દિવસ હોય છે, એટલે સૌ કર્મપાનનો આ છેલ્લો દિવસ ગણીએ તો ચાહે.

આ રાત્રે દૂધ અને પીચા ખાવાનો રિવાજ છે નવી કાગરના પીચા જૂળ મીઠા હોય છે તેમા દૂધ, સાકર અને હીવું કોષ્ટ આપે, એટલે તેમા અમૃતની મીઠાસ આવે

રાત્રિ, સુદર અને અજવાળી રાત્રિમા અમૃત જેવા દૂધ-પીચા ખાવાનો પણ લઘાવે હતો. ચોમાસામા રાસ-ગરબાનો કાર્યક્રમ ઘણીવાર રહેતો. આ બધા તહેવારો લઘિસાવપૂર્વક જિજ્વાતા. એ તહેવારોની રચના કરનારા જ્ઞાની હતા, પણ જિજ્વાનારા જ્ઞાની ન હતા, પણ સજ્જ તો હતા જ આ તહેવારો અને તેમા ચાલવા આવતાં જનો મારકત લોકલેખવણી થતી +

+ આ સંસ્થાની "સર્વોપયોગી સાહિત્યલેખી નં ૨"મા તુ તમા પ્રગટ થતા 'માનરચના' નામના પુસ્તકમાથી

પ્રાચીન અર્થવ્યવસ્થાને શા માટે પસંદ કરે છે તે સ્પષ્ટ થશે.

પ્રથમ તો, હિંદ પહેલેથી જ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો અને આજે પણ છે. આજે પણ આપણી કુલ વસ્તીનો ૭૨ ટકા વર્ગ ખેતી ઉપર જ અવલંબન રાખનારો છે. ખરું હિંદ આજે મુંબઈ કે દલકતા જેવાં મોટાંમોટાં શહેરોમાં વસતું નથી; પણ સાત લાખ ગામડાંઓ જ હિંદનું સાચું ચિત્ર પૂરું પાડે છે. જ્યારે પશ્ચિમના દેશો તો ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ આવી અને યંત્રવાદના સકંજમાં સપડાયા, ત્યાં સુધી ખૂબ જ પ્રાથમિક અવસ્થામાં સળડતા હતા અને નૈતિક કે માનસિક પ્રગતિને પંથે વળવાનો તેમને ખ્યાલ પણ આવ્યો ન હતો. તેમના હાથમાં વરાળનું હથિયાર આવ્યું અને પછી તો વિદ્યુતની મદદથી વિદ્યુતવેગે નવીનવી વૈજ્ઞાનિક શોધો પાછળ ગાંડાતૂર થઈને પડ્યા અને ડોલસો અને બોલ્ડ એ બેની મદદ વડે માલતું ઉત્પાદન વધારે ઝડપથી અને વધારે પ્રમાણમાં કેમ થાય, તૈયાર થયેલો માલ વાપરનાર સુધી ખૂબ ઝડપથી કેમ પહોંચે, ઉત્પાદનના વધતા જતા જ્યથા માટે નવાંનવાં બજારો કેવી રીતે હાથ કરવાં અને એ રીતે પુષ્કળ નાણું હાથ કેવી રીતે કરવું, એ સંસ્કૃતિના સિંચનથી જ પશ્ચિમના દેશોએ શરૂઆત કરી. એટલે હિંદે સૈકાંઓ સુધી આત્મમંથન કરી અનેક અખતરા અને ચિંતન કર્યા બાદ સંસ્કૃતિની ખીલવણી કરી, ત્યારે પશ્ચિમે તો આંખ ઊઘડતાં જ એક વસ્તુ મળી આવે તેને જ સાચી માની આગળ ધપે જવાનું પસંદ કર્યું. પશ્ચિમની આવા પ્રકારની પ્રગતિ આજ સુધી ચાલુ રહી છે. આમ હિંદની સંસ્કૃતિ ખૂબ પ્રાચીન અને મૂળભૂત ઊંડા પાયાવાળી છે, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ આધુનિક અને તંકવાદી છે. આ ફેરફાર તરત જ નજરે પડે તેવો છે.

હિંદી સંસ્કૃતિમાં સામાજિક રચના એ

પ્રકારની હતી કે હરેક વ્યક્તિ એ સમાજનું અંગ છે અને સમાજના હિત આગળ વ્યક્તિએ લાલાલાણનો ખ્યાલ કરવાનો હોય નહિ, એટલે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે અને છતાં જ સમાજના શ્રેયની આડે તે ન આવે. આ યંત્રેને સમન્વય ખડું સુંદર રીતે આપણે ત્યાં સાધવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની જડવાદથી જ શરૂઆત થઈ હોવાથી અને માણસે યંત્રવાદને જ પોતાનો સાથી માની લીધેલો હોવાથી તેનું માનસ પણ જડ બનતું ગયું, સ્વહિતના ખ્યાલથી આગળ વિચાર કરવાનું તેને માટે અશક્ય જ બની ગયું. આથી કોઈ પણ પ્રશ્ન તરફ તે એવા જ દૃષ્ટિકોણથી એવા ટેવાયો કે તેનાથી પોતાનું હિત કેટલું જળવાય છે અને કેટલું બેજમાય છે; વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ કેળવવાની તેને તક જ મળી નહિ. સમાજને ખાતર પોતાને આત્મભોગ આપવો પડે એવી સ્થિતિ તેની આગળ ખડી થઈ જ નહિ. પરિણામે પશ્ચિમની પ્રજા ધનસોહાપ, હેહવાદી અને જીવનને દુઃખી દૃષ્ટિથી નિહાળતી બની ગઈ. આમ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનું જે વર્ષણ હિંદી સંસ્કૃતિએ મૂળથી જ ટાળ્યું હતું, તે વર્ષણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં સમાયેલું રહ્યું.

પશ્ચિમના દેશોમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના વખતથી જ માલતું ઉત્પાદન યંત્રો દ્વારા ગંજાવર પ્રમાણમાં થતું શરૂ થયું. માલની પડતર કિંમત ઘટાડવા તથા યંત્રો વધારે અદ્યતન ઢાળનાં બનાવવા માટે અને દેખાવમાં વધારે સુંદર અને લલકારદાર કરવા માટે અનેકવિધ નુસખાઓની શોધો થવા લાગી, મોટાંમોટાં કારખાનાંઓની સ્થાપના થઈ. હજારો માણસો એક જ સ્થળે ભેગા થઈ ઉત્પાદન કરે અને તે રીતે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયેલો માલ પછી દરદર સુધી વેચાય તે બાબતની રચના ત્યાં થવા લાગી. હવે આ પ્રમાણનું ગંજાવર ઉત્પન્ન દેખીતી રીતે જ મોટી મૂડી ધરાવનાર

વ્યક્તિઓ જ કરી શકે નહીં એમ જણાવું કે એક કે યોડી વ્યક્તિઓનું જૂથ પણ આવડી યોડી મૂડી ભેગી કરી શકે એમ છે, ત્યારે સિમિટેડ કંપનીઓની રચના કરવામાં આવી કે જેથી અનેક મૂડીવાદીઓ પોતાથી બંને સેટલી મૂડી અમુક સાહસમાં રાકે અને મોટા પાયા ઉપર ઉત્પન્ન થતા માલના નફામાંથી પોતાની મૂડીપૂરતો લાભ ઉઠાવે આમ પશ્ચિમના અર્થકારણને પાયા ઉત્પાદનના કે દ્રીકરણ-મૂડીવાદ ઉપર રચાયેલો છે.

જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં પશ્ચિમના યત્રવાદની અસર નહોતી થઈ, ત્યાં સુધી માલતું ઉત્પાદન એટલી સુદૃઢ રીતે થતું હતું, દેશસ્થરમાં એકે એક વિસ્તારમાં, ગામડેગામડે અને ઘેરેઘેર એવી રીતે વહે ચાલેલું હતું, કે અનેક માણસો એક જગ્યાએ ભેગા થવાને બદલે દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતે માલતું ઉત્પાદન પોતાને ઘેર જ, પોતાના નાનકડા પ્રમાણમાં કરી સેતી અને ત્યાં સુધી દરેક ગામડાં એ પ્રકારનું સ્વયંપોષક હતું. આવા ગામના રહીશોને જોરાક માટે, કપડાં માટે કે જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે લાગે જ પારકા પ્રદેશ કે દૂરના વિસ્તાર ઉપર આધાર રાખવો પડતો. આમ હિંદમાં માલતું ઉત્પાદન એટલું અધુ વિકેન્દ્રિત હતું તે તેની વહે ચાલી એક સ્થળેથી અનેક સ્થળે કરવાનો પ્રયત્ન જ ઉપસ્થિત થતો નહિ. આમ ઉત્પાદન લગભગ દરેક વ્યક્તિના હાથમાં વહે ચાલેલું રહેતું. આથી ધનસચય અમુક જ ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓના હાથમાં થઈ જવાનો સંભવ અત્યુ ઓછો રહેતો. અને ધનુતી વહે ચાલી ઓછવતે અરે સમાન રહેતી. આપણે ત્યાં મૂડીવાદને આ રીતે દૂર ને દૂર જ રખાશે.

જે સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો બીજો પક્ષ એક એક જણાઈ આવે છે, મોટાં શહેરોમાં મોટાં કારખાનાઓ રચી, ગજબન પ્રમાણમાં છક્કામાં છક્કી હવે યત્રવાદની મદદથી માલતું ઉત્પાદન કરવાના પાયા ઉપર પશ્ચિમનું

અર્થકારણ રચાયેલું છે ત્યાંના અર્થતંત્રમાં શહેર એ એક મુખ્ય અંગ બની ગયું છે; કારણ વીજળી અને વાહનવહેવારના અદ્યતન અડધી સાપનો, જે ડો, વીમા કંપનીઓ, દલાસો, લાખો મજૂરોને રહેવા માટેની ભેગવાઈઓ વગેરે મોટા શહેરો સિવાય મળવી અશક્ય જ હોય.

ત્યારે હિંદી અર્થતંત્રને પાયા તો ગામડેગામડે અને ઘેરેઘેર માલતું ઉત્પાદન કરવાના પાયા ઉપર રચાયેલો હતો, હિંદી અર્થકારણને પ્રાણ ગામડામાં વસેલો હતો. માટે જ આપણે ત્યાં લાખો ગામડાં પ્રાણવત ચેતનપત, સુખી અને નૈતિક આખાદી ભોગવતા હતા. જ્યારથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની શુભાશમાં આપણે ફસાયા અને પોતાની ચાલ ભૂધી જઈ પારકાની ચાલનું આધિન્યુ અનુકરણ ચાલુ કર્યું, ત્યારથી આપણાં સ્થળ ગામડાં અડપમેર લાગવા લાગ્યા, કારણ કે યત્રોની મદદથી ચાલતાં કારખાનાઓ જેમજેમ અમુક જગ્યાએ સ્થપાતા ગયા, તેમતેમ તેવાં કારખાનાંઓમાં અનેલો માલ પ્રમાણમાં સસ્તો પડવા લાગ્યો. હાથે ખનાવેલ માલની સરખામણીમાં તેનાં ભાગ અને ઉપાડ વધવા લાગ્યા. પરિણામે ગામડાંમાં ખનતા માલ ઉપર તરાપ પડતી ગઈ, ગામડાંમાં રહેતા લોકોની રાજ એ ચાતી ગઈ. બીજી બાજુ શહેરોમાં મોટા પ્રમાણમાં કારીગરોની ભાગ વધતી ગઈ, તેમ તેમ ગામડાંના બેકાર લોકો પોતપોતાનાં વતન છોડી શહેરો તરફ વળવા લાગ્યા. પોતે નાનકડા પાયા ઉપર પણ જે સ્વતંત્ર ઉત્પાદક હતા તે મૂડી જઈ એક વિશાળ કારખાનામાં એક જડવાદી હુથિયારનું કામ કરતા થયા. અધારી નાનકડી ડોટડીમાં પોતાના પેટ ખાતર જીવન વ્યતીત કરતા થયા હિંદનાં લાખો ગામડાંઓનું જવાહિર કેમ હણુણું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયે.

બીજો એક પક્ષ તરી આવે છે તે હિંદી સંસ્કૃતિમાં વહેચેલી જ ડોઈ વર્ગભેદ જેવી

વસ્તુ નહિ. આર્ય સંસ્કૃતિ ગર્વ લઈ શકે તેવી ઘણી ચીજોમાં વર્ણશ્રમ પણ બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. આપણે ત્યાં સમાજના ચાર વર્ણ પાડી દરેકને પોતપોતાની ફરજે સોંપી દેવામાં આવી હતી. અર્થતંત્ર એ રીતે-એવી સરળ રીતે-ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું કે ઉચ્ચનીચના ભેદ સિવાય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય થ્રદ પોતપોતાને ફાળે આવતું કામ કરે અને ચારે વર્ણની જીવનની જરૂરિયાત એને આપોઆપ મળી જ રહે. આમ થવાથી કોઈ વર્ણને અન્યાય થવાનો સંભવ ન હતો; કારણ બ્રાહ્મણ પોતાના આત્મકલ્યાણ ઉપરાંત બીજા ત્રણ વર્ણોની આત્મોત્તરિની પ્રવૃત્તિમાં વળગી રહેતો હોઈ તેના તરફ બાકીની ત્રણ વર્ણો માનદષ્ટિથી જોતી અને બ્રાહ્મણના જીવનની જરૂરિયાતો બ્રાહ્મણને મળી રહેતી. ક્ષત્રિય પોતે સમાજના રક્ષણનું કાર્ય પોતાના હાથમાં રાખતો અને તે દિશાની જ પ્રવૃત્તિમાં પ્રગમતો. બ્રહ્મામાં વિદ્યાભ્યાસ અને આત્મજ્ઞાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મેળવતો, વૈશ્ય તેને જીવનની ભૌતિક વસ્તુઓ પૂરી પાડતો, અને ઇતર સેવાઓ થ્રદ તરફથી તેને મળતી રહેતી તથા તે જ રીતે વૈશ્ય તથા થ્રદ પોતાના ક્ષેત્રો સંભાળી બ્રહ્મામાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની સેવાઓના ભોક્તા બનતા. આમ વર્ણ ભેદ ચાર હોવા છતાં ચારે વર્ણ એક જ એકમના અંશ તરીકે વર્તતી. એક બીજા વચ્ચે કોઈ ભેદ, ઈર્ષ્યા કે વિજવાદ જન્મતો નહિ. આને પરિણામે આખો સમાજ બહુ સરળતાથી ચાલતો. સમાજની દરેક વ્યક્તિ આત્મસંતુષ્ટ રહેતી. આથી દુન્યવી પ્રવૃત્તિમાંથી જે વખત મળે તેમાં પોતાના આત્મતાના કલ્યાણ ઉપરાંત બીજાનું જે રીતે સહુ થઈ શકે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું માનવી આચરણ કરતો અને ઈશ્વરપરાયણ જીવન ગાળતો.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વર્ગવિચ્છેદના જ પાયા ઉપર રચાયેલી જણાય છે. ત્યાં દરેક વ્યક્તિ

પોતાની ફરજ કરતાં પોતાના હક્કને વધારે મહત્ત્વ આપે છે; અને આ રીતે જે વ્યક્તિ કે વર્ગના સામસામા હક્કો અથડાતાં ઘર્ષણ નીપજે જ એ સ્પષ્ટ છે. બીજું ત્યાં અમુક વ્યક્તિઓના હાથમાં માલનું ઉત્પાદન કેન્દ્રિત હોવાને કારણે ધનનો સંગ્રહ તેમની પાસે વધતો ગયો, પણ રાતદિવસ મનુષીમાં વળગી રહેતા બહેાળા વર્ગને તે રોજના આઠ આના કે રૂપિયા જેટલી જૂજ મનુષી જ મળતી. આમ યંત્રવાદ-મૂડીવાદની ઓથેઓથે શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત બનતો ગયો અને ગરીબ શોષાઈ-શોષાઈ વધારે ગરીબ બનતો ગયો. એટલે મૂડીવાદ અને શ્રમજીવી એ પ્રકારના સમાજના જે લાગેલાં સ્પષ્ટ રીતે ખુલા થવા લાગ્યા. અસંતુષ્ટ રહેતો શ્રમજીવી વર્ગ મૂડીવાદી વર્ગ તરફ ઘુણાની દષ્ટિએ જોવા લાગ્યો; કારણ કે તે વર્ગ સમજતો હતો કે માલના ઉત્પાદનમાં મુખ્યત્વે તે છે જ વસ્તુની જરૂર પડે છે: મનુષી અને મૂડી. આમ હોવા છતાં મૂડી પૂરી પાડનાર વર્ગ તે બધી વસ્તુને માલિક થઈ ફરે છે અને રૂપિયામાંથી થોડા આના નફો પોતાની પાસે રાખી જે આના જેવી રકમ મનુષી પૂરી પાડનાર વર્ગને આપે છે. તેમના તરફથી બલવત્તર સ્વરૂપમાં પ્રભુ બહો થવા લાગ્યો કે આમ શા માટે? શ્રમજીવી વર્ગને મૂડીદાર વર્ગ કરતાં સહેજ પણ ઓછું વળતર શા માટે મળે? શું મૂડીદાર, પોતાની મૂડીની મદદથી માલનું ઉત્પાદન કરી શકે એમ છે? આવા સંબોધોમાં, મૂડી અને મનુષીનાં વિષદો પશ્ચિમના દેશોમાં સામાન્ય થઈ પડ્યા. શ્રમજીવીઓ સંગઠિત સ્વરૂપમાં પોતાના મારચા જમાવી, મોટામોટા મંડળો સ્થાપી હડતાળ, ધમકી, હિંસા અને ઇતર સાધનો દ્વારા પોતા માટે વધારે ને વધારે હક મેળવતા ગયા અને તે મેળવ્યા બાદ વધારેની માગણી કરવા લાગ્યા. અને તે ન મળતાં,

મિળવવા માટે નવાનવા વિચરેલી તરફથી રચવા લાગ્યા.

આપણે ત્યાં પણ જેમજેમ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઝડપ પકડતી ગઈ તેમતેમ, પશ્ચિમમાં અનુ તેમ, મૂડીદાર અને કમજીવી વચ્ચેનું અંતર વધતુ મધુ વર્ગવિચ્છેદનાં બી વવામાં એના પરિણામો આજે આપણે સૌ જોઈએ છીએ આમ આપણે ત્યાં વર્ગવિચ્છેદ જવા નામનિશાન નહોતું, તેની જગ્યાએ પશ્ચિમના અર્થકારણની બદોળી અસર નીચે હિંદમાં બધા વર્ગવર્ગ વચ્ચેના કલહો આજે સાંપ્રતિક બની ગયા છે.

વર્ગવિચ્છેદ ઉપરાંત પશ્ચિમની અસર નીચે આપણી કૌટુંબિક એકતા ઉપર પણ એક કારી થા પડ્યો છે આની અસર આપણા અર્થતંત્ર ઉપર જખ્ખર થઈ છે, કારણ કે આપણે ત્યાં પહેલાં આખું કુટુંબ એક રહેતું હોવાને કારણે કમાનાર એક હોય કે બિચાર પણ તેનો સરખો લાભ કુટુંબની દરેક વ્યક્તિને મળી રહેતો-પછી તેમાં થોડી વ્યક્તિઓ અગત હોય કે કમાવાની એાછી શક્તિ ધરાવતી હોય, આમ હોવાથી એક તો એાછી શક્તિવાળા પણ કુટુંબની છત્રછાયા નીચે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા અને વધારે કમાણી કરનાર ઉપર પણ કુટુંબનો આ જતનો બાળે રહેવાથી તેની પાસે જે વધારે ધનસચય થઈ શકતો જ નહિ આમ આપોઆપ ધનની વહેચણી થઈ રહેતી હાલના કૃત્રિમ સમાજવાદનો વિચાર કરતી વખતે આપણી જૂની સંસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટતાનો ખાસ ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. .

પશ્ચિમમાં કૌટુંબિક એકતા જેવું કશું છે જ નહિ ત્યાં તો દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતને સ્વતંત્ર જ સમજે છે પોતાના લાઈ, આપ કે પોતાનાં નજીકના કુટુંબીઓ પ્રત્યે પણ તે વ્યક્તિ પોતાની નૈતિક કે આર્થિક કંઈ કરી રહ્યો નથી કારણકે નથી આમ હોવાથી ત્યાં સ્વાર્થહોણુપતા, એકબીબ

વચ્ચેની સતત ઢરીફાઈ, ઈર્ષ્યા, સંકુચિત દષ્ટિ અને માનવીમાનવી વચ્ચેના કુદરતી સંબંધને બદલી ફક્ત નાણાકીય કૃત્રિમ સંબંધો જ બેવામાં આવે છે.

આમ હોવાનું સુખ્ય કારણ જીવન પ્રત્યેના આપણા મૂળમૂત દષ્ટિબિંદુના ફરકનું જ છે. પશ્ચિમની પ્રજા જીવન તરફ મૂળ જ દ્રષ્ટી દષ્ટિથી જુએ છે અને દૈહિક સુખને જ મહત્ત્વ આપી જીવનના સુખસગવડ વધારવા તરફ તથા તેમ કરવા માટે ડોઈ પણ જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિનો આશરો લઈ શકાય તેમ તેઓ માને છે જ્યારે આપણી મૂળ સંસ્કૃતિ તો ભૌતિક સાધન સમવહાને ગીચ માની આધ્યાત્મિક સુખને પ્રધાન ગણે છે એટલે દેહને એક આરામી બનાવતી ચીજોના ઉત્પાદન અને તેના ઉપયોગને આપણા પ્રાચીન અર્થકારણમાં સ્થાન નહોતું જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતોનું ઉત્પાદન કરવું અને સમાજનો બદોળાપા બદોળો વર્ગ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તે પ્રકારે તેમની વહેચણી થાય તેવી વ્યવસ્થા હતી આમ પશ્ચિમના અર્થકારણનો પાયો દૈહિક સુખને વધારો કરવા ઉપર રચાયો, જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક સુખને જ મૂળમૂત અને અગત્યનું માની આગળ ચાલી.

જીવન પ્રત્યેની આ દષ્ટિમાંથી માનવીમાનવી વચ્ચે સહકાર અને સદ્બાવની જ શુભ લાવના જગી શકે એ સ્પષ્ટ છે બીબનું શોધવું કરી પોતે તેનો લાભ લેવા એ તો છુટારૂ વૃત્તિનું એક અંગ જ કહી શકાય પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સ્થિરપ્રાય થાય તે પહેલાં જ ચત્રવાદ અને મૂડીવાદે સ્થાન જમાવ્યું અને એને પરિણામે સમાજના અલગઅલગ વર્ગો પડી ગયા એકના શોધવુંમાયો જ બીબે વર્ગ ધનપાત થઈ શકે તેટલું ત્યાં હોવાથી આજો સમાજ સહકારથી એક સહપ્રગતિ કરી શકે તેટલું તો અસંભવત જ હતું. આ દષ્ટિએ એકતા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ છુટારૂ સંસ્કૃતિ જ છે, તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી આપણી

મૂળ સંસ્કૃતિની જગ્યાએ જેમજેમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પગપેસારે કરવા લાગી, તેમતેમ આપણે ત્યાં પણ કેટલીક સ્વાર્થપરાયણતા તથા બીજાનાં ભાગે પોતે આર્થિક લાભ મેળવી લેવાની દૂંઢી દૃષ્ટિ વધવા લાગી, તે આપણે પ્રત્યક્ષ ભેઠએ જોઈએ.

દૂંઢમાં આપણી પૂર્વની સંસ્કૃતિ પ્રભુમય-કુદરતમય જીવન ઉપર સ્વાયેક્ષી હતી. જેમાં ચોવીસે કલાક ધન કમાવવા પાછળ જ શક્તિને વ્યય કરવાને બદલે વધારેમાં વધારે વખત સામાજિક હિતનાં કૃત્યો કરવામાં ગાળી તેમાંથી માનસિક આનંદ મેળવવામાં જ સુખ માનવામાં આવતું, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ આપણને કુદરતથી વિમુખ કરી નાંખે છે. પોતાની પાસે બેંકમાં કેટલી રકમ

પડી છે, કેટલાં મકાનો, મોટરો અને ભૌતિક સુખનાં સાધનો છે, એ જ લામરના ચક્રમાં વ્યક્તિને એ જકડી રાખે છે. દેહની ઉપરવટ થઈ પોતાના આત્મકલ્યાણ તરફ તેને જવા જ દેતી નથી.

ખંને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના તફાવતો તપાસવાથી આમ બનેલા અર્થકારણ ઉપર તેની શી શી અસર હોઈ શકે અને બંનેની પ્રજાનાં માનસ કયા પ્રકારનાં હોઈ શકે, તે જટિલ સમજી શકાશે. આપણી મૂળ સંસ્કૃતિના ચોક્કસ ઉપર અને આપણા મૂળ માનસની પ્રજ્ઞા ભૂમિકા ઉપર પશ્ચિમનું અર્થકારણ બે ગોઠવવામાં આવે, તેા કેટલું વિપરીત પરિણામ આવે તે હવે પણ નહિ સમજી શકાય હું ?

★

માળાપની ધનદોલત સાથે એમના સંસ્કારો પણ સંતાનેને વારસામાં મળે છે. પાણીમાં નાખે છે તેા એક નાની અગરતી કાંકરી ન અને તે થે એક ન સ્થળે; છતાં એના તરંગો જેમ દૂરદૂર સુધી ફેલાય છે. તેમ ધરના વડીલોહું નાહું કે મોટું ગમે તેટું કાર્ય હોય; છતાં તેની અસર, તેના પ્રત્યાધાતો છેક નાના બાળકથી માંડી ધરના ઉપવડીલ સુધી પડે છે. એટલે કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં તેના અભિધ્યનેા હંમેશા ધ્યાન રાખેા.

પણ કામ કરતી વખતે આપણામાંથી કેટલા એને માટે સંભાન હોય છે? કેટલા એનો વિચાર કરે છે?

આજનાં આપણાં કાર્યો ચંત્રવત્ બની ગયાં છે. નથી એમાં હત્સાહ ને નથી ચેતના. એના કારણરૂપે અત્યાસની જીવનશૈલી હશે એ સાચું; પરંતુ આ તેા લુગ્ગન્દત્ એક દ્રવ્ય આપણા સમાજના મધ્યમવર્ગમાં પેસી ગયું છે. 'મોગઃ કાર્યેણ કૌશલ્યમ્-કાર્યની કુશળતા એવું નામ જ યેજન' એ ગીતાવાક્યને આપણે અચાર્ય થે વિસારે મૂક્યું છે. એ કુશળતા ક્યારે પ્રાપ્ત થાય? તમે ગમે તેવા નુજવા કાર્યમાં થે પૂરે રસ હો, હત્સાહ દાખવો, એ કાર્ય કરી રહ્યા પછી તમે આત્મવચ્ચના નથી કરી એવા તમારા આત્માને સંતોષ થાય; એ કાર્યથી અત્યારે કે અભિધ્યનાં તમારા કુદૃબના કે તમારા પડોશીના હિતને તલબાર પણ નુકસાન ન પહોંચે; એકાગ્ર ચિત્તથી, શરીરંગનની તમામ શક્તિઓ વાપરવામાં આવી હોય, તેા ન' એ કાર્ય જગી નીકળે, સંદેહ થાય. પડોશી તરફથી જેવા વલણની તમે આસા રાજતા હો, તેવા જ વર્તણ તમારા પડોશી સાથે કરો. તમારા કાર્યથી તમારા ઉપર નહિ, પરંતુ બીજા ઉપર શી અસર થાય છે, તેની હંમેશા ચીવટ રાખો. તમારું કાર્ય ગુણધ્યને હિતકર છે કે અહિતકર તેટલું ધ્યાન રાખો.

બીજાની દૃષ્ટિથી આપણે વરતીએ તેા જગતમાંથી કેટલી બધી ગેરસમજ દૂર થઈ જાય? ધ્યાન રાખો, જગતનો નિયમ છે, કે હીવો હંમેશાં હીવાથી જ પેટાવાય.

આપણે હીવો આપણે પેટાવીએ.

માનવીનું મન

લેખક
શ્રી. ગણેશ બલવંત થિંટો

માનવીનું મન શું છે? મન અને હૃદય, મન અને બુદ્ધિ, મન અને આત્મા વગેરેમાં શો ભેદ છે અને શા કારણે મનજ નહિ અને મોક્ષનું કારણ છે, તે આ લેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે

જગદાત્મા (ઇશ્વર) જ્યોતિક કાર્યોના કારણરૂપ છે, એ સિદ્ધાંત સનાતન આર્યવેદિક ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઇમારતનો પાયો છે. એ મજબૂત પાયોને આધારે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઇમારત અખણિત ટકી રહેલી છે. ઇશ્વર અધ્યાત્મ મહાન ચૈતન્યશક્તિ સર્વવ્યાપી હોવાને ક્ષણે આ સૃષ્ટિમાં દશ્ય-અદશ્ય જે કંઈ છે, અથવા આસાસમાન થાય છે, તેથી ઇશ્વર અદ્વૈત છતાં જગતનો દેશાવો એ તેનું પૃથક્કરણ છે. ચૈતન્યમે જ પૃથક્કરણનું નામરૂપ પ્રાપ્ત થયું, તેનું પરિવર્તન ભૌતિક અને અભૌતિક કાર્યકારણભાવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મુખ્ય તત્ત્વ ચૈતન્યશક્તિ અને એના પૃથક્કરણથી જે અનેક તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે, તે બધાનો દેશાવો પુરત અને પ્રકૃતિને જ આધારી છે, ત્યારે મન, સ્વપ્ન અને સૂક્ષ્મ છદ્ધિઓના સરકાર, વાસના, અહંકાર, બુદ્ધિ એ બધાં તત્ત્વોમાંથી 'મન'નો અહીં વિચાર કરીએ.

મન એ તત્ત્વ જગદાત્મા સાથે વધારે સંબંધ ધરાવનારું છે તેની શ્રદ્ધાશક્તિ બહુ જ વિશાળ છે. બાહ્ય અને અંતઃસૃષ્ટિના સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું તે જલુકાર છે. જ્ઞાતાઓ કહે છે, કે આપેલા અજ્ઞાના સૂક્ષ્મ ભાગ જે સરકારરૂપે હોય છે, તેને સંધે બનેલું આ મનસ્તત્ત્વ છે. આત્મતત્ત્વ પ્રકારાક અને મનસ્તત્ત્વ પ્રકાર્ય છે તે પોતાનું અને બાહ્ય પદાર્થોનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન જીવાત્મા આગળ રજૂ કરવાવાળું છે. મન એટલી વખતે અનેક વિધેશ શ્રદ્ધા કરી શકેલું નથી

તેને આત્માનું સાન્નિધ્ય નજીકમાં જ હોય છે. આત્મપ્રકાશથી તે શુદ્ધ હોઈ શકે છે, જેટલા વખત સુધી આત્મસાન્નિધ્યમાં એ હોય છે, તેટલા વખત સુધી આત્મતત્ત્વ સાથે તદ્દાકાર થઈ બધેલું હોય એમ લાગે છે.

માનવીના ચૈતન્યયુક્ત દેહની સ્વૃક્ષ છદ્ધિઓ:— આખ, નાક, કાન, મો, હાથ વગેરે મનની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈ કાર્યો કરે છે. કાખલા તરીકે, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે મન તરફથી પ્રેરણા થઈતે પ્રમાણે એક માણસ જઈ આવે. આ દેહનું કાર્ય થયું આમાં માણસ નિર્દિષ્ટ સ્થળે કેમ ગયો અને કેને મળીને શી વાતચીત કરી આવે, બોલવાનું, નજરે ભેળાનું, સાંભળવાનું વગેરે જે તે છદ્ધિએ બરાબર કહ્યું કે નહિ એ બધું મનને સંમબવવાનું કામ બુદ્ધિએ કર્યું.

ઉપરનો કાખલો સ્વૃક્ષ દેહની જડ છદ્ધિઓના કાર્યોનો છે. હવે સૂક્ષ્મ છદ્ધિઓનો મન સાથે કેવી રીતનો સંબંધ છે તે જોઈએ. મન જરા પણ જાણીને બેસી રહે તેનું નથી તેનો કાર્યક્રમ આશ્ચર્ય હોય છે. ઉપર જણાવેલી સ્વૃક્ષ છદ્ધિઓ અને વાસના, વિચાર, તર્કવિતર્ક વગેરે સૂક્ષ્મ છદ્ધિઓની ઉપાધિને ક્ષણે મનનું ચિંતનકાર્ય આશ્ચર્ય જ હોય છે. સારામાઠાનો વિવેક કરનારી બુદ્ધિ પણ વિચારવિનિમય કરે છે. કેટલીક વખતે મન સ્વયંસ્ફૂર્તિથી કાર્ય કરતું હશે એવો આભાસ થાય છે, પરંતુ એના આભાસ ધવાના કારણને 'મનોવિકાર' નામે આપણે

એળખીએ છીએ. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના તે જ સંસ્કારો મનને જરા પણ જાણીને ખેસવા દેતા નથી. જેવી રીતે દરિયા ઉપર પાણીનાં મોજાં એક પછી એક ઉછાળો માર્યા કરે છે, તેવી રીતે મન ઉપર એક પછી એક પરિણામકારક કાર્યક્રમ ચાલુ જ હોય છે. જેને આપણે મનોવિકાર કહીએ છીએ, તે મનોવિકારો સારા અને માઠા કાર્ય કરનારા હોઈ શકે છે. અહંકાર, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ, કામદોષાદિક વિકારો અને તે ઉપરાંત જેમને મનોવિકારની એવી સંજ્ઞા અપાય છે, તે બધા મનના સાંનિધ્યમાં હોઈ શકે છે. અને તેઓ મનને જરા જેટલી પણ નવરાશ ન આપવાનો ઉપક્રમ ચલાવ્યા કરે છે. મનને વિશ્રાંતિ નથી.

આપણે જોયું કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મન તરફ આકર્ષાય છે. અને સંસ્કારરૂપે મન પાસે વાસ કરે છે. એની અંદર જે તત્ત્વો પ્રબળ થાય છે, તેઓ મનને જાંપવા હતાં નથી. આ તત્ત્વો કંઈક સ્થિર થાય, તો જ મનને આત્મતત્ત્વના સાંનિધ્યને લાલ મળી શકે છે. તે વખતપૂરતું જ મન આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો લાલ લઈ શકે છે; પણ આ અવસ્થાં ક્ષણિક છે. ઉપાધિકારક તત્ત્વો, મન આત્મસાંનિધ્યમાં હોય ત્યારે, કંઈ પણ કરી શકતાં નથી. એટલે કે મન પરાવર્ણી છે. મનવિષયક સત્યનો કે અસત્યનો જે અનુભવ મળે છે, તે અનુભવ વાસનાને આલારી છે. મન અને અન્ય તત્ત્વો સમ સ્થિતિનાં અને સરખાં કાર્ય કરનારાં અને એકમેક ઉપર અવર્ણીને રહેવાવાળાં છે. એક પણ તત્ત્વ એવું નથી કે પોતે એકલું જ કતાં બની શકે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો બધાં સ્વતંત્ર કાર્ય કરનારાં નથી. મનસ્તત્ત્વ બંને કલ્પક નહિ છતાં કોઈ પણ અન્ય તત્ત્વની સહાયતાથી કલ્પના કરી શકે છે. મનની આજીભાજીમાં સારા અને માઠા સંસ્કારો વાસ કરતા હોવાથી મનના

કાર્યથી ચમત્કારિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયા કરે છે; તેથી માણસ આશ્ચર્ય પામે છે. જેવી રીતે એકાદ માણસ અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હોય અને તેનું જીવન દવા ઉપર હોય છે; અગર માણસને સડાચારી થવા માટે સત્સંગ કરવાની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે મનની આજીભાજીમાં અશુદ્ધ સંસ્કારોનું વાતાવરણ નિર્માણ થયેલું હોય, તે દૂર કરવા માટે શુદ્ધ બુદ્ધિને કાર્ય કરવું પડે છે. બુદ્ધિના પ્રયાસોથી અન્ય તત્ત્વો પણ શુદ્ધ થઈને મનની આજીભાજીનું અશુદ્ધ વાતાવરણ શુદ્ધ કરીને બધાં તત્ત્વોની એકતાથી મનની મારફત જે કંઈ કાર્ય થશે તે આત્મપ્રકાશથી મનને બાધક થવાનું નથી. એ ઉપરથી મન સ્વયંસિદ્ધ નથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે; તેમ જ અન્ય તત્ત્વો પણ (દશ્ય, અદશ્ય, સ્પૃશ્ય અને સૂક્ષ્મ) અત્યેન્ય અવલંબીને રહેલાં છે.

દરેક માણસને કુદરતી રીતે એવું લાગે છે, કે મન હમેશા માટે શુદ્ધ સ્થિતિમાં હોયું બેઠું છે; પણ મનની સ્થિરતા બળવવા માટે માણસો કેમર કરીને પ્રયત્ન કરતા નથી. મનનાં કાર્યોમાં હમેશાં ગોટાળો થયા કરે છે અને માણસો અન્ય તત્ત્વો ઉપર દોષારોપણ કરે છે: દાખલા તરીકે, મનનું ચિંતન અને દેવરું કાર્ય જુદું કેમ પડે? મનના મનન સુબળ માણસોનાં બધાં કાર્યો બધાં પ્રમાણે કેમ પાર ન પડે? તેનાં કારણો ઉપર જણાવવામાં આવ્યાં છે જ. ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ પ્રતિપાદત કરનારા વિદ્વાનોએ એકલા મનને જ વધારે ઉપદેશ કર્યોનું જણાઈ આવે છે. એ ઉપરથી એ જ લાગે છે, કે મન એ બધાં તત્ત્વોનું આજીવાન છે. જનતાના સામુદાયિક કાર્યમાં આગળ વધીને આજીવાન થવું ઘણું કઠણ છે, કારણ આજીવાન થયા પછી જવાબદારી બાજીને વર્તવું પડે છે અને કાર્યદક્ષતા રાખવી પડે છે. એથી જ વિદ્વાનોએ એકલા મનને જ ઉપદેશ કર્યોનું લાગે છે. બધાં તત્ત્વોએ મનનું પ્રધાનપણ

સ્વીકાર્યું છે, તેથી ચાલુ વ્યવહારમાં માણસને સ્વાભાવિક લાધામાં 'તમારા મનને ગમે તેવું કરો' એવું ઘોષવાની ટેવ પડેલી છે.

સંસારનું કારણભૂત મન જ છે, તેમ જ સમુદ્ર ખનું કારણરૂપ પણ મન જ છે. મનના અનુયાયીઓ મનના સાત્ત્વિક કાર્યોને મહદરૂપ થયા પછી અરૂચણા અને ઉપાધિઓ દ્વર થઈ આસ્તેઆસ્તે મનની નિષ્ક્રિયતા વધવા લાગશે. પછી ભૌતિક વાસનાઓ અભૌતિક કાર્યોમાં મતિમાન થવા પામશે. પરિણામે ભૌતિક કાર્યોનું ભારણ એાછું થઈ મનને અભૌતિક કાર્યો કરવાનો અવસર મળી શકશે. ત્યારપછી મનને આત્મસાન્નિધ્યનો લીલો મળશે. પછી મન જે કંઈ કરશે તે

માણસના ખરા કલ્યાણનું જ થશે, એમાં કિંમતુલ શક નથી. ધર્મોધર્મ, પાપપુણ્ય, ઔશર્ધ, વેરાન્ય, સુખદુઃખ જ-મમૃત્યુ, સ્વર્ગનર્ક અને જગત એ બધું મન કલ્પિત છે, એવું જ્યારે મન પોતે બહીં સેશે, ત્યારે જ મન આત્મસાન્નિધ્યનો લાલ લાઈ શકશે અને માની સેશે કે હું આત્મસાન્નિધ્યમાં છું અને આત્મપ્રકાશમાં રહેવાવાળું છું. મિથ્યા આશાસ દૂર થઈ મન મન મીટીને આત્મતત્ત્વ ખનશે સારાશ, આત્મતત્ત્વ સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જશે એવી રીતે વ્યક્તિ મનને વશ કરે, તે જ ભૌતિક સમુદ્ર અને નાશ થઈ માનવી આત્મેત્રતિના કાર્યોમાં પ્રવ્રતિ કરી પોતપોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે.

*

આજે જે દિ દુસ્તાનના ભવ્ય ભૂતકાળને સંભારવાનું પાપ કરીએ છીએ. ચાહો નહિ, પાપ હું બહીંબળને જ વાપકે છું. એને પાપ લેખવાનું કારણ એ કે કોઈ ખખડી નરેશે. અબીરનો નવારો એનો ભવકાળ યાદ કરે, ત્યારે અત્યારની એની હીનદશા સાથે ભવકાળની સરખામણી કરતાં એની આવરણી કાળા લોટ અરે, હું આવો હતો, તેવો હતો તે આખર આ દશામાં આવી પહોં ? કેમ એમ થયું ? મારી કઈ બહને લીધે વિધિએ મને દગો દીધો અને એમ કરીકરીને એ ભૂતકાળને લાગોળે, બગો ચાદ કરે ને પશ્ચાત્તાપ કરે.

આજે ભવ્ય ભૂતકાળને યાદ કરતી વખતે આપણી આવી દશા રાખી થઈ, એનો ખ્યાલ કરીએ છીએ કરી ? કોઈ વીરે કોઈ સીન મેળવનાં મારે ટેક લીધો હોય, પ્રવિણા કરી હોય, તો તે યાદ આપતા તે જતે જ સળગી લાડે એ વસ્તુ મને નહિ ત્યાં સુધી તે જ પાને બેસે નહિ. ભવ્ય પૂર્વજેનું રમરમ કરતી વખતે આજે છે આપણા દિલમાં એ આવ્યા વીર નેટલી નાખવાનું ? ગયેલું કરી મેળવવાની એટલી તાલાવેલી ? એટલો અજ પો ?

નથી ને ? તો પછી એ કાલને પાપ નહિ, મહાપાપ ગણવું નેઈએ આજે. એ આપણે દહીએ છીએ, કે પૂર્વજેનો વારસો ગુમાવવામાં આપણા કરતા બીજાઓનો હાથ વચારે છે, પશુ આપણામાં એ આપણાપણું રહ્યું હોત, આપણે નિ સત્ય ને નિર્વીં જ ન જાની નય્યા હોત, આપણી સરકૃતિ તે સમયે એટલી દઢ રહી શકવા નેટલી શક્તિવાળા હોત, તો બીજાઓના કાર્યોથી આપણી અપ્રોગતિ કેમ થાત ?

દલ આજે શ્રમય છે, એની નઈએ નમ્યા ત્યાંથી સવાર નહીંએ. એટલો આપણો પોતાનો જ વિચાર અત્યાર સુધી કરતા આવ્યા છીએ. મન-અર્થે જ છળ્યા છીએ તેવી સકુચિન મનોદશા હવે છાડીએ. ધરના સ્વાર્થનો વિચાર પડેલો કરીશ. તે સીનો સ્વાર્થ નજીવાઈ જશે. હવે આપણે સ્વતંત્ર થવા છીએ. હજી જે સમુદ્ધનો વિચાર કરતા નહિ શીખીએ ?

x

પૂર્ણવિરામ

લેખક :
શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ

નવીન વાર્તાકર્તાઓ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતા આ લેખક 'હીરાની ખાણ' નામના વાર્તાસંગ્રહના સર્જક છે. પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં એ અવારનવાર લખતા રહે છે. સારાથ, ધારાળ, નિલ ને તિલ-બહે કોઈ પરદુનિયાનાં નામો હોય એવાં લાગે છે નહીં? પરંતુ એ પાત્રો દ્વારા લેખકને જે કહેવાઈ છે, તે તો સમાજમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે. શોષણ કરનાર વર્ગ ને શોષિતવર્ગ-બંને બંને સાવ અલિપ્ત દુનિયામાં વહે છે; પણ જયનીચના ભેદ તે ક્યાં સુધી? જીવનનો અંત-પૂર્ણવિરામ-આવેશ નથી ત્યાં સુધી. લેખક આ વાર્તાના રૂપક દ્વારા જીવનનાં એ પાસાંઓનું દર્શન કરાવે છે.

વાળનાં જીલ્લામાં વચ્ચે જેમ સેથો પક્યો રહે તેમ થોમા અને ગોમા નગરીની વચ્ચે તરસી નહીં પડી રહેતી. થોમાસાના ત્રણેક મહિના જ એમાં પાણી રહેતું ને પછી કોઈ ઈર્ષાંશુ માનવીની માફક સુકાઈને એ શુષ્ક બની જતી. એના છે પડખામાં એટલી નગરીઓ એકબીજા સામે ધૂરડીધૂરડીને જોતી અને અન્યોઅન્યનો ઉપહાસ કરતી. થોમા નગરી સમજતી કે ગોમા તો સાવ સિખારણુ છે; એના જેહ પર કંગાળોના, મલિનતાના અને અરસિક માનવીઓના જ પધારા છે; ન રંગ છે, ન શોખ છે, ન સમૃદ્ધિ. અને ગોમા નગરીને એમ હતું કે થોમા જેટલી શ્રીમંત છે એટલી જ પાપી અને સંગદિલ છે. જેટલી રસિક છે એટલી જ અનાચારથી ભરેલી છે. ભૂતકાળમાં ગોમા નગરીની કેટલીય ખૂદન-હીકરીઓનું હરણુ કરી ગયેલા શ્રીમંતો થોમા નગરીમાં પૂરા ઠાઠથી રહેતા હતા. અને થોમા નગરીમાં ધાડ પાડી ત્યાંની સંપત્તિની લૂંટ ચલાવનાર મુકસિસો ગોમા નગરીને શોભાવતા. એક ધનની ચોર હતી, બીજી સ્ત્રીની ચોર; તેથી બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય જામી ગયું હતું ને ગોમા નગરીના સિખારીઓ પોતાના ગામમાં જ જે ભીખ મળે એ પહે સંતોષ માણતા અને થોમા નગરીનું કોઈ જણુ કોઈ સ્ત્રીને ભગાડી લાવવા માટે હવે ગોમા નગરી તરફ ન જતું. જે કોઈ એનું સાહસ કરતું,

તો તે સુખરૂપ ખાણું ન ફરતું. અને બંને નગરીઓ વચ્ચેની આ કાતિલ દુશ્મનીને જોતી તરસી નહીં, હાડકાનાં માળખાં જેવા પોતાનાં કંઠેવરને લઈ શાંત પડી હતી.

પણ એક દિવસે, વરસાની આ એકધારી મજાલિકામાં ભંગ પડ્યો. રાત જ્યારે પૂરી જામી ગઈ હતી, ત્યારે ગોમા નગરીના ધૂળિયા ને કઢંગા રસ્તા વીધતો એક માનવી તરસી નહીનો સુકો પટ ઓળંગી, થોમા નગરીનો ટેકરો ચડી ગયો.

હુકાળ પડ્યો હતો. એ હુકાળમાં ગોમા નગરીમાં જે થોડીધણી દયાની. વૃત્તિ હતી એ પેટી તરસી નહીંની જેમ જ સુકાઈ ગઈ હતી. આજીઆજીના ત્રણત્રણ ગાંઠિ સુધી ભમવા છતાં પણ જ્યારે આઠેક દિવસના કડાકા થયા, ત્યારે સુકામાના અવતાર જેવા તારાશથી ના રહેવાયું. પોતાના, વર્ષોના મિત્ર અને ભીખના સાથી સારાથને કંઈ પણ કહ્યા વગર થોમા તરફ જવાની એણે હામ ભીડી. એમ ક્યાં સિવાય છૂટકો જ નહોતો. એણે ધાયું હોત તો બીજા સિખારીઓની સાથે એ પણ ગોમામાંથી હિજરત કરી શકત; પણ જે ગામમાં એ જન્મ્યો હતો, એના પાણીથી એના કંઠે પલળ્યો હતો ને એના ખાંનથી એનું શરીર પોવાયું હતું; એ ગામને છેલ્લી સલામ ભરતાં એનો જીવ ના ચાલ્યો; એથી જ છેલ્લો દાવ અજમાવવો થોડા માની એણે દુશ્મન નગરી

તરફ પગલા ભર્યાં. રોટલાના ખટકા મળે કે લાકડીના ફટકા મળે જે મળે તે ખાલી પેટનો સાર કયા સુધી ઉચકાત ?

ગામનો દરવાજો આવ્યો અને ભયની ધ્રુજરી એના સમસ્ત શરીરને કંપાવી ગઈ. ઘડીપણ તે એ યજ્ઞી ગયો એને સાગથ યાદ આવ્યો, ગોમા નગરીના ગરીબ પશુ ઉદાર માણસો યાદ આવ્યા અને પછી યાદ આવી પોતાની દીકરી દસેક વર્ષ પહેલાં, યોમા નગરીનું કોઈ વિહારી પૂતણુ એને ઉઠાવી ગયું હતું અત્યારે તે એ ચોવીસ વર્ષની થઈ હોત ! ક્યા હશે ? શું કરતી હશે ? યોમા નગરીમાં જ હશે કે જગતના પટ પર કંઈકે દૂર ચાલી ગઈ હશે ?

પેટમાં પાણુ ડમરુ ગાળ્યું ગામના દરવાજા તરફ એણે ચોડાક કદમ ભર્યાં પણ પછી થયું કે 'ના, ના' અને નગરીમાં જવાને ખદ્દે એણે ટેકરાની જમણી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

થોડેક દૂર, સંજેમરમરનું એક મકાન અધારામાં ચમકી રહ્યું હતું અંદર બળતાં સુગરોના તેજમાં જરૂખાની નકશી પણ સંગોપાગ દેખાતી હતી આરંભે કદમે, અસ્થિર પગે અને આશકાથી ફફડતા હૈયે એ પેઢી અટાલિકા પાસે પહોંચ્યો બાગના દરવાજા આગળ એ પાછો ચાલ્યો, હાથમાં સિસાપાત્ર એક શણુ એની હાથે મધ્યલિંગ બની ગયું અને પછી એણે નજર ઊંચકી પાંચમાના એક જરૂખા પર બેઠીબેઠી એક સ્ત્રી સિતારના તાર મેળવી રહી હતી.

તારાથે સિસાપાત્ર ઊંચકતું 'સિસાનદેહિ'

સિતારના તારમાં ને સરમાં પોતાનું ચિત્ત પરીવી બેઠેલી નિહ ચમકી એણે જોયું કે બાગના દરવાજા પાસે, અધારામાં ઊંચકતું કોઈ સિસા માગી રહ્યું હતું રૂંચ એનું સિસાપાત્ર, અજવાળામાં ખાલી બોખાનું ચદર્શન કરતું, કોઈ ધ્રુજતા હાથમાં કંપી રહ્યું હતું.

વારાંગનાએ કરે એવું જ એક હાસ્ય નિહના ચરોરા પર રમી ગયું. 'યોમાનો છે ?' એણે પૂછ્યું.

'યોમાનો છું, માઈ !.. દુકાળ પડ્યો છે ચામડાની ચૂપડીમાં આગ લાગી છે, સિસાનદેહિ'

'હા, હા, ભાગ અહીંથી' નિહ બોલી બેઠી 'કોઈ ભેઈ જશે તો હાડકા બોખરા કરી નાખશે'

'ક્યાં નહિ, માઈ ? અકવાડિયાથી ખાકુ નથી' તારાથેનો કરુણ સ્વર, બગીચાના ઝાડવાને ચૂમતોચૂમતો નિહના કાન સુધી પહોંચ્યો.

'યોમામાં અગ્નિ તો ના મળ્યું, પણ મૃત્યુ મેં ના મળ્યું કે અહીં મરવા આવ્યો ?'

તારાથે સડકે થઈ ગયો તલવારની પાર જેવું જ નિહનું વાક્ય એના અંતર પર છરડો કરી ગયું આખમાંથી કૂટી નીકળેલા પાણીના પરકા આંડે યોમા નગરી અદ્વય થઈ ગઈ, વારાંગના નિહ અદ્વય થઈ ગઈ અને ખદલામાં જીવન જેના હૈયા પર ખેંચી હતું, એ યોમા નગરીનાં અનેક મીઠા સ્મરણો એના મનમાં જગી ગયા.

'જય છે કે નહિ ?' પાછો નિહનો કૂંકડો યથો 'કે પછી બોલાવું દરવાજાને ?'

વધારે વાર ઊંચા રહેતું તારાથેને ઠીક ન લાગ્યું જૂને મરતા જીવનનો પણ જ્યાં ઉપહાસ થાય એવી ધરતી પર ઊંચવામાં પણ શી મજા ?

એણે હાથ સંકોરી લાધો આસપડ એક ડીપુ, બગીચાના એક ક્યારામાં પછાડી એ પાછો ફરી ગયો બીજે ક્યાંય જવા કરતાં એને ભૂખે મરવામાં જ આનંદ દેખાયો, ટેકરા પરથી નીચે ઊતરી એણે પાછા તરસી નદી પર પગલા માંડ્યા.

પણ નદી એળંગી જય તે પહેલાં, ચૂકી નદીના અર્ધી પટ પર એણે સારાથેને આવનો ભેથો.

‘ક્યાં ગયો હતો?’ કંઈક કોપથી, કંઈક જિજ્ઞાસાથી સારાથે પૂછ્યું.

‘યોમામાં ભૂખતું દુઃખ ના સહેવાયું.’

‘મળ્યું કંઈ?’

જવાબમાં તારાથે ખાલી પાત્રને ઊંધું વાળ્યું. ‘એક જ ટેકાણે જઈને પાછો ફરી ગયો.’

‘ક્યાં?’

‘પેલા જરૂઆ દેખાય ત્યાં.’ તારાથે આંગળી ચીંધી. ‘ગામમાં જવાની હિંમત ના ચાલી.’

‘ક્યાં?’ સારાથ ખૂબ પાડી ઊઝો.

‘ક્યાં કહ્યું તે?’

‘પેલા જરૂઆ દેખાય ત્યાં.’

‘અને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો?’

તારાથ મૂંઝો રહ્યો. એને ત્યાં, કિનારે થોડાવાનું કહી સારાથ આગળ વધ્યો. ‘હું ય જરા એ જરૂઆ બરાબર જોઈ આવું’ કહેતાં એણે ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું.

એ જ્યારે બગીચાના દરવાજા પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે પણ નિહ સિતાર છેડી રહી હતી. જ્યાં તારાથ જોશે રહ્યો હતો, ત્યાં જ જોલા રહીને સારાથે સિદ્ધાપાત્ર લખાવ્યું: ‘સિદ્ધાન્તદેહિ.’

‘કોણ? પાછું કોણ આવ્યું?’ નિહની ફરતી નજર સારાથ પર જઈ પડી, ‘જોમાનો છે ને?’ એના સ્વરમાં તીખાશ હતી.

‘હા, જોમાનો છું, હું ક્યાં જોમાની નથી?’

‘જૂઠું, સઢંતર જૂઠું,’ થોડીવાર રહી: ‘કોણ છે તું?’

‘જોમાનો સિદ્ધકે છું. સિદ્ધા મળશે નરખડા?’

નિહ ચમકી: ‘નરખડા’તું નામ સાંભળી એની આંખોએ મટકાં મારવાનું મૂકી દીધું.

‘યોમાની હું વારાંગના છું, મારું નામ નિહ.’

‘ગામ ખદલ્યું, વર ખદલ્યું, વેશ ખદલ્યો, નામ ખદલ્યું તે, એ સામે મારે ફરિયાદ નથી; પણ આજ તે તારે બારણેથી તારા

ખાપને જ ખાલી હાથે કાઢ્યો?’

‘કોણ ઘેટી ને કોણ ખાપ?’ નિહ હસી. પછી ચુસ્તપણે ‘બય છે કે નહીં?’

ત્યાં તે ‘શું છે?’ કહેતી તિલ અંદરથી જરૂઆમાં આવી. ‘કોણ-જિહ્વા છે ત્યાં?’

‘કોણ બાણ, એકને કાઢ્યો, ત્યાં ખીંચે હાજર થયો, ભૂત ગયું ને પલિત આવ્યું... ‘તું કાઢને એને!’

નિહનો મિબજ બે સડકા જેવો હોય, તે તિલનો મિબજ જવાળામુખી જેવો હતો. સિતારના તાર પર ઘસવાના રાજનનો ગદ્યો ઉઠાવી એણે સીધો સારાથના લમણામાં માર્યો. રાજનના ટુકડાની એકાદ ધારે સારાથની ચામડીમાં નાનો સરખો છરકો કર્યો.

સારાથે ખત્રે વારાંગનાઓ તરફ કરજ નજરે નેચા કહ્યું. એના લમણામાં થયેલા છરકામાંથી લોહીની ટશર ફૂટી ને ગાલ પર વહેવા લાગી.

‘સિક્ષા-મળશે માઈ?’ એ ઝોલ્યો.

‘બ, બ, સિખારા!’ નિહ છંદોડાઈ. ‘મગરનાં આંસુ તો ખલુ નેચાં.’

‘પરબ્રહ્મ તમારું કલ્યાણ કરે,’ સારાથ બળ્યો. લોહીની પેલી ટશર છેક એની કાલી સુધી પહોંચી ને પછી બિંદુ બનીને ધરતી પર ઢડી પડી.

જ્યાં તારાથનું અશ્રુબિંદુ પડ્યું હતું, બરાબર ત્યાં જ સારાથનું રક્તબિંદુ પડ્યું. વારાંગનાના બગીચાની માટી તારાથના આંસુની માફક સારાથના રક્તને પણ ચૂસી ગઈ.

નિહનો મિબજ, એનો ઘમંડ, એની સમૃદ્ધિ અને એનું રૂપ જોઈ સારાથને થયું કે આ બધું શરીરમાં ‘ફૂંક’ છે, ત્યાં સુધી જ ને? યત્રો બંધ પડ્યાં પછી તે એ પણ...

‘કલ્યાણ થાયો, કલ્યાણ થાયો.’ કહેતો એ પણ ચાલ્યો ગયો.

(૨)

જ્યત જ્યતનું કામ કર્યું જતું હતું. ઋદ્ધ જ્યતનું કામ કર્યું જતી હતી.

તરસી નદીમાં એકવાર ફક્ત ચોટક પાણી આણું અને પાછું સુકાઈ ગયું ફકાળને ઓળી ભયકર બન્યો.

પણ થોડાં તો એ જ પુરાણા ઠાઠથી રહેતી હતી. એને ત્યાં તો અજના ડોહારો લલેલા જ હતાં. મોમાંથી દામે ત્યાંના શ્રીમતો, આસપાસના અનેક ગામેમાંથી અનાજ ખરીદી લાવતા ને એનો સંગ્રહ કરતા ત્યાં મુદત પર એવી જ થાપીઓ પડી રહી હતી, ધુમ્મરો એવા જ તેજભય હતા, રાજ પણ એવો જ હતો, રૂપ પણ કરમાયું નહોતું ને સગાર પણ એવા જ રાસડાં લઈ રહ્યો હતો.

સારાથના ગયા બાદ, એકાદ અઠવાડિયાના અળામ, જ્યાં એનું રક્ષાબિંદુ પડ્યું હતું, ત્યાં એક કૂંપળ કૂટી બગીચાના માળીએ, બીજા છાંડની ભેટ એને પણ પાણી પાડ્યું. ધીમેધીમે એક નવો છાંડ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ત્રણેક મહિનામાં તો એ ખાસ્સો બેએક હાથ ઊંચો થઈ ગયો. એની ડાળીઓ પર શુલાખના છાંડ કરતાં મોટા ને બાવળના કરતાં નાના એવા કાટા હતા.

અને એક દિવસ એના પર ચોટક કળીઓ કૂટી, શુલાખનાં ફૂલ જેવી જ એ કળીઓ મોટી થતી ગઈ, એનું મોં સહેજ પૂક્યું, રક્તવર્ણ પાખડીઓએ પોતાના હૈયાની સાક્ષી પ્રદર્શન કરવા માંડ્યું ને એક દિવસ.

આજ નિલ-તિલની અટાલિકાએ શલુગાર સંજો છે એની ફરતાં યુષ્મે ને આસોપાલવના હાર ગૂંથી રહ્યા છે અનેક ધુમ્મરો ત્યાં લટકાવવામાં આવ્યા છે હા, આજ નિલનો જન્મદિવસ છે ને એથી આખી થોડા નગરના મોટામોટા માણસોને આગ્રજણ પાઠવવામાં આવ્યા છે. રાજકુમાર આવશે, નગરશેઠ આવશે, સમીતના ઉસ્તાદો અને શિક્ષકો આવશે. આજ નિલ પોતાની નૃત્યકલાને એક મહાપ્રેક્ષણી જલસા કરશે ને ભેટ-સાતનો મેળવશે, તારીફના તોરા

સ્વીકારશે.

કટારી પણ બહુ ડે ધાર થતી હોય એમ નિલે, રૂપ પર સંભવતઃ કરવા માડી અધર-બિબની પ્રવાહિ લાલમાં મળી, કંત પંક્તિયુક્ત હાડમ જેવી કળી, હાવલાવ શુ કટાક્ષ નેણુ સેનનું, ચિત્રકચાર વચ્ચે મિદુ પશુ મેનનું. કાને હીરાજડિત કુહલના ઝલકારડા, શ્રીવામાં મહાર કેરા હારડા હા, આજ નિલ થોડા નગરના રસિક સંજ્ઞાનેના હૈયા પર પોતાનો વિજયવાવટો લહેરાવી હશે. આજ એ પોતાની નૃત્યકલાની સર્વોપરીતાની સાબિતી પણ આપી રહે. કશક ને મહુપુરી નૃત્યનું એક એવું રૂપ એ ખીલવશે, કે જે ભેઈને ઉસ્તાદો પણ બાંધી ઊઠશે 'વાહ રાણી!'

શલુગાર સજ નિલ જરૂરમાં આવી એની દૃષ્ટિ ફરના પૂણામાં ઊમેલા એક છાંડ પર પડી બે રાતા ફૂલ એના પર નાણુકતાથી ડાહી રહ્યા હતા.

ફૂલની શોષીન નિલ એને ભેઈને ધ્રુષ થઈ હાડર ઊતરી, ડોડતી એ પેલા છાંડ પાસે પડ્યાંથી એક કસર હતી એ પૂરી થશે. ગૂચળ વાળીને ઊઠી હોય એવા નાગજુ જેવા ચોટલામાં એ પેલા ફૂલને ઘોસી હશે. નાગજુના માથા પર પેલાં ફૂલ માણેકની માફક ઝગારા મારશે, કેવાં રંગીન છે! કેવા તાજશીમયાં છે!

છાંડની એકદમ પાસે જઈ એણે હાથ લખાવ્યો. સારાથના રક્ત જેવું જ લાલ અને તારાથના આસ્ર જેવા જ ઝાડબથી મહેલા એ ફૂલને એણે તોડયા, તોડયા એવા જ નિલના શરીર પર બે ટેકાણે ડખ પડ્યા એક ડખ હતો છાંડના કોટાને ને બીજો ડખ હતો છાંડની નજીકના મોલમાં બેઠલા સાપને. એક હાથ પર પડ્યો, બીજો પગની પાનીમાં.

નિલના અગમ આગ ઊઠી એની આંખે તમ્મર આવ્યાં, મગજમાં ઝમમ... કરતો ચસડો પડ્યો બીજા જરૂરમાં ઊમેલી તિલ હજી તો શુ થયું એ નાણી થકે તે પહેલા જ

નિલ જમીન પર ઢળી પડી. એના શરીરનો રંગ ખદ્દલાઈ ગયો.

એ જ વખતે દૂરથી સારાથ, તારાથને લઈ આવતો હતો. તારાથનાં હાડકેહાડકાં દેખાતાં હતાં, અસ્થિકંકાલ પર બાજુ કે પાતળું, નરમ ચામડું મદ્યું હોય, એનું એનું શરીર હતું. ભૂખથી અને દુઃખથી એ જીવનની સીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો.

મરતાં પહેલાં એને પોતાની અલોપ થયેલી પુત્રીની યાદ સતાવતી હતી. ક્ષીણ અવાજે એણે સારાથને કહ્યું હતું: ‘મારી નરખદા મળે તો એને કહેજે કે તારો બાપ તને યાદ કરતોકરતો મરી ગયો.’

અને તારાથનું એ વાક્ય સાંભળી સારાથે કૂર હાસ્ય કયું હતું. ‘નરખદાને હજી ભૂલ્યો નથી અભાગિયા? તારે નરખદા બેવી છે? બાપ, ચાલ મારી સાથે!’

‘ક્યાં? ક્યાં?’ તારાથે ઊભા થવાની કોશિસ કરી પણ પાછો તે ગરથેલિયું ખાઈ નીચે પડી ગયો.

‘ક્યાં? અરે, વર્ષોથી તો એ તારી સામે જ છે, તારી સામે જ.’

‘ક્યાં? ક્યાં?’

‘પેલો જરૂરો દેખાય ત્યાં.’

‘પેલો વારાંગનાને ત્યાં?’

‘હા, પણ વારાંગનાને ત્યાં નહીં, વારાંગનાના વેશમાં?’

અને સારાથે તારાથને ઊંચકી તરસી નદી એળંગી, થોમા નગરીને ટેકરો પણ એ ચડી ગયો. એ પણ ભૂખ્યો હતો, એના દેહમાં પણ

શક્તિ નહોતી; છતાં મહાપરાણે એ આજળ વધ્યો.

ખગીયાના દરવાજા પાસે જઈ એણે તારાથને નીચે ઉતાર્યો. ‘લે, બેઠ લે તારી નરખદાને, કેવો શણગાર સજ્યો છે? એણે પણ પિતાને મળવા માટે કેવો વેશ સજ્યો છે?’

‘નરખદા... નરખદા, ખેટી?’ કહેતો તારાથ નિલના શય પર મડદું ખનીને ઢળી પડ્યો.

એ સાંજે, તરસી નદીને કાંઠે બે ચિતાઓ સળગી. થોમા નગરીના કંગાળ લોકોએ બાજુ, કે પેલો સિદ્ધક તારાથ ગિચારો મરી ગયો. થોમા નગરીએ બાજુ, કે પેલી વારાંગના નિલ ગિચારી મરી ગઈ.

ફક્ત એકલા સારાથે બાજુ કે બાપ ખેટીને મળવા આદ્યો ગયો હતો.

ચોડીવારમાં તો ચિતાની લખકારા થતી જીલો ખંનેનાં શરીરને લસ્મ કરી ગઈ. સળગી ગયેલા એમના શરીરની રાખને તરસી નદીએ પવનની મદદથી શરીરે ચોળી દીધી.

દૂર ખેડેલો સારાથ ગાંડાની માફક એકલો-એકલો ખળડતો હતો: ‘જીવનમાં જ્યાં સુધી અલ્પવિરામો હોય છે, ત્યાં સુધીનો જ ગયો તમારો છે. એક વખત પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું કે બધું ખતમ થઈ જાય છે.’ પછી હસ્યો, બખજો: ‘ખેટી ડોણ ને બાપ કોણ?’

એનું ખડખડાટ હારથ તરસી નદીના લસ્મચોળેલા શરીર પર ફરી વળ્યું: ‘હું કોણ ને તું કોણ?... બધાં જ માટીનાં દેહાં, અલ્પવિરામ વખતના ઇન્સાન ને પૂર્ણવિરામ વખતની રાખ!’

આનંદ પ્રશ્નાવલિ

લેખક
શ્રી. સોપાન

‘આનંદ આનંદ’ના વાચકો એમના મનમાં હોઠના પ્રશ્નો પૂછી શોધ સમાધાન મેળવી શકે, તે ગાંઠ ત્યાં વિભાજ્ય શરૂ કર્યો છે ત્યાં આકના પ્રશ્નો માર્યાલિપિના એક કાર્યકર પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે હવે પછી વાચકો પ્રશ્નો પૂછી શકશે તે ‘આનંદ પ્રશ્નાવલિ’ દ્વારા ઉત્તર મેળવી શકશે પ્રશ્ન પૂછનારે તંત્રીને ચરનામે લખાતા પોતાના કવર ઉપર ‘આનંદ પ્રશ્નાવલિ’ લખવું જરૂરી છે

પ્રશ્ન. ૧—અત્યારે ચારે બાજુ બે કારા કરતી કારમી મોઢવારીમાં પણ લોકોએ ૧૫મી ઓગસ્ટ બ્રિટીશ એ મજલાને સામાન્ય માર્ગસૂચી દિધીએ કેટલું ન્યાય ગણી શકાય ? જે અર્થ રાશની પાછળ, આતશખાળ પાછળ ને બીજા કેટલાંયે એવાં શબ્દો સુધી પાછળ થયો, એ અર્થનો દુર્નય નહોતો ? એટલું જ ઉધરાણું કરી, જેને ખૂબ જ જરૂર છે એવા ગરીબોની ગરીબાઈ ટાળવામાં એ કેડનો ઉપયોગ થયો હોત, તો એ સમાજને સ્વાધીનતા સ્વાધીનકારક કે ઉપકારક ન ગણાત ?

ઉત્તર. ૧—પહેલી નજરે એમ લાગે જ છે, કે જે અર્થ થયું તે લોકોની ગરીબાઈ કે અજ્ઞાન દૂર કરવામાં થયું હોત, તો કેશને વધુ લાભ થાત, પરંતુ વ્યાપક દિષ્ટિએ વિચાર કરતાં એવું નથી લાગતું લોકોએ જે કંઈ અર્થ કયું છે, તે પોતાની સ્વયંસૂ વૃત્તિથી કયું છે એમાં તો ચુલ્લ થકા નથી આતો અર્થ એ સ્વયં કે લોકો સ્વાધીનતા વધાવવા માટે તૈયાર થયા હતા અને તેમને આનંદ અને તેમનો ઉત્સાહ અર્થ કયાં વિના પ્રગટ થઈ શકે એમ નહોતું

એટલું આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તા ૧૫મી ઓગસ્ટે હિંદ બ્રિટિશ શાસીમાંથી મુક્ત થયું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હિંદ એની તવારીખમાં પ્રથમ પહેલીવાર સ્વતંત્રની પણ સ્થાપના કરી છે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને રાજ્યોના પુજોનો ઇતિહાસ રાજ્યોમાં

કેટલાક પ્રજાવત્સલ હતા તે કેટલાક પ્રજાના દુશ્મન પણ હતા સમગ્ર દિષ્ટિએ ભેતા એમ લાગે છે, કે હિંદમાં પ્રજાની સંપૂર્ણ અવગણના કરે અને પ્રજાને કચડી-છૂટી નાખે, એવા રાજ્યો બહુ ઓછા થયા છે, પણ એક જ વ્યક્તિના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા હોય અને પ્રજા પોતે જ પોતાના મુખી તરીકે કાઠને પસંદ કરે એ બે સ્થિતિમાં બહુ મોટો ફેર ગણાય રાજાને ઉઠાડી મૂકવા માટે પ્રજાએ લડવું પડે અને તેના જીવમતના લોભ બનવું પડે, જ્યારે મુખીને કે પ્રમુખને તો માત્ર પોતાના બહેર મતથી એ બદલાવી શકે. પ્રજાતંત્રનો આ જ અર્થ છે આ રીતે પ્રજા પોતે જ પોતાનું રાજ ચલાવે છે એથી જવાબદારી વધે છે ને અધિકાર પણ વધે છે ૧૫મી ઓગસ્ટે એવો દિવસ હિંદમાં બોલ્યો હતો

આવો દિવસ આવે ત્યારે જે પ્રજા આનંદ અને ઉત્સાહમાં નાખે નહિ, તે મરી ગયેલી પ્રજા ગણાય ઉત્સવો બે સાચા હોય, તો તેમની બોલવણીમાંથી માર્ગસૂચી બળ અને નવું જીવન મળે છે તા ૧૫મીનો દિવસ એવા ઉત્સવનો દિવસ હતો સ્વાધીનતા કરતાં મોટું બીજું કયું પર્વ હોઈ શકે ? કેટલાક તદ્દન નકામા ને કેટલાક નુકસાનકારક ખર્ચ પણ થયા હશે, પરંતુ સાચા આનંદના મહાસાગર પાસે, તે તો ટીપાં જેવાં ગણાય તા ૧૫મીથી આપણે એક મોટી સ્વતંત્રતાની છૂંટમાંથી છૂંટ્યા એ

દિવસથી આપણે આપણી તમામ સમૃદ્ધિના માલિક બન્યા. આ નફાની પાસે ઉત્સવનું અર્થ શી વિસાતમાં ? હિંદે ઉત્સવ ઊજવ્યો, ખરા દિલથી ઊજવ્યો એ સારું જ થયું. એ તો. ૧૫મી ઓગસ્ટનો દિવસ સામાન્ય દિવસરૂપે જ પસાર થયો હોત, તો કુનિયા વિસ્મય પામીને કહેત કે હિંદી મુઝદાઓમાં માણુનો સંચાર સ્વાધીનતા આવ્યા પછી પણ થયો નથી !

પ્રશ્ન : ૨—પરિસ્થિતિ એતાં સમાજ-સુધારણાની ધગશવાળાં યુવકયુવતીઓની હાલને તબક્કે શી શી ફરજ છે ?

ઉત્તર : ૨—પહેલી ફરજ, જે સુધારાઓ એમની હુદ્દિ સ્વીકારતી હોય, તે જીવનમાં ઉતારવાની છે. એટલું થયા પછી પોતાની આસપાસમાં અને છેવટે આખા સમાજમાં તેમનો પ્રચાર કરવાની છે. સ્વતંત્ર હિંદમાં સમાજસુધારાને કાયદાની મદદ વધુ સહેલાઈથી મળી શકે, એટલે સુધારકો બે સાચા હોય તો એછા પ્રયત્ને તેમાં સફળ થઈ શકે એવો સંભવ છે.

રાજકીય કે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જે કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમાજ-સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાથી મળતી નથી; કારણ કે આસપાસનું રૂઢિપ્રિય માનસ નિંદા કરવા પ્રેરાય છે. ઘરમાં પણ ઝણડા થવાને ભય લેવો થાય છે. સુધારા અંગે જે સહન કરવું પડે છે, તેની લોકો પૂરી કદર પણ કરતા નથી; એટલે સમાજસુધારાનું કામ રાજકીય કામ કરતાં એણું ભેખમી હોવા છતાં આજના જીવાનો એ તરફ ખેંચાતા નથી. કીર્તિને મોહ છોડે તે જ સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. આજને તબક્કે સમજદાર માણસોએ આ પ્રવૃત્તિમાં પડવું બેઠળે અને આપણે સમાજ સ્વાધીનતાને લાયક બને, એ માટે એને જૂની જડતામાંથી છોડાવવો બેઠળે.

પ્રશ્ન : ૩—જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન શું ? શા માટે માણસ એ તરફ વસડાય છે ?

વિજ્ઞાનના જમાનામાં ધર્મનું મહત્ત્વ વધે કે ઘટે ?

ઉત્તર : ૩—‘ધર્મ’ શબ્દની એટલી બધી વ્યાખ્યાઓ થઈ છે, કે તમે કયા અર્થમાં પૂછો છો, તે સ્પષ્ટ થતું નથી. માણસને આધિવે ને અલૌકિક વસ્તુનું ખેંચાણ રહ્યા કરે છે, એ અર્થમાં બે પૂછતા હો, તો કહું કે વિજ્ઞાનને વિકાસ-ગમે તેટલો થાય; છતાં એ ખેંચાણનો અંત આવશે નહિ. જે ઉપલક્ષ્ય નજરે વિજ્ઞાનને જીએ છે તે એમ માને છે, કે અગમ્ય ને અશક્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ; પરંતુ વિજ્ઞાનીઓ પોતે એમ નથી માનતા. તેઓ તો કુદરતના ભંડારનાં દ્વાર ઉઘાડે છે-ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેમને ખાતરી થાય છે કે અનંત ભંડારમાંથી એક જ ભંડારનાં દ્વારની ચાવી એમને પ્રાપ્ત થઈ છે. વિજ્ઞાની ત્યારે નમ્ર બને છે અને અગમ્યની શોધમાં આગળ વધે છે.

દરેક માણસને જીવનમાં કોઈ ને કોઈ પણ તો એવી આવી જ બ્ય છે, કે બ્યારે એને લાગે કે મારાથી અને સૌથી પર એવી કોઈ પરમશક્તિ બિરાજે છે અને તે જ આ જગતનું સંચાલન કરે છે. એ જરા ઊંડો ઊતરે છે, તો તેને એમ લાગે છે કે એ સંચાલક શક્તિ પર નથી પણ સૌમાં વ્યાપેલી છે. આમાંથી જ માણસનું હૃદય પ્રાર્થના કરવા લાગે છે. દુન્યવી સુખના નશામાં માણસ ગમે તે બેલી બ્ય, પરંતુ એને છેવટની શાંતિ તો આ ધર્મને શરણે જવાથી જ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ બેઈ બે તો વિજ્ઞાનયુગમાં ધર્મનું મહત્ત્વ વધે જ અર્ધદેહમાં ભડે ઘટે.

પ્રશ્ન : ૪—માણસ લગ્ન કરવું જ બેઈએ કે ન જ કરવું બેઈએ એવો કોઈ મૂલ કે અમૂલ નિયમ સમાજ માટે ખોંધી શકાય ખરો ? એમ થાય તો સમાજને લાલ કે હાનિ ?

ઉત્તર : ૪—સમાજનાં લાલહાનિને સવાલ આમાંથી ઊઠતો જ નથી. જે વસ્તુ વિવેક વિના, સારાસારને વિચાર્યા વિના થાય તે

સમાજને હાનિ કરે અને જે વિવેકપુર સર થાય તે લાભ આપે, એવો સાદો નિયમ સૌ સમજી શકે એમ છે.

લક્ષ માટે એક અથવા બીજા ઉદ્દેશના ડોહા નિયમ ખાધી શકાય નહિ. એ ડોહા એવો પ્રયત્ન કરે તો તે સફળ પણ ન થાય. મનુષ્યજાતિએ કુટુંબો રચી લીધા, ઘરો બાંધ્યાં ને સમાજની રચના પણ કરી નાખી હવે એ પાછાં પગલા કરી શકે નહિ કરે એમાં લાભ પણ નથી.

મનુષ્ય માત્રમાં રહેલી કુર્કમ વૃત્તિને વૈશ્ય માર્ગ આપી સચમમાં રાખવા લક્ષ્યની રચના થઈ અને એના નિયત્રો ઘડાયા. આ કુર્કમ વૃત્તિને જે સચમમાં રાખી શકે તેને લક્ષ કરવાની જરૂર નથી અને એ ન રાખી શકે તેને લક્ષ વિના રહેવામાં ભ્રમ મળે છે, એટલું જો સમજાય તો સમાજની વ્યવસ્થામાં ડોહા જાતની તકલીફ ઊભી ન થાય.

પ્રશ્ન : ૫—પુનર્જન્મ જેવી ડોહા ચીજ છે ખરી ? એની સાદી સમજણ શી રીતે આપી શકાય ?

ઉત્તર : ૫—આ વિષે જાતના વિચારકો એકમત નથી; પરંતુ આ લખનારને તો પાકી મદદ છે કે પુનર્જન્મ છે જ. દુનિયામાં જે બેદાબેદ છે, એક જ માતૃપિતાના એક-સાથે જ જન્મેલા બેડકામાં પણ જે તફાવત નજરે પડે છે, એક જ સંયોગમાં ઊદ્ભવતા સૌ બાળકોમાં સૌ જાતના બેદ દેખાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આ બધું 'કયાંક' ફરથી આપણી સાથે ચાલ્યું આવે છે.

સાથે એમ પણ લાગે છે કે આપણું જીવન આટલું દ્રઢ પચાસ-સો વર્ષનું જ હોઈ શકે નહિ હોય તો એમાં પુરુષાર્થ કરવાનો અર્થ શો ? અતે તો મરીને ખસાસ થઈ જવાનું હોય, તો મછી પ્રેરણા જેવું કયા રહ્યું ? જીવનનું સાતત્ય ન હોય, તો આપણને કંઈ કરવાની કે કંઈ શીખવાની પાછલી

અવસ્થામાં વૃત્તિ જ ન થાય. માણસ છેલ્લા થાસ સુધી પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે અને જન્મની પહેલી કણ્ઠથી પણ બાળક ક્રિયાશીલ છે, તે ખતાવે છે કે જન્મ એ શરૂઆત નથી અને મૃત્યુ એ અંત નથી આપણે ન કેળી શકીએ તેમ જીવનના તાર બંને બાજુ બેડાયેલા જ છે.

પ્રશ્ન : ૬—શા માટે માણસે જીવવું બેઈએ ? જીવનનું ધ્યેય શું ?

ઉત્તર : ૬—જીવવા ન જીવવાની સત્તા માણસના હાથમાં નથી હા, જે ઇચ્છે તે આપવાત કરી શકે છે, પરંતુ આપણે બાહ્યે છીએ કે હયા અથવા ત્રાસ છૂટે એવા ઘોર દુઃખમાં ઢૂંલેલા હોઈએ પણ આપવાત કરતા નથી અને જીવવા માટે વલખાં મારે છે જીવ માત્રની જીવવાની વૃત્તિ બહુ બળવાન હોય છે, એટલે શા માટે જીવવું, શું કરવા માટે જીવવું એ અર્થ નજર સામે રાખીને જ વિચારીએ.

બીજો સવાલ છે કે જીવનનું ધ્યેય શું ? આ સવાલ અને પડેલા સવાલ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે, મત્તેનો જવાબ એકસાથે આપી શકાય એમ છે.

માણસ જાતાના જીવનના ધ્યેયરૂપે કે કારણરૂપે એમ તે રજૂ કરે, પણ એમ બેઈ શકાય છે કે સૌ કોઈ યુગ માટે અને આનંદ માટે જ જીવે છે. 'મારું જીવનધ્યેય બીજાની સેવા કરવાનું છે, હું પરાયે જીવવા માણું છું' એમ કહેનારથી માંડીને 'હું રાજ યજ્ઞ-ધનવાન થવા ઇચ્છું છું, માત્ર મારો જ સ્વાર્થ સાધવા માણું છું,' એમ કહેનાર સુધી સૌ કોઈ અરેખર તો અતરના આનંદ માટે જ મથતા હોય છે તેઓ જેને ધ્યેય તરીકે બહેર કરે છે, તે ધ્યેય દ્વારા ઇચ્છે તો અતરનું સુખ જ મેળવવાનું હોય છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય માત્રનું અંતિમ ધ્યેય અખંડ આનંદ સિવાય બીજું કંઈ શકે નહિ.

આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે માણસ માત્ર

નજીકનું કોઈ નિશાન નક્કી કરી રાખે છે. બીજો પહાડ ચડવા ઇચ્છનાર એક છલંગે તે ત્યાં પહોંચી શકતો નથી. એ ધીમેધીમે શિખરે વટાવે છે, તેમ જીવનધ્યેય પણ પગલેપગલે માણસ નક્કી કરે છે. છેલ્લું શિખર અખંડ આનંદનું છે એમાં શંકા નથી.

આ શિખર શી રીતે સર થાય એ તમારો પ્રશ્ન નથી એટલે અહીં જ અટકી જવું વ્યાજબી છે; છતાં જણાવું કે અખંડ આનંદની કસોટીએ દરેક સુખાનુભવને તપાસવામાં આવે ને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો કોઈ ને કોઈ દિવસ તેની પ્રાપ્તિ થઈ જ બંધ. ક્ષણિક આનંદમાં જે લોભાઈ બંધ તે અખંડ આનંદ મેળવી શકે નહિ. અખંડ આનંદનો માર્ગ મહાપુરુષો ખેડી ગયા છે. કુનિયાની દૃષ્ટિએ જ્યાં કુઃખ દેખાયું છે, ત્યાં એમણે સુખ એવું છે એ આપણે ન ભૂંડીએ.

પ્રશ્ન : ૭—હિંદી પ્રજા મુખ્યત્વે અહિંસક છે ? ખુદ ગાંધીજીના પોતાના જ વતન-હિંદમાં અત્યારે ચાલતા આવા ઘોર કોમી હત્યાકાંડો થાય એમાં અહિંસાની સફળતા કેટલે દરજ્જે ગણાય ? આ માટે અત્યારે ગાંધીજીને ઉપવાસ ઉપર પણ ઊતરવું પડે એ હિંદને કલંક સમાન નથી ?

ઉત્તર : ૭—માણસના દિલમાંથી શ્રદ્ધા વિદાય લે એવી પરિસ્થિતિ આજે આ દેશમાં નિર્માણ થઈ છે; છતાં હિંદ સ્વભાવે અહિંસક જ છે એવો મારો દાવો છે. આ દાવાના સમર્થનમાં હું એક જ દાખલો આપીશ. બ્રિટિશ સરકારે આ દેશ ઉપર જે સૂક્ષ્મ અને સૂળ અત્યાચારો શુભર્યાં છે તેના જગતના ઇતિહાસમાં બોટા નથી; છતાં જ્યારે એ વિદાય લે છે, ત્યારે હિંદના હૈયામાંથી વેરની લાવના નાશ પામે છે. લોર્ડ માઉન્ટબેટન અંગ્રેજ છે અને તે પરદેશી સરકારનું એક ચિહ્ન છે; છતાં એ રાષ્ટ્રીય ઝંડાને સલામી આપે છે અને જ્ય હિંદ જોલે છે, ત્યારે લોર્ડે એના

ઉપર ખુશ થઈ જઈ એની જે જય જાલાવે છે. એ ખતાવે છે કે હિંદનાં દિલમાં વેર ટકી શકતું નથી. બીજી પ્રજાઓમાં વેર અને યુદ્ધ પેદા કર પેદા ઊતરે છે એવું અહીં નથી એ જ અહિંસાની સામિતી છે.

ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવા પડે એ આપણું કલંક ખરું, પરંતુ એ સાચું નથી કે આ પ્રજાના દિલને એમના ઉપવાસથી ઉગ્ર આઘાત પહોંચે છે અને તેમાંથી ગાંધીજીને મુક્ત કરવા, આકાશ-પાતાળ એક કરવા એ તૈયાર થાય છે ? આ છે અહિંસાની નિશાની.

કોમી હતાશન આજે નહિ તો કાલે અટકી જશે અને આ દેશ વહેલો-નોટો અહિંસા દ્વારા જ શાંતિ ને પ્રગતિ સાધશે; કારણ કે એના સ્વભાવમાં અવેરની લાવના છે.

પ્રશ્ન : ૮—આટલાં વર્ષો નહિ ને અંગ્રેજો શા માટે અત્યારે સ્વેચ્છાએ હિંદ છોડી જવાના નિર્ણય પર આંચા ?

ઉત્તર : ૮—હિંદ ઉપર શાસન ચલાવવાની અને હિંદને છૂંટવાની જે અનુકૂળતાઓ હતી તે દૂર થવા લાગી એટલે શાંણા અંગ્રેજોએ તૂટી પડવાને ખલે ખસી જવાનું પસંદ કર્યું; આમ છતાં અંગ્રેજોની વિદાય માટેનાં કારણો બહુવાં જ હોય તો તે આ રહ્યાં :

(૧) વિશ્વયુદ્ધને અંતે બ્રિટન નળાં પડી ગયું. સામ્રાજ્ય સાચવવા માટે જે શક્તિ બેઠી એ તે શક્તિ તેનામાં ન રહી. બીજી બાજુ હિંદનો અસંતોષ ઉગ્ર બન્યો અને સામનો કરવાની શક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામી. બીજી બાજુ રશિયા અને અમેરિકાનું રાજકારણ એવી રીતે વિકસતું ગયું કે બ્રિટિશ સત્તાનું વર્ચસ્વ હિંદ ઉપર રહી શકે નહિ. રશિયાએ મધ્યપૂર્વ તરફ પોતાનો પંજો લંખાવ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને એવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ કે રશિયા સાથે અજકામણ બને તો હિંદ મદદગાર તો ન જ થાય; પરંતુ તટસ્થ થી ન રહે. બે હિંદને સંતોષી લેવામાં આવે તો

રશિયા હિંદને લાલ ઉઠાવી શકે નહિ હિંદ બ્રિટનની સાથે લલે ન આવે પણ આમા પ્રજામાં તેા સળે જ નહિ હિંદ સ્વતંત્ર થતા મધ્યપૂર્વનાં રાજ્યો ઉપર પણ સારી અસર થાક્ અને રશિયાની લાગવગ એાછી થાય હિંદ અને ચીન મિત્રો બને તેા આખા એશિયા ઉપર તેની અસર પડે અને પરિણામે એક એવું જૂથ રચાય કે જે રશિયાના દેહવિકાસ અટકાવે.

• બીજી ખાલુ અમેરિકા બ્રિટનનું મિત્ર અને મદદગાર હોવા છતા તે પણ પોતાના લાભ માટે હિંદની મુક્તિ ઇચ્છવા લાગ્યુ. બ્રિટનને અબજો રૂપિયા આપ્યા પછી પણ તેના લાગવગના પ્રદેશમા અમેરિકા ન પ્રવેશી શકે એ અમેરિકાને મજૂર નહોતુ, હિંદુસ્તાન ઉપરનું બ્રિટિશ શાસન હોય તથા સુધી અમેરિકાને વેપારનું મોકલુ ક્ષેત્ર મળે નહિ બ્રિટનના સત્તાત્યાગની પાછળ અમેરિકાની પણ અસર હોવાનો સંભવ છે

(૨) ગાંધીજીના પ્રસાવે અને પ્રયત્ને આ દેશમા એક મોટું સંગઠન બીજુ થયુ અને તેણે બ્રિટિશ સત્તા સામે પડકાર ફેંક્યો. ૧૧૦ વર્ષથી શુલાભીમા ઘોરતી પ્રબળ બની ઊઠી અને તેને લાન થયું કે આપણી પાસે હથિયાર નથી, છતાં જગતની મોટામા મોટી સદતતતને સામનો આપણે કરી શકીએ એમ બીએ પ્રબળની શક્તિના વિકાસની સાધાસાધ જ ગાંધીજી ચાલતા હતા. ૧૯૨૦-૨૧મા અસહકાર અને ૧૯૩૦-૩૨માં સર્વિનયસંગ આપ્યા ૧૯૪૨મા તે 'હિંદ છોડો'ને પ્રયત્ન નાદ ગાંધીજીએ પેદા કર્યો તેને પરિણામે—

હિંદના એકથી બીજા ઉઠા સુધી લાવાનળ ફાટી નીકળેલા પૂર્વના મોરચે આઝાદ હિંદ ફોર્સે પરાક્રમે કર્યા આ સમયુ બ્રિટિશ સત્તાના અત માટે એ જ દાણે તેા સફળ ન થયુ; પરંતુ તેના ઉપરથી હિંદના સામનની ઉચ્ચતાનું માપ તેા નીકળી જ આવ્યુ

એ પછી સરકારના વ્યાપેલા અસતોષ, નાવિકોનો બળવો, પ્રચંડ હડતાળો વગેરેએ એટલું બતાવી આપ્યુ કે હવે બ્રિટિશ સરકાર અહીં સુખપૂર્વક રાજ્ય કરી શકે એમ નથી. અનાજની કટોકટી અને દેશની અશાંતિએ પણ શાસન ચલાવવાનું મુશ્કેલ બનાવ્યુ

(૩) બ્રિટનની મજૂર સરકારની શુભનિધાનો પણ હિંદનેા મળવો એઈએ હિંદ ઉપર સત્તા ટકાવી રાખવાની પરિસ્થિતિ નહોતી; છતા સત્તા ઉપર હિંદુસ્તર, મુસોલિની કે ચર્ચિલ દ્વારા તેા લાગીને ઊઠેા થતા સુધી તેઓ હિંદની સ્વાધીનતા સ્વીકારત નહિ. આ માટે બ્રિટનની મજૂર સરકારને અભિનંદન આપવા જ એઈએ

ફિનિયાનું કોઈ પણ કાર્ય કેવળ એક જ કારણે થતુ નથી અનેક કારણોના સમન્વયથી જ પરિણામ નીપજે છે. એટલું જો આપણે સ્વીકારીએ તેા બ્રિટિશ સરકારે આજે જ સત્તા શા માટે છોડી તે સમજવાનું સરેલું બની ગય

*

પ્રશ્ન : ૯—'હિંદનેા ભેલી કે નહિ ? નાટક અને ફિલ્મ એમાં કયુ સાત ?

ઉત્તર : ૯—ફિલ્મ અને નાટક એ માણસના તલ્લવ ઉપર અસર કરનારી મોટી શક્તિઓ છે, તેની અવગણના થઈ શકે એવું હવે રહ્યું નથી. એટલું ખરું છે કે આ શક્તિઓએ સોડોનું કલ્યાણુ જેટલા પ્રમાણમાં કર્યું, તે કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમા અકલ્યાણુ કર્યું છે; પરંતુ એમાં લોકકલ્યાણુ કરવાની તાકાત તેા છે જ એ તાકાતનો જ પ્રબળ વિશેષ લાલ મળે એવો પ્રબળ કાય એ જરૂરી છે.

ફિલ્મ, નાટક અને પુસ્તક વિશે લગભગ સરખા જ અભિપ્રાય આપવો પડે એવું છે. એના વાચનથી માણસને હાનિ પહોંચે, એવા પારખિનાના પુસ્તકો છે, છતા પુસ્તક

માત્રનો સમૂળજો બહિષ્કાર આપણે પેઠાકારતા નથી, તેમ ફિલ્મ વિષે બનતું બેઠ્યું. ફિલ્મ-નાટકનું સારાનરસાપણું લોકો સમજે એવાં વિવેચનો બહુ ઓછાં આવે છે; પરંતુ સમય જતાં એ આવશે જ. લોકોની માગણી અનુસાર વર્તમાનપત્રો આવે છે. એ માગણી વિવેચન માગશે, ત્યારે તે આપ્યા વિના છૂટકો નહિ થાય.

સરકાર અને જાહેર સંસ્થાઓ સંસ્કારી અને પ્રેરણાદાયી ફિલ્મો ને નાટકોને પ્રોત્સાહન આપશે, ત્યારે સહેજ સાવધ રહીને ફિલ્મ-નાટક બેંચા જવામાં વધી નહિ રહે. આજે વધુ સાવધાની રાખવાની જરૂર છે.

પ્રશ્ન : ૧૦—સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે; છતાં સંરક્ષણ માટે આપણે બેઠ્યો તેટલા તૈયાર નથી. એટલે એક રીતે બેતાં દરેકે સૈનિક બનવું રહ્યું, ત્યારે ખીલુ તરફ હિંદુ નવેસરથી પુનર્વિધાન થવાનું હોવાને કારણે સંસ્કૃતિ-સંરક્ષણને કારણે શિક્ષકો, યોધકો કે સુધારકોની પણ એટલી જ જરૂર છે. આ બેમાં વિશેષ મહત્ત્વ કોના ઉપર આપવું બેઠ્યું ?

ઉત્તર : ૧૦—બંનેને સરખું જ મહત્ત્વ આપવું બેઠ્યું. એક પણ બાલુની અવગણના આજે થાય, તો આપણે નબળા પડીએ. બે આપણું લક્ષ્ય લશ્કર વધારવા તરફ જ રોકાય, તો આપણી પ્રજા જંગલી બની જાય અને આપણે સંસ્કાર ને શિક્ષણ પાછળ પડી જઈ સંરક્ષણનો વિચાર છોડી દઈએ, તો આપણો દેશ ખરે પ્રસંગે એવા બેખમમાં સુકાય કે સંસ્કારક્ષેત્રે મેળવેલી સિદ્ધિઓ પણ છૂટાઈ જાય. બંનેનું મહત્ત્વ સમજી બંને બાજુ પ્રયાસો થવા બેઠ્યો. આપણો દેશ એટલો વિશાળ છે અને આપણી

પ્રજાને એવા સંસ્કારો મળ્યા છે, કે એ બંને દિશાની પ્રગતિ સાધી જ શકશે. જરૂર છે મારે ને તમારે તરત કામે લાગી જવાની.

પ્રશ્ન : ૧૧—ઈશ્વર છે ?

ઉત્તર : ૧૧—શી જરૂર પડી છે તમારે ઈશ્વરની ? બે તમે છો, હું છું, જગત છે, તો ઈશ્વર છે જ. આપણાથી એ જુદો નથી. આપણામાં ને સૌમાં એકસાથે જ એ છે. જીવનમાં દરરોજ એકો અનુભવ નથી થતો કે માણસની ઉપર ખીલું કોઈ સત્ત્વ ચલાવી રહ્યું છે ? આ ખીલું કોઈ તે ઈશ્વર છે, કુદરત છે, વિશ્વનો નિયમ છે, જગતનું સંચાલક બળ છે. આપણાથી પર એવું બધું નથી અને છતાં જ છે તે માત્ર આપણોમાં જ મર્યાદિત નથી. એ સર્વવ્યાપક છે; તેથી જ એના ઉપર કોઈની હકૂમત ચાલતી નથી અને એની હકૂમત સૌના ઉપર ચાલે છે. એ હકૂમત પણ કાયદાને આધારે ચાલે છે. આ કાયદાઓ સમજીએ તો સુખી થઈએ અને એની કૃપા હાય તો એને ઓળખી પણ શકીએ.

પ્રશ્ન : ૧૨—કાળાં બળર નિવારવાનો શો ઉપાય ? સામાન્ય માણસ એમાં શી રીતે કાળો આપી શકે ?

ઉત્તર : ૧૨—બંને કાળાં બળર ન કરીએ, શક્ય તેટલા પ્રયત્ને એને ઉત્તેજન મળે એવાં પ્રયત્નોથી દૂર રહીએ. જ્યાં કાળાં બળર બેઠ્યો ત્યાં સમસ્ત પ્રજા સામેનો એ દ્રોહ છે એમ સમજીને તેને છતું કરીએ. આટલું થાય તો કાળાં બળર અટકે. સામાન્ય માણસ આટલું કરે, તો બાકીનું કરવાની સરકારને ફરજ પડે જ.

સંસ્થા-સમાચાર

‘અખંડ આનંદ’ના વાચકોને ‘સન્નિધિ’ના અનુકરણ પ્રવૃત્તિઓનો નિવંધિત પત્રિકા ગણી શકે એ હરેશ્વરી દર અઠવા આ પ્રકારે ‘સન્નિધિ-સમાચાર’ આપવાનું નક્કી હતું છે. આ પહેલાં અઠવા સામાન્ય પત્રિકા છે હવે થઈ પ્રગટ થતાં યુવકો વિશે માહિતી પણ આપવામાં આવશે.

‘સન્નિધિ’ સાહિત્ય ‘નું સને ૧૯૪૧માં દરદ ચવા પછી તે એક નવદેવ સરવાળી હોવાથી મહાનિવંધિતની પ્રગટ રીધી હિત તેમાં સંકળાયેલું છે.

સને ૧૯૪૦ના નવ-નવ-સરવાળીમાં રવાનીઓના અવસાનથી સરવાળે બારે મોટા પછી ત્યારપછી લગભગની મુરદોઓને કાંઈ ધણી મુરદોઓ વચ્ચે પણ દરદીઓએ તેમનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે તથા વિવિધ દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિઓના બકોળા અચાર કરવાનો કયાકાલિત પ્રયત્ન કર્યો છે.

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

પ્રવૃત્તિઓના વિસ્તારનું નજીવાળેમ અગ ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ની રચના તથા પ્રકાશન છે એણે બાંધેલા અને તાજું ન વાચકાલખતા રીએલા પ્રુપ્ત થવાના નાનકડાંપને સદાપરૂપ થવાના મુખ્ય દષ્ટિનિદુષ્ટી ન આ ‘શ્રેણી’ રચ કરવામાં આવી છે આ શ્રેણીનાં પુસ્તકો સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને પણ ઉપયોગી નીવડશે, કારણ કે આ પુસ્તકો મોટા અક્ષરોમાં છાપવામાં આવે છે વળી આપણી સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ ગાનથી વાચકો માહિતગાર થાયને લક્ષમાં રાખીને ન આ પુસ્તકોના વિષયો પચઠકપામાં આવે છે ક્ષગમન દરેક પ્રકાશન ખાસ વિવેચી સુશોભિત કરવામાં આવે છે.

આ શ્રેણીના સપાદક શ્રી મોહનલાલ સોપાનને નજીવાળે પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના સારો સહકાર મળ્યો છે આ કાર્યને અગે મી સોપાનને પણ લખા નામાંકિત લેખકોના સમાગમમાં આવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આ સુયોગ બનિવંધિત સન્નિધિ માટે

પણ ઉપયોગી નીવડવાની આસા છે. અત્યાર સુધીમાં આ શ્રેણીની પહેલી યોજના દ્વારા નીચેનાં અક્ષરપુસ્તકો બકેર પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે

૧૮ પુસ્તકો

૧	પ્રકાશનાં પામના	૦-૧૦
૨	રાખતી દગથી	૦-૧૦
૩	દામ્યનગ	૦-૧૦
૪	જીવનની કલા	૦-૧૦
૫	બગમના બાણી	૦-૧૦
૬	જીવનપરિવર્તન	૦-૧૦
૭	હિતદાસને અજવાળે	૦-૧૦
૮	આમકું મોલે છે	૦-૧૦
૯	મૃદજીવનની કલા	૦-૧૦
૧૦	મૃદજીવનના દરથો	૦-૧૦
૧૧	મારો મારતદેશ	૦-૧૦
૧૨	આરોગ્યસાધના	૦-૧૦
૧૩	બગમનાના છોરો	૦-૧૦
૧૪	સાહસકથાઓ	૦-૧૦
૧૫	યુજનાતના સેવકો	૦-૧૦
૧૬	પદધાર્મના પેય બા. ૧લો	૦-૧૦
૧૭	” ” બા. ૨લો	૦-૧૦
૧૮	ગીતહોરી ને બીજા નાટકો	૦-૧૦

આ શ્રેણીની બીજી યોજના માટે પ્રયત્નો રચ થઈ ગયા છે અને તેના પ્રથમના બે પ્રકાશનો ૧-૨ ‘આમરચના’ નામે પ્રકટ થઈ ગયા છે આ બીજી યોજનાના પ્રકાશનોમાં લખા નવા વિષયો તથા બીજા નજીવાળે લેખકોના સમાવેશ કરવાની અચારી અભિલાષા છે એ પુસ્તકો તથા લેખકોની હકીકત નક્કી થશે તેમને તેની નજી

વખતોવખત ગ્રાહકોને કરવામાં આવશે. હવે પછીના બાર મહિનામાં આ બીજી શ્રેણીનાં બાકીનાં સેળ પુરતકો પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારી ધારણા છે.

આમ સાહિત્યશ્રેણી

આ શ્રેણી સંચાલનું મોટું સાહસ હોઈ યુગરાતમાં બીનહરિદ છે. પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તથા હળવા સાહિત્યની ખિસ્સામાં રહી શકે એવા નાના કદની આવૃત્તિઓ આ શ્રેણી દ્વારા આપવાનો અમારો આ પ્રયાસ છે. નીચલા ચરના તથા મધ્યમ વર્ગના માટે એ એક આસીવાંદરૂપ થઈ પડશે એમ અમે માનીએ છીએ; કેમ કે ખિસ્સા-આવૃત્તિઓથી પોતાનું નાનું પુસ્તકાલય પણ એછા સાધનવાળાઓ પણ બિહુ કરી શકશે. આ શ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં ૫૬ પુસ્તકો તો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. નીચે આપેલી યાદી ઉપરથી આ પુસ્તકોની વિવિધતા તથા તેમના બહોળા વિષયોની માહિતીની વાચક બહુઓને બળુ થશે:

મગદ થયેલાં પુસ્તકો

૧	ધીરા ભગતનાં પદો	૦-૪
૨	ભોળ ભગતના આખખા	૦-૬
૩	શિવમહિમ્નસ્તોત્રમ્	૦-૨
૪	અમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી	૦-૩
૫	તંત્રની સાધના	૦-૪
૬	ગીતાસાર	૦-૪
૭	ગીતાપોથી	૦-૬
૮	ગીતાસંકલન	૦-૩
૯	ત્રેમપન્ય-૧	૦-૩
૧૦	મણિરત્નમાળા	૦-૧
૧૧	જ્ઞાન અને કર્મ	૦-૩
૧૨	પરમ પુરુષાર્થ	૦-૬
૧૩	આર્ય, બીદ ને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય	૦-૩
૧૪	નારદનાં ભક્તિસૂત્રો	૦-૩
૧૫	જ્ઞાનનાં ઝરણાં	૦-૩
૧૬	બેઅધ્યાત્મી ગીતા	૦-૩
૧૭	શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ	૦-૬

૧૮	શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ	૦-૫
૧૯	વિચારસૂચીદ્ય	૦-૩
૨૦	કપ્પાભરણમ્	૦-૩
૨૧	ઉચ્ચ જીવન	૦-૩
૨૨	ધ્યાન અને જ્ઞાન	૦-૩
૨૩	ઉત્તરગીતા	૦-૬
૨૪	મદાવસા અને અલક	૦-૫
૨૫	મનને	(ખવાસ છે.)
૨૬	મુદ્ધામાયરિત્ર	૦-૩
૨૭	ભક્ત રાહિદાસ	૦-૩
૨૮	સ્વામી રામતીર્થ (કિશોરો માટે)	૦-૪
૨૯	સતી સાવિત્રી	૦-૩
૩૦	જેસલ ને તોરલ તથા બલધર ને ગોપીચંદ	૦-૩
૩૧	મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભટ્ટકર ને વિક્રમ	૦-૩
૩૨	ભક્તારાજ હનુમાન	૦-૬
૩૩	શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય (ચરિત્ર)	૦-૩
૩૪	શ્રી તૈલંગરવામી	૦-૩
૩૫	બાળકાના વિવેકાનંદ	૦-૪
૩૬	ભગવાન શુદ્ધ	૦-૪
૩૭	અગણ બાપા	૦-૪
૩૮	સંત કબીર	૦-૩
૩૯	નાનભદ્ર બાપા	૦-૩
૪૦	દુષ્ટ ને શુદ્ધ તથા ને બીજા વાતો	૦-૬
૪૧	ધાવણની ધાર ને બીજા વાતો	૦-૩
૪૨	કાળમુખી ને બીજા વાતો	૦-૩
૪૩	સમ્રાટ શ્રેણીક ને દેવી નંદા	૦-૩
૪૪	કેરીની મોક્ષમ ને બીજા વાતો	૦-૫
૪૫	અંજીબો ને નવું રેલવે એક્સન	૦-૪
૪૬	જીવનનો મર્મ	૦-૬
૪૭	નવર્જવાન	૦-૪
૪૮	અર્ધિસાનું રહસ્ય	૦-૪
૪૯	એ વૃદ્ધ પુરુષ	૦-૪
૫૦	આચાર્યને અજવાળે	૦-૪
૫૧	શ્રીમંતોનો સડો	૦-૪
૫૨	જ્યભારતી	૦-૬
૫૩	સોનેરી સ્વનો	૦-૬

૫૪ ઈલાખ ઔપધી	૦-૬	૨ રંગેત્રસ ગ્રંથ	૦-૧૦
૫૫ હરડે	૦-૬	૩ સર્વ વેદાત સિદ્ધાંતસાર સંગ્રહ	૧-૪
૫૬ ચૂર્ણ ઔપધી	૦-૩	૪ વિવેકચૂડામણિ	૦-૧૨

આ શ્રેણીમા એકદર ૧૫૦ નોટવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો અમારો ધરાદો છે. દર મહિને આં શ્રેણીમા બેત્રણ પુસ્તકો બહાર પડે છે એટલે હવે પછી પ્રકટ થનારા પ્રકાશનોની ગણ સૌ ધોઈને આ માસિક દ્વારા કરવામા આવશે.

અન્ય નવાં પ્રકાશનો

સરચાએ અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો પૈકી ખલાસ ચર્ચ જવાથી, પ્રમાણભૂત મથોના પુનર્મુદ્રણ પ્રસિદ્ધ કરવા ઉપરાંત, સામાન્યતયા નવા અને ઉમ્મેગી પ્રકાશનો ઉમેગવા તરફ પણ બનવું પધાન અપાયુ છે.

ખાસ કરીને અગત્યનું અને પ્રમાણભૂત ધાર્મિક પુસ્તક સૌ ધોઈને સહેજાઈથી મળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો સરચાના દૂરીયોનો ધરાદો છે. આ ધરાદા મુજબ તાત્કાલિકમા નીચેના પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યાં છે.

અન્ય પ્રકાશનો

૧-૪ શ્રીમત્ શકરાચાર્યનાં પુસ્તકો

૧ શતશ્લોકી ને બીજા ચાર રતો ૦-૧૨

ઉપનિષદો

૯ એકાદશ ઉપનિષદ	૨-૮
૧૦ શુક્રારણ્યક ઉપનિષદ	૧-૮
૧૧ સો ઉપનિષદો	૪-૦

શુકરાનના બાણીના પ્રાચીન કવિઓ તથા લેખકોના પ્રકાશનો સબધમા પણ થોડા પ્રયત્ન કરીને નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે —

૧ અખાની વાણી	૩-૦
૨ શીરા ને નરસિંહ	૦-૧૨
૩ ગુજરાતની ગરબો	૧-૦
૪ દીવાને શાગર	૪-૮
૫ પરિચિત પદ્યગ્રંથ	૧-૧૨
૬ આખાહરણ	૦-૮

પ્રેમપત્ર

[ચોજન ૨]

લેખક :

ગોહેનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ચોજક :

શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેશાઈ

આ સંસ્થા તરફથી ગાંધીજીની સંમતિ સાથે 'શ્રી. વાલજીભાઈએ ચોજેલું' 'પ્રેમપત્ર [૧]' અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એમાં ગાંધીજી લખે છે: 'આ સાર હું વાંચી ગયો છું. સાર છતાં ખૂબી એ છે કે તેમાં મને કંઈ અપૂરાપણું લાગતું નથી.' ગાંધીજીનું આત્મ પ્રમાણપત્ર પ્રેમવનાર શ્રી. વાલજીભાઈ તરફથી સંસ્થાને અને 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આ ખીજ પ્રસાદી મળે છે તે ખરેખર સદ્સામ્યની નિશાની છે.

શ્રી. વાલજીભાઈ, વર્ષો સુધી ગાંધીજીના અતિવાસી રહ્યા છે. ગાંધીજીના જીવનને અને વિચારને જાણનાર તથા અપનાર જે થોડાક વિદ્વાનો છે, તેમાં શ્રી. વાલજીભાઈનું માનમર્યું સ્થાન છે. તેઓ પ્રખર પરિત છતાં સાચોના સાગરમાંથી સામાન્ય જનસમૂહ માટે ગાગર ભરી લાવે છે. એમણે જ લખ્યું છે: 'ગાંધીજીનું લખાણ સાગર છે, એ સાગરમાંથી આ મારી ગાગર મેં ભરી છે. એનું જીવનજળ કોઈ પાઠકને લાવશે તો ખીજ ગાગર પણ ભરાશે.'

અમને તો પૂરી અજ્ઞા છે કે આ જીવનજળ સમગ્ર માનવજાતને આરોગ્યનું દાન કરનાર ને વિવિધ તાપને હરનાર છે. શ્રી. વાલજીભાઈએ ગુજરાતના આમસમુદાય ઉપર અફેખર ઉપકાર કર્યો છે.

'અખંડ આનંદ'ના પ્રથમ અંક ગાંધીજીની જીવનકથાનાં પાનાંથી શરૂ થાય છે જે શુભ ચિહ્ન છે. આજના તરત જગતને શાંતિના સંદેશ આપનાર અને પ્રેમના પત્ર ખતાવનાર ગાંધીજીની જીવનકથાનાં આ પાનાં એમની સંમતિથી જ લખાયેલાં છે. 'નવજીવન દ્રષ્ટ'ના સંચાલકોએ સંસ્થાને આ પ્રસિદ્ધ કરવાની રત્ન આપીને ઉપકાર કર્યો છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાંચકો એમાંથી પ્રકાર અને પ્રેરણા મેળવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

[ગાંધીજીની આત્મકથા]

૧

[માતપિતા]

....મારા દાદા....ઉત્તમચંદ અથવા આતા ગાંધી ટેકીલા હશે એમ લાગે છે. તેમને રાજખટપટને લીધે પોરબંદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમાં આશ્રય લીધેલા. તેમણે નવાજસાહેબને સલામ ડાગે હાથે કરી. કોઈએ આ દેખાતા અવિનયનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો: 'જમણો હાથ તો પોરબંદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે.'

[આતા ગાંધીના] પાંચમા [દીકરા] કરમચંદ અથવા કબા ગાંધી....તે મારા પિતાશ્રી. પોરબંદરનું કારભારું છોડ્યા પછી

પોતે રાજસ્થાનિક કોર્ટમાં સમાસદ હતા. પછી રાજકોટમાં અને થોડો સમય વાંકાનેરમાં દીવાન હતા.

કબા ગાંધીને....છેલ્લાં [પત્ની] પૂતળીબાઈથી એક દીકરી ને ત્રણ દીકરા [યયા]. તેમાંનો છેલ્લો હું. પિતા કુટુંબપ્રેમી, સત્યપ્રિય, શૂરા, ઉદાર પણ ક્રોધી હતા. કંઈક વિષયને વિષે વ્યાસક્ત પણ હશે.... તે લાંચથી દૂર ભાગતા, તેથી શુદ્ધ ન્યાય આપતા એવી....વાયકા હતી....એક વેળા કોઈ પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટના ઠાકારસાહેબનું અપમાન કરેલું તેની સામે તે યથેલા. સાહેબ ગુસ્સે થયા, કબા

ગાંધીને માફી માગવા ફરમાવ્યું. તેમણે માફી માગવાની ના પાડી તેથી થોડા કલાક હાજતમાં પણ રહેલા છતાં તે ન ડગ્યા, તેથી અને સાહેબે તેમને છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો.

પિતામ્નીએ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો લેખ કરી નહેનો રાખ્યો.

પિતાની કેળવણી કેવળ અનુભવની હતી છતાં વ્યવહારજ્ઞાન એવા જિંદગી પ્રકારનું હતું કે ગ્રીણામા ગ્રીણા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં કે હજાર માણસોની પાસે હામ લેવામાં તેમને સુરક્ષી ન આવતી. ધાર્મિક કેળવણી નહિ જેવી હતી, પણ કયા વગેરે સાંભળીને જે ધર્મજ્ઞાન અસમ્યક્ હિંદુઓને સહેજે મળી રહે છે તે તેમને હતું છેવટના વર્ષમાં તેમણે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો હતો અને રાજ થોડા શ્લોકો પૂજાને સમયે જાણે સ્વરે પાઠ કરી જતા.

માતા સાધ્વી સ્ત્રી હતી એવી મારા ઉપર છાપ રહેલી છે તે બહુ ભાવિક હતી પૂજાપાઠ વિના કદી ન જમે હવેલીએ હમેશાં જાય હુ સમજણો થયો સારથી તેણે કદી આતુર્ભાસ છોડ્યા હોય એવું મને સ્મરણ નથી કંઈમાં કંઈ મનો તે આદરતી અને નિર્વિદે પૂરાં કરતી લીધેલાં વ્રત માફી પડે તો પણ ન જ છોડે આતુર્ભાસમાં એકટાણું કરવાં એ તો તેને સામાન્ય વાત હતી એક આતુર્ભાસમાં તેણે ધારણાં-પારણાં કરેલાં જેવણુ સામઠા ઉપવાસ એ એને મન નહીં વાત હતી એક આતુર્ભાસમાં તેણે એવું વ્રત હતું કે સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યા પછી જ જમાય [એટલે] અમે વાદળ સામું જેઈ રહીએ

કે ક્યારે સૂર્ય દેખાય ને ક્યારે મા જમે એવા દિવસો યાદ છે કે ક્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ને 'આ, બા, સૂરજ દેખાયો,' કહીએ, પણ બા ઉતાવળી ઉતાવળી આવેલાં તો સૂરજ સાગી જાય 'કઈ નહિ, આજ નસીબમાં ખાવાનું નહિ હોય,' કહી પાછી જાય, ને કામમાં ગૂંથાઈ જાય.

માતા વ્યવહારકુશળ હતી દરબારી ખાંધી વાતો બધે રણવાસમાં તેની બુદ્ધિનો આંક ઠીક મુકાતો હું બાળક કોઈ કોઈ કોઈ વેળા મને મા દરબારગઢમાં સાથે લઈ જતી ખામાસાહેબની સાથે થતા સવારો મને કેટલાક હજી યાદ છે.

આ માતાપિતાને ત્યાં હુ સતત ૧૯૨૫ના બાદરવા વડે ૧૯૨૬ દિવસે, એટલે સને ૧૯૨૬ના ઓગોસ્ટની રજી તારીખે, પોરબદર અથવા સુદામાપુરીમાં જન્મ પામ્યો.

બચપણ પોરબદરમાં જ ગયું કોઈ નિશાળમાં મને મૂકવામાં આવેલો, [ત્યાં] સુરક્ષીથી થોડા પાડા શીખેલો.

૨

બચપણ

પોરબદરથી પિતાશ્રી રાજકોટ ગયા ત્યારે મારી ઉમ્મર સાનેક વર્ષની હશે રાજકોટની ગામઠી શાળામાં મને મૂકવામાં આવ્યો. [ત્યાંથી] પરાની નિશાળમાં ને ત્યાંથી હાઈસ્કૂલમાં. ત્યાં લગી મેં કોઈ પણ વેળા સિસ્ટકોને છેતર્યાનું મને સ્મરણ નથી, નથી કોઈ મિત્રો કર્યાનું સ્મરણ. હુ અતિશય શરમાળ છોકરો હતો.

હાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષના એક

ખતાવ નોંધવા યોગ્ય છે....ઈન્સ્પેક્ટર બ્રહ્મસ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે....છોકરાઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા, તેમાં એક શબ્દ 'ઠટલ' હતો. તેની જોડણી મેં ખોટી લખી. માસ્તરે મને પોતાના ખૂટની અણી મારી ચેતવ્યો, પણ હું શાનો ચેતુ? મને એમ ભાસી ન શક્યું કે માસ્તર મને સામેના છોકરાની પાટીમાં જોઈ લઈ જોડણી સુધારવાનું કહે. માસ્તર તો અમે એકબીજામાંથી ચોરી ન કરીએ એ જોતા હતા એવું મેં માનેલું. બધાના પાંચે શબ્દ ખરા પડ્યા ને એકલો હું ઠોઠ થયો. મારી 'મૂર્ખાઈ' મને માસ્તરે પાછળથી સમજાવી, પણ મારા મન ઉપર તે સમજૂતીની કશી અસર ન થઈ. મને બીજા છોકરાઓમાંથી ચોરી કરતાં કદી ન આવડ્યું.....

બીજા બે ખતાવ મને યાદ રહ્યા છે. ....પિતાશ્રીએ ખરીદેલું એક પુસ્તક મારી નજરે ચડ્યું. એ 'શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક.' ....તે હું અતિશય રસપૂર્વક વાંચી ગયો. એ જ દિવસોમાં કાચમાં ચિત્ર દેખાડનારા.... પાસેથી શ્રવણ માતપિતાને કાવડમાં બેસાડી યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દશ્ય પણ મેં જોયું. ખન્ને વસ્તુની મારા ઉપર જોડી છાપ પડી. મારે પણ શ્રવણ જવા ચું એમ મનમાં થાય. શ્રવણના મૃત્યુસમયનો તેનાં માતપિતાનો વિલાપ હજી યાદ છે. એ લલિત છંદ મેં તો વાજમાંથી ઉતાર્યો.

[ખીજું મેં હરિશ્ચંદ્રનું નાટક જોયું.] એ ફરી ફરી જોવાનું મન થાય. એમ ચારંચાર જવા તો ડોણ દે? પણ મારા મનમાં એ નાટક સેંકડો વખત રજવ્યું હશે. હરિશ્ચંદ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. એના જેવા

સત્યવાદી બધાં કાં ન થાય?—એ ધૂન ચાલી. હરિશ્ચંદ્રના ઉપર પડેલી તેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ ખરું સત્ય.

૩

બાળવિવાહ

....૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે મારા વિવાહ થયા એની નોંધ લેતાં અઠળામણ થાય છે. આજે મારી નજર આગળ ખાર તેર વર્ષનાં બાળકો પડ્યાં છે તેમને જોઈ હું ને મારા વિવાહનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે, મને મારા ઉપર દયા છૂટે છે, અને બાળકોને મારા જેવી દુર્દશામાંથી બચાવે સારુ મુખારકબાદી આપવાની ઇચ્છા થાય છે. [બાળ]વિવાહના સમર્થનમાં એક પણ નૈતિક દલીલ મને નથી સૂઝી શકતી....

[મારા ભેળા જ જના વિવાહ ઉઠેલવાના હતા તે મારા મોટા ભાઈને તથા મને] રાજકોટથી પોરબંદર લઈ જવામાં આવ્યા.

પિતાશ્રી દીવાન છતાં નોકર. વળી રાજપ્રિય, એટલે વધારે પરાધીન. ઠાકોરસાહેબ છેલ્લી ઘડી સુધી જવા ન દે. છેવટે....જવા દીધા ત્યારે ખાસ ટપ્પા ગોઠવ્યા અને બે જ દિવસ અગાઉ મોકલ્યા. પણ—પણ ફેવે ખીજું જ ધારેલું. રાજકોટથી પોરબંદર ૬૦ ગાઉ છે. ગોડાવાટે પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો. પિતાજી ત્રણ દિવસમાં આવ્યા. છેલ્લી મજલમાં ટંગો લધો વળ્યો. પિતાજીને સખ્ત વાગ્યું. વિવાહમાંથી તેમનો અને અમારો અર્ધો રસ ગયો. પણ વિવાહ તો થયા જ. ....

વરવહુ ત્યારથી જ સાથે રહેતાં થયાં
ધીમે ધીમે એકબીજાને ઓળખતાં
થયાં, બોલતાં થયાં. અમે બને સરખી
ઉમરનાં છીએ. મેં તો ધણીપણ આદ્યું.

૪

ધણીપણું

જે મારે એકપત્નીવત પાળતુ
જોઈએ તો પત્નીએ એકપતિવત પાળતુ
જોઈએ, આ વિચારથી હું અદેખો ધણી
બન્યો. 'પાળતુ જોઈએ' માંથી 'પણાવતુ
જોઈએ' એ વિચાર ઉપર આવ્યો, અને
પણાવતુ જોઈએ તો મારે ઘોઘી રાખવી
જોઈએ. મારી સ્ત્રી હમેશાં મ્યા બચ છે
એ મારે બાલુવુ જ જોઈએ, તેથી મારી
રજા વિના ક્યાંયે જવાય જ નહિ આ
વસ્તુ અમારી વચ્ચે કુખક ઝપડાતુ મૂળ
યઈ પડી રજા વિના ક્યાંયે ન જવાય એ
તો કેદ જ યઈ પણ ઠરતુરબાઈ એવી કેદ
સહન કરે એમ હતી જ નહિ ઇચ્છા થાય
ત્યાં જરૂર મને પૂછ્યા વિના બચ બાએ
જે છૂટ લીધી તેને હું નિર્દોષ માતુ છું એક
બાળા જેના મનમા પાપ નથી એ દેવદર્શને
જવા ઉપર કે કોઈને મળવા જવા ઉપર
દાખ કેમ સહન કરે? જો હું તેના ઉપર
દાખ મુકું તો તે મારા ઉપર કાં ન મૂકે?
આ તો હવે સમજાય છે

પણ વાંચનાર એમ ન માને કે અમારા
ધર સમારમા ક્યાંયે મીઠાશ નહોતી મારી
વહતાતુ મૂળ પ્રેમમાં હતું હું બાલુ, તે
મણે અને અમે બને એક બીજામા
ઓતપ્રોત રહીએ એ બાવના હતી. બાને
એ બાવના હતી એવું મને બાન નથી તે

નિરક્ષર હતી. તેને પોતાના અજ્ઞાનનો
અસતોષ નહોતો. તેને મણાવવાની
મને ઘણી હોંશ હતી પણ મારી
વિષયવાસના અને મણાવવા ક્યાંથી કે?
એક તો મારે પરાણે મણાવતુ રહ્યું, તે પણ
રાત્રે એકાંતે જ યઈ સહે વડીલોના દેખતાં
તો સ્ત્રીના મણી જોવાય જ નહિ, વાત તો
ચાય જ શાની? કાઠિયાવાડમાં લાજ
કાઢવાનો નકામો અને જગલ્લી રિવાજ
સારે હતો, આજે પણ છે તેથી
જુવાનીમાં મેં મણાવવાના પ્રયત્નો કર્યા
તે બધા લગભગ નિષ્ફળ ગયા જ્યારે હું
વિષયની જીવમાથી બચ્યો ત્યારે તો હું
બહાર જીવનમા ઝપડાવી ચૂક્યો હતો,
એટલે બહુ વખત આપી શકું એવી મારી
સ્થિતિ નહોતી રહી.. પણ એ મારે પ્રેમ
વિષયવાસનાથી દૂષિત ન હોત તો આજે
બા વિદુષી સ્ત્રી હોત શુદ્ધ પ્રેમને
કઈ જ અશક્ય નથી

હું મારી સ્ત્રી પરવે વિષયાસક્ત
હોતો આ આસક્તિની જ સાથે જો
મારામાં કર્તવ્યપરાયણતા ન હોત તો
રાગથી પીડાઈ મૃત્યુને વશ થયો હોત,
અથવા જગતમાં વૃથા જીવતો હોત
[આ કર્તવ્યપરાયણતાથી હું પ્રભાણુમાં
બચી ગયો આમ બચવાતું] બીજું પણ
એક [કારણ] નોંધવા જેવું છે જેની
નિંદા સાચી હોય તેને પ્રશ્ન જ ઉગારી લે
છે હિંદુ સંસારમાં. બાળક વરવહુને
માખાપ લામો વખત સાથે રહેવા દેતાં
નથી એટલે ૧૩ થી ૧૬ વર્ષની ઉમર
દરમિયાન અમે છૂટક છૂટક મળી ત્રણ
વર્ષથી વધારે કાળ સાથે નહિ રહ્યાં

હોઈએ. પછી ૧૮ વર્ષની ઉમ્મરે તો હું વિલાયત ગયો, એટલે એ સુંદર ને લાંબો વિયોગ આંચો. વિલાયતથી આવીને પણ સાથે તો હજેક માસ જ રહ્યાં હોઈયું, તેટલામાં વળી દક્ષિણ આફ્રિકાનું તેડું આંચું. દરમ્યાન હું સારી પેઠે જગત યથો હતો.

૫

હોઈસ્કૂલમાં

....વિવાહનું પરિણામ એ આંચું કે [મારું] એક વર્ષ નકામું ગયું....[પણ] મારો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો. ....પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણમાં અતુકમે ચાર રૂપિયા ને દશ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી. એ વૃત્તિઓ જ સોરઠ પ્રાંતના હોય તેમાં પહેલું પદ ભોગવે તેને સારુ હતી. પચાસેક....ના વર્ગમાં તે કાળે સોરઠના વિદ્યાર્થી કેટલા હોય ?

....મારા વર્તન વિષે મને બહુ ચીવટ હતી. વર્તનમાં ખોડ આવે તો મને રડવું જ આવે. શિક્ષકને ઠપકા આપવો પડે એવું મારે હાથે કંઈ પણ થાય અથવા શિક્ષકને તેવું ભાસે એ મને અસહ્ય થઈ પડે.

[હું સાતમા ધોરણમાં હતો ત્યારે] દોરાબજી એલજી ગીમી હેડમાસ્ટર હતા. ....તેમણે ઉપકા ધોરણના વિદ્યાર્થી-ઓને સારુ ઠસરત-ક્રિકેટ ફ્રજિયાત કર્યો હતો. મને તેનો અણગમો હતો. ....ફ્રજ પડી તે પહેલાં હું [ઠસરત]માં ગયો જ નહોતો. ....

છતાં ઠસરતમાં ન જવાથી મને

નુકસાન ન થયું. ....તેનું કારણ એ, કે પ્રુસ્ટકમાં ખુલ્લી હવા ખાવા ફરવા જવાની ભલામણ વાંચેલી તે મને ગમેલી, ને તેથી ફરવા જવાની ટેવ મને પડી હતી. ....ફ્રજ એ પણ વ્યાયામ તો છે જ, તેથી મારું શરીર ઠસાયેલું બન્યું.

[ઠસરતના] અણગમાનું [એક] કારણ પિતાજીની સેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતું. નિશાળ બંધ થાય કે તરત ઘેર પહોંચી સેવામાં પડી જતો. ઠસરત ફ્રજિયાત થઈ ત્યારે આ સેવામાં વિદ્ય પડ્યું. પિતાજીની સેવા કરવાને ખતર ઠસરતની માફી મળવી જોઈએ એવી વિનંતિ કરી. પણ ગીમીસાહેબ શાના માફી આપે ?

એક શનિવારે નિશાળ સંવારની હતી. સાંજે ૪ વાગ્યે ઠસરતમાં જવાનું હતું. મારી પાસે ઘડિયાળ નહોતી. આકાશમાં વાદળોં હતાં, તેથી....હું છેતરાયો. ઠસરતમાં પહોંચું ત્યાં તો બધા જતા રહ્યા હતા. બીજા દિવસે ગીમીસાહેબે [ગેરહાજરીનું] કારણ પૂછ્યું. મેં તો જ હતું તે કારણ બતાવ્યું. તેમણે તે સાંચું ન માન્યું ને મારો એક આનો....દંડ થયો. હું ખોટો ઠર્યો ! મને અતિશય દુઃખ થયું. ‘હું ખોટો નથી’ એ કેમ સિદ્ધ કરું ? કશો ઉપાય ન રહ્યો. મનમાં ને મનમાં સમસમી રહ્યો. રોયો. સમજ્યો કે સાચું બોલનારે કે સાચું કરનારે ગાફેલપણ ન રહેવું જોઈએ. આવી ગફેલત મારા ભણતરના સમયમાં આ પહેલી અને છેલ્લી હતી. મને ઝાંખું રમરણ છે કે છેવટે હું એ દંડ માફ કરાવી શક્યો હતો.

ઠસરતમાથી તો સુકિત મેળવી જ.
પિતાશ્રીનો કાગળ હેડમાસ્તરને
મળવાથી સુકિત મળી

એક બૂલની સગ હું આજ સગી
ભોગેવી રહ્યો છું બહુતરમાં અક્ષર સારા
લખવાની જરૂર નથી એવો ખોટો ખ્યાલ
મારામાં છેક વિદ્યાયત ગયો ત્યાં સુધી
રહ્યો પછી [ખીજના] મોતીના દાણા
જેવા અક્ષર બેયા ત્યારે હું પરતાયો
મેં બેપુ કે નહારા અક્ષર એ અધૂરી
કળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ.
પાછળથી અક્ષર સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો,
પણ પાંદે ઘડે કઈ કાંઠા ચડે :

સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું
આવરણક અગ છે તેને સારુ ચિત્રકળા
શીખવી જોઈએ ખાળકોને ચિત્રકળા
પ્રથમ શીખવવી જોઈએ જેમ પક્ષીઓ,
વસ્તુઓ વગેરેને જોઈ ખાળક તેને યાદ
રાખી સહેજે ઓળખે છે તેમ જ અક્ષર
ઓળખતાં શીખે, ને બ્યારે ચિત્રકળા
શીખી ચિત્રો કાઢતાં શીખે ત્યારે અક્ષર
કાઢતાં શીખે તો તેના અક્ષર છાપેલ
જેવા થાય

આ કાળનું વિદ્યાભ્યાસનું [એક]
સ્મરણ નોંધવા લાયક છે સંસ્કૃતશિક્ષક
સખ્ત હતા કારસી શીખવનાર મોસવી
નરમ હતા વિદ્યાર્થીઓ વાત કરે કે કારસી
તો બહુ સહેલું છે તે સામળી હું લોભાયો
ને એક દિવસ કારસીના વર્ગમાં જઈ બેઠો.
સંસ્કૃતશિક્ષકે મને બોલાવ્યો, ને કહ્યું
'તું કાનો દીકરો છે એ તો સમજ તારા
ધર્મની બાપા તું નહિ શીખે' તને મુરદેહી
હોય તે મને બતાવ હુ તો બધા વિદ્યાર્થીઓને

સરસ સંસ્કૃત શીખવવા ઇચ્છુ છું આગળ
જતાં તો તેમાં રસના ઘૂંટડા પીવાના છે.
તારે એમ હારવું ન જોઈએ તું ફરી
મારા વર્ગમાં બેસ' હું શિક્ષકના પ્રેમની
અવગણના ન કરી શક્યો આજે મારો
આત્મા કૃષ્ણારાધર માસ્તરનો ઉપકાર માને
છે, કેમ કે પાછળથી હું સમજ્યો કે કાઈ
પણ હિન્દુ ખાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ
વિના ન જ રહેવું જોઈએ

ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાષા
ઉપરાંત હિન્દી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી
અને અંગ્રેજીને રથાન હોવું જોઈએ ભાષાની
સખ્યાથી કાઈ ન કરે હિન્દી, ગુજરાતી,
સંસ્કૃત એક ભાષામાં ગણી શકાય તેમ જ
ફારસી ને અરબી એક ગણાય

૬

દુઃખદ પ્રસંગ-૧

[મારા વચેટ બાઈના એક મિત્રનો
સગ મેં કર્યો હતો] મારાં માતૃશ્રી, મોટા
બાઈ ને પત્ની ત્રણેને એ સગ કડવો લાગતો
હતો પણ મેં કહ્યું 'મારો તેની સાથેનો
સખધ કેવળ તેને સુધારવા ખાતર છે
તમે મારે વિષે નિર્ભય રહો '

મારી ગણતરી બરાબર નહોતી એમ
હું પાછળથી જોઈ શક્યો સુધારો કરવા
સારુ પણ માણસે ઊંડા પાણીમાં ઊતરવું
નહિ જોઈએ જને સુધારવા છે તેની સાથે
મિત્રતા હોય નહિ મિત્રતામાં અદ્વૈતભાવના
હોય એવી મિત્રતા જગતમાં કતચિત જ
જેવામાં આવે છે મિત્રતા સગ્ગા શુભવાળા
વચ્ચે શોભે ને નમે મિત્રો એકબીજાની
ઉપર અસર પાડ્યા વિના ન જ રહે એટલે

મિત્રતામાં સુધારાને અવકાશ બહુ ઓછો હોય છે. ....અંગત મિત્રતા અનિષ્ટ છે, કેમ કે મનુષ્ય દોષને ઝટ ગ્રહણ કરે છે. ગુણ ગ્રહણ કરવાને સારુ પ્રયાસ કરવો પડે છે. જને ઈશ્વરની મિત્રતા જોઈએ તેણે એકાદી રહેવું, અથવા આખા જગતની સાથે મૈત્રી કરવી ધટે છે.

આ મિત્રે મને કહ્યું: 'આપણે માંસાહાર નથી કરતા તેથી આપણે નમાદી પ્રજા છીએ. અંગ્રેજ આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેવું કારણ તેમનો માંસાહાર છે. .... આપણા શિક્ષકો તે ખાય છે, આટલા નામાકિત માણસો ખાય છે, ...તમારે પણ ખાવું જ જોઈએ.'

....હું પીગળ્યો. માંસાહાર સારી વસ્તુ છે, તેથી હું બળવાન ને હિંમતવાન થઈશ, કેશ આપ્પો માંસાહાર કરે તો અંગ્રેજોને હરાવી શકાય એમ હું માનતો થયો.

માંસાહારનો આરંભ કરવાનો દિવસ સુકરર થયો.

માતપિતાનો હું પરમભક્ત. તેઓ મારા માંસાહારની વાત જાણે તો તેમનું તો વણ મોતે તત્કાળ મૃત્યુ જ નીપજ એમ હું માનનારો. સત્યનો જાણે અજાણે સેવક તો હું હતો જ. માંસાહાર કરતાં માતપિતાને છેતરવાનું રહેશે એ જ્ઞાન મને તે વેળા નહોતું એમ હું ન કહી શકું.

પણ મારે તો બળવાન થવું હતું, બીજને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને પછી અંગ્રેજોને હરાવી હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. ....આ સુધારાની ધગશમાં હું જાન ભૂલ્યો.

આમ એક વર્ષ વીત્યું હશે અને....પાંચ છ વાર માંસ ખાવા મળ્યું હશે. ....આવું ખાણું ખાવામાં આવે ત્યારે ત્યારે ઘેર જમવાનું તો ન જ બને. માતા જમવા બોલાવે ત્યારે, 'આજ ભૂખ નથી, પરંતુ નથી,' એવાં બહાનાં કાઢવાં પડે. આમ કહેતાં કરેક વેળા મને ભારે આઘાત પડેાંયતો. આ જુદું, તેય માની સામે! વળી જે માતપિતા જાણે....તો તો તેમના પર વીજળી જ પડે. આ ખાલો મારું દૃઢ્ય દારી ખાતા હતા. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો: 'માંસ ખાવું આવશ્યક છે,....પણ માતપિતાને છેતરવાં એ માંસ ન ખાવા કરતાંયે ખરાબ છે. તેથી માતપિતાના જીવતાં માંસ ન ખવાય.' આ નિશ્ચય મેં મિત્રને જણાવી દીધો ને ત્યારથી માંસાહાર છૂટ્યો તે છૂટ્યો જ.....

૭

દુઃખદ પ્રસંગ-૨

તે જ સંગને લઈને હું વ્યભિચારમાં પણ પડત. એક વેળા મને આ ભાઈ વેશ્યાવાડે લઈ ગયા. ત્યાં એક બાઈના મકાનમાં મને યોગ્ય સૂચના આપીને મોકલ્યો. ....

હું મકાનમાં પુરાયો તો ખરો, પણ જને ઈશ્વર ઉગારવા ઇચ્છે તે પડવા ઇચ્છતો છતો પવિત્ર રહી શકે છે. આ ટાટડીમાં હું તો આંધળો જ થઈ ગયો. મને ગોણવાનું જ્ઞાન ન રહ્યું. શરમનો માર્યો સ્તબ્ધ થઈ એ બાઈની પાસે ખાટના ઉપર ગેડો, પણ ગોલી જ ન શક્યો. બાઈ ગુસ્સે થઈને મને બેચાર 'ચોપડી'ને દરવાજે જ બતાવ્યો.

તે વેળા તો મારી મરદાનગીને લાંછત લાગ્યું એમ મને થયું, ને ધરતી મારમ દે તો તેમાં પેસી જવા ઇચ્છ્યું પણ આમ ઊગર્યાને સારુ મેં ઈશ્વરનો સદાય પાડ માન્યો છે

આ જ મિત્રની વાતો માનીને મેં મારી પત્નીને કેટલુંક દુઃખ દીધું છે તે હિસાબે સારુ મેં મને કદી માફી નથી આપી એવાં દુઃખો હિંદુ સ્ત્રી જ સાંપતી હશે અને તેથી મેં હમેશાં સ્ત્રીને સહન-શીલતાની મુતિરૂપે કદંપી છે [પત્ની ઉપરના] વહેમનો સવયા નાશ તો ન્યારે મને અહિંસાનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયું ત્યારે જ થયો. એટલે કે ન્યારે હું પ્રભચર્યનો મહિમા સમજ્યો, ને સમજ્યો કે પત્ની પતિની દાંસી નથી પણ સહધર્મચારિણી છે, ખતે એકબીજાનાં સુખદુઃખનાં સરખા ભાગીદાર છે, ને ઈટલી સ્વતંત્રતા સારુ નકાર કરવાની પતિને છે તેટલી જ સ્ત્રીને છે

૮

ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો. મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને ધુમાડા કાઢતા જોઈ અમને પણ કુકવાની ઇચ્છા થઈ પૈસા તો ગાઠે ન મળે, એટલે કાકા બીડીનાં ફૂંકાં ફેંદી દે તે ચોરવાનું શરૂ કર્યું પણ ફૂંકાં હર વખતે ન મળે એટલે ચાકરની ગાઠે એચાર દોકડા હોય તેમથી એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે બીડી

ખરીદતા થયા. પણ અમને સતોષ ન થયો. વડીલોની આજ્ઞા વિના કઈ જ ન ચાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે તો આપવાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો

અમે સાંભળ્યું કે ધતૂરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો યૃત્યુ નીપજે અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સદ્યાનો સમય શોધ્યો. દેદારજીને મદિરે દીપભાગમાં ધી ચડાવ્યું, દર્શન કર્યો, ને એકાંત શોધી પણ એર ખાવાની હિંમત ન આવે મોતથી ડર્યાં અને રામજીને મદિરે જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું એવો ઠરાવ કર્યો

આપવાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપવાત કરવો સહેલો નથી આથી ન્યારે કાઈ આપવાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ આશ્રી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દસ થતી જ નથી એમ કહું તો આવે

[આ પછી અમે] બીડી ફૂંકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા. એ ટેવ જગલી, ગદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. જ આગાહીના ડબ્બામાં બીડી ફૂંકાતી હોય ત્યાં બેસતું મને ભારે થઈ પડે છે, ને તેના ધુમાડાથી હું ગૂળગાઈ જાઉં છું

[બીજી] એક ચોરી મારાથી [થઈ] તેને હું વધારે ગંભીર ગણું છું. આ ચોરી મારા સાઈના સોનાના કડાના કડકડાની હતી તેમણે પચીસેક રૂપિયાનું કરજ કર્યું હતું, [તે કહું કાપીને ફેંડ્યું]. પણ મારે સારુ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. પિતાજી પાસે કબૂલ પણ કરી

હેવું એઈએ એમ લાગ્યું. ....

છેવટે ચિઠ્ઠી લખીને દોષ કબૂલ કરવો ને માફી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિઠ્ઠી લખીને....ધૂજતે હાથે.... પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. ....તેમણે ચિઠ્ઠી વાંચી. આખ- માંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં, ચિઠ્ઠી ભીંજઈ. તેમણે ફાણવાર આખ મીચી ચિઠ્ઠી ફાંટી નાંખી, ને પોતે વાંચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રહ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. ....એ મોતીબિંદુના પ્રેમખાણે મને વીધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. ....

‘રામખાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે.’

મારે સારુ આ અહિંસાનો પદાર્થ પાઠ હતો. ....આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કાને અક્ષિત રાખે ! એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

....જે માણસ અધિકારી આગળ સ્વેચ્છાએ પોતાના દોષનો નિખાલસપણે ને ફરી કઠી તે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

૯

પિતાજીનું મૃત્યુ ને મારી નામોશી

....પિતાજી તદ્દન આટલાવશ હતા. ....મારું કામ ‘નર્સ’નું હતું; એમનો ઘા ધોવો, તેમાં દવા નાખવી, મલમ....લગાડવા, તેમને દવા આપવી અને ઘેર દવા તૈયાર કરવાની. હોય ત્યારે તે તૈયાર કરવી એ

મારું ખાસ કામ હતું. રાત્રિએ હમેશાં તેમના પગ ચાંપવા અને રજા આપે ત્યારે અથવા તો એ જાંઘી ગયા હોય ત્યારે મારે સૂઈ જવું એવો નિયમ હતો. મને આ સેવા અતિશય પ્રિય હતી.

દરેક રાત્રિએ જો કે હું પિતાજીની પગચાંપી તો કરતો, છતાં સાથે સાથે મન શયનગૃહ તરફ દોડ્યા કરતું. ....જ્યારે સેવામાંથી છૂટી મળતી ત્યારે હું રાજ થતો અને પિતાજીને પગે લાગીને સીધા શયનગૃહમાં આદર્યો જતો. ....

અવસાનની ઘોર રાત્રિ નજીક આવી. ....કોઈને એવું તો હતું જ નહિ કે આ રાત્રિ આખરની નીવડશે. ....રાતના ૧૧ થયા હશે. હું પગચાંપી કરી રહ્યો હતો. કાકાશ્રીએ કહ્યું, ‘તું જા, હવે હું બેસીશ.’ હું રાજ થયો. ને સીધા શયનગૃહમાં ગયો. [લાં] પાંચ....મિનિટ થઈ હશે તેટલામાં [નોકરે] કમાડ દોક્યું. મને ફાળ પડી. ‘જીક, ખાપુ બહુ બીમાર છે,’ નોકર કહે. ....

‘શું છે કહે તો ખરે ?’

‘ખાપુ ગુજરી ગયા.’

પિતાશ્રીએ સાત કરીને લખવાની સામગ્રી માગી, ને લખ્યું, ‘તૈયારી કરો.’ [પછી] હાથે ખાંધેલું માદળિયું તોડીને ફેંક્યું, સોનાની કંઠી હતી તે પણ તોડીને ફેંકી. એક ફાણમાં આત્મા જાડી ગયો.

હું બહુ ચરમાયો, દુઃખી થયો. હું સંમજ્યો કે જો હું ત્રિપથાન્ધ ન હોત તો આ છેવટની ધડીએ મારે નસીબે વિયોગ ન હોત અને હું પિતાજીના અંતની ધડીએ પગચાંપી કરતો હોત.

૧૦

ધર્મની ઝાંખી

મારા જન્મ વેશ્ય સપ્રદાયમાં, એટલે હવેલીએ જવાનું અને પણ તેને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ. હવેલીનો વેશવ મને ન ગમ્યો. હવેલીમા ચાલતી અનીતિની વાતો સાંભળતો તેથી તેને વિષે મન હંદાસ થઈ ગયું ત્યાથી મને કંઈજ ન મળ્યું.

પણ હવેલીમાંથી ન મળ્યું તે મારી હાઈ પાસેથી મળ્યું તેનો પ્રેમ મને આજે પણ યાદ છે હું જૂનપ્રેત આદિથી કર્મો તેનું આપવ રામનામ છે એમ રજાએ સમજાવ્યું. રામનામ આજે મારે સારુ અભાય શક્તિ છે તેનું કારણ હું રમાબાઈએ રાપેલું બીજ ગણું છું.

મારા એક કાકાના હીકરા[એ] અમ બે બાઈએને સારુ રામરસા શીખવતા[ની ગોઠવણ કરી] અમે તે પ્રાતઃકાળમાં રનાન પછી હમેશાં પઢી જવાનો નિયમ કર્યો.

પણ જે વસ્તુએ મારા મન ઉપર જીદી છાપ પાડી તે તો રામાયણનું પારાયણ હતી પોરબંદરમાં [પિતાશ્રી] રામજીના મંદિરમાં રાજ રાજે રામાયણ સાંભળતા. સમજાવનાર લીલેશ્વરના લાખા મહારાજ કરીને હતા. તેમને વિષે એમ કહેવાતું કે તેમને કોઈ નીકળ્યો હતો તેની દવા કરવાને બદલે તેમણે મહાદેવ ઉપરથી જીતરતાં બીલીપત કાઢિયેલ ભાગ ઉપર ખાંધા ને રામનામનો જપ આદર્યો અને તેમને કોઈ જડમૂળથી નાશ પામ્યો.

લાખા મહારાજનો કડ મીઠો હતો. પોતે... રસમાં લીન થઈ જતા ને શ્રોતાજનને.

લીન કરી મૂકતા આ શ્રવણ મારા રામાયણ પરના અત્યંત પ્રેમનો પાયો છે. આજે હું તુલસીરામાયણને શક્તિમાર્ગનો સર્વોત્તમ મથ ગણું છું.

રાજકોટમાં એકાદશીને દિવસે ભાગવત વચાપ, . પણ મટણ રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શક્યા આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત વાચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય.

રાજકોટમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે આદરભાવ રીખ્યો, કેમ કે માતૃપિતા હવેલીએ બપ, શિવાલયમાં બપ અને રામમંદિર પણ બપ અને અમને બધું બપ.

વળી પિતાજી પાસે જૈન [સાધુ] કાઈ હમેશાં આવે [પોતે] તેમને વહોગવે પણ ખરા ઉપરાત પિતાજીને ખુસહમાન અને પારસી મિત્રો હતા તે પોતપોતાના ધર્મની વાતો કરે અને પિતાજી સાંભળે [આમ] સર્વ ધર્મો પ્રત્યે મારામાં સમાનભાવ પેદા થયો.

ખ્રિસ્તીધર્મ માત્ર અપવાદમાં હતો. હાઈસ્કૂલને મૂળે વ્યાખ્યાન આપતા ખ્રિસ્તી હિન્દુ દેવતાઓની [નિન્દા] કરતા આ મને અસહ્ય લાગ્યું એ જ સમયે એક હિન્દુ ખ્રિસ્તી થયાનું સાંભળ્યું. ગામ-ચરો એ હતી કે [ત્યારે] તેને ગોમાંસ ખવરાવ્યું ને દારૂ પાયો, અને તે. દોટપાટલનું ને અથેણટોપી પહેરતા થયા. આ વાતોથી મને ત્રાસ પેદા થયો.

એક વસ્તુએ મનમાં જડ ધાલી આ જગત નીતિ ઉપર નમેલું છે નીતિમાનનો સમાવેશ સત્યમાં છે સત્ય તો શોધવું જ

રહ્યું. દિવસે દિવસે સત્યનો મહિમા-મારી નજર આગળ વધતો ગયો. સત્યની વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતી ગઈ ને હજી પામતી રહી છે.

વંળી એક છાપો પણ દૃઢ્યમાં ચાંટ્યો. અપકારનો ખદલો અપકાર નહિ પણ ઉપકાર જ હોઈ શકે એ વસ્તુ જિંદગીનું સૂત્ર બની ગઈ. .... અપકારીનું ભતું ઇચ્છવું ને કરવું એ મારો અનુરાગ થઈ પડ્યો; તેના અગણિત અખતરાઓ આઠવાળાં આ રહ્યો એ અમતકારી છાપો:

પાણી આપે ને પાંચ, ભટું ભોજન તો દીજ; આવી નમાવે શીખ, દંડવત્ કોડે ઢીજ. આપણુ ધાસે દામ, કામ મહોરોનું ઠરીએ; આપ ઉગારે પ્રાણુ તે તણા કુખમાં મરીએ. ગુણુકેડે તો ગુણુ દશગણુ મનવાયા ઠમેં કરી; મવગુણુકેડે જ ગુણુ કરે તે જગમાં જીત્યો સહી.

૧૧

વિલાયતની તૈયારી

સને ૧૮૮૭માં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. [પરીક્ષા અમદાવાદ આપી હતી.] રાજકોટથી અમદાવાદ એ મારી પહેલવહેલી એકલા કરેલી મુસાફરી.

ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં પહેલી ઠર્મ (સત્ર) પૂરી કરી ઘેર આવ્યો.

માવજી દવે આ રજના દિવસોમાં ઘેર આવ્યા. ....હું શામળદાસ કોલેજમાં હું એમ સાંભળી કહ્યું: 'જમાનો ખદલાયો છે, તમે કોઈ કબા ગાંધીની ગાદી સાચવવા માગો તો તે ભણતર વિતા નહિ મળે. .... તમારે [આ છોકરાને] વિલાયત મોકલવો

જોઈએ. કેવળરામ [માવજી દવેના દીકરા] કહે છે કે ત્યાં ભણતર સહેલું છે.' ....[પછી મારી તરફ જોઈ] મને પૂછ્યું: 'કેમ, તને વિલાયત જવું ગમે કે અહીં જ ભણ્યાં કરવું?'

મને તો ભાવતું હતું ને વેદે ખતાવ્યું. મેં કહ્યું: 'મને વિલાયત મોકલો તો તો બહુ જ સારું. ....ત્યાં હું 'દાકતરી' થઈ શીખી આવું તો?'

'દાકતર થઈને તું દીવાન નથી થવાનો. ....એટલે બેરિસ્ટર થવું એ જ ડહાપણ છે.'

હું તો હવાઈ કિલ્લા ખાંધવા મંડી ગયો. પણ પૈસાનું શું કરવું! ....વહીશ ભાઈ ને વિચાર સૂઝ્યો; 'પોરબંદર રાજ્ય ઉપર આપણો હક છે. લેલીસાહેબ એડમિનિસ્ટ્રેટર કદાચ રાજ્ય તરફથી તને થોડીઘણી મદદ કરે.'

હું પોરબંદર જવા તૈયાર થયો. તે કાળે રેલ નહોતી, ગાડામાર્ગ હતો. પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો. ....મેં ધોરાજી સુધીનું ગાડું કર્યું; ત્યાંથી એક દિવસ વહેલા પહોંચવાના ધરાદાથી બેઠ કર્યો.

પોરબંદર પહોંચ્યો. ....લેલીસાહેબને મળ્યો; એ કહે: 'બી. એ. થા પછી મને મળજે; હમણાં કંઈ મદદ ન આપાય.'

પોરબંદરથી. ....રાજકોટ આવી બધી વાત સંભળાવી. ....મેં મારી સ્ત્રીના ભાગનાં ઘરેણાં કાઢી તાખવાની સૂચના કરી. ....ભાઈએ ગમે તેમ કરી રૂપિયા પૂરા પાડવાનું બીડું ઝડપ્યું.

માતા કેમ સમજે? ....કોઈ કહે, જીવાનિયા વિલાયત જઈ વંદી જાય છે;

ઢાઈ કહે, તે માંસાહાર કરે છે, ઢાઈ કહે, દારૂ વિના ન જ ચાલે. મેં કહ્યું, 'એ ત્રણે વસ્તુથી હું બચીશ' .

માતા બોલી, 'મને તારો વિશ્વાસ છે પણ મારી તો અક્ષત નથી ચાલતી હું બેચરણ સ્વામીને પૂછીશ.' .

બેચરણ સ્વામી મોઢ વાણિયામાંથી જૈન સાધુ થયા હતા તે કહે 'હું એ છાકરા પાસે એ ત્રણે બાબતની બાધા લેવરાવીશ. પછી તેને જવા દેવામાં હરકત નહિ' તેમણે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી, અને મેં મોંસે, મદિરા અને સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. માતાએ આજ્ઞા આપી

વડીલોના આશીર્વાદ લઈ મુંબઈ જવા નીકળ્યો. મુંબઈની આ પહેલવહેલી સુસાદરી હતી વડીલ ભાઈ સાથે આવ્યા.

૧૨

નાત બહાર

દરમ્યાન [મુંબઈની મોઢ વાણિયાની] નાતમાં બળભળાટ ઊઠ્યો નાત બોલાવવામાં આવી. [ત્યાં શેઠ મને કહે:] 'નાત ધારે છે કે તે વિનાયક જવાનો વિચાર કર્યો છે તે બરાબર નથી. આપણા ધર્મમાં ફરિયો બોળગવાની મનાઈ છે, વળી વિલાયતમાં ધર્મ ન સચવાય એવું સાંભળીએ છીએ.'

મેં જવાબ આપ્યો. 'વિલાયત જવામાં સુદસ અધર્મ નથી. મારે તો ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ જ કરવો છે વળી જે વસ્તુઓનો આપને ભય છે તેનાથી દૂર રહેવાની મેં મારી માતૃશ્રી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે' .

અને શેઠ કહે. છાકરાને આજથી

નાત બહાર ગણવો જે તેને મદદ કરે કે વળાવવા બધ તેને નાત પૂછશે, ને તેનો ૧૧ રૂ દડ થશે'

મારા ઉપર આ ઠરાવની કઈ અસર ન થઈ, [અને] ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે મેં મુંબઈનું બન્દર છોડ્યું.

૧૩

આખરે વિલાયતમાં

મુંબઈ એ સુસાદરી પૂરી કરી સાઉથેમ્પ્ટન બદર ઉપર [જૂનાગઢવાળા ત્ર્યંબકરાય મજસુદાર અને હું] આવી પહોંચ્યા

મેં [હા પ્રાણજીવન] મહેતાની ઉપર સાઉથેમ્પ્ટનથી તાર કરેલો, [એટલે એ] આવ્યા તેમણે પ્રેમમય વિનોદ કર્યો

હા મહેતા હસતા બધ અને ઘણી વાતો સમજાવતા બધ ઢાઈની વસ્તુને ન અડકાય, જે પ્રશ્નો ઢાઈ જોડે બોળખાણુ યતાં હિન્દુસ્તાનમાં સહેજે પૂછી શકાય છે એવા પ્રશ્નો અહીં ન પૂછાય, વાતો કરતાં જીવો સાદ ન કઢાય, હિન્દુસ્તાનમાં [અંગ્રેજોની] સાથે વાત કરતાં 'સર' કહેવાનો રિવાજ છે એ અનાવશ્યક છે, 'સર' તો નોકર શેઠને અથવા ઉપરી અમલદારને કહે

૧૪

મારી પસંદગી

મારા ખોરાકનો પ્રશ્ન બહુ મોટો થઈ પડ્યો મીઠુંમસાલા વિનાનાં [શાક] ભાવે નહિ, ઘરઘણી ખાઈ મારે સારુ થુ રંધે' સવારે તો જાંઠમીલની ઘેસ થાય

એટલે કંઈક પેટ ભરાય, પણ ખપેરે અને સાંજ હમેશાં ભૂખો રહું. મિત્ર માંસાહાર કરવાનું રોજ સમજાવે....[પણ] હું એક ટળી બે ન થયો. છત્રીસ રોગનો હરનાર એક નવો જ મારી પાસે હતો. મિત્ર જમ મને સમજાવે તેમ મારી દૃઢતા વધે. રોજ ઈશ્વરની રક્ષા યાત્રું ને મને મળે. ઈશ્વર દાણ તે હું ન જાણું. પણ પેલી રંભાએ આપેલી શ્રદ્ધા પોતાનું કામ કરી રહી હતી. ....

હવે મને કોઈ કુટુંબમાં મૂકવો જોઈ એ એવો વિચાર ડા. મહેતા તથા ભાઈ દલાપતરામ શુક્લે કર્યો. ભાઈ શુક્લે વેસ્ટ કન્ટિનન્ટમાં એક એંગ્લોઈન્ડિયનનું ઘર શોધ્યું ને ત્યાં મને મૂક્યો. ....

હજી અભ્યાસ તો શરૂ નહોતો થયો, માંડ વર્તમાનપત્ર વાંચતો થયો હતો, એ પ્રતાપ ભાઈ શુક્લના હતા. ....

મેં તો બ્રમણ શરૂ કર્યું. ....મારે નિરામિષ એટલે કે અન્નાહાર આપનારં ભોજનગૃહ શોધવું હતું. ....હું રોજ ૧૦-૧૨ માર્દલ ચાહું. ....આમ ભટકતાં એક દિવસ હું ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ને 'વેન્નિટરિયન રેસ્ટરાં' (અન્નાહારી વીથી) એવું નામ વાંચ્યું. ....હર્ષધેલો હું અંદર [જઈ] તેના પહેલાં તો મેં દરવાજા પાસેની કાચની ખારીમાં વેચવાનાં પુસ્તકો જોયાં; તેમાં મેં હેત્રી સૉલ્ટનું 'અન્નાહારની હિમાયત [પદ્ધતિ]' નામનું પુસ્તક જોયું, તે એક શિલિંગ આપી ખરીદ્યું ને પછી જમવા બેઠો. વિલાયતમાં આવ્યા પછી પેટ ભરીને ખાવાનું પ્રથમ અહીં મળ્યું; ઈશ્વરે મારી ભૂખ ભાંગી.

સૉલ્ટનું પુસ્તક વાંચ્યું. મારા ઉપર

તેની છાપ સરસ પડી. [હવે] હું મરજિયાત એટલે વિચારથી અન્નાહારમાં માનતો થયો, [અને] બંતે અન્નાહારી રહી બીજને તેવા ખનાવવાનો લોભ લાગ્યો.

૧૫

‘સભ્ય’વેશે

સૉલ્ટના પુસ્તકે આહારના વિષય ઉપર વધારે વાંચવાની મારી [દુઝા] તીવ્ર કરી. મેં તો જટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તે ખરીદ્યાં ને વાંચ્યાં. તેમાં હાવર્ડ વિલ્કિન્સનું ‘આહારનીતિ’ [ધી એથિક્સ ઓફ ડાયેટ] અને ડા. એના કિંગ્સફોર્ડનું ‘આહારની ઉત્તમ રીત’ [ધી પર્ફેક્ટ વે ઇન ડાયેટ] પણ હતાં. વળી આરોગ્ય ઉપરના ડા. એલિન્સનના લેખો ઠીક મદદગાર નીવડ્યા. દવાને બંદલે દેવળ ખોરાકના ફેરફારથી જ દરદીને સારા કરવાની પદ્ધતિનું તે સમર્થન કરે છે. ....આ....વાચનનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારી જિંદગીમાં ખોરાકના અખતરાઓએ મહત્વનું સ્થાન લીધું, તેમાં પ્રથમ આરોગ્યની દૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન હતું. પાછળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિ સર્વોપરી બની. ....

....મેં નિશ્ચય કર્યો કે જંગલી નહિ રહું, સભ્યનાં લક્ષણ કેળવીશ ને બીજી રીતે સમાજમાં ભળવાને લાયક બની મારી અન્નાહારની ત્રિચિત્રતા ઢાંઢીશ.

મેં ‘સભ્યતા’ કેળવવાનો ગજ ઉપર-વટનો ને છીછરો માર્ગ લીધો. ....‘આખીં ને નેવી’ સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. ....બૉડ સ્ટ્રીટમાં ન્યાં શોખીન માણસોનાં કપડાં સિવાતાં ત્યાં સાંજનો પોશાક ઢસ પાઉંડમાં

દીવાસળી મૂકી ઠરાવ્યો. ભોળા દિલના વડીલ બાઈની માર્ફે સોનાનો અઢોડો બે ખીરામાં લટકાવાય તેવો મળાવ્યો.

ટાઈ બાધવાની કળા હાથ કરી દેશમાં તો અરીસો હન્તમતને દહાડે [એવા મળે] પણ અર્ધો તો મોટા અરીસાની સામે જોખા રહી ટાઈ બાંધવામાં અને 'વાળને પટિયાં પાડી સંથો પાડવામાં' દસેક મિનિટ [બધ] જ.

પણ આટલી ટાપટીપજ બસ નહોતી. સભ્ય પુરુષે નાચી બળવું જોઈએ, જોણે ફ્રેંચ ઠીકઠીક બળવું જોઈએ, વળી છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ [હું નાચના વર્ગમાં જોડાયો, તેના] ત્રણેક પાઉડ ભર્યા. વાયોલિન વગાડતા ગીચુ એટલે સૂર ને તાલની ગમ પડશે [એમ બણી ઉ પાઉડવું વાયોલિન લીધું] ને તેના શિક્ષણ સારું કર્કિ આપ્યા. ભાષણ શીખવા ત્રીજા શિક્ષકનું ધર શોધ્યું બેસતું 'સ્ટેડ' એલોમ્યુસનિસ્ટ' લીધું ..

આ બેલકાદેએ મારા કાનમાં ઘટ વગાડ્યો હું અગ્યો. મારે ક્યાં ઇંગ્લડમાં જન્માશે કાદવો છે ? [ભાષણ કરતાં શીખીને હું યુ કરીશ નાચીને સભ્ય કેમ બનીશ વાયોલિન તો દેશમાંય શીખાય] હું તો વિદ્યાર્થી છું, મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ. મારા સહવર્તનથી હું સભ્ય ગણાઉં તો ઠીક, નહિ તો મારે એ લોભ છોડવો જોઈએ

[ભાષણ, નાચ, વાયોલિન શીખવાનું ખંપ કર્યું, વાયોલિન વેચી નાખ્યું] સભ્ય બનવાની મારી ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી, ચોશાકની ટાપટીપ વર્ષો સુધી નથી. પણ હું વિદ્યાર્થી બન્યો

૧૬

ફેરફારો

આ મૂર્ખાના કાળમાયે હું [ગોડાક] સાવધાન હતો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતો, ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પદર પાઉંડથી વપારે ન ખરચવા [એવો] નિશ્ચ [હતો] બસમાં જવાનું ટટપાસનું ખર્ચ પણ [રોજ] માંડતો ને સૂતા પહેલાં [રોજ] મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી અને હું બહુ છુ કે તેથી બહેર જીવનમાં મારે હસ્તક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હું ચોગ્ય ઠરકસર વાપરી શક્યો છું, ને જટલી હીલચાલો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં ઠાઈ દિવસ કરજ નથી કર્યું.

હવે મેં ખર્ચ અરધું કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો હિસાબ તપાસતાં એક ટ મને ગાડીમાડોનો ખર્ચ સારી પેઠે થતો હતો. વળી કુટુંબમાં રહેવાથી અમુક રકમ તો અઠવાડિયે બધ જ

[કુટુંબમાં રહેવાને] બદલે પોતાની જ ઠાટી લઈને ગહેવું એમ ઠરાવ કર્યો, અને ઘર એવે ઠેકાણે પસંદ કર્યા કે જ્યાંથી કામની જગ્યાએ અરધા કલાકમાં ચાલીને જઈ શકાય ને ગાડીમાડું ખચે. આ પહેલાં હમેશાં જવાનું હોય ત્યાં ગાડીમાડું ખરચવું પડતું અને ફરવા જવાનો વખત નોખો કાઢતો પડતો હવે કામે જતાં જ ફરાર બધ એવી ગોઠવણ થઈ, અને [આમ રોજ] ૮-૧૦ માઈલ તો હું સહેજે ફરી નાંખતો. સુખ્યત્વે આ એક ટેવને લીધે હું [નિલાયતમાં જાયે જ] માંદો પડ્યો હઈશ શરીર ઠીક કસાયું

હું બાણુતો હતો કે ખારિસ્ટરની પરીક્ષાને સારું બહુ વાંચવાની જરૂર નહોતી; તેથી મને ધીરજ હતી. મારું કાચું અંગ્રેજી મને દુઃખ દેતું હતું. .... કોઈ મિત્રે કહ્યું, 'લંડનની મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થા; તેમાં મહેનત ઠીક કરવી પડશે ને સામાન્ય જ્ઞાન વધશે.' .... આ સૂચના મને ગમી. પરીક્ષાના વિષયો જોઈ તો ભડક્યો. લેટિન અને બીજી ભાષા ફરજિયાત! .... લેટિન તો શીખવું જ; ફ્રેંચ લીધેલું પૂરું કરવું; એટલે બીજી ભાષા ફ્રેંચ એમ નિશ્ચય કર્યો. ....

મને લાગ્યું કે હજી મારા કુટુંબની ગરીબાઈને છાજે તેવું મારું સાદું જીવન નથી. .... મારા કરતાં વધારે સાદાર્થથી રહેનારને પણ હું જોતો. એક વિદ્યાર્થી મંડનના કંગાલ ભાગમાં અઠવાડિયાના એ શિલિંગ ભરી એક ડોટડીમાં રહેતો, અને બે પેનીનાં ડોકા અને રોટી ખાઈને જીભરે કરતો. [એમ તો મારાથી ન બને] પણ હું અવશ્ય બેને બદલે એક ડોટડીમાં રહી શકું અને અરધી રસોઈ હાથે પણ પકાવી શકું એમ લાગ્યું. આમ કરીને હું દર માસે ૪-૫ પાઉંડમાં રહી શકું. .... અઠવાડિયાના ૮ શિલિંગની ડોટડી .... લીધી; સગડી ખરીદી ને સવારનું હાથે પકાવવાનું શરૂ કર્યું, [તેમાં] ભાગ્યે વીસ મિનિટ [બપો] [ધેંમ રાંધતાં ને ડોકાનું પાણી] ઉકાળતાં શો વખત બપો? બપોરે બહાર જમી લેવું અને સાંજે પાછો ડોકા ખનાવી રોટીની સાથે લેવો આમ હું ૧-૧૧ શિલિંગમાં રોજ ખાવાનું મેળવી લેતાં શીખ્યો.

વાંચનાર.... એમ ન માને કે સાદાર્થથી જીવન રસહીન થયું. કોઈનું જીવન વધારે સારમય બન્યું; મારા આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો.

૧૭

ખોરાકના પ્રયોગો

અન્નાહાર વિષેનાં.... પુસ્તકોમાં મેં એટલું કે લેખકોએ બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલા. .... નૈતિક દૃષ્ટિએ તેઓએ વિચાર્યું કે મનુષ્યને પશુપંખીના ઉપર સામ્રાજ્ય મળ્યું છે તે તેને મારી ખાવા.... નહિ પણ તેની રક્ષા [કરવા]. .... ધણી ખાતું તે ભોગને અર્થે નહિ પણ જીવવાને અર્થે જ છે, [એટલે] કેટલાકે.... માંસનો જ નહિ પણ ઈંડાનો અને દૂધનો પણ ત્યાગ સૂચવ્યો ને કર્યો. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અને મનુષ્ય-શરીરની રચના જોઈને કેટલાકે એવું અતુમાન કાઢ્યું કે મનુષ્યને રાંધવાની આવશ્યકતા જ નથી; તે બનપક રૂંધો ખાવા સરબથેલ છે. દૂધ પીએ તે કેવળ માતાનું જ; દાંત આવ્યા પછી તેણે આવી શકાય એવો જ ખોરાક લેવો જોઈએ. વેદકદૃષ્ટિએ તેઓએ મરીમસાલાનો ત્યાગ સૂચવ્યો અને.... આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓએ બતાવ્યું કે ઓછામાં ઓછા ખર્ચવાળો ખોરાક અન્નાહાર જ હોઈ શકે. આ ચારે દૃષ્ટિઓની અસર મારા ઉપર પડી અને અન્નાહાર આપનાર વીશીઓમાં ચારે દૃષ્ટિવાળા માણસોને હું મળતો થયો. વિલાયતમાં તેને લગતું મંડળ હતું અને સાપ્તાહિક પણ હતું. સાપ્તાહિકને હું ધરાઈ બન્યો અને મંડળમાં સદય થયો. .... હું અખતરામાં ગૂંચાયો.

થેરથી [મીઠાઈમસાલા મંગાવવાનું બધું કર્યું] અને મને બીજું વસણ લીધું, તેથી મસાલાનો શોખ મોળો પડી ગયો અને જ શાજી . મસાલા વિના ફીકી લાગતી હતી તે જીવણ ખાંદેલી સ્વાદિષ્ટ લાગી હતી થીજ્યો કે સ્નાદનું ખરું સ્થાન જીવ નથી પણ મન છે

તે વખતે એક પય એવો પણ હતો કે જા-કોફીને નુકસાનકારક ગણ્યો અને કોકોના સમર્થન કરતો કેવળ શરીરયાત્રાને અર્થે જોઈએ તે જ વસ્તુ લેવી યોગ્ય છે એમ સમજ્યો હતો, તેથી ચાકોફીનો સુખ્યત્વે ત્યાગ કર્યો, કોકોને* સ્થાન આપ્યું

બીજીમાં બે વિભાગ હતા એકમાં જટલી વાનીઓ આપ્યા તેના પૈસા આપવાના આમાં ટકે ૧૨ શિશિયન અર્થે ધાય બીજા વિભાગમાં છ પેનીમાં ત્રણ વાની અને રાટીનો એક હુકડો મળે . ખૂબ કરકસર આદરી ત્યારે પણ બાગે હું છ પેનીના વિભાગમાં જ જતો

પતીર, દૂધ અને ઈંડાં જ લેવાનો અખતરો નોંધવા જેવો છે સ્ટાર્ચ વિનાના ખોરાકનું સમર્થન કરનારે ઈંડાની ખૂબ સ્તુતિ કરી હતી, અને ઈંડાં માંસ નથી એમ પુરવાર કર્યું હતું. તે લેવામાં

જીવતા જીવને દુખ નથી એ તો હતું જ. આ દલીલથી મોળવાઈ મેં માને આપેલી [પ્રતિજ્ઞા] છતાં ઈંડાં લીધાં પણ મારી મૂર્ખા શલિક હતી. પ્રતિજ્ઞાનો નવો અર્થ કરવાનો મને અધિકાર નહોતો અર્થ તો પ્રતિજ્ઞા દેનારનો જ લેવાય તેથી મને પ્રતિજ્ઞાના રહસ્યનું જ્ઞાન આવતાં જ ઈંડાં છોડ્યાં

આ મને વસતું યઈ પહોંચુ, કારણ કે અન્નાહારની બીજીઓમાં પણ ઈંડાવાળી ઘણી વસ્તુઓ [પ્રુડિંગ, કેક] ખતતી હતી આથી હું એક રીતે જાળમાંથી છૂટ્યો, કેમ કે થોડી ને તદ્દન સાદી જ વસ્તુ લઈ શકતો બીજી તરફથી જરા આધાત પહેાચ્યો, કેમ કે જીમે વળગેલી અનેક વસ્તુ [છોડવી પડી]. પણ એ આધાત શલિક હતો પ્રતિજ્ઞાપાલનનો સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ ને સ્થાયી સ્વાદ મને પેલા શલિક સ્વાદ કરતાં વધારે પ્રિય લાગ્યો

પ્રકરણ પૂરું કરતા પહેલાં પ્રતિજ્ઞાના અર્થ વિષે કટકું કહેવું જરૂરનું છે મારી પ્રતિજ્ઞા માતા સમક્ષ કરેલો એક કગાર હતો દુનિયામાં ઘણા ઝપડા કેવળ કરારનો અર્થ કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વાર્થ સહુને આંધળાખીત કરી મૂકે છે મજાથી માડીને રક કરારોના પોતાને ઠીક લાગે તેવા અર્થ કરીને દુનિયાને, પોતાને અને પ્રશુને છેતરે છે સુવર્ણ-યાય તો એ છે કે સામા પહેા આપણા બોલનો જ અર્થ માન્યો એ જ ખરો ગણાય, આપણા મનમાં હોય તે ખોટો અથવા અધૂરો અને એવો જ બીજો સુવર્ણ-યાય એ છે, કે જા બે અર્થ સમવિત હોય ત્યાં નબળો

* કેનદ્ડ લેડિંગ 'ઇન્ડિયન પર્સનલ એક્રિયસી' (તારાપોરવાળા)માં લખે છે, કે ડા પી બી લોક અને એના સાધાઓએ શોધ કરી છે કે ચાકોફી પાચનક્રિયાને મદ કરે છે, અને કોકો તો ચાકોફી કરતા પણ વધારે મદી ઉત્પન્ન કરે છે આખાજી 'આરિયન વિષે સામાન્યતાનું' (૧-૫)માં લખે છે, 'ચાકોફી, અને કોકો ... દર્શિત છે એમ - ' પ્રટીમા નથી ' વા.

પક્ષ જે અર્થ કરે તે ખરો [મનાય]. આ બે સુવર્ણમાર્ગના ત્યાગથી જ.... અધર્મ આવે છે. અને એ અન્યાયની જડ અસત્ય છે. જોને સત્યને જ માર્ગે જવું છે તેને સુવર્ણમાર્ગ સહેજે જડી રહે છે; તેને શાસ્ત્રો શોધવાં નથી પડતાં.

વિલાયતમાં મારા અખતરા આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ થતા હતા; ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સખત અખતરા આદિકમાં થયા, પણ તેનું બીજા વિલાયતમાં રોપાયું.....

જે નવો ધર્મ સ્વીકારે છે તેના તે ધર્મના પ્રચારને લગતી ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે, તેથી જે લતામાં તે વેળા હું રહેતો હતો તે લતામાં અન્નાહારી મંડળની સ્થાપના કરવાનો ઠરાવ કર્યો.....તે લતામાં સર એડવિન આર્નેલ્ડ રહેતા હતા, તે ઉપપ્રમુખ થયા. ડા. ઓલ્ડફીલ્ડ પ્રમુખ થયા. હું મન્ત્રી બન્યો..... [આથી] મને સંસ્થાઓ રચવાનો ને ચલાવવાનો કંઈક અનુભવ મળ્યો.

૧૮

શરમાળપણું-મારી ઠાલ

અન્નાહારી મંડળની....સમિતિમાં હું ચંટાડ્યો તો ખરો, અને તેમાં દરેક વખતે હાજરી પણ ભરતો, પણ બોલતાં જીભ જ ન બિપડે.....આમ બહુ વખત ચાલ્યું. તેમાં સમિતિમાં એક ગંભીર વિષય નીકળ્યો, તેમાં ભાગ ન લેવો એ મને અન્યાય થવા દીધા ખરોખર લાગ્યું.

મંડળના પ્રમુખ.....મિ. હિલ્સ હતા. ....

[એની] સમિતિમાં ડા. ઓલિન્સન પણ હતા. આ વખતે પ્રજોત્પત્તિ ઉપર કૃત્રિમ ઉપાયોથી અંકુશ મૂકવાની હિલચાલ ચાલતી હતી. ડા. ઓલિન્સન તે ઉપાયોના હિમાયતી હતા.... તેથી [એમના] જવા સમાજમાંતક વિચારો ધરાવનારા તે મંડળમાં ન હોવા જોઈએ એવો [મિ. હિલ્સ]નો અભિપ્રાય હતો. .... ડા. ઓલિન્સનના કૃત્રિમ ઉપાયોવાળા વિચારો મને બયંકર લાગેલા. તે સામે મિ. હિલ્સના વિરોધને હું શુદ્ધ નીતિ માનતો હતો. ....પણ એક અન્નાહારસંવર્ધક મંડળમાંથી શુદ્ધ નીતિના નિયમોને ન માનનારાનો, તેની અશ્રદ્ધાને કારણે, ખડિજકાર થાય એમાં મને ચોખ્ખો અન્યાય જણાયો. ....

મારું શરમાળપણું વિસ્તાર્યતમાં છેવટ સુધી રહ્યું.....

વિલાયતમાં જહેરમાં બોલવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન મારે વિલાયત છોડતાં કરવો પડ્યો હતો..... અન્નાહારી મિત્રોને ભોજનગૃહમાં ખાણા સારું નોતપાં હતો.... ત્યાં મારો ભાષણ કરવાનો સમય આવ્યો. હું બોલો થયો. ખૂબ વિચારીને બોલવાનું તૈયાર કરી ગયો હતો ...પણ પહેલાં વાણ્યથી આગળ ચાલી જ ન શક્યો... વિચારેલું બધું વિસરાઈ ગયું ને વિનોદ...યુક્ત ભાષણ કરવા જતાં હું પોને વિનોદનું પાત્ર બન્યો. 'ગૃહસ્થો તમે મારું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું તેને સારુ આભાર માનું છું,' એમ કહીને મારે બેસી જવું પડ્યું.

આ શરમ છેક દક્ષિણ આફ્રિકામાં છૂટી એમ કહેવાય; તદ્દન છૂટી છે એમ તો હજીયે ન કહેવાય.....

પણ આવી શરમાળ પ્રકૃતિથી મારી ફેરતી થવા ઉપરાત મને તુકસાન થયું નથી, ફાયદો થયો છે એમ હવે જોઈ શકું છું જોડવાનો સંકોચ અને પ્રયત્ન કુખર હતો તે હવે સુખકર છે. મોટો ફાયદો તો એ થયો કે હું શબ્દોની કરકસર શીખ્યો, મારા વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવવાની ટેવ સહેજ પડી મારી જીભ કે કલમ માથી વિચાર્યા વિના કે માપ્યા વિના બાગ્યે જ કોઈ શબ્દ નીકળે છે મારાં બાપણ કે લખાણમાં કોઈ ભાગને સારુ મને [શરમાવા] કે પડાતાપ કરવાપણ છે એવું મને સ્મરણ નથી, અનેક [ભયોથી] હું બચી ગયો છું ને મારો ઘણો વખત બચી ગયો છે એ વળી અદકો લાભ.

અતુભવે મને એ પણ બનાવ્યું છે કે સત્યના પૂજરીએ મૌનવ્રત સેવન કરવું ઘટે છે અણુએઅણુએ પણ મનુષ્ય ધણી [વાર] અતિશયોક્તિ કરે છે, અથવા જે કહેવા ચોગ્ય હોય તે છુપાવે છે કે જુદી રીતે કહે છે આવાં સંકટોમાંથી બચવાને ખાતર પણ અદ્વયખાપી થવું આવશ્યક છે થોડું જોડનાર વગર વિચારે નહિ બોલે, પેતાના કરેક શબ્દને તોળસે ઘણી વેળા માણસ જોડવાને અર્ધારિ બને છે 'મારે પણ જોડવું છે,' એવી ચિઠ્ઠી કયા પ્રમુખને નહિ મળી હોય. પછી તેને [આપેલો] વખત પૂરતો નથી થતો, તે વધારે જોડવા દેવા માગણી કરે છે ને છેવટ રજા વિના પણ જોડવા કરે છે આ શી જગતને લાભ થયેલો બાગ્યે જ જોવામાં આવે છે તેટલા વખતનો [બગાડ] થયેલો તો રપદ જોઈ શકાય છે એટલે

જો કે આરબમા મારું શરમાળપણુ મને ડખતું, છતાં આજે તેવું સ્મરણુ મને આનંદ આપે છે એ શરમાળપણું મારી લાલ હતી તેનાથી પરિપક્વ થવાનો મને લાભ મળ્યો. મારી સત્યની પૂજમાં મને તેથી સહાય મળી.

૧૯

અસત્યરૂપી ઝેર

આલીસ વર્ષ પૂર્વે વિલાપત બનારા પ્રમાણમાં થોડા હતા. તેમનામાં એવો વિવાદ પડી ગયો હતો કે પોતે પરણેલા હોય તો પણ કુવારા ગણાવું વિવાદ છુપાવવાતું એક કારણ એ કે જે વિવાદ બહાર થાય તો જે કુટુંબમાં રહેવા મળે તે કુટુંબની જીવાત છોકરીઓ સાથે હરવા-ફરવા અને ગેલ કરવા ન મળે આ ગેલ ઘણે ભાગે નિર્દોષ હોય છે અથેએને સારુ ગમે તેવી નિર્દોષ છતાં આપણે સારુ ત્યાજ્ય સોખતને ખાતર તેઓએ અસત્યા-ચણ પસંદ કર્યું આ જગમાં હું પણ સંપડાયો મને [કુવારો] ગણાવ્યાનો સ્વાદ તો મેં થોડો જ ચાખ્યો મારા શરમાળ સ્વભાવે, મારા મૌને અને ખૂબ ખયાળો હું વાત ન કરી શકું છતાં મારી સાથે વાત કરવાને કંઈ છોકરી નવરી હોય? મારી સાથે ફરવા પણ કોઈ છોકરી બાગ્યે નીકળે

એવો શરમાળ તેવો જ વીરુ હતો. વટનરમા ધરધણી ખાઈની લીકરી મને આસપાસની સુંદર ટેકરીઓ ઉપર લઈ ગઈ મારી ચાલ કંઈ ધીમી નહોતી, પણ તેની ચાલ મારા કરતાં પણ

તેજ.....તે તો પવનમાં ઊડતી જાય, અને હું ધર ભેળા ક્યારે થવાય એ વિચાર કરું. ....એવામાં એક ટેકરીની ટોચે અને આવી ઊભાં. પણ ઊતરવું કેમ? પોતાના ઊંચી એડીના ખૂટ છતાં આ [૨૦-૨૫ વર્ષની તરુણી] વીજળીની જેમ ઉપરથી ઊતરી ગઈ. હું તો હજી....ઢોળાવ કેમ ઊતરાય એ વિચારી રહ્યો છું. પેલી નીચે ઊભી હસે છે; મને હિંમત આપે છે; ઉપર આવી હાથ ઝાલી ધસડી જવાનું કહે છે! હું એવો નમાલો કેમ બનું? માંડ માંડ પગ ધસડતો, કંઈક બેસતો ઊતર્યો, અને પેલીએ મશ્કરીમાં 'શા....ખ્યા....શ' કહી મને શરમાયેલાને વધુ શરમાવ્યો.

પણ દરેક જગ્યાએ હું આમ ક્યાંથી બચી શકું? અસત્યનું ઝેર ઈશ્વર મારામાંથી કાઢવાનો હતો. ....[પ્રાઈટનની] હોટલમાં [એક ડોશીનો મને પરિચય થયો] તે લંડનમાં....પોતાને ત્યાં દર રવિવારે જમવા નોતરે, મારી શરમ મુકાવે, જુવાન સ્ત્રીઓની જોળખાણ કરાવે ને તેમની સાથે વાતો કરવા લલચાવે. એક બાઈ તેને ત્યાં જ રહેતી, તેની સાથે બહુ વાતો કરાવે; કાઈ વાર અમને એકલાં પણ છોડે. ....

હવે હું શું કરું? મેં વિચાર્યું: 'જે મેં આ લલી બાઈને મારા વિવાહની વાત કરી લીધી હોત તો કેવું સારું? તો તે મારા કોઈની સાથે પરણવાની વાત ધૃત્વથી? હજી પણ મોહું નથી. હું સત્ય કહી દઉં તો વધારે સંકટમાંથી ઊગરી

જઈશ.' આમ ધારી મેં તેને કાગળ લખ્યો:

....[મારા વિવાહની] વાત તમારી પાસે ઢાંક્યાને સારું મને હવે બહુ દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહી દેવાની હવે મને ઈશ્વરે હિંમત આપી તેથી મને આનંદ થાય છે. મને માફ કરશે! જે બહેનની સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે તેની સાથે મેં કશી અયોગ્ય છૂટ લીધી નથી તેની ખાતરી આપું છું. મારાથી છૂટ નજ લેવાય એવું મને સંપૂર્ણ ભાન છે.

....'તમારી મમતાને સારું હું તમારે સદાયનો જાણી થઈ ચૂક્યો છું.....તમારે ત્યાં આવવાને હજી મને લાયક ગણશે તો તેને તમારા પ્રેમની એક નવી નિશાની ગણીશ, અને તે પ્રેમને લાયક થવા મારો પ્રયત્ન જરી રહેશે.'

[આ] 'કાગળ મોકલીને મેં મારા ઉપરથી મહાન બોલે ઉતાર્યો. તેનો આમ જવાબ આવ્યો:

'તમારો ખુલ્લા દિલનો કાગળ મળ્યો. અમે બન્ને રાજી થયાં ને ખૂબ હસ્યાં. તમારા જેવું અસત્ય તો ક્ષતવ્યજ હોય, પણ તમે તમારી હકીકત જણાવી એ ઠીક જ થયું. મારું નોતરું કાયમ છે. .... આપણી મિત્રતા તો હતી તેવી જ રહેશે એ ખાતરી રાખજો.'

૨૦

ધાર્મિક પરિચયો.

....જે થિયોસોફિસ્ટ લાઈબ્રેરીની સાથે મેં ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયનો

ધ્યાયતો *વિષયાનુસંગસ્તેષૂપજયતે ।
 સંગાત્સંજયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજયતે ॥
 ક્રોધાદ્ભવતિ સમોદ સંમોહાત્સ્મૃતિવિબ્રમ ।
 સ્મૃતિવિરસાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયપતિ
 એ *સ્વોક્તની મારા મન ઉપર છંદી અસર
 પડી. તેના ભણુકારા મારા કાનમાં
 વાગ્યા જ કહે. ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ
 મને તે વેળા ભાર્યું તે માન્યતા ધીમે
 ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તરવડાનને
 સારુ તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણુ છું. મારા
 નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય
 મુદાવર કરી છે તેના અગ્રેષ્ઠ તત્ત્વોમા
 લગભગ બધા વાંચી ગયો છું પણ એકવિન
 આર્નલ્ડનો અનુવાદ મને પ્રેમ લાગે છે.
 . મેં ગીતાનો આ વેળા અવધાર કર્યો તો
 ન જ કહેવાય. તે મારા હમેશના વાંચનનો
 ગ્રંથ તો દેહકાંઠ વધે પછી થયો

આ જ ભાઈઓએ મને આર્નલ્ડનું
 બુદ્ધચરિત્ર વાંચવા બહામણુ કરી.
 બુદ્ધચરિત્ર મેં ગીતા કરતાં પણ વધારે
 રસથી વાંચ્યું

આ ભાઈઓએ મને મેંડમ પ્લેવેલ્ટ્રીનાં
 દર્શન કરાવ્યાં ને મિસિસ બેસન્ટનાં
 [તેમણે] મને સોસાયટીમાં દાખલ થવા
 પણ સૂચન્યું મેં. કહ્યું, 'મારુ ધર્મજ્ઞાન
 કઈ જ નથી તેથી હું કોઈ પણ પંથમાં
 ભગવા નથી ઇત્ક્રાંતો.' મેં મેંડમ
 પ્લેવેલ્ટ્રીનું પુસ્તક 'ટી ટુ ટ્રિયોસાફી'

વાંચ્યું. તે ઉપરથી હિંદુધર્મનાં પુસ્તકો
 વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને હિંદુધર્મ
 વહેમોથી જ ભર્યો છે એવે! અભિપ્રાય
 પાદરીઓને મુખેથી સાંભળતો તે મનમાંથી
 ગયો

એક બત્તા [ખ્રિસ્તી] એ બાઈબલ
 વાંચવાની મને ભલામણુ કરી મેં તે
 શરૂ કર્યું પણ હું 'જનો કરાર' વાંચી
 ન જ શક્યો 'જનેસિસ' (સહિમડાણ)
 ના પ્રકરણ પછી તો વાંચુ એટલે લેખજ
 આવે 'નૅબર્સ' નામનું પ્રકરણ વાંચતા .
 અણુગમો થયો.

ન્યારે 'નવા કરાર' ઉપર આવ્યો.
 ત્યારે બુદ્ધી જ અસર થઈ. ઈશુના
 ગિરિપ્રવચનની અસર બહુ સારી પડી.
 તે દૃઢમાં ભીતર્યું 'તારું પહેરણુ મારે
 તેને અગરખુ આપજો,' 'તને જમણે ગાણે
 તમાચો મારે તેની આગળ ડાળો ધરજો,'
 એ વાંચીને મને અપાર આનંદ થયો.
 શામળભદ્રનો છાપો થાક આવ્યો મારા
 બાળક મને ગીતા, આર્નલ્ડકૃત બુદ્ધચરિત્ર,
 અને ઈશુનાં વચનોનું એકીકરણ કર્યું,
 ત્યાગમાં ધર્મ છે એ વાત મને ગમી.

કાસીઈલનું 'વિમ્મતિઓ અને
 વિમ્મતિપૂજ' વાંચવાની [કોઈએ]
 ભલામણુ કરી. તેમાંથી પેગનર વિષે વાંચી
 ગયો ને તેમની મદત્તા, વીરતા અને
 તપશ્ચર્યોનો ખ્યાલ આવ્યો...

નાસ્તિકતા વિષે પણ કઈક જાણ્યા
 વિના કેમ આવે જોડલો નાસ્તિક ગણાય,
 તેથી તેમને વિષેનું કંઈક પુસ્તક વાંચ્યું.
 [પણ] તેની મારા ઉપર કઈ જ છાપ
 ન પડી નાસ્તિકતારથી રણ હું
 આગળી ગયો હતો..

* વિષયોનું ચિત્તવન કરવાને પ્રથમ તેને
 વિષે સમ જોવજો છે, સમગ્રી કામના જાણે છે,
 કામનાની પાછળ કોષ આવે છે, કોષમાંથી
 સમોદ, સમોદમાંથી સ્મૃતિવિબ્રમ અને સ્મૃતિવિબ્રમથી
 બુદ્ધિનાશ થાય છે, ને અને તે પુરુષનો ચેતનો
 નાશ થઈ જાય છે.

૨૧

નિર્બલકે બલ રામ

[પણ બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાન] મનુષ્યને અચાવવા સારુ પૂરતું નથી નીવડતું .... નાસ્તિક....અથે છે ત્યારે કહે છે પોને અકસ્માતથી બચી ગયો. આસ્તિક એવે પ્રસંગે કહેશે કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો..... સંયમથી ઈશ્વર તેના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે એવું અનુમાન પરિણામ પછી તે કરી લે છે....પણ બચતી વેળા તે બાણતો નથી કે તેને તેનો સંયમ બચાવે છે કે કાણ બચાવે છે. જે પોતાના સંયમબળનું અભિમાન રાખે છે તેનો સંયમ રાખાઈ ગયેલો કાણે નથી અનુભવ્યો? શાસ્ત્રજ્ઞાન તો એવે સમયે થોથા સમાન લાગે છે.

બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ મને વિશ્વાયતમાં મળ્યો.....

ધણું કરીને ૧૮૯૦માં, પોર્ટસ્મથમાં અન્નાહારીઆનું સંમેલન હતું. તેમાં મને અને એક હિંદી મિત્રને આમંત્રણ હતું. અમે છાં ગયા. અમને....એક બાઈને ત્યાં ઉતારે આપવામાં આવ્યો.

[ત્યાં રાતે] જમીને પાનાં રમવા બેઠા. વિલાયતમાં સારાં ઘરોમાં પણ આમ મહેમાનોની સાથે ગૃહિણી પાનાં રમવા બેસે. પાનાં રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સહુ કરે. અહીં બીલત્સ વિનોદ શરુ થયો. ....મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ ભળ્યો. વાણીમાંથી ચેષ્ટામાં બેતરી પડવાની તૈયારી હતી. પણ મારા ભલા સાથીના મનમાં રામ વસ્યા. તે બોલ્યા, 'તારામાં આ કળબુગ કેવો? તારું એ કામ નહિ. તું ભાગ અહીંથી.'

હું શરમાયો, ચેત્યો. આ મિત્રનો ઉપકાર માન્યો. માતા પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. હું ભાગ્યો. ક્રાંટીએ ધ્રુજતો ધ્રુજતો પહોંચ્યો. છાતી થડકતી હતી. [મારી સ્થિતિ] કાતિલના હાથમાંથી બચીને કાઈ શિકાર છૂટે [તેના જીવી હતી]. પરસ્પીને બેઈને વિકારવશ થયાનો....આ પહેલો પ્રસંગ હતો. મારી રાત્રિ ઉપ વિનાની ગઈ. અનેક....વિચાર [આન્યા] ઘર છોડું? ભાણું? હું ક્યાં છું? સાવધાન ન રહું તો મારા શા હાલ થાય? મેં ખૂબ ચેતીને [ચાલવાનો.] નિશ્ચય કર્યો. ઘર ન છોડ્યું, પણ.... પોર્ટસ્મથ ઝટ છોડી દેવું એટલું ધાર્યું. ....મેં બીજે જ દિવસે પોર્ટસ્મથ છોડ્યું.....

ઈશ્વરે મને બચાવ્યો એમ લોકિક રીતે હું તે વખતે સમજ્યો. પણ મને વિવિધ ક્ષેત્રોના એવા અનુભવો થયા છે....ધણા આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં, વકીલાતમાં, સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, રાજ્યપ્રકરણમાં હું કહી શકું છું કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો છે. જ્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બન્ને હાથ ઢેકા પડે ત્યારે ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી મદદ આવીને પડે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, ચાલીએ બેસીએ છીએ, એ બધું જટલું સાંચું છે તેના કરતાંયે વધારે સાચી વસ્તુ છે. એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી પ્રાર્થના કરી વાણીના વેલવ નથી; તેતું મૂળ કંઠ નથી, પણ હૃદય છે.

તેથી જો આપણે દૈવની નિર્ભજતાને
પ્રદેશીએ, ત્યાં રહેલા તારોને [મેળમાં]
રાખીએ, તો તેમાંથી સૂર નીકળે છે તે
ગગનમાંથી બને છે તેને સારુ જીવનની
આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવે જ અદ્વિત
વસ્તુ છે. વિહારીરૂપ મળ [ધોવા] સારુ
હાલિક ઉપાસના જડીચુટી છે એ વિષે
મને શંકા જ નથી. પણ તે પ્રસાદીને સારુ
આપણામાં સંપૂર્ણ નમ્રતા જોઈએ

૨૨

.. નારાયણ હેમચંદ્ર

આ જ અરસામાં નારાયણ હેમચંદ્ર
વિદ્યાપત આગ્યા હતા [તેમની સાથે]
મિસ મેનિંગે મારી ઝોળખાણ કરાવી.
[તે કહે,] 'મારે અંગ્રેજી શીખવું છે, તમે
મને શીખવશો!'

મેં જવાબ આપ્યો, 'આપને કંઈ
મદદ કરું શકું તો હું શીખું થાઉં.'

અમે વખત મુકરર કર્યો અમારી
વચ્ચે બારે રનેહગાઠ બધાઈ.

અમે રાજ મળતા અમારી વચ્ચે
વિચાર તેમ જ આચારનું સામ્ય ઠીક હતું
બન્ને અબ્રાહમ કરનારા હતા બપોરના
પણી વાર સાથે જમીએ આ મારો
અઠવાડિયાના ૧૭ શિલિંગમાં રહેવાનો
કાળ હતો હું તેમની કોટડીએ બેઠું,
તે મારી કોટડીએ આવે

આ સમયે કાર્ટિનસ મેનિંગનું નામ
સહુને મુખે હતું ગોદીના મજૂરોની
હડતાળ હતી તે [અમના] પ્રયત્નથી
વહેલી બધ થઈ.

'ત્યારે તો મારે એ સાધુપુરપને મળવું
જોઈએ,' નારાયણ કહે.

'એ તો બહુ મોટા માણસ રહ્યા.
તમને કેમ મળશે!'

'હું ખતાવું તેમ તમે મારે નામે
કાગળ લખો હું લેખક છું એવી ઝોળખાણ
આપણે તેમના પંચાલકારનો ધન્યવાદ
બંતે આપવા મળવું છે એમ લખ્યો, ને
એમ પણ લખ્યો કે મને અંગ્રેજી ન આવડે,
તેથી મારે તમને કુભાષિયા તરીકે લઈ
જવા પડશે'

મેં કાગળ લખ્યો. તેના જવાબમાં
કાર્ટિનસે મળવાનો સમય આપ્યો.

[અને અમે કાર્ટિનસને મળી આવ્યા]

નારાયણ વિદ્યાપતથી પારિસ ગયા,
ત્યાં દેવ પ્રસ્તકના તરજુમા શરૂ કર્યા.

છેવટે તેમણે અમેરિકા જવાનો
પોતાનો નિર્ધય પાર પાડ્યો
અમેરિકામાં તેમને પોતિયુપહેરણ પહેરીને
નીકળવાને સારુ 'અસહ્ય પોપાક
પહેરો'ના તહોમત ઉપર પકડવામાં આવ્યા
હતા, [પણ] પાછળથી છૂટી ગયા હતા

૨૩

મહાપ્રદર્શન

૧૮૯૦માં પારિસમાં મહાપ્રદર્શન
બરાબ હતું તેની તૈયારીઓ વિષે હું
વાંચતો પારિસ જોવાની તો તીવ્ર ઇચ્છા
હતી જ. પ્રદર્શન જોવા બેઠું તો બેવડો
લાભ થાય એમ વિચાર્યું

પ્રદર્શનમાં કેવળ લેખકોના ૧,૦૦૦
ફૂટ લાંબા [એક્સિલ ટાવર] જોવાનું ખેંચાણ

બહુ હતું. ....બીજું તો પ્રદર્શનમાં ઘણું હતું.

ગરીબાઈથી મુસાફરી કરી પારિસ ગયો. [ત્યાં] સાત દિવસ રહ્યો. ઘણું ખર્ચે એવાનું પગપાળા જ કર્યું. [નકશાને] આધારે રસ્તાઓ શોધીને મુખ્ય વસ્તુઓ ભેઈ. એફિલ ટાવર ઉપર....પહેલે મળેલા ખાવાની સગવડ પણ હતી. એટલે જાણે સોજન કર્યાનું કહી શકવા ખાતર ત્યાં ખાણું ખાધું ને જા શિલિંગમાં દીવાસળી મેલી.

પારિસનાં [સ્વર્ગીય] પ્રાચીન દેવળો યાદ રહી ગયાં છે. તેમની ભવ્યતા, તેમની અંદર મળતી શાંતિ ન છુટાય તેવાં છે. નોત્ર દામની કારીગરી ને અંદરનું ચિત્રકામ યાદ રહી ગયાં છે.

....પારિસના સ્વેચ્છાચારનું ઠીક વાંચ્યું હતું. તે તો શેરીએ શેરીએ જોવામાં [આવતો જ હતો]. પણ આ દેવળો તેથી નોખાં તરી આવતાં હતાં. દેવળમાં પેસતાં જ બહારની અસ્પૃશ્યતા છુટાઈ જાય. લોકોની વર્તણૂક બદલાઈ જાય. લોકો અદભૂત વર્તે. ત્યાં ઘોંઘાટ હોય નહિ. કુમારિકા....ની મૂર્તિ આગળ કોઈને કોઈ પ્રાર્થના તો કરતું જ હોય. આ બધા વહેમ નથી પણ હૃદયની ભાવના છે એ અસર ત્યારે થઈ ને તે વૃદ્ધિ પામતી ગઈ છે. ....મૂર્તિની સમક્ષ ઘૂંટણે પડીને પ્રાર્થના કરનારા પથ્થરને નહોતા પૂજતા, પણ તેમાં રહેલી તેમની કલ્પનાની શક્તિને પૂજતા હતા. તેથી તેઓ ઈશ્વરનો મહિમા ઓછો નહોતો કરતા પણ વધારતા હતા. ....

પ્રદર્શનનાં વર્ણનોમાં....સ્તુતિ પણ

સાંભળી ને નિન્દા પણ સાંભળી. નિન્દા કરનારામાં અગ્રેસર ટોલ્સ્ટોય હતા....તેમણે ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે ટાવર મનુષ્યની મૂર્ખાઈનું ચિહ્ન છે. તેમના લેખમાં તેમણે જણાવ્યું હતું, કે દુનિયાના ચાલતા ધણા નશાઓમાં તમાકુનું બસન એક રીતે સહુથી વધારે ખરાબ છે. જ કુકર્મ કરવાની હિંમત દારૂ પીવાથી ન આવે તે બીડી પીવાથી આવે છે. દારૂ પીનાર ગાંડો બને છે, જ્યારે બીડી પીનારની અક્ષતને હુમ્મસ ચડે છે ને તેથી તે હવાઈ કિલ્લા બાંધવા મંડે છે. એફિલ ટાવર આના બસનનું પરિણામ છે એવો ટોલ્સ્ટોયનો અભિપ્રાય હતો. ....

૨૪

બારિસ્ટર તો થયા-પણ પછી ?

બારિસ્ટર થવા સારુ....એક તો ‘ટર્મ’ ભરવી, અને બીજું....પરીક્ષા આપવી. ‘ટર્મ’ ભરવી, એનો અર્થ ‘ખાણાં ખાવાં.’ ....ખાણામાં સારી સારી વાનીઓ હોય ને પીવામાં સારા ગણાતો દારૂ હોય. ....ખાવાના અર્થ કરતાં દારૂ પીનારને પીવાનું ખર્ચ વધારે હોય છે એ વાત આપણને હિંદુસ્તાનમાં....આશ્ચર્યજનક લાગે. મને તો વિભાવ્યત જતાં આ જ્ઞાનથી પુષ્કળ આગ્રાત પહોંચેલો; ને દારૂ પીવાની પાછળ એટલા પૈસા ખર્ચાઈ કરતાં લોકોનો જીવ ક્રમ ચાલતો હશે એ ન સમજતું. ....

વિદ્યાર્થીઓને સારુ એક જાતનું ખાણું ને યેંચરો(વિદ્યામંદિરના વડાઓ)ને સારુ બીજું ને ભારે-ખાણું હોય. મોરી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતો તે પણ

અત્રાહારી બન્યા હતા અમે બન્નેએ
અત્રાહારના પ્રચારાર્થે બેચરના ખાણુમાંથી
અત્રાહારીને ખપતા પદાર્થોની [માગણી].
કરી, તે અંજર થઈ, એટલે અમને બેચરના
ટેબલ ઉપરથી ફળાદિ ને શાક મળવા લાગ્યાં.

દાડ તો મને ન ખપે. ચાર જણ વચ્ચે
દાડની બે બાટલીઓ મળે. એટલે મારી
માગણી થણી ચોકડીઓમાં થાય. હું ન
પીઈ એટલે બાટીના ત્રણ વચ્ચે બે
બાટલ ઊડે ના !

આ ખાણું પીણુંથી બારિસ્ટરીમાં શો
વધારો થઈ શકે એ હું ન ત્યારે બેઈ
રાખ્યો, ન પાછળથી ...

કાયદાનો અભ્યાસ સહેલો હતો
બારિસ્ટરી વિનાશમાં 'ડિનર (ખાણા)
બારિસ્ટર' તરીકે જ ગણાતા. સહુ બહુતા
કે પરીક્ષાની કિંમત નહિ જતી હતી.
પુસ્તકો તો ભાગ્યે જ કોઈ વાંચે. શામન
લોને સારુ નાની નોંધો લખાયેલી તે ૧૫
દિવસમાં વાંચીને પાસ થનારને મેં
જેયેલા. પરીક્ષા [પણ] ઉદાર. શામન
લોમાં પાસના ૯૫ થી ૯૯ ટકા ને છેલ્લી
પરીક્ષામાં ૭૫ [કે] તેથી [વધારે].
વળી પરીક્ષા વર્ષમાં ૧ નહિ પણ ૪.

પરીક્ષાઓ પસાર કરી ૧૮૯૧ની
૧૦મી જૂને હું બારિસ્ટર 'કહેવાયે,
૧૧મીએ ઇંગ્લંડની હાઇકોર્ટમાં રા
શિલ્પિગ આપી નામ નોંધાવ્યું; ૧૨મી
જૂને હિંદુસ્તાન તરફ પાછો વળ્યો.

રૂપ

મારી મૂંઝવણ

કાયદાઓ વાંચ્યા પણ વધીલાત
કરવાનું ન શીખ્યો. વળી હિંદુસ્તાનના

કાયદાનું તો વાંચેલા કાયદામાં નામ
સરખુદે નહોતું હું તો ખૂબ
મૂંઝાયો

મારી મુશ્કેલીઓ. મિત્રોને જણાવી.
તેમણે દાદાભાઈની સલાહ લેવા સૂચવ્યું.
એવા મહાન પુરુષને મળવા જવાનો મને
શો અધિકાર ? તેમનું ભાષણ હોય
તો સાંભળવા બહુ ને એક ખૂણે બેસી
આંખ ને કાનને ઘસ કરી ચાલ્યો આવું
તેમણે વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવવા
સારું મંડળ પણ સ્થાપ્યું હતું. તેમાં હું
હાજરી જરતો દાદાભાઈની વિદ્યાર્થીઓ
પ્રત્યેની ઠાળજી તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો
તેમના પ્રત્યેનો આદર બેઈ હું આનંદ
પામતો..

[વળી કોઈએ] મિ. પિક્ટને
મળવાની મને સૂચના કરી .. તેથી તેમને
ચિઠ્ઠી લખી મેં મળવાનો વખત માગ્યો,
તે તેમણે આપ્યો તેમને મળ્યો.
મિત્રની જમ તેઓ મને મળ્યા, મારી
નિરાશાને હસી કાઢી ને કહ્યું. 'દિશાપ્રશાહ
એકએ જ હોય તું ખચીત માનજ કે
સામાન્ય વધીલ થવામાં ભારે હોશિયારીની
જરૂર નથી હોતી સામાન્ય પ્રમાણિકતાથી
ને ખતથી મનુષ્ય વધીલાતનો ધણો
સુખેથી ચલાવી શકે બધા કેસોમાં
આડીધૂટી ન હોય વારુ, તારું સામાન્ય
વાચન શું છે ?'

મેં વાત કરી એટલે તેઓ બોલ્યા :

'તારું સામાન્ય વાચન [આછું]

છે. તને કુનિયાનું જ્ઞાન નથી. વધીલને
તે વિના ન ચાલે વધીલને મનુષ્યસ્વભાવની
ખબર હોવી બેઈએ. તેને ચહેરા ઉપરથી

માણસને ઓળખતા આવડવું એઈએ. વળી દરેક હિન્દીને હિંદના ઇતિહાસનું પણ જ્ઞાન હોવું એઈએ.....કે અને મેલેસનનું ૧૮૫૭ના બળવાનું પુસ્તક તો તુરત જ વાંચી જજે.

મેં આ બુજ્જગ મિત્રનો ખૂબ આભાર માન્યો.....તેમના હસમુખો ઉદાર ચહેરા યાદ રહી ગયો.

૨૬

રાયચંદભાઈ

હું મુંબઈને ખંદેરે 'આસામ' રીમરમાંથી જીત્યો.....

માનાં દર્શન કરવા હું અધીરો થઈ રહ્યો હતો. અમે ગોદીમાં પહોંચ્યા ત્યારે મારા [મોઢા] ભાઈ હાજર જ હતા..... ડા.મહેતાનો આગ્રહ મને પોતાને ત્યાં જ ઉતારવાનો હતો, એટલે મને ત્યાં જ લઈ ગયા....

માતાના સ્વર્ગવાસ વિષે હું કંઈ નહોતો જાણતો. ઘેર પહોંચ્યા પછી તે ખબર મને આપ્યા ને સ્નાન કરાવ્યું. મને આ ખબર નિઃશયતમાં જ મળી શકત; પણ આઘાત ઓઊંડો કરવાને ખાતર મુંબઈ પહોંચું ત્યાં લગી ખબર ન જ આપવા એવો નિશ્ચય મોઢા ભાઈએ કરી લીધો હતો.....પિતાના મૃત્યુથી....પહોંચ્યા હતા તેના કરતાં આ મૃત્યુના ખબરથી મને બહુ વધારે [આઘાત] પહોંચ્યો. મારી ધણી ધારેલી સુરાદો બરબાદ ગઈ. પણ....આ સમાચાર સાંભળી હું પોકે પોકે નહોતો રાયો, આંસુને લગલગ ખાળી શક્યો હતો; ને જાણે માતાનું મૃત્યુ થયું જ

નથી એમ વ્યવહાર શરૂ કર્યો.

ડા.મહેતાએ તેમને ઘેર ઓળખાણો કરાવી. તેમાંની એક નોંધ્યા વિના ન જ આવે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તો જન્મની ગાંઠ ખંધાઈ. પણ હું જન્મની વાત કરવા છાંછું છું તે તો [રાયચંદભાઈ], [એ] ડાક્ટરના મોઢા ભાઈના જમાઈ હતા ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઢીના ભાગીદાર ને કર્તા કર્તા હતા.....તે ચારિત્રવાન અને જ્ઞાની હતા એ તો હું પહેલી જ મુલાકાતે જાણ્યો. તે શતાવધાની ગણાતા, પણ આ શક્તિ ઉપર હું મુગ્ધ ન થયો. જના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો. એ હતું તેમનું બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચારિત્ર અને આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ.

'હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,'

મારું જીવનું સફળ તવ લેખું રે,'

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને, મોઢે તો હતું જ, પણ તે તેમના દૃઢ્યમાંથી અંકિત હતું.

પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા....પણ એ વસ્તુ તેમનો ત્રિપથ નહોતી, તેમનો વિપથ, તેમનો પુરુષાર્થ તો હરિદર્શન હતો.....પેઢી ઉપર [ખીન્નું] હોય યા ન હોય, પણ ઠાઈ [નહિ] ને ઠાઈ ધર્મપુરંતક અને નોંધપોથી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે પુસ્તક ઊધડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઊધડે. લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તરત જ મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત

વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. મેં તેમને કહી મૂંઝવેલ સ્થિતિમાં નથી બેસ્યા. જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાતો સિવાય બીજી વાતી ન જ ઠરે. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, પણ જ છાપ મારા ઉપર રાયચઢભાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. આથી મારી આધ્યાત્મિક લોકમાં હું તેમનો [આશરો] લેતો.

છતાં તેમને હું મારા ધર્મગુરુ તરીકે દક્ષમાં સ્થાન ન આપી શક્યો. મારી એ શોધ આજ પણ ચાલુ છે.

. ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોય એ વાક્ય ઘણે અંશે સાચુ છે, પણ ગુરુપદ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને જ અપાય ગુરુની શોધમાં જ સફળતા રહેલી છે, કેમ કે શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે જ ગુરુ મળે છે. યોગ્યતાપ્રાપ્તિને સારુ સંપૂર્ણ પ્રયત્નનો સાધકને અધિકાર છે; પ્રયત્નનું ફળ ઈશ્વરાધીન છે.

મારા જીવન ઉપર જાડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો પણ છે, રાયચઢભાઈએ તેમના જીવન સંસર્ગથી, ટોલ્સ્ટોયે તેમના 'સ્વર્ગ' તારા દૃશ્યમાં છે' નામના પુસ્તકથી ને રસ્કિને 'અટ્ ધિસ લાસ્ટ' [સર્વોદય] નામના પુસ્તકથી મને અકિત કર્યો પણ આ પ્રસંગો તે તે સ્થાને ચર્ચાશે.

૨૭

સંસારપ્રવેશ

... જ્ઞાતિનો અંધારો બેસો જ હતો એ તડ પડી ગયાં હતાં. એક પક્ષે મને

ગુરુત નાતમાં લઈ લીધો [એને] સતોષવા ખાતર રાજકોટ લઈ જતા પહેલાં મેટાભાઈ મને નાસિક લઈ ગયા, ત્યાં ગંગાસ્નાન કરાવ્યું, ને રાજકોટમાં પહોંચતાં નાત જમાડી. પણ આમાં મને રસ ન પડ્યો.

જ તડથી હું બહાર રહ્યો તેના નિર્ણયને હું સંપૂર્ણ માન આપતો સાસરે કે બહેનને ત્યાં પાણી થે ન પીતો તેઓ છૂપી રીતે પાવા તૈયાર યાય, પણ જ વસ્તુ બહિરમાન કરાય તે છૂપી રીતે [કરતાં] મારુ મન જ [ન વધે].

પરિણામ એ આવ્યું કે નાત તરફથી મને કશો ઉપદ્રવ ન થયો, એટલું જ નહિ પણ [બહિષ્કારીઓએ] મને મારા કાર્યમાં મદદ પણ કરી છે. આ [સારા પ્રતાપ] કેવળ અપ્રતિકારના છે.

જી સાથેનો સખધ હજી હું ઇચ્છું તેવો ન થયો. ફરેક વાતમાં મારો બહેમ બરી રહ્યો એક સમય તો એવો આવ્યો કે મેં તેને પિયર જ મોકલી દીધી, અને અત્યંત કદ આપ્યા પછી ફરી સાથે રહેતા કેવાનું કપૂર કયું આમાં કેવળ મારી નાદાની જ હતી.

[ધરનાં છોકરાંને] કસરત કરાવવી, તેમને મજબૂત કરવા ને મારો સહવાસ આપવો એમ ધારણા હતી, તેમાં હું થોડે ઘણે અંશે સફળતા મેળવી શક્યો. છોકરાંનો સમાગમ મને બહુ પ્રિય લાગ્યો ને તેમની સાથે વિનોદ કરવાની ટેવ આજ લગી રહી ગયેલી છે. છોકરાંના શિક્ષક તરીકે હું શોભી શકું એવું કામ એમ મને ત્યારથી જ લાગેલું.

મિત્રવર્ગની સલાહ એવ પડી કે મારે થોડો વખત મુંબઈ બંધ હાઈકોર્ટનો અનુભવ લેવો તથા હિંદુસ્તાનના કાયદાનો અભ્યાસ કરવો, ને કંઈ વછીલાત મળે તો મેળવવા ઠાકશિશ કરવી. હું મુંબઈ જવા ઊપડ્યો.

[ત્યાં] ધર માંડ્યું. [જનું 'સંધ્યાતર્પણ સાંતીકું, ને કાદળી ખટકર્મ' હતાં, એટલું જ નહિ, પણ જેને રાંધતાં ચે ન આવડે] એવો રવિશંકર નામે રસોઈઓ રાખ્યો. અરધું રવિશંકર રાંધે ને અરધું હું. વિલાયતના અત્રાહારી ખોરાકના અખતરા અહીં ચલાવ્યા. ....

પણ મારાથી ચારપાંચ માસથી વધારે મુંબઈમાં રહેવાય તેમ હતું જ નહિ, કેમ કે ખર્ચ વધતું જાય, ને આવક કંઈ જ [ન મળે].

૨૮

પહેલો કેસ

મુંબઈમાં એક તરફથી કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ થયો. બીજી તરફથી ખોરાકના અખતરા, અને તેમાં મારી સાથે વીરચંદ ગાંધી જોડાયા. ત્રીજી તરફથી બાઈનો પ્રયાસ મારે સારું કેસ શોધવાનો શરૂ થયો.

[કાયદાની ચોપડીઓ વાંચી]. પણ કેસ ચલાવવાની હિમ્મત ન આવી.

એટલામાં મચીબાઈનો કેસ મારે નસીબે આવ્યો, પણ દલાલને કમિશન ન જ આપ્યું. કેસ સહેલો હતો ને એક દિવસથી વધારે ચાલે તેમ નહોતું.

....હું પ્રતિવાદી તરફથી હતો, એટલે મારે ઊલટપાસ કરવાની હતી. હું ઊભો તો થયો, પણ પગ ધૂળ, માથું ફરે.... સવાલ પૂછવાનું સૂઝે જ નહિ....

હું બેઠો, દલાલને કહ્યું, 'મારાથી આ કેસ નહિ ચલાવાય, પટેલને રોકો. મને આપેલી ફી પાછી લો.'

હું નાહો, શરમાયો. પૂરી હિમ્મત ન આવે ત્યાં લગી કેસ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યાં લગી કોર્ટમાં ન જ ગયો. [નહિ તો પણ] હારવાને સારું પોતાનો કેસ મને આપવા દોણ નવરું હોય?

પણ હજી એક બીજો કેસ મુંબઈમાં મળવાનો હતો. ખરો....એક ગરીબ મુસલમાનની જમીન ચોરખંદરમાં જમું થઈ હતી તેની અરજી મેં ધડી. મિત્રવર્ગને વંચાવી. તે અરજી પાસ થઈ ને મને કંઈક વિશ્વાસ બેઠો કે હું અરજી ધડવા જેટલો લાયક હોઈશ,—હતો પણ ખરો....

મેં ધાર્યું કે હું શિક્ષકનું કામ કરી શકું ખરો. એટલે એક હાઈસ્કૂલમાં મેં અરજી કરી. પણ જ્યારે આચાર્યે જાણ્યું કે હું બી. એ. નથી ત્યારે દિલગીરીની સાથે [અરજી નામંજૂર કરી]. ....

મારા હાથ હેઠા પડ્યા. મોટા ભાઈ પણ ચિંતામાં પડ્યા. અમે ત્રિચાર્યું કે મુંબઈમાં વધારે કાળ ગાળવો નિરર્થક છે, ને મારે રાજકોટમાં જ સ્થિર થવું. એટલે મુંબઈનું ધર....છએક માસનો વસવાટ પછી છોડ્યું.

મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમિયાન હાઈકોર્ટમાં હું રાજ જતો, પણ ત્યાં કંઈ ન શીખ્યો.

... કેટલીક વેળા તો ઠેસમા સમજ ન પડે ને રસ ન પડે ત્યાં ઝેલા પણ આનો ..

[આ સમયનો] એક નાનો સરખો અનુભવ અહીં ટાંકુ છુ:

ગિરગામમા મકાન હતું, છતાં કુ જવદેજ ગાડીમાડુ ખચ્ચતો; ટામમાં પણ ગાગે જ બેસના. ગિરગામથી પછે ભાગે નિયમસર ચાલીને જ જતો, નેમા ખાસી ૪૫ મિનિટ લાગતી, ને ઘેર પાછો તો અચૂક ચાલીને જ આવતો. દિવસના તરફે લાગે તે સફળ કરવાની શક્તિ ઢગવી લીધી હતી આથી મેં ઠીક પેસા બચાવ્યા, ને મુખર્ધમા મારા સાથીઓ માદા પડતા ત્યારે કુ એક પણ દહાડો માંદો પડ્યો દોઢ એમ મને રમરણ નથી. જ્યારે કુ કમાતો યયો ત્યારે પણ આમ ઓફિસે ચાલીને જવાની ટેવ મેં ઉત્તર લગી કાયમ રાખી આનો લાભ કુ આજ લગી ઉઠાવી રહ્યો છુ

૨૯

પહેલો આવાત

મુખર્ધથી નિરાશ થઈ રાગઠોટ ગયો. જાખી ઓફીસ ખોલી કર્ક ગાડુ ચાલ્યુ

મુખર્ધમા કમિશન નહિ આપવાની મારી ટેક હતી તે અહીં તૂટી ગણાય.. . મુખર્ધમાં મારે કેવળ દલાલને પેસા આપવાની વાત હતી, અહીં વછીલને. મારા ભાઈની [નિરુત્તર દલીલ આગ હતી] 'કુ બીજા વછીલનો શાગીદાર છુ મું અમારા ઠેસ તને આપવાની] મારી

વૃત્તિ તો રહે જ. પણ જો તુ તારી ફીનો ભાગ મારા શાગીદારને ન આપે તો મારી સ્થિતિ ઠેવી કફોડી થાય. આપણે સાચે રહીએ, એટલે તારી ફીનો લાભ મને તો મળે જ, પણ મારા શાગીદારને ? અને જો તે જ કેમ તે બીજા જગ્યાએ આપે તો તેને ભાગ મળે જ' આ દલીલથી કુ ભોળવાયો. મારા મનને ઉત્તરું પણ આ સિનાય બીજા દોષ પણ ઠેસનાં મેં કમિશન આપ્યાનું મને રમરણ નથી

પણ જિંદગીનો પહેલો આવાત આ અરસામા મળ્યો

પૌરખંદરના માજી ગણાસાહેબને ગાદી મળી તે પૂર્વે મારા ભાઈ તેમના મતી હતા ત્યારે તેમણે રાણાસાહેબને ખોટી સલાહ આપ્યાનું તફોમત તેમના ઉપર હતું આ ક્રિયાદ પોલિટિકલ એજન્ટને મળેલી એજન્ટને કુ વિલાયત મળેલા ત્યાં તેમણે મારી મેત્રી ઠીક કરી કહેવા. ભાઈએ વિચાર્યું કે મારે એજન્ટને બે રાખ્દો કહેવા ને તેમની ઉપર જે ખરાબ અસર પડી હોય તે બૂસવા પ્રયત્ન કરવો મને આ વાત જરાયે પસંદ ન પડી, પણ ભાઈનું મોં ન ચૂકી શક્યો, ને મારી મરજી વિરુદ્ધ કુ ગયો, જુની ઝોળખાણ કાઢી ને મારુ પ્રકરણ ઉખેળ્યુ.

'તારા ભાઈ ખટપટી છે, તારુ વધારે મારે નથી સાંભળવું,' આમ અમલદારે કહ્યું, તો ય કુ તો મારુ પ્રકરણ ચલાવી રહ્યો હતો. સાહેબ ક્રિયા 'હવે તમારે જવું જોઈએ'

'પણ મારા

ની સામગ્રી'

‘પટાવાળા, ઇસકો દરવાજા ખતાઓ.’

પટાવાળાએ મને હાથ લગાડ્યો ને મને દરવાજાની બહાર કાઢ્યો.

હું અઠળાયો, મેં તો ચિઠ્ઠી ધસડી : ‘તમે મારું અપમાન કર્યું છે, પટાવાળાની મારફતે મારી ઉપર હુમલો કર્યો છે. તમે માફી નહિ માગો તો રીતસર ફરિયાદ કરીશ.’ ચિઠ્ઠીનો જવાબ આમ આવ્યો :

‘તમે મારા તરફ અસહ્યપણે વર્ત્યા, ને જવાનું કહ્યા છતાં ન ગયા, તેથી મેં જરૂર પટાવાળાને તમને દરવાજા ખતાવવા કહ્યું. અને એના કહેવા છતાં તમે કચેરી ન છોડી, એટલે એણે તમને કચેરી બહાર કાઢવા પૂરતું બળ વાપર્યું. જ પગલાં લેવાં હોય તે લેવા તમે છૂટા છો.’

જવાબ ખિસ્સામાં મેલી ભોંઠો પડી હું ઘેર આવ્યો.....આ સમયે સર દિગ્વિજયશાહ મહેતા પોતાના કાર્ડક ટેસ સર રાજકોટમાં હતા; તેમની સલાહ પુછાવી. ‘આવા કિસ્સા તો બધા વકીલખારિસ્ટરના અનુભવમાં આવ્યા હશે. તું નવોસરો છે. તને હજુ વિલાયતની ખુમારી છે.....એ તારે સુખેથી બેસવું હોય ને બે પૈસા કમાવા હોય તો તને મળેલી ચીઠ્ઠી ફાડી નાખ ને અપમાન ગળી જા. ટેસ કરવામાં તને ઠોકડો નહિ મળે ને તું ખુવાર થશે.’

આ શિખામણ કડવી ઝેર જવી લાગી. પણ તે કડવો ઘૂંટડો ગળે ઉતાર્યો છૂટકો હતો. અપમાન ભૂલ્યો નહિ પણ તેનો સદુપયોગ કર્યો. ‘આવી સ્થિતિમાં ફરી ન મુકાઈ, કોઈની સિક્કારસ આમ નહિ કરું,’ આ નિયમનો કદી ભંગ નથી

કર્યો. આ આઘાતે મારી જિંદગીનું સુકાન બદલ્યું.

૩૦

દક્ષિણ આફ્રિકાની તૈયારી :

[આ અમલદારની.] ઠાઠમાં મારું ધણું કામ તો હોય. ખુશામત કરવાનું મારાથી બને તેમ નહોતું.....ફરિયાદની ધમકી મોકલીને ફરિયાદ ન કરું.....એ પણ મને ન ગમ્યું.

દરમ્યાન કાઠિયાવાડની ખટપટનો પણ મને અનુભવ મળ્યો.....રાજ્યો વચ્ચે ઝીણી ખટપટ, હોદ્દા જમાવવા સાથે ખટપટ, રાજના કાચા કાન, રાજ પરવશ, સાહેબોના પટાવાળાની ખુશામત; શિરસ્તેદાર એટલે હોઠ સાહેબ, કેમ કે સાહેબ એની આંખે જ જુએ.....

આ વાતાવરણ મને ઝેર સમાન લાગ્યું.

હું ઉદારસીન બન્યો.....ક્યાંક નોકરી લઈને બેસું તો ખટપટથી મુક્ત રહી શકું. પણ ખટપટ વિની નોકરી ક્યાંથી મળે? :

વકીલાત કરતાં સાહેબની સાથેનો ઝઘડો વચ્ચે આવતો હતો.

હું અઠળાયો. દરમ્યાન ભાઈની પાસે પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેણ આવ્યું : ‘અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. અમારો એક મોટો ટેસ ચાલે છે. અમારી પાસે સારા વકીલખારિસ્ટર છે. તમારા ભાઈને મોકલો તો તે અમને મદદ કરે ને તેને પણ કંઈક મદદ મળે. તે અમારો ટેસ

અમાગ વઝીલને સારી રીતે સમજવી
શકશે વળી તે નવો મુલક જોશે ને નવા
માણસોની ઓળખાણ કરશે'

ભાઈએ મને વાત કરી હુલસવાયો
ઢાઢા અખડુસીના ભાગીદાર મારફત
શેઠ અખડુસ કરીમ ઝવેરીની બેટ, મારા
ભાઈએ કરાવી

મેં પૂછ્યું 'મારી નોકરી તમે
કેટલી મુલત મુઘી માગો છો' અને પગાર
શું આપશો?'

'તમારુ કામ એક વર્ષથી વધારે
નહિ પડે. તમને આવના જવાનુ શાકુ
ને રહેતો [જમવાના] ખર્ચ ઉપરાંત ૧૦૫
પાઉંડ આપશુ'

આ નોકરી હતી, પણ મારે તો
જ્યાં ત્યાંથી સિદ્ધસ્તાન છોડવુ હતું.
'નવો મુલક જોઉં, નવો અનુભવ મેળવું,
ને ૧૦૫ પાઉંડ ભાઈને મોકલું,' એમ
વિચાર કરી મેં શેઠ અખડુસ કરીમની
દરખાસ્ત કબૂલ રાખી ને દક્ષિણ આફ્રિકા
જવા તૈયાર થયો.

૩૧

[પ્રયાણ]

રાજકોટથી મુખર્ઈ આગ્યો. પણ
સ્ટીમરમા કેમ્પિન ખાલી ન મળે અને
એ દિવસો માગ પહેલા વર્ગના મુસાફરીના
હતા, એટલે મેં ડેકમા જવાની ના પાડી

હુ સ્ટીમર પર પહોચ્યો, ને વડા
માલમને મળ્યો, ને કહ્યું, 'ત્યારે શું
તમે કાઈ રીતે મારે સારુ જગ્યા ન જ
કાઢી શકા?'

માલમ હસ્યો ને જોડ્યો, 'એક
ઉપાય છે મારી કેમ્પિનમા એક હાઈકો
ખાલી હોય છે તેમા અમે ઉતારને લેતા
નથી, પણ તમને હુ જગ્યા આપવા
તૈયાર છું.'

હું રાજી થયો. માલમને આભાર
આન્યો ૧૮૬૩ના એપ્રિલ માસમા હુ
હોંશાલયો દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારુ નસીબ
અજમાવવા છોડ્યો

શ્રીતિ બાલકાંડ

★

છુલ્લ બચવાન કાવચીમા રહેતા હતા, સારે એક ગાર અનાથ પિંડિકને તેમણે કહ્યું 'હે શુદ્ધપતિ,
એ મનુષ્ય ચિત્તવ રક્ષણ કરે નહિ તો તેના કાયદમ, પાકુમ' આનસિક કર્મ અસિત રહે છે, અને તેથી
તેના આ ત્રણે કર્મો વિધારવરા માય છે, એટલે જ નહિ પણ ધોરધારે તેના કાવા, વાવા અને મન એ
ત્રણે જગડતા નય છે, અને તેને મરણ પણ મુખે આવડ નથી એકાદ ધરતુ છાપરુ ને અનાથ હોય તો
તે ધરતી સીંત વગેરે સર્વ કઈ જરસિર રહે છે અને ધોરધારે આણુ ધર મોડીય વર્ષ જમીનદોસ્ત થઈ
નય છે, તે પ્રમાણે હે શુદ્ધપતિ! ને એક ચિત્તને સલામીએ નહિ તો મનુષ્યના કર્મો વિકૃત બની નહિ તેડ
અલત અનિષ્ઠ પરિણામ આવે છે તે જ ચિત્તને ને સલામવાયા આપે તો સર્વ કર્મ સુરસિત થાય છે, અને
તેને લીધે મનુષ્ય મુખેથી મરી શકે છે પરતુ છાપરુ ને સુરસિત હોય તો કીંત વગેરે સર્વ કઈ સુરસિત
નહે, તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત સુરસિત હોય તો તેના સર્વ કર્મો સુરસિત રહે છે

યથાગાર કુચ્છન મુદ્ધિ સમતિ વિત્તતિ, એવં અભાવિત ચિત્ત રાગો સમતિ વિત્તતિ ।

યથાગાર સુચ્છન મુદ્ધિ ન સમતિ વિત્તતિ, એવં મુખા ૧૮ રાગે । સમતિ વિત્તતિ ॥

ધર્મપદ

ધી એપોલો મિલ્સ, લિં

તેના

અપૂર્વ મજબૂત અને ટકાઉ લેપાર્ડ

કલોથ, ચાદરો અને શાર્ટિંગ

માટે પ્રખ્યાત છે.

એજન્ટો:

ધી રાજપુતાના ટેક્સ્ટાઈલ્સ (એજન્સી) લિં

સ્ટેડ્ડ બીલ્ડિંગ, ૩૪૬ હોર્નબી રોડ, ડોલ-મુંબઈ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:

ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા

ભારતના રાષ્ટ્રીય વહાણવટાનું

યશસ્વી પ્રતીક

માલ અને ઉત્પાદનોના જુદા જુદા ભાગે તેમ જ સ્ટીમરો
હિપડવાની તારીખો વગેરે માટે સિંધિયા હાઉસ, કુમલ રોડ,
બોલાર્ડ એસ્ટેટ, કોટ, સુબર્બ ખાતે પૂછપરછ કરો અથવા
ફોન કરો —

બી. એસ. એન.,	} કોકથુ, કરાંચી અને કિનારાની સર્વિસ ટે. નં. ૨૫૦૬૧-૪ લાઇન
આઈ. સી. એન.,	
આર. એસ. એન.,	
ઈ. એસ. એન.,	

સિંધિયા: ટે. નં. ૩૦૦૭૫-૬ લાઇન

દેશી ઓર્ગેન:—

પીતાંબર એન્ડ કંપની. ટે. નં. ૨૪૦૬૬
કાનજી બાદવજી એન્ડ કું. ટે. નં. ૨૫૭૪૪

એસોસિએટેડ કંપનાઓ

બજાલ જમાં સ્ટીમ નેવી કું લિં
ઇન્ડિયન કોઓપરેટિવ નેવી. એન્ડ ટ્રે કું. લિં
રત્નાકર સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિં
ધી હજ લાઇન લિં
ધી બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કું લિં
ધી ઇસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશન કું લિં
ધી એર સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયા લિં

સુંદર કાપડની અનેક જાતો

અથવા

ફિશટિંગ, પોપલીન, સાડી, ઘોતી, મલમલ, વોયલ, દોરિયા

સુંદર, આકર્ષક, ટકાઉ અને છેલ્લી ઢબતું,
સમાજના સઘળા વર્ગને પોસાય તેવું,

કાપડ

શ્રી વિવેકાનંદ મિલ્સ લિં.

ગામતીપુર, અમદાવાદ

યુક્તિબાજ શેઠ

એક શેઠ ભારે શ્રીમાન હતા, પરંતુ બહુ ઢોલી ચે એટલા હતા. તેનું કોઈ સચું-વહાતું ન હતું. ઘરમાં આવતા ગોર મહારાજ પર, એક વિશ્વાસુ નોકર પર અને એક હજમ પર-એ ત્રણ ઉપર જ તેમને લશ્કરો હોવાથી શેઠને ત્યાં માત્ર આ ત્રણ જ આવતા જતા હતા. ગોરે વિચાર્યું કે ‘શેઠ દાનધર્મ કાંઈ કરતો નથી; તેથી મરશે ત્યારે તેનું બધું સરકાર ખર્ચ જશે; આપણને કોઈ કંઈ આપવાનું નથી.’ એથી તેણે શેઠનો ઘાટ ઘડવાનો વિચાર કર્યો. નોકરને સમજાવ્યો, કે ‘આમ છે, માટે શેઠને ઠેકાણે કરી માલ-મલકત વહેંચી લઈએ.’ નોકર બોલ્યો: ‘મેં એનું અન્ન ખાધું છે, તેથી હું જાતે એને મારીશ નહિ, તમારે ફાવે તેમ કરો, હું અતુકુળ છું.’ ત્યારે ગોર મહારાજે હજમને સમજાવી પક્ષમાં લીધો. અંતે દિવસ નક્કી કર્યો. તે રાત્રે હજમ અને ગોર બંને આવ્યા. નોકરે બારણાં ઉઘાડ્યાં; બંને અંદર ગયા. ત્રણે જણા ખીંચેખીંચે વાત કરવા લાગ્યા. ઉપલે માળે શેઠ સૂતા હતા. શેઠ વૃદ્ધ હોવાથી નિદ્રા તો થોડી જ હોય. તેથી તેણે ગડગડ સાંભળી, પણ તે સુખ પર ધોતિયું ઓઢી સૂઈ રહ્યા. તેમાંથી એનું તો પેલા ત્રણે જણ માળ પર આવ્યા. શેઠ તરત ચેતી ગયા, અને તરત ભીડી બેઠા થયા અને બોલ્યા: “બહુ સારું થયું કે તમે આવ્યા. ચાર દિવસથી મને વિચાર થાય છે, કે ‘હોકો ખર્ચ જશે’ એટલે સવારમાં તમને જ બધું ધન સોંપી દેવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું પણ એટલામાં તો તમે આવ્યા.” પછી ગોરને કહ્યું, કે “તમે તો પુરોહિત જ

છો, દાન લેવાને લાયક છો આ માથે નોકર ખાસ છે અને આ તો અસલ દાદાના વખતથી ઘરનો જ હજમ છે, માટે હવે હું આ ઘર ઉપર તુલસીપત્ર મૂકી બાંડી છું, તમે ત્રણે વહેલી લેજો. બધ, તુલસી લાવો ” પેલો નોકર વાડીમાં તુલસી લેવા ગયો, ત્યાં બે રહ્યા, તેમને શેઠે સમજાવ્યા કે “નોકર છુટ્યો છે, એવા એ હવે ચાકરડાને સાથે લેજાવી મોટી રકમ તમે શા માટે શ્રમાવો છો ? તમે જો વહેલી લો ” લોભને વશ બંની તે બંને સમજ્યા કે ‘ઠીક છે,’ તેથી શેઠના કહેવાથી હજમ પાછલું બારણું બંધ કરી આવ્યો. પછી શેઠ બોલ્યા ‘તુલસીવુ શુ કામ છે ? કાકિરજીના મંદિરમાં કલથ છે તે લાવો પાણી મૂકુ તે થે બસ છે & તે સાલગી ગોર પાણી લેવા ગયા, એટલે હજમને કહ્યું, કે ‘મારે તો બધુ તને જ આપવું છે, બ્રાહ્મણ હવે છે, માટે જા, દેવમંદિરનું દ્વાર બંધ કરી આવ ’ હજમને તેમ ઠર્યું, એટલે તરત શેઠે કૂચી હજમને મોપી દીધી, દ્રવ્ય બતાવ્યું અને છેવટે તેને તિલ્લેરીની ચોરડીમાં લઈ જઈ તેની પાસે પટારામાંથી થેલીઓ કઢાવવા તેને પટારામાં ઉતાર્યો તે હજમ નીચો થઈ થેલીઓ કાઢવા લાગ્યો, ત્યારે તક બેઈ શેઠે તરત પટારો બંધ કરી તાણુ મારી ચોરડી પણ બંધ કરી દીધી એક બારણેથી પેલો મહારાજ અને બીજી ચોરડીમાંથી નોકર તથા પટારામાંથી હજમ બૂમ પાડતા રહ્યા પણ શેઠ તો નિરાતે સૂઈ જ રહ્યા ।

*

સમાજના સર્વ વર્ગો માટે

- સુંદર સાડી   ● મુલાયમ મલમલ
- ટકાઉ ધોતી   ● તરેહવાર દોરિયા

સુંદર વણાટ, વિધિવિધ કિનારો, આકર્ષક ડિઝાઈનો
અનેકવિધ રંગો વગેરે

સુંદર કાપડ

શ્રી રામકૃષ્ણ મિલ્સ લિં.

ગોમતીપુર, અમદાવાદ

ધી જયભારત ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિં.

૨૨, એપોલો સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧

નિંદગી, આગ, દરિયાઈ, મોટર, ઇત્યાદિ

સત્તાવાર થાપણ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
ઉધરાયેલી અને ભરાયેલી થાપણ ...	રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦
ભારપાઈ થયેલી થાપણ	રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦
૩૦-૧૨-૪૧ના રોજ અસ્તિત્વમાં થાપણ	રૂ. ૪૬,૪૧,૦૦૦

ચેરમેન:—

શ્રી. તવીનચંદ્ર મહેતાલાલ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:—શ્રી. લક્ષ્મીદાસ પી. ગોહાલાલ

નવરત્ન મેનેજર:—શ્રી. જે. પી. લાલવાણી

નિંદગી અને બીજાં ખાતાંઓમાં ચમત્કારિક પ્રગતિ

નિંદગીના વીમાનું કામ રાત્રે ૧૯૪૬માં રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંતનું થયું છે. જે ૧૯૪૫ કરતાં ૭૨ ટકા વધારા વધારે બતાવે છે.

શાખાઓ: મદ્રાસ, કરાંચી, કલકત્તા, અમદાવાદ, દિલ્હી, લાહોર અને લખનૌ

સાચી પરીક્ષા

રાત્રી ભોજન પછી ગણાણકિશાળી હોતો. વખતોવખત પોતાના પંડિતોની એ પરીક્ષા કર્યા કરતો. એમાં દરેકે દરેક પંડિતને પોતાની છુલ્લિ લડાવતી પડતી. રાત્રી કોયડા તો એવા રમી કરતો કે ભલભલાને વિચાર કરતા કરી દે.

પહેલેથી કરી રાખેલ ચોળના પ્રમાણે, એક વેળા એક માણી એવા માણસ દરબારમાં દાખલ થયો. સભામાં પૂરેપૂરો રંગ ભર્યો હતો. એટલામાં તે આવ્યો ને એક બાલુ ઊભો રહ્યો. એના હાથમાં ફૂલની એ ફલગી હતી, એક સાચી ને એક બનાવટી. ખાસે જઈ બેસ્યા વિના, સૂઈયા વિના કે હાથમાં તપાસ્યા વિના સાચાઓટાની પરીક્ષા કરવાનું રાત્રીએ સમજી પડિતો ને દરબારીઓને નજીવું.

બધા વિચારમાં પડી ગયા. રથાન પડેલી ભલવાનું નહોતું ને કોયડો ઉઢેલવાનો હતો. અંતે બધાની નજર કાલિદાસ તરફ પળી. એના વિના બધા લાચાર બની ગયા હતા. કાલિદાસે સદબલ લાંબે જ કહ્યું:

‘ભાઈ, જરા બરાબર દેખાય માટે આસપાસની આ બાંટી જોલી નાખો તો જવાબ આપી શકાય.’

બારી ખોલવામાં આવી એટલે બહારથી ઊડતી માખીઓ દરબારમાં દાખલ થઈ. અને સાચી ફલગી ઉપર બેઠી.

કાલિદાસે કહ્યું:

‘ગદાસળ! આ માખી બેઠી એ ફલગી સાચી ને ફદરની પુષ્ટિની ને બીજી છે તે બતાવેડી.’

રાત્રી તો કવિ પર મુગ્ધ થઈ ગયો. દરબારીઓએ કવિનાં શુભાચાન આજી.

‘જન્મ ભૂમિ’

[ચાન્દુ દેવિક]

ત્રી અમૃતલાલ શેઠ

‘નૂતન ગુજરાત’

[ચાન્દુ દેવિક]

ત્રી મોહનલાલ-સોપાન

મહાગુજરાતની જનતાનો અવાજ બધે પહોંચાડતાં
અને સર્વ સમાચાર પૂર્ણ પાડતાં વર્તમાનપત્રો

કાર્યાલય : ૧૩૮ મેડોઝ સ્ટ્રીટ : પો. બો. નં. ૬૨

મુંબઈ

અક્ષતની કિંમત

એક રાત્રીને ત્યાં દોઢ એક માણસે જાતે નિમકહલાલ હોઈ ધણી પાસેથી કાઈ પણ પગારની આશા રાખ્યા સિવાય ધણીજ વફાદારીથી રાજ્યવહીવટનું કામ કન્યા માંડયુ આમ કરતા ધણીજ વજત વહી જતા તેની હોશિયારી ભરેલી નોકરીથી રાજીના મનમાં એવું આવ્યું, કે આ નોકરીની કદર મારે પિછાનવી જોઈએ એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી ગણીને જાનગીમાં બોલાવી નિશ્ચય બધાંવેળે કે આપણે ત્યાં આ નોકર ઘણા વજતથી તન, મન, ધનથી ને વફાદારીથી જીવપજારે નોકરી કરે છે, તેવા નોકરની કદર કરવાનું કામ આપણું છે તેની હાયકાત જોઈ હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે —

‘આપણે ત્યાં એક કન્યા સિવાય બીજી સતતિ નથી આ વહાલી કન્યા તેને આપવી તથા તમામ રાજ્ય તેને જાણિસ કરી તેને રાજા કરવો આ સળધમાં આપનો શો વિચાર છે ?’ રાણીએ કહ્યું ‘કન્યાદાન દેવામાં આપનો સ્વતંત્ર હક્ક છે, માટે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે, ‘તે જોજ મારો ધર્મ છે મારું હૃદય એટલું જ છે કે

કોઈ પણ વાતે હુણી ન થાય એવા સ્થાનમાં ઢીકરીને આપવો.’ કન્યા તથા રાજ્ય આપવાના નિશ્ચય ઉપર રાજા આવ્યો હતો. તેટલામાં પેલા નોકરને વિચાર આવ્યો કે આ રાજાની નોકરી ઘણાં વર્ષ કરી, પણ રાજાને કદર કરવાની બુદ્ધિ નથી, માટે મારે જ કંઈ તેને મોઢે ચઢી માગ્યા સિવાય છૂટકો નથી. આમ વિચારી રાજા પાસે આવીને હાથ જોડી તે વિનવિ કરવા લાગ્યો: “રાજાશિરાજ! આપની નોકરી મેં ઘણા વખતથી કરી, હવે મારે એક ઇચ્છા છે તે આપ પૂર્ણ કરો તો સારું.” રાજાએ ઇચ્છા દર્શાવવા કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું: “આપ મને એક દાસી, પરણાવો.” આ સાંભળી રાજાએ તેની કુલ્લક બુદ્ધિની કિંમત કરી તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે તે દાસીને જ લીધક છે એમ માની રાજકન્યા વગેરેનો વિચાર બંધ રાખી તેને દાસી જ પરણાવી.

૧. હરિહાર જીવનની ક્રિંડ
૨. અમૃતલાલ જીવનની ક્રિંડ
૩. પ્રિયોસ રમીડ, સુખકર્મી

જામ્બઝ
PAIN EXPELLER
RHEUMATISM
NEURALGIA
MIGRAINE
BRUISES
SCALDS
AND ALL SORE THROATS

જામ્બઝ
ગુલાબી
મલમ

જાળકોના ચેપી સ્તવાના ચાંદા શીતળા રૂઝવવા તથા દાઝેલાપર

બ્રાજકેનાં તમામ દર્દેની જગમશહૂર દવા

બ્રાજકેનાં તમામ દર્દેની જગમશહૂર દવા

(નડિયાદના વૈદ્ય જગન્નાથજીની બનાવેલી) .

બ્રાજકેને વરાધ, રતવા, તાવ, ઉધરમ, ઉંઠાટિયુ, લીલા ઝાઝા, પેટ ચડ્યું આફરો, આચકી, તાણુ, દાંત આવતી વખતની પીડા ય બ્રાજકેનાં મટાડી તદુરસ્ત-આનંદી રાજે છે હજારો બ્રાજકેનાં આંતર ઉલ્લાસ પાત્રીમ વચ્ચે જેવે બ્રાજકેનાં વપરાય છે

નકલી બ્રાજકેનાં ચેતજો, બધા દવાવાળા વેચે છે.

. લખો—વૈદ્ય જગન્નાથજી, વરાધ ઓફિસ, નડિયાદ.

ધર્મશાળા

એક બ્રાજકેનાં લખ્ય મકાનમા દરબાર કરી બેઠો હતો ત્યાં એક અવધૂત મહાત્મા નીડરપણે ચાલ્યા આવ્યા તેમને પહેચેનીરે પૂછ્યું, તમારે તે બોલ્યા ‘એ ધર્મશાળા છે, તો મેં લી થોડી દેર ઇધર ઠેરનેકું આયા હું’ સિવાઈ બોલ્યો. ‘કેસી ધર્મશાળા? એ તો દરબાર કરા છે, કેજો, ચલે જવ’ બીજા સિવાઈએ કહ્યું. ‘ધક્કા મારકે નિકાલ દો.’ તે સાંભળી સત જૂન હસ્યા અને બોલ્યા ‘એ ધર્મશાળા હી છે, જવ પૂછો તુમેરા રાજાજી’ તે સાંભળી ત્રિહાસને બેઠેલા રાજા બોલ્યા ‘એ ધર્મશાળા નહિ છે, પણ દરબાર છે’ મહાત્માએ પૂછ્યું ‘આપ ગાદી પર આવે ઉસકે પૂર્વ કૌન રહતા થા?’ રાજા બોલ્યો. ‘હમેરા બાવા’ મહાત્મા બોલ્યા અચ્છા, ઉસકી પહેલા કૌન?’ રાજા બોલ્યો ‘ઉસકા બાવા’ સતે કહ્યું ‘ઔર ઉસકી પહેલાકૌન થા?’ રાજાએ કહ્યું ‘ઉસકા બાવા વગેરે’ સતે કહ્યું ‘ઓ સજ બાવા ઠહા છે?’ રાજા બોલ્યો ‘ચલે ગયે’ સત બોલ્યા ‘એ સજ થોડા-બોત રહકે ચલે ગયે, ઐસા તુમ લી થોડા-બોત રહકે ચલે જવોગે, પીછે તુમેરા લડકા આવગા જવ ધર્મશાળા નહિ તો કયા છે? મેં લી ઐસા થોડી દેર ઠેરકે જતેવાલા હી હું’

રાજા બુદ્ધિમાન હતો, તે પગે-પગે

[આ સગ્યા તરફથી તુરતમા બહાર પડેના મથ ‘સૂર્યાંગ’ માથી]

કાનનાં ભયંકર

દરદો ગેરંટીથી મટાડવા

તુલસી કલ્પાશ્રિત (રજીસ્ટર્ડ) વાપરો.

સંધીવા-સાંધાનો ભયંકર

કુખાવો નેમ જ ચાંદી, પરમો,

સીફીલીસ તથા દિવસમાં

ગેરંટીથી મટાડવા.

ભગો બચવા મળો :—

તુલસી મેડીકલ સ્ટોર્સ

જમાદારની કબેલી, ત્રાનો બોઈવાડો, ખૂંચેશ્વર,
સુલાકાત ખાનગી] [મુંબઈ-૨

૫૦ વર્ષથી જગપ્રસિદ્ધ
૨૪ કલાકમાં હાથે
કપડાં બગડતાં નથી
નકલથી સાવધાન

તુલસી
લોજા

રાપટ એન્ડ કંપની
મુંબઈ, ૨

‘વાણિયા વાણિયા ફેરવી ખાંધ’

એક હતો જમાદાર.

જોઈતો જ એક વખત એનો ઘોડો ખોવાયો. ગામમાં બધે ખખર પડી ગઈ. જમાદારનો ઘોડો-કંઈ જેવી તેવી વાત છે? એનો પત્તો મેળવવા માટે જમાદાર સાહેબ બેઠો જ નીકળ્યા. રસ્તે જતાં સામે એ વાણિયા મળ્યા.

જમાદારે પૂછ્યું:

‘કયું બે બનીએ, મેરા ઘોડા દોખા કયા ?’

હવે આ એ વાણિયામાંનો એક હતો જરાક ધીનઅનુભવી ને વલુપ્રધાયેલ.

સવાલ પૂછતાંની સાથે જ એ તો સાચું જોલી ભિથો:

‘હા હા. જમાદાર સા’બ, ઘોડા નાંદો બતો મને જોયો.’

જમાદારને ધીરજ વળી. ‘હાથ, હવે ઘોડા મળશે ખરો.’

અને તરત જ હુકમ કર્યો:

‘ચાલ ખતાવ જોઈએ.’

સાથેના અતુલની વાણિયાએ વિચાર્યું. ‘આ વળી લખ ક્યા વળગી? હવે શું થશે?’ પણ મૂળ તો એ વાણિયો, તગ્ત જ નાચીદારને કહ્યું

‘ભાઈ ફેરવી બાધ’

સાધોદાર તરત જ ચેતી ગયો. અત્યંત નરમાશયી એણે જમાદારને કહ્યું.

‘હુ હા જમાદાર મા’બા! થોડો એ જોયો તો ખરો, મોટા શિગડા પણ હતા, નહીં?’

એટલે જમાદારે કહ્યું

‘થોડાને તે શિગડા હોય—સાલે ખનિયા ઈતની લી અહલ નહિ ચલતી?’

‘હુ હા હા પણ શિગડાં તો હતા જ!’

‘જરૂર ત્યારે તો એ થોડો નહિ હોય, હજી ગાય ડે ભેજ તે જોઈ હશે’

‘વાણિયાની બુદ્ધિ સમજ્યા વિના, પોતે વધુ સમજ્યા છે એનો ગર્વ હેતા જમાદાર માહેળ ચાલ્યા ગયા વાણિયા છુટ્યા.—માટે જ તો કહેવત પડી ‘વાણિયા વાણિયા ફેરવી બાધ!’

નૂતનવર્ષાભિનંદન

અમારા માનવતા ચાહકો
અને સર્વે શુભેચ્છકોને
નવું વર્ષ યશસ્વી બને

દાદર, ખરજીવું અને ચામડીનાં
ખીજાં અનેક દરદો માટે

અકસીર

જેમ્સ કટર

દરેક નામાંકિત દવાયાજાઓ પાસે

અગર

બોગીલાલ પ્રેમચંદ ની ડાં.

મીન્સેસ ટ્રીટ બુ ખર્જ-ર

ગ્રહાને ડાઘ પડતા નથી

આજ મારે હૃદય દેલે ચલ્યું ૧

દેવાને દેલે ચલાવતા આકર્ષક બને કેન્સી
ડીઝાઇનોમા અનેકરંગી રંગોથી શોભતા

ખનારસી થેલા-રેશમી સાડીઓ-

રેગમ તથા જરીનાં કેન્સી પાલવ-

લીનત-ક્રીકનું કાપડ-જ્યોર્જટ-

માયસોર

એકવાદ તથા કોર્મમદરની

લાયવજાદની કેન્સી સાડીઓ

માટે પધારો

જામખેલી રોડ
ટ. નં. ૨૭૧૮ હિન્દ સ્ટોર્સ લિ.

બુખર્જ-ર

અનુક્રમ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ ગ્રેમની પરીક્ષા (સંક્ષિપ્ત નિબંધિકા)	શ્રી.	૧
૨ હિંદુધર્મની ખાસિયત (ધર્મશીમાંસા)	શ્રી. કાકા કાલેલકર	૩
૩ વ્યવહારમાં અહિંસા (પ્રશ્નોત્તરી)	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	૬
૪ સમાજને ઉપયોગી યશો? (સામાજિક)	શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૧૨
૫ દુઃખતું રહસ્ય (હાસ્ય)	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૧૮
૬ મોત તો મીઠું બન્યું! (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન	૨૪
૭ વીણેલાં મોતી (ધર્મશૂરો)		૩૧
૮ હસંતો સંતકવિ (જીવનપ્રસંગ)	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૩૩
૯ ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી માં! (વાર્તા)	શ્રી. સુનીલાલ મડિયા	૩૮
૧૦ ભગવાન યુદ્ધ (પ્રવચન)	શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રભાર્તી શાહ	૪૬
૧૧ કુદરતી ઉપચાર (આરોગ્ય)	શ્રી. પરમાનંદ	૫૬
૧૨ ભોળું બાળક (વાર્તા)	શ્રી. રામજી	૫૯
૧૩ આદિવાસી વારસો પ્રજા (જીવનરેખા)	શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધી	૬૨
૧૪ સંત કબીર (જીવનપ્રસંગ)	શ્રી. 'પ્રશાંત'	૭૨
૧૫ સત્યનો સદા જય (ધર્મકથા)	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક	૮૨
૧૬ આહાર અને આરોગ્ય (કવિતા)	શ્રી. વૈભ મગનલાલ મહેતા	૯૪
૧૭ ટોમી પીર (અનુભવ-ગાથા)	શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ	૯૮
૧૮ આનંદ પ્રજ્ઞાવલિ	શ્રી. સોપાન	૧૦૧
૧૯ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય તરફથી	૧૦૪
૨૦ નીતિશતક (ભર્તૃહરિ કૃત)	શ્રી. શાંતિલાલ કાકર	૧૦૬

* *

સરવું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફથી તૈયારી : 'સોપાન'

મુદ્રક ને પ્રકાશક : ત્રિજીવનદાસ ૬૦ કમર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

શાપિંડ શાજિંદ

વર્ષ ૧૯૬૦-૬૧ રજીસ્ટ્રેશન]

ત્રીજી 'સોપાન'

[ડિસેમ્બર ૧૯૪૭]

પ્રેમની પરીક્ષા

પ્રેમ શબ્દ ચિત્તને બહુ મીઠો લાગે છે. અહિંસા અને પ્રેમનો અર્થ એક જ થયો હોય, તો એ પ્રેમ મનને વધુ મીઠો બનાવે છે. અહિંસા સારો લાગે છે, પ્રેમ હળવા કૃષ્ણ જેવો લાગે છે. પણ એ સુદૃઢ શબ્દના અર્થને આપણે ઉભો વિકૃત કરી નાખ્યો છે. મમતા બંધાવ કે આકર્ષણ અનુભવાય એટલે આપણે માની લઈએ કે આપણા અંતરમાં પ્રેમસાવનાર પેદા થઈ છે. ગમ, મોહ, મમતા એ બધું પ્રેમ જેવું લાગે છે. પણ એ પ્રેમ નથી. માતાપિતા બાળકો પ્રત્યે જે વહાલ કરે છે તેને પ્રેમ સમજે છે. સર્વે પ્રુતના પુવક-પુવતીઓએ તો હરેક પ્રકારની ઘેણાને પ્રેમનું જ નામ આપી દીધું છે. કવિઓએ પણ 'પ્રેમ' શબ્દનું પતન કરાવવામાં યોગ્ય ફિરિયા નથી આપી.

અને છતાં જન્મતના તમામ ધર્મોમાં પ્રેમનું માહાત્મ્ય ગવાયું છે. આ પ્રેમને પારખવાની કોઈ કસોટી ખરી? આ પ્રેમ છે અને રાગ નથી, મોહ નથી કે મમતા નથી એવું શી રીતે સમજી શકાય? પ્રેમ અને મોહ વચ્ચેની ભેદરેખા કઈ?

બાળે પણ એક પ્રશ્ન મનમાં જાગે છે. મણા માણસો વાતવાતમાં કહે છે કે મને મારા બાળકો પ્રત્યે, આ પ્રત્યે, માતાપિતા પ્રત્યે પ્રેમ છે, મારા દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પણ પ્રેમ છે. આ કયન સાચું છે કે જોડું તેની પરીક્ષા શી રીતે થઈ શકે? પ્રેમ અંતરનો છે કે માત્ર શબ્દોમાં જ થોભે છે એ શી રીતે જાણી શકાય?

પ્રેમને પારખવાની કસોટી બે હાથ આવી જાય, તો જા બને સવાસોના જવાબ મળી જાય. આ કસોટી શી? પ્રેમનું પ્રધાન લક્ષણ કયું? રહીરહીને કોઈનું સ્મરણ થયા જ કરે, તો એ પ્રેમ ગણાય? કોઈને મારે કંઈક કરી નાખવાની ઇચ્છા રહ્યા જ કરતી હોય, તો એ પ્રેમનું લક્ષણ ખરું? કોઈને કારણે અંતરમાં અસ્વસ્થતા રહ્યા કરતી હોય, તો એ પ્રેમ જ છે એમ માની શકાય?

જવાબ વિચારીએ. પ્રેમ હોય તો આત્મ બધું થાય અને ઘણું જ ભેઈએ, પરંતુ પ્રેમ નહિ, પણ રાગ અને મોહ હોય તો એ આત્મ બધું થાય. પ્રભુસક્તો ને દેશસક્તોનાં દિલ સદા એ ભેઈને રહે છે. કંઈક કરી નાખવાની વૃત્તિ એ હમેશાં ભેર કર્યા કરે છે. સ્મરણનું તો પૂછા જ નહિ. લક્ષ્યો ને પ્રેમીઓ સ્મરણમાં જ જીવે છે એમ કહી શકાય, છતાં એ લક્ષ્યો ઉપરથી જ પ્રેમની આખરી પરીક્ષા થઈ.

પ્રેમની ખરી કસોટી સમજપૂર્વકના સ્વાપણમાં રહેલી છે. કેટલાક માને છે કે પ્રેમને અને સમજને, પ્રેમને અને જાગૃતિને, પ્રેમને અને વિવેકબુદ્ધિને કંઈ જ સંબંધ નથી. પ્રેમ તો મસ્ત હોય, ભાન હોય ત્યાં પ્રેમ કેવો ? પણ આ સાચું નથી. જાગૃતિ, સમજ અને વિવેકબુદ્ધિ વિનાનો પ્રેમ સાચો જ હોય એવી ખાતરી નથી. ભગવાનની પાછળ ગાંડા બનેલા દેખાતા ભક્તો તો દુનિયાની દૃષ્ટિએ ગાંડા હોય છે, કારણ કે દુનિયા જેને સુખ માને છે તેને ઠોકરે મારીને તેઓ જીવે છે અને દુનિયા જેને દુઃખ માને છે તેમાં તેઓ આનંદ છૂટે છે. એમના અંતરમાં અભાનનો કે અજ્ઞાનનો અંધકાર નથી હોતો, ત્યાં તો જ્ઞાન-વિવેકનો પ્રકાશ પથરાયેલો હોય છે. જેના દિલમાં એવી ભક્તિ અને એવો પ્રેમ જાગે છે, તેની આંખોમાંથી જગત પ્રત્યે સદા યે કરુણા વરસતી હોય છે. આવા પ્રેમીઓ સર્વ જગતને પ્રેમ કરે છે. જ્યાં જુએ છે ત્યાં તેમને પોતાના અંતરનું પ્રતિબિંબ જ દેખાય છે.

પ્રેમની આવી પરાકાષ્ટાએ જે ન પહોંચ્યા હોય, તેઓ પણ પોતાના નિત્ય જીવનમાં પ્રેમની પરીક્ષા કરી શકે છે. બાળક પ્રત્યે વહાલ જાપજતું હોય, તો અંતરમાં પૂછીને ખાતરી કરી શકાય કે આ વહાલની પાછળ મારાપણું કે માલિકીની લાવના તો નથી ને ? આવા જ બીજા બાળકોને એઈ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે ? એમ પણ વિચારીએ કે દૂરદૂરનો સ્વાર્થભાવ તો આ પ્રેમનું કારણ નથી ? કોઈ સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર બાળક છોડવું પડે અથવા જે બાળક આપનાર છે તે પરમપિતા બાળકને બાંધાવી દે, ત્યારે હૃદય લાંગી તો નહિ બચ ને ?

આમ છતાં એટલું તો સમજ જ લેવું કે પ્રેમ નિષ્ક્રિય રહી શકે નહિ. હીલો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા જેમ પ્રકાશમાં છે, તેમ પ્રેમ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા સ્વાર્થભાવમાં છે. દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પ્રેમની વાત કરીએ પણ એ માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવાની ઇચ્છા જ ન જાગે તો એ પ્રેમ નથી, પ્રેમનો દેખાવ માત્ર છે. બાળક પ્રત્યે જેને પ્રેમ છે, તે માતા નિષ્ક્રિય રહી શકે છે ખરી ? કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં એ બાળકને ભૂલી જઈ શકે છે ? દેશ અને સમાજ પ્રત્યે કે કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ છે કે નહિ તે સ્વાર્થભાવ ઉપરથી જાણી શકાય. જ્યાં લેવાની જ વૃત્તિ હોય ત્યાં તો પ્રેમ નથી જ, પરંતુ જ્યાં આપવા-લેવાની વૃત્તિ હોય ત્યાં પણ પ્રેમનો અભાવ છે. પ્રેમ તો કશા યે બદલાની અપેક્ષા વિના આપવા જ ઇચ્છે છે. સૌ કોઈ પોતાના પ્રેમની આ રીતે પરીક્ષા કરી શકે.

પ્રેમ શું કે કોઈ બીજે ગુણ શું, એ આપણામાં હોય અથવા ન જ હોય એમ માનવાની ભૂલ કોઈએ ન કરવી. દરેક ગુણ યોગ્યવત્તા પ્રમાણમાં મનુષ્ય માત્રમાં હોય છે અને તેની પરાકાષ્ટા તો કોઈ વિરલ વ્યક્તિના લાગ્યમાં જ થાય છે. આપણાં મોઢ-મમતામાં પણ પ્રેમનો અંશ તો છે જ. જ્ઞાન અને વિવેકથી મોઢ યોગ્ય કરતાં જઈએ ને પ્રેમની વૃદ્ધિ કરીએ. પ્રેમનો અંશ વિકસાવવાનો માર્ગ સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્થભાવ સિવાય બીજો છે જ નહિ. એ માર્ગે જવા માટે જે જ્ઞાનની અને મનોબળની આવશ્યકતા છે, તે મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરીએ. જીવનનો પરમઆનંદ આવા પુરુષાર્થમાં અને તેમાંથી નીપજતા પ્રેમમાં છે. એ આનંદની તોલે જગતનું કોઈ સુખ આવી શકે નહિ.

હિંદુધર્મની ખાસિયત

કાકાસાહેબ કાલેલકર

પ્રશ્ન: હિંદુધર્મની ખાસિયત શી મુલાવ ?
 અુત્તર: દરેક ધર્મને ખાસિયત હોવી જ જોઈએ એવો આશ્રદ્ધ શા માટે ? જે સારી સારી વસ્તુઓ હિંદુધર્મમાં છે તે બીજા સોડો પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરે તો શુ હિંદુ ધર્મને માર્કુ લાગવાનું હતું ? અમે ત્યાંની દરેક સારી વસ્તુ પોતાના સારાપણને ક્ષીધે આજે મોં કાઢે બધે આઠપૈંક ધવાની જ છે એટલે કુનિયાના ધર્મો જેમ જેમ એકબીજાના પ્રસંગમા આવે તેમ તેમ બધા ધર્મોમાં સુસ્કારોની સેવડહેવડ ધવાની જ આવી સેવડહેવડ થયા છતાં પરિસ્થિતિ પરત્વે, સ્વભાવ પરત્વે અને અસિરચિ પરત્વે ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ભેદ રહેવાનો છે, એ ભેદો મહત્વના તો હોય જ છે છતાં એ ભેદો અુપર ખાસ સાર દેવાની કરી જરૂર નથી

સરકાગી માણસ તે જ કહેવાય કે જે બીજાનું દરિદ્રિંદુ પણ સમજી શકે, અને એ પૂણું પૂણું સ્વીકારે નહિ તો વે એની કદર કરી શકે બીજા ધર્મોમાં કોઈની બીજું દરિદ્રિંદુ કેળવાયું હોય તો એની પાછળ રહેલી જીવનદરિની અુપયોગિતા અને સુદરતા સમજવા જેટલી સસ્કારિતા હિંદુધર્મમાં છે અને તેથી જ હિંદુધર્મે બીજા ધર્મો સાથે કોઈની કાળે વેર બાંધ્યું નથી હિંદુધર્મ એટલે સુધી કહે છે કે રચિના વૈષિન્મને કારણે કોઈની સીધો રસ્તો છે, કોઈની વાંકાચૂંકો રસ્તો છે, અને કોઈની વળાંક પમડ હોય છે પણ એ બધા રસ્તા અતે એક જ મુકામ તરફ જાય છે બધા ધર્મો એક જ સગવાનને શોધે છે ખાણીના તમામ

પ્રવાહો જેમ અને છલકાતા સમુદ્રમાં જળીને મળે છે તેમ જ બધા ધર્મો પોતપોતાના અુપાસકોને માનવતા શીખવી અતે પરમ તત્ત્વ તરફ જવાનો રસ્તો બતાવે છે

હિંદુધર્મની ખાસિયત શી છે એમ પૂછો છો એનો એક જવાબ આમ અનાયાસે મળી ગયો અિસ્લામ કે વિશ્વાસી (ખ્રિસ્તી) ધર્મ વિશે કહેવાય છે કે એ ધર્મોમાં પોતાનો જ ધર્મ સાચો અને બીજા બધા ધર્મો જોટે રસ્તે જનારા છે એવી માન્યતા છે એ ગમે તે હો, હિંદુધર્મની એવી માન્યતા નથી હિંદુધર્મ માને છે કે તે તે ધર્મના અુનુયાયીઓએ પોતાની મકુચિતતાને ક્ષીધે દરેક ધર્મમાં ભલે જમાડ દાખલ કર્યો હોય પણ મળે બધા ધર્મો સાથા જ છે અને સારા જ છે

હું બૂઝતો ન હોઉં તો અિસ્લામમા પણ આ જાતની એક માન્યતા રહેલી છે, કે બધા પયગંબરો એક જ ધર્મ એટલે કે સાચો ધર્મ શીખવે છે કાળે કળીને જ્યારે એ ધર્મ સોડોની આડાઈને કારણે વિકૃત થાય છે ત્યારે નવા પયગંબરોને આવીને ફરીવાર એ ધર્મનું મુક્કરણ કરવું પડે છે. મહમડ પયગંબરે એમ પણ કહ્યું છે કે પોતાના અુનુયાયીના દોષને ક્ષીધે અિસ્લામમા પણ ખખડાઈ ધવાનો છે અને એ ધર્મમા પણ ક્ષીણતા આવવાની છે આ વાત 'હાદીસ'માં જ નોંધાયેલી છે. (મહમડ પયગંબર સાથે એમના શિષ્યોનો જે વાર્તાલાપ થયો તે એ શિષ્યોએ મીઠી રાખ્યો છે નહીં સાહેબનાં એ ધર્મવચનોને 'રાખી' કર્યો છે)

એટલા વાત સાચી કે હિંદુધર્મે અત્યાર સુધી કોઈ પણ ધર્મને વખોડ્યો નથી. બધા જ ધર્મો સાચા છે એમ માનીને જ આપણે ચાલ્યા છીએ. દરેક બાળકને જેમ પોતાની માતા પૂજ્ય હોય છે અને એનું જ દૂધ એના ખાસ કામનું હોય છે, તેમ દરેક ધર્મ એ પાળનારને માટે સારો છે. એમ માનીને આપણે બધા સાથે સમસાવ એટલે કે સદસાવ કેળવીએ છીએ. સર્વધર્મસદસાવ એ હિંદુધર્મની એક ખાસિયત ગણાય. આ વૃત્તિ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેલા ખીબા ધર્મોએ પણ-એટલે કે એ ધર્મ પાળનારા સાત્વિક લોકોએ પણ-ઓછીવત્તી કેળવી જ છે.

હિંદુધર્મની ખીબા ખાસિયત છે એની જીવ માત્ર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ. અથવા સહાનુભૂતિ એ શબ્દ ખરાબ ન કહેવાય. જીવમાત્ર પ્રત્યેની પવિત્રતા એમ જ કહેવું ભેજીએ. જેમ આપણે કહીએ છીએ કે ગાય એ પવિત્ર જનવર છે તેમ જ આપણા ધર્મની દૃષ્ટિમાં પ્રાણી માત્ર પવિત્ર છે. આને જ અંગ્રેજીમાં Reverence For Life કહે છે.

જેમ મને જીવનું ગમે છે, મરણ ટાળવાને હું જેમ મથું છું તેમ જ ખીબા પ્રાણીઓ પણ જીવવા અંતેજાર હોય છે અને મરણ ટાળવા મથે છે; માટે સમસાવપૂર્વક બધા જ પ્રાણીઓના જીવતર વિશે આપણા મનમાં આદરસાવ હોવો ભેજીએ. આ એક દૃષ્ટિ થયી. આને આત્મોપચાર કહે છે.

ખીબા દૃષ્ટિએ ભેતાં બધા પ્રાણીઓમાં એક જ ચૈતન્ય વસેલું છે, એટલા માટે પ્રાણીઓની હત્યા કરવી એ ખરું ભેતાં આત્મહત્યા કરવા સમાન જ છે, એમ ઓળખીને તમામ પ્રાણીઓને કાયમુક્ત કરવા ભેજીએ. આ વૃત્તિને કહે છે વિશ્વાત્મૈક્ય સાવ. આત્મીયમ્થ અને વિશ્વાત્મૈક્ય બંનેને હીથે આપણે તમામ

જીવો પ્રત્યે પવિત્ર સાવ કેળવી શક્યા છીએ. આ પણ હિંદુધર્મની ખાસિયત-કહી શકાય. આને હું જીવદયા ન કહું. દયામાં એક ભંતનો સૂક્ષ્મ તિરસ્કાર હોય છે. પોતાનાં માખાપ, ગુરુજન કે મુરખીઓ પ્રત્યે જે સ્નેહની લાગણી હોય છે તેને કોઈ દયાસાવ કહેતા નથી. જીવો પ્રત્યે સ્નેહસાવ એમ કહેવાને વાંધો નથી. પણ જીવમાત્રની પવિત્રતા એ શબ્દો જ હિંદુદૃષ્ટિની ખાસિયત ખરાબર વ્યક્ત કરે છે. આમ આપણે (૧) સર્વધર્મસદસાવ અને (૨) જીવમાત્રની પવિત્રતા એ હિંદુધર્મની ખાસિયત ગણી શકીએ છીએ.

પ્રશ્ન: જીવમાત્રની પવિત્રતા જે લોકો સ્વીકારે છે તે માંસાહાર કરી શકે ખરા ?

ઉત્તર: ના અને હા. જીવમાત્રની પવિત્રતા સ્વીકાર્યા પછી શાક, ફળ, અનાજ કે કંદ, પણ ન ખાઈ શકાય એમ સ્વીકારવું પડશે. પણ માણસ અનેક રીતે લાચાર પ્રાણી છે. જીવનું હોત તો જીવને ખાતીને જીવાય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ છે. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ ધર્મવચન નથી પણ વસ્તુસ્થિતિનું બચાન છે. એ વસ્તુસ્થિતિમાંથી ધર્મનિષ્ઠ માણસ કેમેકેમે જ ચુગરી શકે છે. જીવમાત્રની પવિત્રતા સ્વીકાર્યા છતાં આપણે અનાજ, ફળ અને શાક ખાતીએ છીએ અને પોતાને પાપી ગણતા નથી. વાછરડાના હંકરું દૂધ લાગીએ છીએ તેમ જ મધમાળોના હંકરું મધ લૂંટીએ છીએ અને છતાં આપણે પોતાને સહેલાઈથી ક્ષમા કરીએ છીએ. એ જ વૃત્તિથી માંસાહારી અને માંસાહારી લોકો પ્રત્યે પણ આપણે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરવી ભેજીએ.

એ વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે માંસાહાર કરતાં શાકાહાર શ્રેષ્ઠ છે, પણ એ ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે માંસાહારી કરતાં

શાકાહારી માણસ શ્રેષ્ઠ છે રામાયણમાં લખેલું છે તે વાત બે સાચી હોય તો રામ અને સીતા કેવળ શાકાહારી ન હતા, રામ મુમુક્ષુ કરીને જે જનવરોને સીતામાતાને સોંપી દેતા તેમનું ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરતાં સીતામાતાને આવડતું હતું મહાસુરતમાં પણ લખ્યું છે કે જૂના ઋષિમુનિઓ શાકાહારી જ હતા એમ નથી મધુપર્કવિધિ તો માંસવગર યર્ષ શકતો ન હતો ન અર્માસ મધુપર્કો ભવતિ । ધરમાં મહેમાન આવે - ખાસ કરીને કોઈ જમાઈ અથવા ઋષિમુનિ આવે-ત્યારે તો એને મધુપર્કમાં ઉત્તમ માંસ આપવું જ પડતું ઉપનિષદોમાં પણ માંસાહારનું વિધાન કરેલું મળે છે આ ઉપરથી આપણે એવો બોધ લેવાનો નથી કે આપણે પણ જરૂર માંસાહાર કરીએ જેમણે માંસ છોડ્યું છે તેમણે ઉત્તમ કર્યું છે તેઓ હવે ફરી માંસ તરફ જાય નહિ પણ માંસાહારી લોકો ક્યાય-ત્યાં હોય છે, ફૂર અને કઠોર દોષ છે કે ધર્મલક્ષ હોય છે એવું અનુમાન આપણે નહિ કાઢીએ.

દુનિયામાં એટલા બધા લોકો મત્સ્યાહાર કરે છે કે એ બધાને મત્સ્યમાસ છોડી દેવાનું કહી દઈએ તો માણસે માણસને જ ખાવાનો વારો આવશે નિરાશિષ આહારના પ્રશ્નને ઉકેલ ખાદીના પ્રશ્નની પેઠે જ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા આણી શકાય

પણ મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે માંસાહારનો વિરોધ કરવાના આપણા ઉપાયો ખોટા નીવડ્યા માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે માંસાહારનો વિરોધ કરી શકવાના નથી જેમણે માંસ છોડ્યું તેમણે પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવા ઘમડમાં આવી માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કર્યો પરિણામે પોતે જ બહિષ્કૃત થયા બે તેઓ માંસાહારી લોકો વચ્ચે હુળીમળીને રહેત,

એમના ઘરમાં એમની પડિમા-જેતીને પોતાને ખપે તેટલું જ તેમના હાથનું ખાતી લેત, તો અન્નાહારનો પ્રચાર ઝપાટાભેર થયો હોત અને ડોમડોમ વચ્ચે આજે છે તેવી અતડાપણાની વૃત્તિ ન રહેત

અહીં એક દાખલો ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે

મહાત્મા ગાંધી જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા, ત્યારે અનેક ખ્રિસ્તીઓ એમને પોતાના ધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતા એક પાઠરીએ ગાંધીજીને ફર રવિવારે પોતાને ત્યાં જમવાનું કાયમી આમત્રણ આપી રાખ્યું હતું ગાંધીજીએ એ સ્વીકાર્યું અને એ મીઠાનરીને ત્યાં ફર રવિવારે જમવા જઈ પોતાને ખપે એવી વસ્તુઓ જ પોતે ખાતા

એ પાઠરીના બાળકો, માંસન ખાવાનો ગાંધીજીનો આગ્રહ નેહી, માખાપને પૂછવા લાગ્યા કે ‘મી ગાંધી માંસ કેમ નથી ખાતા?’ માખાપેને સમજાવવું પડ્યું કે ‘તેઓ પ્રાણીહત્યાને પાપ માને છે માટે માંસ ખાતા નથી’ નિખાલસ વૃત્તિના બાળકોએ પૂછ્યું કે ‘ત્યારે આપણે કેમ ખામિએ છીએ?’ પ્રાણીઓને દુખ થાય છે એ તો દેખીતી વાત છે તેથી આપણે પણ એ પાપમાંથી બચી જવું જોઈએ’ માખાપ સમજી ગયાં કે ગાંધીજીનો અન્નાહારનો પ્રચાર વગર જાણે અસર કરવા લાગ્યો છે બાળકો આગળ પોતાનો બચાવ ન કરી શકવાથી એ પાઠરી માખાપેને ગાંધીજીને જમવા જોલાવવાનું આમત્રણ રદ કરવું પડ્યું!

આ એક જબરદસ્ત દાખલો પરથી આપણે એટલું તો વિચારવું જ જોઈએ કે માંસાહારી લોકો મત્સ્યે આપણે દુઃખલાવ, તિરસ્કાર કે અતડાપણું દેળવીને અધર્મે જ

વ્યવહારમાં અહિંસા શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આપણા દેશના મહાન ચિંતકોમાં પૂ. કિશોરલાલભાઈનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. એમનાં ચિંતનના કળરૂપ ‘કેળવણીના પાયા’ ‘જીવનસાધન’ ‘ઓતામંચન’ ઇત્યાદિ ગ્રંથો ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયા છે અને હૃદયરેખાની સંખ્યામાં ગુજરાતનાં ઘરોમાં એ વસી ગયા છે. એમની તબિયત સારી રહેતી નથી પણ ‘અખંડ આત્મ’ માટે તેઓ અવારનવાર કંઈક લખે એવી આશા એમના તરફથી મળી છે. નિવ્યજીવનના વ્યવહારમાં અહિંસાનું પાલન કરતાંકરતાં વ્યક્તિ અને સમાજ અહિંસક શી રીતે ખની શકે, તે અંગ્રેજી તર્કશુદ્ધ ને હૃદયને પણ સ્પર્શી નય એવું માર્ગદર્શન આ લેખમાંથી મળે છે.

અહિંસા પરત્વે ક્યારેક ક્યારે ગુંચવણસર્યા ને ગૂઢ પ્રશ્નો પુછાય છે. એમાંના કેટલાકનો અહીં હું થોડો વિચાર કરવા માણું છું.

પ્રશ્ન : પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય નથી. ખ્રીષ્ટ ગાંધીજી પણ પોતાની અહિંસાને અધૂરી માને છે. વાત આમ છે તો સમસ્ત સમાજને અથવા તો અમારા જેવી અપૂણ વ્યક્તિઓને અહિંસાની સિદ્ધિ કેવી રીતે મળી શકે ?

ઉત્તર : કોઈ કોઈ વખત બહુ ઊંડા વિચારોમાં ઊતરી જવાથી આપણે ગગન-વિહારી ખની જઈએ છીએ. કસરત કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ હોડતી મોટર રોકવાની, કે

ચારપાંચ મણુનો પથ્થર છાતી પર રાખવાની કે ગામાની બરોબરી કરી શકે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી; તોપણ સંભવ છે કે એમના કરતાં થે વધારે શક્તિવાળો કોઈ પહેલવાન દુનિયામાં પેદા થયો હોય. એ આમને જ શારીરિક શક્તિનો આદર્શ માનવામાં આવે, તો સામાન્ય જન-સભ્યને એ ગમે તેટલી મહેનતથી શરીર મજબૂત કરવાની ટાશિશ કરે તોપણ-અપૂર્ણ જ રહેવાનો. તો શું આમજનતા માટે અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણી વ્યાયામ શાળાઓ ગાંધ કરવી બેઠકે ? એનો જવાબ રોકડો જ છે ‘નહિ’; કારણ કે વ્યાયામ શાળાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગામા

કેળવો. જીવ પ્રત્યેના પવિત્ર ભાવ ધીમેધીમે વધે છે. જ્યાં આપણે છીએ તે જ સ્વચ્છ ભૂમિકા છે અને ખાડીના બધા પતિત છે એમ માનવામાં ભારે ભૂલ થાય છે. મારી ઉંમરના લોકો જ ઠાણા, મારા કરતાં ઊતરતી ઉંમરના લોકો બધા છોકરવાદ છે, કાચા છે, અણઅનુભવી છે, એમ બે કોઈ કહે તો જેમ તે હાસ્યાસ્પદ થાય

તેમ જ મારો રિવાજ એ જ સદાચારનો ઉત્તમ નમુનો છે એમ માનનાર માણસ હાસ્યાસ્પદ બને છે. એને ધર્મજ્ઞ તો ન જ કહેવાય. જે ધર્મનો જાણકાર છે, તેનામાં અમર્યાદ, ધીરજ ને ઉદારતા હોવી જ એજીએ. ધીરજ, ક્ષમાભાવ અને ઉદારતા એ તો ધર્મનાં સૌથી ઉત્તમ લક્ષણો છે.

૨૩-૧૦-૪૭

જેવા પરેશવાનો જ ઉત્પન્ન કરવાનો નથી, પરંતુ સામાન્ય દુનિવાહારીમાં સેકડો આદર્શોએને જોડેલા અને જે પ્રકારનો શારીરિક વિકાસ જરૂરી હોય એટલો અને એ પ્રકારનો વિકાસ કરવાનો છે. જે વ્યાયામ શાળા આ પ્રમાણે કરાવી શકે તેને આપણે સફળ સરથા ગણીશું પછી ભલે તે એના પાછલા સો વર્ષના ઇતિહાસમાં એ વ્યાયામશાળાએ એક પણ ગામા કે રામમૂર્તિ ન જન્માવ્યો હોય આ વ્યાયામશાળાઓમાં ગામા અને રામમૂર્તિઓનું સન્માન થઈ શકે આ વ્યાયામ શાળાઓમાં માર્ગદર્શન દ્વારા એમને ઉપયોગ કરી શકાય, પરંતુ એમના જેવા બનવાની સર્વ ડોઈની મહત્ત્વવાકાંક્ષા નથી હોઈ શકતી. એમના શિક્ષકને માટે પણ એ કસ્ટોડીયન નથી બની શકતી

એક બીજો હાથેલા લઈએ સેનાપતિમાં યુદ્ધશાસ્ત્રની જેટલી નિપુણતા નોંધે એ તેટલી એક નાના અમલદારમાં અને નાના અમલદારમાં નોંધે એ તેટલી નિપુણતા એક સામાન્ય સિપાહીમાં પણ હોવી નોંધે, એવી અપેક્ષા તો ડોઈ ન જ રાખે એ પ્રમાણે સમને કે ગાંધીજીની અહિંસાવૃત્તિ કદાચ પ્રત્યેક કાર્યકર્તા પોતાનામાં પ્રાપ્ત ન કરી શકે અથવા કાર્યકર્તાની લાયકાત સાધારણ જનતામાં આવવી સંભવિત ન હોય, તો એમાં ગસરાવાની ડોઈ જરૂર નથી એનાથી જોલટી સ્થિતિની અપેક્ષા કરવી ભૂલસરેલું છે ખરી રીતે સોધવું જરૂરી તો એ છે, કે અહિંસાની ઓછામાં ઓછી કેટલી તાક્ષીમ લેવી નોંધે અને એ તાક્ષીમ કયા પ્રકારની હોવી નોંધે આનાથી વધુ લાયકાત ધરાવનાર માનવી એક નાનો નેતા કે ગાંધી કે સવાઈ ગાંધી પણ બની શકે છે હા, આવી ઉત્તમ

અભિલાષા વ્યક્તિઓ ભલે સેવે, પરંતુ એ ધ્યેય મુખી જે પરોવી શકતા નથી એમને નિરાશ થવાની જરૂર નથી એમને તો પરીક્ષા માટેની ઓછામાં ઓછી લાયકાત મેળવવાનું જ ધ્યેય રાખવું પૂરતું છે

પ્રશ્ન : જે કોષ કર્યા કરે, કહી કહી પોતાનાં બાલબચ્ચાને ગુસ્સામાં જે મારી પેણુ ભેંસે, ડોઈને ડોઈ સાથે જેનાથી જોલાચાલી પણ થઈ જતી હોય, એવી વ્યક્તિ એમ કહી શકે ખરી કે પોતાને અહિંસા ધર્મમાં મદદા છે ?

ઉત્તર : આપણે અત્યારે જે પ્રકારની તથા જે ક્ષેત્રની અહિંસાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ એમાં ‘ગુસ્સાના અર્થમાં ક્રોધ’ અને ‘દ્વેષ, વેર કે ઝેરના અર્થમાં ક્રોધ’ એ બંને વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જરૂરી છે. માતા, પિતા કે શિક્ષક વગેરે કહી કહી બાળકો પર ગુસ્સો કરે છે અને બાળકોને શિક્ષા પણ કરે છે રસ્તા પર આવેલા પાણીના નળ ઉપર કે કૂવા ઉપર કહી કહી સ્ત્રીઓમાં જોલાચાલી થઈ પણ બય છે પડોશીઓમાં એક ધરને કચરો બીજા ધરમાં ફેંકવા જેવી સાવ નહીવી વાત ઉપર પણ રૂબડો થઈ બય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં કે બીમારી વખતે અનેક સોડો પોતાનો સ્વભાવ ગુમાવી ખેંસે છે અને નાનીનાની બાળકોમાં ચિદાયા કરે છે આ બધાંયે પ્રસંગો ઠોંધના છે, આ એક દુર્લભ પણ છે, છતાં પણ આટલાથી જ આપણે એ સોડોને દ્વેષી, ઝેરીલા કે વૈરવૃત્તિવાળા નહિ કહી શકીએ જોલદ્દ ઘણીવાર તો એવું થે એવા મળે છે કે ખુલ્લા દિલના અને સરળ સ્વભાવના સોડોમાં આ બાતને ક્રોધ વધારે પ્રમાણમાં ટેખા દે છે અને ઇલકપટવાળી વ્યક્તિ વધુ સયમ ખતાવે છે આ પ્રકારનો ગુસ્સો તો જેમના પ્રત્યે પ્રેમ

અને મિત્રલાવ હોય એમના ઉપર પણ થઈ આવે છે. બલકે, એમના ઉપર વધારે જલદીથી ને વધારે પ્રમાણમાં આપણાથી શુસ્સે થઈ જવાય છે અને પારકા માણસો ઉપર એાછા થાય છે. આ જાતનો સ્વભાવ એ તો શિક્ષણ અને સંસ્કાર વગેરેની ઓછપનું પરિણામ છે, નહિ કે શુસ્સો દ્વેષવૃત્તિનું. અહિં સાધર્મમાં પ્રગતિ કરવા માટે તથા એના એક આદરણીય સેવક કે નેતા બનવા માટે આ ગુટિ અચૂક દૂર થવી જ જોઈએ; પરંતુ આવી ગુટિ હોવાને કારણે ડોઈ માણસ અહિં સાધર્મનો સિપાહી પણ ન બની શકે એવું કંઈ નથી. અહિં સાને માટે જે વસ્તુ મહત્ત્વની છે તે છે અન્વેષ, અગર તો અ-વૈરવૃત્તિ. ડોઈએ કંઈ નુકસાન કયું હોય કે અપમાન કયું હોય, તો એનો ખદલો કેવી રીતે લેવો, એને નુકસાન કેવી રીતે પહોંચાડવું વગેરે વિચારો જેના મનમાં આવ્યા કરે છે અને આ વાતને જે સહેજ પણ ભૂલી શકતો નથી, અરે, ખદલો લેવાના સંભોજો જ જે બોળતો રહે છે અને સામી વ્યક્તિનું કંઈક પણ અનિષ્ટ થાય તો પોતે ખુશ થાય એવી વૃત્તિ જેનામાં છે તેના દિલની આ વૃત્તિ તે હિંસા, દ્વેષ કે વૈરની જ વૃત્તિ છે. ડોષ આવે, શોક પણ થાય છતાંયે મનમાં જો આવો ભાવ ન જાહે તો એ અહિંસા છે. નુકસાન કરનારનું ખૂલ નહિ ચાહવાની જેના દિલમાં શુભવૃત્તિ છે, એ માણસ પ્રસંગવશાત્ ડોષને વશ બની જાય, તોપણ એ અહિંસાધર્મનો ઉગ્રદવાર બની શકે છે. એ જુદી વાત છે કે જેટલી હદ સુધી એ પોતાનો શુસ્સો રોકવાનું શકે, તેટલી જ વધુ શક્તિ એ અહિંસામાં પ્રાપ્ત કરી શકે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી એમ કહી શકાય કે આ 'ચીદ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ' અને 'વૈરવૃત્તિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ'

એ બેમાં માત્રાનો જ કેવળ ફરક છે. અને તેમ છતાં જેટલો ફરક નાહવા લાયક ગરમ માણી અને ઊકળતા પાણી વચ્ચેનો છે, તેટલો જ મોટો અને મહત્ત્વનો આ બે વચ્ચેનો ફરક છે.

પ્રશ્ન : ચર્ચામાં કે સાષણમાં પ્રતિપક્ષીની મળક ઉડાવવામાં, વાળખાણ ફેંકવામાં કે તિરસ્કારની સાષા વાપરવામાં થતો અહિંસાસંગ કેટલી હદ સુધી નિર્દોષ ગણી શકાય ?

ઉત્તર : માની લઈએ કે અહિંસાનો સીધોસાદો અર્થ 'સામા પર ઘા કરવો' એવો થાય છે. તો, જે પ્રહાર બીજને ઘા જેવો માલૂમ પડે એ હિંસા છે, પછી કાલેને એ હાથ, પગ કે હુચિયાર વહેંચ્યો હોય કે પછી દિલમાં છુપાયેલી ડોઈ ખદલુવાધી ક્યો હોય. સ્થૂલ ઘા જ્યારે સીધી છરીથી થતો હોય છે, ત્યારે એાછા કાતિલ હોય છે. એ ઘા જો વાંકી ખરબીનો હોય તો શરીરનો વધારે ભાગ ચીરી નાખે છે. તકલીની માફક અણીદાર શસ્ત્ર હોય તો વળી એનો ઘા એથી થે વધુ ખતરનાક નીવડે છે. એવી જ રીતે શબ્દનો સીધો ઘા જેટલી ઈજા પહોંચાડે છે, તે કરતાં ખાણ દૃષ્ટિથી વિનોદપ્રધાન પરંતુ તિરસ્કાર અને વક્રોક્તિથી ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો વધુ કાતિલ હોય છે. વિરોધપક્ષના મર્મભાગને જે કંઈ જખમ પહોંચાડે એ ઘા જ છે. અને ડોઈ આદર્શને આપણા શબ્દો શુદ્ધ વિનોદરૂપ નીવડશે કે પ્રહારરૂપ એટલું તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. એટલા માટે અહિંસામાં આવા પ્રહારો કરવા ઉચિત નથી.

પ્રશ્ન : આહિંસામાં વ્યક્તિની કે સંસ્થાની રક્ષા કે ન્યાય માટે, પોલિસ કે કચેરીની મદદ લઈ શકાય કે નહિ ? ચોરડાકુ કે શુડાના હુમલાઓનો સામનો

આપણા બળથી કરી શકાય કે નહિ ? અહિંસાવાદી સ્ત્રી પોતાની ઈજ્જત પર આક્રમણ કરનાર પર પ્રહાર કરી શકે કે નહિ ?

ઉત્તર : અહીં સામાન્ય જનતા અને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસાની ઉપાસના કરનાર વ્યક્તિ વચ્ચે ઘોડો ભેદ ગણવો જોઈએ એક વિચારશીલ અહિંસક કાર્યકર્તા પાસેથી જેટલી અપેક્ષા રાખી શકાય તેટલી સામાન્ય જનતા પાસેથી રાખી શકાય નહિ મતલબ કે સામાન્ય જનતા માટેની અહિંસાની મર્યાદા કઈક મોકળી રાખવી અનિવાર્ય છે એટલે સામાન્ય જનતા માટે અહિંસાનું કપારે અને ઠેઠાં પાલન જરૂરી છે એટલે જો આપણે વિચાર કરી લઈએ તો એ પૂરતો છે સમજદાર વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર એનાથી આગળ વધી શકે છે

આ દૃષ્ટિએ જોતાં અહિંસાના વિકાસને અર્થ 'જ ગલના કાયદાઓમાંથી સ્વચ્છારિતા અથવા તો કાનૂની વ્યવસ્થા તરફનું પ્રયાણ' થાય. કાયદેસરક વ્યક્તિ કે અન્યાયકર્તાની સામે પ્રત્યેક વ્યક્તિ હરહમેશ બધૂક ઉઠાવીને અગર તો લોકોને એકઠા કરીને જ એ પ્રતિકાર કરે તો એને જ ગલના કાયદા કહેવાય એટલા માટે જ્યાં પોલિસ કે કચેરીનો આશ્રય લેવા માટે મુશ્કેળ સમય હોય કે અનુકૂળતા હોય, એવે વખતે જો માણસ અહિંસાની ઉચ્ચ મર્યાદાનું પાલન ન કરી શકે અને એ પોલિસ કે કચેરીનો આશ્રય લે, તો સમાજ માટે, આવશ્યક અહિંસાની મર્યાદાનું એણે પાલન કર્યું છે એમ માની શકાય જ્યાં એવો આશ્રય લેવાનો અવકાશ ન હોય (હા ત ચોર થા તો હુમલાખોર પ્રત્યક્ષ સામે આવી જાય ત્યારે) ત્યાં પોતાની આત્મરક્ષા માટે તથા પોલિસને હવાલે કરવાની શ્રદ્ધા,

શુનેગારને વશ કરવા માટે આવશ્યક હોય એટલા જ બળનો જો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો, તેવે વખતે થતી હિંસા ક્ષમ્ય મનાય પરંતુ વાત એ છે કે સાધારણ રીતે લોકો એટલા જ બળનો ઉપયોગ કરતા નથી કમળમાં આવેલા શુનેગારને ખરાબખરાબ ગાળો દેવાય છે અને એટલી ખરાબ રીતે એને લોકો મારેપીટે છે કે ઘણી વખત એ અધમૂરો ઘઈ જાય છે આ જાતની હિંસા અક્ષમ્ય છે આ દેવાનિયત છે આવા વર્તાવથી મુક્ત રહેવાની સમાજને તાલીમ આપવી જરૂરી છે અહિંસા સ્વીકારેલા સમાજે જાણી લેવું જરૂરી છે કે હરેક શુનેગારને એક પ્રકારનો રોગી જ ગણવો જોઈએ જેવી રીતે તક્ષવાર લઈ દોડતા કોઈ પાગલને કે સનેપાતમાં હાથ પછાડતા કોઈ રોગીને જખરદસ્તી કરીને પછુ વશ કરવો પડે છે, તેવી જ રીતે, ચોર, છુટારા કે અત્યાચારીને પકડી તો લેવો જોઈએ, પરંતુ પામલ કે સનેપાતવાળા ખીમારને વશ કર્યા બાદ આપણે એમને મારજૂડ કરતા નથી ઊલટું એમના તરફ રહેમદૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ જીભ શુનેગારો પ્રત્યે પણ આ જ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ શુનેગારને આપણે પોલિસને હવાલે કરીએ છીએ એના અર્થ તો એટલો જ કે એવા રોગીઓના ઇલાજ કરનારી સંસ્થાના હાથમાં આપણે એને સુપરત કરીએ છીએ. પુરાણા જમાનાના શિક્ષકોની માફક 'સાદી વાજે સમયમ ને વિદ્યા આવે રમજમ' એવું માનનારા અજ્ઞાની અધિકારીઓની આજે તો આ સંસ્થાઓ બનેલી છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ સમાજશાસ્ત્ર અને અહિંસાના વિકાસની સાથેસાથે આ દોષને પણ સુધારવાની જરૂર છે આ સંસ્થા સુધારીને

એક પ્રકારની ઇસ્પિતાલ, પાઠશાળા અથવા તે ખાસ વસાહત ભલે બની બય, એનું નામ ભલે બદલાવી નાખવામાં આવે, પરંતુ યુનેગારનો કબજો હેનારી સંસ્થા તે એ જ રહેવાની.

સામાજિક દૃષ્ટિથી હિંસા-અહિંસાનો જે વાદ છે, તેને આવી રીતે અનિવાર્ય આત્મરક્ષાના વિષયમાં ચર્ચવાની જરૂર નથી; પરંતુ સાચા અથવા માની લીધેલા હિંસાની પ્રાપ્તિ ને કર્તવ્યને અદા કરવાની વાતમાં જ એનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

આપણે હિંદી શોકો કહીએ છીએ: 'સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે.' મુસલમાનો કહે છે 'ગોવધ કરવાનો અમારો હક છે' કે 'મસ્જિદની આસપાસ શાંતિ રાખવી એ અમારું કર્તવ્ય છે.' હિંદુઓ કહે છે: 'વાળું વગડાવવાં એ અમારો હક છે' કે 'ગોવધ અટકાવવો એ અમારું કર્તવ્ય છે.' સૂર્ય હિંદુઓ કહે છે: 'હરિજનોને દૂર રાખવા એ અમારો ધર્મ છે.' હરિજન પક્ષપાતીઓ કહે છે 'સમાનતા મેળવવી એ હરિજનોનો હક છે.'—આવી રીતે મજૂર, કિસાન, માલિક, જમીનદાર, રાજા, પ્રજા અને સિત્તસિત્ત રાષ્ટ્રો પોતપોતાના હક કે કર્તવ્યને દાવો એકમેકની સામે ધરે છે.

હક કે કર્તવ્યની આ વૃત્તિ કેઈ એકાદ વ્યક્તિની હો, નાની કે મોટી કામની હો, કે સારા ચે રાષ્ટ્રની હો—પણ એનો નિકાલ કરનાર અંતિમ સાધન કયું? જબરદસ્તીથી મારજૂડ ? યુદ્ધ ? અગર જે આપણે એમ કહીએ કે અહિંસામાં જ અમારો વિશ્વાસ છે, તો એનો અર્થ એ જ થાય કે આવા સાધનોના ત્યાગ કરવો બેઈએ. કેઈ પ્રકારનો હક પ્રાપ્ત કરવા માટે યા તો કર્તવ્ય-પાલન વખતે, ગાળાગાળી, જબરદસ્તી,

મારજૂડ, યુદ્ધ, તોડફોડ, આગઅગાર વગેરેનો આશ્રય લઈ શકાય નહિ. પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે ન તો તિરસ્કાર બતાવી શકાય કે ન તો એના દિલમાં દહેશત પણ પેદા કરી શકાય. આટલી વાતોને ઉત્તમ પ્રકારે સમજીને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું નામ 'અહિંસાની તાલીમ' છે. આ તાલીમ કાર્યકર્તાઓ અને આમ જનતાને બે મળી બય, તો આપણે કહી શકીએ કે અહિંસાત્મક આદેશન માટે શોકો તૈયાર છે. ૧૯૩૦નો સત્યાગ્રહ અને ચંપારણ, ખારડોલી, ખારસદ વગેરે સ્થળોના સત્યાગ્રહોમાં સામાન્ય જનતા આ વાતને ઇશારામાં જ સમજી ગઈ હતી. જનતાએ ત્યારે અમુક હક સુધી એવી રીતે વર્તીવ રાખ્યા પણ હો. એ વખતે આ શરતની હાંસી કરવાવાળો, એની આવશ્યકતા પર શંકા લાવનારો કે એનાથી અસંગત એવું આદેશન જગાવવાવાળો કેઈ નેતા નહોતો. આજે એ વાતાવરણ નથી. એ વાતાવરણને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું અને શોકોને ગમે તેવી વિપરીત વાતો કહેવામાં આવે, તોપણ હક કે ધર્મ માટે તેઓ અહિંસાની મર્યાદા ન તોડે એવી એમનામાં બળવાન નિષ્ઠા કાયમ કરવાનું અહિંસાવાદી સેવકનું ધ્યેય છે. સામાન્ય શોકો માટે અહિંસાધર્મની આથી વધુ જોડી વ્યાખ્યામાં ઊતરવું જરૂરી નથી.

અલંબત, અહિંસાશક્તિના પ્રયોગની શોધ કરનાર સેવકોને તો અહિંસાના વધુ જોડા અર્થમાં ઊતરવું જ પડશે. એટલા માટે જે જે પ્રસંગોમાં આમ જનતાને પોલિસ, કચેરી કે બળનો આશ્રય હેવાની છૂટ હોઈ શકે છે, ત્યાં પણ એ અહિંસક સેવક તો અહિંસક ઇલાજને જ અજમાવવાનો કે નુકસાન સેહન કરી હેવાનો સંકલ્પ કરી

શકે છે અને પોતાના વ્યક્તિગત સંબંધોમાં આ સંકલ્પ જ્યારે એ પોતાને માટે કરશે, ત્યારે તો પોતાની સંસ્થા માટે પણ એમ કરવાનો એને અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બલ્કે એમ પણ ખની શકે કે વ્યક્તિગત સલાહમાં એ આવા સંકલ્પ પ્રમાણે ચાલે છતાં પોતાને આધીન એવી સાર્વજનિક સંસ્થાના સભ્યમાં સેવક એ માર્ગે ન પણ ચાલે આ વાત પ્રત્યેક કાર્યકર્તાની નિજની અહિંસાશ્રુતિ પર તથા પ્રયોગ પ્રત્યેની નિષ્ઠાની દૃઢતા પર આધાર રાખે છે.

• • પ્રશ્ન : ઠોમી અથડાઓ જ્યાં ન હોય ત્યાં અહિંસાને પ્રધાન કાર્ય કેવી રીતે બનાવી શકાય અને અહિંસક ઇલાજની શોધ કેવી રીતે કરી શકાય ?

ઉત્તર : ઠોમી અથડાનો અર્થ માત્ર હિંદુ-મુસલમાનોના જ અથડો એવો ન કરવો. બેઈએ બલ્કે, અથડો ને વિરોધ કરનારા જ્યાં જ્યાં બે પક્ષ હોય ત્યાં ત્યાં પણ ઠોમી અથડાનું જ અસ્તિત્વ માનવું બેઈએ આ અર્થમાં આપણા કમનસીબ દેશમાં બાંહે જ એવું કોઈ ક્ષેત્ર બેવા મળશે, જ્યાં

આ સ્થિતિ ન હોય જ્યાં કોઈ સખળ નિર્મળને સત્તાવે છે ત્યાં બે પક્ષ હોવા ન થયા હોય તોપણ અહિંસક ઇલાજની શોધ કરવાનું ક્ષેત્ર મળી રહે છે ઉદાહરણ સ્વરૂપે ડેટસેક સ્થળે પરપરાગત પ્રાચીન રૂઢિથી કુદીન મનાતી બતિઓ, હલકી કહેવાતી બતિઓ ઉપર એવી વ્યવસ્થિત હુકમત ચલાવે છે ને એવી હુકમતમાં એને એ રાખતી આવી છે કે આ દલિત બતિઓમાં પોતાનો એક પક્ષ નિર્મળ કરવાની પણ હિંમત નથી બાલ દલિથી આપણે કહી શકીએ કે નથી ત્યાં ઠોમી અથડો કે નથી પક્ષ; પરંતુ સાચોસાચ આ સ્થિતિ તો ઠોમી હવડાથી પણ વધુ ભયંકર છે અને ગમે ત્યારે પણ એ તીવ્ર અથડાનું સ્વરૂપ લઈ દેશે અહીં દલિત વર્ગમાં અહિંસાપુરુષ જાતિ લાવવાનું તથા અધિકારભોગી વર્ગમાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન પેદા કરવાનું કામ અહિંસક સેવકના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે એ માટેનો જે ઇલાજ શોધી શકશે તે હિંદુ-મુસ્લિમોના અથડાઓ મિટાવી દેવાનો ઇલાજ શોધવામાં પણ પોતાનો હિસ્સો નોંધાવી શકશે

(દિલ્હી ઉપરથી)

★

જ્ઞાનભાગનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈ પણ જાતની હિંસા ન કરવી પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવા કે જનમ એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે હોય છે બધા જ જીવમાટે સમાન છે તેમાં જ જનમ પ્રાણીઓ વિશે તો આ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું એવું છે પોતાની જેમ કોઈને દુઃખ નથી બમણું, એગ બહી, કોઈની હિંસા ન કરવી અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે માટે મુમુક્ષુએ યાત્રામાં, સવા-બસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત બજાવેલ સચમી ને નિરાસક્ત રહેવું તથા માન, ક્રોધ, માયા ને શોભ તજવા આ પ્રણાલિ સમ્યક આચારવાણી થઈ, તથા કર્મો આત્માને ન લેવો એ સાક અહિંસા, સત્યાદિ પાંચ મહાનતોશી સત્ત્વ (એટલે કે છત્ર) દ્વારા સુરક્ષિત બનવું

— મહાવીર સ્વામીનો સચમ —

સમાજને ઉપયોગી થશે ?

લેખક :
શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

આપણા દેશની અને ગુજરાતની વર્તમાન સ્થિતિમાં અનેક નવા વ્યવસાયો લાગુ થયા છે. આવા વ્યવસાયમાં પેટ્રોલ ડોક્ટરો, વકીલો, લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, કલાકારો સાધુને ઉપયોગી શી રીતે થઈ શકે તે અંગેનું આગંદશન આ લેખમાંથી મળે છે.

પેટ્રોલ ઇલેક્ટ્રીસિટી અને વસ્તુઓની જરૂર પડી, તે માટે તેનો ઉત્પન્ન કરનારો પેદા થયો હતો.

લેખકોમાંથી એતીનાં હુથિયાર બનાવવાની જરૂર પડી, ત્યારે હુલાર ઉત્પન્ન થયો; લોકડોમાંથી હળ વગેરે બનાવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે સુધાર થયો. એમ કુંસાર, વાળંદ વગેરેના ધંધાની જરૂર પડી, તેમ તેના ઉત્પાદકો થયા અને ગામડાં બંધાયાં.

વકીલ, ડોક્ટર, શુભાસ્તા કે એવા કોઈ ખાસ ધંધા ત્યારે ન હતા. એ ધંધાવાળાનાં કામ ગામેગામ વહેંચાઈ ગયાં હતાં. તે વખતે ગામેગામ ન્યાય થતો હતો. આજે ન્યાય કરનારા એક ટંકાણુ ભેગા થાય છે. તે વખતે વેપારીઓ ભોછા હતા કેમ કે જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાનો તો ગામમાં જ ઉત્પન્ન થતી હતી. એટલે બહારથી લેવડદેવડ કરવાની જોઈ હતી અને શુભાસ્તાની જરૂર પણ એટલી જોઈ જ રહેતી તે વખતે ડોક્ટરો, ચિત્રકારો, સંગીતશાસ્ત્રીઓ હતા, પણ તે આજની જેમ ધંધાદારી ન હતા. તે વખતે રેલવે ન હતી, એટલે રેલવેકામદારોનાં મંડળ ન હતું. મિલો ન હતી, એટલે મજૂરમહાજન ન હતું. પોસ્ટઓફિસો ન હતી, એટલે પોસ્ટમેનનાં મંડળો ન હતાં.

આમ તે વખતે રચન-ત્મક કાર્ય દ્રઢ

હતું. તે વખતે કોઈ ગુજરાતીને કાશી-જવું હોય, તો લગભગ છ માસ લાગતા. તે સમયની દુનિયા મોટી હતી. આજે તો આખી દુનિયાની મુસાફરી થોડા દિવસમાં થઈ બય એવાં વિમાનો થયાં છે. એટલે, દુનિયા દંડી થઈ ગઈ છે.

પણ આ બધા નવા ધંધાદારીઓ થયા છે, તે હવે મટી જવાના નથી. ત્યારે તે કેવી રીતે સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે, તેનો વિચાર કરીએ.

ડોક્ટર શા માટે થયો ? ગામમાંથી રોગ કાઢવા માટે તેની જરૂર છે. જો લોકો તંદુરસ્ત હોય, તો તે સમાજને વધુ ઉપયોગી થઈ શકે; એ માટે તંદુરસ્ત સમાજ રાખવાનું કામ ડોક્ટરનું છે. ડોક્ટરના મનમાં એમ થતું ભઈએ, કે હું ડોક્ટર છું અને મારા ગામમાં રોગ આવે, એ કેમ અને ? રોગ આવે તો મારી લાજ બય. ગામ રોગરહિત રહે, એ જોવાનું અને રોગ કદાચ ઘૂસી જાય તો તે કાઢવાનું કામ તેનું છે. એ માટે એ જ્યાં હશે, જ્યાં ફરશે, ત્યાં કોઈ રોગ હોય, તો તે બેશે અને તેનો ઉપાય શોધશે.

કોઈ જગ્યાએ કચરો ભેગો થયો હશે, તો તે ભેગો કેમ થયો, કેાણે કચરો, તેની એ તપાસ કરશે અને કચરો દૂર કરાવશે અને ભેગો કરનારની ભૂલ બતાવશે. એવી રીતે પાણી ઢાળાયું હશે તો ઢાળનારને શોધી

ઠાલી, તેને એ સમજાવશે અને ઢળેલું પાણી તુકસાન કરે છે માટે તેને નિકાલ કરશે ડોઈ ખાઈ રસ્તા પરની માટી લઈ વાસણ માંજતી હશે, ડોઈ છાકરુ રસ્તા પર પેશાબ કરવા બેસશે, ડોઈ જ્યાં ત્યાં નાક સાફ કરતો હશે, ડોઈનું છાકરુ બજાર જવા માટે રસ્તા પર બેઠું હશે, તો ડોક્ટર તેને તેમ નહિ કરવા સમજાવશે

વળી ડોઈની આંખ પીયા હશે, ડોઈને ગૂમડા થયાં હશે, ડોઈને ખસ યઈ હશે, તો તે કેમ થયાં, તે બેશે અને તે ન વધે તે માટેના ઉપાય શોધી ખતાવશે

આજે તો સ્ત્રીઓ ગદી માટીથી વાસણ માંજે છે, ગદી માટીથી હાથ ધુએ છે, નાકછીટ કપડે અને થાસલે ઘસે છે, શેડો જ્યાં ત્યાં પેશાબ કરે છે

જે તળાવમાં શેડો નાદાય છે, તે જ તળાવની પાળ પર ધણા માણસો બજાર બચ છે ચોમાસામાં તે ગદી વરસાદથી તળાવમાં બચ છે અને તળાવને ઉપયોગ કરનાર આખા ગામને એની દુર્ગંધ આવે છે વળી શેડો જ્યાં બજાર બચ છે, ત્યાં જ ટાર પાણી પીએ છે, ત્યાં જ વાસણ ઘસાય છે ટ્રેનમાં માણસ યુસારી કરે છે, ત્યારે જ્યાં બેસે છે, ત્યાં જ ચૂકે છે ને નાક સાફ કરે છે, આ બધી ગદી અટકાવવાનું કામ પોતાનું છે, એમ ડોક્ટર માનશે

આમ રોગ ગામમાં ન આવે, એ માટે તે બધી સાવચેતી રાખતો હશે તેમ છતાં કદાચ રોગ આવી ગયો, તો તેનું નિવારણ તે એવી રીતે કરશે, કે તે જડમૂળથી બચ

પહેલાં વૈદો હતા તે રોગોનું મૂળ કાઢવાની દવાઓ કરતાં આજે તો રોમને દાખવાની ચિકિત્સાઓ થાય છે, રોગ તરત દબાય છે, પણ તે ફરી પાછો બગણા

બેરથી બહાર નીકળે છે તેથી કુશળ ડોક્ટર તો તે ગણાય, જે રોગનું મૂળ કાઢે. ડોઈ પ્રશ્ન કરે, કે આવી રીતે ડોક્ટર કામ કરે, તો ખાય શું ?

આ પ્રશ્ન આ જમાનામાં થાય છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં શું ખાય, એ પ્રશ્ન જ ન હતો

શ્રી નાનાશાઈ ભટ્ટના 'કાડિયા'માં આવતું 'ચંડતર અને ચણતર' મેં વાંચ્યું. તેમના કાઠા સમર્થ વૈદ હતા, પણ તે ભિક્ષા પર નસતા હતા ઝડુસાઈ વૈદ તે ભોટા વૈદ યઈ ગયા તે પણ તેવી જ રીતે નસતા હતા. ખધાનાં જીવન સારી રીતે મયાં છે તે કુખી ન હતા સમાજને ઉપયોગી યનારને સમાજ ભૂખ્યા રહેવા દેતો નથી હા, એટલું ખરું, કે તેની જરૂરિયાતો મર્યાદિત હોવી બેઠાં પહેલાં મર્યાદિત જરૂરિયાતો રાખવામાં આનંદ અને ગૌરવ લેવાતો હતો અને શેડો તેમના પ્રત્યે માનની નજરે ભેટા હતા જેની જરૂરિયાત વધશે, તેનું મો તેને પાવવા તરફ જશે આજે તો કુઠાળ આવે, ત્યારે વાલિયો ખુશ થાય છે અને શરદઋતુ આવે, ત્યારે ડોક્ટર ખુશ થાય છે ખરી રીતે તો ડોક્ટરે શરદઋતુ આવે ત્યારે શેડો મેલેરિયાના ભોગ ન યઈ પડે, એ માટેના ઉપાયો વિચારી રાખવા બેઠાં, જેથી તે ઋતુ આવે તે પહેલાં તે બગૃત યઈ ગયો હશે અને બધી તૈયારી કરી રોગ સામે લડવા બિબો હશે

આજુ કયારે બની શકે ? ડોક્ટરની જરૂરિયાતો ઓછી હોય તો જ કારણ કે તે સમાજની સાથે અને સમાજની જેમ જીવવાના વિચારવાળો હશે તો જ સમાજ આપે છે તે ઘણું છે, એમ એને લાગશે, કેમ

લાવ તેના દિલમાંથી નીકળશે. આપનારને એમ થાય, કે આ ડોક્ટરને અમે કંઈ આપતા નથી; એને આપણે વધુ આપવું જોઈએ. જ્યારે પેલા ડોક્ટર એણું લેવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય અને લોકો વધુ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય. આમ થાય, તો જ પ્રેમ ઉદ્ભવે. એ પ્રેમ જ ઘણું કામ કરી આપશે. સમાજ સાથેના એ સંબંધ ધાર્મિક સંબંધ થયો અને તેથી તે ઈશ્વરી સંબંધ થયો ગણાય. આમ જે ઓછી જરૂરિયાત રાખે, તે ડોક્ટર રોગ ન થવા દે, થયો હોય તો કુશળતાપૂર્વક કાઢે અને કાઢતી વખતે દર્દીને લગારેય નુકસાન ન થવા દે; તે ડોક્ટર ગાંધીજીએ ખતાવેલા રચનાત્મક કાર્યમાં મદદ કરે છે.

વકીલનો વિચાર કરતાં, તે વર્ગની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ઇટલિમાં-રોમમાં થઈ હતી, તે યાદ આવે છે.

એક વખત ઇટલિના લોકો વૈસવી હતા. તેઓ રોજ મેન્જશોખમાં પહેલા રહેતા. ખૂબ વિલાસી થઈ ગયા હતા. તેમના બાપદાદાઓએ તપશ્ચર્યા કરી હશે તેથી તે વૈસવી થયા હશે અને તેથી તેઓ બધા અમીર હતા. તેમના રાજ્યમાં આવક બધી ખહારની હતી. કોઈ પેદા કરવું ન હતું; એટલે બધું ખહારથી લાવતા હતા અને નિકાસમાં ક્રેત જાળવેના મળ હોતો, એમ શ્રી. નરહરિભાઈ પાસેથી સાંભળ્યું છે.

તેમના સમયમાં પ્રજા માટે રોમન કાયદો થયેલા. એ કાયદો સુજળ તંત્ર ચાલે છે કે નહિ તે બેવા, બે ખામી જણાય તો સુધારવા અને એ કાયદાને લાભ પ્રજાને આપવા અમીરોના પુત્રો કચેરીમાં જતા. તે બધા બેરિસ્ટરો કહેવાતા. આ કામ તેઓ સ્વેચ્છાએ અને આનંદથી કરતા. લોકોને તે માટે કંઈ ખર્ચ કરવાનો

ન હતો. એટલે ફી હતી નહિ; તેથી આજેય બેરિસ્ટરો ફી ન લે, પણ કોર્ટમાં લાવવું કરે. ફી લેવાનું કામ સોલિસિટર કરે. બેરિસ્ટર સીધો કેસ નહિ લે. સોલિસિટર કેસ લે અને ખર્ચની વ્યવસ્થા કરે. બેરિસ્ટર તો સોલિસિટર તૈયાર કરી આપેલા કેસની દલીલો જ કોર્ટમાં કરે.

આમાંથી વકીલોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આપણા દેશમાં વકીલોના ધંધા હોતો જ નહિ. ગામેગામ ન્યાયનું કામ આગેવાનો વિના ફીએ કરતા. પણ અગ્રેજી રાજ્ય આવું, એટલે જુદી જુદી કોર્ટો આવી. વિડેન્દ્રચક્રવર્તી કેન્દ્રચક્રવર્તી થયું, કોર્ટ સાથે અબજુથા અને ભાષા નહિ સમજનારા મેજિસ્ટ્રેટો ઊભા થયા અને વકીલ પણ થયા અને તે બધા એકસાથે વસ્થા. પહેલાં એ ધંધાનું કામ ગામે ગામ વહેંચાયેલું હતું. હવે તેનું કેન્દ્રચક્રવર્તી થયું. પહેલાં ન્યાય કરનાર, કરાવનાર, એકબીજાને ચોળખતા હતા. આજે એકબીજાને સંબંધ જ નથી હોતો; એટલે આજે વકીલોની પ્રુદ્ધિનો ન્યાય થાય છે, પણ લોકોના કનિયાનો ન્યાય થતો નથી.

એટલે આજે તો મને વ્યવસ્થિત ગોઠવીને બાલતાં ન આવડે, તો હું સાચો દોષી તો થ જોડો કરું અને ખરાબર બાલતાં આવડે તો જોડો હોવા છતાં સાચો કરું એવી દશા થઈ ગઈ છે.

આજે વકીલોનું કર્તવ્ય એ છે, કે ગામમાં કંકાસ ઊભો જ ન થાય એ જોઈ જોઈએ. કંકાસ કે કનિયા થાય, તો તેના ઉકેલ લાવવાનું કામ તેમણે પોતાનું માનવું જોઈએ અને એવો ઉકેલ શોધવો જોઈએ, કે જેથી બન્ને પક્ષોનું કલ્યાણ થાય અને પોતાનું તો થાય જ.

આ રીતે વિચારતાં આજના વકીલો

કળિયા-હસાસો, એટલે કળિયા વધારવાનું કામ કરનાર ખતી ગયા છે તેમાંથી પોતાની જાતને ઉગારી લેવી ભેઈએ અને સમાજને. ઉગારવો ભેઈએ ગાંધીજીનું દષ્ટાંત આપણી સામે પ્રેરણા છે તેમણે આફ્રિકામાં વહીલાત કરી એ વહીલાતથી તેમણે લાઈ-સાઈ વચ્ચે પડેલા ભેદ દોડી સપરચીપો વાઢી-પ્રતિવાદીઓને મિત્ર ખનાવ્યા અને વહીલાતની આવડતનો ઉપયોગ પ્રજાના કલ્યાણમાં કર્યો. તેમણે તેમનું કામ દેશને ચરણે ધર્યું.

પણ આતુ ક્યારે થઈ શકે ? બે વહીલાતો શીખ માટે ન જીવે, પણ સાચું જીવન જીવવા ઇચ્છે તો જ થઈ શકે એવા વહીલાતો જરૂરિયાતો ઓછી હશે જ વળી ગાંધીજીએ પોતાનું જ્ઞાન દેશને અર્પણ કર્યું તેથી શુ જોયું ? એમણે શુ ઓછું મેળવ્યું છે ? એમને શાની તગી છે ? તેમણે જગતને બધી શક્તિ અર્પણ કરી, એટલે જગત તેમને અર્પણ થયું, એટલે આખા દેશે તેમને બધું આપ્યું. સન્યાસીને સમાજ બધું અર્પણ કરે, તો તેમાં સમાજે શું શુભાવવાનું હોય ?

મને એક દિવસ વહીલ થવાનો વિચાર આવ્યો હતો. હું બારડોલીની લડતવખતે સરલાજી રહેતો હતો. ત્યાં એક રાત્રીખરજ સાઈએ મારી પાસે આવીને કહ્યું 'વાણિયો મારી પાસે કંઈ માગતો નથી અને મારું સર્વંરવ લઈ લે છે' મેં વાણિયાને પૂછ્યું તેણે કહ્યું 'હિસાબે યામ તે તો લેતુ જ ભેઈએ ને ? હિસાબથી વધુ એક પાઈ પણ મારે ન ભેઈએ' તેણે પોતાના ચોપડા મંગાવ્યા, પણ મને એમાં સમજ ન પડી, એટલે ડૉ. ત્રિલુવનદાસને બોલાવ્યા તેમણે ભેપુ, કે પેલાએ રૂા ૧) કીધેલો, તેના વ્યાજનું વ્યાજ-ગણત્રિ તેની

બધી જમીન વાણિયાએ લઈ લીધી હતી 'પછી તેની જમીન તેને વહીલ કરીને પાછી અપાવી, પણ ત્યારે મને થયું', કે સમાજમાં બે સાચા વહીલાતો હોય, તો અન્યાય ઓછા જ થઈ જાય

આજે જ્યાં ત્યાં વેરઝેર અને ઝવડા વધ્યા છે, તે ઘટાડવામાં અને આખરે એને નાબૂદ કરવામાં વહીલાતો પોતાની શક્તિ ખર્ચશે, તો તે પ્રજાનું કલ્યાણ કરશે અને પોતે પણ સાચું જીવન જીવતા થઈ જશે

સારા ધંધાની સાથે કેટલાક મેલ વળગ્યા છે હા ત નૃત્યકાર, ચિત્રકાર, સંગીતકાર વગેરે

સંગીતની સમાજને જરૂર છે જ, પણ સાચું સંગીત તો એ, કે જે હૃદયમાં જાયો, કલ્યાણપ્રદ ભાવ જન્માવે પ્રાસ મેળવીને ગાય તે સંગીત નથી પ્રાસજિક વાણીમાં પ્રાસ સમાયેલો હોય છે ડોઈ માતા પ્રેમથી પોતાના દીકરાને માથે હાથ ફેરવતી બોલે છે, તે સંગીત નથી શુ ? દીકરો 'કાલી' લાખામાં 'ખાખા' બોલે છે, તેમાં સંગીત છે, નહિ કે બારોટ સલા વચ્ચે 'ખાખો, ખાખો' બોલે છે અને સાટાઈ કરે છે તેમાં.

તમે બધા ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા હશે એમાં લિખારીઓ પ્રજ્ઞાનંદનાં ગીતો ગાય છે અને પૈસા માગે છે તેમાં સંગીત ખરું કે ? કેટલીક વખત તો એમ લાગે છે, કે તે બધ કરે તો સારું

આજે આપણે ધંધાદારી સંગીતને સંગીત કહેતા થઈ ગયા છીએ ધંધાદારી સંગીત આવ્યું, ત્યારથી પ્રમાદ અને વિશ્વાસ વધ્યા છે તેની પાછળ કેટલું ચંધન ભેટા ખર્ચે છે

સંગીતમાં શક્તિ છે અને તે પ્રાણસને

વશ કરી લે છે; એટલે સારા લોકોએ નાટક, સિનેમા, ભૂતૈયા, રામલીલાવાળા વગેરેથી ચેતવું પડે છે કેમ કે તેમાં ખાળકો-છાકરાં ફસાવાનો ડર રહે છે.

એ સંગીત ધનની ઇચ્છામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેથી તે હૃદયના લાવને જગાડી, ઉન્નત કરી શકતું નથી. ધારો કે આવા બધા સંગીતવાળાઓ દેશમાંથી એકઠામ અદૃશ્ય થઈ જાય અને એક પણ ધંધાદારી સંગીતવાળો ન રહે, તો મને લાગે છે, કે સમાજનું સ્વાર્થનું ચ ન ફરકે; તેથી તે નકામા જેવા છે. હા, જેમનો અંગત સ્વાર્થ ન સધાય એવા કેટલાકને કદાચ તેની ખોટ લાગે-જેમ દારૂ ખંધ કરવાથી કલાકને ખોટ લાગે છે તેમ.

પણ સંગીત જગતનું કંઈયાણું પણ સાધી શકે છે. એ સંગીતશાસ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિ દેશના હિતમાં અર્પણ કરે, તો જરૂર તે આનંદ આપે. જેમ કે સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર. તેમણે પોતાનું સંગીત પોતાની અજીવિકા માટે ઉત્પન્ન કર્યું ન હતું; તેથી એ સમાજને પોષક બન્યું. જે યોજ ઈશ્વરને-સમાજને અર્પણ કરવાની હોય, તે કેટલી પવિત્ર હોવી બેઠે! તેમાં સ્વાર્થની ગંધ પણ હોય તો તેની પવિત્રતા મારી જાય. તે તદ્દન શુદ્ધ હોવી બેઠે!

આજે તો સંગીતના જલસાઓ થાય છે, તેની ટિકિટો લેવાય છે અને કેટલી ટિકિટ ખપે છે, તેના પર સંગીતની કિંમત અંકાય છે. એને ખીર્ણ જે નામ આપવું હોય તે આપો, પણ એ સંગીત નથી.

જેના દિલમાં શુદ્ધ ભાવ નથી બેઠતા, તેના કંઈ ગમે તેટલો મધુર હોય, તોપણ તેનું ભજન હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. આજે જે હૃદયનાં બોંડાણમાંથી ગાય

છે, ગવાઈ જવાય છે, તે ગમે તેવા કંઈ ગવાય તોપણ તે હૃદયને અસરકરતા થાય છે.

વળી સંગીત એટલે કાવ્ય જ નહિ; ગદ્ય હોય તોપણ તે સંગીત હોઈ શકે છે. જ્યારે મા તેના ખાળક સાથે વાતો કરે છે, ત્યારે તેમાંથી સંગીત નીકળે છે. આ વાતો નાનું ખાળક પણ સમજે છે; કેમ કે આ વાતો હૃદય-હૃદય વચ્ચેની હોય છે.

એમ જેના દિલમાં સ્વાર્થ ન હોય, પવિત્ર અને કંઈયાણુમદ્દ ભાવ જેમાં હોય, તેમાંથી જ સંગીત નીકળે.

સંગીતની જેમ નૃત્યનું પણ છે. નૃત્ય સુંદર હોય, ગમે તેવું હોય, પણ જો તે સમાજની ઉન્નતિનું પોષક ન હોય, તો તે વિલાસ બની જાય છે.

પણ લોકો આજે શ્રેયસ્ કરતાં પ્રેયસ્ને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. એટલે તે નૃત્ય જીવનનું કંઈયાણું કરે તેવું છે કે નહિ, તેના ખ્યાલ જ જૂલો જવાય છે.

કવિ કેને કહેવો? આકાશના તારા સાથે બેઠે, તે પરથી કવિતા લખે તેને? નહિ; કોઈથી એવી રીતે કવિ થવાનું નથી.

વરુદના દિલમાં સારા ઉન્નત ભાવો આવે છે, પણ તે રજૂ કરવાની શક્તિ દરેકમાં હોતી નથી. એ ભાવ જ્યારે બહાર પડેલા સાંભળીએ કે વાંચીએ, ત્યારે આપણા દિલના ભાવનો જાણે પડેલો ન પડેલો હોય એવું લાગે છે.

એટલે ઉન્નત ભાવો સામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે, એવી રીતે રજૂ કરવાની કળા કવિની હોય અને સાચા કવિને એ ભાવ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે; કેમ કે તેના

હિલમાં એમ થાય છે, કે જે સાવથી મને જ્ઞાન'દ થયો, તેના સાગીદાર બીજને ખનાવું અને એ રીતે તે સમાજને અર્પણું કરે છે એના અર્પણુમા રવાર્ધ હોતો નથી

મને લાગે છે, કે જેમણે લખાણ લખનારને પોતાને જીવે લઈ જાય અને સામાન્ય માણસ સમગ્રે એ રીતે જ રજૂ કરે તે જ કવિ

એવી રીતે માના પેટમાં બાળક હોય, તે જલમાં રહેલા બાળકને ડેવી રીતે પોષે છે ? તે પોતે ખોરાક ખાઈ, પચાવી, રસવાણું અને સરવવાણું બનાવી, બાળકની દૂટી મારફત પહોંચાડે છે અને તેને તથા બાળકને પોષણ મળે છે એવી જ રીતે સમાજને જોયા સાવ પહોંચાડે અને તેને જીવે લઈ જાય અને પોતે પણ એ સાવથી જીવો થાય તે કવિ

મીરાબાઈએ હૃદયના જિંદાગીમાંથી જે સાવ વ્યક્ત કર્યાં, તેથી તે તો સવસાજર તરીકે ગયાં અને આજે પણ અનેકને અવસાજર તરવામાં તે મદદ કરે છે એવી જ રીતે નરસિંહ મહેતાનાં લજ્જેમાંથી વર્ણવી લેકો પ્રેરણા મેળવે છે અને તે ગાતાં ધરાતા નથી જાણ સોનીએ સમાજને પહેા રચીને ચાળખા માર્યા છે એ બધા કવિ હતા કેમ કે તેમના લખાણો ધ ધા તરીકે ન હતા ને લખાણોમાંથી એમાંના કોઈએ આદ્યપિકા નથી મેળવી નરસિંહ મહેતા લિલ્લા માગીને રહેતા કબીર વલુકર હોતો જુઓ સોની હોનો. આ રીતે વિચારો, તો કવિ એટલે ધર્મર.

આજે તો જે કોઈ પણ વ્યક્તિ મીરાણ, નરસિંહનું કે કોઈનું જે સજ્જન ગાય, તે સજ્જ

કહેવાય છે એવા સજ્જન કોઈ ગાતો હોય તો લોકો કહેશે, તે સજ્જ છે જેમ મંદિરમાં જાય, તે સજ્જ ગણાય છે તેમ સજ્જન ગાય કે મંદિરમાં જાય તે સજ્જ શનો ? ચોર પણ મંદિરમાં જાય અને સજ્જનો ગાય, તો તે સજ્જ ગણાય ખરો ? તે તે સજ્જનના સાવ એના જીવન માથે મેળવાતા હોય, તો તે સજ્જ ખરો આજે તો તે ધર્મ મટીને ધધો થયો, તેથી તે પશ્ચો

કવિ અને ચિતારો એક જ જાતના છે કવિ માણસના હૃદયના સાવને શબ્દોમાં રજૂ કરી, પ્રત્યક્ષ કરે છે અને ચિત્રકાર તે સાવને ચિત્રમાં રજૂ કરી, પ્રત્યક્ષ કરે છે. છવટે ચાક્ષર પણ ચિત્ર જ છે ન ?

હું શાંતિનિકેતન ગયો, ત્યારે નદલાલ જોડના ચિત્રો જોવા મામ્મો હતો તેમણે એક ચિત્ર મહાસારતના વખતનું ચીતરેલું હતું તેમાં કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધભૂમિ પર જાય છે તેમાં કૌરવોને જોતા તેના હિલમાં દુખની લાગણી થાય છે અને પાંડવોને જોતા તેના મો ઉપર કોપની લાગણી છવાઈ જાય છે તે બાતો તેમણે આજેજીવ ચીતર્યાં હતાં

કવિની જેમ ચિત્રકારનો ધધો ન હોય, પણ એ લોકો પોતાની શક્તિ સમાજને અર્પણું કરે અને અર્પણું કર્યા પછી જે મળે તે લે, તો તે ઉપકારી થાય; પણ ઉપકાર કરવાનું મન તો ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે નિષ્કામ સાવ આવ્યો હોય

મીરાબાઈએ ગાય છે, કે પ્રેમનો પ્યાલો પાઈને પીઉં. એના અર્થ એ, કે પોતાને પ્રેમ અર્પણું કરીને, પછી જે શેષ પ્રસાદ મળે, તે પ્રેમથી લેવાનો હોય છે

દુઃખનું રહસ્ય

લેખક :

શ્રી. જયોતીન્દ્ર હ. દવે

દુઃખમાં સાંભરે રામ એટલું જ નહિ, પણ આપણે જીવે છીએ તે જિંદગીનું જ્ઞાન પણ દુઃખ વખતે જ થાય છે એનું જ્ઞાન શ્રી. જયોતીન્દ્ર દવે આ લેખ દ્વારા એમની લાક્ષણિક રીતે આપણને કરાવે છે. હૃસ્તાંત્રમતાં જીવનનાં રહસ્યો કેવી સુંદર રીતે તેઓ સમજાવી શકે છે, તેનો આ લેખ એક નમૂનો છે.

‘એ’ વસ્તુ કયી છે જેનાથી દરેક માણસ દૂર રહેવા માગે છે, પણ જે દરેક મનુષ્યને મળ્યા વગર રહેતી નથી ?’ એકવાર ટ્રેનમાં અમે મુસાફરી કરતા હતા, ત્યારે એક ઉખાણુના શોખીન સાઈએ ઉપર મુજબનો એક પ્રશ્ન અમને પૂછ્યો. દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા. એક પ્રૌઢ વયના ને ગરીબ સ્વભાવના જુહસ્થે કહ્યું : ‘વઠકણી ખેરી;’ બીજા એક સાઈએ જવાબ દીધો : ‘કંઠાસ;’ મેં ટ્રેનમાંની ગીરદી તરફ નજર નાખી કહ્યું : ‘લીડ;’ એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : ‘મારકણા માસ્તર;’ પણ કોઈનો જવાબ ખરાબર લાગ્યો નહિ. ‘તમે કહો,’ મેં પ્રશ્ન પૂછનારને કહ્યું. ‘દુઃખ,’ એમણે જવાબ દીધો. ‘કોઈને દુઃખ નેહતું નથી, સૌ એનાથી દૂર રહેવા માગે છે; પણ દુઃખ કોઈથી દૂર રહેતું નથી. એ તો દરેકની પાસે જઈને પોતાનો પરચો ખતાવે છે.’

અમને બધાને એનું કહેતું સાચું લાગ્યું; પણ કોઈની વાત એકદમ કપૂલ ન કરી લેવી, એની સામે કંઈ ને કંઈ દલીલ શોધી કાઢી એનો વિરોધ કરવો એવો મારો અસલથી જ સ્વભાવ હોવાને લીધે મેં એ વાત કપૂલ કરવાની ના પાડી. ‘દરેક માણસ દુઃખથી દૂર રહેવા માગતો નથી. કેટલાક માણસો સામે ‘સાક્ષીને દુઃખને નોતરી લાવે છે.’ મેં કહ્યું.

‘જોડી વાત. દુઃખને સામે સાક્ષીને કોઈ બોલાવવા બધ એ ખિલકુલ અસંભવિત છે,’ પ્રશ્નકાર જુહસ્થે કહ્યું : ‘તમે સિખારીઓને નહિ બોધા હોય. તમે મૂડાઓને દીઠા છે ? પોતાને હાથે લોખંડની સાંકળ પોતાના શરીર પર ફટકારતા માગણો વિષે તમે સાંસજીયું નહિ હોય. તીણા ખીલાવાળા આસન પર સૂઈ રહેતા ખાવાઓ વિષે તમને કોઈએ કહ્યું નથી ?’ મેં કહ્યું : ‘એ તો બધા ઠાંગ છે. એમ કરીને લોકોની ક્યાવૃત્તિ ઉંરકેરી કમાઈ ખાવા માટેના એ બધા ધંધા છે’ એમણે જવાબ દીધો. ‘ખરાબર; લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા કે એમની ક્યાવૃત્તિને બચત કરવા ખાતર પણ કેટલાક માણસ હાથે કરી દુઃખી થાય છે એ ખરું કે નહિ ?’ મેં પૂછ્યું. ‘એ ખરું, પણ એ કંઈ ખરેખર દુઃખ અમવા માટે એમ કરતા નથી; પણ ગરીબાઈના મોટા દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે એમ કરે છે,’ એમણે કહ્યું. ‘એટલે મોટા દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે તેમ જ લોકોની સહાનુભૂતિ બચત કરવા માટે પણ કેટલાક લોકો હળવાં દુઃખો અમવાનું પસંદ કરે છે એ તો સારું કેની ?’ મેં પૂછ્યું. ‘તમને નહિ પહોંચાય, સાઈસાખ. કોઈ પણ રીતે તમારે તમારો કલ્લો ખરો કરવો

છે, 'એમણે કહ્યું. એમની ખાજીમાં જેટલા એક તરુણ જૃહસ્ય એમની વહારે ધાયા, 'તમે કદાચ નવીન માનસશાસ્ત્ર નહિ વાંચ્યું હોય; પણ તમે જે દાખલા મળ્યા તો માનસવિકૃતિના દાખલા છે. એવી રીતે હાથે કરીને દુખ પામનારા ને એમાં આનંદ માણનારાઓના મન બગડેલાં હોઈ છે ' 'એ હું જાણું છું કેટલાક માણસોને પારકાને દુખ દેવામાં મળ આવે છે ને કેટલાક માણસો પોતાને દુખ ઇર્ષ્યે આનંદ માણે છે, પણ મેં મળ્યા તો દિસ્સા માનસવિકૃતિના-બગડેલા મનજી-વીળાઓના નથી એ તો મારા ને તમારા જેવા સારા મનજીવાળા માણસો હોય છે, 'મેં કહ્યું. 'એ જમે તે હોય પણ દુખ કોઈને ગમતું નથી એ વાત તદન ખરી છે, 'મૂળ પ્રશ્નકારે કહ્યું.

મોટા સાગના માણસોને દુખ ગમતું નથી એ વાત, એના વિશેષમાં જમે તેટલી દલીલો કરીએ, તોપણ સાચી છે પોતાનું જ નહિ, પણ બીજાનું દુખ પણ ઘણું માણસોથી ભેઈ શકાતું નથી સામાન્ય માણસો પોતાને દુખ ન પડે તેની કાળજી રાખે છે બીજાને દુખ પડે, ને પોતાને ન પડે તેથી અધમજીતિના મતુઓ રાજ યાય છે. બીજાને દુખ ન પડે ને પોતાને પણ ન પડે એવી ઈચ્છા સમધારણજીતિના મતુઓ રાખે છે પોતે દુખી થઈને પણ બીજાના દુઃખો દૂર કરવા ઉત્તમ પુરુષો મંથે છે

પરંતુ દુખ પણ માણસને જરૂરનું છે નરસિંહરાવે દુખને અધિ સાથે સરખાવીને કહ્યું છે કે 'દુખ પડવાથી કંઠલુ ઠેયા કુમળાં અને સકુચિત હૃદયો વિશાળ બને છે ' ભે કે એ દરેક દિસ્સામાં સાચું પડતું નથી દુખને લીધે કેટલા કામળ હૃદયના

પુરુષો કઠોર ને નઠોર બની જાય છે અને વિશાળ હૃદયવાળા પણ સંકોચશીલ સ્વભાવના થઈ જાય છે. છતાં આમ ફાયદો કરવાને બદલે દુખ નુકસાન પણ કેટલીક વાર કરે છે, છતાં માણસને દુખની જરૂર પડે છે સુખની શોધમાં કરતો માણસ સાચી રીતે તો દુખને જ શોધતો હોય, તો એ શોધ જ એવી દુખરૂપ હોય છે કે સુખને નામે એ અભણે દુખને જ નિમગ્ન આવી રહ્યો હોય છે અને એ એને સરપૂર પ્રમાણમાં મળી પણ રહે છે, પણ એ વાત એ જાણે તો હોતી નથી આમ અભણે દુખને સામે ચાલીને મળવા જનારાઓનાં અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય પણ કેટલીક વાર માણસને જાણીભેઈને દુખ ઊભું કરવાની જરૂર પડે છે સુખ કરતાં દુખ વધારે કાર્યસાધક છે. સુખ એ માણસનું અતિમ ધ્યેય છે, એટલે કે દરેક માણસ પોતાને નિર્ભેજ સુખ મળે એમ ઇચ્છે છે એ કોઈને મળતું નથી, છતાં ધારો કે મળે તો પછી એણે શું કરવું? સુખનો કોઈ ઉપયોગ નથી માણસ સંપૂર્ણ રીતે સુખી થઈ જાય, પછી એને કંઈ ઘવાતું જ બાકી રહેતું નથી એટલે એ તદન નકામો થઈ જાય છે દુખની ખાખતમાં તેમ નથી જેમજેમ માણસ દુખી થાય તેમતેમ એને વધારે ને વધારે કામ કરવું પડે છે

સુખ એ સાધ્ય છે-મળે નહિ એવી-છતાં મેળવવાની કે મેળવવા લાયક વસ્તુ છે ઘણીવાર એ માટેનું દુખ સિવાય બીજું કોઈ સાધન હોતું નથી પૈસા, પત્ની, પ્રેમ, કીર્તિ, તદુરસ્તી અને ઈશ્વર આદિ સર્વ કંઈ મેળવવા માટેનું મોટામાં મોટું સાધન દુખ છે, એમ પૈસા, પત્ની, પ્રેમ, ઈશ્વર વગેરે વગેરેને મેળવવા મથનારાઓનાં કાર્યો એતા જલ્દી આવે છે.

અહીંની હાઈસ્કૂલમાં સહુતા એક વિદ્યાર્થીએ શાળામાં પરીક્ષા ચાલતી હતી તે દરમ્યાન ‘પરીક્ષા આપે એ બીબ્-અમે નહિ’ એવો મન સાથે નિશ્ચય કરીને ઘેરથી ‘નિશાળે બહુ’ છું’ એમ કહી ચોપાટી, સિનેમા, હોટલ આદિ વિવિધ સ્થળે હાજરી પુરાવી પરીક્ષાનો કાળ પસાર કર્યો. પરિણામ જણાવું ત્યારે માલુમ પડ્યું કે પરીક્ષાનો કાળ એણે ભલે પસાર કર્યો હોય, પરીક્ષા એ પસાર કરી શક્યો નથી. અથા જ વિષયમાં એ નાપાસ થતો હતો. એટલે એના પિતાએ શાળાના આચાર્ય પાસે જઈ તપાસ કરી તો જણાઈ આવ્યું કે એમના ચિરંજીવી પરીક્ષામાં ઊંડા જ નહોતા ! પિતાએ ઘેર આવીને પુત્ર પાસે શુલાસો માગ્યો. પુત્ર પાસે એ સંતોષકારક તો શું પણ અસંતોષકારક પણ શુલાસો હતો જ નહિ. આથી ચિદાઈને પિતાએ એને સારી પેઠે મેથીપાક જમાવ્યો. બીજે દિવસે સગવાન ગૌતમ છાંદતું સ્મરણ કરીને પુત્રે ઘરમાંથી મહાસિનિષ્ક્રમણ કર્યું. કોઈને કહ્યા કારણના વગર એ કોઈક અબજુલે સ્થળે નોસી ગયા.

જેએક દિવસ સગાંવહાલાં, મિત્રો આદિમાં તપાસ કરી અને પછી એની તપાસ કરવા માટેનાં બધાં જ ‘ચક્રો ગતિમાન થયાં.’ માતાએ ઉપવાસ ને પિતાએ પ્રવાસ આદર્યા. મિત્રોએ સલાહસૂચના આપવા માંડી. હુકાહુકા પત્રોમાં, જે એ છોકરો વાંચે તો કરુણ રસની નદીમાં વસડાઈને ઘેર પાછો ફરે, એવી કાઠલદીલરી વિનંતિઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. આ બધાને પરિણામે નહિ, પણ કેટલુંક ઠંટાળીને છોકરો આખરે ઘેર પાછો ફર્યો.

‘ના, તું ઘેર આવશે તો તને કાંઈ કંઈ નહિ કહે. તારી ઇચ્છા મુજબ બધું

થશે’ એવું વચન એના પિતા તરફથી બહાર છાપા મારફત એને અગાઉથી જ મળી ચૂક્યું હતું, એટલે કોઈએ કશું ન પૂછ્યું; પણ માતાએ માત્ર એટલું કહ્યું: ‘તને અમારી દયા પણ ન આવી? જે અમારાં શરીર કેવાં થઈ ગયાં છે !’

પુત્રે જવાબ દીધો: ‘તો મેં પણ ક્યાં સાલળી ભોગવી છે? ત્રણ દિવસના તો મને નડેરડા ઉપવાસ થયા હતા અને જ્યારે ખાવા મળ્યું ત્યારે પણ એવું ખરાબ કે કૂતરા કે બિલાડાને નાખીએ તો તે થે ન ખાય. અને એટલા ખોરાકના બદલામાં મારી પાસે કામ એટલું લેતા કે લલસાઈ મજૂર-પણ થાકી જાય !’

‘ત્યારે હાથે કરીને કુખી શું કામ થયો? તરત ચાલ્યા આવતાં તને થવું છું શું?’ માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘મારે કુખી થવું તું. મને લાગતું તું કે હું જેમ કુખી થઈશ તેમ તમને ગમશે.’ પુત્રે કહ્યું.

‘તું શું બોલે છે આ?’, માતાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. ‘તું કુખી થાય તે અમને ગમે? તારે ખાતર અમે કેટલું વેઠઈ તેની બખર છે?’

‘ના, એમ નહિ; પણ હું કુખી થઈ તો તમને-તમને હું બરાબર કહી શકતો નથી પણ મને એમ લાગતું તું કે હું કુખી થઈશ તો તમને-મારી કાળજી વધારે થશે,’ પુત્રે શુલાસો કર્યો.

‘તે તારે માટે અગે કાળજી કરી-કરીને કુખી થતાં તો તેનું કંઈ નહિ?’ માતાએ પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ કેમ? તમે કુખી થતાં હોશો એમ ધારીને હું આવ્યો. હું કુખી થતો હોઈશ એમ ધારી તમે મને બોલાવ્યો ને

તમે દુખી થાઓ છો એમ જાણીને હું આવ્યો.' પુત્રે જવાબ દીધો.

માતાપુત્રના આ સવાદ પરથી દુખમાં જે હું રહસ્ય રહેલું છે, તેનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ છે આપણે સાધારણ ગીતે એમ માનીએ છીએ કે દુઃખ કોઈને ગમતું નથી. આખી પૃથ્વીમાં શાન્તિ ને શુભેચ્છા ફેલાયો (શુદ્ધ વીસ એન્ડ પીસ ઓન અર્થ) કોઈના પર પણ દુઃખ ન પડે. (મા કશ્વિદ્ દુઃખમાપુચાત) આ જાતની પ્રાર્થના જુદાજુદા ધર્મમાં આપવામાં આવી છે. દરેક જાતના દુઃખમાંથી છુટી રી રીને 'શંકાય, એ જ માલુસ જાત માટે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે અને આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા એ અનાદિ કાળથી મથના આવ્યો છે.

એ બધું ખરું, છતાં માલુસને પોતે દુખી થવું તેમ જ બીજાને દુખી કરવા એ ગમે છે પણ ખરું મહાસારતમા આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણે કૃતાને વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે એણે માગ્યું 'અમારા પર હમેશ દુઃખ પડે.' આ વિચિત્ર માગણીનું કારણ દર્શાવતા એણે કહ્યું કે 'દુઃખને વખતે જ અમે તમને સલામીએ છીએ અને તમે અમને સલામી છો.'

સત્રા ઈશ્વરને હમેશ દિવસમાં ચાર-પાંચ વાર મલારે છે ને પોતાને સ્વપ્ન મળે તે માટે એની પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ સત્રને મોટે ભાગે એના પર દુઃખ આવી પડે એમ ન હોય તો ઈશ્વર જાતે જઈને એની કસોટી કરીને પણ એને દુખી કરે છે, ત્યારે જ એને એન પડે છે.

દુઃખ સહન કર્યાથી જ ભગવાનને મેળવી શકાય એમ માનીને ઘણા મનુષ્યો જાતજાતના સક્રિય નોતરે છે. કોઈ ઉપવાસ કરે છે, કેટલાક ભરતનાથમાં ખપોરની વખતે

ખુલ્લામાં ચારે ખાજુએ 'અગ્નિ સળગાવી નેની વચ્ચે ઊભા રહીને ખરેખરા અર્થમાં તપશ્ચર્યા કરે છે. કોઈ જીવાની પચારી ખનાવી તેના પર સૂએ છે, તો કોઈ એક પગે કે એક હાથ ઊભો રાખી ઊભા રહેવાના અખતરા કરે છે.

દુઃખ પામનાર મનુષ્ય તરફ ઈશ્વરની સહાનુભૂતિ જોવાય છે કે નહિ, તે તો કોણ જાણે, પરંતુ દુખી મનુષ્ય તરફ ખીજ મનુષ્યોની સહાનુભૂતિ જોવાય છે એ તો ચોક્કસ છે. આ કારણે કેટલાકો ગરીબાઈના દુખનો ટોંગ કરી ખીજા પાસેથી પૈસા પડાવે છે, કેટલાકો અન્ય પ્રકારની આર્થિક, તામાનિક કે રાજકીય વિપત્તિઓ પોતાને મારે આવી પડી છે એવો દેખાવ કરી થોડાની સહાનુભૂતિ જાગૃત કરે છે; પરંતુ આમ દુખનો દેખાવ કરવામાં પણ ઘણી વાર ઘણા માલુસોને અચિંતાયુ દુઃખ આવી મળે છે.

ખીજાને દુખી કરી રાજ થવું અને પોતાની જાતને હેરાન કરવામાં જાનંદ માણુનો, એવી જ જાતની વિકૃતિ માલુસના મનમાં રહેલી છે એમ માનસશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે, પરંતુ ખરી ગીતે જોતાં એ માત્ર વિકૃતિ છે, એમ ન કહી શકાય. માલુસ માત્રની એ પ્રકૃતિ છે-એના સ્વભાવમાં જ એ શુદ્ધો રહેલા છે એની અતિશયતા થાય-હૃદયહારનો એનો વિકાસ થાય-નો એ વિકૃત બને છે અને કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ એ કંઈ ખહારથી આવનારી વસ્તુ નથી મૂળ પ્રકૃતિમાં જ એના ખીજ રહેલાં હોય છે.

ખીજાને દુખી કરી માલુસ રાજ થાય છે, કારણ કે એથી એનો અહભાવ-પોતે મોટો છે એ જાતની ભાગણી-સંતોષાવ

છે. પોતાની જાતને દુઃખી કરવામાં એને આનંદ આવે છે; કારણ કે એથી આત્મ ખલિહાનની-મનની એની ભાવના સંતોષાય છે, ને તે ઉપરાંત લોકોની સહાનુભૂતિ બઝત કરી શકાય છે.

પણ આ કરતાંયે દુઃખની વધારે મોટી સિદ્ધિ બીજી છે.

મારા મોંમાં દાંત છે એવું જ્ઞાન હું જ્યારે ખોરાક ચાવું છું ત્યારે જ થાય છે. તે સિવાય દાંતની હયાતીને હું લગભગ ભૂલી બહોં છું અને ચાવતી વેળા પછી દાંતની હયાતીનો સામાન્ય ભાવે એટલે કે જથ્થાબંધ દાંતની હયાતીનો મને ખ્યાલ રહે છે. વ્યક્તિગત દાંત વિષે મને કશો જ વિચાર આવતો નથી. દાંતણુ કરતી વેળા દરેક દાંત દાંતણુના ઘર્ષણમાં આવે છે, પરંતુ એ જુદા જુદા દાંત વિષે વિચાર સરખો કરવાની મને કુરસદ રહેતી નથી.

પણ એક વેળા એકાદ દાંતના મનમાં થઈ આવ્યું કે 'શબ્દ આના મોંમાં રહીને હું આટઆટલી સેવા ખજાતું છું, પણ આ નગણા માણસને મારી હયાતીનું જ્ઞાન પણ નથી, તો જરા એને ચમત્કાર ખતાવવો બેઈએ.' કંઈ પણ કારણ વગર એકાએક અધીં રાત્રે એણે તપશ્ચર્યા આદરી. કદને નોતરું દીધું. 'શું થઈ આવ્યું દાંતમાં?' કહીને હું દાઢ દબાવતો હાથમાંથી ચમકીને ઊઠો થઈ ગયો. દાંતનું દુઃખ દરેક કરવા મેં કંઈ કંઈ પ્રયત્ન કર્યા, પણ એણે આખી રાત દુઃખ ખમવાનું ચાહુ રાખ્યું અને વારે ઘડીએ મારી જીભ અને હાથ એ દાંતને પંપાળી-ધાખડીને એને શાંત કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતાં રહ્યાં. એ દાંતમાં કંઈ પણ થાય છે કે તરત જ હું ઉપચાર કરવા મંડી પડું છું. આમ દાંતની હયાતીનું જ્ઞાન મને

દુઃખને વળતે થયું, સુખ સમયે નહિ.

આપણી તખિયત સારી હોય છે. ત્યારે આપણને એની કંઈ જ લાગણી થતી નથી. આજે હું સારો છું, આજે સમેખમ નથી, માથું દુઃખતું નથી, હાથપગ કળતા નથી, પેટમાં દુઃખતું નથી, આંખમાં ખળતું નથી, શાસ 'સરાઈ' આવતો નથી, કોઈ ઢેકાણે આટકા મારતા નથી, તાવ નથી આવ્યો, મોંમાં ચાંદી પડી નથી, દરાજ-ફાફા ખસ-ખરજતું કંઈ થયું નથી, એવો વિચાર તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં આપણે કદી પણ કરતા નથી. પરંતુ કંઈ પણ રોગ થાય કે તરત આપણને આપણા શરીરનું અને શર્મનું ઘસ્ટ અવચવનું જ્ઞાન થાય છે અને આ જ્ઞાન રોગ ચાહુ રહે ત્યાં સુધી રહે છે.

સત, ચિત ને આનંદ એ ત્રણ આત્માના ધર્મ મનાયા છે. સત એટલે હયાતી, ચિત એટલે એવું જ્ઞાન હોયું તે, અને આનંદ એટલે તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતો આનંદ ત્રણે કુદરતી રીતે જ મનુષ્યના આત્મામાં રહેલા ધર્મો છે. એમાં સત એટલે હયાતી તો આપણા ખધાની હોય છે, પણ ચિત એટલે હયાતીનું જ્ઞાન ખધાને ખધો વખત રહેતું નથી. ઘણાંખરાં કામો ચંત્રની પેઠે કેવળ ટેવથી જ આપણે કર્યા જઈએ છીએ. આપણે છીએ એ વસ્તુ એટલી કુદરતી ખની ગઈ છે કે હું છું એવું સતત ને બજત જ્ઞાન કોઈકને જ રહે છે. દુઃખ આવીને એ જ્ઞાન કરાવે છે. ગૌતમ બુદ્ધને એણે દુઃખી મનુષ્યો બોલા તે પછી જ જિંદગી એ શું છે એ બહુવા માટે ઉત્કંઠા બગી. બુદ્ધને તો ખીજનાં દુઃખો બેઈ જિંદગીનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને તો પોતે દુઃખી થાય ત્યારે જ જિંદગીની હયાતીનું જ્ઞાન થાય છે.

એ હયાતીલુ સાન થયા પછી કુખને દૂર કરવા મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે અને એ જાતના પ્રયત્નથી એને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. કુખ દૂર થાય તો એ દૂર થયાનો આનંદ એને કુદરતી રીતે જ મળે છે અને એ કુખ દૂર ન થાય તો એને દૂર કરવાના પ્રયત્નોમા એથી થોડાં કુખોને નિમત્રી એ જ નાના કુખને ભૂધી જઈ આનંદ માનના થાય છે.

અત્યારે જાતજાતની અગવડ, તકલીફ ને પીડા આપણને ભોગવવી પડે છે મુસાફરી કરનારાઓને પ્રવાસની તકલીફ, ઘરવજરના-ઓ માટે નિવાસની તકલીફ અને અત્યંત થીડને કારણે તેમ જ ઠોમી કલહોને કારણે કેટલાકને માટે શાસનની તકલીફ, ઉત્પાદન ને વહેંચણીનું સુમેળને અસાધ્ય અનાજની અગવડ ને કાપડની પીડા એ સર્વ વેકવા પડે છે એટલે ઘણા માણસો કહે છે 'સાઈ

આ તે કંઈ જિંદગી છે ?' પરંતુ એમને ખબર નથી કે આ જ જિંદગી છે જ્યાં સુધી ખાંધી જાતની સગવડ હતી, ખાવાપીવા, ઓઢવા-પાથરવા ને રહેવાફરવાનું જેઈએ તે પ્રમાણે મળી રહેતું, ત્યારે 'વાહ આ કેવી સરસ જિંદગી છે !' એમ કોઈ કહેતું નહિ, પરંતુ હવે જ્યારે નવી નવી તકલીફો ઊભી થાય છે, ત્યારે 'આ જિંદગી છે !' એવું સાન માણસને ઘવા લાગ્યું છે.

સુખ ને સગવડના સાધનો શોધના-શોધતો માણસ વિજ્ઞાન ને અજ્ઞાનની મદદથી 'માણસની જિંદગી છે' એ વાત જ સગસગ ભૂલી ગયો હતો. હવે કુખ અને અગવડ આવી એની સ્મરણશક્તિને સંકારીને' એને સાન કરાવ્યું છે, કે 'જે, માણસની પાસે જિંદગી જેવી વસ્તુ પડ્યું છે બીજું બધું' પણ હશે, પણ એ સૌથી મોટી વસ્તુ છે.'

★

કોઈ પણ શાસ્ત્ર સીખવા પાઠ્ય કેટલું બલિદાન આપવું પડે છે એનો અવતોલનનો દાખલો કોઈ દોષ, તો તે પ્રખ્યાત ને પ્રવીણ અગાધરેલા દિનકપ્રસાદનો.

અગાધરેલુ યદજ્ઞ આવાનકે દત્ત પણ એ દિ હિસ્તાનગા દેખાવાનું નહોતું એમ એમણે બરાબર ગણતરી કરી હતી એમની વિરુદ્ધ બીજા કેટલાયે શાસ્ત્રીઓએ જાણમા લખ્યું હતું કે તેમ છતાં એ યદજ્ઞનો દોષ તો હિંદની પ્રભુને લાગવાનો જ છે માટે એ પગલું જેઈએ દિનકપ્રસાદે કરી ગણતરી કરી તેઈ એ માટે તારાગરણત્વ ફરીથી નિરીક્ષણ કરવા કુસ્તીનથી એ તારાઓનું પુનઃ અવલોકન કરતા દત્તા બેએક મિત્રો પણ સાથે જ દત્તા અવલોકન કરતાકરતા એ તો એટલા બરા તહવીન બની ગયા કે નીચે ખાડામાં ક્યારે પડે પડ્યો તેની ચે એમને કરી ખબર ન રહી એ ખબરી મ્હા ફરબીન કૂટ્યું એમને ક્ષયકી વખતે બેલાલા એક મિત્રે સિખામણ દીધી.

“જોઈ દિનકપ્રસાદ, આકાશના આ તારાઓ તો પોતાને માટે નિર્માણ થયેલ સરળ માર્ગે, અતિ દુર્ગે જ જવાના છે એમા ધડોળ કે વધુનો ફેર નહિ, પરંતુ તમને ખબર છે ને કે આપણી-પૃથ્વી-વાસીઓની સ્થિતિ એવી નથી, એથી ભૂદી છે આપણા માર્ગમા તો કેટલાયે ખાડાખાખિયા, બજારખર્ચ છે, માટે આકાશના પરમ તત્ત્વોના અભ્યાસ, અવલોકન ને નિરીક્ષણ કરવા કરતાં પૃથ્વી પરના આપણા માર્ગનું નિરીક્ષણ કરતાં જ્યારે તો ? આમ ન થતા તમારા જેવા કેટલાયે બજારોના વેદિયાઓના અવન આ પૃથ્વી પર અટવાઈ જતા દયો !”

મોત તો મીઠું બન્યું!

શ્રી. સોપાન

પિતા અને પુત્ર વચ્ચેના સંબંધ ઉપર સંયુક્ત કૃત્યોનો આધાર રહે છે. સંયુક્ત કૃત્ય એ આપણી સમાજન્યતાની મોઢામાં મોટી સિદ્ધિ છે. એ સિદ્ધિ બ્યારે આપણે એવા બેઠા છીએ, ત્યારે અંતરના લાગણીપ્રવાહો સમજને પ્રેમમાંથી પેદા થયેલ અને પ્રેમમાં જ પોષાય એવા સંયુક્ત કૃત્યોને જીવંત રાખી શકીએ તો કેવું સારું! આ વાર્તા એવી પ્રેરણા બગાડશે ?

શાંતિલાલના આનંદને તે દિવસે કોઈ સીમા નહોતી. વર્ષોનું નહિ, જનમેજનમનું તપ તે દિવસે ફળતું હોય એવો હર્ષ પ્રસાવતી અને શાંતિલાલ ત્યારે અનુભવતાં હતાં.

વાત સામાન્ય નહોતી. એક બે નહિ પણ છ પુત્રીઓના પિતા થયા અને ચાળીસ વરસની હિમર વટાવી દીધી; છતાં શાંતિલાલના બોળામાં રમવા માટે લગવને પુત્ર આપ્યો નહોતો.

પહેલી દીકરી આવી ત્યારે 'લક્ષ્મી પદ્માર્થ' હોય એ રીતે એના સત્કાર થયો હતો. બીજી દીકરી વખતે મોં સહેજ ખગલ્યું હતું. ત્રીજી દીકરીએ દર્શન આપ્યાં ત્યારે તો પ્રભુને કોપ ભિતર્યો હોય એમ લાગેલું. ચોથી અને પાંચમી દીકરીએ એવી ખાતરી કરાવી દીધી હતી કે પૂર્વ-જન્મનાં પાપ એકસામટાં હિમટી આવ્યાં છે. શાંતિલાલના વરમાંથી આનંદ-કંઠોલ નાશ પામ્યાં હતાં અને સૌ કોઈએ બનેની દયા ખાતાં હતાં.

આમાં બ્યારે છટ્ટી પુત્રી જન્મી, ત્યારે પ્રસાવતી ચોધાર આંસુએ રડી પડી હતી અને શાંતિલાલ પોતાનું કુઃખ ભૂલવા આબુની યાત્રાએ ચાલ્યો ગયો હતો. 'શાંતિલાલને' લય લાગ્યો હતો કે 'શાંતિલાલનું' મગજ હવે ફરી જશે. એટલાં

એમના સહસાગ્ય હતાં કે છએ છ પુત્રીઓ ઈશ્વરે એને ત્યાં રહેવા નહોતી દીધી. એને છેક બાળપણમાં અને એકને ચાર વરસે પોતાને ત્યાં પાછી બોલાવી દીધી હતી!

પણ આ બધાં વર્ષો દરમિયાન તમામ પ્રકારની લાગણીથી નિર્લેપ રહ્યાં હતાં શાંતિલાલનાં બા-બાપુજી. એ રહેતાં હતાં કાઠિયાવાડના ગામડામાં અને 'શ.તિલાલ' વેપાર અર્થે કલકત્તામાં વસ્યો હતો. બેરણ વર્ષે એકવાર 'દેશ'માં આવવાનું થતું. આવવાનું થતું ત્યારે સૌ મળતાં, પણ મનનો મેળ તો શાંતિલાલનાં લય પછી બીજે વર્ષે જ તૂટી ગયો હતો.

શાંતિલાલને ત્યાં છ પુત્રી પછી પુત્રનો જન્મ થયો, ત્યારે એના આનંદને અવધિ નહોતી એ વખતે જૂનું બધું ભૂલી જઈને એ સૌની પાસે પોતાનો હરખ બહાર કરતો હતો. આ હરખમાં જ એણે પિતાને પણ તાર કરીને પુત્રજન્મના ખજાર આપી દીધા હતા.

શાંતિલાલે તો કલકત્તા જેવા શહેરમાં પણ 'દેશ' જેવા જ વહેવાર કર્યો. પ્રથમ સાકર, પછી પેંડા ને છેવટે ચાંદી જેવા ચમકતા જર્મન સીલ્કવરના પ્યાલાઓની સગાંઓમાં લહાણી કરી. સગાંનાં ઘર તો દસ જ હતાં, શાંતિલાલની ઘરની દુનિયા થે કંઈમોટી નહોતી. પણ એને લાગ્યું કે આજે આખી દુનિયા એના આનંદમાં લાગીદાર

બની રહી છે

જે સમાજમાં અને જે કુટુંબમાં ઠંન્યાની અવગણના થતી હશે તે બધે આમ બનતું હોય કે ન બનતું હોય પણ 'સાઈ' આત્મે તે દિવસથી બાકી રહેલી પ્રજ્ઞે ચ બહેનોનું વહાલ તો એના ઉપર કલપાઈ જવા માટે હરીફાઈ કરતું હતું જાણે સૌએ સ્વીકારી લીધું હતું કે આજ સુધી તો સાગરછીપલા જ કાંઠે આત્મા હતાં અને હવે તો તબિયાતું અમૂલ્ય મોતી ધરતી ઉપર આવી ગયું છે! 'સાઈ'ની અદ્વૈત સલાહ લેવાતી હતી ઘરની રાનક બદલાઈ ગઈ હતી

પહેલે મહિનો તો અજબ પ્રકારે વીત્યો હતો. શાંતિલાલને ઠાઈ સામે મળે એટલે ઠાઈ ને ઠાઈ બહાને વાત કાઢીને એ બખર આપે જ કે એને ત્યાં 'બાબો' આવ્યો છે બીજું ઠાઈ બહાનું ન મળે તો છૂટા પડવાની ઉતાવળ કરતા કહી દે, 'આજ બાબાની તબિયત ખરાબર નથી એટલે જરા દવા લેતા જવું છે,' પણ ખબર આત્મા વિના એને જ પ વળે જ નહિ

શાંતિલાલના આ હવ્વમાં એક દિવસ પ્રસાવતીએ જોડ આવ્યાં દીથી શાંતિલાલ ધ ધેથી પાછો ફરી ઘાઘચોપાકચો ઘેર આવીને જમવાની રાહ ભેટો ભેટો હતો, ત્યાં પ્રસાવતીએ આવીને પૂછ્યું

‘દેશમાંથી કેઈને કાઝળ છે?’

શાંતિલાલને એ વખતે જ રમરણ થયું કે પિતા તરફથી એના તારનો જવાબ મળ્યો નથી જવાબ આપવાને બદલે એ સૂનમૂત બેઠો રહ્યો પ્રસાવતીએ તે જ વખતે એના તરફ એ પત્રો કકયા એક હતો. પ્રસાવતીના સાઈનો અને બીજાં એની પરજીલો નાની બેનનો શાંતિલાલ સુન્યમને પત્રો ભેનો હતો ત્યાં પ્રસાવતી બોલી

‘આ ચોથો કાઝળ આત્મે મારા

સાઈનો, તમારા બા-બાપુછને તો..’

બાકીના શબ્દો મળી જવાયા

‘આવે વખતે તો દુશ્મનને ચ હરખ આવે કે’છ કે મૂડી કરતા બાજ વાંલા’ પણ તમારા બાપુછને તો મૂડી ને બાજ ભેય દવલા છે’ પ્રસાવતી આટલું બોલો રમોડામાં ચાલી ગઈ

શાંતિલાલ વિચારે ચક્રો વધે પહેલાંનાં દરેકે આખ આગળ ચલચિત્રની જેમ પમાર થવા લાગ્યા એના લગ થયાં ત્યારે માતાપિતાના હરખનો પાર નહોતો બહુ પેસાદાર નહોતાં હતાં આખી નાત જમાડી હતી ઘરેણાલુગડા ભેઈને તો સૌ ઠાઈ નવાઈ ખામ્ચાં હતાં આવી ‘બન’ કાંઈએ કાઠી નહોતી ધામધૂમ તો રજવાડા જેવી કરી હતી

અને પ્રસાવતીનું મોં ભેવા બા ડેવી વિસ્ફુક હતી! જાણે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ એના પગમાં આજોડતું હોય એટલે! આનંદ એના મુખ ઉપર ઝળકતો હતો. પ્રસાવતીને ભેવા પછી તો પ્રત્યેક લણે એનું મોં હસુહસુ થતું હતું ઘેર આત્મા ત્યારપછી સૌની પાસે બોલતા ‘મારે ઘેર લીવો થયો ને લક્ષ્મીજી પધાયો’ પ્રસાવતી શુકનવતી છે અને તેના પગલાંથી ઘરની રિહસિસિધિ વધશે એવું થે એ સૌને કહેતા હતાં

પહેલું વર્ષે આનંદોસ્લામમાં પસાર થયું હતું સૌ સુખાને એવો મત હતો કે ઘરડાના પ્રુડય હવે ફળવા લાગ્યા છે. આ સાંપ્તિવદુ વચ્ચેના પ્રેમના તો બધે દટાનો અપાતા હતા

પણ બીજે વર્ષે નોકડી અર્થે શાંતિલાલને કમાવા જવાતું થયું અને સુખાને ત્યાં લક્ષ્મીજી આવતાં પ્રસાવતી અને શાંતિલાલ એક વર્ષ પછી વીરપૂર પાછા આવ્યાં, ત્યારે વાતાવરણ બદલાઈ ગયેલું લાગ્યું.

કલકત્તાની સ્વતંત્ર હવાનો સ્પર્શ કહેા કે માતાપિતાના જીનવાણી માનસને દોષ આપેા, પણ શાંતિલાલ અને પ્રસાવતી એ વખતે વીરપુર જે મહિના રોકાયાં તેમાં મનનો મેળ તૂટી ગયો.

શાંતિલાલ કલકત્તા ગયો હતો એક સામાન્ય નોકરી માટે અને તે પણ પિતાની લાગવગને પ્રતાપે જ; પણ નસીબ આડેનું પ્રાંદુર્ય ત્યાં ખસી ગયું. જે વેપારી પેઢીમાં એ નોકરી કરતો હતો, તેના મુનીમનું અવસાન થતાં એ જગ્યા શાંતિલાલને મળી અને બીજા છ મહિનામાં તે એને લાગીદાર બનાવી દેવામાં આવ્યો. પ્રસાવતીએ ગોંડલથી મોટું શહેર જોયું નહોતું, એટલે પ્રથમ તો તે કલકત્તામાં મૂંઝાવા લાગી હતી, પણ બહુ ઝડપે શાંતિલાલની પ્રગતિ થતાં એનામાં પણ ગતિ અને મતિ આવી ગયાં. કલકત્તા એને ગમી ગયું. ઘરમાં કામ કરનાર નોકર હતો અને જેની મર્યાદા રાખવી પડે તેવું ઉપર તો કોઈ વડીલરૂપે હતું જ નહિ. પાઠશામાં એક ઠાઠિયાવાડી કેડુંબ રહેતું હતું. તે બાઈનો મીઠો ને કંઈક ખુશામતિયો સ્વભાવ પ્રસાવતીને ગમી ગયો હતો. પ્રસાવતીને આ સ્વતંત્રતામાં સુખ લાગવા માંડ્યું હતું.

એક વર્ષ પછી વીરપુર જવાનું થયું, ત્યારે એના મનમાં આનંદ હતો; પણ તે માતાપિતાને કે કુટુંબી સાથે મળવાનો નહિ, પણ પોતાની સમૃદ્ધિ અને હોશિયારી એને દેખાડવાનો. જતાં પહેલાં ભપકો કરવા માટે પાંચસોઆતસોનું ખરચ પણ કરી નાંખ્યું હતું. પાઠશી બાઈએ એને પોતાની રીતે એતવી તો હતી જ, કે ‘આ બેઈને તારાં સગાંવહાલાં બળી જશે’ પરંતુ પ્રસાવતીએ તેની ચિંતા ઠરી નહોતી.

જેમ શાંતિલાલનું લાગ્ય કલકત્તામાં

ઝળકયું હતું, તેમ એના પિતાનો લાગ્યમૂર્તિ વાદળથી ઢંકાઈ ગયો હતો. એકબે તાર સામાન્ય માંદગી આવી ગઈ હતી. પુત્રને ઉછેરવો ને પરણાવવો એ જે હોંસ પૂરી થઈ જતાં કામ કરવાનું બેશ પણ જોણું થઈ ગયું હતું. વેપારમાં સાધારણ જોટ આવતાં ઉત્સાહ પણ ઘટી ગયો હતો. આ બધામાં શાંતિલાલની કમાણી વધવાના સમાચારે શિથિલતા વધારી મૂકી હતી. પ્રસાવતી અને શાંતિલાલ કલકત્તાથી આવવા નીકળ્યાં, ત્યારે બાપુજી તો કાયમી નિવૃત્તિ લેવાની વાત કરી રહ્યા હતા. સૌને હર્ષભેર કહેતા હતા: ‘હવે શી ચિંતા છે? શાંતિલાલ સારું કમાય છે, આપણે તો ભગવાનનું ભજન કરીશું.’

પણ શાંતિલાલ અને પ્રસાવતી આવતાં એ સ્વપ્ન તૂટી પડ્યું. પ્રસાવતી સાસુને પગે લાગી ખરી, પરંતુ એમાં શુષ્ક વિધિ સિવાય બીજા કોઈ લાગણી ન હતી. આવતાંની સાથે જ ઘરનો મુખ્ય ઓરડો એણે પોતાનો કરી લીધો ને જે કોઈ આવે તેની પાસે પોતાની સમૃદ્ધિ અને કલકત્તાના જીવનનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, વાત વણસવા માંડી.

સાસુવહુ વચ્ચે અને પછી પિતાપુત્ર વચ્ચે એકબે વાર સહેજ બોલવાનું પણ થઈ ગયું. પિતાએ તો નિવૃત્તિની વાત ઉચ્ચારી નહિ પણ બીજાં સગાંઓએ હરખમાં આવી જઈ એ વાત કરી, ત્યારે શાંતિલાલે જવાબ આપ્યો: ‘શહેરની કમાણી ઉપર બહુ ભરેસો ન રાખવો બેઈએ. કાલે શેઠની મહેરબાની બોછી થઈ બંધ તો રખડી પડીએ... અને શરીર ચાલે ત્યાં સુધી કામ તો સૌએ કરવું જ બેઈએ ને!’

આમાં પ્રસાવતીના પિયરનાં સગાં આવ્યાં. એમણે શાંતિલાલ ને પ્રસાવતીના

વખાણથી ગામ ગળવી રીધુ અને છેવટે એવું પણ સાબિત થયું, કે શાંતિલાલની મૂળ નોકરી એના પિતાની નહિ, પણ સુસરાની લાગવગથી થઈ હતી શાંતિલાલ આટલો આગળ વધી શક્યો તેની પાછળ સુસરાની ઓથ હતી શાંતિલાલના બાળપણને આ ખૂબી એટલે પ્રભાવતી એના ઉપર ચિડાઈ અને પોતાના પિયરની વિશેષ પ્રશંસા કરવા લાગી

મનનો મેળ તૂટવા માટે આટલું પૂરતું હતું, છતાં એમાં ઉમેરો થયો પ્રભાવતીના લાઈના આગ્રહથી શાંતિલાલ-પ્રભાવતી એમને ગામ ગયાં. ત્યાં આઠ દિવસ રહીને માછાં આવ્યા, ત્યારે કેટલાકે નવા ઘરેલું-લૂગડાં સાથે લઈ આવ્યા હતા શાંતિલાલના બા કહે છે કે એ બધું શાંતિલાલના પૈસાથી જ થયું હતું, પણ પ્રભાવતીનો મત છે કે એના માખાપ શાંતિલાલનાં માખાપ કરતાં વધુ ઉઠાર, પ્રેમાળ અને વ્યવહાર સાચવનારા હતાં માટે જ આ બધું મળ્યું હતું.

અર્થેતમ દોય, પ્રભાવતી અને શાંતિલાલ વીરપુરથી કલકત્તા આવવા નીકળ્યાં, ત્યારે માતાપિતાની આખમા આસુ હતાં અને એ બંનેના મુખ ઉપર કટાણાના સાવો દેખાઈ આવતા હતા પહેલાં કરતાં બીજી વિદાય સાવ જુદા પ્રકારની હતી

શાંતિલાલની આખ આગળ આ બધાં દૃશ્યો પોતાની કલ્પના અનુસારના રંગો સાથે રજૂ થતા હતા, એટલે એને લાગતું હતું કે લગ્ન સુધી જ માતાપિતાનું વહેલ એને પળ્યું હતું એ પછી તો પોતાનું સારું થતું માતાપિતાથી બેઈ સકાયું પણ નહિ !

પછીનાં વર્ષોં વાદ આવ્યા ખરાં, પરંતુ તેપા ક્યાંયે માતાપિતાનો હિલ્લાસ એણે

એવો નહોતો દીકરી ઉપર દીકરી અવતરતી ત્યારે આમાસનનો એકે શબ્દ પિતા તરફથી આવ્યો નહોતો પ્રભાવતી સગર્ભા થતી ત્યારે તેને 'દેશપા' બોલાવવાનો એક શબ્દ પત્ર આવતો, પણ જવાબમાં ના જતી એટલે પિતા ચૂપ થઈ જતા પ્રભાવતી એકવાર ગભીર માદગીમા, સપડાયેલી ત્યારે બાને બોલાવવાનો પત્ર લખેલા, પણ જવાબપા તો આવવાને બદલે લાડાના પૈસા જ મગાવેલા અને પિતાએ લખેલું - 'વરપા જે હતું તે વેચીને આજ સુધી નિલાયુ છે હવે કરજું થતું બધ છે, મારું શરીર ચાલતું નથી, તારી બા એકલી આવે તો પારુ શુ થાય ?' શાંતિલાલને તે દિવસે પાતાપિતા દુઃખન જેવા લાગ્યા હતા અને એ પ્રકારનો ઉત્તર પત્ર એણે લખી પણ નાખ્યો હતો

આ રમરણપાળા ચાલતી હતી, ત્યાં બાળાના રડવાનો અવાજ આવ્યો. શાંતિલાલ ઢોડીને રસોડા તરફ ગયો, ત્યાં એણે પ્રભાવતીને આસુ સારતી બેઈ. પ્રભાવતીએ આસુ તો તરત લૂછી નાખ્યા, પણ શાંતિલાલને એની ચોટ લાગી ગઈ. પાતાપિતાની નિષ્કૃતતા ઉપર એની અંતરમાંથી ધિછારની લાગણી છૂટી

બાળાને હવે ત્રીજો મહિનો જતો હતો. બીજો મહિનો બેઠો ત્યારથી જ એની તબિયત ખગડવા માંડી હતી શાંતિલાલે મોટામાં મોટા દાક્તરોથી માંડીને પારોશણ સુધીના નિષ્ણતોની સારવાર લીધી હતી, પણ બાળો સારો થતો નહોતો ડોઈ ડોઈવાર બાળાના વિચારે એનો જીવ તાળે ચોટી જતો હતો મનુષ્ય ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે પણ કશું કર કલ્પનાઓ એને જેમ આવી જ બધ છે, તેમ 'લાઈ'ની અશુભ કલ્પના એને બગી

જતી અને ત્યારે આખા શરીરમાં ધ્રુબરી વ્યાપી જતી હતી. આવા દુઃખમાં એ દૂખેલો હોય ત્યારે પ્રભાવતી કોઈ કોઈવાર ખોલી જતી. ‘કોઈને વળગાડ હશે, કોઈની આંતરડી આપણું સુખ ભેઈને કંકળતી હશે.’ શાંતિલાલની આંખ આગળ ત્યારે માતા-પિતાનું જ ભૂંડ દશ્ય સ્વાઈ જતું હતું !

અચાનક એક દિવસ પ્રભાવતીની નિત્યની સલાહકાર પાઠોશણે એમને બેથને ખળભળાવી મૂક્યા. સવારના પહેારમાં આવીને એણે કહ્યું : ‘બાબાના રોગનું કારણ મને જડી ગયું છે...શતમાં હું ઝળકીને જાગી ગઈ—’

પાઠોશણ આટલું ખોલી ત્યાં તો જાનેની આંખ યાચકલાવે એના ચહેરા ઉપર મંડાઈ રહી. પાઠોશણે આગળ ચલાયું :

‘બાબા માટે તમે કંઈ માનતા આની છે ?’

પ્રભાવતીએ ભોળે લાવે માથું હલાવી ના પાડી.

‘તમારે ઘેર કુળદેવી નથી ?’

‘હા’

‘ક્યાં છે ?’

‘વીરપુર.’

‘ત્યાં બાબાને તમારે ખેંચે લગાડવો પડશે રાત્રે માતાજી મને કહી ગયાં. એમને જ આ કોપ છે. એમણે કહ્યું, શહેરમાં રહીને શાંતિલાલ સુધરેલો થઈ ગયો છે પણ હું એને મારો પરચો ખત વી દઈશ.’

જાને રતબધ બની ગયાં. વીરપુરના ઘરમાં અંદરના ઓરડામાં કુળદેવીનો ગોખલો છે, તે જાનેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યો. પ્રભાવતીને તરત જ સાસુનું સુખ દેખાયું. એ ખોલી બીડી :

‘પણ કોઈને વળગાડ હશે તો ?’

‘આંખે જુએ એ જ વળગી શકે, આંખ કલકતામાં વળગાડ કેવો ?’ પાઠોશણે જીલ્લો કયો. પ્રભાવતીને ગળે તે બિતરી ગયો. વીરપુર જવામાં મન તો પાછું પડતું હતું. પિતાનો કાગળ આવ્યો નહોતો એટલે અપમાન જેવું પણ લાગતું હતું, પણ તથા સિવાય છૂટકા નહોતો. બાબા માટે તો ખીજી દુનિયાની સફર કરવી પડે તોયે શાંતિલાલ તૈયાર હતો.

ખીજે જ દિવસે વીરપુર જવાની જોડવણ કરી લીધી ને ઘેર તારથી બળર આપ્યા.

કલકતાથી વીરપુરનો રસ્તો લાંબો હતો. માર્ગમાં બાબાની તબિયત વધારે ખગડી હતી. શાંતિલાલની ચિંતાનો ખાર નહોતો. વીરપુર સ્ટેશન આશું, ત્યારે એના જીવને નિરાંત વળી. પણ નાનકડા સ્ટેશન ઉપર નજર નાખતાં બાપુજી દેખાયા નહિ, એના મનમાં કોય વ્યાપી ગયો. દૂરના એક કાકા હતા તે પાસે આવતા દેખાયા. શાંતિલાલે તરત જ નીચે બિતરી સાંમાન ઉતાર્યો અને પ્રભાવતી પણ બાબા સાથે બિતરી આવી. બધું પતી ગયું એટલે શાંતિલાલે કાકા સામે બેસ્યું. કાકા એક શબ્દ તો એનો ચૂકેરા બેઈ રહ્યા ને પછી બોલ્યા :

‘છેક છેલી ઘડીએ તને નવરાશ મળી ?’

શાંતિલાલ ખરાખર સમજ્યો નહિ છતાં એના મનમાં બાબો જ રમતો હતો એટલે એ બોલ્યો :

‘પણ આતું હશે એમ કેમ ખબર પડે ? મને તો ખબર જ નહોતી કે કુળદેવીને...’

‘હું તારા બાબાની નહિ, ખાંપની વાત કરું છું.’ વજ્ર કાકા કંઈક રોષમાં બોલ્યા.

‘શું છે બાબાને ?’

‘ત્રણ મહિનાથી પચાગીમા છે હવે તો
છેલા ડચકાં લે છે’

‘પણ મને ખબર

‘શુ ખબર આપે ? તારું મન જુએ ને ?’

શાંતિલાલ કંઈ જોલી શક્યો નહિ
પ્રભાવતીને થયું કે આ તો નવી આકર્ષ
ભિતંગી

સૌં ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે બાપા મીચેલી
આખે ખાટલા ઉપર પડ્યા હતા જે
ઝોરડીમા કુળદેવીનો ગાંખસો હતો, ત્યાં જ
એમનો ખાટલો ઢાળ્યો હતો ઝાંખલામાં
અખાજની નાની છળી હતી આસપાસ
નાળિયેરનું તોણું હતું અને નિંદ્રાના
થાપા હતા વચ્ચે હીલો જળહળેતા હતા

શાંતિલાલ આવીને ખાટલા પાસે ખેડો
એની બાએ પ્રભાવતી પાંચેથી બાબાને
લઈ પોતાના ખોળામા ચુવાડ્યો એ
વખતે જ શાંતિલાલના બાપુને આચકી
આવી મીચે માન્યું કે એ ત્રયા ! પણ
તરત આચકી શમી ગઈ ને આખના પોપચા
ઊંચા થયા શાંતિલાલ પાસે આવ્યો
બાપુએ આખ રિશ્તર કરીને એને ઝાળખ્યો
મુખ સહેજ મલકાવ્યું, પણ તરત આખ
લીની થઈ ગઈ મી બેઈ રહ્યા

‘સાહેબ હા, આજ નોમ છે સારો
દિવસ છે ને ચોલરિયુ યે સારું છે બાબાને
પગે લગાડીને નાળિયેર વધેરો’

શાંતિલાલના બાપી પિતા-યુત્રનું
કરજુ દર્શ્ય ન એવાયું એટલે કે પછી
મુહૂર્તને કારણે પણ તરત એ ત્યાંથી ઊભા
થતા જોડ્યા સીનું ધ્યાન ‘એ બાપુ
ખેચાયુ, ગાતિલાલ પણ ઊભો થઈ ગયો

પ્રભાવતીએ બાબાને માતાજીને પગે
લગાડી લાધો ને નાળિયેર વધેરું કે તરત પાંચે

બિભેલાં કાઢી જોડ્યા ‘હવે સાસુના
આશીર્વાદ લે : ને બાબાને ચ પગે લગાડો’

પ્રભાવતી અને બાબા બાને નમ્યાં કે
બાપુએ આશીર્વાદ આપ્યા ‘લગવાન સો
વરસના કરે અને રિશ્તિસિદ્ધિ આપે’

શાંતિલાલ પણ નહોતું આવી બાને
પગે લાગ્યો, આ વખતે બાની અખમા
જળહળિયા આવી ગયા હીકરો ચાલીત્ર
વરસનો હતો અને એને ઘેર સાત બાળકો
થઈ ગયા હતા, પણ માને ચાલીત્ર વરત્ર
પહેલોને દિવસ જાણે સાલસી આવ્યો

આ વખતે ખાટલા ઉપરથી મદ અવાજ
આવ્યો ‘શાંતિ !’ શાંતિલાલ તરત જ
પિતા પાસે ગયો પિતાએ અખને ઇશારો
એને નીચા નમવાનું કહ્યું શાંતિલાલ નમ્યાં
પિતા એના કાનમા તૂટકતૂટક કંઈક
જોડવા લાગ્યા ડોઈએ ખાસ સાલવ્યું
તો નહોતું, પણ લોકવાયકા એવી છે કે
દેવલોક પામતા પહેલાં પિતાએ શાંતિલાલને
કહ્યું હતું કે ‘તારા જન્મ પહેલાં તારી
બાએ હજાર માનતાઓ રાખી હતી આ
કુળદેવીને એકવાર નહિ, એક હજારવાર
તને પગે લગાડ્યો હતો તારા માથાના
વાળ છેક અખાજએ જઈને પાચમે વરસે
ઉતાર્યા હતા અને ત્યાં મુઘી તારી બાએ
દધ-વીની બાધા રાખી હતી’

શાંતિલાલની અખમાથી એ વખતે
આસુની ધારા ચાલી હતી અને એના
પિતાના મુખ ઉપર સંતોષની છાયા
પથરાઈ ગઈ હતી એ સંતોષમા જ એમણે
છેલ્લી વિદાય લીધી હતી.

લોક કહે છે કે બાબા એ પછી સાને
થઈ ગયો હતો

વીણેલાં મોતી

સતી, ભક્તો ને વિચારકોની વાણીમાં અમૂલ્ય મોતી એકાં કરીને આ પાનાંઓમાં મૂકવાના મનોરથ છે. દરેક અંકે આ રીતે જ 'વીણેલાં મોતી' રજૂ થશે. દરેકની નીચે એ મોતી કયા અંથસાગરમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું નામ આપવામાં આવશે.

શરૂઆતમાં એકલો આત્મા જ હતો, તેનું રૂપ પુરુષના જેવું હતું. તેણે પોતાના સિવાય બીજું કંઈ જોયું નહિ. 'આ હું છું' એ શબ્દો તેણે પહેલવહેલા ઉચ્ચાર્યા. તે પરથી એનું નામ 'હું' પડ્યું, એટલે જ આજે પણ કોઈ માણસને બોલાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પહેલાં કહે છે: 'એ તો હું.' અને પછી પોતાનું જે કંઈ બીજું નામ હોય તે કહે છે. એ આત્મા આ બીજી બધી વસ્તુઓ પેદા થતાં પહેલાં (પૂર્વ) હયાતીમાં હતો અને તેણે સર્વ પાપોને આબી નાખ્યાં (ઔપત્ત)^{*}, તેથી તેને પુરુષ કહ્યો છે, આ જ્ઞાન જે માણસને છે, તે માણસ પોતાથી ટપી જવા માગનાર હરીફને આબી નાખે છે.

આ જે આત્મા છે તે. હીકરા કરતાં વહોલો છે; ધન કરતાં વહોલો છે; બીજી બધી વસ્તુ કરતાં વહોલો છે. તે બીજી બધી વસ્તુ કરતાં આપણી વધારે નજીક છે. જે માણસ આત્મા સિવાયની બીજી કોઈ વસ્તુને વહોલો માને છે, તેને જે કોઈ એમ કહે, કે 'તારી વહોલો વસ્તુ નાશ પામશે,' તો તે વાત સાચી છે; કેમ કે એવી વસ્તુ ખરેખર નાશ પામે એવી હોય છે; તેથી માણસે આત્માને જ વહોલો માનવો જોઈએ ને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે માણસ આત્માને જ વહોલો માને છે ને તેની જ ઉપાસના કરે છે, તેની વહોલો વસ્તુ (એટલે કે આત્મા) નાશ પામતી નથી.

જેમ કરોળિયો પોતાની લાળમાંથી તાંતણો કાઢે છે અને જેમ અજિમાંથી નાનાનાના તણખા નીકળે છે, તેમ આ આત્મામાંથી સર્વ ઇંદ્રિયો, સર્વ જગતો, સર્વ દેવો, સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ આત્માનું ગૂઢ નામ છે 'સત્યનું સત્ય.' ઇંદ્રિયો તે સત્ય છે. તેમનું સત્ય તે આત્મા છે.

આ શરીર દુરુદ્ધ છે અને મુક્ત જીવાત્મા તેમાં જ્યાં રહે છે, તે પ્રજ્ઞનું અવિમુક્ત નામનું ધામ છે. જ્યારે મનુષ્ય મરણ પામે છે, ત્યારે એ ધામમાં જ રુદ્ર જીવાત્માને તારક પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન આપે છે અને એને જાણીને તે મુક્ત થાય છે. ગર્ભવાસ, જન્મ, વડપણ, મરણ અને સંસારમાંથી તારનારું હોવાથી એ તારક પ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

'ઉપનિષદો'

આ સુદ્ર સસારમાં પણ જેઓ સુદ્ર સુખો ભોગવવાની આશા રાખે છે, તેઓનાં સુદ્ર સુખોની આશાને, હિંદર જેમ વચ્ચના તાતજાને સપૂર્ણપણે કાતરી ખાય છે, તેમ કાળ સપૂર્ણપણે કાતરી નાખે છે જન્મતમા એવી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી નથી કે જેને સર્વનું સહજ કરનારો કાળ જળનો ન હોય વિશ્વનાપી તથા અનંત વિશ્વોનો ડોળિયો કરી જનાર કાળ, રૂપ-બળ-ભુદ્ધિ, વૈભવ અને ઉત્તમ ઈર્માદિથી મહાન ગણાતા પુરુષોને મારતા કાળ પણ રોકાતો નથી સર્વનું સહજ કરવામા તત્પર ભુદ્ધિવાળો કાળ એકને જળતો હોય છે, તેવામાં બીજાને ખાય છે અનંત લોકસમુદાયને જળવા છતાં તે ધરાતો નથી. તે કોઈ દિવસ યાકતો નથી કોઈને આદર કરતો નથી, તેમ જ સેકડો મહાકલ્પો વીતી જવા છતાં અરત અથવા ઉદય પામતો નથી કલ્પસ માલુસની પેઠે કાળ સૂર્યરૂપી દીવો લઈને, જગતરૂપી ઘરમાં પોતાની ક્રિયાઓરૂપી આંગળીઓ પસારતો કંઈ વસ્તુ કયા છે તે તપાસ્યા કરે છે આ કાળરૂપી ચોરને એવી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જેને તે દરતો ન હોય

જે માલુસ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ પુરુષાર્થને છોડી, અનુમાન જેવા દેવ ઉપર આધાર રાખે છે, તે પુરુષ પોતાના જ બે હાથોને સર્વ માનીને નાસનારા જેવો મૂંઢ છે. ચાક્ષી આવેલી લક્ષ્મી પણ તેવાનું મો ભેઈને પાછી ખાય છે.

જ્ઞાનદ્રષ્ટિનો આમય કરનારા મહાભુદ્ધિશાળી આત્મજ્ઞાની પુરુષો મોટા ચક્રવર્તી રાજાની પેઠે આ સસારમાં વિચરે છે તેઓ શોક કરતા નથી, કંશાની ઇચ્છા કરતા નથી, સારુનરમ્મ યાચતા નથી તથા સર્વ કાંઈ વ્યવહાર કરતા હોવા છતાં બધું કાંઈ ન કરતા હોય તેવા નિર્લેપ રહે છે અસંગ એવા આત્માનું દર્શન કર્યું હોવાથી તેઓ ક્વચ્છ-નિર્લેપ રહે છે, સ્વચ્છ-શાસ્ત્રીય કર્મો જ કરે છે, લૌકિક સન્માર્ગે જ ચાલે છે, તથા દેય-ઉપાદેય એવા બંને પક્ષોથી રક્ષિત થઈ, સ્વાત્મામાં જ રિયત ધાય છે જેણે સર્વ ઇચ્છાઓ ત્યજી દીધી હોય છે તેવું મધુર વૃત્તિઓવાળું મન, ચદ્રખિંબમા રહેતું હોય તેમ ચોતરફથી શાંતિ પામે છે, તથા ચદ્રમાં અમૃત સમાય નહિ તેમ પોતામાં સમાય નથી તેવું મન ઇદ્રબળો જીભી કરતું નથી વાસનાઓ પાછળ દોડતું નથી, તથા મૂર્ખ લોકોની ચમ્પળતા છોડીને પોતાને મૂળ સ્વરૂપે પ્રકાશી રહે છે મનની આવી સ્થિતિ આત્મસાક્ષાત્કારથી જ થાય છે, બીજા કશાથી થતી નથી; માટે જીવતાં સુધી માણસે શાસ્ત્રવિચાર વહે આત્માનું અન્વેષણ કરવું, તેની ઉપાસના કરવી તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો.

સંતોષ એ પરમ કલ્યાણ છે, સંતોષ એ સુખ છે, સંતોષી પુરુષ જ પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી વૃત્તિ પામ્યા છે, તેઓને અતુલ ભોગથી પણ ઝેર જેવી પ્રતિકૂળ લાગે છે જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા નથી કરતો અને સપ્રાપ્ત વસ્તુમાં હર્ષશોક નથી કરતો, તે મધુખ્ય સંતોષી કહેવાય છે તેને ખેદ કે અખેદ જેવા પડતા નથી

‘શોગવાસિષ્ઠ’

સઘળાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની છે. એથી તેઓ તેના ઉદ્યોગમાં શુદ્ધાયાં રહે છે; પરંતુ વિવેક-બુદ્ધિતા ઉદય વિના તેમાં તેઓ વિભ્રમ પામે છે. તેઓ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખને આરોપ કરે છે; પરંતુ અતિ અવલોકનથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે તે આરોપ વૃથા છે. જે સુખ ભયવાળું છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહાતાપ છે, જે વસ્તુ ભોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ રહ્યો છે, તેમ જ પરિણામે મહાતાપ, અનંત શોક અને અનંત ભય છે, તે વસ્તુનું સુખ તે માત્ર નામનું જ સુખ છે; વા નથી જ. આમ દેવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતા નથી.

જે સુખ ભયવાળું અને ક્ષણિકું છે તે દુઃખ જ છે. આમ સંસારમાં અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ બેઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારની પૂઠ લીધી છે તે સત્ય છે. વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

આ સંસાર ખડુ દુઃખથી ભરેલો છે. એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે. મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે. એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળનાર નથી. માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે.

દુઃખની નિવૃત્તિ સર્વ જીવ ઇચ્છે છે અને દુઃખની નિવૃત્તિ-દુઃખ જેનાંથી જન્મ પામે છે એવા રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિની નિવૃત્તિ-એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્ગુરુવચનનું સ્વલ્પ કે સત્સાચનનું વિચારનું છે. જે કોઈ જીવ સર્વથા દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો હોય, તેને એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એક મોટી વાતો નિશ્ચયથી મુચ્ચ જીવે કરવી યોગ્ય છે, કે સત્સંગ, જેનું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી.

અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ. પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ આવે કે જે અજવાળાઈપ હોય. આવરણ-તિમિર જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંથી કોઈ પણ કલ્પના ‘સત’ જણાતી નથી, અને ‘સત’ની નજીક (પણ) સંભવતી નથી. ‘સત’ છે. તે જ્ઞાતિ નથી; કલ્પનાથી. પર છે: માટે જેની (‘સત’ પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કોઈ બહુતો નથી એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી જ્ઞાનીને શરણે જવું.

ધર્મ જ જેનાં અસ્થિમજ્જા છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું (હલન) ચક્ષન છે, ધર્મ જ જેની શયન તથા જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેને આહારવિહાર અને નિદ્રા છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ તથા સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની માત્રા હુલેલ છે અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે.

‘શ્રીમદ્ સત્યસંદ’

ગુજરાતના સાક્ષરયુગનો વારસો જાળવે અને સાચો સાચ નવીન સાહિત્યકારોમાં અમણી ગણાય એવું કોણ એમ ને કોઈ પૂછે, તો શ્રી ઉમાશંકર જોષીનું જ નામ આપવું પડે ‘સસ્તુતિ’ દ્વારા તેઓ આપણી સસ્તુતિની સેવા કરી રહ્યા છે. કવિતા, વાર્તા, નાટક, વિવેચન, નવલકથા-સાહિત્યના લગભગ તમામ ક્ષેત્રમાં એકાદવત્તા પ્રમાણમાં એમની પ્રવિણતા પ્રકાશ ફેલાયે છે ‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો માટે તેઓ અવારનવાર આપણા સતકવિઓનો પરિચય કરાવશે. એવી આશા રહે છે

આ

પણ સતકવિઓનું એક જોડીને આજે વળજે એવું લક્ષણ એ છે, કે તેઓ સંસારની વચ્ચે રહી જનસમાજને પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ આપતા રહ્યા છે નરસિંહ મહેતાનો દાખલો શો ગિરનારની તળેટીમાં જ દમોદરહરિની સેવામાં એકાંતજીવન એ ગાળી શકતું; પણ તો હરિજનોના વાસનું નિમજ્જન સ્વીકારી સમાજની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન જાવત ખરો? આ સતકવિઓ ‘સંસારસુ સરસા’ રહ્યા છે, એનો અર્થ એ નથી કે એ સંસારમાં રમ્યાપમ્યા રહ્યા છે, સંસારી જીવ-સંસારના ક્રીડા-ખેલો છે જનસમાજને અલુગમતી વસ્તુઓ પણ સત્ય ખાતર આચરતાં એ કદી અચકાયા નથી જનસમાજના ઉગ્ર વિરોધને પણ પછી એ ગણકારતા નથી જનસમાજ અજાનના મોહને વશ થઈ પોતાને કનડે, તો એવી વિષમતાને પણ એ અમૃત ગણી પી જાય છે પોતાના પ્રભુમાં લેલીને એ તો મસ્તપણે માત્ર ગાઈ રહે છે, કે ‘અમે એવા રે અમે એવા, વળી તમે કહો છો તેવા’

ઘણા સતકવિઓએ તો લગભગ પણ ધારણ કર્યા નથી, ટીક્કાટપકા, માળા આદિથી પણ અળગા રહ્યા છે ઘણા તો સાદા અમથા ગૃહસ્થનું જીવન શુભરતા શુભરતા પ્રભુપંથની ખાંડાની ધારે મજલ કાપતા નજરે પડે છે

સંસારની વચ્ચે આ સતકવિઓ રહેતા હોઈ સંસારિયાની સાથે એમની સહાનુભૂતિ પારાવાર છે સંસારની રજેરજ વાત એ જાણે છે માણસને માથે શી શી વીતે છે, એનો એમને અનુભવ હોય છે એટલે સર્વત્ર સૌની ઉપર એ કસણા જ વરસી રહે છે, નેન્કાઈ હોય જેવું આજે થઈ જાય તો તે હસી નાખે છે

આ હસવાની ટેવ એ એમને સંસારમાં ધારણ જાળવવા માટે એક મોટી મદદ કરનારી વસ્તુ છે. જગતની અવળાઈઓ જીરવવામાં એ એમને ખપ લાગે છે પોતે સુધારક હોઈ જીવનના આરભકાળમાં એ કટાક્ષ જેવું હાસ્તનું તીજી શસ્ત્ર ક્યારેક વાપરતા દેખાય છે, પણ એક દરે એમનું ‘હસતું’ નિર્દોષ અને નિર્દોશ હોય છે ઘણીવાર તો તે પોતાની સામે જ હસતા હોય છે

આવા હસનારાઓમાં નરમો કદાચ જાણે છે એણે એકવાર પોતે ડાકાર દર્શાવે જતાં રસ્તે છુટાયા વિષે જે કવિતા રચી છે, તે જાણે કોઈ દુશ્મન છુટાપો હોય

ને રચી હોય એમ બધું વર્ણન કયું છે. અને આજો પ્રસંગ બહુ વિવાહનો કે કોઈ ઉત્સવનો ન હોય એમ ઉલ્લાસથી જાણતી એની વાણી સાક્ષે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૨માં તો નરસેરામ બેઠાહતા. આપણે અંગ્રેજોના આગમનથી જ સૂરજ જાગ્યો એમ ગણવા દેવાયા હોઈ નરસેરામને 'મધ્યકાલીન' કહીએ તો નવાઈ નહિ. પણ હજી પાંચ વરસ રહીને તો એમની શતાબ્દી આવશે. મૂળ વતની પેટલાદ પરગણાના પીજ ગામના; પણ પાછળથી પોતે અમદાવાદ આવી રહેલા એમ એક પદમાં એમણે 'ગોમતીપુર વડપોળમાં વાસ છે રૂં, અમદાવાદ શહેરની પાસ' એમ પૂરું સરનામું આપ્યું છે એ ઉપરથી બહુવા મળે છે. પોતે ચાતુર્વેદી મોઢા બ્રાહ્મણ હતા. ૧૮ વરસની પાકી ઉંમર સુધી એ જીવ્યા હતા. એમની રચનાઓમાં ગળે'દ્રમોશ, કંસવધ, અંબરીષનાં પદો, જયવિજયશાય અને નિવારણ, જીવને શિખામણ, પટેલી દેવ વિષે, મનને ઉપદેશ, વામનાખ્યાન, નાગદમન, શણુગાર, સૂતલામાનું રસણું, સૂરતીબાઈનો વિવાહ, હરિ સજવા વિષે, બોડાણાની મૂછનાં પદો વગેરે છે. સર્વ બોડાણો દ્વારકાધીશને ડાકેર લઈ આવ્યા એ ઉપરથી એમણે એ પ્રસંગને ગૌરવ અપાવનાર ગણી બોડાણાની 'મૂછ'નાં પદો ગાયાં છે.

નરસાના છૂટક છપ્પા અને પદો ચોટદાર અને લોકપ્રિય છે. છપ્પામાં ક્યાંક ક્યાંક એનું મર્મીયું હાસ્ય છાનું રહેતું નથી. 'પ્રેમ' વિષે એ કહે છે:

નથી નિપજતો પ્રેમ, બાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નિપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;
નથી નિપજતો પ્રેમ, ગાંધીદોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, જોળતાં વાટે ઘાટે;
નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં શુભરી ગામોગામની;
કહે નરસો પ્રેમ પૂરો મળે કૃપા હોય શ્રીરામની.

અને પ્રેમ શોધવા નીકળેલાઓ અસલને છોડીને નકલમાં કેવા મોહી બધે છે એ વિષે કહે છે:

નથી મૂત્તિકામાં માલ, નથી પીતળમાં પેઠો,
કનકની મૂર્તિ કંદે, નથી ઈશ્વર મહી જોડો.
નથી ઘોરોમાં પીર, નથી શ્રાવકને દેર,
અસલ જુએ નહિ ટોચ, સહુ નકલોને હેર.
છે રામનામ અક્ષર અસલ, બીજું નકલ કહેવાય છે;
કહે નરસેરામ શુરુ ઘડી, પ્રેમ પ્રગટ જ થાય છે.

નરસાને બચકવૃત્તિનો સારે અણુગમેો હોનો. બચકો કેવો અનર્થ ઉપજાવનારા નીવડે છે તેનું એનું વર્ણન રસપ્રદ છે. કહે છે કે ઘરમાં છોકરું બે જરીક ચપટી સાકર માગે, તો માળાચ એને તરત લપડાક લગાવી દે છે અને પછી બચક આવે એને ધીની ધારે જમાડે છે.

માગે સાકર ગોળ, તતુજને ટપલી મારે,
ભચકને નોતરી, જગાટે ધીની ધારે.

પણ ઉપર કહ્યું, તેમ એની હાસ્યશક્તિ પૂરેપૂરી તો પોતાને ભોગે એ હસે છે
ત્યારે ખીટી જોઈ છે ડાકોર જતાં પવુસોરા ગામ પાસે કવિને છુટાવાડુ થયું

ધરમે ધોળા નિત્યે ગાઈએ, ડાકોરવાળો ડાહ્યો વાલા,
આળા તળેથી બે જણું જિઠ્યા, બ્રાહ્મણ દેખી ધાયો વાલા.

ચોરને દેખાને પોતે નાકા એ છુપાવવાની (એ પરાક્રમના પોતાની કક્ષમે
આપેલા અદેવાલમ્ભા એ વીગત દબાવી દેવાની) કવિને રજમાત્ર ઇચ્છા નથી !

જિભો રે' અહ્યા બ્રાહ્મણ તું તો, ત્યારે લાગી બીક વાલા,
જુગત કરીને ભેડો લીધો, ડાકોરને છે ડીક વાલા

'ડાકોર' એટલે ચોર. ચોરને 'ચોર' કેમ કહેવાય ? મર્મભા એને ડાકોર
કહે છે ભેડા કઢાવી લીધા તે ડાકોરને અપોચપ બેસતા પણ આવી ગયા, કવિને
દોડતાં નીકળી ગયા હોય, કે સસવ છે કે હાપમાં લઈ દોડ મૂકવા ગયા હોય
એટલે પરેલા જ બૂટવાયા.

ભાંજ આપ્ય ને, ભાંજ આપ્ય ને, એલું આવી કહે છે વાલા;
અચરજ સરખું ગુજને ભાસ્યું, લગડાં તો લે છે વાલા.

'તમાકુ આપને' એમ કહી ડાકોર કવિનાં કપડાં તપાસવા લાગ્યા હશે,
અને પછી તો ઉતારી દેવા પણ મંજૂ કવિને તો એ 'અચરજ સરખું' લાગ્યું
કે આ ભેડો આવી તરફથી ચીંદને ભેતા હશે :

પાઘડીને પહેલી લીધી, માથું કરિયું જોડું વાલા,
હીંડી હાલી ડાકોર આવ્યા, પાસે નોતું ધોડું વાલા.
દોટીમા શું એલું કહીને પછેડી પણ લીધી વાલા,
જૂનાં લઈને નવાં આપ્યે, કૃપા હરિએ કીધી વાલા.

ત્યારે, 'અચરજ' તો કવિને એ થતુ હતું કે આ ભગવાન પણ ખરો છે, આ
નરભાનાં જૂનાં કપડાં ઉતારાવી લઈને નવાં આપવાની એને ઇચ્છા થઈ લાગે છે
પોતે છુટાય છે, આ કપડાં કાઢી લેવાવ છે એમા જાણે પોતાને તો કાંઈજ નથી
માત્ર પોતે હરિની જૂતા લઈને નવાં આપવાની ઇચ્છા પાર પાડવામા અનુકૂળ
થતુ એટલુંજ. એટલે પોતે તો દેસિદાસ ચોરોને કહેવા લાગ્યા

જે ભેઈએ તે માગી લોને, ના દહાનો નેમ વાલા,
હાથપગ ને દોરીતુંજડી રહી છે કુશળજેમ વાલા.

પછી લજોટીભેર રામકૃષ્ણ ગોવિંદા કરતા પોતે ગામ પ્રતિ કૃષ્ણ આદરી તેનું
વર્ણન જુઓ

ચોખાનીનો કડકો પહેચો, સર્વે દાન કરીને વાલા;
 ભમળકે આણીને ચોખ્યું, નરલે તો હરિને વાલા.
 જૂનાં પૂનાં વસ્તર મારાં, લાજ રહી તે મારે વાલા;
 રામકૃષ્ણ ગોવિંદા કરતાં આલ્યાં ભલી વાટે વાલા.

એઈને લોક પૂછવા લાગ્યા. સદસાચે મોઢામાં જીલ સાજી હતી એટલે
 ભગવાનના ભગતને મદદ મળવામાં તો વાંધા જ શો? પણસોરાને ચોરે લોક
 ભણું થઈ ગયું.

લોક મળે તે એવું પૂછે: કહે પ્રાણણ કયાં લૂંચ્યો વાલા;
 જિહ્વા સુખમાં સાજી છે તો ઊગાળોજી તૂક્યો વાલા.
 નાને ભડકે દિવાળી ને મોટે ભડકે હોળી વાલા;
 જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કોળી વાલા.
 ‘પણસોરા’ને ચોરે આન્યા, ખખર કરી છે ખાંતે વાલા;
 પ્રાણણ પટેલ દેસાઈ કહે: ભગત રહો નિરાંતે વાલા.

કોળી-ચોરને ગાલી લાવવા વહાર કરવા તૈયારી થતી એઈ કવિએ કોઈ ક્ષમાદાન
 કે એવી આદર્શવાદી વાત કહેવાને બદલે એટલું એક વ્યવહાર કારણ જ માન આપ્યું
 કે ભાઈ, મને જીવતો રાખવો હોય તો એમને સજા ન કરશો, મારે તો પાછું ફર
 મહિને આ રસ્તે કાઢોરજી જવાનું છે.

દવારકા દેશાઈને ભેરે ભાઈએ કરિયું ભેર ખાલા;
 દો રણશિયું, વહાર કરોને, ગાલી લાવો ચોર વાલા.
 નરલો કહે એવું નવ કરવું, સમભળ્યા નિરવાણુ વાલા;
 નિત્ય પૂનમે મારે ભણું, જોરંચો મારા પ્રાણુ વાલા.

ગામલોડોએ તરત તાકો મંગાવીને પછેડી ભરી આપી અને નવાં કપડાં આપ્યાં.

પછેડી તો તુર્ત મંગાવી, હાથ ભરીને લીધી વાલા;
 જૂનાં લેઈને નવાં આપ્યાં, કૃપા હરિએ ક્રીધી વાલા.

પછી તો ગામલોડોએ ભગતને કવિજન બાણી કથા કહેવા બે દિવસ રોક્યા.
 કથામાં બેના પાંચ દિવસ થઈ ગયા. કથાને અંતે બાજરીની ટીપ થઈ તો ભેતભેતામાં
 બાજરો થઈ ગયો ‘મણુ બાર.’

બે ચાર દિવસ બે રહ્યા તો બાજરો લખાય વાલા;
 જન નરભાને હેતે રાખ્યો, શુણુ હરિના ગાય વાલા.
 પાંચ દિવસ કિરતન કરિયાં, બાજરી થે મણુ બાર વાલા;
 વેઠિયાનાં મન દુખાયાં, નરલે મૂક્યો પાર વાલા.

વેઠિયાઓ કવિને મુકામ બાજરો પહોંચાડવા ઉપાડીને ચાલતાં રસ્તે બાજરી દુખી

યવા લાગ્યા આટસો બાજરો આ લોકોને કદી ઉપાડવો પડ્યો નથી, અર્થાત્ કોઈનો કદી આટસો બાજરો બોલાવો નથી, એમ કવિ જુદા થઈ ગયા કે યુ પછુ વેઢિયાઓની પીડા સમજી જઈને બાજરો એમને વઢેચી આપી ત્યાં ને ત્યાં જ એનો ખાર મૂક્યો !

આ નરભેરામ એક વાર દ્વારકા જઈ ચઢ્યા ત્યાં જોમતીને તીરે જોમતીસ્નાનને માટે કર ઉવરાવનારા જોસા હતા જેણે સજવાં પહેર્યાં હોય એને મક્કત જવા દે, જુહરચોને નહિ આપણા નરભેરામ તો જુહરચના સાદા વેરામા હતા; પણ જે સતો સજવાને બદલે સાદા સંસારી મોલસનો વેરા ખારણુ કરતા તે કાઈ સરેજમા હારી ખાય એવા તો ન જ હતા જોમતીકાંટે જોસા રહીને નરભેરામ તો દ્વારકાધીશને સભાળી હીકુ કે અધ્યા, આ વાલ્મીયાઓના મુલકમાં તુ પછુ પૈસાનો લોભી થઈ ગયો કે ? તો હે, હું તને નાણું આપું છું' બરોબર ગાંઠ મારીને બાંધી રાખજે અને મોજ પડે વાપરજે

નાણુ આપે નરભો રે, વાવરજો ઊગાળા !

ગાંઠ બાધજો તાણી રે, ધોળી ધળ વાળા !

અને સજવાં પહેરેલાને, પેલા જોસા છે તે, જુદીથી અદર જવા દે છે, અને જુહરચના કપડાં ફીકાં એટલે પૈસા માંગે છે ! એ તો ન જોળખે, 'પછુ તે' પછુ આટલી જ જોળખાણુ રાખીને ? સામેથી પૈસા માગવા લાગ્યો તુ ? તો હે, હે, હું નરભો તને નાણું' બંધાવું છું'. આવો કપટી તને બણત તો પચાસ જોજન કાપીને આટલે આવત શા સારું ?

કપટી કેશવ બણત તો શાને આવત પચાસ જોજન ?

સામજીકું થવણે સાધુને છાપે છે માટે મળવા ધર્યું મન

દરશન ઘોને રે, દર કરી પાળા

લોખ દેખીને નજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ,

પાધડી ભાળી છાપ ખાલી છબિલા, પરીક્ષા તો એવી કરી,

સમસ્યા લેજો સમજી રે, જે કદી કાનડ કાળા

હારો છો જનથી નથી હરવાતા, માટે હરિ ! હઠ મેલ,

કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે નથી એ તલમા તેલ,

લેવાનું સુજ પાસે રે, હરિ હરિ જપમાળા.

ઉવટે દ્વારકાધીશને ચોખ્ખી પેટછટી વાત કહે છે કે હરિ ! હઠ પકડી રાખવામાં અહીં સાર નથી; કેમ કે આ તલમાં તેલ નથી આ નરભો ભગવાધારી નથી, જુહરચવેરો ફરે છે, પણ એની જુહરચાઈ કેટલી છે એ હજી તારી પછુ બહુમાં લાગતુ નથી એની પાસેથી કાંઈ છુટે એમ નથી એની પાસેથી મળે એવું કાંઈ હોય તો તે 'હરિ' હરિ !' ના જપની પર પરા

કહે છે કે ત્યાં જે ગાયકવાડી અધિકારી હતા તે કવિને અનુકૂળ થયા હતા આપણા સમ્પ્રત્યમાં આ હસનો સંતકવિ-નરભો એ એક હૃદય જમ પાત્ર છે

ધૂંટડે ધૂંટડે પી માં!

લેખક :

શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા

‘ધૂધવતાં પૂર’ ‘પાવક જવાબા’ ‘ગામડું’ બોલે છે’ ‘બ્યાબનો વારસ’ ‘પદમજા’ વગેરે લોકપ્રિય વાર્તા-નવલકથાના લેખક શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા આપણાં આગળવનની વર્તમાન દશના એક પ્રસંગ સુંદર રીતે ‘ધૂંટડે ધૂંટડે પી માં’માં રજૂ કરે છે. આ નાટિકા માનવરવચ્ચાવનો જ્યાંસ આપી આપણા ચિત્તમાં કરાણા જગાડે છે.

સ્થળ : સોરઠના એક ગામડાનો દરબારી ઉતારો.

સમય : દિવસ આયમ્યા પછીનો.

[સમચોરસ વિશાળ ખાલીખમ ઉતારામાં અત્યારે એચિંતાં જ એક ખૂંગણ, ચાર ધડકીઓ અને બે મેલાં મજુદાં ગાઠવાઈ ગયાં છે. ચોરડાને ડાબે ખૂણે ઘોઘ્યા વિનાનું લૂખરું માટલું, બે લાગેલી નાળને ટેકણે ટેકવી રાખ્યું છે. નવા માટલામાંથી સતત જવતા પાણીનો રેસો, ખાળ-પરનાળ જેવી ઠાઈ સગવડને અસાવે ધડકીઓ તરફના ઢાળમાં વહેવા લાગ્યે છે. આખા ચોરડામાં એક જ હરીકેત ફાનસ છે અને તે અંબારામ પોતાના હાથમાં લઈને આમત્રેમ ફર્યા કરે છે. પરિણામે, ધડકીઓ ઉપર મજુદાને અઢેલીને બેઠેલા નરેન્દ્રરાય અને તેમના સાથી મંગલપ્રસાદના મોં ઉપર તેજછાયાની હરવડીએ પલટાતી સંતાહૂકડી ભેવા મળે છે.

ઉતારાની સામી અલરાઈ ઉપર જૂનાં-પૂરાણાં દફતરોના ગાંસડાઓનો જંગ ખડકાયો છે. લીંતો ઉપર તાલે જ ચૂનો ગંઘો હોય એમ વરતાઈ આવે છે; ડમ કે દફતરોના બંધનનાં લૂગડાં ઉપર ચૂનાના છંટકારાયેલા છાંટા હજી સુધી ખર્યા નથી.

નરેન્દ્રરાય અત્યારે ઇન્સ્પેક્ટરનાં ગણવેશમાં સજ્જ છે. તેમનાં મોં ઉપર અસલ, નમૂનેદાર નાગરી કરસો દેખાઈ આવે છે. કારફત મંગલપ્રસાદના દેખાઈ ઉપરથી જ એમની અછલતું ઓછાપણું છતું થઈ જાય છે.

પરદો ઊપડતી વેળા નરેન્દ્રરાય છાપું વાંચતા દેખાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : મંગલપ્રસાદ !

મંગલપ્રસાદ : હ સાહેબ !

નરેન્દ્રરાય : આ છાપાંવાળાઓ પણ આપણી ક્ષેત્રી-ચોજના સામે ભારે ટેકારો કરી પડ્યા છે હો !

મંગલપ્રસાદ : એ...હું, એ...હું, સાહેબ, હું તો કૂતરાં ખાખીં ધૂગડાં લાળીને ભરથા કરે એના જેવું છે. તમે ઠાલા મોકલના આવાં ચીથરાં વાંચીને જીવ ખાળો છો. (મોટેથી) અરે અંબારામ !

અંબારામ : (હાથમાં ફાનસ સાથે નજીક આવતાં) હ સાહેબ ! જોંલો !

મંગલપ્રસાદ : (કરડાકીથી) બાલીએ નહિ ત્યાં લગણુ કાંઈ ખખર જ નથી પડતી ? પોલીસ-પટલાઈનાં આટલાં વરસ પાણીમાં જ નાખ્યાં લાગે છે ! સાહેબ આઠ ગાઉનો પંથ એડીને આવ્યા છે એને પાણી પાવાનું ચ સૂએ છે ? (નરેન્દ્રરાયને) સાહેબ મેલોને હ ચોપાનિયું ચૂલામાં !

અખારામ : મેં મનમાં કીધું કે સાહેબનો સાસુ જરાક હેઠો બેઠે એટલે કળશે સત્...

(માટલામાંથી કળશે સરીને નરેન્દ્રરાયને આંપે છે)

નરેન્દ્રરાય : હિતારામાં ફાનસ આ એક જ છે કે અખારામ ?

અખારામ : સાહેબ, હવે મોર્ચની જેમ માગી ચીજ મામમાંથી કાઢી આપતું નથી વીશ ધરના હાંખરા ટોચી આવ્યા તમે આ એક, મારા જેવું આંધળું હરીડેન જાણું સહુ ખાલી હોઠા આપે, ને કહેશે કે ઘાસસેટ ધરમાં નથી, ગામ આખામાં ઘાસસેટની તાણે બોકાણું બોલાવી દીધું છે.

મંગલપ્રસાદ : રેશનિંગની કૂપનનું કેરોસીન ક્યાં ભય છે ? રોટલી પર ઘીની જગ્યાએ તો કેરોસીન નથી ચોપડતાને ?

અખારામ : સાહેબ, આવી કાળવાળી આવે કટાણે કાક્ષી શું કામે બોલવી ? એવા માઠા દી સગવાન ન દેખાડે લડાઈ તો આજે છે ને કાલ નથી, પણ કાળ ભય ત્રોય કે'ણી રઈ ભય એવા દી આવ્યા છે

મંગલપ્રસાદ : લોડો જરા કરકસરથી વાપરે તો કૂપનનું કેરોસીન પૂરતું ચઈ જ રહે ..

અખારામ : ઈ તો સહુ ય મનમાં સમજવામાં જ માલ છે, મારા સાહેબ, શી હો ભૂલેશુંકે ઉવાડો રઈ એા હોય, તો અડધી કલાકમાં જ માક્ષીપાયાં જોડી ભય એટલું પાવણું પાવણું ઘાસસેટ જઠે છે; ઈ તો પૂજે વા યો હોય, તો ઘડવામાં ખપ લાગે એના હીલ નો બળાય

નરેન્દ્રરાય : (વિચાર કરીને) કેરોસીનના થોડા બુનિદસ વધારવા પડશે એમ લાગે છે

મંગલપ્રસાદ : તમે ભૂલો છો, સાહેબ ! ગામડાંઓમાં કેરોસીનનો વપરાશ જ નહીંવો હોય છે લોડો આ તેલની વાસ સંહન કરી શકતા નથી, તેથી તેઓ મીઠા તેલના મોઢિયાં બાળવાનું જ પસંદ કરે છે.

નરેન્દ્રરાય : આખતું તેજ વધારવા માટે એ પ્રયોગ કિતમ છે ધીમુસાઈને પણ મેં સૂચના આપી છે, કે ફોસ્ટેલમાં રાતે ટેબલ-લેમ્પને અજવાળે વાંચવાને બદલે મીઠા તેલને અથવા મીઠુખતીને અજવાળે વાંચે

મંગલપ્રસાદ : ધીમુસાઈને એમાં કહેવું ન પડે, સાહેબ ! એમ બી, બી એસ તું ભણે છે ને આટલું ય ન સમજે ?

નરેન્દ્રરાય : સમજે જ, અલખત, અને છતાં ટાઈફોઇડમાં સપડાયાને ?

મંગલપ્રસાદ : હોય એ તો, ચરીર છે ! સાત રઈ જશે

નરેન્દ્રરાય : હુ પણ માનતો હતો, કે સારું ચઈ જશે; પણ આજનો કામળ વાંચીને હવે મને ખાશાં બોલી છે

મંગલપ્રસાદ : આમઠાં બિશેા સાહેબ ?

અખારામ : રાતની વેળા છે !

નરેન્દ્રરાય : એકલો ટાઈફોઇડ હોત, તો તો બહુ ફિકર જેવું નહોતું; પણ સાથે ન્યુમાનિક અસર પણ છે

મંગલપ્રસાદ : છતાં હો શાર્પના ક્લિનિકમાં છે, એટલે વાંધો નહિ આવે

નરેન્દ્રરાય : મંગલ, ધીમુસાઈ જ મારા જીવનનું સર્વસ્વ છે હજારોને ખર્ચે મેં એને એન્યુકેશન અપાવ્યું છે એમ, હી ની હીમી માટે ઇંગ્લેન્ડ જવા સારું સ્ટેટની સ્કોલરશિપ પણ તૈયાર છે

મંગલપ્રસાદ : જશે જશે, સાહેબ ! ઇંગ્લેન્ડ શું, ઠંઠું અરખરતાન સુધી પણ પહોંચશે

અખારામ : ભગવાન ઉપર ભરેલો રાજો મારા સાહેબ !

નરેન્દ્રરાય : (જરા વાર મૂગા રહીને) મંગલ, મને થાય છે કે આજે હું ડીરિટ્ટકટમાં નીકળ્યા ન હોત તો સારું હતું.

મંગલપ્રસાદ : અરે, ઈ તમે શું વાત કરી સાહેબ ? ડીરિટ્ટકટમાં નીકળ્યા વિના તે ચાલતું હશે ? આજે તો જેરકાયદે પોંક પાડવાનો ગુનો થયો છે; પણ કાલ સવારે તો કલુખાં સંધુ'ય અનાજ ખળાવાડને બદલે સીધું કોઠી ભેરું કરી દિયે. આખી લેવી-યોજના જ ઊંધી વળી બંધ ને ?

નરેન્દ્રરાય : પણ આજે મારે ઘર આગળ શેઠાવાની જરૂર હતી. ધીમુલાઈના સમાચાર...

મંગલપ્રસાદ : સંધુ'ય સારું થઈ બાંહે સાહેબ !.....સાંજની ટપાલ તો કલાખહેન આપણને અહીં પહોંચાડવાનાં છે ને ?

નરેન્દ્રરાય : (જરા રહીને) પણ કદાચને કાંઈ તાર આવે...તો...મને ખીક લાગે છે.

અખારામ : (ઊંધું સમજતાં) આંધ કલે જરાય ભો જેવું નથી હો સાહેબ ! અંધારું લાગતું હોય તો હોટરવારાનું લાંપ ફાનસ લઈ આવું. તમારું નામ લઈશ તો ના નંઈ પાડે.

મંગલપ્રસાદ : ના ના, અખારામ, એ ખીકની વાત નથી, તમે ઊંધું સમજ્યા છો.

અખારામ : (સંતોષથી) તો દીક ! ખાકી આપણું દાજી જગતલ માણસ છે દો ! તમે પેટમાં જરાય ફડકો રાખજો મા.

નરેન્દ્રરાય : એવા જગતલ માણસ છે, છતાં ખેડૂતો પોંક પાડીને ખાઈ જાય છે ને ?

અખારામ : (છાલીલો પેડી જઈ) સાહેબ, ઈ તો આ નાગલો માણસપરિચા જ એક એવો બે-માથાળો નીકળ્યો; એના સિવાય બીજા કોઈ ખેડુએ દૂડાંમાંથી દાણો ય ખેરવ્યા હોય તો બતાવો મને ! મારું માથું, ને તમારું પગરખું...

મંગલપ્રસાદ : (અખારામને) અરે, પોંક પાડીને ખાઈ લીધો ત્યાં સુધી તમે ને તમારો દાજી કયાં ઊંઘતા હતા ?

અખારામ : (ફાનસની વાટ ચડાવતાં) આ હરીકેનેય મારા જેવું રતાંધણું જન્મ્યું છે.

મંગલપ્રસાદ : આડી વાત નહિ બેઈએ ! હું પૂછું એનો જવાબ આપો.

અખારામ : ભાઈશાખ, અમારે કાંઈ વાંદામાં વધારાની બે આંખ્યું થોડી છે ? નાગલાડું ખેતર છે દુબલુદા લોકામાં; અમે ઊંઘમણુ લોકાનો વૈમ રાખવા ઉતરાદા રોન મારવા ગયા; ને વાંદેથી નાગલે તલહળાંમાં તાપ કરીને દૂડાં શેકી કાઢ્યાં...

નરેન્દ્રરાય : (એક પર આંગળી ટેકવીને) તમને આ ગુનાની જાણ કયારે થઈ ?

અખારામ : અમે નેહ્યમાં પાછા વળતા તા, તંયે ખીજડિયાળા ખેતર પાંદે પોંક ફૂટવાનો તડતડ અવાજ કાને પડ્યો; ને લીલવણી દાણા શેકાય એની મૂંઠક થોડી અછતી રહે ?

નરેન્દ્રરાય : તો પછી એ જ બડીએ તાલુકાની કચેરીએ સમાચાર કેમ ન મોકલ્યા ?

અખારામ : (ફાનસની ઝાંખી પડતી બોલતને સતેજ કરવા મથતા) આ ફાનસેય આજ રીંદાણું લાગે છે ! (ફાન નજીક

લાવીને હલાવી ભેતાં) માણી પા એકલી
વાળ કણકણે છે !

મંગલપ્રસાદ : આડી વાત ઉમેરો,
મા સાહેબ પૂછે એનો સીધો જવાબ આપો
અનાજ-ચોરી થઈ કે તુરત જ અમને ખબર
કેમ ન આપ્યા ? સ્ટેટ તરફથી અનાજ
ખરીદવા માટે સીડીકેટ શું જખ મારવા
છોણી કરી છે ?

અંબારામ : અમારા મનમાં એમ, કે
અચારે બે હડાનો પેક પાક્યો એમા કંલા
મોક્ષતનુ ચોળીને ચીકણું કર્યા કરવું ?

નરેન્દ્રરાય : મિસ્ટર મગલ, ધીસ ફેસે
શ્રમસેધ્ક સીમ્સ હુ દેવ આ હેન્ડ ઈન ધ
મેટર (મિસ્ટર મગલ, આ ચોરીમાં આ
આલુસનો પોતાનો જ હાથ લાગે છે)

મંગલપ્રસાદ : અંબારામ, તમે પોતે
ચોકિ બાધેલો કે નહિ ?

અંબારામ : (છલને આંગળી અડાડતાં)
સાબ, ઈ પોકનો હાણો ચાખવોય મારે
આમણે બાધેલ ગાયમાલની માટી
અરોખર! માથે રાત્ર્ય જેવડ ધાણ છે !

મંગલપ્રસાદ : હાલ ક્યાં છે ?

અંબારામ : (પ્રથમ મારીને) એલા
હાલો હાલડા !

[માથે હોદ તાકાની પાવડીતું ફાંડલ
મૂકેલ હાલ પ્રવેશે છે મૂછોના કાતરા
તેમ જ બે શુક્રવાર સુધીની ચડી ગયેલી
હાલી ઘોળા કૂલ જેવી ચમકે છે કોકે
બક્ષીસ્ આપેલો ફાટેલો ગરમ એવર-
કોટ થીગડાં લગાવીને મટ્યો છે
આંખોમાં વધારેપડતી ચમક અને
હાથમા સાલુસી છે]

હાલ : શું કામે બરકયો ?

અંબારામ : ચા ઊકળી રિયો ?

હાલ : ખદખદો આવે એટલી વાર
બૂઠી નાખી રાખી છે.

અંબારામ : હામ ભેગી ગયેલી મોંગી
આવેલો છે કે ભૂલી ગયો છે ?

હાલ : સાંકડા શીદામા રેડવી છે તો
ગયેલીના ખપ મટે ?

અંબારામ : (શરમાઈને, શરસાથી)
એલા, હુ તો સાંક વરહનો થયો તોય
આવો અડખૂથ જ રિયો ! રગડામાથી ભૂઠી
ચાળીશ કે એમને એમ જ સાહેબને પાઈ
દઈશ ?

હાલ : મારો ફેટો કયા ગામ ગયો
છે ? જગન્નાથીને બીણે ગયણે ભૂઠીની એક
કણીય તખ્તમાં આવે તો કેમ મને !

મંગલપ્રસાદ : સાહેબ, આપણે આવી
ચલી ચા પીવી છે ?

નરેન્દ્રરાય : અંબારામ, અમે ચા નહિ
લઈએ નાહક મહેનત રહેવા દો

હાલ : સાબ, ધૂ વાડાની ખાસ એમાં
નહિ આવે મારા હાથની ચા તમે હાલ-

અંબારામ : હવે હુ મૂંગો મરીશ હોહો !
કાહલો કાઈ ડાહલો કાઈ ડાહલો !
(નરેન્દ્રરાયને) સાહેબ, ચામાં ખાંડિયા
ગળેને બદલે દાણાદાર મોરસ નખાવી
છે હો !

મંગલપ્રસાદ : મૂખાંઓ, એગા તમે
નવીન શું કહ્યું ? ચામાં મોરસ ન નખાય
તો શું મોરશૂણ નખાઈ દશે ?

અંબારામ : સાહેબ, આ લડાઈ ભગી
તે હીયો મોરસની તો મા મરી ગઈ છે
સહુ ખાંડિયા ગળની ચા ઉકાળીને પીએ
છે ને ગામ આણુ ગૂમડે સડી પશ્ય છે

મંગલપ્રસાદ : ઈજ લાગના છે,
સાલાઓ તમે ! રેશનિંગની ખાડ કયા કાળો
ખબરમાં નાખો છે ?

અંબારામ : સાહેબ, ઈ ચપટી-ચાગળે
કાઈ ચૂરમાં થોડાં થાય ? ને છ મહિનાથી
તો મોરસનું મોહ જ ગામમાં કેણે દીકું

છે ? કુંવરીબાનાં લગન સારુ મોરસનો સંધ્યાય ઇંટોક તો આપુએ જ લઈ લીધો -તો. હમણાં એક લામણુના છોકરાને માતા નીકળ્યાંતાં, તંથે દૂધ-પેંડાનું વેન લીધું, પણ મોરસ બિના, સમ ખાવાનોય પેઠો વાળવો કેમ કરીને ? ખચકો દૂધમલિયો છોકરો દૂધ-પેંડાના વેન સોતો મરી ગયો...

નરેન્દ્રરાય : મિસ્ટર મંગલ, આવી લપનછપન મૂકીને પેલા ખેડૂતને બોલાવો અને કાગળિયાં કરી નાખો ગટ; એટલે આપણે વેળાસર ઘરભેગા થઈએ, ધીમંત લાઈનો કાગળ....

મંગલપ્રસાદ : અંબારામ, હાથને મોકલોને એ પોંક પાડનાર ખેડૂતને જલદી બોલાવો એટલે એનાં કાગળિયાં થઈ જાય.

હાથ : સાબ, નાગલો તો આજે સવારના પોરનો સાદરેથી વેંકૂરના ફેરા કરવા ગ્યો છ.

મંગલપ્રસાદ : (નરેન્દ્રરાયને) બેથું કે સાહેબ, સાદરની રેતીમાંથી પણ આ લોકો કમાણી કરી જાય છે ! એક ગાડું ભરીને શહેરમાં વેચી આવે ને રૂપિયો રોકડો પાડે.

નરેન્દ્રરાય : સાદરની રેતીની મોનોપોલી કોઈ સરકાર સેડીકેટને સોંપવાનો સ્ટેટ વિચાર કરી જ રહ્યું છે. નહિતર તો આ ચોરટાઓ આખા સ્ટેટને કોઈ દિવસ વેચીને ખાઈ જશે. એ તો હીક; પણ આરોપીના ઘરમાંથી બીજું કોઈ હાજર થશે, તો ય સાલશે. આપણે તો જીખાની જ બેઈએ ને ?

[હાથ બહાર ચાલ્યો જાય છે.]

મંગલપ્રસાદ : અરે અંબારામ, આરોપી તરફથી બીજું કોઈ હાજર રહી ચકશે કે...

અંબારામ : બીજમાં તો એની ખાયડી છે.

નરેન્દ્રરાય : થેટ વીલ હ; બોલાવો એને.

અંબારામ : (ખૂમ પાડીને) એલા હાથડો, એટલીવારમાં ક્યાં સટછી ગ્યો ? સાળાના ખર્ગમાં જ લમરો છે.

[હાથમાં સળગતું લાકડું લઈને હાથ પ્રવેશ છે.]

હાથ : આ આમાં જ મૂઓ છઉં; મેં દીધું કે ચાને બદખટો ચઢે તો ભિકરાઈ જશે એટલે આ કરગઈયું ચોરું ખેચી લીધું. મંગાળામાં તો હોળીમાતા જેવો આકરો તાપ થયો છ.

અંબારામ : (શુસ્સાથી) તારા મંગાળાની ટાઢી કયાં ને જા છટ, નાંગલાને ઘરે રાંજીને કહી આવ્ય કે ઈનીસ્પેક્ટર સાળને જીભાની આપવા આવે ઇંટ.

હાથ : (સમજ ન પડતાં) કોને ? મારી રાજીને ?

અંબારામ : હાં તારી રાજીને જ. જોટના ખીમા જેવા પમકાને અડધી રાત્રે પોંક -શેકીને ખવરાવ્યોતો. ને ? બાં, એને સાદ કરી આવ્ય..

હાથ : (જવાબુ કરતાં) આ અખલડી ખરડી આવું.

અંબારામ : જરાકે પગ ઉપાડજે, સમજ્યો ? ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ જોટી થાય છે. રૂપિયે ગળને હિસાબે હાલજે મા.

હાથ : (જતાંજતાં) અરે, જોટા રૂપિયાની ઘોડચે જ પાછો આવ્યો બહુની !

[જાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : અંબારામ, આ હાથ અને આરોપીની પત્નીને કશું સળપણ છે કે શું ? હાથ 'મારી રાજી' એમ બોલ્યો હોય, એ ઉપરથી શું સમજવું ?

અંબારામ : સાહેબ, ડાસો અધો મગજમેટ છે

નરેન્દ્રરાય : શરૂથી જ મને એવી શક્ય તે હતી જ.

અંબારામ : બપોટો ફજિયો માણસ છે માથે વીતક વીને પછે માણસ વા-ઘેણુ થઈ જતાં વાર ન લાગે.

નરેન્દ્રરાય : એ તો હીક, પણ રાજી અને હાલને શો સબધ ?

અંબારામ : સાહેબ, રાજીને હાલો ધરમની ખાનેલ દીકરી કરી છે

નરેન્દ્રરાય : એમ કે ?

અંબારામ : જુ હા, સાહેબ હાલ મૂળ તો સુખિયો જીવ હતો, પણ જુવાની ખોટ ઉપરાઉપર ત્રણ વર કર્યા તથે એક દીકરો અવતર્યો ઉછરીને મોટો કર્યો ને ભણાવીગણાવીને આક્રિંકે કમાવા મોકલ્યો ત્યાં કણે કંઠે છે કે હરિયામાં ફળીને મરી ગ્યો તે દી'થી હાલડો મગજમેટ થઈ ગ્યો છે. આ રાજીને હવે હાલડો દીકરી ગણે છે ને વીરપૂંછીને દિવસે સાડસો પણ કરે છે

મંગલપ્રસાદ : સાહેબ, માણસો પણ માળાવ'ધાય છે ને વિચિત્ર ! બહુરતના વસુધરા છે !

નરેન્દ્રરાય : (શુસ્સાથી) મૂત્રા રહો મંગલપ્રસાદ ! (અંબારામને) અંબારામ, મને આ ટોસાના જીવનમાં બહુ રસ આવે છે એકની એક દીકરો મરી જાય તો માણસ ગાડો થઈ જાય ?

અંબારામ : માણસ ગાડું થઈ જાય તો તો સાર થાય, સાહેબ ! ત્રિડા યાવામા ત્રણ ગુણુ નહિ વેશે, નહિ વેક, ત્રિડા ત્રિડા સદુ કરે ને સખે ભરે પેટ પણ હાલ ત્રિડા નથી, વા-ઘેણો છે નહિ ત્રણમા, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પનના મેળમાં.

મંગલપ્રસાદ : રાજીતુ મકાન બહુ દૂર છે, અંબારામ ?

અંબારામ : આજ તો કેટલુંક હોય આ ખોખા જેવડા જામમાં ? મણુ સિંગાપુરવાળા મેમલુની મેડીમા પ્રાણે નખાય છે, એમાં ટીપણી ટીપીને હજી હવે આવતી હશે મૂત્રી માણુહનાં કાઈ નેકા થોડાં હોય ?

મંગલપ્રસાદ : એટલે રાજી મજૂરી પણ કરવા જાય છે ?

અંબારામ : સાહેબ, મૂલે ગયા વિના તો આવી મોંઘારથમા સાંજ પડયે પેટનો ખાટો ક્યાંથી પુરાય ? એના પાંખના જ ખેતરમા મર માયાપૂર મોલ જમ્યા, પણ એમાથી હાણાની કણીરેય ઠોઠીમાં થોડી ભરાય છે ?

મંગલપ્રસાદ : પણ એ તો રેટની સીડીકેટ સુવ્યવસ્થા જળવવા માટે એ દુકમ કર્યો છે સીડીકેટ તરફથી એને અનાજ અપાયે જ

અંબારામ : પણ એ અપાય ત્યાં સુધી તો નાગલો વેકરના ફેરા કરે ને રાજીડી પ્રાણાની ટીપણી ટીપે તથે સાંજે માંડ મગને રોટલો પામે છે

નરેન્દ્રરાય : મગમાથી પણ આ લોડો રોટલા થડે છે કે ?

અંબારામ : જાનરની બાઈ જેહી ગઈ, પછે માણુક બીજું કરે શું ? જી તી ઓરીને પેટના ખાડા તો પૂરવા ને ?

મંગલપ્રસાદ : સાહેબ, આપણે કઠાળને સીડીકેટની સત્તાની બહાર રાખ્યું, એટલે મગને આવો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. આવતા વર્ષની લેવી-ચોજનામાં—

નરેન્દ્રરાય : સાઈ અંબારામ, થોડી વાર પહેલાં હાલ સળગતું લાકડું હાથમાં લઈને અહીં આવેલો ને, ત્યારે હું બી ગયેલો.

અખારામ : સાહેબ, ઈ વનચક્કરને કાંઈ લાન ખાતું હોત તો બેઈએ શું ? જુઓ, આ આવ્યો, રાજુને તેડીને ! (દરવાજા તરફ નજર કરીને) - છે એના હાલવામાં જરાય ઢંગધડો ? ધરતીને બહુ કે પગેથી પાટાં મારતો આવે છે !

નરેન્દ્રરાય : (લડકીને) એના હાથમાં સળગતું લાકડું તો નથી ને ?

અખારામ : નારે સાહેબ, ના ! એમ બળતણ ક્યાં સસ્તાં પડ્યાં છે આ લડાઈમાં ?

નરેન્દ્રરાય : પણ હું તો દાજની આંખોથી જ બી બહિં છું. ને એમાં વળી હાથમાં સળગતું લાકડું હોય તો...

અખારામ : અરે સાહેબ, ઈ તો વગર લાકડેય કેઈ મોળી છાતીવાળાને લડકાવી દિયે એવો ખવીઠ્ઠ જેવો છે.

[દાજ અને રાજુ પ્રવેશે છે. રાજુની કાંખમાં છોકરો છે. રાજુની ઉમ્મર ત્રીશકેની આસપાસ હોવા છતાં એનો દેખાવ ભાર-રખો છે. નરેન્દ્રરાયને બેઈને રાજુ ધૂમટો કાઢે છે.]

અખારામ : રાજુ, આ ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ તો આપણા માવતરને ઢેકાણું ગણાય. એની લાજ ન કઢાય.

[રાજુ મોં જુલું કરે છે.]

અખારામ : નાજ હજી લગણુ વાજી કરવા નથી આવ્યો, ગંગી ?

રાજુ : કંટરાટીની વેફર ઠલવવા ગયા છ; અખાકાકા ! કંટરાટીય મૂંઝો ઘૂંટડે-ઘૂંટડે પીએ છે.

અખારામ : પણ આ પમકાને આંચા કેણે કાંખમાં કાં તેડતી આવી ?

દાજ : (વચ્ચે આવીને) ચેં તો પમકાને કીધું કે મારી કાંખમાં બેઠ, પણ

માની કાંખનું હેવાયું છોકરો બીજાની પાંદે આવે ?

અખારામ : ડોહલા, તારી જલસી સળણી રાખીશ ? (ખિબકને) નીકળ આંધળી; તારે મંગાળે જઈને ખેસ !

દાજ : આ હાલ્યો આપણા !

[બચ છે.]

રાજુ : આ મારી પમકાય મૂંઝો મારા લોહીનો ધરાગ પાડ્યો છે. આવડો લડકા જેવડો થયો પણ ઘડીક વારેય કાંખમાંથી ઢેકો નથી બિતરતો, અખાકાકા !

અખારામ : એલી રાજુ, આ ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ બેઠા છે, ને તું આમ બિચે સાથે ને આડું ને અવળું કાં ભરડયે રાખ્ય ? તને આંઈ અટાણુ અસૂરી શું કામ તેડાવી છે, ખખર છે ?

રાજુ : ખખર છે, અખાકાકા ! તે દી રાત્રે પડામાં ચોંક પાડ્યો તો, ઈ સાડું મને તેડાવી છે.

મંગલપ્રસાદ : વાહ ! સીધી જ કપૂલાત છે ને શું !

નરેન્દ્રરાય : છતાં આશીર્વાદ કશો જુલાસો કરવો હોય તો તક આપો.

અખારામ : રાજુ, તારે કાંઈ કેવાડું હોય તો કહેજે હો !

રાજુ : કેવામાં તો બીજું શું ? (પમકાને આંટિયો ભરીને) આ મારા પીટડિયાએ અડધી રાત્રે ચોંક ખાવાડું વેન લીધું ને ગામ આજુ સાંભળે એવો ભેંકડો બેડ્યો....

નરેન્દ્રરાય : મંગલ, બધું નોંધતો જ ને હોં કે ! (રાજુને) બાઈ, પછી શું થયું એ કહે....

રાજુ : પછી શું થાય, થઈવાડું ? હું તો ચણીય એવા સાત ભેંકડાને ય ન

ગણકાત-એમા કયા સોનાના આસ હાલ્યાં
જવાના હતા ? પણ અમારા ઘરમાંથી
પડ્યે છે સાવ પોચા કીડીને તલસરમાં
કર્યો તાપ, ને ચાર હૂડાં શેકી નાખ્યાં

નરેન્દ્રરાય : એમને ખબર નહોતી કે
ખધો જ માક સીડીકેટને સાંપ્યા પડેલા
એક હંડુ પણ કાપવાની મના છે ?

રાજુ : ખબર તો ઘણી ય હતી
સામસો ઢાલો આવીને તજુવાર ઢાંડી
પીટી જોતો

નરેન્દ્રરાય : એ શુનો છે એમ બહુતા
હેવા છતાં ચા માટે

રાજુ : મેં કીધું નહિ, કે અમારે
ઘરમાંથી છે સાવ ખાઈ-માલી જેવા
છાકરાને રાતો સાળીને જીવ હાથ નો રિયો

મંગલપ્રસાદ : (હસેલુ મોટેથી વાચતા)
આરોપીએ ગફલતમાં નહિ પણ અહીંજીને
જ કાયદાનો ભંગ કર્યો છે

નરેન્દ્રરાય : (રાજુને) આ શુનાની શિક્ષા
તમે બહો છો ? આજુ ખેતર ખાસસા થશે

રાજુ : (તીજી અવાજે) અ ર ર
માખાપ ? કીડીને કેસનો ડામ દેવાય ?
અમારા ગરીબ માણહંતુ ગજુ થુ ? ને
આ ગનો ય થુ ?

નરેન્દ્રરાય : શુનો તો તમે જ કબૂલ
કર્યો છે

પમડો : (કાખમા બેઠેબેઠે) બા, શેરડી
ખાવી છે

રાજુ : (ફરી ચીટિયો ખજૂતી) એ
હવે છૂટડે છૂટડે પી મા, મારા સોયના
ધરાગ ! (નરેન્દ્રરાયને) સાખ, અમ રાંક
માણહંતુ ઉપર મેર કરો, એક ગનો તો મોટા
રાજ ય માફ કરે

મંગલપ્રસાદ : કાયદો એ કાયદો.
(હસી પડતા) સાહેબ, આ કબુલાઓ
સાથે આપણને ક્યાંથી પનારાં પડ્યા ?

રાજુ : (રડમસ) પણ સધાય પાક
ઝંટાઈ બય, ઈ તો કીડીને કેસનો ડામ
દીધા જેલુ

મંગલપ્રસાદ : એમ ન કરીએ તો તો
તમે જેલુ થોડો સ્ટેટનાં નાકકાન કાપી
બવ એવા ખદમાશ છો

રાજુ : (નરેન્દ્રરાયને) મોટા સાખ,
ચાર હૂડાં શેક્યાં એમાં રાજદરબારે
કપી ખોટ આવી ગઈ ? આ તો ચીલકાના
ચોરને ગળાફાંડા જેલુ

નરેન્દ્રરાય : (કટાળાથી) ખાઈ, તમે
અસજુ માણસ કાયદામાં શું સમજે ?
તમે આજે ચાર હૂડાં શેક્યાં, કાલે કોંક
શોવીશ હૂડાં શેકે પછી પરમ દિવસે કોંક
રાતોરાત હાલારાં ફેરવી કાઢીને સધો ય
હાણી કોઢી ભેગો કરી દિયે આવા
શુનામાંથી પણ શિરસ્તો પડી બય એ
સ્ટેટને ન પોસાય

મંગલપ્રસાદ : તો તો સીડીકેટ સાજ
મોર દીવાજુ જ કાઢે

રાજુ : (મોટેથી કંકવો મૂકતા) અમ
રાકના હાડકાં રડળાવ્યાં ! વોય
માડી રે .

[કંકવો સામળીને હાજ અદર દોઝો આવે છે]

નરેન્દ્રરાય : (અકબાતી) હાજ, આ
ખાઈને ખઠાર લઈ જા !

હાજ : (રાજુને બાવડેથી ઝાલીને)
હાલ્ય ગગી, હાલ્ય ! આમ રોવા બેઠે
તરિ સકરવાર નઈ વળી

નરેન્દ્રરાય : અને અખારામ, કોઈ
વેપારીને જોસાવો એટલે પચનામાંમાં
સાજ નાખી બય

અખારામ : હાજ, જુસાલકાકોને
સાંઘ કરજે જરાક.

હાજ : સસે
[રાજુને લઈ બય ;

અખારામ : સાહેબ, આ એક શુનો
લીનો સંકેલી લઈએ તો ? એક લોકકો
ખેડુ હમેશનો સાંગી બહે.

નરેન્દ્રરાય : ત્યારે તમે સાચી વસ્તુ
સમજતા જ નથી, અખારામ ! આપણે
ખેડુનો ઉપર કડપ ખેસાડવાનો છે.

મંગલપ્રસાદ : આ એક સીકનમાં
સીડીકેટ સફર થઈ જાય તો આવતે વર્ષે
ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સપ્લાય ખાતામાં
કૂડ-કન્ટ્રોલરને હોદ્દા આપશે, એ તમને
ખબર છે ?

અખારામ : સાહેબની ચડતી બેઈને
અમારી આંખ્યું ઠરે; પણ આવા કેસમાં
જરાક રહેમનજર રહે તો... જરાક
દયાલાવ...

મંગલપ્રસાદ : અરે, દયા તો ડાકળુને
ખાય...

અખારામ : ધણી-ધણીયાણીએ ભર
ચોમાસે કાયા તોડીને ઘોડાપૂર મોલ
જમાવ્યા છે. લડ જેવી રાજીડીએ આડિયો
ખાંધ્યા વિના આખી રાત બોંદણ લઈને
ટીડડાં ટોચાં છે... ઈસંધાય પાક ખાલસા
ચાય તો તો કાળો કકળાટ બોલી જાય.

નરેન્દ્રરાય : એ જ તો આપણે ઇચ્છીએ
છીએ. કકળાટ બોલે તો જ સીડીકેટનો
કડપ ખેસે.

[ખુશાલકાકા પ્રવેશ કરે છે. સાવ
ઉઘાટે ડીસે; દુકું પંચિયું પહેયું છે.
પણ માથે આંટીઆળી પાવડી મૂકી છે.]

ખુશાલકાકા : શું છે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ !
શેનો કડપ ખેસાડવો છે ? ને કેની, અમારી
ઉપર ?

અખારામ : આવો ખુશાલકાકા !

ખુશાલકાકા : હા પોલીસ પટેલ,
આવ્યા વિના છૂટકો છે ? હું તો ખાટલો

ખંજીરને સૂવાની તૈયારી કરતોતો, ત્યાં
તમારે દાજી ઠોસે રાજ્ય પાડી, એટલે મેં
બાથે પાવડી મેલી.

મંગલપ્રસાદ : (કાગળિયાં ખુશાલકાકાને
આપતાં) આ પંચનામામાં તમારી શાખ-
સહી નાખવા બોલાવ્યા છે.

ખુશાલકાકા : મારે હાળે નારસે પણ
ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને અસૂરો ધકો
ખવડાવોને ! કેમ બહુ ગંગો પોંક ખાધા
વિના વહૂછી બતો હોય !

નરેન્દ્રરાય : લોડો કાયદાનો 'લ'ગ
કરતી વખતે એનાં પરિણામોનો પણ
ખ્યાલ નથી રાખતા !

ખુશાલકાકા : ભૂંડાં ને ભૂખ-લખણ
માણસ એનું નામ. (મંગલપ્રસાદને) લાલો
તમારી જ ઈડિયેમ; મેં તો દોત-ખડિયો
ઇકેડોતરમાં મેલી દીધાં છે. મારા હાળા
ભંદરડાંના પેટમાં ય માણુહના જેવો
ભૂખમરો આવી પડ્યો છે, તી ખડિયો
ઉઘાડો રઈ એા હોય તો સંધી ય શાહી
પી જાય છે. એમાણુ તો સાત્ત-દૂકાળી
આવવાનાં લાગે છે. (સહી કરતાં) નીકર,
અડધી રાતે આ નાગલાને પોંકના કાચા
દાણા આવવાની ભૂખ લાગે ?

અખારામ : ઈ તો છોકરા પમકા
સારુ ભૂંડાં શેક્યાંતાં, ખુશાલકાકા !

ખુશાલકાકા : ઈ તો છોકરાંનું નામ
ને મોટાંનું કામ. ઘાસ ખાય છોકરાં ને
દૂધ ખાય ડોસી; છાડિયાં જેવાં છોકરાં ને
દડધા જેવી ડોસી. એમ અમથું કેવાઈ
હશે ?

[ખહારથી છાતી કૂટવાનો ને મોટથી
રડવાનો અવાજ સંભળાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : આ શું, અખારામ ?
કોઈ મરી ગયું ?

અંબારામ : ના રે સારેજ, ના. છ તો પંચનામામાં શાખ-મગુ ધ્યુ' એટલે રાજીડીએ પોઠ મૂકી.

ખુશાલકાકા : (હસતા) ઠાનો નોગલાના નામની ? છને ધણીએ ?

અંબારામ : ખુશાલકાકા, રાજી તમારે તો દીકરી સમાણી ગણાય હો !

ખુશાલકાકા : સાચી દીકરી તો હાજીડાની, પહલીનો સાડસો હાજી પહેરાવે છે. નહિ નાતનો, નહિ જાતનો, ને ઠાહો સગપણ કાઢીને બેઠો છે ને ! ઠાહાની ડાગળી જ ચઢકી ગઈ છે બારણે ચોટાને વગવિયે કાળખીંદનો ગઢેસો મેલ્યો છે, એના ઉપર બેઠોબેઠો ઠાહો એની દીકરીને છાની રાખે છે

[દૂરથી મોટરનું ભૂગથું અલગાય છે]

મંગલપ્રસાદ : અરે અંબારામ, આપણી મોટરમા ઠોક છાકરું ચડીને ભૂગથું વગાડતા લાગે છે કાંઈક તુકસાન કરી બેત્રે નહિ !

અંબારામ : સારેજ, આપણી મોટર તો દોઢાંમાં ઊભી છે ને આ ભૂગથું તો સંભળાણું મશીનતાળી સડકેથી

મંગલપ્રસાદ : પણ સારેજ, આ દોનું તો આપણું કલાબેનની જ ઓસ્ડીનનું લાગે છે સા. રી જ મ. કલાબેનનું તો જીવન જ આણું સગીતમાં છે ! પણ એકલારૂં.

નરેન્દ્રરાય : પણ અત્યારે કલા અહીં સુધી.

મંગલપ્રસાદ : ઈવનિંગ વોક કરવા આવ્યાં હશે ને હમણું તો પાછાં બ્રામજીવન અને રચનાત્મક કામ પાછળ ગાંડાં થયાં છે ને ! આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણી પાછળ ને પાછળ ! હે... ! હે !

[બહારથી, મોટર કીસવાનો અને કશીક પૂછપરછનો અવાજ સંભળાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : અરે, આ તો કલાનો જ અવાજ !

અંબારામ : (ફાનસની વાટ ચડાવવા મથતાં, ફાનસને જ સંબોધીને) એલા, હવે થડીકવાર સારું થઈને જ મારી લાજ લૂટીશ ? શેઠે પહેાચીને શિરામણુ માગીશ ?

નરેન્દ્રરાય : અરે અંબારામ, કલાબેનને જરા ફાનસ તો ધરો

મંગલપ્રસાદ : હા લાઈ, એમને જરાય અધાર નહિ ચાલે કલાબેન તો પરથમથી જ ખામડામા વીજળીખતીની વાત મૂકે છે

અંબારામ : (ફાનસને કાન સાથે ખખડાવીને) આમાં તો હવે વાલ્ય તળિયું ચાટે છે (જતાજતા) હ્યો, બેગાબેથુ પાવણું પુરાવડો જ આવું' શરૂં હશે તો વળી ડોક ફી ફરી હાથ ખપ લાગશે

[બહાર જવાનું કરે છે થોડા ડગલાં ચાલીને પાછો વળે છે]

પાંચ જ મલ્ટમાં આવ્યો હો સારેજ ! ચાંદાના અજવાળાં ઝોકાર છે, એટલે ઉજાડ તો સારીપટ લાગશે

[જાય છે. ખરેડામાંથી આવતા ચાંદરડાનાં જોળજોળ પ્રકાશવર્તુળો ઓરડામા પથરાઈ રહે છે. ડાબી બાજુના અધારામાંથી એક વ્યક્તિ આગળ આવે છે]

નરેન્દ્રરાય : અરે કલા, બેડી અત્યારે ? આટલી થોડી અહીં ? ધીમુસાઈનો કાઈ કાગળ ?

કલા : હા, ત્રણ દિવસ પહેલાંની તારીખનો ધીમુસાઈનો લખેલો કાગળ સાંજે મળ્યો

નરેન્દ્રરાય : શું લખે છે ? તબિયત કેમ ?

કલા : ધીમુસાઈ લખતા હતા કે કાગળ વાંચીને તુરત, તાબ જ પાડેલા પેકિનું પારસલ રવાના કર્યો.

નરેન્દ્રરાય : ધીમુસાઈને નાનપણથી જ પોંક તો બહુ જ વહાલો ! લેરે તો ધી-ખાંડ નાખીને બદરિયું કરાવીને ખાય !... હા, પણ તબિયતનું... ?

કલા : કાગળ વાંચતી હતી ત્યાં જ દિલનિકમાંથી ડો. શાર્પનો તાર આવ્યો. ટાઈફોઇડમાં જ હાટ-એટેક થતાં હાટ-ફેઇલ !

નરેન્દ્રરાય : શિવ શિવ !

[હાથ ખેંચે છે. હાથમાં ચાના ભરેલા પ્યાલા છે.]

હાથ : સાહેબ, શિવ શિવ કરો મા. હવે તો આ પીઓ એટલી જ વાર ! તમારે કંઈક મસાલેદાર...

નરેન્દ્રરાય : ચા નથી પીવી હોસા ! આસાર તમારો ! ચાલો કલાખહેન, ચાલો મંગલ, જલદી ઘરભેગા થઈએ.

[સહુ ઊભા થઈને ખારણું નજીક પહોંચે છે, ત્યાં રાહુ આવીને, કાંખમાં છાકરા સમેત નરેન્દ્રરાયના પગમાં પડે છે.]

રાહુ : મોટા સાખ, આ એક બેનો માફ કરતા નવ ! અમારાં જીવંતર ધૂળધાણી થઈ બહે !

નરેન્દ્રરાય : ચલ હટ ! અપશુકનિયાળ ! જીવંતર તો આજે અમારાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં, તમારા નૂગરાઓના પાપમાં...

[એટ-બેર નરેન્દ્રરાય બહાર નીકળી જ છે. મંગલપ્રસાદ અને કલાની પાછળ, રાહુ ઈંડવત્ સ્થિતિમાં જ પડી રહે છે.]

ખુશાલકાકા : હાથડા, એક કોપ આ મને મેલતો જા. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે આજે મારી ઊંધ ખગાડી છે.

હાથ : એકને સાટે બેસ કોપ તમે જ પીઓની ખાપલા !

[ઝડપેર પ્યાલા મૂકી બહાર દોડી બચ છે.]

ખુશાલકાકા : ધૂળધાણી ને વા-પાણી. (રાહુને) વવ, હવે એની આશા મેલી દિયો... વેફૂર પીલ્યે તેલ નો નીકળે...

[સડાકા સાથે ચા પીવા મારે છે.]

રાહુ : (પડીપડી) મોટા સાખ !... માવતર !...

ખુશાલકાકા : મોટા સાખ તો તારા પુત્રી ગ્યા મોટરમાં... લે આ કોપ ચાનો પી લે, ને છાકરાને ચ વૂંટડો પા ! જેતર ખાલસા થ્યું તો ચ આ ચાનો વૂંટડો તો મોફતને ભાવે ઘરમાં પડ્યો. બહુય !

[બહાર ભારે ભેરદાર ચીસ સંભળાય છે. હાથમાં ફાનસ સાથે હાંફોહાંફો આવે છે.]

અંબારામ : ખુશાલકાકા, ઝટ બહાર અંબારામ આવો તેલ !

ખુશાલકાકા : શું છે પલુ ? આ કોપ તો પૂરો પીવા દે ! નકરા દૂધની વળી પાછી કોણુ બહુ કેદી જડશે !

અંબારામ : (કંપતે અવાજે) હાથડે હાટ વાળ્યો... એટાના પગાનો કાળમીંઢ બહેલો ઉપાડીને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના માથામાં ઝીક્યો... માથાના ફેદાવેરીનાખ્યા

[અંબારામ અને ખુશાલકાકા બહાર બચ છે.]

પમકો : ખાડી..., ચા પીવી છ...

રાહુ : (છાકરાને ચીંટિયો ખણુતાં અર્ધ-શુદ્ધિમાં જ) વૂંટડે વૂંટડે મારાં લોચ પી મા, મારા રોથા ! લોચના ઘરાગ !

(પરદો)

(ભજવવાં પહેલાં લેખકને પ્રધાવડ.)

ભગવાન બુદ્ધ

શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રભાર્ત શાહ

મધ્ય સોવિસિટર, લોકસેવાની સામાજિક તથા રાજકીય અનેક પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર શ્રી ચીમનભાઈ લખે છે એમણે, પણ ન્યારે લખે છે ત્યારે એમના અભ્યાસનું લેડાણ બહુવા મળે છે આ વર્ષે 'પશુ'વળુ 'વર્ષ' નિમિત્તે એમણે 'ભગવાન બુદ્ધ' ઉપર એક પ્રવચન કર્યું હતું, તે લેખકે સ્વીકારે 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે રમ્મ કર્યું છે બુદ્ધ ભગવાનનું જીવનગીત ફરીફરીને સામળાએ તોથે થાકીએ ખરા ?

આજથી ભગસજ ૩૨ વર્ષ પહેલા,

૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરે ભગવાડીમાં મે બુદ્ધનું નાટક જોયું હતું, પણ એ વખતના સરકારો મુજબ એમ ને એમ જ છે હું બહુતો હતો કે એ નાટક હતું, છતાં એ મહાશિનિષ્ક્રમણનો પ્રસંગ ને અતિમ પરિનિર્વાણનું એ દર્શન એવા ને એવા જ તાદશ છે હવેક વર્ષ પર અજઠા ને ઇંદોરા ગયેલો, ત્યારે એ સરકાર વળી પાછા બહુત થયા એક માત્ર ચિત્રકારને જ નહિ, એક માત્ર કવિને જ નહિ, પણ શિક્ષકોને પણ અને તે વે પાચપદર વર્ષ પર્વત નહિ, પરંતુ સાતસત્ત સૈકા સુધી કલાકારોને ભગવાન બુદ્ધ પ્રેરણા આપી છે

આપણા આજાદ જડા પરનું ધર્મચક્ર બુદ્ધનું છે સારનાથમાં તે વખતે પહેલી વાર એમણે ઉપદેશ દીધો અશોકે એ ઉપદેશને કાર્વમાં ઉતાર્યો, આજે હિંદુ પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજમાં એને અપનાવ્યો છે.

મહાવીર ને બુદ્ધ એકસાથે જ વિહરતા હતા ગીતામાં 'યદા યદા' વાળો સ્લોક શ્રીકૃષ્ણે ગાયો છે, તે પ્રમાણે એ સમયે ધર્મની કેટલી ખાલી ગ્લાનિ થઈ હતી ? ઇ સ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજા શુદ્રોદનના એ પુત્ર હિમાલયની તળેટી કપિલવસ્તુમાં એમનો જન્મ એ વિષે અનેક

કથાઓ પ્રવર્તે છે બોધિસત્તવની જાતકકથાઓ રસક છે ને ઉદ્દામક છે. સિદ્ધાર્થનો જન્મ વનમાં થયો ભગવાન મહાવીરની માફક એ પણ શિક્ષણમાં આરપાર કીતરી ગયા ને બુદ્ધિમાં પણ એવા જ કુશળ હતા માતાપિતા જન્મ્યા ત્યાં સુધી મહાવીરે માતાપિતાનો ત્યાગ ન કર્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાની ઔગલ્યત્રીશ વર્ષની ઉંમરે પોતાના માતા-પિતાનો ત્યાગ કર્યો હતો ?

એ સુખસાહેબીમાં જ રહે એમની કાળજી માતાપિતા સેતા હતાં રથમાં પ્રેસીને સિદ્ધાર્થ ફરવા ગયા, ત્યારે એક વખત એક વૃદ્ધ ને જળીરિત આઠમીને જોયો સારથિને પૂછ્યું 'આ શું ?'

'એને વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે. દરેક માનવીને કાઈ ને કાઈ વખતે આમ થાય છે જા.'

'હું પણ એવો થઈશ ?'

'હા'

'વૃદ્ધાવસ્થા શું ?' એમને પ્રશ્ન થયો.

બીજી વખતે સિદ્ધાર્થે એક રોગગ્રસ્તને જોયો. સારથિને પૂછ્યું :

'આ આઠમી કેમ આવો છે ?'

'એ રોગી છે'

'રોગ એટલે શું ?' એમને પ્રશ્ન થયો

એવી જ રીતે ત્રીજી વખત જતાં એમણે મુડક જોયું

‘આ શું ?’ પ્રશ્ન કર્યો.

‘આઠમી મરણ પામ્યો છે.’

‘મરણ શું ?’ એમના અંતરાત્મામાં ફરીને ત્રીજો પ્રશ્ન બળ્યો.

એ વિશે જિજ્ઞાસા વધી. જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ વિશે સિદ્ધાર્થ વિચારવા લાગ્યા. જન્મથી જ વારાંગનાઓ વચ્ચે એમને રહેવાનું હતું પણ એ વિચારશીલ તો હતા જ.

એમનું લગ્ન થયા પછી એક દિવસ એમને ખબર આપવામાં આવી:

‘પુત્રજન્મ થયો.’

‘નવો રાહુ જન્મ્યો.’ એમનાથી આપોઆપ બેલાઈ ગયું.

પિતાએ કહ્યું: ‘સાચી વાત છે, એનાથી એ જીવન નહિ છોડી શકે; માટે એનું નામ રાહુલ રાખો.’ અને તે જ રાત્રે એમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. અનેક ચિત્રો, ને અસંખ્ય કાવ્યોએ આ પ્રસંગને બિરદાવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે મહાન ત્યાગ થાય છે, ત્યારે ત્યારે છુદ્ધ જ થાક આવે છે. છુદ્ધની માફક જ ટોલ્કેટોયને પણ સુખસાહેબી વચ્ચે વેદના બગી; ત્યારે રાત્રે ચાર વાગે એણે પુત્રીને કહ્યું હતું: ‘બિસ્તર તૈયાર કર.’

રાહુલના જન્મને લીધે રાજમહેલમાં આખી રાત વારાંગનાઓનાં નાચગાન થયાં. પણ સિદ્ધાર્થ તો તૈયાર થયા જ. યશોધરાને જગાડવા માટે હૃદયમાં હા-નાની ગડમથલ વધી. વળી પાછું વિચાર્યું: ‘મારા જવાથી યશોધરાને દુઃખ થશે, પરંતુ જગતનું દુઃખ ઓછું નથી.’ આજ વિચારના પ્રેર્યાં એમણે રાજવેલવ, માતૃપિતા, પત્ની ને ખાળક-સર્વ કંઈનેા ત્યાગ કર્યો. નદીકિનારે સાથે આવેલા સારથિને કપડાં વગેરે આપી દીધાં. પોતે સિદ્ધકેના વેશ ધારણ કર્યો. પરેસે જ દિવસે ભિક્ષાલાવીને એ એક સૂકા આગળ બેઠા ત્યારે વિચાર થયો:

‘અરે, ચાંડાલથી માંડી વારાંગના સુધીની ચઢાંચે વર્ણની આ પ્રસાદી છે !’

ધૃણા હિપથ, પણ વળી મન મક્કમ થયું:

‘જાતીય મતભેદ તોડવાને તો નીકળ્યો છું. હવે શું ? સિદ્ધકેને એની સૂગ ન હોય !’

સિદ્ધાર્થ ત્યાંથી એક મહાન તપસ્વી પાસે ગયા-જગતનાં દુઃખોનો માર્ગ શોધવા. એક શુરુ પાસેથી દંક સમયમાં જ સાતે સમાધિની વિદ્યા શીખ્યા. શુરુને પૂછ્યું:

‘હવે શીખવાનું કંઈ બાકી છે ?’

‘ના.’

‘પણ હજી મને આધ્યાત્મિક શાંતિ ન થઈ.’-કહીને સિદ્ધાર્થ આગળ વધ્યા. ખીન્ન એક શુરુએ કહ્યું: ‘મને આઠમી સમાધિ આવડે છે.’

આઠમી સમાધિ શીખી લીધા પછી એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘આથી વિશેષ ?’

‘નહિ, આવડત હતી તેટલું મેં તમને શીખવી દીધું છે.’

પરંતુ સિદ્ધાર્થને તો હજી સંતોષ થતો નથી. એ આગળ વધ્યા. તે વખતેનો સમય એવો હતો કે દેશમાં બ્રાહ્મણો સંઘોમાં વિચરતા હતા. ત્યારે અત્યંત દેહદમન એ મોક્ષનો માર્ગ ગણાતો હતો. મહાવીરના જીવનમાં જે વર્ણનો વાંચીએ છીએ તે જ તપશ્ચર્યાઓને અતિ તે જ પ્રમાણે ખન્યું. સિદ્ધાર્થનું શરીર હાડકાં-ચામડાંના પ્રેત જેવું બની ગયું. આઠલી આકરી તપશ્ચર્યા પછી પણ એમને થયું:

‘જામ છતાં હજી શાંતિ નથી.’

એક વડ નીચે એ બેઠા. ‘જ્યાં સુધી મને શાંતિનો માર્ગ ન મળે ત્યાં સુધી આ સ્થળ છોડવું નથી.’ એવો નિશ્ચય કર્યો. પછી શેતાન ગણેા તો

શેતાનં ને માર કહેા તો માર-માણસની સદ્વૃત્તિને મારનાર વૃત્તિ-એમની સામે આવેા એમને લલચાવવાને વારાંગનાનાં નૃત્યો, ભય, દડ, લોભ, નૃત્ય-સર્વ આસુરી સ પત્તિઓ એમની પાસે આવી, પરંતુ એ ચલિત ન જ થયા ને વર્ણનો પ્રમાણે, વૈશાખી પૂનમની રાત્રે સિદ્ધાર્થ છુદ્ બન્યા એમને પરમ માર્ગ મળેા તે જ વંખને એ આસુરી સ પત્તિઓએ કહ્યું

‘તમે ઇચ્છતા’તા તે માર્ગ તો મળેા હજી શમે તપ કરેા છો, સિદ્ધાર્થ ?’

‘મારું કુખ તો ઓછું થયું, પણ જગતનું કુખ કેમ કરીને ઓછું થાય ?’
‘છુદ્ની નજર સામે જગત હેતુ-સાનપ્રાપ્તિ પછી આશકા જન્મી ‘જગતને ઉપદેશ કેમ આપવો ? ઉપદેશ મિથ્યા જશે કે એનું ફળ આવશે ?’

કથા કહે છે, આવી આશકાઓ જન્મી ત્યારે પ્રભરેવે કહ્યું

‘શકા ન કરેા, છુદ્દેવ, અસખ્ય લોકો હજી એવા છે કે એમના પર તમારે વચન ઉઘાપવા જેટલા પાપના ચર ભરી ગયા નથી, લોકો તમારું વચન જરેર સંભળશે સૌ તમારેા ઉપદેશની રાહ ભેઈ રહ્યા છે’

મનના સમાધાનાર્થે એમણે એ પ્રમાણે નિષ્ણય કર્યો, પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ કેને આપવો ? જે ક્ષત્રિએ એમને સાત સમાધિઓ શીખવી હતી, તેને પ્રથમ ઉપદેશ આપવા માટે એ ત્યાં જૂના સ્થળે ગયા, તો તે મરી ગયા હતા. આઠમી સમાધિ શીખવનાર ગુરુની તપાસ કરી, તો એ પણ મરી ગયેા હતા. પછી જે પાંચ બ્રાહ્મણોએ એમની સેવા કરી હતી, તેમને ઉપદેશ આપવા માટેનો નિષ્ણય કરી એ કાશી ગયા, ત્યારે એ બ્રાહ્મણોએ અંદર અંદર કહ્યું

‘આ પેલા ઠાંગી ભાગી ગયેા’તા તે

પાછા આવેા હાજે છે’

પરંતુ જેમજેમ એ પાસે ને પાસે આવતા ગયા તેમતેમ પેલાઓનો ઠેક શમતો ગયો છુદ્ધે વિશ્વકલ્યાણનો પ્રથમ ઉપદેશ એમને આવેા ધર્મનું ચક્ર પ્રવર્તાવ્યું એ ધર્મસામ્રાજ્ય કેટલું થયું ? સમગ્ર એશિયાના સીમાડાઓ સુધીનું છુદ્ધધર્મ હિંદમા નહિ હોય, પરંતુ હજારો કરોડો લોકો ભપાન, ચીન, તિબેટ, ભવા વગેરે સ્થળે હજી કહે છે

‘છુદ્ધ શરણુ ગચ્છામિ’

આ પાંચ શિષ્યોની શરૂઆત પછી એમણે ધનાઢ્ય માણસોને ઉપદેશ દેવા માંડ્યો લક્ષ્મીનંદનો સ સારત્યાગ તે સમયમા સરળ વસ્તુ હતી, એટલે યશ નામનો એક ધનપતિ એમનો શિષ્ય બન્યો ને બીજા પાંચ મિત્રો શિષ્યો બન્યા કુલે આમ ૫+૫+૫=૧૫ શિષ્યો થયા છુદ્ધે બળાટકારે કહીયે શિષ્યો બનાવ્યા નથી સામી વ્યક્તિ કહે તો જ એ શિષ્ય બનાવતા રહ્યે વર્ષે એમણે જલ્દત્યાગ કર્યો હતો સાત વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યાઓ કરી ૪૬મે વર્ષે છુદ્ધ થયા ને ત્યારથી ૪૪ વર્ષ સુધી વિચર્યા ને ૮૦મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. એક જ પ્રકારનો એમણે ઉપદેશ દીધો એમની અસર ઢેકળ ઠેરઠેર સખ્યાખપ વિહારે થયા

છુદ્ધના પરિનિર્વાણનો પ્રસંગ અત્યંત રોમાંચક છે એ આવું તે અગાઉ છ માસ પહેલા એમને ખબર પડી ગઈ. એમને થયું કે હજારો શિષ્યોને ફરીતે મળી સહ બીભમની માફક સ્તુતિને પણ બાળે કહ્યું. ‘વૌશી જજે’

શિષ્યોને ફરી મળવા માટે વિચરતા વિચરતા એ વૈશાલીમા આવ્યા ને આમ્રપાલીને ત્યાં ભોજન લીધું, વૈશાલીના

મહાપુરુષોએ આ વારાંગનને કહ્યું : ' આવો અણુમોલ લાલ અમને આપ. ' પણ પેલીએ ના કહી. તે પછી વિહાર કરતાકરતા બુદ્ધ આગળ ગયા.

પરિનિર્વાણ અગાઉ એમણે જે શિષ્યને ત્યાં ભોજન લીધું, તેને ત્યાં ભોજનમાં પ્રાણવિરોધી વસ્તુ આવી. શિષ્યને કહ્યું : ' આ વસ્તુ મારા સિવાય બીજે કોઈ પચાવી શકે એમ નથી, દાટી દે. ' પરંતુ આ ભોજન પછી એમને વધુ અતિસાર થયો.

ગાંધીજીના જીવનમાં જે સ્થાન મહાદેવસાઈનું હતું, ભગવાન મહાવીરના જીવનમાં જે સ્થાન ગૌતમ સ્વામીનું હતું, તે જ સ્થાન બુદ્ધના જીવનમાં 'આનંદ'નું છે.

ઘડીએ ઘડીએ એ કહે છે :

' સદો આનંદ અળ વિહાર બ્યેજે. '

' આનંદ, તરસ લાગી છે. '

' આનંદ, અહીં ખેસ. '

છેલ્લે દિવસ હતો. ઉશીનારામાં, શાળ વૃક્ષ નીચે એમણે શેયા કરાવી.

આનંદે પ્રશ્ન કર્યો : ' ભગવાન, તમારા જતાં હજારો સિદ્ધુઓને આપના સમાગમનો લાલ કેવી રીતે મળી શકશે ? '

' એ લાલ મારા ચાર સ્થાનોથી મળશે.

(૧) જન્મસ્થળ, (૨) કૈવલ્યજ્ઞાનવાળું વૃક્ષ, (૩) પહેલા ધર્મોપદેશનું સ્થળ, (૪) ને પરિનિર્વાણ. '

આનંદ : ' તમે જતાં શાસનકર્તા કોણ થશે ? '

બુદ્ધ : ' ધર્મમાં કોઈ શાસનકર્તા નથી, એક માત્ર વિનય જ શાસનકર્તા ગણવો. '

આનંદ : ' ભગવાન, સ્ત્રીઓ સાથે મ વર્તવું ? '

બુદ્ધ : ' બને ત્યાંસુધી એમની સામે ન જવું. '

આનંદ : ' પણ હું ભગવાન ! કદાચ બેવાઈ બચ તો ? '

બુદ્ધ : ' તો સંભાળવું ન કરવું. '

' આનંદ : ' ને ભગવાન ! ભૂલેચૂકે સંભાળવું પણ થઈ બચ તો ? '

બુદ્ધ : ' તેં ચેતતા રહેવું, કે સંભાળતા રહેવું. '

સોલેટિસ પણ આ જ પ્રમાણે પ્લેટોને નથી કહેતો ?

તે જ વખતે બુદ્ધ ભગવાનનો સંરક્ષિ આવ્યો. આનંદ એને આવતો રોકે છે.

બુદ્ધ : ' રોક નહિ, સહેં મારી તપ્પિયત ખરાળ હોય; પરંતુ શંકાને માટે ગમે તે વખતે ગમે તેને સ્થાન છે. '

આસપાસ સિદ્ધુ-સિદ્ધુણીઓ ભગાં મળ્યાં છે ને બુદ્ધ કહે છે : ' જેને જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી, શંકાનું સમાધાન કરી લો. '

આનંદ : ' ભગવાન ! મને એ જ થાય કે રે રે, આપનું મૃત્યુ એક નાનકડા ગામડામાં ? એને ખંદેલે ચંપામાં કે રાજધાનીમાં થયું હોત તો ? ... '

બુદ્ધ : ' મૃત્યુવખતે સ્થળ ગમે તે હોય; એનું મહત્ત્વ નથી. ઠીક બા, ઉશીનારાનાં બધાંને કહે કે બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ હવે સમીપ આવ્યું છે. અંતિમ દર્શનનો લાલ જેને લેવો હોય તે લઈ બચ. '

સર્વે આવ્યા. એમનાં દર્શન માટે આખા યે. ગામના બધા યે લોકો વખત ખગાડે તો ક્યાં પત્તો લાગે ? એટલે દરેક કુટુંબના વડાને આનંદ પાસે લાવે છે. ને એ પોતાના સઘળા યે પરિવારનું ઉચ્ચારણ કરી બુદ્ધને અભિવાદન કરે છે ને ભગવાન સન્નિમત્ત એ સ્વીકારે છે. .

કોઈકે પૂછ્યું :

' આપના પરિનિર્વાણ પછી વ્યવસ્થા

શી કરવાની, સગવાન ?

‘ખધુયે ખાળી નાખજો. કશું રહેવા
હેવાની જરૂર નથી’

‘ ને પછી ધર્મપ્રવર્તન ઉપર સાત દિવસ
સુધી ચર્ચા ચાલી

છુદ્દ પરિનિર્વાણ પામ્યા પછી એમના
અવશેષોના આઠ સાગ થયા એ આઠે થ
મહારત્નપો દ્વિદમા આજે વિખ્યાત છે

છુદ્દની ઉપદેશશૈલી વિચિત્ર પ્રકારની છે
એ કહે છે

‘હું કહું છું કે આમ કરો, તેમ કરો
માટે નહિ, મારામાંની શક્તિ માટે
નહિ, શાસ્ત્રોમાં કશું છે માટે નહિ, તમારો
કુળ-પરિવાર કહે છે માટે નહિ, પરંતુ
તમારા વિવેકમાં આવે તો જ મારું કશું
કરશે’ ને આમ કહી પછી એ દલીલો પર
દલીલો કરેતા

આશ્રમાપન કરીને એક મોટો બ્રાહ્મણ
હતો પ્રધાના મુખમાંથી જ બ્રાહ્મણો પેદા
થયા છે એવી એની અચ્છ માન્યતા હતી એ
કહેતો ‘ચારે વર્ણોમાં એક માત્ર બ્રાહ્મણો જ
શ્રેષ્ઠ છે’

છુદ્દ ‘હે, આશ્રમાપન! બ્રાહ્મણની
સ્ત્રીઓ ઋતુમતી થાય છે ખરી ?’

આશ્રમાપન : ‘હા સગવાન’

છુદ્દ : ‘હે આશ્રમાપન’ એ સ્ત્રીઓ
ખીલ સ્ત્રીઓની માફક ગર્ભવતી થાય છે
ખરી ?’

આશ્રમાપન ‘હા સગવાન’

છુદ્દ : ‘હે આશ્રમાપન ! બ્રાહ્મણની
સ્ત્રીઓને ખીલ ખધી સ્ત્રીઓની માફક જ
મન્યૂતિ થાય છે ?’

આશ્રમાપન ‘હા સગવાન’

છુદ્દ : ‘હે આશ્રમાપન ! ખીલ ખધી
સ્ત્રીઓને જન્મે છે એવા જ ખરડેલા બાળકો
બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓને પણ અવતરે છે ?’

આશ્રમાપન : ‘હા સગવાન’

છુદ્દ : ‘તો પછી એની ઉત્પત્તિ
સગવાનના મુખમાંથી થઈ કેવી રીતે કહેવાય
આશ્રમાપન ?’

આશ્રમાપન : ‘એ સાચું, પણ
સગવાન’ અમે એમ માનીએ છીએ’

છુદ્દ : ‘ઠીક પણ હે આશ્રમાપન !
કોઈ બ્રાહ્મણ ચોગ કે ખૂન કરે, તો તે
સ્વર્ગે જાય કે નરકે ?’

આશ્રમાપન : ‘નરકે સગવાન’

છુદ્દ : ‘હે આશ્રમાપન ! કોઈ ચાડાળ
ધર્મકાર્યો કરે, તો સ્વર્ગે જાય કે નરકે ?’

આશ્રમાપન ‘સ્વર્ગે સગવાન’

છુદ્દ : ‘તો પછી બ્રાહ્મણ અને
ચાડાળમાં ભેદ કયાથી રહી, આશ્રમાપન !’

આશ્રમાપન : ‘એ સાચું સગવાન !
પણ અમે એમ માનીએ છીએ કે ચાડાળો
કરતાખીલ ખધી થ વર્ણો કરતા બ્રાહ્મણ
શ્રેષ્ઠ છે’

બરાબર સોદેટિસની જ પદ્ધતિ જાણે
ભેઈ સો, કેમ જાણે ભૂમિતિના આક ન
મડાતા હોય !

છુદ્દેવના સંવાદોની મરજતા આપણને
સ્પર્શે છે અહીં આપણે યાદ રાખીએ
કે જે સામો પૃચ્છક આવે છે, તે વિત ડાવાડ
માટે નથી આવતો, જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી આવે છે
તે યુગમાં બ્રાહ્મણો ભારે વિત ડાવાડમાં
જિતરતા હતા તેઓ કહેતા, ‘એક માત્ર બ્રહ્મ
દ્વારા જ સ્વર્ગે જવાય’

ત્યારે છુદ્દ એવા બ્રાહ્મણને કહેતા :
‘બ્રહ્મને જોયું છે ?’

બ્રાહ્મણ : ‘ના’

છુદ્દ : ‘તમારા દાદાએ ?’

બ્રાહ્મણ : ‘ના’

છુદ્દ : ‘એના ખાતે ?’

બ્રાહ્મણ : ‘ના’

પ્રુદ્ધ : ‘અને એના ખાપે ?’

બ્રાહ્મણ : ‘ના સગવાન.’

પ્રુદ્ધ : ‘તો હે બ્રાહ્મણ ! શા ઉપરથી કહી શકાય કે સ્વર્ગે જવાનો બ્રાહ્મ એક જ માર્ગ છે ને બીજો નથી ? કોઈ એક રાજમાર્ગમાં વચ્ચે નીસરણી મૂકી હોય, પરંતુ ક્યાં જવાનું તેની ખબર નથી તેના વિતંડાવાદ થાય એ કેટલું ચોખ્ખું કહેવાય ?

એક વખત એક શિષ્ય આવ્યો કહ્યું : ‘જે તમે મને પુનર્જન્મ, જન્મ ને આત્મા વિષે ન કહેવાના હો, તો હું શિષ્ય મટી જવા માશું છું.’

‘વાર, પણ મારો શિષ્ય થતી વખતે તે મને કહ્યું હતું કે આમ નહિ કરો, તો શિષ્ય મટી જઈશ ?’

‘ના સગવાન.’

‘તો મેં તને કહ્યું હતું કે હું તને આ શીખવીશ જ ?’

‘ના સગવાન.’

‘તો પછી શા માટે અત્યારે એ હંક લઈ બેઠો છે ને એ શરત મૂકે છે ?’

પ્રુદ્ધે જીવનમાં કદીયે કોષ કંઈ નથી. પ્રુદ્ધ ફરતાફરતા એક ગામમાં ગયા. ત્યાં એક કન્યાના પિતાએ કહ્યું : ‘આ કન્યા મેં આપને માટે જ રાખી મૂકી છે, એનો સ્વીકાર કરો.’

પ્રુદ્ધે પોતાની પરિસ્થિતિ સમજવી, નમ્રતાથી ના કહી. છોકરીને આ વાતની ખબર પડી ને અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગઈ. પણ અતે કોસળીના નીર રાજ સાથે એનું લગ્ન થયું. ફરતાફરતા પ્રુદ્ધ તે ગામમાં આવ્યા. અગાસીમાં ઊભેલી છોકરીએ એ બોલ્યું. તેના ગુસ્સે ઊછળી આવ્યો. પાકો ખદોખસ્ત કરી, પ્રુદ્ધ પાછળ ગાળો દેવડાવી તથા ફોનાં છાતરાં વગેરે એણે નખાવડાણું ને રાજમહેલના કબજામાં ઊભીઊભી એ બેવા લાગી.

આનંદ : ‘સગવાન ! આ ગાળો ને આ પથરા પટે છે, ચાલો બીજે ગામ જઈશું ?’

પ્રુદ્ધ : ‘પણ ત્યાં એમ થશે તો ?’

આનંદ : ‘તો ત્યાંથી બીજે ગામ જઈશું.’

પ્રુદ્ધ : ‘ને કદાચ ત્યાંયે એમ થાય તો ?’

આનંદ : ‘બીજે જઈશું.’

પ્રુદ્ધ : ‘તો એના કરતાં અહીં જ રહી સહન કરી લેવું શું ખોટું ?’

વખત જતાં બીજા સંપ્રદાયોને એમની ઉપર વેરવૃત્તિ બળી હતી. એક વેળા એવા ધૂતોમાંના ઘોડાકાંએ તૈયાર કરીને એક સ્ત્રીને અધારી રાતે મોકલી. માણસો તૈયાર કરી રાખેલા તે એ પાછી ફરી ત્યારે પૂછતા :

‘ક્યાં ગઈ’તી ?’

‘પ્રુદ્ધની પાસે ?’

અને આમ વાતો શરૂ થઈ કે ‘અમુક પરિવારિકા રોજ પ્રુદ્ધ પાસે જાય છે.’ એક વેળા એ જ સ્ત્રીએ એક મુડકું પ્રુદ્ધ પાસે મૂક્યું. આવું કારણ પણ એ જ હિંમ્યાનું હતું. એ ખૂન કરનારને ઈનામ આપવાનું રાજ્ય તરફથી નક્કી થયું. જે જે લોકોએ એમાં લાગ સજબો હતો, તે સૌ એક પીઠામાં દારૂની વહેંચણીમાં હતા ત્યારે તકરાર બની. એક કહે : ‘પહેલો કુહાડીનો ઘા મેં કરેલો.’ બીજે કહે : ‘પણ વધુ ઘા તો મેં જ કર્યા છે.’ ને ત્રીજાએ વળી કહ્યું કે ‘એ તો છેલ્લા મારા જ ઘાથી મરી ગયો.’ તકરાર વધી પડી ને વારં કૂટી ગઈ. પ્રુદ્ધ નિર્દોષ થયાં.

સગવાને રાહુલને પહેલો ઉપદેશ આપ્યો, તે પણ કોષ નહિ કરવા વિશેનો. એમના ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે અનુભવની જ વાણી છે.

તે સમયે અનેક વાદો પ્રચલિત હતા. નાસ્તિકવાદ, ઉચ્છેદવાદ, સ્થૂળિકવાદ, દ્વેતાદ્વૈતવાદ, અજ્ઞેયવાદ, વગેરે વગેરે.

મોટામોટા પડિતો એમા રચાપચ્યા રહેતા બુદ્ધિના અખાડા કરવા હોય તો જીવી વાત પણ એથી દુ.ખ હળવુ થવાનું નથી એમ જીવં માનત' હતા, ચર્ચાથી વર્તન સુધરે નહિ

કાઈને એરનુ ખાણુ મારવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે એના ઉપાય શ્રેષ્ઠ વૈધને આપણે મોલાલી લાવીએ, ત્યારે વૈધ કહે 'ભાઈ જિમ્નો રહે, હુ ક્ષમા તો કરીશ, પણ પહેલાં જલ્લાવ તો ખરો ખાણુ મારનાર કેટલે અતરે જિમ્નો હોનો ? ખાણુ કેટલું મોટું છે ? એણે શુ પહેલું હતું ? એ કઈ વિદ્યામાં ગયો ?'

વૈધ આમ વધુ કરવા બંધ તો દહોં મરી બંધ, પણ ખાણુ તો ન જ નીકળે તેમ જગતની કોણે ઉત્પત્તિ કરી, ક્યારે કરી વગેરે બધુ જવા દઈ, ભગવાન જીવં કહેતા કે 'એરનુ' ખાણુ-દુઃખનું ખાણુ પ્રથમ નિવારો

એમના ઉપદેશના મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતા

(૧) તાકિંક ચર્ચા છોડી જરા, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા કેય ટળે તેનો ઉપાય કરો

(૨) તે વખતે ક્રિયાકાંડો, યજ્ઞો પુષ્કળ ચાલતાં હતા, એટલે યજ્ઞ ને આક્રુતિ વગેરે છોડો, સાચા ક્રિયાકાંડ તરફ જ મન વાળો

(૩) અત્યંત દેહદમન ઈષ્ટ નથી એ છાડવું જોઈએ

(૪) ચાર્વાકવાદ ત્યારે ભેર પર હતો, વિષયાસક્તિ ને કામાસક્તિમાં જ મોહવિહ્વળ એ વાદના અનુયાયીઓ રહેતા 'ઋણમ્ કૃત્વા ઇત પ્રિયેવ' -હેવું કરીને પણ ઘી પીઓ-આવું એ માનનારા પણ એ જીતિ છોડવી જોઈએ

અંતિમ છોડાઓ છોડી બુદ્ધે મધ્યનો માર્ગ

સ્વીકાર્યો એટલે એમનો માર્ગ મધ્યમમાર્ગ કહેવાયો એમના ઉપદેશનું ધ્યેય પણ એ જ કે કેમ જીવવું, કેવું વર્તવું કે જેથી બીજને કુખ ન થાય

એમના ઉપદેશના આઠ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે-

સમ્યગ્ દષ્ટિ, સમ્યગ્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાચા, સમ્યગ્ કર્મણિ, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ (ચિત્તશુદ્ધિ, આત્મશુદ્ધિ માટે), સમ્યગ્ સ્મૃતિ, (અજ્ઞાત અવસ્થા) ને સમ્યગ્ સમાધિ

ભગવાન જીવં અધ્યક્ષાના બળા ફર કરી, બુદ્ધિના ચલ્લતર પર મૂક્યા, જ્ઞાનને એમણે અનુસવની ભૂમિકા પર મૂક્યું

સક્રાચાર ને નીતિના અર્થમાં જ ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ ખીજ પ્રથામાં કરવામાં આવ્યો છે એ જ જીવન ટકાવી રાખે છે ઋગ્વેદમાંનો ઋત તે પણ એ જ છે અને એ ઋતનો નિધમ, એવું ચક્ર તે તે જ છે.

બુદ્ધે ચાંડાળ, બ્રાહ્મણ, શુલ્કિ (આત્મપાથી) બધાંયને સિમ્શે બનાવ્યા છે

એ કહે છે કે પાપ તે રાખથી દાકિલા અગ્નિ જેવું છે, બહારથી સારુ લાગે એટલું જ, પણ એ જ દહાડશે

અહિંસા ઉપર એમણે પુષ્કળ સાર મૂક્યો છે ક્રોધએ જાળ લીધી, માર્ગો, હરાવ્યો, જીત્યો-મનમાં એ ડાળ રાખનાર દુખી માય છે; ને ભૂલી બંધ તે સુખી થાય છે

'શમે ના વૈરથી વૈર' એ ધર્મસૂત્ર આપણે બરાબર ધ્યાનમાં રાખીએ જે માનવી આવો ધર્મ બણતો નથી, એનો સંસાર લાગે છે અને જે ધર્મ બણશે એનો દુકો છે એટલું આપણે જીવં ભગવાનના જીવન ઉપરથી બહુ લઈએ ને એને જીવનમાં ઉતારીએ

નદી આગળ બેસો રહેલો માણસ ‘પાણી’ ‘પાણી’ ક્યાં કરે એને તે શું કહેવું ? વિનામૂલ્યે મળી રહેલાં આપણી આસપાસ રહેલાં કુદરતી તરવો-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના મર્મને ન સમજી, માનવી પોતાનું શારીરિક કર્મ દર કરવા અકુદરતી ઉપાયો સેવે એને તે શું કહેવું ?

દરેકે દરેક ગરીબને પોષાઈ શકે એવી આ અકસ્તીર દવાનો સદુપયોગ આપણે બધાએ શીખી લઈએ, એને અમલમાં મૂકીએ તો દર વર્ષે વિદેશી દવાને નામે પરદેશ હલેલાતું કેટકેટલું આપણું નાણું બચી શકે ? આ દિશામાં જોઈલા વહેલા બચત ધર્મને તેટલું સારું. શ્રી. પરમાનંદ કુદરતી ઉપચારનું વિજ્ઞાન બધું છે ને તેને અમલમાં પણ મૂકે છે.

આરોગ્યની શોધમાં ફરનારા માંદા
માણસો હમેશાં નિરાશાથી ઘેરાયેલા માણસ પડે છે. તેઓ એક પછી એક દાક્તરોનાં આરણાં ખખડાવે છે, પણ તેમને બધેથી વધારે નિરાશા, વધારે રોગ અને વધારે નિર્બળતાનો જ જવાબ મળે છે.

હોઠો એમ માનવા લાગ્યા છે કે દવાઓ લીધા વિના અને રસીઓ (ઇન્જેક્શનો) ચુકાવ્યા વિના રોગ સારો થતો જ નથી; અ.થી તેઓ આમથી તેમ દોડાદોડ કરે છે, એક પછી એક દાક્તરોને બદલે છે, એાછી ફીવાળા દાક્તર પાસેથી વધારે ફી લેનારા દાક્તર પાસે જાય છે; પણ જે દાક્તરો પોતે જ કોઈ રોગથી પીડાતા હોય તે કઈ રીતે આરોગ્ય બંધી શકે ?

ઘણું ખરું એમ બેવાયું છે કે આવા માંદા માણસો કુદરતના પાંચ મોટા દાક્તરોનો આશરો લેતા નથી. તેઓ આવા કુદરતી દાક્તરોથી આવાઆવા નાસે છે. માનવદાક્તરો પણ માંદા માણસોને આવા કુદરતી દાક્તરોથી આઘા રહેવાની જ સલાહ આપતા હોય છે. પરિણામે રોગોનો રોગ

સારો થવાને બદલે વધારે ખગડતો જાય છે અને રોગીની જિંદગી બેખમાતી જાય છે. એટલે સાચા ધ્યેય તરફ પહોંચવા માટે સૌથી પ્રથમ ખરો માર્ગ પકડવો જરૂરી છે. બે રસ્તો એટો હોય, તો ધ્યેય પર પહોંચવું મુશ્કેલ જ નહિ, અશક્ય પણ છે.

કુદરતના પાંચ મોટા દાક્તરો આપણી છેક નજીકમાં રહે છે. તેમનો ઉપચાર અકસ્તીર હોય છે. આ દાક્તરો બીજા કોઈ નહિ પણ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ જ છે.

પૃથ્વીના પ્રતીકરૂપે ફળ, શાકભાજી, દૂધ, મધ અને લીલા અનાજના ટણુ વિચુર્ર અને કુદરતી ખોરાક છે. ઉપચાર માટે એ પૃથ્વીનો જુદી રીતે ઉપયોગ થાય છે. પૃથ્વીની માટીનો પાટો, એની માટીનો ચોક અને માટીદ્વારા અનેક પ્રકારના કુદરતી ઉપચારો થાય છે.

શુદ્ધ જળ પીવું આનંદદાયક છે; સાથોસાથ આરોગ્યપ્રદ પણ છે. કઠિન્નનાન, મેહનત્તનાન અને શરીરસ્નાન કરવાથી કુદરતી ઉપચારનો આશ્રય લેવાય છે. સર્વોત્તમ જળ એમાસાનું હોય છે. વરસાદના પાણીને મોટા વાસણમાં ભરી મૂકીને પીવાથી શરીર

ઘણું તદુરસ્ત રહે છે અને પિત્ત ઘણું પ્રસન્ન રહે છે સામાન્ય રીતે એમ લેવાય છે કે લોકો વરસાદનું પાણી પીતાં ત્વરિયા છે અને આમ 'અમૃત' થી વ્યક્તિ રહે છે વરસાદના પાણી પછી અનુક્રમે ઝરણા, કૂવા, તળાવ અને નળના પાણીનું મહત્ત્વ છે.

આ પછી અગ્નિ ઉપચારનું કાર્ય કરે છે કુદરતી અગ્નિ કે ગરમી મેળવવાનું એક માત્ર સાધન સૂર્ય દેવતા છે બીજો અગ્નિ કૃત્રિમ અને અનુક્રમે ઓછો ઉપયોગી છે. લાકડા, કોલસા, ગેસ અને વીજળીની ગરમીની અસર અનુક્રમે કિતરતી કક્ષાની છે.

ભૌતિકવાદના પ્રવાહમાં પહેલા લગભગ બધા કુદરતી હાઝરો પોતાના ઉપચારમાં વીજળીનો ઉપયોગ કરે છે કુદરતી ઉપચારમાં 'ધૂપસ્નાન' અને 'આપસ્નાન'ના પ્રયોગો અત્યંત ઉપયોગી છે અનુભવથી જ એ ઉપચારો ખરેખર ઉપયોગી નીવડી શકે છે.

આ પછી હવાનું સ્થાન છે સ્વચ્છ હવામાં શ્વાસ લેવાથી આપણું આયુષ્ય વધે છે, પણ વિદ્યાનના આયુષ્યમાં સ્વચ્છ હવા મળવી મુશ્કેલ જ નહિ પણ અશક્ય યદ્યપી છે સ્વચ્છ હવા લેવા માત્રતા હોય તેમણે ઉપાકાળે બજવું નેઈએ અને ઉઘાડા શરીરે કોઈ બીજી જગ્યાએ ફરવું નેઈએ હડી હવા કેટલી પ્રાણવર્ધક હોય છે, એ તો અનુભવીઓ જ બજાવતા હોય છે લોકો ઘણું ખરું હડી હવાથી ડરીને રહેતા હોય છે આમાં મોટી ભૂલ થાય છે બીમાર હાલતમાં પણ ચોખ્ખી અને હડી હવાનો તરત લાભ થાય છે.

એ પછી આકાશનો વારો આવે છે ઉપવાસથી આકાશી તત્ત્વ મળે છે ઉપવાસની આપુર્વેદમાં ઘણી પ્રથા સા

થયેલી છે ઉપવાસથી બધા રોગ સારા થાય છે.

ઉપવાસ કરવાથી જઠરાગ્નિમાં પહેલું બાકીનું ભોજન પચે છે, ત્યારે જ ત્યાં બીજું અન્ન જવાનું સ્થાન બને છે અને એમ થવાથી જ ખાવામાં ખરી મજા પડે છે પચ્ચાવિનાના ભોજનથી જેમનો જઠરાગ્નિ સરેલો હોય છે, તેઓ રોજિંદા કાર્યક્રમ મુજબ ચોક્કસ સમયે ભૂખ હોય કે ન હોય તોયે ખાતા રહે, તો અસંખ્ય રોગોને આમ ત્રણ આપણે, અને કુખો વહોરી લેશે પેટમાં જગ્યા હોવી એ મુખ્ય મુદ્દો છે જેના પેટમાં જગ્યા જ નથી, તે નવા ભોજનને કયા રાખશે? એટલે જ ઘણીવાર એમ લેવામાં આવે છે, કે કાસીકાસીને ખાનારાઓનું પેટ ઉપર સુધી સારાઈ જતા કિલટી થાય છે.

આવા માણસોનાં પેટ કક્ષીને નજારા લેવા બને છે તેમને રોજના ભોજનમાં સ્વાદ નથી લાગતો, તેથી જ તેઓ તેલમસાલાવાળા ભોજનની શોધમાં રહે છે પરિણામ કાંધુ આવે છે તેમના સ્વાદિષ્ટ ભોજન રોજ એસ્વાદ થતા બધું છે અને રોજ તેઓ જૃદ્ધિથી કે રસોઈયા સાથે ખાવાનું સ્વાદિષ્ટ ન હોવાના સબબમાં ઝઘડે છે.

આથી કિલટપક્ષે જેઓ કુદરતી જીવન જિતાવે છે, તેમને કાચું અનાજ, ફળ અને શાક જેટલા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેટલાં તેલ-મસાલાવાળા ભોજન સ્વાદિષ્ટ લાગતાં નથી ખમ્ખી હાલત એકબીજીથી વિરુદ્ધ હોય છે.

કુદરતી રીતે નહિ રહેનારા અને કાસીને જમનારા માણસોને ક્યારેક ઉપવાસ કરવો પડે છે, તો તેમની તબિયત બચડી બધું છે ફળ ખાવાથી કા. તો આડા થાય છે,

પેટમાં વાલુ થાય છે, કે કાં તો ઊલટી થાય છે અને પછી તેઓ એમ માનવા લાગે છે, કે 'અમે માંદા પડી ગયા, અમને કુદરતી ઉપચારથી ફાયદો થયો નહિ.'

પણ હકીકત એથી ઊંઘી જ છે. આવા માણસો ફળ ખાય છે, ત્યારે તેમના પેટમાં પડેલો મળ બહાર નીકળવા બિયલપાથલ કરે છે. એ મળ મોજથી પડેલો હોય, પણ કુદરતી ભોજન જ્યારે અંદર જઈને તેની ખખર લઈ નાખે છે, ત્યારે તે મળ બહાર નીકળવા માગે છે. આથી માણસો એમ માનવા લાગે છે, કે અમે માંદા થઈ ગયા, પણ ખરું જોતાં એમ હોયું નથી. આવા સંભોજોમાં ગલરાયા વિના મધ્યમ રીતે કુદરતી ઉપચાર ચાલુ રાખવા જોઈએ.

ઉપર જે પાંચ કુદરતી દાઝરોનાં નામ

લેવાયાં, તે દાઝરો અનુક્રમે મહત્ત્વવાળાં અને અસરકારક તેમ જ ઉપયોગી પણ છે.

કુદરતી ચિકિત્સા શરીરને શુદ્ધ કરે છે. આ શરીરશુદ્ધિ કરવાની હોવાથી કુદરતી ચિકિત્સા કરવામાં વખત લાગે છે; પણ એ ચિકિત્સાથી મળનારા કાયમી લાભ, રોગને થોડા વખત માટે દબાવી દેવાથી મળનારા લાભ કરતાં અનેકવળા કીમતી છે.

કુદરતી ઉપચાર કરાવનારાઓમાં કંઈક યોગ્યતા હોવી જોઈએ. જે રોગી યોગ્ય નથી હોતા તેમનામાં કુદરતી ઉપચારને સંપૂર્ણ આશ્રય મેળવવા જેટલી ધીરજ નથી હોતી. પરિણામે તેમને એવા ઉપચારથી કશો જ ફાયદો થતો નથી.

✱

કેઈ પણ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર તપાસવાથી સમજશે કે પ્રજાતિ વાંછનારે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં હંમેશા વ્યવસ્થિત રહેવું જોઈએ.

આપણું જીવન વ્યવસ્થિત છે ?

રસોડું, ઊઠવાભેસવાનો ખંડ, સ્નાનચૂલ, ચોકડી, કપડાંની પેટી, પોખાક, ઘર, મોકરીએ જતા હો તો ત્યાંનું તમારું રખલ ને ત્યાંનું કાર્ય, વેપારધંધો કરતા હો તો તમારી દુકાન, દુકાન પર બેઠા હો ત્યારે ધરાડો સાથેની વાતચીત, જેઠત હો તો જોતીનાં જીવંતરો, ઘરમાં પડેલો માલખને ધર; અરે, તમે કંઈ પણ કરતા હો, તો આજીવનનું, રોઝવા રખવાનું જેને સાધન માનો છો ને ગણો છો તેમાં નિપજાત છો ? ને તમે વ્યવસ્થિત છો ?

આ સવાલનો જવાબ નકારમાં આપ્યા છતાં તમે સાચું બોલો છો એટલા પૂરતો થોડો સંતોષ છે. પણ આ ઊણપ નાનીસૂની છે ? તમે જે કાર્ય કરો છો, તે જો વ્યવસ્થિત રીતે થાય તો અરધા ખર્ચે પોણા સમયનો ખચાવ કરી સવાળણું કાર્ય તમે કરી સડો. એક જ કાર્ય વ્યવસ્થિત થાય તો એની પાછળ આવનારા ખીન્દ કેટલાની વ્યવસ્થા તે કરવું વધ ?

✱

ભોળું બાળક

લેખક
શ્રી. રાજેન્દ્ર

બાળજના જવનરૂપદે બિરાજેલા અને હિંદી રાજદારીમા કમ્ય મ્થાન મોખવતા રાજેન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞાનના અવ્યાસી તેા છે ન, પરંતુ અવ્યાસ સાહિત્યકાર પણ છે યુજરાત કરતા યે રૂપવારપૂર્યમા વિશેષ ખૂબી અથેલા હક્ષિણ બારતની આ કથા એમણે તામિલ ભાષામા લખેલી છે સાવ દ્રઢી છતા મમ્મુક્ષ કથા આપણા હૃદયને એ સ્પર્શો નથો

‘બા, પેલા સંદેહ ગાયની પાસે હું જાઉં, તેા મને એ મારવા દેડે છે, પણ પેલા કુરૂપા પાસે તેા એ ચૂપચાપ ખડી રહે છે, કેમ એમ હશે ખા ?’

‘ગાય એને જોળણે છેને એટલે ચૂપ રહે છે, તારી સાથે હજી હળમળી નથીને એટલે તને મારવા આવે છે’

‘બા, હું પણ એ ગાયને મારી ન ખનાવી શકું ?’

‘ના ના, પણ તારે શા માટે એમ કરવું જોઈએ ? હું શું દેાર ચારવા જવાનો છું ? હું તારી મેલે અહી રમ, ત્યાં તેા પેલા દેડ જોવાળ છે એવું આ જ કામ છે હા, જોને એટલે હું આ મળી ખાખી ખાઈ લે હું.’

સુંખ્યા ચાર વરસનો હતો માતપિતાને અત્યંત લાડકો હતો ઉમરના પ્રમાણમા એ મોટીમોટી વાતો કરતો હતો એને બે મોટી બહેનો હતી

‘હે બા, હું આ મળી ખાખી કેવી રીતે ખનાવે છે ?’

‘હાજ, ખાડ ને લીલા નારિયેલ વડે જો ખાઈ જો, ને મને કહે જોઈએ કે વડમી ખની તેા છે સરસ ને ?’

‘બા, જોવાળ ઠાણુ ઢાય ? કુરૂપાને આપણે ઘરમા કેમ નથી આવવા દેતા ?’

એના વિના ખીજ બધા તેા આવે છે !’

‘કારણ કે એ અદ્ધત છે +’

‘અદ્ધત ઠાણુ ઢાય છે ?’

‘એ તેા હું તને બતાવુ તેા યે હું નહિ સમજી શકે આવા સવાલો પૂછવા બધું કર ને જળી ખાખી ખાઈ લે ચાલ જોઈ ...’

‘ના ના, હું નહિ ખાઉ કુરૂપાને ઘરમા કેમ આવવા દેતા નથી ?’

‘ઠાડ બધી વાહિયાત વાતો હું જો એ કેવો ગદો રહે છે’ કહી નાહતો પણ નથી એ અદ્ધત છે, દેડ છે અને જો એ ઘરની અંદર આવે તેા આપણે બધા બ્રષ્ટ ખની જઈએ’

‘બ્રષ્ટનો અર્થ શો ખા ? શું એ પણ છાણુ જેવો છે ?’

‘છાણુનો અર્થ બ્રષ્ટ ન થાય, પણ હું જોને, એ કેટલો ગદો રહે છે’ કહી નાહતો પણ નથી એ દેડ છે’

‘તો શું કુરૂપાને હું ઘરમા જોલાવી લાવી નવડાવું ?’

‘શી મૂર્ખાઈ કરે છે ! સાગી જા ! સાગી જા, અને હવે જો એની સાથે રમતોકરતો નહિ’

‘હા હા નહુ તેા એની જ સાથે રમીશ,

+ ગદાસમા માર્ગો ચરાવવાનું કામ, જોવાળ વચ્ચે દેડ લોકો કરે છે

એના વિના પીઠ કોઈ સાથે ચે નહિ. એને પલ્લુ એક ગળી ખાળી આપને ખા!

‘નહિ, કદી ચે નહિ બને એવું. એ ઢેડ છે અને જો એને હું આપું, તો બધી ખાળી અનૂહી થઈ જાય. જા જો, બહાર તને તારા કાકા બોલાવે છે. જો તો એ શું કહે છે?’

‘મને પહેલાં ખીજ ખાળી આપ. હું એને પલ્લુ આપીશ. એને પલ્લુ ગળી ખાળી આપવા દો.’

‘ચાલ્યો જા ચાલ્યો... અરે હાં... આ ગળી ખાળી અહીં જ આઈ છે પછી જશે. એની પાસે ન જતો, એ ઢેડ છે.’

‘તો એવી ખાળી મારે નહિ જોઈએ.’ કહીને સુખ્યા ઘરના પાછલા આંગણમાં દોડી ગયો.

‘કુરુખા શું તું ઢેડ છે?’

‘હા.’

‘શું હું ઢેડ છું?’

‘વાહ વાહ, તું બ્રાહ્મણ છે, ઢેડ તો હું છું.’

‘શું તારે ખા છે?’

‘હા છે ને!’

‘શું એ મારી ખાના જેવી જ છે?’

‘હા’

‘શું એ તારે માટે ગળી ખાળી ખનાવે છે?’

‘ગળી ખાળી? તારે ભાઈ, અમારા ઘરમાં ગળી ખાળી ક્યાંથી?’

‘અજો દિવાળી છે. અમે બધાએ શરીરે તેક્ર માલિશ કર્યું અને ગરમ પાણીથી નાના કરી. તે પલ્લુ શું એમ જ કર્યું ને?’

‘અમારો કૂવો સુકાઈ ગયો છે, ખાપુની પાસે તેલ ખરીદવાના પૈસા ક્યાં છે?’

‘આવ, મારે ઘેર નાઈ લે...’

‘રામરામ! અરે તારા ઘરમાં ‘મને પૈસવા પલ્લુ દેશે?’

‘મારી સાથે ચાલ. અને જો તું નાહી-ધોઈને સાફ થઈ જાય, તો પછી તને અંદર આવવા દેશે.’

‘ના, એ લોકો નહિ આવવા દે. સૌ મને ધક્કા મારીમારીને બહાર ભગાવી દેશે.’

‘ના ના, મારી ખા તો સારી છે. એ તને કદી ચે નહિ મારે.’

બન્ને આ પ્રમાણે વાતો કરી રહ્યા હતા ત્યાં સુખ્યાના પિતા કૃષ્ણાચર આવ્યા.

‘અહીં આવ સુખ્યા. તારે માટે ફટાકડાની પેટી લાવ્યો છું.’

સુખ્યા કૂદીને ખાપુની ખાંધ પર ચઢી ગયો.

કૃષ્ણાચરે એક ચૂમી ભરીને ફટાકડાની પેટી આપી. ‘આ ફટાકડા ફોડતાં તને આવડે છે?’

‘હા, હા કેમ નહિ?’ બોલીને સુખ્યાએ પેટી લીધી. એ ફટાકડામાંના અડધા અડધા બે ભાગ કરી એ બોલ્યો: ‘અડધા કુરુખાને દો.’

‘કેમ ઢેડના છોકરાને તે વળી ફટાકડા શાને જોઈએ? એને અડકતો નહિ! ચાલો આપણે ઘરમાં જઈએ.’ એમ કહી કૃષ્ણાચરે ઢેડની સામે ડારતી કરડી નજર કરી કહ્યું:

‘કેમ રે ઢેડ, તારો આ મિત્રજ! અમારાં છોકરાં પાસે આવવું નહિ. ભાળી જા અહીંથી...’

કુરુપા દોડી ગયો અને થોડે દૂર જઈ
ઊભો એની આખો ફટાકડાની પેટી પર
ચમકી રહી હતી સુખ્યાની બા અદર
આવી કુલ્યાયર એને કહ્યું 'સાવિત્રી,
જરા તારા કીકરાને તો જો કહે છે કે
અડધા ફટાકડા પેલા ગોવાળને આપેા'
અને આમ કહી એમણે સુખ્યાને ઊંચો
કરી ફરીથી ચૂમી ભરી

'કેમ કેવાં ઉત્તમ લક્ષણ છે' અત્મારથી-
જ પરોપકારી ખનવાનો ' કહેતા માની
છાતી ગર્વથી ફૂલી રહી અને માએ ખાળકને
ગોઠાના લઈ બેઠો કીધી

'સુખ્યાની સમજમાં કંઈ આવ્યું નહિ
કુરુપા એની ગાય લઈને ખેતર તરફ
ચાલ્યો ગયો

ત્યારે સુખ્યાની બહેન પાર્વતી ભારતી
કવિનું ગીત ગાતી આવી-

'સ્વતત્ર ખનશે, અછૂત

પરિયા, ઘિયા, પુલાયા* મને ખનશે
સ્વતત્ર

હા, પુલાયા એ ખનશે સ્વતત્ર
સ્વતત્રતા મળેા સર્વને-જનજનને
મળેા '

'બા જોયુ આજનું પેપર ? આજે જ
ખબર આવ્યા છે કે બધાંય મંદિરો ડેડ
સોડો માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવનાર છે'
પાર્વતીએ કહ્યું.

સાવિત્રી બોલી

'શી ખબર ? આ દુનિયાને તે શું થઈ
ગયું છે ?'

કુલ્યાયર બોલ્યા,

'હજી માનતી નથી ? ઊલટો જમાનો
આવી ગયો છે અને જ કહે છે કશા વીણી.'

* દક્ષિણ ભારતની દલિત ભવિષ્યો

★

ને કુટુંબજીવન સફળતાથી ચલાવવું હોય તો કુટુંબના સચાલકનો ધર્મ છે, કે, એણે કુટુંબનાં
કોઈ સંસ્કરણે અન્યાય તો નથી થતો, એ રાતરિવસ જોવું અને કપાથે અન્યાય કેમ થાય તો તે
તત્કાળ દૂર કરવા પ્રયત્નો કરવા

કુટુંબજીવનના અન્યાયો રાજકીય અન્યાયો જેવા-પુરતજ આખે કેમઈ આવે એવા નથી
'હોતા, કૌટુંબિક અન્યાયો તો કલુિવાર અતિથય સૂઝે હોય છે

હા ત, કુટુંબના ખાળકો પછી વખત અન્યાય પામતા હોય છે, એમને જોઈતી સ્વતત્રતા નથી
મળતી ગોજરોખની વસ્તુઓ એમને મળી નથી છે, પરંતુ કલુિવાર ઉપધોની ધોળ મગવામાં
સુરેલી થાય છે કુટુંબના કોઈ કામકામી, ભાઈભાણી કે બાળપુત્રાથી કોઈ હમોશ એને ફળડાવતું
હોય છે કે મળ ઉપરાત કામ કરાવતું હોય છે આ બધું દૂર કરવું જોઈએ

મોટા કુટુંબોમાં નાની વેદ્યો ઉપર ઘેર અન્યાય વર્તેલા હોય છે અને શાઈઓની સરખામણીમાં
નાની બહેનો હમોશ એણે મેળવી શકે છે. આ બધા કૌટુંબિક અન્યાયો ધીમેધીમે સામાજિક
અન્યાયો બને છે અને સમાજને સનકિત અને બળવાન બનાવવાને બદલે એને કોરી પાય છે

સુસુકા કુટુંબો પાંચે પ્રેમ, ત્યાગ અને ન્યાય છે ન્યા એ બળવવાનું શક્ય ન હોય, ત્યા
સુસુકા કુટુંબ વિષેની નોખવામાં જ સમાજજીવનની સમામતી છે

×

આદિવાસી વારલી પ્રજા શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધી

લેખક :

દૂખળા, ધારાળા, ચોધરા, પાટણવાડિયા, બીલ, કોળી ને એવીએવી અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત રહેલી નતિઓના રીતરિવાજો, એમનાં લગ્ન ને ધાર્મિક પર્વોના ઉત્સવો, એમનાં ગીતો, તથા એમની સંસ્કૃતિ વિશે હમણાંહમણાં આપણું ઠીક ધ્યાન ગયું છે. પણ એ તો ખોસરામાં પહેલી પૂણીની માફક હજી શરૂઆત જ ગણાય. આદિશાન મહોલાતોમાં વસનાર લક્ષ્મીવંદના અને નીચા મૂંઠીએ આજીવિકા રળી ખાતો મધ્યમ વર્ગ પછાત ગણાતી આ કોમો પ્રત્યે હવે બેદરકાર રહી શકે એમ નથી. આજ સુધી ઉપેક્ષિત વારલી પ્રજાના સમગ્ર જીવનમાં લેખક આપણને ડોકિયું કરાવે છે. વારલી પ્રજાનો સંસ્કાર, એમનો જીવનવ્યવહાર, આપણી આંતરિક એકતાનો પરિચય આપે છે.

એ મળી રહેતાં મારી જરૂરિયાતનાં સાધનોમાં મારો પોતાનો કેટલો દિસ્સો છે તેનો જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે ખરેખર હું કંપી ઊઠું છું. હું જોઉં છું કે મારાં મોજશોખ ખીજ પર નિર્ભર છે. હું જોઉં છું કે જે શોકો મને આ વસ્તુઓ આપે છે, તેને એના ખર્ચામાં હું કશું જ આપી શકતો નથી. અરે, અત્યાર સુધી તો મારા સુખવૈભવમાં ડાણ ડાણ સાથ પુરાવે છે, તે બહુવા સરખીયે મેં દરકાર લીધી નથી. છેક ગઈ કાલ સુધી આપણી સમક્ષ ધનિકો ને રાજાઓ જ તરવર્યા કરતા હતા. આજે આપણી દૃષ્ટિ ખૂલી છે. સમાજમાં માત્ર લક્ષ્મીવંદો ને ઇશ્વરનો પરવાનો લઈ આવેલાં રાજકુમાર-કુમારીઓ જ નથી વસતાં પણ નિર્ધન, ભૂખે મરતા, પૃથ્વીતળની પથારીએ ખારે માસ ખુલા આકાશને આશરે સૂઈ રહેતા, સમાજથી દખાવેલાકચડાવેલા ને સારે અન્યાય પામેલા ગરીબ લોકો પણ વસે છે એનું આપણને જ્ઞાન થયું છે; સાચી રીતે આપણે દુનિયાને પિછાનતા થયા છીએ.

આવી જ એક મૂળી, સહિજ, ગરીબ, લાચાર, ઉપેક્ષિત ને બીજી પણ સહૃદયી,

સત્યપ્રેમી, સ્વપ્ને પણ ડાઈનું ઉઠાવી જવાની ઇચ્છા નહિ ધરાવતી ને તાડી પર મુસ્તાક રહેતી કોમ તે વારલીની.

શુજરાતે દૂખળા, ધારાળા, ચોધરા, પાટણવાડિયા, બીલ ને કોળી જોયા છે; પણ વારલી નામે ઓળખાતી પ્રજાનું નામ તો કદાચ આપણે છાપાંઓ દ્વારા જ સાંભળ્યું હશે!

સામેથી. પેલા આવનારને ખરાખર ઓળખી લો.

જુઓ, શરીરે સાવ અશક્ત, ખુબ જ ઓછાં વસ્ત્રોમાં શરીર દાંકતો, દાદી ને મૂછના વાળ વધારે જતો, માથે ઘારી ને ચોટલી રજાવેલ ને આગળથી ચહેરા કદાવેલો ને તાપ-તડકાને ક્ષીધે સાવ કાળો એવો આદમી આવે છે. એ છે. વારલીએનો પ્રતિનિધિ.

એમની વસ્તી મુખ્યત્વે જોહર રાજ્ય, દમણ, ધરમપુર, વાંસદા ને થાણા જિલ્લાના ઇશાન ભાગમાં, નાસિક જિલ્લાના પશ્ચિમ ભાગમાં અને સાતપૂડાની નજીકના ખાનદેશ વિસ્તારમાં બેવામાં આવે છે. ૧૯૩૧ની વસતીગણતરી પ્રમાણે એમની વસ્તી

એ અદીલાબની ગલુવામાં આવી હતી

આ વારલી સ્ત્રી તો જુઓ! શરીર પણ કેટલા ઓછા કપડા છે! ને કેટકેટલા મહિનાથી એણે માથે તેલ નાખ્યું નથી. વાળ કેવા ચિબડ ને ઘૂખરા હાથે છે! દિવાળી, હોળી કે ઘરમાં લક્ષ્મણજી જેવું હોય ત્યારે જ માથામાં તેલ નાખવાની એ ઠરકાર લે અને ત્યારે જ વાળ સારી રીતે હોળે છે! ઉત્તર વિભાગની આ વારલી સ્ત્રી હોલી નોંધે, કારણ કે એણે પગે ને હાથે ખાતુની ખગડીઓ પહેરી છે. કાનમાં પેલા જસતના ચોરિંગો ભેંચાં અને એની સાથે આવનાર પેચી બાઈ જીભ ઠાઈ વિભાજની હશે હાથની એની કાચની ખગડીઓ, માથાની સેલીની અધવચ્ચેની ચાદીની પેલી સિર ને ઠોકનાં ફિડિયાં કે હમ્પ્યુ ચા રૂપિયાનો હાર પહેરનાર એ તો મોટા પૈસાદાર કુટુંબની સ્ત્રી છે!

એમના બાળબાળોનું તો પૂછવું જ શું? માખાપ કઠીયે ઠરકાર લેતાં નથી આપણા મીલમમૂરનાં છોકરાં કરતાં એના ખૂરા હાંલ હોય છે

વારલીઓ મુખ્યત્વે એતી કરતા હોવાને લીધે, જેતરમાં ગૂપડાં બાંધીને રહેવું એમને પસંદ પડે છે, ને આવાઆવાં એમનાં ગામડાંમાં ચે ૪૦થી વધારે ગૂપડીઓ તો બેવા મળે જ નહિ! અને ખજર છે, વારલીની એક ગૂપડીની કિંમત કેટલી થાય છે? પંદર રૂપિયા માત્ર! ગૂપડી એટલે લાકડાનાં ઠોયા, વાંસની ચીપે, ખર, ઘાસ ને પાંદડાંનો શુભ્રેળો. ગૂપડીનો ઠરવાળે ઘણું ખર્ચ પૂર્વમાં હોય છે બારીઓ નો હોય જ ક્યાંથી, એટલે હવાઉંઘસને નામે રામરામ એટલું જ નહિ, ગૂપડીના આંજણોનો ભાગ પણ હોય છે એટલે જ ન હો ને ખાસ કરીને ચોમાસાના દિવસોમાં

એ લોકો પોતાના ઠોરઠોકરને તાડછાથી ઢાંકેલ છાપરાના છત નીચે, ગૂપડીના આંજણના ભાગમાં જ બાંધે છે. ગદહીને સડેને નીરખવી હોય તો વારલીવાસમાં જવું.

જે જમીન ઉપર તેઓ રહે છે, જે જમીન તેઓ ખેડે છે, તેની જ જે મુખ્ય પેદાશ હોય તે એમને ખોરાક છે. હંસકી જતના બડા ચોખાની મીઠું નાખેલી રાખ કે એના રોટલા એમના રોજિંદા ભોજનનો સૌંદર્યનારી ચીજ છે. ગાય, બળદ ને બેસતું માંસ એ સર્વને વજ્ર્ય છે, છતાં જ ગલ્લમાં રહેતા હોવાને કારણે મરઘાં, ઘેટાં, ખડરાં, મૂઠ, હરણ, હુકર, કબૂતર અને મોર એમના ખોરાક બને છે, ચોમાસાના દિવસોમાં મચ્છી પણ એમનું પ્રિય ભોજન બની જાય છે એમના ખેતરોમાં ચોખા ઉપરાંત નાગળી, કોદરા, વરી, અડક, છુવેરની ઢાળ વગેરે થાય છે ખરાં, પણ ચોમાસુ આવતાં સુધીમાં તો આગલી સાલના ઉત્પન્નમાંથી કશું ચે રહેલું હોય નથી પરિણામે વારલીકુટુંબોને જ ગલી વૃથોના કંદમૂળ ને પાકડા તથા વાંસના અકુરો પર જ જીવવાનો વારો આવી જાય છે. અને તે પણ ન મળતા સાચેસાચ કેટલાયે દિવસો સુધી હાને અરાડવાને કશું ચે મળતું નથી અને આમ ને આમ આ પ્રજાને દિવસો વિતાવવા પડે છે!

આપણા હિંદુઓની માફક ચોમાસામાં વારલીઓ પણ ઘણીખરી ચીજો ખાતા નથી વારલી પ્રજાના ત્રણે વિભાગો અઢરઅંદર લક્ષ્મણચિથી ભેડાતા નથી જુદાજુદા પ્રદેશમાં એમની વસતી વહેચાયેલી હોવાને લીધે, તેઓ દૂરદૂર જવાતું પસંદ કરતા નથી. કેટલાકને વારલી કહેવડાવતું પસંદ ન હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને મહાર, કે કણુની તરીકે ઓળખાવે છે એમને ત્યાં

કુટુંબમાં કે કુળમાં લગ્ન થઈ શકતાં નથી. આજે વારલીઓનાં એવાં કુળ લગ્નલગ્ન ખસો નેટલાં થવા બંધ છે. એ લોકોની ઘણી અટકોની રચના સમજવી રસિક થઈ પડશે. પ્રાણી, પક્ષી, અધિકાર, ધંધો, રહેઠાણ વગેરે ઉપરથી અટકો રચાય છે. પ્રાણી (દા. ત. કોબર-શિયાળ); વૃક્ષ (દા. ત. આંખટ-આંખો); પક્ષી (દા. ત. ચુહાં-મોર); ફળો (દોડકાં); હોદ્દો (દા. ત. નાયક, પાટીલ વગેરે); ધંધો (સુધાર, ગવલી-ગોવાળ); સ્થળ (પાચળકર, હોંગરકર) વગેરે અનેક ચીજો પર એમની અટકો રચાઈ હોય છે.

એ ઉપરાંત પણ કેટલાંયે વંશો, બંધો કે ગોત્રોનાં મૂળ છે પણ તે શોધી શકાતાં નથી. વારલી પોતાની મેળે ઓળખાતો નથી તેટલો એના ગોત્ર કે વંશ કે બંધથી ઓળખાય છે. મહારાષ્ટ્રના વંશ કે ગોત્રનાં નામોની એમના ઉપર ઘણી જ અસર છે.

ઉત્તર કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાતના હંગરાળ પ્રદેશોમાં, થાણા જિલ્લાની ઉત્તર દરિયાઈ પટ્ટીમાં, તથા અરબી સમુદ્રનો દરિયાકિનારો અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની હારમાળા વચ્ચેનાં જંગલો તથા સપાટ જમીનો પર કુલે વારલી પ્રજા પધરાયેલી છે.

સાધારણ રીતે દરેક વારલીકુટુંબ એટલે પિતામાતા ને પુત્રો. વૃદ્ધાવસ્થામાં માતાપિતા પોતાના પુત્રને ત્યાં રહે છે. અને જો છાકરા બેચાર હોય, તો દરેક છાકરો માખાપ પોતાને ત્યાં ન રહે એમ ઇચ્છે છે! છાકરો ન હોય તો ખાપ ને મા પોતાની પુત્રીના ઘરનો આશ્રય લે છે. કેક કેક વખત એક જ નાની ઝૂંપડીમાં માતાપિતાની સાથેસાથ પોતાના ત્રણચાર છાકરાઓનો પત્નીઓ સાથે, સમાવેશ થતો હોય છે. કુટુંબમાં પુત્રનો દરજ્જો

જાઓ હોય છે. છાકરાઓ હોય તો કુટુંબની કમાણીમાં આવકનો યે વધારો થાય ને ?

કુટુંબમાં લાજમલાબનો રિવાજ નથી. યુવાન પતિપત્ની સામસામે એક બીજાને ગુસ્સીથી બોલાવી શકે છે! ઘણુંખરું પુરુષોના જમી લોધા પછી જ સ્ત્રીઓ લાણી બેસે છે. વારસદાર ન હોય, તો દત્તકપુત્રની પ્રથા છે ખરી. એ વિધિ પછી પુત્ર પોતાના મૂળ ખાપને ખદલે દત્તક પિતાનું જ નામ પાછળ લગાડી શકે છે. દત્તક લેવાની વિધિ વખતે સારું યે ગામ ઉત્સવ જોજવવા આવે છે ને તાડીની મિજલસ ઉડાવે છે.

મહારાષ્ટ્રી કે ગુજરાતી સર્વથા હિંદુઓ જેવા જ. સગાંસંબંધીઓને સંબોધવાના એમના શબ્દસંકેતો છે. મામાભાણુજનો સંબંધ સારો હોય છે. માસાળમાં ભાણુજને ઘણું માન મળે છે.

એક જ ગામડાંમાં રહેતાં જુદાંજુદાં વંશના વારલીઓ પણ પાટોશીધર્મ સાચવીને રહે છે. ચાર કે પાંચ નાનાં ગામડાંઓના બનેલા એક ગામનું તંત્ર ચાર કે પાંચ મુખ્ય માણસોની બનેલું એક પંચ ચલાવે છે. ગામડાંમાં જ પક્ષો વચ્ચે થતી તકરારોનો નિકાલ એ લોકો લાવે છે. ઘણુંખરું તો સમાધાન જ કરાવી દેવામાં આવે છે. ખાસ અગત્યનો કિસ્સો હોય, તો ગામના બધા યે લોકોની હાજરીમાં એનો ન્યાય તોળાય છે. દોષિત પક્ષનો દંડ શું થાય છે તે બહુ છે ? દંડમાં ઘણી વખતે ભેગા મળેલા બધાને તાડી પિવડાવી દેવાની હોય છે! કાયદો તો છે જ નહિ. મારે તેની તલવાર; પણ પંચનો ચુકાદો જો કોઈ વારલી ન

સ્વીકારે, તો એના સામાજિક બહિષ્કાર એની મોટામાં મોટી શિક્ષા છે. ન્યાય આપવા માટેની બીજી સરથા તે પટેલ કે જાતેલાની આ હોદ્દો વશ પર પરાગત ચાલ્યો આવે છે. કાકકપુત્ર પણ કાકકપિતાનો આ હોદ્દો સલામી શકે છે આ પટેલ ન્યાય આપવા ઉપરાંત ધાર્મિક વિધિ પણ સલામી છે.

વારસીઓની માન્યતા પ્રમાણે એ કોઈએ કશુંયે 'પાપ' આચર્યું હોય તો એ 'બટ' થઈ ગયેલો ગણાય એને ન્યાત બહાર પણ મૂકી શકાય અરે, જેલ જઈ આવેલ શુનેગાર બીબાના હાથનું ખસેલું હોવાથી એ પણ 'બટ' થયેલ કહેવાય; પણ ધાર્મિક વિધિ ખાદ એ પુનઃ પવિત્ર થઈ શકે છે અને ફરીવાર અસલની રીતે હળીમળી શકે છે શુનેગારની ઝૂપડી નજીક ગામના લોકસમૂહની સાક્ષીએ મોટી આસ્થાથી એ વિધિ થાય છે.

આ વારસીઓમાં પથ અને બનેલા બનેની અગત્ય હમણાંની ઘટના માંડી છે, એવું સ્થાન ગામના સરકારી પટેલે બહોળે ઝૂટથી કીધું છે. પટેલની પાછળ સરકારનું ખીંકબળ હોવાને કારણે તથા એમની બહુમા આવી ગયું છે કે બીબા બધા બચવણનાં હિંદુઓ પણ આ પટેલ ને આ કોર્ટ માન્ય કરે છે એટલે આજકાલ હવે એ લોકો પણ સરકારી પટેલને વધુ માન આપી રહ્યા છે.

કોઈ કુટુંબનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય અને કુટુંબને પોતાનું પગલું સાચું લાગે, તો તે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને આશરે જાય છે. ઘણા જિલ્લામાં આવી ત્રણ સંસ્થાઓ કાર્ય કરે છે. એમના તરફથી અપાતા મામાણ વર્તાવથી વારસીઓ આકર્ષાય

એ સ્વાભાવિક છે નવાઈની વાત તો એ છે, કે આમ કર્યાં તરે કર્યા છતાંયે ઘણાં કુટુંબો મિશનરીઓના હાથનો ખોરાક પણ લેતા હોતાં નથી.

દ્રાવિડોની માઠક વારસીઓ પણ પ્રતિપૂજામાં માને છે સૂર્ય અને ચંદ્ર એટલે પરમેશ્વરની બે આબો, અમર રામ ને લક્ષ્મણની બેઠાં ઉંચી સરસ ઉપમા છે. સર્વકાંતા પાવસ (વરસાદ) છે વાહળ, વાયુ, વીજળી, સમુદ્ર, આદી વગેરે એમને મન જીવ તને જાતત હેતો છે ધરિત્રી (પૃથ્વી), ગરિત્રી (માય) અને કનસારી (અનાજ) આ છે એમની દેવીઓ. એ લોકો વાદ્યા, વાવયા કે વાયોળા ને નામે વાધને પણ ઈશ્વર ગણે છે. આ પ્રથા હિંદુઓના તહેવાર 'વાલખારસ'ની આપણને યાદ આપે છે. શું એમના સરકારકે આપણે એ પ્રથા અપનાવી છે? કોણ બહો! વારસીઓમાં વૃશપૂજા પ્રચલિત છે. અને નારલુદેવ, હિરવા, અને હિમાઈ છે એમના જાતિદેવો.

વારસીઓ દેવોથી બીજે છે તેમ ભૂતપ્રેત ને પિશાચોથી પણ ડરે છે. ખીપળામાં વાસ કરતો બરમસા એમની જીવાન જાને કનડે છે, તો જંગલના પાવાણુમાં રહેતી 'સનવરી' અનાજની ભયંક છે. અને એ જીવાન પુરખને કનડે છે ગીહો, ચઢા, હેલ્લી, ભૂતાક્ષી વગેરે બીબા ભૂતડાકણોનો ભય પણ આ પ્રબ્ધને જેવોતેવો નથી.

જનમંતર ને ઇલમની દુનિયાનું એમના જીવનમાં વિશિષ્ટ અને અનોખું સ્થાન છે. પણ આ સીનો કદો દુશ્મન તે ભયંક બધાંયે ભૂતપ્રેત ને ડાકણોથી એ પરિચિત છે એમણે ચલાવેલી વિધાનું પાણી ભયંક સહેજમાં ઉતારી શકે છે ભૂતવિધાનો

એ પ્રવીણ, સમાજદૂષણને નિવારી જનતાના આશીર્વાદ મેળવે છે.

તાવના દર્દ વખતે એ દાણા ભેઈ આવે છે. ભગત એના હાથ નીચે બીજા ભૂતવિધાના નિશાળિયાઓને થોડા સમયમાં કે લાંબાગાળામાં શિક્ષણની તાલીમ આપે છે. ધર્મની રીતિનીતિ પણ એ નક્કી કરે છે. ચોખાના દાણામાં એ આંદમીને ભૂતકાળ ને સવિધ્ય વાંચી શકે છે. આમ પ્રજા ઉપર ભગતની ઘણી મોટી લાગવગ છે. થોડો એનાથી બીજો છે.

વારલીઓના પવિત્રમાં પવિત્ર દિવસો ભેઈએ તો એ: દિવાળી અને શીમ્ગા (હાળી). ખુબ જ આનંદપૂર્ણ વાતાવરણમાં દિવાળીના પર્વની જાજવણી થાય છે ને નાચગાન તથા ખીણમાં હોળી ઉજવાય છે. હિંદુઓની માફક હોળી ચેતાવવાનો રિવાજ છે. વાઘખારસ અને ગણેશચતુર્થીને એમના ધર્મમાં શુભ પર્વોનું સ્થાન મળ્યું છે.

વારલીધર્મનું ઘડતર જ થયું છે બીતિના પાયા પર. એમના ધર્મની બીજા આસિયત તે ભૂતકાલના અસ્તિત્વમાં એમની અવિચળ શ્રદ્ધા.

સમસ્ત વારલી પ્રજાનું જીવન સમજવા માટે એમની લક્ષ્યપ્રથામાં ડોકિયું કરવું જરૂરી છે. તેઓ એક જ ગામમાં કે, સગાંસંબંધીઓ સાથે લક્ષ્યધિથી ભેડાતા નથી. ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ પેટે એમનામાં જે પ્રથમ થોડાં વર્ષો અગાઉથી જ વેવિશાળ 'ખોલ' નક્કી થાય છે. આપણામાં ચતા ચાલકાની માફક બીજા 'ખોલ' વખતે એ સંબંધ ગાઢો બને છે. અપાયેલું આ વચન અફર હોય છે. લક્ષ્ય અને ગામડાનાં સર્વે જનને આમંત્રવામાં આવે છે. લક્ષ્યગીતો ગાવાનું તથા લક્ષ્ય-વિધિને લગતાં ગીતો લલકારવાનું કાર્ય

'ધવલેરી' એક વિશિષ્ટ સ્ત્રી-ગૌરાણી કરે છે. વર તેમ જ કન્યાને ઘેર દેવદેવીઓની યોગ્ય સ્થાપના કરવામાં આવે છે. વર-ઘોડાની શરૂઆત પહેલાં ભેટસોગાદં તરીકે સગાંસંબંધીઓને વરરાજા તરફથી નવં કપડાં અપાય છે. વરઘોડાનો સમય સાંજનો પસંદ કરવામાં આવે છે. તે રાતે બે એ બેઠે તો કન્યાપક્ષ તરફથી એના રૂપિયા એકડો દંડ થાય. છેક સૂર્યોદય થાય ત્યારે જ કન્યાના માંડવાની આદર વરઘોડો દાખલ થઈ શકે છે. રાતભર વરઘોડો કન્યાના વરની ખહાર ઘોલ્યો હોય છે. હસ્ત-મેળાપ સૂર્યોદય પછી જ થાય છે. રાતભર દાંશની મનભર મહેફિલ જોડી હોય છે. આથી ઝીણીઝીણી ખાખતોમાં પણ બન્ને પક્ષો લક્ષ્યાગ્રજ્યા હોય છે. લક્ષ્યસમય પળાવો જ ભેઈએ એવું કાંઈ નથી. લક્ષ્યમાં નથી આડખીક્ષી ભેળીતી કે જોરની. મંગળાષ્ટકની પ્રંયાં પણ નથી. વારલીઓની ધર્મશુર સ્ત્રી-ધવલેરી હોય છે. તે સાંજે બન્ને પક્ષ સાથે જોસીને, ફરજિયાત વરપક્ષ તરફથી જ અપાયેલા 'ખીણા'ની મોજ માણી લે છે. સારા ચેત્રસંજમાં માત્ર પોતાનાં સગાંવહ લાં-ઓને જ માડવા સિવાય કન્યાપક્ષને રાતી પાઈનો ચે ખરચો વેઠવો પડતો હોતો નથી. વરસાદની ઋતુ વિના ગમે ત્યારે લક્ષ્ય થઈ શકે છે. લક્ષ્ય દરમિયાન 'તાડી'નું એક-ચક્રી રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હોય છે. લક્ષ્યમાં મિષ્ટાન્ન નહિ, તાડી ભેઈએ.

પુરુષ, પૈસાની સવડ હોય તો એકથી વધારે પત્ની કરી શકે છે; પરંતુ ખુબ પતિત્વની પ્રથા જનતામાં ખિસ્કારને પાત્ર ગણાય છે! લક્ષ્ય વિના પણ 'ઘરોર'ની એક પ્રથા છે. આમાં વર વર્ષો સુધી સાવિ-સાસરે રહે છે. અને અમુક વખતે રક્ષા પછી, લક્ષ્ય વિના કન્યા મેળવવાને એ.

હકદાર બની જાય છે। સસરાને એક જ છોકરી હોય, તો હમેશ માટે એ વરજમાઈ તરીકે રહે છે કોઈ પણ પક્ષ છૂટાછેડા આપી શકે છે વર્ણબરુ ખીજ પક્ષની ચાલચલગત પર શકા આવવાથી આમ અને છે વારલીઓમા નો ચોડાજવાયે શુના ચતા હોય, તો તે પત્નીની ખરાબ ચાલની શકાને લીધે જ હિસા થયા હોય છે છૂટા-છેડા વખતે એક નાની સોટી લાંગી પતિપત્ની બન્નેને જણાવવામા આવે છે, કે ‘આ સોટી જેમ વૂટે છે, તેમ તમારા સંબંધો વે વૂટ્યા છે’ પત્નીને પરણનાર ખીજ ઈસમ પસંધી પ્રથમ લગ્નવખતે થયેલો ખર્ચ જૂનો પતિ માગી લે છે, અને આમ ખીજ બધી બજાર ચીજોની માફક પત્ની પણ એક એવી જ ચીજ માફક વેચાય છે। વિધવા-લગ્નમાં આશ્ચર્ય પમાડનારી વાત તો એ છે, કે પતિના મરણ પછી દિવેરને પત્ની હોય, છતાંયે વિધવા નાનાભાઈને જ પરણે છે।

યુવતીના રજસ્વલી બનવાના સમયને એમનામા ‘પઢરયેણું’ કહેવાય છે ત્યાર પછી છોકરી પોતાની સાડીનો એક છેડો છાતી પર ને ડાખા ખસા પર નાખે છે.

સત્તાનજન્મ ઉત્સવ તરીકે મનાય છે વિધિ પ્રમાણે બધું કાર્ય થાય છે સહિબમાં પેટના રોગો ન થાય માટે નાનપણમાં જ બાળકને પેટે લાલચોળ સળિયાના દામ દેવાય છે પાચમે કે છઠે દિવસે ‘સત’ કે ‘સતી’ નામે ઓળખાતો વિધિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે પુરવો હાજર રહેતા નથી હાયણ બધું કાર્ય સમાપ્તી લે છે બાળકનું નામ પણ પાછળથી પાડવામાં આવે છે

આમ તો પોતાના બાળક પર વારલી માતપિતા વહાલ રાખતા હોય છે; છતાંયે

કોક કોક વાર એમના મતે તેઓ કૂરતાથી વરતે છે

પુરુષ કરતા સ્ત્રીને દરબને હલકો ગણવામાં આવે છે લગ્ન પહેલાં એ ‘વરણું’ હોય છે પિતાની ને લગ્ન ખાદ અને છે પતિની પતિને સારરૂપ બન્યા કરતા સ્ત્રી જેતરમા કામ કરતી, બાળકોની સભાળ રાખતી, ઘર ચલાવતી અને આર્થિક સહાય આપતી એક ખરેખરી મદદનીશ બની રહે છે એ કે સખત ને અઘરું કાર્ય પુરુષ કરે છે, પણ પોતાના ભેગું કાર્ય ઉઠાવવા એ સદા તત્પર રહે છે મહાર, વોરકોળી, કાતકરી વગેરે હલકી કામ સાથે સ્ત્રીને રોટીચવહાર કરતી ભવામા આવતા જ એને ન્યાતબહાર મૂકવામા આવે છે

રજસ્વલા સ્ત્રી ડાજરના પાક પર પડછાયો પણ પાડી શકતી નથી, અનાજના દેવ અલડાય! પત્નીને માર મારનારાઓના હાખલા પણ અજણિત મળી શકે આમ વારલી સ્ત્રીનું ધર્મ ને સમાજમાં પરિમિત સ્થાન છે માલમિલકત એને નામે ચઢી શકે નહિ ને નીતિના નિયમો એના સંબંધમા વધુ કડક હોય છે

સાધારણ રીતે તો વારલીઓ મડદાં બાળે છે પણ એવી રાજવાળાને, બાળવાથી રોગ ફેલાય એટલા માટે તાત્કાલિક તો ઢાટવામાં આવે છે અને હસપદર દિન પછી કાઢી ગમે તેવી હાલતમાં હોય તોયે બાળે છે આ ન કરે તો ખીજ જન્મે એ જોડખાંપણ-વાળો જન્મે છે એવી માન્યતા એમનામા પ્રચલિત છે કોઈ સગસાં સ્ત્રીનું મૃત્યુ થતાં, પેટ ચીરીને અંદરના બાળકને બહાર કાઢી લેવામા આવે છે અને માતા ને બાળક બન્નેને જુદેજુદે સ્થળે ઢાટવામાં આવે છે.

સૌભાગ્યવતીના મરણુવખતે અંતિમ અવસ્થામાં એને સોળે શણુગારથી શણુગારવામાં આવે છે. સૂર્યની સાક્ષીએ જ દરેકને અગ્નિદાહ દેવામાં આવે છે, એટલે કે તેઓ મડદાને સ્મશાનભૂમિ ઉપર રાત્રે લઈ જતા નથી એમની ખીલ એક વિશિષ્ટતા એ છે, કે મરનારની કોઈ પ્રતિજ્ઞાઓ અધૂરી રહી ગઈ હોય, તોએની ચિંતા આગળ ગમે તે એ જણુ જઈને મોટેથી કહે છે :

‘લ્હીલ્હી પ્રતિજ્ઞાઓ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે, માટે હે ઈશ્વર, એને માફ કરજે.’

વળી હાથુઓ ઘેર આવે ત્યારે મરનારના મુખ્ય સંબંધીને લગત પૂછે છે : ‘લેલા, ભાર દેવલા કાય ? (જીવનના બધા ભારમાંથી મરનાર મુક્ત થયો ?)’ અને આ જ પ્રશ્ન માથાથી ખગ સુધીના શરીરના સઘળા અંગોના સંબંધમાં પુછાય છે ‘માથા ચા ભાર દેવલા કાય ?’ ‘હાતા ચા ભાર દેવલા કાય ?’ વગેરે. ત્યારબાદ લગત આગળ પ્રશ્ન કરે છે :

‘મૃતાત્મા એના ભૂત સંબંધીઓ સાથે ભળી ગયો ?’ ‘મૃતાત્મા ઈશ્વરને પામ્યો ?’

આ સઘળા સવાલોના જવાબ પેલો નજીકનો સંબંધી હકારમાં આપે છે. એ સિવાયની આ પ્રજાની ખીલ એક ખાસિયત એ છે, કે મરણુબાદ સવર્ણુ હિંદુઓની માફક દસમું, અગિયારમું કે તેરમું કરવાનો એમને ત્યાં રિવાજ નથી. એની સંવત્સરી પહેલી અને છેલ્લી એક જ વખત માગશર મહિનામાં ઉજવાય છે. આ ધાર્મિક વિધિ આખીયે રાત અને વળતા દિવસ સુધી ચાલે છે. ખોરાક અને પીણુંથી સ્ત્રીની સરસરા થાય છે.

ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે ‘માસાનામ્ માર્ગશિર્ષોઽહમ્’ કહ્યું છે, એટલે જ શું

વારલીઓ પોતાના ગત સ્વજનોને આ શ્રેષ્ઠતમ માસમાં સંભારતા હશે ?

આ મરણુવિધિ કરાવનાર ઓળખાય છે ‘કામડી’ તરીકે. વાળ સાથે સારીયે રાતભર એ ને એના મદદનીશો મૃત્યુગીતો ગાતા રહે છે. અને પ્રત્યેક ગીતને અંતે મોટેથી મૃતાત્માનું નામ પોકારાય છે. આથી ટોળે વળી બેઠેલી સ્ત્રીઓને મોટેથી રડવાની નિશાની મળી જાય છે. ત્રણચાર મિનિટ ચાલતું આ વિરાટ રુદન લગભગ થત્રવંત ખતી જાય છે; વચમાં વચમાં તાડીને પણ ન્યાય અપાતો જતો હોય છે !

આ ગાનારાઓ સામે બેસે છે ભર્ગત. મૃતાત્મા એના દેહમાં પ્રવેશે છે અને મૃતાત્માની પ્રિય જગ્યાએ લગત જાય છે ને પેલી વ્યક્તિની અમુક ખાનગી વાતો પણ બહારમાં પ્રથમવાર ત્યાં ઉચ્ચારાય છે. ને પછી મરનારના કોઈ સગાને લગત પેલે સ્થાને લઈ જાય છે. બધા સંબંધીઓ એને ત્યાં ખાંડી પડી રડી પડે છે. તે વખતે એમની માન્યતા છે કે ભલે ખીજે સ્વરૂપે પણ અત્યારે તેઓ મરનારને જ આશ્લેષી રહ્યા છે !

વળી સાધારણ રીતે મરણાં કે ઘેટાનાં રુધિરના અર્ધનો અન્ય સમયે થતો છૂટેથી ઉપયોગ આ મૃત્યુ-ગ્રાહ-તિથિએ સદંતર બંધ થાય છે. અને એને બદલે ‘કોકે કાપણું’ નામના આ વખતમાં એમના વિધિમાં, એ કાર્યમાં અત્યંત પ્રવીણ એવા એક આદમીના ગળા ઉપર છરી કે કોઈ અણીદાર હથિયારથી કાપ, મૂઠી, માનવરુધિરના અર્ધ અપાય છે; કારણ માનવરુધિરને ખીજ બધા કરતાં એ લોકોમાં ઘણું વધુ મહત્ત્વ છે.

મરનાર પ્રત્યેના આદર પણ કેવો !

આ સવત્સરી ઉજવાઈ ન હોય ત્યાં સુધી ઉજળિયાત કોમની પેટે, સમાસ બધીમાંથી કોઈથી લક્ષ કરી શકાયું નથી ! કોઈવાર, સ્તુતિવિષયક એમની ફિલસૂફી ગહન હોય છે અને એ બધી એમનાં ગીતોમાં વાચા પામી હોય છે.

ધાર્મિક વિધિપૂર્વક અત્યંત મદ્દાથી તેઓ આ બધું કાર્ય કરે છે એમની રીતિનીતિ ઉપર આછીપાતળી દિઠુ ધર્મની અસર રહેલી છે.

ધર્મનાં ફરેક વિધિ સાથે ગીતો ગવાતાં હોય છે અને આ ગીતોમાં એમની ધાર્મિક માન્યતાઓ, ઇતકથાઓ, લાગણીઓ ને શ્રદ્ધા-સર્વ કંઈ અક્ષિત ઘણું હોય છે. એમનાં લક્ષગીતો, વિવાહગીતો, અંબરગીતો (અંબર વૃક્ષની ડાળી કાપતી વખતે ગાવાતું ગીત) અલકારગીતો, શરીરના જીર્ણજીર્ણ વચ્ચે ને સીના સ્વજનગારનાં ગીતો, સગર્ભાવસ્થાનાં ને બાળક-જન્મનાં ગીતો, દેવોત્સવના ગીતો ને સ્તુતિગીતો, આ બધાંયે ગીતો વારલી સંસ્કૃતિનાં મૂર્તિમત વારસદારો છે એમાં એમનું પુરાણશાસ્ત્ર ને ઇતકથાઓ વણાય છે અને એ દ્વારા આખીયે સંસ્કૃતિ સચવાઈ રહી છે વારલી સાહિત્યના જ બહુ આ બધા બોધતાં જીવંત પ્રકરણો ન હોય !

એમણે મુખ્ય રસ કેળવ્યો છે ખેતીમાં અને એટલે જ ખેતર અને અનાજ પ્રત્યે એમને અનહદ આદરમાન છે આશ્વર્થની વાત તો એ છે, કે થાક સુધારવાના બીજ બધાંયે ઉપાયો ફગવી હઈને પ્રતિવર્ધ એ દેવને લગવો રહ્યો છે-દેવે અત્યારસુધી તો એવું મોં જોજીયું કંઈ નથી તોયે ! વારલી લોકો ખેતી નથી

કરતાં વેપારધંધાએ કે લાભાર્થે, પણ માત્ર આવતા વરસનું સાચું મળી રહે એટલા જ માટે તેઓ ખેતરના મજામાં જાત દોમી નાખે છે !

એમના સમાજમાં પૈસા ઉપરાત વિનિમયનું બીજું મુખ્ય સાધન છે ધાન્ય પોતાના ગાડીબળદ બહુ જ ઓછાને ત્યાં હોય છે અને ચોમાસામાં શાકુકાર બળદો પાસેથી ઓછું કામકાજ લઈ શકે તો દોવાને કારણે, તથા તે સમયે નાના મકાનમાં બળદને પણ રાખવાની અવડતાને કારણે વારલીઓને એ મળી શકે છે

હોલેલા નવા ધાન્યની પૂજા વગેરે થાય નહિ ત્યાં સુધી એને રાધવામાં આવતું નથી રેલવે સ્ટેશનોથી સડકમાર્ગે જઈ શકાયું હોય એવાં સ્થળોએ જ વાસનો ઉધોત્ર સારી રીતે ચાલી શકે છે ખેતીથી બીજે નબરે આવતો ધંધો તે ગાડા હાકવાનો એમની જમીન ફળદ્રુપ હોતી નથી અને સૌ કોઈને આશ્ચર્ય થાય પણ સાવ સાચી બીના છે કે ૮૦ થી ૯૦ ઇંચનું વરસાદનું પ્રમાણ છતાં સડક દિવસોમાં લોકોને પાણી પીવાનાં લે સારા પડે છે ! આ તે કેવી દુર્લભ, કેવી અધોગતિ ! જમીન છે પહાડી ને ફૂવા થણા જ જોડા ત્યાં તળાવો કેમ કોઈ નહિ બધાવતું હોય ?

એકતને દારદાખર એટલે તો મોટી મિલકત-પોતાના જ સ્વજનો બહુ પોતાના ધણીની માફક દોરો પણ બાપડાં અડધાં ભૂખ્યાં રહે છે લોકો ખેડનારા છતાં બહુ જ ઓછા પાસે પોતાની માલિકીની જમીન હોય છે બધે હ તેમાં જમીનદાર થઈ છે ઉત્પન્નને થણા જ ઓછા સાથે 'ખરા માલિક'ને હિસ્સે આવે છે

કુટુંબમાં વડાતરીકે પિતાનું જ ચલણ ચાલતું હોય છે, પણ ખરું જોતાં તે ચલણ ચાલતું-ચલાવવા જેવું હોતું જ નથી; કારણ વારલી જન્મે છે ગરીબીમાં, પોષાય છે ગરીબીમાં ને મરે છે પણ ગરીબીમાં જ.

જીવે છે ત્યાં દુઃખના સાગરને તરાપાથી પાર કરવાની ઇચ્છાથી બહુ વારલી તાડી પીએ જ નય છે, ખસ પીએ જ... નય છે વરસ દરમિયાન એ કેટલી પીતો હશે, તેનો કોઈ હિસાબ નથી.

શું જન્મટાંકણે કે મૃત્યુને અવસર, અરે એવો એકે પ્રસંગ, એકે ધર્મવિધિ નહિ હોય, જેમાં તાડીને સ્થાન ન હોય. અને એ જ તાડીએ એને શક્તિહીન, ચેતનહીન, દ્રવ્યહીન, દેવાદાર ને કર્માલિયતનો સદાયનો વારસદાર બનાવી મૂક્યો છે. તાડીએ ભાઈભાઈમાં ઝઘડા ઉત્પન્ન કરાવ્યા છે, પત્નીને સજ્જડ માર મરાવડાવ્યા છે. એક ગીતમાં તો એ ગાય છે પણ ખરેખર:

‘માર માસલી ના પે છૂર,
પાની આઢે ધના દૂર.’

(માછલી માર ને તાડી પી, વરસાદ તો હજી ઘણું ઘણું દૂર છે.)

આવી જ એક બીજી બધી તે દેવું. લગ માટે, દોરઢાંખર ખરીદવા માટે, ખૂંપડી ખાંધવા માટે, ખેતરના ખેડાણ કાળે, કપડાં કાળે મરણતિથિઓની ઉજવણી માટે એમ વિવિધ પ્રકારે એને દેવું કરવાની જરૂર પડે છે. દાદ, અજ્ઞાન, એકીપણ, સાહસનો કે લાંબી દહિનો અલાવ આ દેવાની જનેતા સમાન છે. વ્યાજનો દર પકાણના કરતાં વે વિશેષ ભરવો પડે છે.

ઓર્થિતાની આવી પહેલી ખીમારી ભૂત, પ્રેત કે ડાકલુની કુદરિને આભારી છે એમ નાચે વે. ત્યાં મનાય છે. દેવદેવીઓની

મીનતા મનાય છે, એકાદા મૂળિયાનો ઉપયોગ થાય છે, કે જુકીજુકી રીતે દાણા બેવાય છે. એ કોઈ રોગ વારલીઓનો કદર દુરમન હોય તો તે મેલેરિયા. જંગલમાં જે પરિસ્થિતિની આસપાસ વારલીઓ જીવે છે તેવા વાતાવરણમાં મેલેરિયા થવો સાવ સ્વાભાવિક છે. ખસ, હૂખસ ને કરાજ પણ ગંદાપણને લીધે. આરોગ્યના જ્ઞાનને અભાવે, એમને ત્યાં પ્રચલિત રોગો છે.

પરંતુ શુષ્ક ને ગમગીનીભર્યા એમના સારાથે જીવનમાં, આશાનાં અજવાળાં પ્રાથરનાર માત્ર નૃત્ય ને સંગીત છે. આશી આ બન્ને દ્વારા એમના જીવનમાં તાજગી પુરાય છે. દોલ, તીમકીના રૂપે ને પીપૂડી એમના સંગીતનાં સાધનો છે. ને નૃત્ય તો સ્ત્રી કે પુરુષે દરેકે યુવાનીમાં રમવાનું જ. ખાસ કરીને દિવાળી ને ઢોળીના દિવસોમાં તથા નારણદેવની પૂજાને પ્રસંગે નાચ થાય છે, ગુજરાતનાં ભીલનૃત્યને કંઈક મળતું એ નૃત્ય ગણાય. વારલીનાં નૃત્ય પણ અનેક જાતનાં હોય છે.

હોદાનો કટકો, રૂને ચક્રમકેની મદદથી દેવતા પાડી, એ બીડી ચેતાવે છે. ત્યારે ઘડીભર આખાય જીવનનું દુઃખ બહુ ભૂંધી નય છે! શ્રમ ભૂલવાનો એ જ મનન ઉપાય છે. નોકર તરીકે રાખવામાં આવેલી વારલી પ્રબલ વિશ્વાસ હોય છે, એનું જીવન સાદું હોય છે, કુદરતમય હોય છે.

લોકો અજ્ઞાન છે, કારણ ગરીબ છે, ને ગરીબ છે, કારણ અજ્ઞાન છે.

છે કોઈ આનો ઉપાય ?

અજ્ઞાન ટાળવા એમને કેળવણી આપો. ગરીબી-ફેડવા એમના જમીનપ્રશ્નોને નિવેડો લાવો. વર્ષભર પેટ ભરાય એટલું અનોખ આપો. એવી એમની જેતીવાડી બનાવો. જમીન

એકનાર તરીકે એમની સ્થિતિ સુધારે. કામઠાજ ન હોય ત્યારે બીજા અનેક ધંધાઓ એ લોકો શોધી શકે, લેણદારની નફાચૂડમાથી બચે એ રીતે એમને પ્રગણર બનાવે. એમના પીણા સદતર બંધ ન કરાય, તેમણે એમાં તો કરેજી ઉજવણી આપતા પહેલાં વારલીઓને રોટલાનું 'ખટકુ મળી રહે એ જોવું' જરૂરી છે.

પ્રથમ થાય છે કે 'આ-આવી વારલી પ્રબ્ધ અત્યાર સુધી સુધરી નથી તો આજે શુ સુધરશે ખરી?'

પણ બહુ જ ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે વારલી સંસ્કૃતિમાં થોડાવણા નવબ્રજીતના ફેરફારો માધુમ પડવા માંડ્યા છે એ સંસ્કૃતિપ્રવાહ ધીરેધીરે, બહુ જીંદગીને કે અભણતા હિંદુ ધર્મ, હિંદુ રીતિ ને હિંદુ રિવાજને અનુસરવાનો પ્રયત્ન જણે કરતો રહ્યો છે. પોતે હિંદુ સમાજનું એક અંગ છે એવી સંજ્ઞાનતા એમનામાં ભળત થવા માંડી છે. હિંદુ પ્રમાણે તે લોકો બાળકોના નામ પાડવા માંડ્યા છે. લગ્નવિધિ માત્ર 'ધાવલેરી' નામે ઓળખાતી પોતાની જ ભતિની ચોરાણી કરાવતી હતી, તેને બદલે આજે કોઈ કોઈ સ્થળે પરજાતિના પ્રાણીઓ કરાવવા લાગ્યા છે.

હિંદુ દેવોને ભલે વારલી ભજવે તો ન હોય

પણ માને તો છેજી પ્રેતાત્માને પીડાપણું કરે છે અને આત્મઆત્મ તો બહુ બધું કરે છે સવલું હિંદુઓના સમાજમે એમની સંસ્કૃતિ ઉપરની હિંદુત્વની મહોર દબ કરવા માંડી છે એમના ધાર્મિક વિવિધાળા ગીતો પરથી વ્યક્ત થતી મૃત્યુવિષયક ફિલસૂફી પણ હિંદુત્વની એમની છાપ દબ કરે છે.

આજે ત્યારે શિકારની પાછળ ભ્રમવાનું એ ભૂલી ગયો છે. પોતાનું જીવન એક સ્થળે એણે કરીકામ કર્યું છે કેટલાક શિકારો બન્યા છે વારલી વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જતા થયા છે, અને વારલીઓની સરાયેલી પેલી પરિવહ પણ ભગૃતિ નહિ તો શુ ખતાવે છે? આ બધા ઉપરથી આ લોકો પ્રગતિને લાયક નથી થયા એમ તો કેમ કહી શકાય?

એમને રાજ્ય ને પ્રબ્ધ રક્ષણ આપે, રાજ્ય માર્ગદર્શન કરાવે, એમના સબધમાં આવતા સરકારી નોકરો આ પ્રબ્ધનું માનસ સમજી એમને થોડાવણા અનુકૂળ થવાના પ્રયત્નો કરતા જઈ સાથેસાથ વારલીઓમાં પેઢેલી બલીઓને દૂર કરે, તો અત્યારસુધી એમના પ્રત્યે સેવેલી બેદરકારીનું ઝણુ આપણે ચૂકવી શકીશ અને સ્વતંત્ર થયેલા સારતત્વને સંસ્કૃત અને બળવાન બનાવી શકીશ.

★

અતિથિસંસ્કાર

આધુનિકો ધર્મ છે કે દુકામાથી પણ દુકાડા અતિથિને આપવો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાત્રી રતિદેવની વાત કહી રવામીઓએ સમજાવ્યું કે ૪૦ દિવસના કૌપવાસ પછી અનાજ મળ્યું, તે ભત્તા પહેલાં એક પછી એક એમ ત્રણ અતિથિ આવ્યા અનાજ અપાઈ જતા પાણી પણ અપાઈ ગયું, ત્યારે પરમાત્માએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું, કે '૧૨ માસ' તે વખતે તેણે એના વર માગ્યો કે 'હું સર્વ પ્રાણીઓને વિશે રહીને તેઓની પીડા ભોગવવા ઇચ્છું છું કે એ લોકો સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખરહિત થાય'.

સંત કબીર

લેખક :
શ્રી. 'પ્રશાંત'

મધ્યયુગમાં હિંદી સંસ્કૃતિના રક્ષણ અર્થે જે ધાર્મિક પ્રવાહો રાફ થયા તેના પ્રતાપે અનેક સંતમહાત્માઓ ભારતવર્ષે દીઠા. આને તે સંતયુગ જાણે પરવારી ખેડો હોય એમ લાગે છે; પરંતુ હિંદના આજના સંક્રાંતિકાળમાં સંતને જન્મવાના હોય, તે કબીરજી જે એમને અવતાર 'દેવો ભઈએ એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. હિંદુસ્તિભક્તચંચળા નીડર ને આલેખ્યારક આ સંતના જીવનમાંથી અવૃક્ષ આત્માઓને પ્રેરણા ને સાંત્વના મળતાં રહો !

હિંદુ કહે' રામ મોહિ પ્યારા, તુરુક કહે' રહિમાના ।
આપસમે' દોઉ લરિ લરિ મૂએ, મમં ન કાહૂ જાના ॥
પૂરવ દિશા હરિકો ગાસા, પશ્ચિમ અલહ સુકમા ।
દિલમે' જોજિ દિલહિમાં જોએ ઈ હૈ કરીમા રામા ॥
હિંદુ તુરુકકી એક રાય હૈ, સતગુરુ સોઈ લખાઈ ।
કહલી' કવીર સુનો હો સંતો, રામ ન કહૂં ખુદાઈ ॥

*

સાંભળો છો ને? કોઈ નહિ ને કોઈ શહેરમાં કે ગામમાં નિત્યની સાઈ. સાઈ વચ્ચે વેરઝેર ને ધ્યાનીની ઝળો આને ઉત્પન્ન થઈ છે. કોમી દાવાતળ સળી ઊઠ્યો છે. એક સાઈ આને ખીજતા ગળા પર છૂરી ફેરવતાં અચકાતો નથી. વાતાવરણ ઉમ્મ છે. એકને ખીજ પર ચડીન નથી, વિશ્વાસ નથી, લેરાંસો નથી.

હિંદુસ્તિભક્તચંચળા પ્રજા પ્રજોતા આને તે એક માત્ર ગાંધીજી જે ગણાય છે ત્યારે પાંચપાંચ સદી પર બને કોમી વચ્ચે એકચ સ્થાપવાના કબીરના પ્રયાસો આપોઆપ યાદ આવી જાય છે. કબીરજી જીવન, અને એના જીવનસિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન આને તે ખાસ સમજવા જેવાં લાગે છે.

પણ આજના આવા સમયમાંથી મનઃચક્ષુને પંદરમી સદીમાં જ્યારે લઈ જઈએ છીએ, ત્યારે ઇતિહાસમાં અંધકારયુગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા એ કાળ તરફ જ્યારે મીટ માંડીએ છીએ, ત્યારે—

ચારેપાસ અંધેર છે. સમાજનાં દરેકદરેક અંગ પર સડો લાગી ઊઠ્યો છે. હા, રાજ સિંકેદર લોદી સમજી છે, કળાનો ખરણુ છે, છતાં સમાજના થરો ઉપરતળે થઈ રહ્યા છે. પ્રજા વહેમી ખની ગઈ છે. પ્રાણજીવન પુનરુત્થાનને પંથે છે. ઇરાનના સૂફીઓની એના ઉપર અસર છે, હિંદી સાંસ્કૃતિક કલાત્મક મુખ્ય કેન્દ્ર વારાણસી-કાશી ખની ગયું છે.

એવે સમયે ઇ. સ. ૧૭૯૮માં એક સામાજિક દ્રોહ થયો. ગરીબ કોઈ એક વિધવા પ્રાણજીવીના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો. પોતાને અવતરેલા બાળકને એણે, મરજી વિરુદ્ધ, એકાદ કોઈ તળાવની પાળ પર મૂકી દીધું. ને—

ધોમ ધખ્યો છે પરગામથી એક મુસ્લિમ વણકર—નીત એવું નામ—પોતાની નવી ખીખીને લઈને કાશી જઈ રહ્યો છે અને એ બાળકનું આકૃષ્ટ સુષુપ્ત પેટ ખીખી ડોકળ સતાન નહોતું બાળકને એમણે લીધું ડોકળ ભર્યે તે 'લોકો કું' કહેશે ? સમાજમાં કેમ રહેવાશે ? એ કશાની ચેલાબી ચિતા કે પરવા કર્યા વિના બાળકને—હિંદુ બાળકને એક મુસ્લિમ કુટુંબે આશ્રય આપ્યો આ બાળક તે સત કબીર.

જન્મતા જ એણે અદરશ રીતે બાળે બે વસ્તુ પર સાર મૂક્યો
'એક તો હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધ્યો.'

ખીખું, બાળકને રક્ષણ આપવાથી માત્ર પિતાને સમાજની જે ટીકાઓ સહન કરવી પડી હશે, તે ટીકાઓ બાળે કે કબીરના જીવનમાં લવિષ્યમાં આવનારી એવી અનેક આકરી કસોટીઓની ત્રવાહોરૂપ બની

પણ સમાજની પરવા કર્યા વિના માખાપ તો અત્યંત લાડથી કબીરને ઉછેરે છે

વણકર તરીકેના પોતાના પાલક પિતાના ધધામાં કબીર મહદંશે રાત ને દિવસ મહેનત કરે છે વણકારકામ બહારના ખુલ્લા ભાગમાં થાય છે એટલે કવચિત્ એવા યે અસજો અને છે કે ખીખ લોકોનાં ઠોરઠાજરો આવે અને મદામહેનતે મેળવેલા તાણા, ને વાણાને તોડી નાખે, છિન્ન/લિપ્ત કરી નાખે એવું ચે અને છે કે આ વાતની બપોર મટે ત્યારે પેલા ઠોરઠા માલિક આવે ને કબીર પાસે માફી માગે, પણ તે દરમિયાન તો કબીર નીચી મૂકીએ શાત ચિતે તૂટેલા ઠોરાઓને સાધવામાં મશગૂલ બની જાય છે !

અને માફી માગવા આવેલા માલિકને કબીર જૂળજૂળ ધીરજથી પાછો કાઢે છે, સાથોસાથ થોડી તાનવાતો પણ સંભળાવે છે પોતે ધરેલી ધીરજમાંથી બાંધપાઠ પણ આપે છે, પૂરા સંતોષથી એને વિદાય કરે છે

કબીર મોટો થતો જતો હતો ત્યારે એમ પણ બનતું કે પિતૃઆજ્ઞાથી તૈયાર થયેલા કાપડનાં તાકાં પોતે વેચવડ બંધ ને ગરીબોને ભુજે—ટાઢમાં થયરતા, લગભગ નમ્રો-વસ્થામાં—વિધિના મોડલ્યા માનવપ્રેતો બાપડા ! કબીરનું ઠોમળ હેયું દ્રવી છોકરું અને બધોયે તૈયાર માલ, હાલના સેશ માત્ર ચણાટ વિના, મુખ ઉપરના લગીર પણ સાવ-ફેરફાર વિના, માનવહયાથી ભરેલી આ સતવાદથી ગરીબો ઉપર મુશળધાર વરસી પડે ! ખાલી હાથે ઘેર આવી પિતાને કબીર કહે

'ઈશ્વરે વધારે આપ્યું છે તો લક્ષ્મીને એમના નસીબનું એ લઈ બંધ ! આપણે તો આખા હાડકાં કંપાઈ નથી હાળશેટી તો મળી રહેશે ખુદાને સૌની ચિતા છે—આપણે શા માટે નારાજ થવું બાપુ ?'

બારમી સદીમાં દક્ષિણ ભારતમાં જેમ રામાનુજે ધર્મનો પ્રકાશ પામ્યો, ધર્મની જ્યોત જેમ પ્રજ્વલિત રાખી જનસમૂહને પોતાના હૈયાની તૃષ્ણિ અર્થે ભક્તિનો જેમ રાજમાર્ગ બતાવ્યો તેમ પંદરમી સદીના તે દિવસોમાં ઉત્તર હિંદમાં રામાનંદ હિંદુધર્મને પુનર્જીવન બક્ષી રહ્યા હતા

નિતનિત પ્રાતઃકાળે રામાનંદને સંલગ્નતા માટે હંબરો નરનારીઓ આવતા હતા

એમનો સંસારના ત્રિવિંધ તાપ ઉપર રામાનંદના પ્રવચનનાં અમૃતજળ સિંચાતાં હતાં ને પરમ તૃપ્તિ પામી સૌ પાછ ફરતાં હતાં. કળીરને પણ થયું: 'હું'યે વચનામૃતોનો લાસ કેમ ન ઉઠાવું.' આમ વિચારી એ પ્રવચનમંદિરે ગયો.

પણ ત્યાં તો હિંદુધર્મધેલા એકિયાતો ખડા હતા. એક મુરિદમને તે સનાતન હિંદુમંદિરમાં દાખલ કરાય ? સાત પેઢીઓ સ્વસ્થ નહીં પડે !

ઘણી વિનવણી, અનેક કાલાવાલા... એક દિવસ... બે દિવસ... ત્રણ દિવસ... પણ કાંઈએ પ્રવચન સાંભળવાને ઉત્સુક એવા કળીરને મંદિરને છેલ્લે પગથિયે પણ ઊભા ન રહેવા હીધા. હવે ?

કળીરને યાદ આવ્યું, કે રામાનંદ જંગાજીના અમુક ઘાટે વહેલા પરોઢે સ્નાન કરવા જાય છે. એ વળતે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા. કળીર વિશે સાંભળ્યું હતું તો ઘણું, પણ રામાનંદે કળીરને પ્રત્યક્ષ રીતે તો પહેલી જ વાર જોયા. કળીરે દિલ ખોલી પોતાની વીતક જણાવી. અત્યાર અગાઉ અનેક વિદ્વાન મુસલમાનો સાથે રામાનંદની મુલાકાત થઈ હતી. એમના શિષ્યો તથા અનુયાયીઓમાં અનેક મુસલમાનો પણ હતા. એમણે કળીરને શિષ્ય તરીકે અપનાવ્યા.

ઘેર વણકરનો ધંધો ચાલુ જ હતો. બ્રાહ્મવચમાં જ ફાજલનાં સમયમાં કળીર ધીરધીરે આમ અનેક હિંદુ પંડિતો, અનેક મુસલમાન મૌલવીઓ, સર્તો અને પીરોની મુલાકાત લીધી. રામાનંદ પાસેથી યોગ અને વેદાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું.

એક વખત કળીર વણતા હતા. સાધારણ રીતે એમના નિયમ જેવું થઈ પડેલું કે પોતે વણતા જાય ને લાજનો ખતાવતા જાય. એમની પાસે એવે સમયે ઘણા નિજાસુઓ આવી જતા. તાણાવાણા સાથે એ એકતાર થઈ જતા ને એમનાં મન ને હૃદય પણ પ્રભુમાં આખાદ લીન થઈ જતાં. ઈશ્વરની સકળ કળાનો એમને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો. વિશ્વેશ્વરની વિશાળતા ને ગહનતાનો એમને પરચો થતો.

હમણાં જ એક સજન ખનાયું હતું.

જીવન ને પ્રભુ વિષે પોતાના ભાવિકોમાં વાત નીકળી એટલે કળીરે કહ્યું :

ઝીની ઝીની ઝિની અદરિયા ॥ ધ્રુવ ॥

કાહે દે તાના, કાહે દે ભરની

કૌન તારસે ઝિની અદરિયા ॥

ઇગલા પિંગલા તાના ભરની

સુખમન તારસે ઝિની અદરિયા ॥

આઠ કંવલ દળ અરખા ડોલે

પાંચ તત્ત્વ શુન તિની અદરિયા ॥

સાઈકો સિયત માસ દસ લગે

ઠોક ઠોકે ઝિની અદરિયા ॥

સો ચાહર સુરનરમુનિ યોદી
 યોદી કે મેલી ઢિની ચદરિયા ॥
 દાસ * કબીર જતન સે યોદી
 જ્યોદી ત્યાં ધરી હીની ચદરિયા ॥

રે, લોકો ઈશ્વરની કૃપા તો જુઓ આપણા શરીર પરની આમડીરૂપી ચાહર રહીમે કેવી સરસ બનાવી છે ! એના તાણાવાણા કમા ? એમા શું સરેહુ છે ? ને કયા તારથી ? એને વણવામા આવી છે ? ઈમળા અને પિત્રળા નામની જે બે નાડીઓ છે એના તાણાથી એ ચાહર ભરેલી છે સુખમા નામની નાડીના તારથી એને વણવામાં આવી છે.

આઠ ઈમળના દળરૂપી ઇન્દ્રિયોથી આ શરીરનો ચરખો ચાલે છે. એમાં પચ તત્ત્વો અને ત્રણે શુદ્ધ-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-સરેલા છે સાઈ-અલ્લાહ-ઈશ્વરને શરીરરૂપી એ ચાહર સરતાસરતા ખાસાદસ માસ લાગ્યા છે અને એ ચાહર ઠેકઠેકાકીને ષડ્ જ માઢી સરવામા આવી છે સાધારણ રીતે બધા કપડાએના વણાટમાં બેઈએ છીએ એવી બે તાર વચ્ચેની નકામી જગ્યા એમા સહેજે નથી

આવી ચાહર દેવો, માનવીએ ને મુનિઓએ યોદી છે અને યોદીને એ ચાહરને મેલી પણ કરી દેવામા આવે છે; પરંતુ દાસાનુદાસ કબીરે એ ચાહર અત્યંત જતન-પૂર્વક યોદ્ધી 'છ' અને કબીર એના વણનારને આ ચાહર તો એ જેવી છે તેવી જ સાવ શુદ્ધરૂપે (મરણ બાદ) ધરી દેશે.

બાહ ભાંજરાજ વાહ ! યુ શુંદર તમારી કલ્પના છે ! શી એમાં નવીનતા છે ! ને સૌથી વધુ તો પ્રભુલીલાને સામાન્ય માનવી સમસ મૂકવાની શી અજબ તમારી કારીગીરી છે ! શરૂઆતથી ઠેક ચાહરની તૈયારી સુધીની ઉપમા પણ ટેટલી બધી બધેસતી છે !

જન્મ હીંધા પછી એ ચાહર પરિધાન કરેલ બાળક મોહમા ફસાય છે-કેમ બધે મોહસિલા પર એ ચાહર ધોવાતી ન હોય ! પણ આવી ચાહર બે સાવ સફેદ જ રાખવામા આવે, તો એને મેલી થવાનો વધુ સમાન એના ઉપર તો ભગવદ્ભક્તિનો રત્ન ચઢવો બેઈએ રત્ન ! દેવ, માનવી ને મુનિઓએ આ ચાહરો યોદ્ધી જણાવ્યાં છે સાવ સાચુ એમાંથી-એ ચાહરની કસોટીમાંથી તો વિરલ પ્રભુસજ્જોજ પસાર થઈ શકે !

કબીર એટલે પ્રથમ પક્ષિના સમાજસુધારક, પ્રથમ પક્ષિના ધર્મશૂર ને પ્રથમ પક્ષિના દ્વિસૂક ! એમને તો હિંદુ અને મુસલમાન બંને પ્રકારના શિષ્યો હતા શિષ્યોમા અહરઅહર પોતપોતાના ધર્મની મહત્તા વિશે કંઈ વાદવિવાદ થયો હશે એટલે કબીરે અત્યંત સરળ સાધાર્મિક એમને સમજાવ્યું

બાઈ રે હું જગદીશ કહાં તે આધા, કહુ હીને ખૌરાયા ।
 અલ્લાહ રામ કરીમા દેશવ, હરિ હંઝરત નામ ધરાયા ॥
 ગહના એક કનકતે ગહના, ચા મેં ભાવ ન દૂન ।
 કહન મુનન દેા હું કર યાપે, એક નિમાજ એક પૂન ॥
 વોહી ! મહાદેવ, વોહી મહરમદ, બ્રહ્મા આદમ કહિયે ।
 દેા હિંદુ દેા તુરુક કહાવે, એક નિમી પર રહિયે ॥

વેદ કિતેળ પઠે વૈ કુતુખા, વૈ સુલના વૈ પાંડે ।
 બેગર બેગર નામ ધરાયે, એક મટી કે ભાંડે ॥
 કહહિં કવીર વૈ દૂનો બૂલે, રામહિ કિનહુ ન પાયા ।
 વૈ ખસી વૈ ગાય કટાવે, બાદિહિ જન્મ ગમાયા ॥

ખને કોમ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ટાળનારાં અને ખનેને ઈશ્વર પ્રત્યે વાળનારાં આહું સંક્ષિપ્ત ને સઘન, સચોટ ને સરળ, આલેખન સાંભળ્યું કે બેયું છે કદી ?

કર્ણારિ લગ્ન કરેલાં તે પત્નીનું નામ લોઈ, અને એમનો પુત્ર તે કમાલ. ગૃહજીવનની સુંદરતાનાં, રનેહનાં, આનંદનાં કર્ણારિ પોતાનાં પદોમાં ભારેભાર વખાણુ કર્યાં છે. ગૃહજીવનની સાર્થકતા એમને સમન્વિત હતી; પરંતુ પાછળથી એમના ગૃહસંબંધો બગડ્યા હતા એમ એમના એક કાવ્ય ઉપરથી લાગે છે. આ રહ્યો એનો અર્થ :

“કર્ણારિની માતા અત્યંત સંતાપ પામે છે ને રહે છે. કહે છે: હે પ્રભુ, મારા સંતાનોનું ભરણપોષણ કેમ કરીને કરીશ હવે ! કર્ણારિ પોતાનો વણકરનેા ધધી ત્યજી દીધો છે અને પ્રભુના ઘરને જ હવે એણે આશ્રયસ્થાન બનાવ્યું છે !”

સાધારણ રીતે જોતાં બધા જ ભક્તકવિઓ કિલસૂફ-તત્ત્વજ્ઞાની હોય છે. એમનું તત્ત્વજ્ઞાન એમણે ધર્મમાંથી તારણું હોય છે. આમ જનતાને એ સીધીસીધી જોષ આપે છે અને કવિતાના સંગીત દ્વારા, કે જીવનમાંથી ખેંચેલી ઉપમાઓની સરલ તસ્વીર દ્વારા એનું સમર્થન કરે છે. એથી જ એ વધુ સફળ થાય છે.

પૃથ્વીપરનાં કાણુજીવી સૃષ્ટો માટે કર્ણારિ ગાયું :

ઇસ તનધનકી કૌન બઝાઈ ।

દેખત નૈનોમે મિટી મિલાઈ ॥

લક્ષ્મીના લાડીલાઓને પોતાનાં ધનદોલતનો જોડો તોર નહિ કરવા માટે કેવી ચોટદાર વાણીમાં આ પ્રખ્યાત ગીતમાં કર્ણારિ જોષ દીધો છે ! અને આ ગીતમાં આવતી સૂત્રાત્મક શૈલીના અમ્મઝા નમૂનારૂપ ગીતને જાતે આવતી પેલી સચોટ કીટી—

‘આપ મૂવે પીછે દૂગ ગઈ હુનિયા’

તો અત્યારે આપણે ત્યાં કહેવતરૂપ થઈ પડી છે !

પરંતુ કર્ણારિનું સૌથી વધુ લોકપ્રિય ને વધુ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર ને સોંસરવા તીર જેવું સચોટ રૂપક તો પેલું...

ઘૂંઘટકા પટ જોલ રે તોડો પીઠ મિલેજે ।

ઘટઘટમેં વહ સાંઈ રમતા, કટુક વચન મત જોલ રે ॥

ધનભોખનકો ગરબ ન કીલે, બૂઝા પચરંગ જોલ રે ।

સુન્ન મહલમેં દિયના બારિલે, આસનસોં મત ડોલ રે ॥

બગ બુગતસોં રંગમહલમેં પિય પાયો અનમોલ રે ।

કહે કવીર આનંદ લાયો હૈ, બાબત અનહદ હોલ રે ॥

સક્તજીવનની પરાકાષ્ઠાએ, પ્રભુદર્શનથી તૃપ્ત થતા આત્માની પરિસીમા તે એ દર્શનની સીમાનુ વર્ણન અખાએ એ ગાયુ, નરસિંહે એ રાસલીલામાં ગાયું ઈશ્વર-દર્શનની પ્રતીતિ થયેલ હરેક સક્ત એ ગાય છે. કબીરે પણ એ ગાયુ.

કબીરે સમાજમાં મોટી કાંતિ ફેલાવી હિંદુઓમાં રહેલા વર્તુળોને એણે સખત વિરોધ કર્યો એણે મન બ્રાહ્મણ અને યદ્રમાં કઈજ તફાવત નહોતો હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને એણે સમાન નજરે નિહાળ્યા. ગીતો એણે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી સંસ્કૃત ભાષામાં નહિ પણ હિંદીમાં લખ્યા ભાષામાં પણ સંસ્કૃત, ફારસી, હિંદી અને ઉર્દૂ એમ ચારેય ભાષાઓ સરખો શબ્દપ્રયોગ કર્યો માત્ર ધાર્મિક વર્ગને જ ઉદ્દેશીને પોતાનું કથવિતવ્ય જણાવવાને બદલે એણે તો સામાન્ય માનવીને લક્ષ્યમાં રાખીને ધર્મોપદેશ કર્યો ગીતોમાં એણે નવાનવા છંદો શોધ્યા એની ભાષા અત્યંત મધુર ને મિષ્ટ છે હિંદી કાવ્ય-સરિતાનું એ ઉદ્ગત ને સત્ય શિખર છે સુરદાસ અને તુલસીદાસની કાવ્યકૃતિઓની કબીર માતા છે પોતે સંસ્કૃત ભાષામાં નહિ ને શોકભાષા-શોકભાષી હિંદીમાં યા માટે લખ્યું તેને નિશ્ચે એક સ્થળે એ સચોટ રીતે કહે છે

સંસ્કરત હૈ કૂપજલ, ભાષા બહતા નીર !

ખીરે સ્થળે જાતિજાતિના રૂઢ ભેદોની વિરુદ્ધમાં એણે કહ્યું

‘શુભ’ પ્રકટ હૈ એકે દૂધા, કા કા કહિએ બ્રાહ્મણ શૂદ્રા !

ઝૂઠે ગભં બૂલો મતિ કોઈ, હિંદુ તુરક બૃક કુલ કોઈ !

ઔર કે છિએ લેત હો છીયા, તુમસો કરહુ કૌન હૈ નીચા !

જીવો મૂળમૂત રીતે બધા એક જ છે, એટલું જ નહિ પ્રગટ સ્વરૂપે પણ સવે સરખા છે પરિસ્થિતિ આવી છે ત્યારે કોને બ્રાહ્મણ કહેવો ને કોને જણવો યદ્ર ?

કોઈ એવો ગર્વ ન રાખે, કે પોતે મુસલમાન છે કે હિંદુ છે બંને વચ્ચેનો આ ભેદભાવ જ બૂઠો છે, ખોટો છે. અન્યને અડકવાથી તું જો અણકોઈ જતો હોય, તો તારા સમાન ખીરે નીચ કોણ કોઈ શકે ?

કબીરે એ જમાનામાં જે મૌલિકતા, વિચારોની સ્વતંત્રતાનાં જે દર્શન કરાવ્યા છે એ ભેદને એને માટે અનહદ માનની લાગણી પેદા થાય છે શું હિંદુ કે શું ઈસ્લામ જેવી પ્રચલિત સનાતન ધર્મની સમિ હરફ સરખાએ કાઢવો તે વર્ષોમાં નાનીસૂની વાત નહોતી ધર્મની વિરુદ્ધના વચન અને તે હિંદી સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમા કાશીમાં ? કોણ સાખી શકે ?

કબીરના એ સ્વતંત્ર વિચારોએ પડિતો, વિદ્વાનો અને મુસ્લિમ મૌલવીઓને ઉપરતળે કરી મૂક્યા એમને યશુ, શાંત ને સ્વસ્થ રહેલ ધર્મમાં આ અમિતલુખા કયાથી ? ભર્યાસાદર્યા ધર્મના ક્ષેત્ર પર આ બીજળી કયાથી ?

ધાર્મિકોએ એમના વિરોધીઓનું બૂધ વધવા મામ્યુ-મુસલમાનોએ કહ્યું કે ‘રામ’ ‘રામ’ના શબ્દો મહોલ્લમહોલ્લે ગબલી કબીરે પાક નેડી મુસલમાનોના કાનમાં ઝેર રાખ્યું છે હિંદુઓએ કહ્યું કે કબીરે તિલક ને જનોઈના દુરુપયોગ કર્યો છે. એમની વધતી

જતી લોકપ્રિયતાંથી ફાગેલા બીજા ધર્મપાખાંડીઓએ વિચાર્યું કે હવે આને ઠેકાણે પાડવો બેઠ્યો, એની ઠેકડી ઉડાવવી બેઠ્યો. અને નરસિંહ મહેતાને ‘હારમાં બાંધી કસોટીનો ગવો પ્રસંગ બની ગયો હતો, તેવો જ એક પ્રસંગ કબીરના જીવનમાં પણ બની ગયો.

અને એમ તો કયા સક્તની આકરામાં આકરી કસોટી નથી થઈ? ભડભડ બળતા લોખંડના થાંસલાને ખાજવાનો પ્રસંગ પ્રહલાદને પ્રાપ્ત ન થયો હોત કે હિરણ્યકશ્યપની વહાણડી ભગિની હોળિકાનાં અંકમાં ઝેરી જીવતાં બળી મરવાનો વારો ન આવ્યો હોત, તો એ પ્રહલાદને પ્રહલાદ તરીકે આજે આપણે શેનું યાદ કરત? નાનકડી ઉંમરે ઘનઘોર આકાશની છત્રછાયા નીચે, ગાઢ વનમાં, વિકરાળ હિંસક પ્રાણીઓના સતત ઘૂસવાટ વચ્ચે ઝેરીને આકર તપ હુવે આદ્યું ન હોત, તો ધ્રુવને આજે કેણુ પૂજત? સુધન્વા ભિકળતા તેલના કઢેયામાં ન પડ્યો હોત, તો એને કેણુ સંભારત? મીરાંબાઈને ચે હળાહળ ઝેરનો પ્યાલો ક્યાં નથી અપાયો? ઈશુ ખ્રિસ્તે માનવજાતના સલા કાળે શૂળીની સેજ ક્યાં નહોતી સ્વીકારી? સોફીસ્ટને રાજ્ય તરફથી ઝેર ક્યાં નહોતું આપવામાં આવ્યું? મહમ્મદ પયગંબરે પણ દુઝો ક્યાં નથી વેળા?

આ હરેક પ્રસંગે સક્તોએ ને મહાન પુરુષોએ પોતાના ધ્યેયને સિદ્ધાંત તરફની અડગતા બતાવી છે, નમ્રતા ને પરાપકારનાં ગોરસ એમણે પ્રબળે પાયાં છે.

વિદેશીઓના સૂત્રસંચાર અનુસાર, વહેલા એક પ્રભાતે કબીર બંગામાંથી સ્નાન કરી આવતા હતા, ત્યારે એક વેશ્યા એમને મળી તેણે કહ્યું :

‘કેમ સક્તરાજ!’

‘ટીક છે, મારેગ રોડીને કેમ બિલાં છે? કેણુ છો તમે?’

‘હું કેણુ છું? નથી એળખતા મને? હવે ભગતજી થઈ ગયા એટલે સૂલી ગયા કેમ?’

‘તમે ભૂલતાં હશે ખરેખર.’

‘હું ભૂલું? છૂ! ગામથી મને એકલી તરછોડી ચાલ્યા આવ્યા, ને આજે હવે તમે ઠેકાણે પહોંચા એટલે મારો ત્યાગ કરો, એ કેમ બને? જવાબદારી તો અહીં કરવી જ બેઠ્યો ને? ભગત હોડાતું આવું સહજ ન હોય!’

‘પણ આ બધું શું છે? તમારી શી ઇચ્છા છે? મને તો કંઈ જ સમજ પડતી નથી.’

‘એ સમજ, અહીં રસ્તામાં નહિ મને ઘેર લઈ ચાલો એટલે પડશે.’

હોહો વધી પડી રાજમાર્ગમાં, સાધુમહાત્મા ગણાતા ચેલા કબીરે ને આ બાઈને આવો સંબંધ? આવું ચેલ? પરંતુ અત્યંત નમ્રસાથે કબીરે તો બાઈની વચ્ચે જ કંહ્યું :

‘મારે ત્યાં આવવું હોય તો ખરેખર, એક તારે જ માટે નહિ, પણ ગમે તે વર્ણની, ગમે તે જાતિ-સ્ત્રીપુરુષ કે બાળક કોઈને માટે પણ મારાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. ચાલ તારે આવવું હોય તો મોરી સુદસે તો નથી; પરંતુ આ મતલબનું આવું હંડહડતું જૂકું બોલવું તને સહેજ પણ પટારત નથી; આવીને રહેવાની જ ઇચ્છા તારી હોત, અને ખુલ્લા હૃદયે મારે ત્યાં આવવા તો મારાણી કરી હોત, તો ચે હું તારો સ્વીકાર તો કરત જ.’

મણુ આવી નિર્દોષતા જનતાને સાક્ષણવાની કયા કુરસદ હતી ?

અ તે બને ઘેર ગયાં

આખા એ કાશીમા ચકલે ને મહોદલે, આગની માફક વાત પ્રસરી ગઈ ચોરે ને ચોટે સહુ એક જ વાત કરવા લાગ્યા કબીર, આવો ધર્માત્મા, આટલો બધો પાખડી ! કબીરની ખ્યાતિથી મજબબી જોડેલા વિરોધીઓએ રચેલું આ કાવતરું સફળ થયું જણાયું.

કબીરની વાત વિરોધીઓએ રાજને કાને નાખી વિરોધ નોંધાવ્યો કે આવી મતલબના ધર્મપાખડોને અત જ દાવલો ભેળ્યો.

રાજસભામાં કબીર તથા વેશવા બંનેને હાજર કરવામાં આવ્યાં

રાજાએ પૂછ્યું ‘કબીર, આ બાઈ તમારી સાથે જ ઘરમાં રહે છે એટલે તમારી સામેનું તરોમતનામું તો મોજૂદ જ છે તમારા જેવા સતપુરુષ ને અત્યારનું આ કલુષિત વાતાવરણ કઈ જ માન્યામાં આવતું નથી કઈક સ્પષ્ટતા કરો તો જ બધો ભેદ સમજાય’

પરંતુ રાજના માયાળુ શબ્દોનો આશાર માની કબીરે તો અત્યંત કાવકાઈથી જણાવ્યું, કે પોતાને એ વિશે કશું જ કહેવાતું નથી

‘કેમ એમ ?’ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો

‘હું શી સ્પષ્ટતા કરું ? મારે માન શા ? અપમાન શા ? જેને જાણ છે, એવા પૃથ્વી પરના માણસ આ સમાનધર્મીઓ વિરુદ્ધ હું શું કહું ? મારી સ્પષ્ટતા, મારા હૃદયની નેહી તો પરવરદિગારને મેં ક્યારની એ જણાવી દીધી છે એ અને આ બાઈ જે જ બંધે છે કે સાચી પરિસ્થિતિ શું છે ! ત્યારે આપ સૌની સમક્ષ હું શું મારી પોતાની જ ઉચ્ચતાનાં, મારી પવિત્રતાનાં શુભગાન ગાઉં ? નહિ, એ ન બની શકે હિંદુની સમક્ષ, ખુદાતાલાની સમક્ષ મારી એક જ અરજ છે, એક જ વિનંતી-માર્દાના છે આ બાઈનું દિલ પવિત્ર બને, એ સાચું બોલે, એના દિલમાં રામ વસે. આથી વધુ હું પામર માણી તે બીજું શું ઇચ્છી શકું ? એ વિના મારી બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, અલિલાવા નથી એટલી જ અરજ મારે આપ સૌની સમક્ષ ને પાક પરવરદિગારની હાજરીમાં ઉચ્ચારવાની છે રામ સૌનાં સારા વાનાં કરો’

આ શું ? અડધેથી આટલું બોલી કબીર બેસી ગયા ! હાથ ભેડી કેવા એ નમન કરે છે ! શું છે એના મુખ પરની દિવ્ય કાતિ ! શી ગભીરતા ! ને ફાટાવૂટા લગડામાં છે છતાં એમના મસ્તક પાછળ કેવું શોભી રહ્યું છે પેલું તેજવર્ણ !

સભામાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ.

કબીરની વાણીનો આટલો વિનમ્રતાનો ટોઈએ આશા રાખી નહોતી સૌના ઉપર એ વાણીને પ્રભાવ પડ્યો કબીરના એ તેજવર્ણમાંથી એક ડીણી પ્રકાશજ્વોત બીજે પેથી વેશવાના હૃદય તરફ ગઈ અને વેશવાનાં અધારપટ છાંયડી ગયાં એ પ્રકાશના તેજમાં વેશ્યાએ પોતાની ભૂલ પ્રારાપર ભેઈ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે એકે શબ્દોચ્ચાર કર્યા વિના એ બાઈ રડી પડી અને કબીરને પગે પડી પ્રજ્ઞાતાપ કરવા લાગી કબીરે એને આશ્વાસન

આપું. તે પછી વેશ્યાએ ખુલ્લા દિલે સર્વ હકીકત જાહેર કરી દીધી.

કાણું કરનારનાં મોં કાળાં થયાં.

સિકંદર લોહીએ ખત્રેને માફી આપી.

સિકંદર લોહી સંસ્કારી આત્મા હતો. એણે કબીરને ગંભીર આક્ષેપમાંથી મુક્ત કર્યાં.

પણ તે પછીથી કબીરની કીર્તિસુવાસ ચરેખાણુ વધુ વેગથી ફેલાઈ. કરતૂરીની માફક તે પછી એક માન્યતા એમ કહે છે, કે સંત જ્ઞાનેશ્વરના જીવનમાં ખન્યું હતું, તેમ લોકોએ મર્યાદા લોપી અને કબીરને કાશીમાંથી હજાર કરવામાં આવ્યા. કબીરે જિંદગીનાં પાછલાં વર્ષો ઉત્તર દિવસનાં શહેરોમાં, સુરદાસની માફક એક હાથમાં ખબણિયું હોય એવી દશામાં, પોતાનાં ગીતોમાં હૃદય નિચોવીને ગાતાં ગાતાં પસાર કર્યાં.

ખીજી, અને વધુ નક્કર, વિશેષ પાયાદાર માહિતી એમ કહે છે કે નાં, આ પછીનાં વર્ષો પણ એ કાશીમાં જ રહ્યા.

આજીવન કબીર વણકર જ રહ્યા. હવે તો એ ઘણા જ વયોવૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. એમની આસપાસ જાતજાતના જિજ્ઞાસુઓ એકઠા થતા હતા, સૌ કોઈ પોતપોતાની હેયાગૂંચ એમને કહેતા. એકેશ્વરવાદ, હિંદુમુસ્લિમ ધર્મની સમાનતા, સમાન ઉપદેશ, પ્રચલિત રૂઢિખંડન, અહિંસા, પ્રાણી માત્ર ઉપર કયા, ખત્રે ધર્મોમાંથી અહણું કરવા શોખ સત્યો, વર્ણવિભાજના વિરોધ, પુનર્જન્મની માન્યતાનું ખંડન વગેરે લોકહિતકારી અને ગમે તેવા કોઈ બુદ્ધિવાદીને યે ગળે ઊતરી જાય એવા ઉપદેશ, એ કાપડ વણતાં વણતાં, વણાટ ઉપર બેઠાં બેઠાં આપતા.

પ્રચલિત રૂઢિઓનું-વહેમોનું નિકંદન જ કાઢવાનું ધર્મકાર્ય-મિશન-લઈને જાણે કબીર જન્મ્યા હતા. એમના અંતકાળે પણ એ બંધનો તોડવાનો એમણે જખખર પ્રયાસ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૫૩૮ની સાલ છે.

કબીરને ૧૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

હજી આજે યે આપણે કહીએ છીએ: ‘સુરતનું જમણું અને કાશીનું મરણ.’ વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં હિંદમાંથી ઠેરઠેરથી ઉલેચાઈને જાણે લોકો, આ પવિત્ર ભૂમિમાં પોતાનો દેહ પાડવા મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મેળવવા માટે આવે છે. તે દિવસોમાં એથી ઊલટી ખીજી એવી યે એક માન્યતા પ્રચલિત હતી કે કાશીથી થોડે દૂર આવેલા મદ્દર ગામમાં જો કોઈનું મૃત્યુ થાય તો એને ગધેડાનો અવતાર મળે છે.

‘આ માન્યતાનું જિંદગીનાં આટઆટલાં વર્ષો મેં રૂઢિખંડનમાં કાઢ્યાં તો યે લોકોની હજી યે આવી ધર્મખંધતા! એનો પ્રતિકાર થવો જ જોઈએ!’ કબીરે મનમાં આવું કંઈક વિચાર્યું હશે. અને પછી—

વિચારો તો ખરા, આ વૃદ્ધ જવાન આટલી ઉંમરે, પોતાના જીવનનું અંતિમ ધર્મકાર્ય પૂરું કરવા, પોતાના લણાખરા અનુયાયીઓની ‘ના’ છતાં-અંતસમંથે સર્વ જગતથી તરછોડાતા મદ્દરની સાથે એ જાણે સ્નેહ ખાંધવા ગયો.

ત્યા થોડોક સમય એ રહ્યા હશે.

પોતાના નજદીક આવેલા અતકાળની ઘડી આવી

અને મુખમાં અતકાળે 'રામ, રામ' શબ્દો સાથે એમણે દેહત્યાગ કર્યો.

પણ હ તકદા આગળ આસે છે

સઘળી વર્ણના એમના અનુયાયીઓ સકતરાજના અતકાળે હાજર હતા મુઝવતો એક મોટો પ્રમ આવી પશ્ચો હિંદુઓ કહે કબીર હિંદુ હતા, એમના હેઠના અમે અશિસન્કાર કરીએ.

મુસલમાનો કહે નહિ નહિ, કબીર મુસલમાન હતા, એમને તો હરનાવવા જ એઈએ, વાત વધી પડી.

પરંતુ કઈ પણ અજુગતુ પરિણામ આવે તે અગાહ—

આચિતી જ કોઈ માને નહિ એ રીતે દેહીધ્વ કાતિવાળી એક સ્નેહમૂર્તિ જેખાય છે. એનાં નયનોમાં સારોસાર પ્રેમ છે અષકારમાં એના પ્રકાશ વધુ પ્રસાવ તો દીસે છે.

ધોમેધોમે એ સ્નેહમૂર્તિ આગળ આવે છે અતિમ સમાધિ લઈ અનંત નિદ્રામાં કબીર પોદયા હતા, ત્યાં સુધી ઉક નહક એ આવે છે

શખને ચોઢાટેલી ચાંદર જોયકાય છે

ને...ને .

હિંદુ અને મુસલમાન બંને જુએ છે, તો ત્યાં શખ નથી, કબીર નથી, પુષ્પનો, રંગબેરંગી પુષ્પોના મોટો દગ છે .

અડધાં પુષ્પો મુસ્લિમોએ લીધાં, અડધાં લીધા હિંદુઓએ

• મુસલમાનોએ એ ફૂલોની હરનક્રિયા કરી.

હિંદુઓ અશિસન્કાર અર્થે એ પુષ્પો ઠારી લઈ ગયા.

આજે કબીરપ થીઓની સખ્યા લગલગ દસ લાખની હશે કબીરની પુણ્યતિથિએ કાશીના એમના હિંદુ અનુયાયીઓ તથા મધ્વરના મુસ્લિમ અનુયાયીઓ એકત્ર થઈ કબીરે ફલાવેલા એકયના સિદ્ધાંતોની પુનર્યાપના કરે છે અને ધર્મોના એકત્વ, કબીરનું એ સત્ય સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાનો 'દીને ઇલહી' દ્વારા મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબરે પ્રયત્ન કર્યો, તથાપિ વાતાવરણ ને પરિસ્થિતિને લીધે એ પ્રયાસને સફળતા મળી નહિ આજે હિંદુમુસ્લિમયેમનસ્મના આવા નાજુક કાળમાં હિંદુમુસ્લિમ-એકસાવ હિંદુ અને પાકિસ્તાનનાં નવાં રાજ્યો બનવાની પરાકાષ્ઠામાં થેસથે પડેાચેા, પરંતુ એકય માટે પોકારતી સારતવર્ષની રજેરજ સાદ પાડી આજે થે અણુ ધા પોકાર નાખી કહી રહ્યા છે—

હિંદુ મુસ્લિમ એકય !—હિંદી જીવનનો સાચો રાહ એ જ છે, એ જ છે !

સત્યનો સદા જય

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

જગતના તરણ ધર્મોમાં માનવીની માનવતાને સતેજ રાખે અને સત્ય, પ્રેમ, સંયમ વગેરે ગુણોની વૃદ્ધિ કરે એવી કથાઓના બંધાર ભર્યા છે. શ્રી. પાઠક 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો ખાટે દરેક ધર્મનાં પુરાણોમાંથી એવી કથાઓ ચૂંટી લાવીને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. 'સત્યનો સદા જય' એવી જ એક કથા છે, એનું વાચન સત્યનિષ્ઠાની ભાવનાને બળ આપનારું નીવડશે.

કે.શીરાજ બ્રહ્મદત્ત મોટે. ડાહ્યાહલ સાંભળીને જાગી ઊઠ્યો. જુએ તો મહેલ-ફરતો માનવસાગર વીંટળાઈ વળ્યો છે. હાથમાં નાનાંમોટાં હથિયારો લઈને થોડાં રાજમહેલ આગળ એકઠા મળ્યા છે અને ભયંકર અન્યાયનો બદલો લેવા માટે ક્રોધથી લાલપીળા થતા, મહાસાગર હુલવાટ કરે તેમ, અંદરોઅંદર અવાજ કરી રહ્યા છે.

રાજ બ્રહ્મદત્ત ખારીમાંથી ઠોકાયો એટલે નગરજનોએ પોકાર કર્યો: 'ફરિયાદ, ફરિયાદ!'

રાજએ એક અનુચરને ફરિયાદ શાની છે, તે બજાવવા નીચે મોકલ્યો. ગયો તેવો જ અનુચર પાછો આવ્યો ને બોલ્યો: 'મહારાજ, એ બાબતમાં ખોટા આગેવાનો આપને પોતાને રૂબરૂ મળવા માંગે છે.'

'બોલાવ' કહી બ્રહ્મદત્ત દીવાનખાનામાં આવ્યો અને એક મોટા સિંહાસન પર બેસી વીખરાયેલા વાળ સરખા કરવા લાગ્યો. સૂર્યોદય થયા છતાં એની આંખમાં હજી ઊંઘ ભરી હતી અને અર્ધઘેનમાં હોય એમ આળસ મરડતો અસ્તવ્યસ્ત દશામાં એ બેઠો હતો.

ખંચ દરવાજો આવી ઊંચું અને નમીને વંદના કરી. રાજએ માથું નમાવી આવકાર આપ્યો એટલે સી અંદર આવ્યા.

આસન ઉપર બેઠા પછી જરા સ્વસ્થ થઈ નગરશેઠ હાંધ બેઠી બોલ્યો:

'મહારાજ, છેલ્લા કેટલાક દિવસથી આપણા શહેરમાં રાજ રાતે માણસોના ઘાત થાય છે. સવાર પડતાં જ ડાહ્યા બહેન તો ડાહ્યાના લાંછ, ડાહ્યાના બાપ તો ડાહ્યાના કાકા એમ એક સશસ્ત્ર મનુષ્ય મર્યો જ હોય છે. એક દિવસ આ બાજુથી ખૂમરાણુ પડે છે, તો બીજે દિવસે પેલી બાજુથી. આખા નગરમાં હાહાકાર મચ્યો છે!'

'કોઈ જંગલી જનાવર આવતું હોતું બેઈએ' રાજએ કંઈ કહેજે જવાબ આપ્યો.

'ના મહારાજ, હિંસક પશુનું એ કામ નથી. અમે એની ખાતરી કરી છે. દરેક માણસનું અમુક એક ચોક્કસ જગ્યાએથી જ માંસ કાપી લીધેલું હોય છે, એટલે અમે સૌ એકમતે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે આ કામ કોઈ નરપશુનું છે અને મનુષ્યમાંસ ખાવાના હેતુથી જ આ વધ થાય છે.'

'તો એ નરપશુને તમે પકડી લાવો, એટલે હું એને સજા કરું.'

'ઘાતકને પકડવાનું કામ આપનું છે મહારાજ!'

‘ એ કામ માર નથી, નગરરક્ષકોનુ છે તમે એમની પાસે જાઓ અને જામી વાત કરો ’

નગરશેઠે રાજ સામે જોયું તો એની આંખમાં વિદુવળતા હતી એના ચહેરા પર ભય અને ગ્લાનિ છવાયેલા હતા, એટલે એને કશીક શકા તો ગઈ, છતાં એ લીટીને લીધે થયો અને પોતાના આર્થિકોને લઈ વહન કરી બહાર આવ્યો.

બહાર એકઠા થયેલા લોકોને જાણ મળી ગઈ અને નગરશેઠ તથા પત્નિ માણસો સેનાપતિ પાસે ગયા લોકોને સૌમીને ઘેર જવા કહ્યું, પણ કોઈ ખરયા નહિ ‘ એ નરપશુ હાથ આવ્યા પછી જ અમે ખતવાના છીએ ’ આમ કહી તેઓ ત્યાં જ બેસી રહ્યા.

સેનાપતિ કાલકસ્તિ થયો અને ટેકીયા હોને નગરજનોમા એનું સારું માન હતું. પત્ની વાત માંસળીને એ ઘડીસર રતબ્ધ બની ગયો પછી એણે કહ્યું ‘ તમે આજે ઘેર જાઓ હું આવતી કાલે સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં એ નરમાસભક્ષકને ખોળી કાઢું છું. ’ સેનાપતિના વચન ઉપર સૌને પૂરો વિશ્વાસ હતો. પત્ની આવી. સેનાપતિની વાત લોકોને સમજાવી એટલે તેઓ શાંતિથી વિખરાયા અને પોતપોતાને ઘેર ગયા.

આ બાજુ સેનાપતિ કાલકસ્તિએ પોતાના ખાંસ વિશાક્ર શુભચરણે જોલાવ્યા અને બીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં પહેલાં ચોરને પકડી લાવવા આજ્ઞા કરી બાહોશ અને પ્રમાણિક શુભચરણે આખા નગરમા ફેલાઈ ગયા. ગલીએગલીએ અને ઘેરેઘેર છૂપી રીતે તપાસ શરૂ થઈ સાંજ પડી રાતે શહેર ઉપર મગિયા બળ ખિલાવી દેાય તેમ જાસૂસો પથરાઈ ગયા.

એને કોઈ પણ બાબતનો હસામ ચસકો લાગ્યો હોય છે એ પછી ભય કે લજ્જા મળુને નથી. મનુષ્યમાંસ દાદે લાગ્યા પછી નરપશુ એના વિના એક દિવસ પણ રહી શકશે નહિ એની સેનાપતિને ખાતરી હતી.

રાતનો પહેલો પટાર ગયો બીજો પટાર શરૂ થયો. જાસૂસો વધારે જાગ્રત બન્યા એકાએક એક જાસૂસને કાને ચીસ સમજાઈ અને તે એક મોટા મહાલયની પછીને દોડી ગયો જુએ તો હાથમાં ઉઘાડી તલવારે એક આદમી તાજ જ મારેલા માણસનું માંસ ટોપલામાં ભરી રહ્યો છે શુભચરણે દબાને પગસે પાસે જઈ પાછળથી એની તલવાર પકડી લીધી અને બીજા બે શુભચરણે ઇશારતથી મઢે બોલાવી એને બાધી લીધો અચાનક હલ્લી વધાઈ પેસી તો સાચા ડહાઈ જ ગયો એને સેનાપતિ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો.

સેનાપતિએ હીવાના પ્રકારમાં ઘાતકને ચહેરા જોયો અને એ સારું નવાઈ પામતાં બોલી કીકપો ‘ આ તો રસક ! ’

‘ મહારાજ, મને સમા કરો ’ રસકે હાથ જોડ્યા.

રસક, રાજ પ્રજાદત્તો મુખ્ય રસોઈયો હતો અને રાજદરબારીઓમાં માનીતો હતો.

સેનાપતિએ રસકને અસંય વચન આપતાં કહ્યું ‘ તારે હાથે આવું ઘાતકી કામ થાય એ હું માની શકતો નથી, માટે જેવી દોષ તેવી ખરી વાત કહી દે સત્ય હકીકત કહીશ તો તારો અપરાધ માફ કરવામા આવશે ’

રસકે થોથરાતી છાંયે અને યડકતે હૈયે કહ્યું ‘ મહારાજને નરમાસનો સ્વાદ લાગ્યો છે. પહેલાં તો સ્તુત્ક્રુદ થયેલા કેદીઓનું ’

માંસ તેમના મર્યા પછી હું લઈ જતો, પણ કેદીઓ રોજ ક્યાંથી મૃત્યુદંડ પામે? એટલે નગરજનોને મારવાનું કામ મારે કરવું પડે છે.’

‘રસક !’ સેનાપતિએ ખિન્ન અવાજે કહ્યું: ‘આપ ઊઠીને દીકરાનું માંસ ખાય, ત્યારે ધરતી રસાતળ થઈ ગઈ સમજવી. તને મેં અભયદાન આપ્યું છે, એટલે ખીજી કશી શિક્ષા કરતો નથી, પણ તારે આવતી કાલે સવારે મહારાજની સામે આ વાત કબૂલ કરવી પડશે.’

‘પણ.....’

‘મહારાજ પણ તારો વાંકો વાળ ન કરે એની તને ખાતરી આપું છું.’

‘તો પછી આપ કહેશે તે કરવામાં મને હરકત નથી.’

‘તારે સત્ય હકીકત નિર્ણયપણે કહેવાની છે. તારા પાપનું એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે !’

સૂર્યોદય થતાં જ સેનાપતિ કાલહસ્તિ રાજા પ્રબોધતને મહેલે આવ્યો. સેનાપતિને આવેલા સાંભળી રાજા મનમાં ભય પામ્યો, છતાં તરત એમને મળવા બોલાવ્યા. કાલહસ્તિએ ખીજી કશી આડીઅવળી વાત કર્યા વિના રાજાને દબ અવાજે કહ્યું: ‘રસકની પાસે નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષો મરાવી નાખી તેનું માંસ તમે ખાઓ છો એ વાત ખરી છે ?’

રસક સામે જ ઊભો હતો. રાજાએ એની સામે ન બેતાં નીચી નજરે જવાળ આપ્યો: ‘હું વાત સાચી છું.’

‘તો તમારે અત્યારે, આ ઘડીએ જ નરમાંસ છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી બેઈએ અને અત્યાર સુધી કરેલા મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું બેઈએ.’

‘સેનાપતિ !’ રાજા બોલ્યો: ‘ખીજું તમે જે કહ્યો તે કરવા તૈયાર છું, પણ મારાથી એ વાત નહિ બને.’

સેનાપતિએ રાજાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો પણ રાજાનો મોહ ન છૂટ્યો. એવામાં ખહાર કાલાહલ સંભળાયો. સેનાપતિએ બેધું ‘તો નીચે માનવમેદની મળી છે. રાજા પોતે રસક પાસે માલુસોનાં ખૂન કરાવે છે અને માંસ ભક્ષણ કરે છે, એ વાત વાયુવેગે પ્રચરી ગઈ હતી અને એનો ખદલો લેવા લોકો અધીરા બન્યા હતા.

સેનાપતિએ ફરી એકવાર રાજાને કહ્યું: ‘હજી માને તો સારું મહારાજ ! નહિતર આ ખહાર એકઠા થયેલાં લોકો આપને ઠાર કરશે.’

‘તો પછી હું આ શહેર છોડીને ચાલ્યો જવા ઇચ્છું છું.’ ગભરાઈ જઈને રાજા બોલ્યો.

સેનાપતિએ રાજાને રસક સાથે ગામ ખહાર કાઢી મૂક્યો અને નગરજનોની સંમતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા ગોઠવી કંટાળાર ચલાવવા લાગ્યો.

આ બાબત પ્રબોધત એક મોટા અરણ્યમાં પહોંચ્યો. કોઈ જૂનવાણી વડલા નીચે એણે પોતાનો મુકામ કર્યો. રસકે વાળીઝૂડીને ઝાડના થડ પાસે બેઠક કરી, વડના પોલાણમાં બોદવાના કામળા રાખ્યા અને પછી બન્ને જણાં હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળા મોટા કુંહાડા લઈ રસ્તો રોકી બેઠા. એ રસ્તો કાશી જવા માટેનો ધોરી માર્ગ હતો. કોઈ એકલદોકલ યાત્રાળુ અગર સંઘ ત્યાંથી પસાર થતાં બંને જણ એમની ઉપર તૂટી પડતા અને પછી નરમાંસની જ્યાકિત હોડાવતા.

શહેરમાં રાત્રને થોડા માંસથી જે શૂખ અને અસખરો રડી ગયેલો તે અહીં પ્રેક્ષાખળીને વકર્યો અને જેટલું આવે તેટલું માંસ લક્ષણુ તે કરવા લાગ્યો.

થોડા સમયમાં એ રસ્તો વેરાન બન્યો. લોકોમાં ફરી હાહાકાર મચી ગયો. આખા ભરતખંડમાં પ્રબલ નરમાંસલક્ષક ચોર બન્યો છે એ વાત પસરી ગઈ.

રસ્તો નિર્જન બન્યાથી પ્રબલને ખોરાક મળવામાં મુશ્કેલી પડવા લાગી. ખનેને દૂરદૂર જવું પડતું અને મહામુશીબને કાઈ રક્ષોબળો માણસ મળે તેને મારીને ચંપાવવું પડતું. રોજ હજુ મનમાન્યા મનુષ્યનું માંસ ખાવાને ટેવાયેલા પ્રબલને આ મુશ્કેલી અસહ્ય થઈ પડી.

એકવાર ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ પણ શિકાર મળ્યા નહિ. પ્રબલને કંઈ એન પડતું ન હતું, એનો જલ્દી જવ જતો હોય એટલી વેદના થવા લાગી. આખરે એણે એક જ ઘાથી રસકર્જ માથું ઉડાવી દીધું અને તેના માંસથી પોતાની શૂખ સમાવી રસક વિના હવે એ એકલો જ ફરવા લાગ્યો અને અમૂલ્ય ઘાતકી ખનીને મનુષ્યવધ કરવા લાગ્યો.

એકવાર એક ધનાઢપ પ્રાણલુ પોતાના અગરક્ષકો સાથે એ રસ્તેથી નીકળ્યો. 'હાલ રહો, આ પ્રબલને કોમ ધરતા બન્યો' એવી કારમી ચીસ સાંભળતાં અગરક્ષકોના હાંન મચી ગયા અને તેઓ દિગ્મૂઢ જેવા થઈ નેઈ રહ્યા. પ્રબલને સુંઢર પ્રુષ્ટ દેહવાળા પ્રાણલુને ખબે ચડાવ્યો અને ઢોટ મૂકી.

આ રીતે પોતાની આંખ સામે પ્રાણલુને હિપાડી જતો નેઈને અગરક્ષકોના મનમાં ભારે આઘાત લાગ્યો. 'આપણે મોટા

સડવેમાં અને હાત્રિયાની હાજરીમાં આ એક પ્રાણલુને લઈ જાય એ તે ઠેકી વાત!' આમ વિચારી તેઓ હિમત કરી એની પાછળ પક્યા પ્રબલત આટોઅવળો થઈને નાસવા ગયો, તેવામાં એના પગમાં ખેરના ઓડનું એક ફૂક વાગ્યું, એટલે પ્રાણલુને ત્યાં જ નાંખી દઈ એ ખોડ'ગતો ખોડ ગતો જીવ ખયાલી નાહો.

અગરક્ષકોને તો પ્રાણલુ મળ્યા એટલે એને લઈ પાછા વળ્યા અને પોતાને રસ્તે પક્યા.

પ્રબલ લગડાતો આવીને પોતાના રહેઠાણ આગળ ઢગલો થઈ પડ્યો. વા સખત વાગેલો એની વેદના ખૂબ થતી હતી. રાત્રિવસ એ તરફડવા લાગ્યો. આખરે એણે વડ હિપર રહેતા ઢેવની માનતા કરી કે 'જો મારો પગ સારો થઈ જશે, તો તને સો રાજકુમારના લોહીથી નવરાવીશ અને મોટો નરયજ કરીશ.'

આ માનતા પછી એના મનને શાંતિ વળી સાત દિવસ એક ઢેકાણે હાલચાલ કર્યા વિના પક્યો રહ્યો એટલે ધા આપમેળે રુઝાઈ ગયો.

આવો મોટો જીવલેણ ધા રુઝાયો એટલે પ્રબલને પોતાની માનતા પૂરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસમાં પચાસ-સાઠ મણિલિની મજલ કરી એ કોઈ રજવાડામાં પહોંચી જતો, એકાદ બે રાજકુમારને હિપાડી લાવતો, ને રાજકુમારની હથેળીમાં કાણુ પાડી એને વડની વડવાઈ સાથે બાંધી દેતો.

આમ કરતાં નવાણુ રાજકુમાર એકઠા થયા, એક બાકી રહ્યો.

પ્રબલ ખર્ષા રાજ્યોમાં ફરી વળ્યો; પણ કુરુદેશના રાજમહેલ પાસે જતાં

એના પગ ઊપડતા ન હતા. કેટલીયે વાર એ ત્યાંથી પસાર થયો, પણ રાજ્યની હદ આવે એટલે ખીજી તરફ વળી જાય. કુરુ દેશના કૌરવ રાજાને સુતસોમ નામનો રાજકુમાર હતો. નાનપણમાં એ તક્ષશિલા શુરકુળમાં ભણવા ગયેલો, ત્યારે આ માનવભક્ષ રાક્ષસ અનેલો પ્રહલદ એક ધર્મશાળામાં તેની સાથે થઈ ગયેલો. હજારો શિષ્યોમાં આચાર્યને પ્રિય થઈ પડેલો સુતસોમ દરેકનો માનીતો હતો. પ્રહલદ એના પ્રત્યે ખૂબ લાવ રાખતો. અને ભણીને સાથે જ પાછાં ફર્યા, ત્યારે એકબીજાએ મૈત્રી જાળવવાના ડોલ આપ્યા હતા. સુતસોમનું જીવન સાદું, સંયમી, સેવાપરાયણ હતું. પ્રહલદે પણ એવું જીવન ગાળવાનો ડોલ સુતસોમને આપેલો; પણ આજે પોતાનું જીવન એક રાક્ષસ જેવું બની ગયું હોઈ પ્રહલદ સુતસોમને મોં ખતાવતાં મનમાં ડરતો હતો અને ખીજા રાજકુમારોની પેઠે એને પકડીને યજ્ઞમાં હોમી દેવાનો વિચાર આવતાં એનું મન અંદરથી ખોલી ઊઠતું, કે ‘તક્ષશિલા શુરકુળમાં એણે મને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરી, ખાંપાન અને વ્રતનિયમમાં એ રાત-દિવસ મારો સાથી બનીને રહેતો, એના શુભ તે કેમ વિસરાય ?’ આમ વિચારીને એ કુરુદેશના સીમાડાથી ફરીને ચાલ્યો જતો.

પણ એકવાર રાતે એ પોતે અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં વડ નીચે સૂતો હતો, ત્યારે એના કાનમાં જાણે કે વડની દેવી બોલતી હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. ફરતી વડવાઈએ ટીંગાડેલા નવાણુ રાજકુમારો મોતની રાહ એતા લટકતા હતા. એની જરા પણ દયા પ્રહલદના હૃદયમાં ન હતી, પણ જ્યારે દેવી જેવો અવાજ એને કાને પડ્યો, ત્યારે એ સફાળો એટલો થઈ ગયો.

એણે સાંભળ્યું :

‘તે’ આ નવાણુ રાજકુમારોને પકડયા, પણ કુરુ દેશના સુતસોમને કેમ ન પકડયો ? એ તને વહાલો છે, માટે જ તે’ એને છોડી દીધો છે, પણ દેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે તો પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુનું યજ્ઞદાન આપવું જોઈએ. આમાં તો તે’ પક્ષપાત કર્યો છે !’

પ્રહલદને એ વાણી ખરી લાગી. એને આટલું કર્યા છતાં જ્યાં સુધી વહાલી વસ્તુનું યજ્ઞદાન નહિ આપું, ત્યાં સુધી દેવી પ્રસન્ન નહિ થાય એવા ભયથી એ ઊભો થયો અને વધારે વિચાર કર્યા વિના કુરુદેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

દિવસરાત ચાલતો રસ્તામાં ક્યાંય રોકાયા વિના એ ઇદ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યો. સુતસોમને રાજમહેલમાંથી પકડવો સહેલ ન હતો. એટલે એણે એક મુશ્કિલ કરી. રાતે પોતે શહેરના હિપવનમાં એક ભણેલા દેવળના એટલા પર સૂતો. તે વખતે આકાશના તારા ભણી એની નજર ગઈ. પ્રહલદ ખગોળવિદ્યા જાણતો હતો. એટલે એણે ગણતરી કરી, તો ખીજે દિવસે સવારે પુણ્ય નક્ષત્રનો યોગ આવે છે એમ જણાયું. રાજાઓ આ પવને દિવસે જળાશય પર રનાન કરવા નીકળે અને પુણ્યદાન કરે એવો રિવાજ સર્વસામાન્ય હતો. એ રિવાજ પ્રમાણે રાજકુમાર સુતસોમ પણ ખીજે દિવસે સરોવરતીરે નાહવા આવશે એમ એણે વિચાર કર્યો. એ વખતે રાજકુમારને પકડી લેવો ફાવશે એમ મનમાં એણે ગાંઠ વાળી.

મોંસૂઝણું થાય તે પહેલાં નગર બહાર આવેલા એક મોટા તળાવમાં કમળના ફાંદ નીચે પ્રહલદ સંતાઈને બેસી ગયો.

આ જાણુ એવું બન્યું કે તક્ષશિલાનો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સુતસોમની કીર્તિ સાંભળીને ઇદ્રપ્રસ્થ આવ્યો. સુતસોમ

રાજકુમાર પોતે વિદ્વાન છે અને વિદ્વાનોની હર કંઈ છે એમ સાંસળીને એની પાસેથી જ્યમાસિ થશે એ આશાએ તકશિકાથી બે આટલે દૂર આવ્યો હતો. પાસેનાં ામમાં રાત ગાળી પો કાટતાં જ એ ઉદ્ગમસ્થ આવી પહોંચ્યો.

રાજકુમાર સુતસોમ પુત્ર્ય નક્ષત્રનકષેત્રનું માહાત્મ્ય વિચારી માત કાળમાં વહેલો કોઓ અને સૂર્યોદય થયા પહેલાં બે વડી પોતે બધાવેલા કમળસરમાં એ નાહવા ચાલ્યો.

રાજકુમારનો રથ પરઘરાટ સામેથી આવતો દીઠો એટલે પેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ભેતાની ખાલુ પર ખર્યો અને મારથીને અંદર કોણુ છે ?' એમ પૂછ્યું. 'રાજકુમાર સુતસોમ પુત્ર્ય નક્ષત્રના સ્નાનાર્થે જાય છે' એવો ઉત્તર સાંસળતા બ્રાહ્મણે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો. રથ કામે રખાવી રાજકુમાર નીચે ઊતર્યો અને બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કુશળ સ્વાચાર પૂછ્યા.

બ્રાહ્મણ પોતાના આવવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું 'રાજકુમાર! હું તકશિકાથી આવું છું તમારો વિધાયેમ જોઈ અહીં સુધી ચાલ્યો આવ્યો છું તમને સંભળાવેલા સો સો કાર્ષાપદ્મની કિંમતના ચાર શ્લોક લાવ્યો છું તે તમે એકવાર સાંભળો અને પછી યોગ્ય લાગે તો મને પુરસ્કાર આપને.'

સુતસોમે ઉત્તર આપ્યો. 'હું અત્યારે તો નાહવા જઈ છું આપ રાજમહેલે પધારો હમણા જ હું પાછો આવીશ અને આપના શ્લોક સાંભળી રૂતાઈ થઈશ.' આમ કહી પોતાના અનુચરને રાજકુમારે આજ્ઞા કરી. 'આ બૃદ્ધને રાજમહેલમાં લઈ જાઓ અને તેમનું યોગ્ય સ્વાગત કરો એટલામાં હું સ્નાન કરીને આવી પહોંચું છું.'

બ્રાહ્મણ ફરી આશીર્વાદ આપી અનુચર સાથે નગર સધી ચાલ્યો સુતસોમ તળાવને કિનારે આવી પહોંચ્યો યુગ્મ અને ઉત્તરીમ વચ્ચે ઉતારી સુતસોમ તળાવમાં ઊતર્યો તેવો જ નરસહક પ્રબલત બહાર નીકળ્યો અને તેને ધીક પર ચઢાવી, જગરશકેતની આંખમાં ધૂળ નાખી ત્યાંથી ડપાટાખંધ ચાલ્યો ગયો. અગરશકેત પાછળ ફેરવ્યા પછી પવનવેગી પ્રબલત પાણેની ધીચ ઝાડીમાં સતાતોછપાનો ઘડીસરમાં અસોપ થઈ ગયો.

કેટલોક પથ કાપ્યા પછી પ્રબલત થાસ ખાવા રોકાયો. સુતસોમને નીચે ઉતારી પોતે હમ્મર હાથ ટેકવી જરા ઊંઠો થાસ લીધો તેવામાં એણે સુતસોમની આંખમાં આંસુ ભેર્યાં, આ જોઈને પ્રબલત નવાઈ પામ્યો અને ખાલ્યો. 'આ છું, સુતસોમ, હું તો જાની અને વીર રાજકુમાર હતો. આપણે તકશિકામાં ભણતાં એ વખતે મેં કોઈ દિવસ તારી આંખમાં આંસુ એવાં ન હતાં ખરો બહાદુર મોતને જોઈને રડી પડ્યો નથી કહાય તને તારાં માળાપ અને સ્ત્રી-પુત્ર સાંભર્યાં હશે, પણ હું જ નાનપણમાં કહેતો હતો, કે આ સંસાર અસાર છે એ જ્ઞાન અત્યારે ક્યાં ગયું ?'

રાજકુમાર સુતસોમે સાંતિથી જવાબ આપ્યો. 'અરે સલા સાઈ, હું પ્રબલત આ કામ કરે છે એ સાંસળીને મને સારે દુઃખ થઈ હતું, પણ એ વાત હું પછી કરીશ, પહેલાં તારા મનને હું ઉત્તર આપું મારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં છે, તે મારાં માતપિતા કે સ્ત્રીપુત્રાદિ માટે નથી, પણ મેં એક બ્રાહ્મણને 'નાહીને આવ્યા પછી તારા શ્લોક સાંભળીશ' એવું વચન આપ્યું છે એ મારી રાહ જોઈને ખેઠો હશે. મારું એ વચન પળાયું નહિ, તેના દુઃખથી મારું હૃદય સરાઈ આવ્યું અને આંખમાં

આંસુ આવ્યાં છે. આપણે એક શુરુ પ્રાસે વિદ્યા ભણ્યા છીએ. મેં તને અધ્યાસમાં સહાય કરી છે એ તને યાદ હોય, તો એ યાદ કરીને મને જો તું છોડે, તો હું બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળી એને ઘટતો પુરસ્કાર આપીને તરત પાછો આવીશ.”

આ સાંભળીને એ માનવસક્ષી રાક્ષસ ખડખડ હસી પડ્યો અને ઘોઘરા અવાજે મરકરી કરતો હોય તેમ બોલ્યો: ‘હાથમાં આવેલા શિકારને જતો કરું એવો હું મૂર્ખ નથી. એકવાર મોતના મોઢામાંથી તું પાછો જાય પછી શાનો આવે? તું તો સીધો જઈને રંગમહેલમાં જ પહોંચી જાયને! એટલે હવે છૂટવાની આશા મેલી રહે.’

રાજકુમાર સુતસોમ પ્રથમની પેઠે જ શાંતિથી કહ્યું: ‘હે મિત્રવર્ય, અસત્ય બોલીને જીવવા કરતાં હું મરવું વધારે પસંદ કરું છું. કદાચ મેરુ ચળે પણ હું જૂઠું નહિ બોલું. પૃથ્વી રસાતળ જાય, ગંગા નદી હિમાલય તરફ ઊલટી વહેવા લાગે, તોપણ હું અસત્ય નહિ બોલું. આમ છતાં પણ તને પતીજ ન પડતી હોય, તો હું મારી તલવારના સમ ખાઈને કહું છું કે બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળીને હું જરૂર પાછો આવીશ.’

મનુષ્યમાંસ ખાનાર પ્રજાદત્ત સુતસોમનાં દંડ વચનો સાંભળી ઘડીસર સ્તબ્ધ બન્યો. ગમે તેવો હુમ્મો અને હરામખોર માણસ પણ એક સાચા માણસના ખરા જિગરનાં સત્ય વચનો સાંભળે છે, ત્યારે એના હૃદયમાં એની અસર પડે છે અને પોતાની બત કરતાં પણ વધારે સરોસિા એને એ સત્યનિષ્ઠ માનવી ઉપર બેસે છે. પ્રજાદત્ત રાક્ષસ બન્યો હતો, છતાં એના હૃદયમાં સુતસોમનાં વચનોનો પડવો પડ્યો અને એ વિચારવા લાગ્યો: ‘ગમે તેમ પણ

આ સુતસોમ નાનપણથી સત્યપ્રિય છે. વળી ક્ષત્રિય તલવારના સમ કદી ખાય નહિ એવા આકરા સમ એણે ખાધા છે. તો ભલે એકવાર એ નાસી જાય, તોપણ એની પરીક્ષા તો લેવી જ.’ આમ વિચારી એ બોલ્યો: ‘ભાઈ સુતસોમ, ક્ષત્રિયો ન ખાય એવા તલવારના સમ તે ખાધા છે, તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને વિદાય કરી તું પાછો જલદી આવતો રહેજે. તારા વિના મારો યસ અધૂરો ન રહે તે ધ્યાન રાખજે.’

‘એની તું ફિકર ન કરતો. સૂર્ય પશ્ચિમે ઊગે તો ય સુતસોમ આવ્યા વિના નહિ રહે તેની ખાતરી રાખજે.’ આમ કહીને એ ઇદ્રમસ્થ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

આ બાળ સુતસોમને મનુષ્યસક્ષક રાક્ષસ ઉપાડી ગયો છે એ વાત આખા નગરમાં ફેલાતાં સૌ વ્યાકુળ બની શેક કરી રહ્યા હતા. ચોમેર ઘોડેસવાર દોડાવ્યા છતાં પત્તો ન લાગ્યો એટલે સુતસોમ વિષે સૌએ આશા મૂકી દીધી હતી. એટલામાં રાજકુમારને એકાએક આવતો. એઈને સૌ ઘેરી વળ્યા. રાજમહેલમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. સૌ એકી અવાજે કહેવા લાગ્યા: ‘રાજકુમાર ખરો હોશિયાર, એ નરરાક્ષસના હાથમાંથી ડોઈ છૂટવું નથી અને આ છૂટી આવ્યો!’ રાજમહેલમાં પોતાની ફરતાં ફરી વળેલાં સ્વજનોને પ્રેમપૂર્વક શાંતિથી દૂર કરી રાજકુમાર પેલા બ્રાહ્મણ પાસે પહોંચ્યો. એ બિચારો તો રાજકુમારનું અપહરણ થયાની વાત સાંભળી સાવ નિરાશ બની ગયો હતો. એવામાં સુતસોમ આવીને પગે પડ્યો એટલે એના હરખને પાર ન રહ્યો.

રાજકુમારે સ્વસ્થ ચિત્તે સામે બેસતાં બ્રાહ્મણને કહ્યું: ‘મહારાજ, તમારા શ્લોક

હવે મને સલાખાવો '

બ્રાહ્મણે કહ્યું ' રાજકુમાર, આ મારા
શ્લોક કશ્યપ બ્રહ્મના મુખમાંથી નીકળ્યા
છે, તેથી તે ઘણા મૂલ્યવાન છે તમે સાતિથી '
આંકરપૂર્વક એનું મનણું કરો '

રાજકુમાર એકચિત્તે સાક્ષણી રહ્યો

સકિદેશ્વર સુતસોમ, સમ્મિ દ્વોતિ સમાગમો ।
સાનં સંગતિ પાલેતિ, નાસમ્મિ વદુ સંગમો ॥
સન્મિરેવ સમાસેદ, સમ્મિ કુલ્લેષ સંઘવં ।
સતં સદ્ગમ્મજ્ઞાય સેવ્યો દ્વોતિ પાપિયો ॥

જીરન્તિ ચે રાજરંથા સુચિતા

અયો શરીરંપિ જરં ઉપેતિ ।

* સતં ચ ધમ્મો ન જરં ઉપેતિ

સન્તો હવે સમ્મિ પવેદયંતિ ॥૩॥

નમં ચ દૂરે, પદ્મી ચ દૂરે

પારં સુમુદસ્સ તદાદુ દૂરે ।

તતો હવે દૂરતરં વદન્તિ

સતં ચ ધમ્મો સસતં ચ રાજા ॥૪॥

ભાવાર્થ* (૧) હે સુતસોમ, જીવનમાં
માત્ર એક જ વખત 'સજ્જન'નો સમાગમ
થાય છે, તો તે સમારસાગરમાંથી પાર
ઉતારે છે, પણ કુજ્જનનો સજ રાજનો
હોય, તોમણ તે નકામો છે

(૨) જે હમેશા સત્યપુરુષોના સંગમાં
રહે છે અને તેમની સાથે આદરમાનથી
પ્રેમપૂર્વક વસે છે, એટલું જ નહિ તેના
સદ્ધર્મને જાણી લે છે, તે માણસ સદા
સુખી થાય છે અને તેનું કુળ હમેશા
માટે ટળે છે

(૩) રાજાઓના મુશીસિત રથો જુદું
થાય છે, માણસના શરીર પણ વૃદ્ધાવસ્થાને
પામે છે, પણ સત્યપુરુષોએ બોધેલાં ને આચરેલાં
ધર્મ કદી જૂનો થતો નથી એમ ડાહ્યા
પુત્રો કહી ગયા છે

(૪) આકાશથી પૃથ્વી દૂર છે અને

સમુદ્રનો કિનારો એથી વે વધારે દૂર છે હે
રાજા ' સત્યપુરુષોનો ધર્મ અધર્મથી વે ઘણો
વધારે દૂર છે.

શ્લોક પૂરા થયા તોપણ રાજકુમાર
એના ગશીર અર્થનું ચિંતવન કરતો,
જમીન મર દહિ ઠેરવી બેઠો છે થોડીવારે એ
વિચારમાંથી જાગ્યો અને બોલ્યો ' તમે કહેલા
ચારે શ્લોક મનુષ્યના જીવનને સન્માર્ગે
વાળવા માટે મહામૂલ્યવાન છે તેનું
મૂલ્ય લક્ષ સોનામટ્ટોરથી પણ અધિક છે
પારિતોષિક તરીકે હું તમને ચાર હજાર
કાપાંપણ આપું છું, તેનો સ્વીકાર કરો '
આમ કહી રાજકુમારે બ્રાહ્મણને ચાર હજાર
કાપાંપણ મળાવી અર્પણ કયાં બ્રાહ્મણે
પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપ્યા

રાજા કૌરવ્યને આ વાતની જાણ થતા
એણે કમડો આપતા કહ્યું ' આ તે ' શું
કયું ? ' ટોપન દ્રવ્ય આમ ઉડાવી દેવું
ચોગ્ય નથી એક શ્લોકની કિંમત બહુ બહુ
તો ખાચ, પચોસ કે પચાસ કાપાંપણ દોય,
પરંતુ હજાર હજાર કાપાંપણ આપ્યા
એ કેવું ? '

રાજાના દોષસરેલા વચન સાંભળી
રાજકુમારે સાંતિથી ઉતર આપ્યો ' પિતાજી,
આપ શુરસે ન થાઓ મે સદ્વિધાની
અસિદ્ધિ થાય તે માટે જ આ ધન
આપ્યું છે સાધુપુરુષોના બોધવચનો
સાક્ષાત્તા મને ખૂબ જાનદ થાય છે મારા
નોકર પાસેથી પણ હિતવચનો સાક્ષાત્તા
મને ગમે છે આટલે દૂરથી આવેલા બ્રાહ્મણને
સોખસો કાપાંપણ આપુ, તો એમાં એની
વાટખરચી પણ ન નીકળે; પરંતુ આજ પછી
તમારા પૈસાનો આવો દુરુપયોગ હવે નહિ
થાય અને તમારે મારા પર દોષ કરવાનું
કારણ પણ નહિ રહે નરસક્ષી બ્રહ્મદત્તને
વચન આપ્યા પ્રમાણે હવે તે પાસે

જાઉં છું. ત્યાંથી પાછા આવવાની બિલકુલ આશા નથી.’

‘એટલે શું તું પાછો જવા માગે છે ?’ કૌરવ્ય રાજ આશ્ચર્ય પામી બોલી બોલ્યો. ‘એકવાર એ દુહના હાથમાંથી છૂટ્યો ને હવે એ કાળના મોઢામાં જઈને પડવાની શી જરૂર છે ? હું તને જવા દેવાનો નથી.’

રાજકુમાર સુતસોમ બોલ્યો: ‘પિતાજી, એ ભલે ઘાતકી હોય, મનુષ્યલક્ષક હોય પણ મારા ઉપર એણે ભારે ઉપકાર કર્યો છે. એક બ્રાહ્મણના ઋણમાંથી મુક્ત થવાની એણે મને તક આપી એ તેનો મહદુપકાર હું કદી નહિ ભૂલું. આવા ઉપકારી માણસનો હું વિશ્વાસઘાત કરું, તો મારા જોડે કૃતઘ્ની પાપી બીજો કોઈ ન ગણાય.’

રાજ કૌરવ્યને આમ અનેક રીતે માનવ-ધર્મ સમજાવી સુતસોમ ચાક્ષી નીકળ્યો. અને જ્યાં પ્રવ્રજત એની રાહ બેસી હતો, ત્યાં એના રહેઠાણના સ્થળે આવી પહોંચ્યો.

વડ નીચે મોટો યજ્ઞકુંડ પ્રગટાવવામાં આવ્યો હતો અને એક મોટા બાજુ ઉપર પ્રવ્રજત પલાંઠી વાળીને બેઠો હતો. રાજકુમારને હોમવા પૂર્વે એ મંત્ર લાલ્પી રહ્યો હતો. પોતે મોટો કર્મકાંડી વિદ્વાન પણ હતો એટલે એને હવન કરાવનાર કોઈ આચાર્યની જરૂર ન હતી. માત્ર સુતસોમ આવી બંધ એટલે આહુતિઓ આપવાનું શરૂ કરું એમ એ મનમાં વિચારી રહ્યો હતો. સુતસોમ આવશે જ એવી એના મનમાં ખાતરી હતી, તેથી એ નિશ્ચિંતપણે પૂર્વમંત્રોચ્ચાર કરી રહ્યો હતો.

સુતસોમે આવતાંવિંત પ્રવ્રજતને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું: ‘મારું વચન પૂરું કરીને હું આવી ગયો છું, હવે તું મને મારીને યજ્ઞ પૂરો કર, અથવા તારે પોતાને મારું માંસ ખાવાની મરજી હોય તો તેમ કર.’

સુતસોમની સત્યપ્રિયતા, નિર્ભયતા અને દેહ વિષેની અનાસક્તિ બેઈ પ્રવ્રજત અંતરથી રાજ થયો અને બોલ્યો: ‘તું પાછો આવી ગયો છો એટલે હવે મને કશી ઉતાવળ નથી, વળી તું સામે ચાલીને મારી પાસે આવ્યો છે એટલે તને વડવાઈ સાથે ખાંધી રાખવાની જરૂર નથી. થોડા મંત્રો બાકી રહ્યા છે તે પૂરા કરી લઉં પછી આહુતિ આપવાનું શરૂ કરીશ. દેવતાની આજ્ઞા મુજબ વહાલામાં વહાલી વસ્તુ પ્રથમ હોમવી બેઈએ, તેથી આ બધા કુમારોમાં તું મને પ્રિયમાં પ્રિય છે એટલે તને જ પહેલો હોમીશ; પરંતુ તે પહેલાં તને હરકત ન હોય, તો પેલા બ્રાહ્મણે તને જે સ્થોત્ર સંભળાવ્યા હોય તે મને ગાઈ બતાવ.’

સુતસોમે કહ્યું: ‘એ સ્થોત્રને ને તને શું લાગેવળજે ? આપણા ગુરુએ બોધેલાં ઉત્તમ સુભાષિતો વિસરી જઈને તું નરમાંસલક્ષી રાક્ષસ બન્યો છે અને અત્યંત દુર કર્મો કરતાં પણ તારું હૃદય થડકતું નથી, તો તને સ્થોત્રો સંભળવાની શી જરૂર છે ?’

પ્રવ્રજતે કહ્યું: ‘હું માણસનું માંસ ખાઉં છું એ સિવાય બીજા કોઈ અવશુષ્ણ મારામાં નથી, અને એક એટલા અવશુષ્ણ લીધે તું મને નૃશંસ અને પાપી માની સારા સદુપદેશ માટે પણ અયોગ્ય ઠરાવે છે, તે મને હીક લાગતું નથી. રાજ્યો મૃગયા કરી ગરીબ બિચારાં મૃગાં પશુઓને મારીને ખાય છે તેનાથી હું ઊર્તરતો નથી; પણ એ વાત જવા દે, તને મેં જવા દીધો છતાં મોતની પરવા કર્યા વિના તું અહીં પાછો કેમ આવ્યો, એ વાત કર. તું રાજનીતિ ભૂલી ગયો જણાય છે, નહિતર હુશ્મનના હાથમાંથી છટકી ગયેલો ક્ષત્રિય ફરી બાળીએઈને પાછો ન આવે !’

સુતસોમે જવાબ આપ્યો. ‘રાજનીતિ કરતા સત્યપાલન ચઢે છે સત્યને આધારે જગત ટકી રહ્યું છે હું વચન પાળવા માટે ગયો હતો અને વચનપાલન માટે જ તારી મસિ પાછો આવ્યો છું’

બ્રહ્મદત્ત ખડખડાટ હસી પડ્યો. સુતસોમના બાળક જેવા નિર્દોષ અને સરળ વાક્યો સાંભળી એને અત્યંત આનંદ થતો હતો એવા વચનો વધારે સાંભળવાના હોવાથી એ બોલ્યો ‘અલ્યા મૂરખા, રાજમહેલમાં વસવું, સાવતાં ભોજન જમવા, રમણીઓ સાથે રમવાનું ઉડાવવા એ બધું છોડી સત્યનું પૂછડું પકડી રાખવું એમાં કંઈ ડહાપણ છે? તારી અક્કલ મારી ગઈ લાગે છે?’

સુતસોમે શાંતિથી કહ્યું ‘આ દુનિયામાં સત્ય જેવી મીઠાશ બીજી કોઈ વસ્તુમાં નથી જેણે એ અમૃતરસનું પાન કર્યું છે, તે જ આ સંસારસાગર તરી શકે છે’

‘એ વાત જવા દે,’ બ્રહ્મદત્તે બીજો મુદ્દો ધીધો ‘પણ માણસને જીવવાની ઇચ્છા તો રવાણાવિક હોય છે અને તેથી મોતનેા ડર દરેકને લાગે છે પોતાનો જીવ બચાવવા જૂઠું ઘોસવું એવું રાજનીતિમાં કહ્યું છે, છતાં હું મોતની બીક રાખતો નથી એનું શું કારણ?’

સુતસોમે કહ્યું ‘કારણ કે મેં આજ સુધીમાં મારી જિંદગી કેવળ દોડધાતના કામ કરવામાં જ વિતાવી છે હુમ્મરો કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે માખાપત્ની સેવા કરી છે, મિત્રોને મદદ કરી છે, એટલે મને મોતનેા ડર નથી’

સુતસોમના આવા રહસ્યમય વચનો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત ખૂબ રાજ થયો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે આવા મુક્ત પુરુષને મારવાથી આર્યાવર્તને શારે હાનિ

થશે હજી તો આ રાજકુમાર ભરજીવાન છે એ લાગુ જીવશે, તો જગતને ઉપકારી થઈ પડશે આમ વિચાર કરી એ બોલ્યો ‘સુતસોમ, તું મારો મિત્ર છે, ઉપકારી છે, એટલા માટે નહિ પણ તારી જિંદગી આર્યાવર્તના હિત માટે ઉપયોગી છે એટલા માટે તારા જેવાને હુણીને યજ્ઞ કરવા કરતાં જે પીને મરતું બદેતર છે’ તું સુખેથી તારા દેશમાં જા, પણ જતા પહેલાં પેલી ચાર ગાયાઓ અને સભાગવતો જા મારો અધિકાર નહિ દોય, તોપણ તારા જેવા મુક્ત પુરુષને મુખેથી સાંભળીશ તેથી મને લાલ થશે’

આવાં નમ્રતાભરેલા વચનો સાંભળી સુતસોમે ચારે ગાયાઓ બ્રહ્મદત્તને ગાઈ સભળાવી આ સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો ‘ખરેખર! આટલી સુંદર, હૃદય જમ ગાયાઓ મેં કદી સાંભળી ન હતી આ ચાર ગાયાના બદલામાં હું તને ચાર વરદાન આપું છું. તારી ઇચ્છા હોય તે માગી લે ભરતબાહનેા ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે’

સુતસોમે કહ્યું ‘જે માણસ પોતાનું ભદ્રું શામાં છે એ જાણતો નથી, જીભના સ્વાદ ખાતર ગમે તેવાં કાળા કામ કરવા જે તૈયાર થયો, એનામાં વરદાન આપવાની શક્તિ તે ક્યાઈ હોય? અને છતાં ધાર કે મેં વરદાન માગ્યું અને તારાથી ન અપાયું, તો આપણી વચ્ચે ઝગડો થાય હાથે કરીને તારા જેવા માણસ સાથે શા માટે કળિયામાં પડવું નોઈએ?’

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો ‘હું નરમાંસ ખાઉ છું એટલે મારામાં કશી જીવુ રહ્યો નથી અને હું સાવ શક્તિશીન છું એમ માનવામાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે બીજી બાબતમાં તો નહિ પણ વચનપાલનમાં તો હું તારો સંગોવડિયો છું એ માદ રાખને માણસે

પણ આપેલું વચન હું પાળીશ; માટે તને આપેલ વરદાન તું નિઃસંકોચપણે માગ.'

સુતસોમે પ્રબ્રહ્મતાના ચહેરા પર એક પ્રકારનું દેવી તેજ ભેયું. માણસ જ્યારે કોઈ ગુણ પ્રગટ કરવા તત્પર બને છે, ત્યારે એનું આજીવન સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે. પ્રબ્રહ્મતાનું પણ એમ જ બન્યું. પ્રબ્રહ્મતાને અતિ આગ્રહ ભેઈ સુતસોમે વરદાન માગ્યું: 'હું તને સો વર્ષ સુધી સર્વ રીતે સુખી અને નિરાગી ભેઉં એ પહેલું વરદાન હું માગું છું.'

સંભળતાં પ્રબ્રહ્મતા ખુશી થયો. વરદાન માગવામાં પણ સામાનું હિત બેનાર આ પુણ્યપુત્ર સામે પ્રબ્રહ્મતા આદરથી ધડીભર ભેઈ રહ્યો અને રાજ થતાં બોલ્યો: 'એ વરદાન આપ્યું. હવે બીજું માગ.'

સુતસોમ બોલ્યો: 'જે આ રાજકુમારને તું પકડી લાવ્યો છે, તેમને જીવતદાન આપ, એ મારી બીજી માગણી છે.'

'એ વરદાન પણ આપ્યું; હવે ત્રીજું માગ.'

'ત્રીજું એ કે દરેક રાજકુમારને પોતપોતાને ઘેર તું પહોંચતા કરી દે.'

'એ પણ કબૂલ, હવે ચોથું માગી લે.' સુતસોમનાં પરમાર્થી વરદાન સંભળીને પ્રબ્રહ્મતા ખુબ રાજ થયો.

પ્રબ્રહ્મતાના ચહેરા ઉપર આનંદ છવાયેલો ભેઈ સુતસોમ પણ પ્રસન્ન થયો અને એણે છેલ્લું વરદાન માગ્યું: 'જેને હાથે આગો દેશ ત્રાહિ-તોખા પોકારી ગયો છે અને આ કાશીશ્રેત્રનો પવિત્ર માર્ગ સાવ નિર્જન બની ગયો છે, જે કુકર્મને હાથે અર્ચાવર્ત જેવા મહાન દેશની પ્રજા અત્યંત સંતાપ અનુભવી રહી છે, તે મનુષ્યમાંસ સક્ષણનું કર્મ તારે છોડી દેવું, એ હું ચોથું વરદાન માગું છું.'

ચોથું વરદાન સંભળતાં જ પ્રબ્રહ્મતા સ્તબ્ધ બની ગયો. એના ચહેરા ઉપરની ક્રાંતિ ઝાંખી પડી ગઈ. જાણે અંદરથી જમણાઈ જતો હોય તેમ ઊંડી વેદનાથી એ બોલ્યો: 'ભાઈ સુતસોમ, મહેરબાની કરીને તું બીજું વરદાન માગ. જેને માટે મેં રાજપાટ, સ્ત્રીપુત્ર, પરિવાર, સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો, એ નરમાંસ ખાવાનું છોડવું મારે માટે શક્ય નથી. મને માફ કર.'

સુતસોમે કહ્યું: 'હું તો પહેલેથી જ તને કહેતો હતો કે તારાથી હું માગીશ તે અપાશે નહિ, માટે તું વચન આપતું રહેવા દે. નાહક આપણી વચ્ચે તકરાર થાય તે સારું નહિ.'

પ્રબ્રહ્મતા સુતસોમનાં વાક્યો ગંભીરપણે સંભળી રહ્યો. એને વચનભંગ થવું ગમતું ન હતું અને નરમાંસ છોડવું ગમતું ન હતું. મનુષ્યમાંસ વિના પોતે એક દિવસ પણ જીવી ન શકે એવો એને ભય લાગતો હતો. અને વચનભંગ થવાનો તો વિચાર સરખો એનાથી સહન થતો નહતો. એના મનમાં થોડીવાર ઉગ્ર મંથન ચાલ્યું. આખરે એનો ભેરાવર આત્મા જીત્યો અને બોલ્યો: 'આ જગતમાં મનુષ્યમાંસ જેટલી કોઈ પણ વસ્તુ મને પ્રિય નથી, છતાં તારી એ જ માગણી હોય, તો જ આજથી એ નરમાંસ ભક્ષણ હું નહિ કરું એવું તને વરદાન આપું છું.'

સુતસોમ પ્રબ્રહ્મતાને વહાલથી ભેટી પડ્યો. પ્રબ્રહ્મતા પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક સુતસોમને પગે પડ્યો અને આ સયાનકે દુષ્કર્મમાંથી છોડાવવા બદલ સુતસોમનો આભાર માન્યો.

સુતસોમે જાતે જઈને બધા રાજકુમારોને હૃદયીને કહ્યું: 'જુઓ, આ માનવલક્ષી પ્રબ્રહ્મતા આજથી નરમાંસનો ત્યાગ કરે છે,

એટલું જ નહિ તમને શ્રીને મુઝ કરી પોતા-
પોતાને સ્થાને પહોચાડવા બધાએ છે, પણ
તમે સૌ રાજધાનીમા પાછા ફર્યા બાદ આ
બ્રહ્મજ્ઞે આપણને ત્રાસ આપ્યો હતો એવો
વિચાર કરી તેની ઉપર વેર સાવ રાખશે
નહિ આજથી એણે પોતાનું જીવન-
પરિવર્તન કર્યું છે. અને આવી મહાકૂર
માણસ આમ જીવનપસ્ટો કરે છે, તો તે
આપણે માટે આદરને પાત્ર છે એમ તમે
સૌ માનજો '

રાજકુમારોએ એકી અવાજે સુતસોમને
વચન આપ્યું કે 'અમે બ્રહ્મજ્ઞ ઉપર વેર
નહિ રાખીએ એટલું જ નહિ પણ એના
મત્તે માતૃપિતા જેવો પ્રેમભાવ રાખીશું' '

સુતસોમે રાજકુમારોને ડૂટા કરી પોતા-
પોતાને દેશ પહોંચાડ્યા અને પોતે બ્રહ્મજ્ઞને
સાથે સર્ધકાશીનગર તરફ ચાલ્યા

કાશીમાં બ્રહ્મજ્ઞને યુવાન પુત્ર રાજ્ય
કરતો હતો સેનાપતિ કાલક્રાંતિ તેને સહાય
કરતો હતો સુતસોમે જઈને સેનાપતિ તથા
રાજપુત્રને બ્રહ્મજ્ઞના હૃદયપરિવર્તનની
વાત કરી સાંભળીને ખત્રે ખૂબ રાજી થયા
અને બ્રહ્મજ્ઞને સેવા સંશોભિત રથ બેઠી
સામે ચાલ્યા

આખા કાશીનગરમાં વાયુવેગે સમાચાર
ફેલાયા કે રાજા બ્રહ્મજ્ઞને મનુષ્યમાંસનો
ત્યાગ કર્યો છે અને કૌરવ્યના રાજપુત્ર

સુતસોમની શિખામણથી એનું પરિવર્તન
થયું છે એ જાણી સૌ રાજદરબારે આવી
પહોંચ્યા નગરજનોની મેદની વચ્ચે સેનાપતિ
અને રાજપુત્રે બ્રહ્મજ્ઞનું ભાવપૂર્વક સ્વાગત
કર્યું. પોતાના રાજને સન્માર્ગે વાળવા
બદલ રાજકુમાર સુતસોમને બનેએ અનેક
ધન્યવાદ આપ્યા

બ્રહ્મજ્ઞની ઈચ્છાને માન આપીને
સુતસોમ એક માસ પર્યંત કાશીમા રહ્યો
અને બ્રહ્મજ્ઞ પૂરી રીતે પાપમાંથી મુક્ત થયો
છે એની ખાતરી થતાં પોતાના દેશ તરફ
વિદાય થયો

રાજકુમાર સુતસોમે પોતાના સત્યા-
ચરણથી બ્રહ્મજ્ઞને મનુષ્યમાંસ છોડાવી
સન્માર્ગે ચડાવ્યાની વાત આખા ભરતખંડમાં
પ્રસરી ગઈ હતી સુતસોમ ઉદ્ભવસ્થ પહોંચ્યો
ત્યા કૌરવ્ય રાજાએ અને નગરજનોએ
એનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું અને આખા
શહેરમાં સાત દિવસ સુધી ઉત્સવ કર્યો
રાજકુમાર સુતસોમને મળવા દૂરદૂરથી
ભાવિક લોકો આવવા લાગ્યા.

રાજકુમાર સુતસોમ એ બુદ્ધ સગવાનના
પૂર્વજન્મનો પ્રાપ્તિસત્ત્વનો જ એક જીવતાર
હતો. આ જન્મે પોતાનું વચન પાળીને
સત્ય પારખિતાને અધ્યાસ કરી, 'સત્યમેવ
જયતે' નો મંત્ર ઉપરની જગતની બદલા
એણે દબ કરી

આહાર અને આરોગ્ય વૈદ્ય મગનલાલ મહેતા.

લેખક :

આહારવિહાર અને આરોગ્યના સાદા નિયમો આ દુહામાં જણાવ્યા છે. જ્યાં વૈદ્ય-દાકતરનો અભાવ છે, ત્યાં આ વિશેષ ઉપયોગી થશે અને જ્યાં વૈદ્ય-દાકતરો છે, ત્યાં તે આ રૂચનાઓ લક્ષમાં લેવાશે તો એમની પાસે જવાનો સમય ભાગ્યે જ આવશે. આમવાસી વાંચકોને કહે આ દુહાઓ વસી જશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

થાય અનિયમિત રોગીઓ, જેહ અનિયમિત થાય,
દવા પથ્ય પાળે નહીં, બહેલું મૃત્યુ થાય.
ઊંચે સૂરજ ઊઠે નહીં, સૂર્ય ઊઠે મધ્યાહ્ન,
કર્મહીણુ ક્ષીણુ જ ગને, ઘટે શાન ને ભાન.
ઉષાસમય પછી જે સૂવે, ભગે ચઢતા સૂર,
પડી ખિછોનામાં રહે, લક્ષણુ એદી-કૂર.
ઊષાપાન જે જન કરે, દેહ દિવ્યને કાજ,
આંખ ધ્રુવે ભરી ડોગળા, દષ્ટિ તેજ સમ-ખાજ,^૧
દાંતણુ ચાવી જે કરે, દાંત સાફ કરી ખાય,
રસમય,^૨ કરી પ્રાશન કરે, રહે નીરોગી કાય.
દાંતણુ કરતાં હેખકે, કાઢે ઉર-ચીકાશ,
આંતરડાં શુદ્ધ થયે, થાય રોગનો નાશ.
મૂત્ર કદી રોકે નહિ, આઠે જલદી ભય,^૩
દેહશુદ્ધિ પૂરણુ કરે, વીંટ-શૂળ નહિ થાય.
સ્નાન કરે શીતળ જળે, ચોળી અંગ સદાય,
સ્વેદ-મેલ રાખે નહિ, હૃદયુષ્ક તન થાય.
કસરત પ્રાતઃ સમે કરે, અંગશક્તિ સમ ભાય,
સુદૃઢ અંગ સદા રહે, પૂર્ણ પ્રતાપ-પ્રભાય.

૧, ખાજ પક્ષીના જેવી લાંબી નળદ થાય. ૨, સુખમાં ચાવીચાવી રસવાળો કરી. ૩, પાતળો કે ઠાણુ નહિ તેવો સાદો એકદમ નીકળી ભય તે.

સાત્ત્વિક રાંધી અન્નકૂળ, જઠરે પાચન થાય,
 અતિ ઉનૂ ટાકું નહિ, રસમય લોજન ખાય
 દૂધ દહીં ધૂત ફલ અને ભાજી તાજી હોય,
 અન્નરોપ નહિ ખાજમાં કરતાં મુખિયો હોય
 ઠંડવે પાકે તૂળડે રાખી જલ પિવાય,
 યુલીવાળા રોટલા ખાય, બિમાર ન થાય.
 અતિ ચાણું થોડું નહિ, લોજન નિયમિત ખાય,
 ઠરી કોગળા મો ધુવે મુખી-નીરોગી થાય
 મીઠું ઉનુ જલ અને ઠરી ફટકડી સાથ,
 ખખડાવી કર કોગળા, આખે ફેરવ હાથ
 દૂધ દહીં ધૂત ભાખરી, કરે ઠલેવો^૪ કોય,
 વ્યસન કહી વ્યાપે નહિ, ચા સમ દુખ ન હોય
 ચા, કાફી, કોકો પીએ, પ્રાત કાળની માહે,
 વીથંહીન દુર્ગંધ અને, વ્યસની પૂરો થાય
 ઘોય હોય પગ નખ સહુ, આખ કાન ને નાક,
 મસ્તક પર માજન કરે, ઊતરે અઢકો થાક
 લોજન ખટરસ વ્યજને, કરે ખપોરે જોહ,
 અમૃત સમ પાચન કરે, દિવ્ય જનાવે દેહ.
 સાજે ઠસરત જે કરે, વ્યાસન ખેડકે દડ,
 ઉપર દૂધ ધૂત મધ પીએ, કહી ન થાયે ઠડ.
 દાળ ભાત કઠી રોટલો, ખીચડી પાચક શાક,
 દૂધ વિચાળુ^૫ પછી પીએ, પૌષ્ટિક પૂરો પાક.
 ખોટી સાચી ભૂખને તરસ તણુ તણુ ભાન,
 ખાય પીએ ભૂખાવરા રોગી અને અજ્ઞાન
 નિયમિત ફેરવા જાય જે, મેલ ખહાર^૬ જે-ચાર,^૭
 લાખે શ્વાસે ચાલતાં, મૌન સદા મુખકાર.

૪ સવારનો નારતો. ૫ રાત્રીલોજન. ૬ ધરમા આથ મારવાના નહિ કે નામમા થે નહિ,
 જામની બદાર ખુલ્લી હવામા ૭ મોલામા એક જતાખાવતા જે માર્દવ અને વધુમા વધુ ચાર
 માર્દવ હિતકર છે

રાતે દશ વાગ્યે સૂવે, કરી લઘુશંકા હર,
 સુખશુદ્ધિ કરી જલ પીએ નિર્મળ થાયે ઉર.^૯
 ચૈત્ર માસમાં લીંળડા; ખાધે રોગ-વિનાશ,
 મસ્તક, ઉદર હૃદય તણાં પછી વિરેચન ખાસ.
 જેઠ સુચિ કડવાં તૂરાં, તીખાં લોજન ખાય,
 કોઈ રોગ લાગે નહિ, અંગ વધે નહિ વાય.^{૧૦}
 શ્રાવણ ભાદરવા મહી, ખાય દૂધ ને ભાત.
 શાક પાક કડવાં તૂરાં મધુરાં ઉત્તમ જાત.
 આશ્વિન કાર્તિકે માસમાં ઉત્તમ પૌષ્ટિક રોજ,
 ક્ષાર ખટાશે રસભર્યા ઘૃતમથીકે લોજ્ય.
 માર્ગ પૌષ શક્તિ દિયે, તેલચોળ વ્યાયામ,
 પૌષ્ટિક રસ ધાતુ કરે અંગખલી આરામ.
 માહ—ફાગણ ઋતુ મધ્યમાં હલકું લૂખું ખાય,
 જિલટી રેચે ફાયદો મર્દનથી સુખ કોચ.
 હોળીમાં ધાણીચણા, સૂકાં ટોપરાં ખાય,
 ખજૂર ઉષ્ણ રેચક દીપક પિત્ત પકાવે જાય.
 ભારે ઠંડાં ચીકણાં ખાટાં મધુરાં ખાય,
 સૂઈ ખપોરે જે રહે કફથી રોગી થાય,
 ભાદરવામાં તૂરીયાં, અદકી ખાયે છાશ,
 શ્રાવણ કોળું કાકડી તાવ વધારે કાસ.^{૧૧}
 મરડો પચુ લેગો કરે, કરે સુદતિયો તાવ,
 કફપ્રકોપે અંતમાં પૂરો ભજવે ભાવ.
 દેહ દીણુ ધાતુ કરે શ્વાસ વધારે થાય,
 હરડે સંચલ ચૂણુથી રોગ શાંત અર્ધ જાય.
 પાન અને અનુપાનમાં ઔષધ અમૃત થાય,
 સમવિસમે સમજે નહીં ઉત્તમ જેરી થાય.

ધૃત-મધ-ઉત્તમ રસ જહું ઔપધમા ય અપાય,
 સમાન કદી લેવાય તો, શુભ એરી થઈ નય
 દહી મૂળા ને ચક્રંશ, શીતળ મધુરા પાન,
 પ્રાત-રાત સેવન કરે, અહડા હુખના દાન
 વાતજ્વર આવે પ્રથમ, જહું ઘગાસા જેમ,
 પિત્ત તાવમાં ઉખૂતા, આગે અગ્નિ^{૧૨} એમ
 કક્ષત્વરના આરભમાં, લોજન-અરુચિ થાય,
 ત્રિદોષજ્વરના ચિહ્ન છે, ઉચ્ચ થયે હુખ વાય.^{૧૩}
 દોડે, ઘોડે ચઢી કરે, સાઈકલોનો સ્વાર,
 જીભા જીભા જલ પિયે, થાયે રોગી અપાર
 કસરત હઠ ઉપર કરે, દોડે ખેડે ખૂબ,
 દેહ-શક્તિ સમજે નહીં, માઠો આખેહૂખ.
 દૂધ હુગળી માછલી, સાથે કદી ને ખાય,
 વિષમ રોગ વિકૃત થઈ, ત્રિદોષ માહે નાય
 માર પડે માગે ગયે પડી ગયે ને પાય,
 ત્રોક્ષા^{૧૪} પાણી હલદરે^{૧૫} ગોળ મળ્યે શુભ થાય
 કાત જીભ મોઢા તણા સાન તણુને યોગ,
 પ્રાણ જીવનશક્તિ મળે, પાચન થાયે લોગ.
 શરીર રોગી થાય તો મન પણ રોગી થાય,
 વિચારશક્તિ રોગી બને, ભુદ્ધિ શક્તિ શુભ નય
 સૂર્યતાપ, ખુદલી હવા નિર્મળ જળ-ખેરાક,
 અગ જીવનને ચોષવા પચતરવ રસપાક.

★

૧૨ આખેભા બળતરા થાય ૧૩ વાણિયેર ૧૪ નાળિયેર ૧૫ પ્રથમ ગોળ હળદરની ગોળી
 કરી ખવરાવવી ઉપર લીલા નાળિયેરનું પાણી પિવરાવવું

લાલ જીએ સાહેબને ખૂબ એવકૂફ ખનાયા હતા. એવા હાથ સફાચટ કંઈ કે સાહેબને ગંધ સરળી ન આવી. રૂપિયાના ઢગના ઢગ ઊચકીને ઘરભેગા કરી દીધા અને સાહેબ તો આખર સુધી મુનીમની પ્રમાણિકતાના શુભ જ ગાતા રહ્યા.

મેં સાહેબના ખગલાની વાત ઉપાડી. છુટ્ટો મુનીમ મૂંઝમાં હસ્યો અને બોલ્યો: 'ખાખુજી, ભૂતપૂત કંઈ નહોતું. મકાન-માલિકના પટેદારોએ આ ખધો તાગડો રચ્યો હતો, જેથી તેની ખધી મિલકત ખલાસ થઈ જાય. તે ખિચારો તો ખલાસ થઈ જ ગયો પણ પટેદારો પણ સીખ માંગતા થઈ ગયા, ખાખુજી જેઓ ખૂટું કરે છે, તેઓ કઠી સુખી રહી શકતા નથી ખાખુજી.'

મારી આંખોમાં, જેઓ ખાખુજીને લોહી ચૂસીચૂસીને જાડા ખની ગયા હતા એવા કેટલાય પૈસાદારોના ચિત્ર નાચી રહ્યાં પણ મુનીમની વાતો સાંભળીને તો હું ચૂપ જ રહ્યો. માથું નમાવી નમાવી ગલીર મોંએ હું સંમત દર્શાવતો હતો. થોડીવાર પછી મેં 'ટોમી પીર'ની બાબત ઉપાડી. મુનીમ બેરથી હસી પડ્યા અને બોલ્યા: 'તમને આ પીરના રહસ્યની જાણ નથી? અડધું શહેર તો જાણે છે.' મેં કહ્યું: 'હું તો કેટલાંય અઠવાડિયાંથી એની શોધખોળમાં પડ્યો છું, પણ અત્યાર લગી તમારા સિવાય એવો કોઈ મળ્યો નથી જેને એ વિષે કંઈ માહિતી હોય.'

ટોસાએ મારી તરફ નવાઈ સાથે બેઠું અને લાંબો શ્વાસ ભરી બોલ્યો:

'હું પણ હવે ઘરડા માણસો છે જ ક્યાં? અને આ શહેર પણ ઉઝડે જ થયું છે ને! હો સાંભળો, હું તમારા દિલની ઉઠકા પૂરી કરું છું. 'ટોમી પીર' રોજિન્સન સાહેબનો એક વહાલો ફતેરો

હતો, એ વખતે એ પીર ખત્યો નહોતો, એક ફતેરો તરીકે જ હતો. એ કે વણી સારી એલાદનો એ ફતેરો હતો અને ખહાલુર તેમ જ દેખાવડો પણ હતો. સાહેબ અને તેની મેમ એ ફતેરોને ખૂબ પ્યાર કરતાં. પોતાને ખાળક ન હોવાથી ખધાં લાડ એ ફતેરો પ્રત્યે જ દર્શાવતાં હતા, કમનસીબે એ ફતેરો માંદો પડ્યો અને મરી ગયો. સાહેબ અને તેની મડમના શોકની તમે કલ્પના કરી શકો છો. તેમણે પોતાના આંગણના એક ખૂણામાં તેને દફનાવ્યો અને તેની સમાધિ પર એક સરસ ચખૂતરો ખંધાવ્યો. સાંભળ્યું છે કે સવારે ખગીલામાંથી કૂચો નેડીને સાહેબ ને મડમ એ કબર પર રોજ એ કૂચો ચઢાવતાં.'

'એમ, તો ખરી વાત આ છે! ત્યારે શું આપણે હિંદુઓ અને મુસલમાન ભાઈઓ એક ફતેરોની પૂજા કરી રહ્યા છીએ? હું એ વાત ખહાર પાડ્યા વિના નહિ રહું.'

મારા આ હિલ્લાર સાંભળી છુટ્ટો મુનીમ થોડીવાર ચૂપ બેસી રહ્યો. પછી ધીમે રહી બોલ્યો: 'જવા દો ખાખુજી! એથી શું ફાયદો થશે? જે માણસો આજે 'ટોમી પીર'ની કબર પર દુવા માંગવા અને અજ્ઞાનાં કૃત્તે ચઢાવવા જાય છે તેમને એની ક્યાં ખબર છે કે એ ફતેરોની કબર છે? નેમને તો કોઈ પ્રમાણિક પવિત્ર પીરનો જ ખ્યાલ આવતો હશે. તેમની પ્રાર્થનાઓથી તેમનાં મનને મેલ ઓછાવતા અંશે ઘોવાતો જ હશે!'

એ છુટ્ટો મુનીમની વાતને હું તરત જવાબ ન આપી શક્યો. થોડીવાર ચૂપ બેસી રહ્યો. તે પછી મુનીમનો આસાર માની કંઈક વિચારતો અન્યમનરકે ઘેર પાછો ફર્યો!

આનંદ પ્રશ્નાવલિ

લેખક-

શ્રી સોપાન

અનેકમાથી ચૂકીને ત્રણ પ્રશ્નોના હર્ષણે આઠી આખ્યા છે, આવી પ્રશ્નોત્તરી દરેક
અંકે ચાલેરી અને સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, સ્ત્રી-પુરુષસંબંધ, માનવીનું કર્તવ્ય
વગેરે સવારો દ્વારા આપણે વિચારો કરી શકીશું તમે પણ મોકલો ત્યારે કવર
દ્વારા 'આનંદ પ્રશ્નાવલિ' લખવાનું ચૂકતા નહિ.

પ્રશ્ન : ૧૩-આપણા પૂર્વજોથી આપણે
કંઈ દિશા તરફ જઈ રહ્યા છીએ? પ્રગતિ
તરફ કે અધોગતિ તરફ? જો અધોગતિને
પથે હોઈએ તો એના નિવારણનો
માર્ગ શો?

ઉત્તર : ૧૩-આ બાબતમા જે
માન્યતાઓ પ્રચલિત છે. જૂનામા સોનું
જોનારાઓ કહે છે, કે આપણે અધોગતિ
તરફ જઈ રહ્યા છીએ અને નવામા જ
રાચનારાઓનો મત છે, કે આપણે
જીવવાણી જડતામાથી છૂટીને પ્રગતિ કરી
રહ્યા છીએ મારી દૃષ્ટિએ આ બન્ને મત
અતિશયોક્તિભર્યા છે જૂનામા બધું
સારું જ હોત તો, આપણું પતન થાત નહિ,
આપણે શુભામ બનત નહિ, અધોગતિને
માર્ગે ગયા તે જાત નહિ એ જ
રીતે નવું પણ જો બધું સારું ગળીએ
તો આપણી આ સ્થિતિ કેમ હોય?
એકવાર તો આપણી પ્રજા જગતમા સૌથી
સસ્કૃત પ્રજા હતી, આજે કેમ આપણે
પાછળ રહ્યા છીએ? અને બીજી દૃષ્ટિએ
એઈએ તો જે પ્રજાનવા યુગની પ્રતિનિધિ
કહેવાય છે, તે યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજા
સમૃદ્ધ થઈ છે છતાં તેના જીવનમા શાંતિ
ક્યાં છે? હિંસક પશુઓ કરતાંયે જૂઠી
રીતે તેઓ લડે છે એ પ્રજામા પરસ્પર

અવિશ્વાસનું ઝેર કેટલું વધી ગયું છે?

આવી વિચારણામાથી નવા જ પ્રશ્નો
જિજ્ઞાસાય છે. અધોગતિ એટલે શું?
પ્રગતિ એટલે શું? જ્યાં સુધી આ
શબ્દોની વ્યાખ્યા નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી
અભિપ્રાય આપવાનું મુશ્કેલ બને છે.

મારો મત એવો છે, કે માનવ-
જીવનમાં સાચો આનંદ, અખંડ આનંદ
જેટલા પ્રમાણમા વૃદ્ધિ પામે તેટલા
પ્રમાણમાં પ્રગતિ થઈ ગણાય અને એવો
આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જો માણસ
વલખા મારતો હોય અને છતાંય એક
ક્ષણનો આનંદ મેળવીને જીવનભરનું દુઃખ
એને ભોગવવું પડતું હોય, તો એ
અધોગતિ. આ આનંદનો અર્થ પરસ્પર
જેવી જડ શાંતિ નહિ, તેમ પડતા ધોધ
જેવો ધમધમાટ પણ નહિ; પણ શાંત
સરિતા જેવી પ્રસન્નતા આવી પ્રસન્નતા
જૂના યુગમા હતી? નવા યુગમાં છે?
જાતે યુગમાં એવું પ્રમાણ કેટલું?

દૂરના જૂતકાળમા જઈએ, તો એમ
કહી શકાય કે ત્યારે આવી પ્રસન્નતાનું
પ્રમાણ વિશેષ હતું, પણ છેલ્લા હજાર
વરસમા તો એવું દેખાતું નથી એ વર્ષો
પતનના હતા, દુઃખના હતાં, જડતાનાં હતાં
એમાં સુંદર શકા નથી કે આજે આપણે

એ ખીણોમાંથી ધીમેધીમે બહાર નીકળી રહ્યા છીએ અને પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ.

પણ જેવું પહેલાં હતું તેવું ગેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો આપણે ફાવતું નહિ. ગઈ કાલ કરીને નિર્માણ કરી શકાતી નથી. આજનું ધ્યાન આવતી કાલ ઉપર રહેવું જોઈએ અને તેની પાછળ ગઈ કાલના અનુભવનું બળ હોવું જોઈએ. પ્રાચીન સારું કે અર્વાચીન સારું તેની અર્થમાં ભેદ ભિત્તી વિના આવે એ સાચો આનંદ આપનારું લાગે, તે નિર્માણ કરવામાં લાગી જવું એ જ આપણા સૌને માટે ઐશ્વર્ય છે.

પ્રશ્ન : ૧૪-માણસને જીવનમાં સાહિત્યની, સંગીતની કે કલાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : ૧૪-ઓછામાં ઓછી એટલી જરૂર તો ખરી જ, જેટલી જરૂર લોજનમાં સ્વાદની, ગંધમાં સુગંધની, શ્રવણમાં મધુરતાની, સ્પર્શમાં કોમળતાની અને દ્રશ્યમાં સુંદરતાની હોય.

કોણ બાણે કોણે હસાવી દીધું છે કે જીવનમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની કશી જરૂર જ નથી ! કંદરત તરફ તો આંખ ઉઘાડીને જુઓ. જે ઉપયોગી છે તે અસુંદર છે ? અન્ન, જળ, વનસ્પતિ કેવાં ઉપયોગી અને કેવાં સુંદર છે ! સાગરનો ઘુઘવાટ, પંખીનો ફલરવ, ઝરણાંનો ખળખળાટ જાનને નથી ગમતાં ? આકાશી રંગોથી આંખ પ્રસન્ન નથી થતી ?

તો સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની અવગણના કેમ થઈ શકે ? હા, એવું એ માણસને થેન ચડે તો એથી હાનિ થાય;

પણ એવું તો ફરેક બાળકમાં કહી શકાય. માનવચિત્તને આકર્ષવાની શક્તિ કલામાં રહેલી છે. એ જ એનો શુભ છે અને 'એ જ એનો દોષ છે. જીવનને હીન માર્ગે જેથી જનારાં તરતે કલાનો વેશ પહેરીને આવી શકે છે અને માણસ એના મોહમાં પણ પડે છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કલા તરીકે જે ઓળખાય છે તેમાં કેટલું જ એવું છે કે જે મનુષ્યને અધોગતિને માર્ગે લઈ જાય છે; પરંતુ તેટલા જ ખાતર જીવનને જોઈ લઈ જનારાં ને જીવનમાં સાન્નિદ્ય રસ પૂરનારાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો વિરોધ કરી શકાય ? ધર્મનો જ વિચાર કરો, એને નામે કેટલી જડતા વધી છે ! કેટલા કંઈ અને પ્રપંચ વધ્યા છે ! ધર્મને નામે જગતમાં કેટલાં યુદ્ધો થયાં છે ! આપણા પોતાના હેશમાં છેલ્લા એક વર્ષમાં જે કોમી જેર ઊભરી આવ્યું છે તેની પાછળ ધર્મના નામનું કેટલું બળ છે ? પણ એટલા ખાતર ધર્મનો ત્યાગ કરવાનું શોચ ગણાય ?

વિવેકની જરૂર ધર્મમાં છે, તેમ કલામાં પણ છે. તમે એક બસૂરું લાગળ સાંભળો ને યજી સૂરીકું સાંભળો. શબ્દો એક જ હશે, છતાં તમારા અંતરના ભાવમાં ફેર પડશે. એ કલાનો પ્રનાય છે. એકની એક વાત ઉપદેશની રીતે કહો અને તે કલ્પાય વાતો દ્વારા કહો, અસરમાં ફેર પડશે જ. દેવમૂર્તિઓ ને મંદિરોમાં જે કલા છે, તે માનવચિત્ત ઉપર અસર કરે જ છે, તે આપણે ન બૂલવું જોઈએ. સાહિત્ય, સંગીત અને

ઠેલા વિનાયુ' જીવન નીરસ બને અને તેટલા પ્રમાણમાં જીવનવિકાસમાં પણ જીલ્લુપ આવે.

પ્રશ્ન ૧૫-આજના યુવરાતની નારી, પુરુષ સંબોધી બનવા જતા, પોતાનો માર્ગ રૂઢે છે કે ખીલવે છે ?

ઉત્તર : ૧૫-યુવરાતની કે કોઈ પણ પ્રાતની નારીનો મોટો સમુદાય આવો કશો પ્રયત્ન કરતો નથી સુશિક્ષિત ને સસ્ત્રારી ગણાતા આધુનિક રંગે રંગાયેલાં કુટુંબોમાં દેટલીક યુવતીઓ આવો પ્રયાસ કરે છે, તેને આખી જાતિના તામ ઉપર આપણે ન ધ્યાની દેવો જોઈએ

સૌને પુરુષ જેવા થવાનું અત્યારે મન થાય છે, તેનું કારણ તો એ છે કે સમાજમાં પુરુષ વર્તસ્વ ધગવે છે ને સ્ત્રી કળાયેલી છે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ આ કારણ દૂર કરવું જ જોઈએ, પણ તે માટે પુરુષ જેવા થવાની જરૂર નથી સ્ત્રી રહીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે છે ને સમાજનું પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગ બની ગકે છે જે પુરુષ સૌને શુભામ માને છે ને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે પુરુષને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપાય સૌના જ હાથમાં છે એણે શા માટે શુભામી સ્વીકારવી જોઈએ ? પુરુષની અયોગ્ય ઇચ્છાનો અને આજ્ઞાનો ઇન્કાર કરે તો પુરુષ જીવન ટરવા પ્રેરાય, પરંતુ તો યે સ્ત્રી અડગ રહે તો પુરુષને ઠેકાણે આવી જ જવું પડે સ્ત્રી અને પુરુષ રાજા-પ્રજા કે જાલિમ-શુભામ જેવા જુદા કે વિરોધી

તાવો નથી એ બંનેએ સાથે જ રહ્યા-જીવ્યા સિવાય છૂટકો નથી આ રહેવું-જીવવું આનંદમય બતાવવું હોય, તો સમાધાન કયાં વિના પણ આરો નથી. સ્ત્રી આ સમજે ને એ રીતે માર્ગ શોધે તો એ પોતે તેમજ સમાજ વધુ સુખી થાય.

પ્રશ્ન : ૧૬-લગ્નનો પ્રશ્ન ઉઠેલવામાં આધુનિક યુવક-યુવતીઓનો અતિમ અવાજ ગણવો જોઈએ, કે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ વિચારતા અનુભવી વડીલોનો ?

ઉત્તર : ૧૬-બંનેનો મેળ ભેટી શકે તો ઉત્તમ વડીલો સૂચવે ને યુવક-યુવતી નક્કી કરે અથવા યુવક-યુવતી પોતાની ઇચ્છા જણાવે અને વડીલો એ ઉપર વિચાર કરીને પોતાનો અભિપ્રાય આપે આમ બંને બાજુએથી આ પ્રશ્ન તપાસાય તો તેમાં જૂલ થવાનો સંભવ ઓછો ગણાય.

પણ અતિમ અવાજ તો લગ્ન કરનારનો જ ગણવો જોઈએ વડીલોને એની પસંદગી ન રચતી હોય તો સમજાવે, ફરીફરી સમજાવે, શુભદોષનું પૃથક્કરણ કરી બતાવે ને અતે થોડા સમય યોગ્યતાની પણ સલાહ આપે, પરંતુ એ બધા પછી પણ યુવક કે યુવતી ખાડામાં પડવા કે ન પડવા ઇચ્છે, તો તેને એમ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઈએ જો આવી સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર ન થાય અને વડીલોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ લગ્ન કરવાનો આશ્રય રાખવામાં આવે, તો લગ્નજીવનમાં પહેલેથી જ નિરાશા અને અશ્રદ્ધા દાખલ થાય જીવન માટે એ ગંભીર હાનિકર્તા કરે.

સંસ્થા-સમાચાર

‘અખંડ આનંદ’

સંસ્થા તરફથી વિન્યાદશમીથી શ્રી. મોહનલાલ-સોપાનના તંત્રીપણા નીચે ‘અખંડ આનંદ’ નામનું માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ગયા અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંસ્થા તરફથી પુસ્તકોની જુદીજુદી શ્રેણીઓ પ્રસિદ્ધ થતી હોવાથી હવે વિવિધ અંશમાળાને બદલે ઉપલું મા સક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને અંશમાળાના ગ્રાહકોને માસિકનો પહેલો અંક મોકલીને માસિકના ગ્રાહક થવાની વિનંતિ કરવામાં આવેલી.

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે, કે વિવિધ અંશમાળાના લગભગ બધા જ ગ્રાહકો આ માસિકના ગ્રાહક તરીકે જોડાઈ ગયા છે. અંશમાળામાં ‘૫’x૭૫”ના કદનાં ૨૦૦૦ પાનાંનું વાચન અપાતું હતું, ત્યારે આ માસિક દ્વારા ૬૫૫”x૧૦”ના કદનાં ૧૬૦૦ પાનાંનું એટલે કે અંશમાળા કરતાં લગભગ પેગલપેગલું વાચન, લવાજમમાં કંઈ પણ વધારો કયો સિવાય, માત્ર રૂ. ૬-૪-૦ માં આપવાનું જાહેર થયું છે.

અભારની સખત મોંઘવારી અને જરૂરી વસ્તુઓની અછતને લીધે આ માસિક પાછળ સારી ખોટ સહન કરવી પડશે, સિવાય કે માસિકના બહુ સારી સંખ્યામાં ગ્રાહકો મળી જાય. આથી દરેક ગ્રાહકબંધુને વિનંતિ કરવાની કે પોતાના સંબંધી તથા મિત્ર વર્ગમાંથી ઓછામાં ઓછો એક ગ્રાહક ‘અખંડ આનંદ’ માસિકનો ખતાવી મોકલી અને માસિકને પગબર ખતાવવામાં ખનતી મદદ આપે.

સરતું સાહિત્યની સંસ્થા જાહેરસંસ્થા છે; એટલે જાહેર પ્રત્યક્ષમાંથી આ માસિકના સંબંધમાં પણ જે સૂચનાઓ અથવા નવીન વિચારો પ્રગટે તેના પર બહુ ચીવટપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવશે એની અમે ખાતરી આપીએ છીએ.

નવાં પ્રકાશનો

“વિવિધ અંશમાળા”માં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો કરતાં સંસ્થા ખીજાં ઘણાં વધારે પુસ્તકો બહાર પાડે છે; તેની જાહેરપ્રત્યક્ષ અથવા ન હોય, એમ ઘણા પ્રસંગોમાંથી જાણવા મળ્યું હતું. સરતું સાહિત્યનાં પુસ્તકો હમણાં આપે જોવાં છે? એવા સવાલના જવાબમાં ઘણા જણા એમ કહેતા હતા, કે અમે ગ્રાહક છીએ અને પુસ્તકો અમને મળ્યા કરે છે.” ‘વિવિધ અંશમાળા’ ચાલુ ન રાખવામાં આ પણ સુદો હતો કે જે સારું વાચન સંસ્થા તરફથી પૂરું પાડવામાં આવે છે, તે સંસ્થાના નિકટના સંબંધમાં અવનારાઓને પણ મળતું નહોતું. હવે આ માસિકમાં દર મહિને જે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હોય, તેની તથા હવે પછી બહાર પડવાનાં હોય તેની વિગત પૂરી પાડવામાં આવશે.

ભાદરવા અને આસો માસમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

અવધૂત ગીતા : સુધારાવધારાવાળા મૂળ શ્લોકો સાથે નવી આદિતિ

પાન ૧૨૮ મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

મોહમુદ્દાર તથા બીજાં દશરત્નો : શીમ્લ બજવાન શકરાચાર્ય નિર્મિત. જેમાં પ્રોડાનુશ્રુતિ, શ્રાવણનાવલી, વાક્યવૃત્તિ, દશશ્લોકી, યોગનારાયણી વગેરે બીજા રત્નો મૂળ શ્લોકો તથા ભાષાંતર સાથે આપેલા છે.

પાન ૧૬૮ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (કિશોરો માટે) લે. પ્રફુલ્લ હાઝર દ્વંદ્વ બાનોપયોગી ચરિત્ર.

પાન ૮૮ રૂ. ૦-૬-૦

લિલિત અખંડાનંદ લે. 'સોપાન' તથા જ્યોતીન્દ્ર દ્વે

વિસ્તૃત ચરિત્ર જેમાં આ સંસ્થાના ગ્રાપક ગુપ્ત ચરિત્ર તથા સંસ્થાનો દ્વંદ્વ દેવાય પણ આપેલો છે

પાન ૪૭૮ મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

ત્રિમપંથ : (૨)-લે. ગાંધીજી ચોક્કસ વાચક ગેવિદિશ

જેમાં મહાત્માજીની આત્મકથા તેમજાજી શબ્દોમાં આપી છે

પાન ૧૦૪ મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

સૂર્યકાન્ત : અનેક સતમહાત્માઓના પ્રત્યક્ષ સમાગમ અને ઉપદેશ-પ્રત્યક્ષના લેખકે આમાં સમગ્ર કથો હોઈ અખાત્મચારના સાધકને પ્રભે ને પ્રભે પડતી મુશ્કેલીઓ નિરૂપણ કરેલું છે.

પાન ૨૭૨ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

લોભ લગતના આચખા : જેમાં આચખા ઉપરાત પ્રગતિર્થા અને પદો પણ આપેલા છે

પાન ૮૮ મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

ધીરાનાં પદો : ગુજરાતનાં આ પ્રાચીન બક્ત કવિના જ્ઞાનચોવીરી, આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિનાં પદોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ.

પાન ૮૦ મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

આમરચના : લે. રવિશંકર મહારાજ

આપણી પ્રાચીન આમરચનાની વિશેષતા, હાલની રિયતિ અને હવે પછીની આમરચના કેવી હોતી જોઈએ એ સજ્જી મામદંશન આપણું ઉત્તમ પુસ્તક

પાન ૨૮૦ મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

સ્વામીજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ : સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો

જાન્યુઆરી ૪-૧-૪૮ને રોજ આ સંસ્થાના ગ્રાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ આવતી હોઈ, તે પ્રસંગે સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની ચાર યોજનાઓ સંસ્થા તરફથી જાહેર કરવામાં આવે છે અને તેની વિગત જોઈ પૃષ્ઠ ૧૨૬ થી ૧૩૬ ઉપર આપી છે

ઊભેલા ઇંદ્રને પણ જોઈને લાજવાતો નથી (સંકોચ પામતો નથી). ખરેખર, ક્ષુદ્ર (વિપથી), મતુષ્ય (પાતો) સ્વીકારેલી વસ્તુની (વિષયપદાર્થની) તુચ્છતા ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. (અર્થાત્ વિપથી મતુષ્યને પોતાના વિષયપદાર્થની નીચતા નજરે ચઢતી નથી.)

*

અપિવેદીની પતનપરંપરા

શિરઃ શાર્વં સ્વર્ગાત્પશુપતિશિરસ્તઃ ક્ષિતિધરં
મહીધ્રાદુત્તુક્કાદવનિમવનેરચાપિ જલધિમ્ ।
અઘોડધો મઙ્ગેયં પદમુપંગતા સ્તોકમયવા
વિવેકમ્પ્રદાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ॥૧૦
ગંગા નદી સ્વર્ગમાંથી શિવના માથા ઉપર પડે છે. શિવના માથા પરથી (હિમાલય) પર્વત ઉપર પડે છે. ઊંચા પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે. પૃથ્વી પરથી તે દરિયામાં પડે છે. (આ પ્રમાણે) ગંગા નદી (એક પછી એક એમ) નીચા પડને પ્રાપ્ત થઈ, અંતર્યા (એમાં આશ્રય નથી, કારણ કે) વિવેકથી ભ્રષ્ટ થયેલા પુરુષોની અધોગતિ સંકટો રીતે થાય છે.

*

મૂર્ખાઈતું ઓસડ નથી.

શક્યો વારયિતું જલેન હુતમુક્ ક્ષત્રેજ
સૂર્યાતપો । નાગન્દ્રો નિશિતાહ્નુચ્ચેન સમદો
દળ્હન ગોગર્દભૌ ॥ વ્યાધિર્મેવજસહ્યૃહૈવચ
વિવિધૈર્મન્ત્રપ્રયોગૈર્વિષં । સર્વસૌવધમસ્તિ
શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ક્ષસ્ય નાસ્ત્યૌવધમ્ ॥૧૧॥

પાણીથી અગ્નિનું નિવારણ કરવું શક્ય છે. સૂર્યનો તડકો છત્રી વડે નિવારી શકાય છે. મહોન્મત હાથી તીક્ષ્ણ અંકુશ વડે વશમાં લાવી શકાય છે. બળદ અને ગધેડાને દંડ વડે કાબૂમાં રાખી શકાય

છે. અનેક પ્રકારની દવાઓ વડે રોગ નિવારી શકાય છે. મંત્રના પ્રયોગો વડે ઝેર ઉતારી શકાય છે. (એ પ્રમાણે) શાસ્ત્રોમાં સર્વતું ઓસડ કહ્યું છે; પણ મૂર્ખાઈતું ઓસડ નથી.

*

માણસોમાં પણ સમાન

સાહિત્યસજ્જીતકલાવિહીનઃ

સાક્ષાત્પશુઃ પુન્ઠવિષાણહીનઃ ।

તૃણત્ર સ્વાદન્નપિ જીવમાન-

સ્તદ્ભાગધેવં પરમં પશૂનામ્ ॥ ૧૨ ॥

જે મતુષ્યમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા નથી તે પૂછડા તથા શીંગડાં વગરનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. ઘાસ ખાધા સિવાય પણ તે જીવે છે, તે પશુઓનું મોટું લાગ્ય છે. (કારણ કે પશુઓ માટે એટલું ઘાસ બચે છે.)

*

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં ।

જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ॥

તે મર્ત્યલોકે ભુવિ ભારમૂતા ।

મનુષ્યરૂપેણ મૃગાચ્ચરન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જે પુરુષો પાસે નથી વિદ્યા, નથી તપ, નથી દાન, નથી જ્ઞાન, નથી શીલ (સત્ ચારિત્ર્ય), નથી ગુણ કે નથી ધર્મ તેઓ મૃત્યુલોકમાં પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ હોઈ, મનુષ્યની આકૃતિમાં પશુઓ જ દેરે છે (એમ સમજવું.)

*

મૂર્ખ મતુષ્યનો સહવાસ અતિ

દુઃખદાયી છે.

વરં પર્વતદુર્ગેષુ પ્રાન્તં વનચરૈઃ સદ્ ।

ન સૂર્ણજનસમ્પર્કઃ સુરેન્દ્રભવનેષ્વપિ ॥૧૪॥

જ્યા હરબુદ્ધરબુ ખૂબ મુશ્કેલ છે, તેવા પર્વતો ઉપર જ ગલી બનવડો સાથે ભટકવું સારું, પરંતુ ધૃઢદેવતા મહેલોમાં પણ મૂખ માણસનો સહવાસ સારો નહિ.

વિદ્વાતાની પ્રશંસા

શાસ્ત્રોપસ્કૃતશબ્દસુન્દરગિર. શિષ્યપ્રદે-
યાગમાં । વિરુદ્ધતાઃ કવયો વસન્તિ વિષયે
યસ્ય પ્રમોર્નિર્ધનાઃ ॥ તત્ત્વાલ્પવમુઘાધિપસ્ય
સુધિયસ્ત્વર્થ વિનાષીશ્ચરાઃ । કુત્સ્યાઃ સ્પુઃ
કુપરીક્ષકાદિ મળયો યૌર્ધંતઃ પાતિતાઃ ॥૧૫॥

(બ્યાકાણુ વગેરે) શાસ્ત્રો વડે પ્રયોજિત
અને શુદ્ધ શબ્દોથી જેમની વાણી સુંદર છે,
અને જેમની પાસે શિષ્યોને શિખવાડવા
શોભ્ય શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન છે, તેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો
જે રાજાના રક્ત્યમા ગરીબાર્થમાં છુટે છે,
તે તે રાજાની જડતા (ગણાય) ધનસિંચાય
પણ બુદ્ધિયાળી પુરુષો તે સમર્થ જ હોય
છે. મહિઓની કિમત જેઓ ઘટાડે છે,
તેવા હલકા ઝવેરીઓ નિદાપાત્ર છે (નહિ
કે મહિ).

વિદ્યાર્થી ધન

હર્નુર્વૈતિ ન ગોચરં ક્રિમપિ શં પુણ્યતિ
યત્સર્વદા । હાર્થિગ્નયઃ પ્રતિપાદમાનમનિશં
પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિ પરામ્ ॥ કલ્પાન્તેષ્વપિ ન
પ્રપાતિ નિપત વિદ્યાલ્પમન્તર્ધનમ્ । યેપાં
તાન્પ્રતિ માનમુજ્ઞત નૃપાઃ કસૈઃ સદ્
સ્પર્ધતે ॥ ૧૬ ॥

જે શોધની નજરે પડતું નથી, જે
કોઈક અનિર્વચનીય કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરે છે,
માગણુ લોકોને (વિદ્યાર્થીઓને) રાજરાજ
આપવાથી જે વધતું જ જાય છે અને
પ્રલયસમયે પણ જે નાશ પામતું નથી,

તેવું 'વિદ્યા' નામનું આત્મિક ધન જેમની
પાસે છે તેમના પ્રત્યે હે રાજાઓ, અભિમાન
છોડી દો. તેમની બરાબરી ટોણ કરી શકશો ?

પંડિતોની નિઃસ્પૃહતા

અધિગતપરમાર્યાન્ પણિતાન્ માવમંસ્યા-
સ્તૃણમિવ લપુન્દ્રમીર્નૈવ તાન્ સરુણદ્ધિ ॥
અમિનવમદેલેલાદયામગ્નડસ્યલાના ॥ ન
અવતિ વિમતન્તુર્વારણ વારણાનામ્ ॥૧૭॥

જેમણે મોક્ષજ્ઞાન મેળવી લીધું છે, તેવા
પંડિતોનું અપમાન ન કર. ધાત્ર જેવી તુલ્ય
લક્ષ્મી તેમને દોષી શકતી નથી. (દાખલા
તરીકે) કમળની ડીંટી નવીન મહેલોમાંથી
શોભતા સ્વામ ગદ્યવતવાળા હાથીઓને
અટકાવી શકતી નથી.

સ્વાભાવિક શુભની મિથરતા

અમ્મોજિનીવનવિહારવિલાસમેવ
હસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતો વિદ્યાતા ।
ન ત્વસ્ય દુઃખજલમેદવિચી પ્રસિદ્ધા
વૈદગ્ધ્યકીર્તિમપહર્તુમસૌ સમર્થ ॥૧૮॥

હસ ઉપર અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા
બ્રહ્મા કમળના પનમાં વિહારરૂપ તેનો
વિલાસ કરી લઈ શકે છે; પણ હૃદય અને
પાણીને જુદા પાડવાની તેની અતુરાર્થથી
મળેલી પ્રસિદ્ધ કીર્તિને હરી લેવા માટે
તે સમર્થ નથી.

વાણી સર્વોત્તમ ધરેલું છે.

કેયૂરા ન વિમૂષ્યન્તિ પુરુષં હારા ન
ચન્દ્રોજ્જ્વલા । ન સ્તાનં ન વિલેપન ન
કુસુમ નાલદ્ધકૃતા મૂર્દન્નાઃ ॥ વાણ્યેકા
સમલક્ષ્મરોતિ પુરુષં યા સસ્કૃતા ધાર્યતે ।

ક્ષીયન્તે સ્વલુ મૂષ્ણાનિ સતતં વાગ્મૂષ્ણં
મૂષ્ણમ્ ॥ ૧૯ ॥

પહોંચી (બાબૂજી) પુરુષને
શબ્દગારરૂપ નથી; અંદ્ર બેવા છિન્ન
(મોતીના) હાર, સ્નાન, અંદનતું વિલેપન,
કૂલ કે બરાબર હોળેલા વાળ પુરુષને શોભા
નથી આપતા. (પરંતુ) સંસ્કારવાળી વાણી બે
ધારણ કરવામાં આવે છે, તે જ એકલી
પુરુષને શોભાવે છે. ખરેખર (સર્વ)
આભૂષણો ધીમેધીમે ક્ષય પામે છે. (માત્ર)
વાણી જ સાચું ભૂષણ છે.

*

વિદ્યાપ્રશંસા

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુણં
ધનં વિદ્યા મોગકરી યશઃસુખકરી વિદ્યા
ગુરુણાં ગુરુઃ। વિદ્યા વન્ધુજનો વિદેશગમને
વિદ્યા પરા દેવતા વિદ્યા રાજસુ પૂજયતે
નહિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥ ૨૦ ॥

ખરેખર વિદ્યા જ માણસનું શ્રેષ્ઠ રૂપ
છે, અતિશુભ ધન છે; વિદ્યા ભોગ, યશ
અને સુખ આપનારી છે; વિદ્યા શુરુઓની
પણ શુરુ છે; પરદેશગમનમાં વિદ્યા જ
શુભકારી છે (સગાંવહાલાં પેઠે મદદ
નારી નીવડે છે); વિદ્યા શ્રેષ્ઠ દેવતા છે;
વિદ્યા રાજાઓમાં પૂજ્ય છે-નહિ કે ધન.
(માટે) વિદ્યાવિનાનો માણસ પશુ છે.

*

કેટલાક પદાર્થોના ગુણદોષ

ક્ષાન્તિચેત્કવચેન કિં કિમરિમિઃ ક્રો-
ધોઽસ્તિ ચંદેહિતાં। જ્ઞાતિશ્ચંદનંલન કિં યદિ
સુહૃદ્વિઘ્નોષધૈઃ કિં ફલમ્ ॥ કિં સર્વંયદિ
દુર્જનાઃ કિમુ ધનૈર્વિદ્યાઽનવદ્યા યદિ।
ત્રીઙા ચેત્કિમુ મૂષ્ણૈઃ સુકવિતા યદસ્તિ
રાજ્યેન કિમ્ ॥ ૨૧ ॥

જો (માણસ પાસે) ક્ષમા હોય, તો
તેને ક્ષયની (બાબૂજી) શી જરૂર છે?
(અર્થાત્ ક્ષમા બાબૂજી પેઠે પુરુષનું
રક્ષણ કરે છે-સામા માણસનાં ક્રોધથી કે
ક્ષયનોથી તેની શાંતિનો ભંગ થતો નથી.)
જો માણસોમાં ક્રોધ છે, તો પછી દુશ્મનોથી
શું? (ક્રોધ શત્રુની ગરજ સારી માણસની
શાંતિનો ભંગ કરે છે અને તેને અનેક
રીતે તુકસાન પહોંચાડે છે.) જો જ્ઞાતિ
(નાત, સગાંવહાલાં) હોય, તો અગ્નિનું શું
કામ છે? (ઈર્ષ્યા કરીને ન્યાતના લોકો
દુર્વૃત્તથી અને નિંદાથી અગ્નિની પેઠે
બાળે છે.) જો સાચા હૃદયનો મિત્ર હોય,
તો દિવ્ય ઔષધોનું શું પ્રયોજન છે? જો
દુર્જનો પાસે હોય, તો સાપથી શું? જો
નિર્દોષ વિદ્યા હોય, તો ધનનું શું પ્રયોજન
છે? જો લંબળ (પરાણ કામ કરતાં સંકોચ)
હોય, તો ઘરેણાંની શી જરૂર છે? અને જો
માણસ પાસે સુંદર કવિતા કરવાની અથવા
તેનો રસ માણવાની શક્તિ હોય, તો
રાજ્યથી શું વધારે છે?

*

સંસારમાં સફળતા માટે આવશ્યક ગુણો

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરિજને શાત્વ્યં સદા
દુર્જને પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્ભજને
ચાર્જવમ્ ॥ શૌર્યં શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને
નારીજને। ધૃષ્ટતા યે ચૈવં પુરુષાઃ કલાસુ
કુશલાસ્તેષ્વેવ લોકસ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

પોતાના કુટુંબીઓ તરફ વિવેકયુક્ત
ઉદાર વર્તન, નોકરચાકર તરફ દયા,
દુર્જનો તરફ શાંતતા, સત્ત્વનો તરફ પ્રેમ,
રાજાઓ સાથે નીતિ, વિદ્વાનો સાથે સરળતા,
શત્રુઓ સાથે શૌર્ય, વડીલો સાથે ક્ષમાભાવ
અને સ્ત્રીઓ સાથે ધૃષ્ટતા-જે પુરુષો ઉપર

પ્રમાણે ઠળાઓમાં કુશળ હોય છે, તેઓ
જ સંસારવ્યવહાર સફળતાથી કરી શકે છે.

*

સત્સંગ

જાઘ્ય ધિયો હરતિ સિચ્છતિ વાચિ સત્ત્વં
માનોઽન્નતિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિં
સત્સદ્ગતિઃ કમય કિન્ન કરોતિ પુમામ્ ॥૨૩॥

(સત્સગતિ) શુદ્ધિની જડના (અજ્ઞાન)-
ને હરે છે, વાણીમાં સત્ય સિચ્છે છે, માન
વધારે છે, પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરે છે અને કીર્તિને દિશાઓમાં પ્રમારે છે
કહે, સત્યગતિ માણસો માટે શુ શુ
નથી કરવી ?

*

કવિઓની અમરતા

જયન્તિ તે મુકુન્તિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।
નાસ્તિ તેષાં યશઃકાંચ જતામરણજ મયમ્ ॥૨૪॥

પુણ્યાત્મા (શૂન્ય, ચીર આદિ નવ)
સો જેમણે (પોતાના કાળોમાં) સિદ્ધ કર્યો
છે, તેવા ઉત્તમ કવિઓનો જયજયકાર છે.
તેમની યશસ્વી ઠાવાને વૃદ્ધાવસ્થા કે
મરણનો ભય નથી.

*

શુદ્ધસ્થને પ્રભુકૃપાનં કૃણ

સુનુઃ સચ્ચરિતઃ સતી પ્રિયતમા સ્વામી
પ્રસાદોન્મુલ્લઃ । સ્તિન્ધ મિત્રમવચ્ચકઃ પરિજનો
નિઃક્લેશલેશ મનઃ ॥ આકારો રુચિરઃ સ્થિરશ્ચ
વિમલો વિદ્યાવદાત મુલ્લઃ । તુષ્ટે વિષ્ટપહારિણીષ્ટ-
દહરૌ સમ્પ્રાપ્યતે દેહિનામ્ ॥ ૨૫ ॥

સદાચરણી પુત્ર, સતી પ્રિયા, અનુશઠ
(મહેરજાની) કરનાર શેઠ, પ્રેમી મિત્ર,
છેતરે નહિ. તેવા નેકરચાકર, તદન

દ્વેશરહિત મન, સુદર આકૃતિ, સ્થિર
વૈભવ (સ્વામી પેસોટકો) અને વિદ્યા વડે
યવિન ધનેશું મુખ્ય-ત્મારે (ભક્તોના)
મનોરથ પૂરનાર, સ્વર્ગમાં રહેનાર ભગવાન
નારાયણ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે જ પુરુષોને
ઉપર વર્ણવેલા પદાર્થો મળે છે

*

કલ્યાણનો માર્ગ

પ્રાણાધાતાન્નિવૃત્તિઃ પરવનહરણે સંયમઃ
સત્યવાન્ય । કાલેશ્ચત્ત્યા પ્રદાન યુવતિજનક-
યામૂકપાતઃ પરંપામ્ ॥ તૃષ્ણાક્ષોતોવિમલો
ગુરુઃ ચ વિનયઃ સર્વમૂતાનુકમ્પા । સામાન્ય
સર્વશાસ્ત્રેષ્વનુપહનવિધિઃ શ્રેયસામેષ પન્થાઃ ૨૬

પ્રાણહત્યામાંથી નિવૃત્ત રહેવું, પારકાનું
ધન હરી લેવામાં સંયમ, સત્યવાણી, સમય
પર યથાશક્તિ દાન આપવું, પરત્રીની
વાતમાં રૂપ રહેવું, તૃષ્ણાના પ્રવાહને
તોડવો, વડીલો તરફ વિનય અને સર્વ
પ્રાણીઓ તરફ દયા-આ કલ્યાણનો માર્ગ
સર્વશાસ્ત્રોમાં સામાન્ય રૂપથી કહેવાયો છે,
જે માર્ગના વિધિને કદાપિ ભગ્ય થતો નથી.

*

સફળતાની ચાવી

પ્રારમ્યતે ન લલુ વિદ્યમયેન નીચૈ
પ્રારમ્ય વિદ્યવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।
વિદ્ધૈઃ પુનઃપુનરપિ પ્રાનેહન્યમાનાઃ
પ્રારમ્ય ચોત્તમજ્ઞાન પરિત્યજ્યન્તિ ॥૨૭॥
નીચ પુરુષો વિદ્યાના ભયથી ઠાઈની
શરૂઆત જ નથી કરતા મધ્યમ પુરુષો
આરભ કરીને વિદ્યો આવતાં અટકી નાચ
છે, પણ વારવાર વિદ્યો આવતાં છતાં,
ઉત્તમ પુરુષો આરભ કરીને ઠાઈને છોડી
દેતા નથી.

*

સંત લોકોનું ઇચ્છનમત

પ્રિયા ન્યાયા વૃત્તિર્મલિનમસુમજ્જેડપ્યસુકારં
ત્વસન્તો નામ્યર્થ્યાઃ સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કૃશવનઃ ।
વિપશુચૈઃ સ્થેયં પદમનુવિધેયં ચ મહતાં
સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥૨૮

ન્યાયયુક્ત પ્રિય આજીવિકામાર્ગ,
પ્રાણ બચ તોપણ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત ન
થવું, હુર્જનો પાસે કંઈ પણ માગવું
નહિ, અધ્યયનવાળા મિત્ર પાસે કેઈ
પણ વસ્તુની યાચના ન કરવી, વિષત્તિમાં
ઉચ્ચ રીતે રહેવું અને મહાન પુરુષોને
પગલે ચાલવું-તલવારની ધાર પર ચાલવા
જેવું આ કઠિન વ્રત સંતજનોને કોણે
શિખવાડ્યું હશે ?

માનશૌર્યની પ્રશંસા

શુરધામોડપિ જરાકુશોડપિ શિથિલગ્રા-
યોડપિ કટ્યાં દશામ્ । આપન્નોડપિ વિપન્નદી-
ધિતિરપિ પ્રાણેષુ નયત્સ્વવિ । મત્તેભેન્દ્રવિ-
મિન્નકુમ્ભપિશિતગ્રાસૈકવદ્વસ્પૃહઃ । કિં જીર્ણ
તૃણમત્તિ માનમહતામગ્રેસરઃ કેસતી ॥૨૯॥

ભૂખથી હર્જાલ, ઘડપણથી દૂગળો-
પાતળો, શક્તિહીન, દુઃખી દશા પામેલો
(અને)તેજહીન થઈ ગયો હોય, છતાં બ્યારે
પ્રાણનાશ થવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પણ
મહત્ત્વ ગજરાજના ચીરેલા ગંડસ્થલમાંથી
માંસનો કેળિયો ભરવાની જ માત્ર જેણે
ધ્યાન આંધી છે તેવો, માની પ્રાણીઓનો
આગેવાન સિંહ શું સહેલું ઘાસ ખાય છે ?
(અર્થાત્ દુઃખમાં આવી પડે તોપણ માની
પુરુષ પ્રાણાંતસમયે પણ નીચ કામ
કરતો નથી.)

યુગ્મશ પ્રમાણેની ધમ્મ

સ્વત્પક્ષાદુવસાવશેષમલિનં નિર્માસમપ્ય-
સ્થિકં । શ્વા લબ્ધ્વા પરિતોષમેતિ ન ચ તત્તસ્ય
શુષાશાન્તયે । સિંહો જમ્બુકમલ્કમાગતમપિ
ત્યક્ત્વા નિહન્તિ દ્વિપં । સર્વઃ કૃચ્છ્રમાતોડપિ
વાચ્છતિ જનઃ સત્ત્વાનુરૂપં ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

થોડાક સ્નાયુના તાંતણા અને
ચરબી જ જેમાં થોડી રહ્યાં છે તેવું, મેલું,
માંસવળરતું, નાતું હાડકું પ્રાપ્ત કરીને
ફૂતરો રાહરાહ થઈ બચ છે-જે કે તે
તેની શુધા શાંત કરી શકે તેમ નથી; છતાં
પણ (બ્યારે) સિંહ ખોળામાં આવી
પડેલા શિયાળને છોડી હાથીને હણે છે.
સુરકેલીમાં આવી પડેલો હોય, છતાં દરેક
માણસ પોતાની યુગ્મશ પ્રમાણે (ખળ
અનુસાર) ફળની ધમ્મ કરે છે.

શુદ્ધ મનુષ્યની તુચ્છતા અને

ઉત્તમ જનની ધીરતા

છાહ્નૂલચાલનમવશ્વરણાવપાતં મૂમૌ
નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ । શ્વા પિષ્ઠદસ્ય
કુરુને ગજપુન્નવસ્તુ ધીરં વિલોકયતિ
ચાદુરતૈશ્ચ મુહુતે ॥ ૩૧ ॥

ફૂતરું હુકડો આપનારની આગળ
પૂંછડી પટપટાવે છે, તેના પગ આગળ
નીચે આગોટે છે, જમીન પર પડીને તેના
મુખ સામે અને પોતાના પેટ સામે બુચે
છે; બ્યારે શ્રેષ્ઠ હાથી તો ગંભીરતાથી
બુચે છે અને સોંકડો સીઠા શપ્કો (લોખંડ
કરાવનાર પુરુષ) બોલે ત્યારે જ ખાય છે;

કલદીપક

પરિવર્તિનિ-સંસારે મૃતઃ કો વા ન જાયતે ।

સજાતોયેન જાતેન યાતિ વંશઃ સમુચ્ચતિમ્ ॥૩૨

(ચક્રની માફક) પરિવર્તન પામતા
આ સંસારમાં મરેહો કયો માણસ જન્મતો
નથી? પણ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય, (કે)
જેના જન્મવાથી તેનું કળ ઉત્પત્તિ પામે

ઉત્તમ પુરુષની વૃત્તિ

કુમુદસ્તવકસ્યેવ દ્વયી વૃત્તિર્મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય વિશીયત વનેડયવા રેરૃ૥

પુરુષના શુભની જે ઉત્તમ પુરુષની
બે વૃત્તિ હોય છે-કા તો તે સર્વ લોકના
મસ્તક ઉપર (ગિરાશે), અથવા તો વનમાં
સૂકાર્ધને નાથ પામે

સાચો વીર બરોબરિયા સામે
બાથ લીડે છે.

સન્યસ્યેડપિ બૃંહસ્પતિપ્રભૃતયઃ સમ્માવિતાઃ
પચ્ચાસ્તાન્પ્રત્યેષ વિશેષવિક્રમસ્વી રાહુર્ન
વૈરાયતે । દ્વાવેવ યસ્યેતે દિનેશ્વરનિશાશ્રાણે-
શ્વરૌ માસ્વરૌ પ્રાતઃ પર્વણિ પચ્ચ દાનવપતિઃ
શીર્ષાવિશેષાક્રુતિઃ ॥ ૩૪ ॥

વિશેષ પરાક્રમની ઇચ્છાવાળો રાહુ
બૃહસ્પતિ (શુક્ર) વગેરે પાસ-છ માનપાત્ર
(અહો) છે તેમની સાથે વૈર કરતો નથી
હો બાઈ, જો, (અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમાના)
પર્વ ઉપર માત્ર મસ્તકરૂપી જ બાકી રહેલી
આદૃતિવાળો દાનવરાજ (રાહુ) તેજસ્વી
સૂર્ય અને ચંદ્ર-બેનુ જ શ્રદ્ધા કરે છે.

મહાન પુરુષનું અદ્ભુત ચરિત્ર
વહંતિ સુવનશ્રેણિ શેષઃ ફળાફલકાસ્યતાં
કમઠપતિના મધ્યેષ્ટં સદા સ વિધાર્યતે ।
તમપિ કુક્તે ક્રોડાધીન પયોધિરતાદરાદ્
અદ્દહ મદતાં નિઃસીમાનશ્ચરિત્રવિમૂતયઃ રૂપા ॥

શેષનાગ પોતાની વિશાળ ક્ષણ ઉપર
(ચૌક) ભુવનોની હારમાળા ધારણ કરે
છે. ભગવાન કચ્છપણ (કાચબાનું રૂપ ધારણ
કરેલા ભગવાન વિષ્ણુ) તે શેષનાગને પોતાની
પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે. સમુદ્ર તે કાચબાને
કઈ આદર વિના જ (બધે રમતમાં-પ્રયત્ન
કરવો ન પડતો હોય તેમ બેઠકારીથી
પોતાની વચમાં રાખે છે) અહોહો !
મહાપુરુષોના ચરિત્રોની વિભૂતિ સીમારહિત
હોય છે ! (અર્થાત્ તેમનાં અદ્ભુત ચરિત્રોના
કાઈ પાર પામી શકે તેમ નથી.)

પરાક્રમી પુત્રની કસોટી

વરં પ્રાણોષ્ઠેદઃ સમદમષવન્મુક્તકુલિન્ન-

પ્રહૈરુદ્ગગ્નદ્દહુલદહનોદગારગુરુમિઃ ।

તુષારારં સુનોરહદ પિતરિ ક્ષેણવિવશે

ન ચાસી સંપાતઃ પયસિ પયસાં પત્યુરુચિતઃ રૂદ્ધ

મદવાળા ઇંદ્રથી દેશાયલા વળ્લના
પ્રહારોથી, જે પ્રજ્વલિત અગ્નિની ઊંચી જ્વાલી
જ્વાળાઓથી હુ રાહ હતા-તેવા પ્રહારોથી
મૈનાક પર્વત માટે મરી જવું તે બહેતર
હતું, પણ અરેરે, બ્યારે તેના પિતા
હિમાલય પર્વત વિપત્તિથી મૂઠ થઈ ગયા
હતા, ત્યારે (તેને માટે) સમુદ્રમાં ફૂદી
પડવું (અને તે રીતે પોતાની પાળો બચાવી
લેવી) તે યોગ્ય ન હતું.

તેજસ્વી પુરુષનો સ્વસ્થાવ

યદ્વેતનોડપિ પાદૈઃ સ્પૃષ્ઠઃ પ્રજ્વલતિ
સવિતુરિનકાન્તઃ । તત્તેજસ્વી પુરુષઃ પરકૃત-
નિકૃતિં કર્યં સહતે ॥ ૩૭ ॥

અવેતન હોવા છતાં બ્યારે સૂર્યના
પાદથી (૧ ચરણથી, ૨ કિરણથી) તેના
સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે સૂર્યકાન્ત મણિ જળી

છે. તે તેજસ્વી પુરુષ (જે સચેતન છે તે) બીજાઓએ કરેલા અપમાનને કેમ કરી સાંખી લે ?

*

સિંહઃ શિશુરપિ નિપતતિ મદમલિનકપોલ-
મિત્તિષુ ગજેષુ । પ્રકૃતિરિયં સત્ત્વવતાં ન
સ્વલુ વયસ્તેજસાં હતુઃ ॥ ૩૮ ॥

બચ્ચું હોવા છતાં પણ સિંહનું બચ્ચું
મદ વડે મલિન થયેલા વિશાળ ગંડસ્થળ
વાળા હાથીઓ ઉપર તૂટી પડે છે (કાળ
મારે છે). તેજસ્વી પુરુષોનો આ સ્વભાવ
છે. ખરેખર, ઉંમર કંઈ તેજનો હેતુ નથી.

*

દ્રવ્યપ્રશંસા

જાતિર્યાતુ રસાતલં ગુણગણસ્ત્રાપ્યધો
ગચ્છતાં શીલં શૈલતટાસ્પતત્ત્વમિજનઃ સંદહ્યતાં
વહ્નિના । શૌર્યં વૈરિણિ વજ્રમાશુ નિપતત્ત્વયોઽ-
સ્તુ નઃ કેવલં યેનૈકેન વિના ગુણાસ્તૃળવ-
પ્રાયાઃ સમસ્તા ઇમે ॥ ૩૯ ॥

(બ્રાહ્મણત્વ આદિ) જાતિ ભલે રસા-
તળમાં જાયો, શુભોનો સમુદાય તેના કરતાં
પણ નીચે જાયો, સદાચરણ પર્વતના તટ
ઉપરથી (સેગડ પરથી) નીચે પડો, કુલીનતા
અગ્નિથી બળીને લસ્મ થાયો, શત્રુરૂપી
શૌર્ય ઉપર વજ્ર તૂટી પડો-અમને તો
કેવળ દ્રવ્ય જ પ્રાપ્ત થાયો, કે જે એક
વગર આ સઘળા શુભો ઘાસના તણબલા
ખરાખર છે.

*

તાનીન્દ્રિયાણિ સકલાનિ તદેવ કર્મ
સા લુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।
અર્થોબ્ધિના વિરહિતઃ પુરુષઃ સ એવ
ત્વન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥ ૪૦ ॥

(પુરુષની) સઘળી ઇન્દ્રિયો તેની તેજ
રહે છે, તેની ક્રિયાઓ પણ તેની તેજ હોય
છે, અકુઠિત (અસ્ખલિત, પ્રબલ) બુદ્ધિ
પણ તેની તેજ રહે છે, તેની વાણી પણ
તેજ રહે છે, પુરુષ પણ તેજ હોય છે;
છતાં દ્રવ્યની ગરમીથી રહિત થતાં પુરુષ
એક ક્ષણમાં બીજો જ થઈ બન્ય છે (બદલાઈ
બન્ય છે, કોઈ તેવું માન કરતું નથી)-એ
વિચિત્ર વાત છે.

*

યસ્યાસ્તિ વિત્તં સ નરઃ કુલીનઃ
સ પण્ડિતઃ સ શ્રુતવાન્ગુણજ્ઞઃ ।
સ એવ વક્તા સ ચ દર્શનીયઃ
સર્વે ગુણાઃ કાઞ્ચનમાશ્રયન્તે ॥ ૪૧ ॥

જેની પાસે પૈસા હોય છે, તેજ માણસ
કુલીન ગણાય છે, પંડિત ગણાય છે, શાસ્ત્ર
ગણાય છે, શુભર, વક્તા અને સુંદર ગણાય
છે. સર્વે શુભો સુવર્ણને આશ્રયે રહે છે.

*

કોણ કોનાથી નાશ પામે છે ?

દૌર્મન્યાન્નૃપતિર્વિનશ્યતિ યતિઃ સઙ્ગાત્સુતો
લાલનાદિપ્રોડનધ્યયનાત્કુલં કુતન્યાચ્છીલં
સ્નેહઃ પ્રવાસાશ્રયાન્મૈત્રી ચાપ્રણયાત્સમુદ્ધિરન-
યાત્યાગાત્પ્રમાદાદ્દનમ્ ॥ ૪૨ ॥

દુષ્ટ મંત્રીની સલાહથી રાજા નાશ પામે
છે, આસક્તિથી તપસ્વી, લાડ લેડાવી મોઢે
ચઢાવવાથી યુવ, વિદ્યા ન ભણવાથી બ્રાહ્મણ,
કુપુત્રથી કુળ, દુર્જનની સોબતથી સદાચાર,
દાર્ઢ્યથી લજ્જા, દેખરેખ ન રાખવાથી ખેતી,
પ્રવાસે જવાથી સ્નેહ, પ્રેમ ન રાખવાથી
મૈત્રી, અનીતિથી સમૃદ્ધિ અને બેઠરકારીથી
તથા બ્યથ કરવાથી ધન નાશ પામે છે.

*

ધનની ગતિ

દાનં મોગો નાશસ્તિષ્ઠો ગતયો ભવન્તિ
વિતસ્ય । યો ન દદાતિ ન મુક્તે તસ્ય
તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૪૩ ॥

દાન, ઉપસોગ અથવા નાશ-ધનની આ
ત્રણ ગતિ છે જે દાન આપતો નથી
અથવા તેનો ઉપસોગ કરતો નથી તેવા
પુરુષના ધનની ત્રીજી ગતિ યાંય છે (અર્થાત્
તે નાશ પામે છે)

દીપ્તતામા શું વધારે શોભે ૧

ખાણિઃ શાળોલીઢઃ સમરવિજયી દેતિનિદતો
મદક્ષીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ શ્યાનપુલિના
કલાશેષશ્વન્દ્રઃ સુરતમૃદિતા પાલવનિતા
તનિમા શોમન્તે ગલિતવિમવાશ્વાર્થિપુ જનાઃ ૪૪

સરાંશુ પર ચઢાવી પાસા પાડેલો મણિ,
શરૂં વડે ધાયલ ધયેલો ચુદવિજયી વીર,
મદ ભરવાથી ક્ષીણ ધયેલો હાથી, શરદ
ઋતુની-સૂકા-કિનારાંવાળી નદીઓ, બીજનો
ચદ્ર, કામઠીડામાં મર્દન કરાયેલી બાલા સ્ત્રી
અને માગણ લોકોને જેમણે પોતાનું ધન
આપી દીધું છે તેવા મનુષ્યો-આટલા
પદાર્થો કૃત્યતાથી શોભે છે

મૂલ્યાંકન અવસ્થા પર આધાર રાખે છે.
પરિક્ષિણઃ કશ્ચિત્પ્રહરયતિ યવાનાં પ્રસૂતયે
સ પશ્યાત્સમ્પૂર્ણો ગણયતિ પરિક્ષી તૃણસમામ્ ।
અતશ્ચાનેકાન્ત્યાદ્ ગુરુલ્પુતપાર્થેયે પર્ણિનામ્
અવસ્યા વસ્તૂનિ પ્રયયતિ ચ સક્ષોચયતિ ચ

કોઈ ક્ષરિદ્ર મનુષ્ય એક પોશ્ય જવની
ઇચ્છા કરે છે. પાછળથી જ્યારે તે માણસ
સ પત્તિવાળો થાય છે, ત્યારે પૃથ્વીને તૃણ
સમાન ગણે છે, માટે પદાર્થો વિષે શુરુતા

અને લઘુતાને લીધે ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિઓ
હોવાથી ધની લોકોની અવસ્થા જ પદાર્થોની
કિંમતને (મૂલ્યાંકનને) વધારે છે અને
ઘટાડે છે.

રાજનીતિ

રાજન્ દુષ્ટસતિ યદિ ક્ષિતિષેતુમેનાં
તેનાથ વત્સમિવ લોકમમુ પુષાણ ।
તસ્મિશ્ચ સમ્યગ્નિશ પરિપુષ્યમાણે
નાનાફલે ફલતિ કલ્પલતેવ મૂર્ધિઃ ॥ ૪૬ ॥

હે રાજા, જો તું આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને
કોહવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો પહેલા
વાહરડા જેવી પોતાની પ્રજાનું પોષણ કર
જ્યારે પ્રજાનું હરહંમેશ ભરી રીતે પોષણ
કરવામા આવે છે, ત્યારે પૃથ્વી કલ્પલતાની
પેઠે અનેક ફળ આપે છે.

રાજનીતિની વિવિધતા

સત્યાઽનૃતા ચ પશ્યા પ્રિયવાદિની ચ
હિંસા દયાદુરપિ ચાર્યપરા વદાન્વા ।
નિત્યવ્યયા પ્રસુરનિત્યધનાગમા ચ
ચારાક્ષ્ણેવ તૃપનીતિરનેકરૂપા ॥ ૪૭ ॥

રાજનીતિ (રાજસભામાં) વેચ્યાની પેઠે
અનેકરૂપ ધારણ કરે છે. કોઈક વખત
સત્યવાદિની તો કોઈક વખત અસત્યવાદિની,
કોઈક વખત કઠોર તો કોઈક વખત
પ્રિયભાષિણી, કોઈક વખત હિંસા કરનારી
તો કોઈક વખત દયાળુ, કોઈક વખત
લોભી તો કોઈક વખત ઉદાર, કોઈક
વખત ખૂબ દ્રવ્ય લૂટાવનારી તો કોઈક
વખત ખૂબ ધનનો સચ્ચ કરનારી હોય છે.

રાજાઓના આશ્રિત, પુરુષોને લાભ

આજ્ઞા કીર્તિઃ પાલનં બ્રાહ્મણાનાં

દાનં ભોગો મિત્રસંરક્ષણં ચ ।

યેષામેતે પદ્મગુણા ન પ્રવૃત્તાઃ

કોડર્યસ્તેષાં પાર્થિવોપાશ્રયેણ ॥ ૪૮ ॥

આજ્ઞા કરવાની શક્તિ, કીર્તિ, બ્રાહ્મણોનું
પાલન, દાન, ભોગ, મિત્રોની રક્ષા—આ છ
ગુણ જે પુરુષોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, તેમને
રાજાના આશ્રયથી શો લાભ ?

*

પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ

યદ્વાત્રા નિજમાલપદ્મલિખિતં સ્તોકં મહદ્વા
ધનં તત્પ્રાપ્નોતિ મરુસ્થલેડપિ નિતરાં મૈરૈ તત્તો
નાધિકમ્ । તદ્દીરો ભવ વિત્તવત્સુ કૃપણાં
વૃત્તિં વૃથા મા કૃથાઃ કૃપે પશ્ય પયોનિધાવપિ
ઘટો વૃક્ષાતિ તુર્યં જલમ્ ॥ ૪૯ ॥

વિધાતાએ પોતાના લલાટમાં થોડું
અથવા વધારે જે ધન લખ્યું છે તેટલું ધન
પુરુષ મારવાડની ભૂમિમાં (રેતીના રણમાં)
પણ મેળવે છે, અને મૈરુ પર્વત ઉપર પણ
(જે પર્વત ચોનાનો બનેલો છે ત્યાં પણ)
થી વધારે મેળવતો નથી; માટે ધૈર્ય
રાખ. પૈસાદાર લોકો તરફ દીનવૃત્તિ નકામી
ધારણ ન કર. જો, ઘડો કૂવામાં અને
સમુદ્રમાં પણ સંસ્પર્શ (પોતાના માથ
પ્રમાણે જ) પાણી ગ્રહણ કરે છે.

*

વગર માગ્યે આપે તેનું નામ ઉદાર
ત્વમેવ ચાતકાધારોઽસીતિ કેવાં ન ગોચરઃ ।
કિમમ્મોદવરાસ્માકં કાર્પણ્યોત્તીઃ પ્રતીક્ષ્યસે ૫૦
હે શ્રેષ્ઠ સેધ ! તું જ ચાતક પંખીઓનો
આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતું ? તો

પછી અમારી પાસેથી દીન વચનની અપેક્ષા
તું કેમ રાખે છે ?

અથા પાસે દીન વચન બોલતું નહિ,

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણ
શ્રૂયતામ્ અમ્મોદા બહવો હિ સન્તિ ગગને સર્વેડપિ
નૈતાદ્યાઃ । કેચિદ્ વૃષ્ટિમિરાદ્ર્યન્તિ ધરણિ-
ર્ગર્જન્તિ કેચિદ્ વૃથા યં યં પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય
પુરતો મા બ્રૂહિ દીનં વચઃ ॥ ૫૧ ॥

હે મિત્ર ચાતક ! સાવધાન ચિત્તથી
ક્ષણભર (મારી વાત) સાંભળી લે. આકાશમાં
વાદળાં તો ઘણાં વસે છે, પણ સર્વે આવાં
નથી હોતાં. કેટલાંક વરસાદથી પૃથ્વીને
લીંબવી નાખે છે, બીજાં કેટલાંક નકામી
ગરમે છે; માટે જેને જેને જુએ તેની આગળ
દીન વચન ન બોલીશ.

દુર્જનનિર્નિદા

અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ પરધને પરયો-
પિતિ ચ સ્પૃહા । સુજનબન્ધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૫૨ ॥

ક્રૂરતા, કારણ વિના દ્રેષ (કબ્જિયો),
પારકા ધનની અને પારકી સ્ત્રીની ઇચ્છા,
સન્નજનો અને સગાંવહાલાં તરફ ઇર્ષ્યા—આ
સમગ્રું દુર્જનોને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

વિક્ષાનં હોચ તોપણ દુર્જનનો ત્યાગ

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યયાઽલઙ્કૃતોઽપિ સન્ ।
મણિના મૂપિતઃ સર્વઃ કિમસૌ ન મયદ્ધરઃ ॥ ૫૩ ॥

વિદ્યાથી સુશોભિત હોય, તોપણ દુર્જન
ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. સર્વ મહિયુથી સુશોભિત
હોય છે; માટે શું તે લયકર નથી ?

હુર્જનો ગુણમાં કાપારોપણ કરે છે

જાણ્યં હીમતિ ગણયતે વ્રતરુચી દમ્ભઃ
શુચી કૈતવ શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનો વિમતિતા
દ્રૈન્ય પ્રિયાલાભિનિ । તેજસ્વિન્યવસ્તિતો
મુક્ષરતા વક્તર્યશક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો
ભવેત્સ ગુણિના યો દુર્જનૈર્નાદિત્ત ॥ ૫૪ ॥

જે માણસ લગ્નતરીકે હોય, તે
હુર્જનો તેને જડ ગણે છે જે તેને વ્રતમા
રુચિ હોય, તે તેને દલી કહે છે જે તે
પવિત્ર હોય, તે તેને પાણકી (કપડી)
કહે છે જે તે શૂર હોય, તે તેને નિર્ઘ
કહે છે. જે તે સુનિ હોય (મનનીય
હોવાથી મૌન રાખેના હોય), તે તેને
મૂળ-શુદ્ધિરહિત ગણે છે જે તે પ્રિય
ભાષણ કરનારો હોય, તે તેને દીન લેખે
છે જે તે તેજસ્વી હોય, તે તેને ધમકી-
ઉદ્ધત કહે છે. જે તે સારો વક્તા હોય,
તે તેને વાચાળ ગણે છે જે તે સ્થિર
ચિત્તવાળો હોય, તે તેને અશક્ત-નિર્જાળ
કહે છે. શુદ્ધી લોકોનો એવો કથો ગુણ
છે, કે જેના પર હુર્જનોએ કાપારોપણ
નથી કર્યું ?

કેટલાક પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને ઘટના

લોભશ્વેદગુણેન કિં વિગુણતા યદ્યસ્તિ કિં
પાતકૈઃ સત્ય ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો
યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્ । સૌજન્ય યદિ કિં જનૈઃ
સુમદ્દિમાં યદ્યસ્તિ કિં મળ્ડનૈઃ સદ્વિદ્યા યદિ
કિં ધર્મૈરપયશો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥ ૫૫ ॥

જે (માણસમા) લોભ હોય, તે પછી
(ખીજ) અવગુણની શી જરૂર છે ? જે
-ચાહીયુગલીની ટેવ છે, તે પછી (ખીજ)
પાપોથી શું ? જે સત્ય છે, તે તપની શી
જરૂર ? જે પવિત્ર મન હોય, તે વીર્યથી

શો કાયદો ? જે સુજનતા હોય, તે
ગધુજનની શી આવશ્યકતા છે ? જે પોતાની
કીર્તિ-ભારાઈ છે, તે આખૂપણનું શું
પ્રયોગન છે ? જે સારી વિદ્યા હોય, તે
ધનની શી જરૂર ? અને જે અપકીર્તિ હોય,
તે મૃત્યુથી શું ?

શાંત શૂળ

શશી દિવસધૂસરો મલિતયૌવના કામિની
સરો વિગતકારિર્જં મુક્ષમનશ્ચ સ્વાકુને ।
પ્રમુર્ધનપરાયણઃ સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો
નૃપાક્રમગતઃ સ્વલો મનસિ સ્મૃતશ્વપાનિમે ॥ ૫૬ ॥
દિવસમા મહિન પહેલો ચક્ર,
યૌવનહીન કામવૃત્તિવાળી સ્ત્રી, કમળહીન
સરોવર, મુંઝર આકૃતિવાળા પુરુષનું
અક્ષરરહિત શૂળ, કૃષ્ણ-કળૂન ચોક,
હમેશાં ગરીબાઈમા સળડતો સજ્જન,
અને રાજસલામા ગયેલો હુર્જન-આ સાત
મારા મનમા શૂળ જેવા છે (અર્થાત્
શૂળની પેઠે સાહે છે)

રાજકોપની સ્થપકરતા

ન કશ્ચિષ્ઠકોપાનામાત્મીયો નામ મુસુજામ્ ।
હોતારમપિ જુહાન સ્પૃષ્ટો દહતિ પાવકા ॥ ૫૭ ॥

ખરેખર, ભય કર, ક્રોધવાળા રાજાઓને
કોઈ પોતાનો (પ્રિય) હોતો જ નથી
(દાખલા તરીકે) આહુતિ આપનાર હોતાને
પણ જે સ્પર્શ થઈ જાય તે અગ્નિ બાળે છે

સેવાધર્મની કઠિનતા

મૌનાન્મુકઃ પ્રવચનપટુર્વાચકો જલ્પકો વા ।
ધૃષ્ટઃ પાર્થે વસતિ ચ તદા દૂરતશ્ચાપ્રમલ્ભઃ
ક્ષાન્ત્યા મીરુર્યદિ ન સદ્દતે પ્રાયશો નામિજાતઃ
સેવાધર્મઃ પરમગદ્દનો યોગિનામવ્યગમ્યઃ ॥ ૫૮ ॥

સેવાધર્મ બહુ જ કઠિન અને યોગીઓને પણ અગમ્ય છે. (કારણ કે) જો (સેવક) સૌન રહે, તો તે મૂળે ગણાય છે, જો તે યોગવાચાલવામાં અતુર હોય છે, તો તેને બહુ યોગનારો અથવા વ્યર્થ લગાડી (વાચડો) કહે છે. જો તે પાસે રહે, તો તે ધૃષ્ટ ગણાય છે. જો તે દૂર રહે, તો તે બીકણુ ગણાય છે. જો તે ક્ષમા રાખે, તો તે બાચકો કહેવાય છે. જો તે સહન ન કરે, તો તેને ઘણે ભાગે કુલહીન કહેવામાં આવે છે.

*

નીચની નિકટતા દુઃખદાયી છે.

उद्धासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

પ્રાગ્જાતવિસ્તૃતનિજાધમકર્મવૃત્તઃ ।

दैवादवासविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

નીચસ્ય ગોચરગતૈઃ સુખમાસ્યતે કૈઃ ॥૫૧॥

જેણે પોતાની સંપૂર્ણ દુર્જનતા બહાલી છે, જે નિરંકુશ છે, જેનાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં અધમ કર્મોની વૃત્તિ આ વળતે વિસ્તાર પામી છે, જેણે પ્રારબ્ધવશાત્ વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને જે ગુણનો દ્રેષ કરે છે, તેવા આ નીચ પુરુષને. પાલવ પડેલા કયા માણસો સુખપૂર્વક ખેતી શકે? (અર્થાત્ તે હરેક પ્રકારે ખૂણ હેરાન જ થાય.)

દુર્જનો અને સજ્જનોની મૈત્રી

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પશ્ચાત્ ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धमित्रा

છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૬૦ ॥

દુર્જનો અને સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળની જુદાજુદા

પ્રકારની છાયા જેવી (જુદીજુદી) હોય છે. (પહેલી) શરૂઆતમાં લાંબી અને ધીમેધીમે ઘટતી જાય છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં ટૂંકી અને પછી વધતી ચાલે છે.

*

કારણવગરના શત્રુ

मृगभीनसज्जनानां तृणजलसन्तोष विहित वृत्तीनाम् ।

લુબ્ધકધીવરપિશુના નિષ્કારણમેવ વૈરિણો જગતિ ॥ ૬૧ ॥

(અનુકરે) ઘાસ, જલ અને સંતોષથી પોતાની આજીવિકા ચલાવનાર મૃગલાં માછલાં અને સજ્જનોનાં પારધી, માછીમાર અને દુર્જનો કારણ વગર જ જગતમાં શત્રુઓ હોય છે.

*

સુજનમશંસા

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरी नम्रता विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् । भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ६२ ॥

સત્સંગની ઇચ્છા, પારકાનાં ગુણોમાં પ્રીતિ, વડીલો તરફ નમ્રતા, વિદ્યાનું વ્યસન, પોતાની પત્ની પ્રત્યે પ્રીતિ, લોકનિંદાનો ભય, મહાદેવમાં ભક્તિ, પોતાના ચિત્તને વશમાં રાખવાની શક્તિ, અને દુર્જનોના સંગને ત્યાગ-આટલા નિર્મળ ગુણો જે પુરુષોમાં છે તે પુરુષોને નમસ્કાર.

*

મહાત્માઓનો સ્વભાવ

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

યંશસિ ચામિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ પ્રકૃતિ-
સિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૬૩ ॥

વિપત્તિમા ધીરજ, ઉત્તતિસમયે ક્ષમા,
સલામા વાણીની ચતુરાઈ, સુદ્ધમા પરાક્રમે,
શીર્ષિની ઇચ્છા અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનની
ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા-આટલુ ખરેખર, મહાત્માઓને
સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે

સતોતુ* અસિધારામ્રત

પ્રદાનં પ્રચ્છન્નં ગૃહમુપગતે સમ્પ્રમવિધિઃ
પ્રિયં કૃત્વા મૌનં સદસિ કયન નાપ્પુષ્કૃતેઃ ।
બનુત્સેકો લક્ષ્મ્યા નિરમિમવસારાઃ પરકયાઃ
સતાં કેનોદિષ્ટ વિપમસિધારામ્રતમિદમ્ ॥ ૬૪ ॥

શુભ દાન, ઘેર આવેલા અતિથિનું
સન્માન, (કોઈકનું) પ્રિય કરીને મૌન
રાખવું, (પોતે* કરેલા) ઉપકારને મંડળીમા
બંધેર ન કરવો, લક્ષ્મી મળે ત્યારે અભિમાન
ન કરવું અને બીજાઓ સબધી વાતચીતમા
તેમનું અપમાન ન કરવું-આ તલવારની
ધાર પર ચાલવા જેવું કઠિન મત સતોને
કોણે ઉપદેશ્યું હશે (શિખવાડયું હશે)?

* કોણે કોણું ઘરેલું છે?

કૌરે શ્લાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણ
યિતા મુલે સત્યા વાણી વિજયિમુજયો-
ર્વીર્યમતુલમ્ । હૃદિ સ્વચ્છા વૃત્તિઃ શ્રુતમ
ધિગત ચ શ્રવણયોર્વિનાડ્યૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિ
મહતાં મળ્લનમિદમ્ ॥ ૬૫ ॥

હાથની શોભા દાન છે, મસ્તકની
શોભા વડીલોના ચરણમા ઝૂકવું તે છે
સુખની શોભા સત્ય વાણી છે વિજય પ્રાપ્ત
કરનાર હાથની શોભા અતુલ પરાક્રમ છે
હૃદયની શોભા પવિત્ર વૃત્તિ છે. અને કાનની
શોભા શાસ્ત્રનું અધ્યયન છે. સ્વભાવથી જ

મહાન પુરુષોનું આ સઘળું-ધનસંપત્તિ
વિના જ, ઘરેલું છે

મહાપુરુષોનું ચિત્ત

સમ્પત્તુ મહતાં ચિત્ત મવેદુત્પલકોમલમ્ ।
આપ્તુ ચ મહાશૈલશિલાસહાતર્કકશ્ચ ॥ ૬૬ ॥

મહાપુરુષોનું ચિત્ત સપત્તિના સમયમા
કમળ જેવું કોમળ થાય છે અને વિપત્તિઓમાં
ગોટા પર્વતની શિલાઓના સમૂહ જેવું
કઠોર થાય છે (અર્થાત્ સપત્તિમા કુબી
જનો તરફ ઇલાદ્ર અને વિપત્તિઓ સહન
કરવાની આવે ત્યારે પર્વતની શિલા જેવું
સહિષ્ણુ થાય છે)

સોમત તેવી અસર

સન્તસાયસિ સસ્થિતસ્ય પયસો નામાપિ
ન શ્રૂયતે મુક્તાકારતયા તદેવ નલિની પત્રસિયત
રાજતે ॥ સ્વાત્યાં સાગરશુક્તિમધ્યપતિતે તન્મૌ-
ક્તિક જાયતે પ્રાયેણાષમમધ્યમોત્તમજુષામેવં-
વિધા વૃત્તયઃ ॥ ૬૭ ॥

તપેલા લોહા ઉપર પડેલા જે વાણીના
ટીપાનું નામ પણ સભળાતું નથી, તે જ
વાણીનું ટીપું કમળના છોડના પાદડા ઉપર
પડી ગોતીને આકાર ધારણ કરી શોભે છે.
(અને) સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રના છીપમાં પડેલું
તે ટીપું ગોતી બની જાય છે ઘણે ભાગે નીચ,
મધ્યમ અને ઉત્તમ (પુરુષોનું) સેવન
કરનારની આ પ્રમાણે વૃત્તિઓ થાય છે.

પુણ્યનું પરિણામ

યઃ પ્રીણયેત્સુચરિતૈઃ પિતર સ પુત્રો
યદ્વર્તુલેવ દિતમિચ્છતિ તત્કલત્રમ્ ।
તન્મિત્રમાપદિ મુલે ચ સમક્રિયં યત્
એતત્રય જગતિ પુણ્યકૃતો ઠમન્તે ॥ ૬૮ ॥

જે પોતાના સદાચરણથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે પુત્ર; જે પતિનું જ હિત ધ્યેયે તે સ્ત્રી; જે દુઃખમાં અને સુખમાં સરખો જ વ્યવહાર કરે તે મિત્ર-જગતમાં આ પ્રજા પદાર્થો પુણ્યશાળીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

*

એકનિધાની અગત્ય

एको देवः केशवो वा शिवो वा
एकं मित्रं भूपतिर्वी यतिर्वी ।
एको वासः पत्तने वा वने वा
एका नारी सुंदरी वा दरी वा ॥ ६९ ॥

એક જ દેવની સેવા કરવી એક એ-કાં તો વિષ્ણુની કે કાં તો શિવની; એક જ ભાઈબંધ રાખવો એક એ-કાં તો રાજા કે કાં તો તપસ્વી; એક જ સ્થળે રહેવાનું પક્ષકં કરવું એક એ-કાં તો મોટી નગરીમાં કે કાં તો વનમાં; એક જ સ્ત્રી સ્વીકારવી એક એ-કાં તો સુંદરી કે કાં તો શુદ્ધ.

*

સંતોનો આચાર

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वानु-
गान्ध्यापयन्तः स्वार्थान्सम्पादयन्तो वित्त-
पृथुतरारम्भयन्ताः परार्थे ।

ક્ષાન્ત્વેવાક્ષેપરુક્ષાક્ષરમુક્ષરમુક્ષાર્દુમુક્ષાન્
સન્તઃ સાશ્વર્યચર્યા જગતિ વહુમતાઃ
કસ્ય નામ્યચનીયાઃ ॥ ૭૦

જે નમ્રતાથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે છે, પારકાના શુભોત્તું કથન કરીને જ જે પોતાના શુભોને બહાર કરે છે; પારકા માટે ખૂબ વિશાળ પ્રયત્નો સતત કરતાંકરતાં જ જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે; પોતાના પર આક્ષેપ કરવામાં જેમનું વાચાળ સુખ કઠોર અક્ષરો બોલે છે તેવા દુષ્ટ નિંદકોને જે ક્ષમાથી જ દોષિત ઠરાવે છે-આવા

આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા, જગતમાં બહુમાન પામતા સંતો કોને પૂજનીય નથી ?

*

પરોપકાર અને નમ્રતા

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवान्मुं-
भिर्भूमिविलम्बिनो घनाः ।

અનુદતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ સ્વભાવ
एवैष परोपकारिणाम् ॥ ७१ ॥

ફલ આવવાથી વૃક્ષ નમે છે. નવીન જલથી વાદળાં પૃથ્વી પર ખૂબ ઝૂકે છે. સત્પુરુષો ધન મેળવીને નમ્ર બને છે. પરોપકારી જીવોનો આ સ્વભાવ જ છે.

*

કોણ કોનાથી શોભે ?

श्रोत्रं श्रुतेन च न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न
तु कङ्कणेन ।

વિભાતિ કાયઃ કરુણાપરાણાં પરોપકારન્
તુ ચન્દનેન ॥ ૭૨ ॥

કાન શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી શોભે છે, નહિ કે કુંડળ પહેરવાથી. હાથ દાન આપવાથી શોભે છે, નહિ કે કંકજથી. દયાળુ પુરુષોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, નહિ કે ચંદનનો લેપ કરવાથી.

*

સન્મિત્રનાં લક્ષણ

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुणं च गृह्णति गुणान्प्रकटीकरोति ।

આપદગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૭૩ ॥

પાપમાંથી રોકે, કલ્યાણકારી આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે, છુપાવવા યોગ્ય ગુણ વાતોને છુપાવે, શુભોને બહાર કરે, વિષત્તિમાં આવી પડેલા (પોતાના મિત્રને) ત્યજી ન દે અને

યોગ્ય સમયે (ધનની સહાયતા વગેરે) આપે, સત હોકા આને સાચા મિત્રના લક્ષણ કહે છે

તેઽધિલાઃ ક્ષીરોત્તાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા કૃદ્ધાનો હુત. ।

ગન્તુ પાવકમુન્મનસ્તદમવદ્ દષ્ટ્વા તુ મિત્રાવદ્ યુક્ત તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્ત્વીદૃશી ॥૭૬॥

પહેલા ન્યારે પાણી અને દૂધ મળ્યાં, ત્યારે દૂધે પોતાના સર્વે શુદ્ધો (મીઠાશ, ઘોળાપણ વગેરે) પાણીને આખી દીધા (પણી ન્યારે તેને અગ્નિ પર ઉકાળવામાં આવ્યું ત્યારે) દૂધને તાપ લાગતો જોઈને (તેના મિત્ર) પાણીએ પોતાની જાતને અગ્નિમાં હોમી દીધી (જળ બળી ગયું) અને પોતાના મિત્રની (જળની) વિપત્તિ જોઈને તે પણ (દૂધ પણ) અગ્નિમાં પડવા (ઊલસાવા) તલપાપડ થઈ ગયું અને ન્યારે તેને પાણી જલ સાથે સયુક્ત થયું (તેમાં પાણી ઉમેર્યું) ત્યારે જ તે શાત પડ્યું સત હોકાની મૈત્રી આવી હોય છે

પરોપકારપ્રિય સંત
પદ્માકરં દિનકરો વિકચીકરોતિ,
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચકવાલમ્ ।
નામ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલ દદાતિ
સન્તઃ સ્વય પરિહિતેષુ કૃતામિયોગાઃ ॥ ૭૪ ॥

સૂર્ય (પ્રાર્થના વગર જ) ઠમળના સસુદાયને પ્રકુલિત કરે છે ચન્દ્ર (પોતે જાતે જ) પોયણીને વિકસાવે છે. માગ્યા વિના જ વાદળ પાણી આપે છે સત જાતે જ પારકાના હિત માટે ઉદ્યોગ કરે છે

પુરુષોના પ્રકાર

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परि-
त्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्था-
विरोधेन ये ।

તેઓ માનુષપણસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિમ્નન્તિ યે યે નિમ્નન્તિ નિરર્થકં પરહિત તે કે ન જાનીમહે ॥૭૫॥

જો સત્પુરુષો છે કે જેઓ સ્વાર્થ ત્યજી ઈ પારકાનું કાર્ય કરે છે સામાન્ય મનુષ્યો તે છે કે જેઓ સ્વાર્થને વાધો ન આવે તેવી રીતે પારકા માટે ઉદ્યમ કરે છે જેઓ સ્વાર્થ માટે પારકાનું હિત બગાડે છે, તેઓ મનુષ્યોમાં શક્ષ્ત તુલ્ય છે, પરંતુ જેઓ પ્રયોજન વિના જ પારકાનું હિત બગાડે છે, તેઓ કોણ છે તે અમે જાણતા નથી

સંતની મૈત્રી

क्षीणेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा

મહાપુરુષોની ગંભીરતા અને સહનશીલતા

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
इतश्च शरणार्थिनां मिस्त्रिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि बहवानलः सह समस्तसर्वतकै-
रहो विततमूर्जित मरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥७७॥

(સમુદ્રમાં) અહીં એક બાજુએ ભગવાન વિષ્ણુ સૂએ છે, બીજી બાજુએ તેમના શત્રુ અસુરોનું કુળ વસે છે એક બાજુએ શરણે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય સૂતો છે, અને બીજી બાજુએ સપ્તગા પ્રલયકાળના અગ્નિઓ સહિત વડવાનલ રહે છે અકાહા, અસુરો શરીર કેટલું વિશાળ, બળવાન અને બાર સહન કરવાની શક્તિવાળું છે

સંતોનું લક્ષણ

તૃણાં છિન્નિ મજ ક્ષમાં જહિ મદં પાપે
રતિં મા કૃથાઃ । સત્ત્વં વૃદ્ધનુયાહિ સાધુપદવીં
સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ॥ માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽ-
પ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાનુણાન્ । કીર્તિં પાલય
દુઃસ્થિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥૭૮॥

તૃણાનું છેદન કર, ક્ષમાનું સેવન કર,
મદને હણ, પાપમાં પ્રેમ ન કર, સત્ય બોલ,
સબ્જનોને પગલે ચાલ, વિદ્વાનોની સેવા
કર, માન આપવા યોગ્ય જનોને માન
આપ, શત્રુઓને પણ રાજ રાખ, પોતાના
શુભોને ઢાંક, કીર્તિનું રક્ષણ કર, દુઃખી પર
દયા રાખ-આ સંતોનાં લક્ષણ છે.

*

સંતોની વિરલતા

મનસિ વચસિ કાચે પુણ્યવીરૂપપૂર્ણાઃ
શ્ચિમુવનમુપકારશ્રેણિમિઃ પ્રીણયન્તઃ ।
પરગુણપરમાણૂ પર્વતીકૃત્ય નિલ્યં
નિજહદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

જેમનાં મન, વાણી અને કાયા પુણ્યરૂપી
અમૃતથી ભરપૂર છે, જેઓ ત્રણે ભુવનને
અનેક ઉપકારો કરીને પ્રસન્ન કરે છે,
પારકાના પરમાણુ જેટલા શુભોને જે
પર્વતની સમાન મોટા કરીને પોતાના
હૃદયમાં રાજ થાય છે, તેવા સંત લોકો
કેટલાક જ (વિરલ) છે.

*

મહાપુરુષોનો આશ્રય

કિં તેન હેમગિરિણા રજતાદ્રિણા વા
યન્નાશ્રિતાશ્ચ તરવસ્તરવસ્ત એવ ।
મન્યામહે મલયમેવ યદાશ્રયેણ
કક્કોલનિમ્વકુટજાઅપિ ચન્દનાઃ સ્યુઃ ॥૮૦॥
જેના આશ્રય કરીને રહેલાં વૃક્ષ માત્ર

વૃક્ષ જ રહે છે, તેવા સોનાના પર્વત
(સુમેરુ)થી અથવા ચાંદીના પર્વત (કૈલાસ)થી
શું ? (જે વૃક્ષો કાંઈ તેમનો આશ્રય
કરવાથી સોનાનાં અથવા ચાંદીનાં ન બન્યાં).
અને તો મલય પર્વતને મોટો માનીએ
છીએ, કે જેના આશ્રયથી કેકેલ, લીંબડો
અને કુટજ (ઈંદ્રજવ) (જેવાં કડવાં વૃક્ષ)
પણ અંદન થઈ જાય છે.

*

ધૈર્યપ્રશંસા

રત્નૈર્મહાગ્ધેસ્તુતુર્નુ દેવા
ન ભેજિરે ભીમવિષેણ ભીતિમ્ ।
સુધાં વિના ન પ્રયયુર્વિરામં
ન નિશ્ચિતાર્થાદિરમન્તિ ધીરાઃ ॥ ૮૧ ॥

દેવોએ (સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં)
રત્નોથી સંતોષ ન માન્યો અને લય કર
એરથી પણ તેઓ લય ન પામ્યા. અમૃત
વિના (ન્યાં સુધી અમૃત પ્રાપ્ત ન થયું
ત્યાં સુધી) તેઓ (મંથનથી) અટક્યા
નહિ. ધીર પુરુષો નિશ્ચિત અર્થમાંથી (નક્કી
કરેલી પ્રવૃત્તિમાંથી) અટકતા નથી.

*

મનસ્વી પુરુષ દુઃખ વેડીને પણ
કામ પાર પાડે છે.

ક્વચિદ્ મૂસૌ શાયી ક્વચિદપિ ચ
પર્યક્લ-શયનઃ । ક્વચિચ્છાકાહારઃ ક્વચિદપિ ચ
શાલ્યોદનરુચિઃ । ક્વચિત્કન્યાવારી ક્વચિદપિ
ચ દિવ્યામ્બરધરો । મનસ્વી કાર્યાર્થી ન
ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૨ ॥

કોઈક વાર જમીન પર સૂઈ જાય છે,
તો કોઈક વાર પલાંજમાં પોટે છે. કોઈક વાર
શાક ખાઈ લે છે, તો કોઈક વાર સુંદર ભાત
ઉપર, રુચિ કરે છે. કોઈક વાર કંથા
(ફાલ) (પીત્તલી ગોદડી) ધારણ કરે છે, તો

કોઈક વાર દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરે છે, આ પ્રમાણે
(પોતાનું) કાર્ય સંપાદન કરવામાં લાગી
રહેલો મનસ્વી પુરુષ નથી સુખને ગણતો
કે નથી હું ખને

પરમભૂષણ શીલ

ऐश्वर्यस्य विमूषणं सुजनता शैर्यस्य
वाक्संप्रभो । ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो
वित्तस्य पात्रे व्ययः । अक्रोषस्तपसः क्षमा
प्रमवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता । सर्वेषामपि
सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८२ ॥

સત્સજનતા એશ્વર્યનું ધરેલું છે વાણીનો
સંયમ (અભિમાનભરેલું વાક્ય ન કહેવું તે)
જ્ઞાતાનું ધરેલું છે જ્ઞાનનું ધરેલું ચિત્તની
શાંતિ છે શાસ્ત્રાધ્યયનનું ધરેલું વિનય છે
ધનની શોભા ખીત્રને દાન આપવામાં છે
તપનું ભૂષણ, ક્રોધ ન કરવો તે છે સમર્થ
(બહોલો હોવાની શક્તિવાળા) પુરુષની શોભા
ક્ષમામાં છે ધર્મનું ધરેલું અદાલિકતામાં
છે પણ આ સર્વે ગુણોનું ભૂજ ધારણ
અને ધરેલું શીલ (સદાચાર) છે

ધીરપ્રશંસા

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अथैव वा मरणमस्तु सुमान्તरे वा ।

न्यायात्ययः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८४ ॥

નીતિમાં કુશળ લોકો ભલે નિંદા કરે
અથવા સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી ભલે (ધરમાં)
આત્મે કે મરણ સુખ આવી જાય, ભલે
આત્મે જ મરણ થાય કે એક સુખ પછી
થાય-પણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગમાંથી
એક પગલું પણ આઘાપાછા થતા નથી

દૈવતુ સામર્થ્ય

मग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्म्मर्त्तनेन्द्रियस्य
क्षुधा ।

કૃત્વાડડલુર્વિવર સ્વયં નિપતિતો નક્ક
મુલે મોગિનઃ । તૃપ્તસ્તપિશિતેન સત્ત્વરમસૌ
તેનૈવ યાતઃ પથા ।

લેક્ષ્ઃ પડ્યત દૈવમેવ હિ નૃણાં વૃદ્ધૌ
ક્ષયે કારણમ્ ॥ ૮૫ ॥

એક સાપને કરડિયામાં પુરાવાથી
પોતાના શરીરમાં બહુ પીડા થતી હતી તેની
ધંધ્રિયો ભૂખથી ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, એટલે
તેણે જીવવાની આશા છોડી દીધી હતી.
ત્યાં તો એક જિહ્વર (તે કરડિયામાં) છિદ્ર
પાડીને પોતે જાતે જ રાત્રીને સમયે તેના
મુખમાં જઈ પડ્યો તે સાપ પણ તેના
માંસથી તૃપ્ત થઈને જલદી તે જ છિદ્ર-માર્ગ
વડે બહાર નીકળી ગયો હે લોકો, જુઓ,
માણસોની વૃદ્ધિમાં અને ક્ષયમાં દૈવ જ
કારણરૂપ છે

સાધુ પુરુષોની વિપત્તિ સ્થાયી
નથી હોતી.

पतितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुक ।

प्रायेण साधुवृत्तानामस्यापिन्यो विपत्तयः ॥ ८६ ॥

હાથના આઘાતથી નીચે પાડી
નાખવામાં આવે, તો પણ કંડો ઊંચે ઊછયે
છે ત્રોટે લાગે સદાચરણી લોકોની
વિપત્તિઓ બહુવાર ટકવી નથી.

આજસંનિદા

धालस्य हि मनुष्याणां शरीरस्यो महारिपुः ।

नास्त्युधमसमो बन्धुः कृत्वाप नावसीदति ८७

ખરેખર, આજસ એ મનુષ્યોના

શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. ઉદ્ધમ સમાન બીજો કોઈ બંધુ નથી, એ કરવાથી મનુષ્ય ઠી ઠી થતો નથી.

સંતો આપત્તિમાં સંતાપ કરતા નથી.

છિન્નોડપિ રોહતિ તરુઃ ક્ષીણોઽપ્યુપચીયતે
પુનશ્ચન્દ્રઃ । इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते
न विप्लुता लोके ॥ ૮૮ ॥

‘કાપેલું વૃક્ષ ફરી જીગે છે, ક્ષીણ અથેલો ચંદ્ર ફરી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે’ એવો વિચાર કરતા સંત લોકો, આપત્તિમાં આવી પડે છે, ત્યારે પણ જગતમાં સંતાપ કરતા નથી.

દેવતું સામર્થ્ય

નેતા यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः
सैनिकाः । स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल होरौषतो
वारणः । इत्यैश्वर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भयः
पैरः सङ्गे तदव्यक्तं वरमेव दैवशरणं
विरिधिवृथा पौरुषम् ॥ ૮૯ ॥

બૃહસ્પતિ જેનો સંચાલક (શુર) છે, વજ્ર જેનું આયુધ છે, દેવો જેના સૈનિકો છે, સ્વર્ગ જેના કિલ્લો છે, ભગવાન હરિની જેના પર સાચી કૃપા છે, ઔરણ્વત જેનો હાથી છે—આ પ્રમાણે એશ્વર્ય અને બળથી સુક્ત હોવા છતાં પણ ઈંદ્ર યુદ્ધમાં શત્રુઓથી હારી ગયો (અને લાગી ગયો). તો આ ઉપરથી એ સાબિત થાય છે કે દેવતું ‘શરણ લેવું’ વધારે સારું છે, નકામા પુરુષાર્થને ધિક્કાર હો !

વિચારની આવશ્યકતા

कर्मायत्तं फलं पुसां बुद्धिः कर्मावुसारिणी ।
तथापि सुविद्या भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ૯૦ ॥

(જો કે) પુરુષોને (પોતાનાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં) કર્મો પ્રમાણે જ ફળ મળે છે, અને બુદ્ધિ કર્મ અનુસાર જ પ્રવર્તે છે; છતાં પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષે બરાબર વિચાર કરીને જ કાર્ય કરવું જોઈએ.

બંધાં બંધ હુકા ત્યાં સમુદર સૂકા

खल्व्वाटो दिवसेश्वरय किंरैः सन्तापितो
मस्तेके वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य
मूलं गतः । तत्राप्यस्य महाफलेन पतता
मग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति यत्र
भाग्यरहि तस्तत्रैव वान्त्यापदः ॥ ૯૧ ॥

કોઈ એક તાલવાળો પુરુષ, માથા પર સૂર્યકિરણોનો બહુ તાપ લાગવાથી, છાયાવાળી જગ્યાની ઇચ્છા કરતો દેવશાત તાડના ઝાડ નીચે ગયો. ત્યાં પણ નીચે પડતા એક મોટા ફળ વડે તેણે માથું તડાક ઠઠને ફેટી ગયું. મોટે ભાગે અલાગી પુરુષ બંધાં બંધ છે, ત્યાં વિપત્તિઓ પણ બંધ છે જ.

પ્રારબ્ધની પ્રબળતા

शशिदिवाकरयोग्रहपीडनं गजभुजङ्गम-
योरपि चन्धनम् ।

મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં વિચિરહો
बलवानिति मे मतिः ॥ ૯૨ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્રને અહ (રાહુ) પીડે છે (અહણુ કરે છે) તે જોઈને, હાથી અને સર્પને પણ બંધનમાં પડતાં જોઈને, અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોની ગરીબાઈ જોઈને, ‘અહો, બિધિ જ બળવાન છે’ એવો મારો નિશ્ચય થયો છે.

બ્રહ્માની અવળચડાઈ

સૃજતિ તોવદશેષગુણાકરં પુરુષરત્ન-
મલકરણ ભુવઃ ।

તદપિ તત્ક્ષણમહિ કરોતિ ચેદદદ્ધ
કષ્ટમપહિતતા વિધેઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રથમ તો બ્રહ્મા કોઈ ક્ષેષ પુરુષરત્નને
સર્વ શુભાની ખાણરૂપ અને પૃથ્વીના
શણગારરૂપ બનાવે છે, અને પછી જો તે
તેને દૂકા આયુષવાળો જ બનાવે છે, તો
ખરેખર, ખેદની યાત છે કે બ્રહ્માણ
અવળચડા જ છે.

લક્ષાંશના લેખ

પત્રં નૈવ યદા કરોરવિટપે દોષો વસન્તસ્ય
કિં નોત્ક્રોડપ્યર્વલોકતે યદિ દિવા સર્વસ્ય
કિં દૂષણમ્ । ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકગુલે
મેઘસ્ય કિં દૂષણ વર્ણવે વિધિના ળ્લાટ
લિખિત તન્માર્જિતું કાઃ ક્ષમઃ ॥ ૧૪ ॥

જો ફરીર (કેરડાના) વૃક્ષની શાખા
ઉપર પાંદડું થતું નથી, તો તેમા વસત
ઋતુનો શેર હોય? જો ધૂવડ દિવસે જોઈ
ચકતું નથી, તો તેમા સૂર્યનો શેર હોય?
જો આતક પખીના મુખમા (વરસાદની)
ધારા પડતી નથી, તો તેમા મેઘનો શેર
અપરાધ? બ્રહ્માએ પ્રથમથી જે લલાટમાં
લખ્યું હોય, તેને બૂચી નાખવાને કોણ
સમર્થ છે?

કર્મનું સામર્થ્ય

નમસ્યામો દેવાન્નનુ હતત્રિષેસ્તેઽપિ વચ્ચમા
વિધિર્વન્ધઃ સોઽપિ પ્રતિનિયતકર્મકફલદઃ ।
ફલ કર્માવન્ત-કિમમરણૈઃ કિંચ વિધિના

નમસ્તત્કર્મમ્યો વિધિરપિ ન ચેમ્યઃ
પ્રમવતિ ॥ ૧૫ ॥

અમે દેવાને નમસ્કાર કરીએ છીએ,
પણ તે સૌ પેલા જગત (કુદ, શાપિત)
બ્રહ્માના કાળુમા છે તો પછી બ્રહ્મા જ વદન
કરવા યોગ્ય છે, પણ તે ય નિયમપૂર્વક
કર્મ પ્રમાણે જ ફલ આપે છે. (જે) કળ
કર્મ ઉપર જ આધાર રાખે છે, તો અનેક
દેવાથી અને બ્રહ્માથી શુ? તે કર્મને જ
નમસ્કાર હો, જેના ઉપર બ્રહ્માની પણ
સત્તા ચાલતી નથી

મદ્વા યેન કુટાલવત્રિયમિતો મદ્વાણ્ઠ-
માજ્ઞોદેરે

વિષ્ણુર્વેન દશાવતારગહને ક્ષિપ્રો મહાસક્લેટ
રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે મિશ્રાટન કારિતઃ
સૂર્યો બ્રામ્પતિ નિલમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ
કર્મણે ॥ ૧૬ ॥

જે કર્મ બ્રહ્માડરૂપી, વાચણુની વચમાં
(ચાંદિ ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં) બ્રહ્માને
કુસારની પેઠે નિયોજે છે, જે કર્મ દશ
અવતાર ધારણ કરવારૂપી ખટપટમા-મહાન
આક્રમમા-વિષ્ણુ ભગવાનને ફેંકે છે, જે કર્મ
રુદ્રને (મહાદેવને) હાથમાં ખોપરી લઈને
જિજ્ઞાસન કરાવે છે, અને જે કર્મને લઈને
સૂર્ય રાજ ગગનમાં બ્રમણ કરી રહ્યો છે,
તે કર્મને જ નમસ્કાર હો.

યાગ્યકાળે ભાગ્ય જ ફળે છે.

નૈવાકૃતિઃ ફલતિ નૈવ કુલં ન શીલં
વિધાઽપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાપિ સેવા ।
માગ્યાનિ પૂર્વેતપસા ચલુ સચ્ચિતાનિ
કાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યયૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ૧૭ ॥

(સુંદર) આકૃતિ, કુળ, શીલ, વિદ્યા, યતનપૂર્વક કરાયેલી સેવા, આમાંનું કશું જ પુરુષને ફળતું નથી. ખરેખર, પૂર્વજન્મમાં કરેલા તપથી સંચિત કરેલાં લાભ્ય જ યોગ્યકારો, વૃક્ષની પેઠે, પુરુષને ફળ આપે છે.

*

પુણ્યતું સામર્થ્ય

વને રણે શત્રુજલાગ્નિમધ્યે

મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

સુપ્તં પ્રમત્તં વિષમસ્થિતં વા

રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરાકૃતાનિ ॥ ૯૮ ॥

વનમાં, રણમાં, શત્રુઓની વચમાં, પાણીની મધ્યમાં, અગ્નિની વચ્ચે, મોટા સમુદ્રમાં અથવા તો પર્વતના શિખર ઉપર, માણસ સૂતેલો હોય, અસાવધ દશામાં હોય, અથવા સુરકેલીમાં સુકાયેલો હોય; ત્યારે તેણે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પુણ્યો જ તેનું રક્ષણ કરે છે.

*

સત્ક્રિયાતું સામર્થ્ય

યા સાધૂશ્ચં ક્ષલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ક્ષા-
ન્દિતાન્દેષિણઃ પ્રત્યક્ષં કુસ્તે પરોક્ષમસૃતં
હાલાહલં તત્ક્ષણાત્ ।

તામારાધય સત્ક્રિયાં ભગવતો મોક્તું
ફલં વાન્ઞિતં હે સાધો વ્યસનૈર્ગુણેષુ
વિપુલેષ્વાસ્યાં વૃથા મા કૃયાઃ ॥ ૯૯ ॥

જે એક ક્ષણમાં હજારોને સજ્જનો બનાવે છે, મૂર્ખાઓને પડિત બનાવે છે, શત્રુઓને હિતકારી બનાવે છે, પરાક્ષ (ગુપ્ત) વાતને પ્રત્યક્ષ (પ્રકટ) કરે છે, અને હળાહળ એરને અમૃત બનાવે છે, તે ભગવતી સત્ક્રિયાતું આરાધન કર. જે મનવાહિત ફલ ભોગવવાની તારી ધૃત્તિ હોય તો હે સાધુ, ગહુ જ સુરકેલીપૂર્વક

સિદ્ધ કરાતા અનેક શુભોમાં નકામી આસ્થા (વિશ્વાસ) નં રાખ.

*

અવિચારી કર્મતું માતું ફળ

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદૌ

પરિણતિરવધાર્યા યતનતઃ પશ્ચિતેન ।

અતિરમસ કૃતાનાં કર્મણાંમાવિપત્તે-

ર્ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥

સારું કે નરસું કામ કરતા હાહ્યા માણસે પ્રથમથી જ તેના પરિણામનો વિચાર પ્રયતનપૂર્વક કરવો જોઈએ. અતિ ઉતાવળથી (વગર વિચારે) કરેલાં કર્મોનું પરિણામ મરણ પથ તરફ હૃદયને બાળનાર અને શૂળ સમાન નીવડે છે.

*

તપની મહત્તા

સ્યાલ્યાં વૈદૂર્ધમર્યાં પચતિ ચ લગ્નં
ચાન્દનૈરિન્ધનાઘૈઃ

સૌવર્ણૈર્લઙ્ગલગ્રૈર્વિલિખતિ વસુધામર્કમ્-
લસ્ય હેતોઃ ।

હિત્વા કર્પૂરચ્વળાન્વૃત્તિમિહ કુસ્તે કોદ્ર-
વાણાં સમન્તાત્

પ્રાપ્યેમાં કર્મભૂમિં ચરતિ ન મનુજો યસ્તપો
મન્દમાગ્યઃ ॥ ૧૦૧ ॥

આ કર્મભૂમિ (મનુષ્યલોક)ને પ્રાપ્ત કરીને જે મંદભાગી પુરુષ તપ કરતો નથી, તે વૈદૂર્ધમભિની થાળીમાં ચંદનનાં ઘણતાણથી લસણને પકાવે છે, સોનાના હળની આણીથી આકાશના મૂળ માટે પૃથ્વી ખેડે છે, અને કપૂરના દૂકડા લાગીને કોદરાની આસંધાસ વાડ કરે છે. (અર્થાત્ મનુષ્યદેહ જેવી મોંઘી વસ્તુને તુચ્છ હેતુ માટે-વિષયોપભોગ માટે વ્યર્થ ખર્ચી નાંખે છે.)

*

ભાવિ બળવાન છે.

મજત્વમ્ભસિ યાતુ મેરુશિખરં શૃંગ્યત્વાદવે
વાણિજ્ય કૃષિસેવનાદિસકલા વિદ્યાઃ
કલાઃ શિક્ષતુ ।

આકાશ વિપુલં પ્રયાતુ સ્વગત્કૃત્વા
પ્રયત્ન પરં ।

નાશ્વાવ્યં મવતીહ કર્મવશતો માંબ્યસ્ય
નાશઃ કુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

(મનુષ્ય) જલે જળમાં ડૂબકી મારી
હારાઈ જાય, મેરુપર્વતના શિખર પર
જાય, યુદ્ધમાં શત્રુઓને છુટે, વાણિજ્ય-
વેપાર, ખેતી, સેવા વગેરે સકલ વિદ્યાઓ
તથા કલાઓ શીખે, વિશાળ આકાશમાં
પખીની પેઠે પરમ પ્રયત્ન કરીને જડી
જાય-પણ આ જગતમાં કર્મબળ પ્રમાણે જે
નથી થવાતુ તે નથી થવાતુ, અને જે થવાતુ
છે તેનો નાશ ક્યાથી થાય ?

*
પુષ્યની મહત્તા

મીમં વનં મવતિ તસ્ય પુર પ્રવાન
સર્વો જનઃ સુજનતામુપયાતિ તસ્ય ।

કૃત્સ્ના ચ મૂર્મવતિ સન્નિધિરત્નપૂર્ણા

યસ્યાસ્તિ પૂર્વસુકૃતં વિપુલં નાસ્ય ॥ ૧૦૩

જે માણસનુ પહેલાના જન્મમાં કરેલું
પુણ્ય વિશાળ હોય છે, તેને માટે ભયકર
વગેરે પણ પ્રધાન (સુખ્ય) નગર જેવો
બની જાય છે, બધા માણસો તેને માટે
સન્નિધનરૂપ બની જાય છે, અને આખી
પૃથ્વી તેને માટે સુદર ખજાના અને રત્નોથી
ભરપૂર બની જાય છે

*
સાચું શું ?

કો લામો ગુણિસક્તમઃ કિમસુખં પ્રાપ્તૈરૈઃ
સક્તિઃ ।

કા હાનિઃ સમયન્ધુતિર્નિષ્ણતા કા
ધર્મતત્ત્વે રતિઃ । કઃ શૂરો વિજિતેન્દ્રિયઃ
પ્રિયતમા કાઽનુવ્રતા કિં ધન ।

વિદ્યા કિં સુખમપ્રવાસગમનં રાજ્ય
કિમાજ્ઞાફલમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

લાલ ઠયો ? શુભવાન પુરુષોનો સમાગમ
હ બ શુ ? મૂર્ખ લોકોનો સમાગમ (સૌથી
મોટી) હાનિ કઈ ? વખતનો બગાડ
હોશિયારી કઈ ? ધર્મના પ્રીતિ શરવીર
કોણ ? જેણે ઇન્દ્રિયો પર જ્ય મેળવ્યો છે
તે (પુરુષ) પ્રિયતમા કોણ ? પતિવ્રતા
હોય તે, ધન શુ ? વિદ્યા, સુખ શુ ? મુસાફરી
ન કરવી પડે તે રાજ્ય શુ ? પોતાની
આશાઓ સફળ થાય તે

*
મનસ્વીની ગતિ

માલતીકુસુમસ્પેષ દ્વે ગતીહ મનસ્વિનઃ ।

મૂઢિવા સર્વલોકસ્ય શીયંતે વન એવ વા ॥ ૧૦૫

માલતીના ફૂલની પેઠે મનસ્વી પુરુષની
જે ગતિ હોય છે-કાં તો સર્વ લોકોના
મસ્તકે (તે) બિરાજે અથવા તો વનમાં જ
સુકાઈ જાય

*
પૃથ્વીનું ઘરેલું

અપ્રિયવચનદરિદ્રૈઃ પ્રિયવચનાઢ્યૈઃ સ્વદાર
પતિતૈઃ ।

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ કચિત્કવચિન્મણિતા
વસુધા ॥ ૧૦૬ ॥

જેઓ અપ્રિય વચનમાં દરિદ્ર છે
(અર્થાત્ અપ્રિય વચન બોલતા નથી),
જેઓ પ્રિય વચનમાં સમૃદ્ધ છે, જેઓ
પોતાની પત્નીથી જ સતુષ્ટ છે અને જેઓ
પારદાની નિકાથી અજાણ રહે છે-તેવા
પુરુષોથી પૃથ્વી કોઈકોઈ જગ્યાએ જ

શોભી રહી છે. (અર્થાત્ તેના પુરુષો વિરલ હોય છે.)

*
ધૈર્યપ્રશંસા

કર્મયિતસ્યાપિ હિ ધૈર્યવૃત્તેર્ન શક્યતે
ધૈર્યગુણઃ પ્રમાદુર્મ્ ।

અધોમુલસ્યાપિકૃતસ્ય વહેનાથઃ શિશ્વા
યાતિ કદાચિદેવ ॥ ૧૦૭ ॥

ધૈર્યશાળી પુરુષ કદમાં આવી પડે,
તોપણ તેનો ધીરજનો શુભ નષ્ટ થાય એ
શક્ય નથી. અશિને ઉલટાવી નાખી નીચે
મેંએ રાખીએ, તોપણ તેની જાળા
કેઈ દિવસ નીચે જતી નથી, (તે તો
ઉપર જ જાય છે.)

*
વિશ્વવિજયી ધીર

કાન્તાકટાશ્વવિશિષ્ઠા ન દદન્તિ યસ્ય ચિન્તં
ન નિર્દેહતિ કોપકૃશ્ણાનુતાપઃ ।

કર્પન્તિ મૂર્ચિવિપયાશ્ચ ન લોભપાશર્લોકત્રયં
જયતિ કૃત્સ્નમિદં સ ધીરઃ ॥ ૧૦૮ ॥

જે પુરુષના ચિન્તને સ્ત્રીનાં કટાશ્વરૂપી
ખાણુ છેલતાં નથી, ક્રોધરૂપી અશિને તાપ
ખાળતો નથી અને અનેક વિપયપદાર્થો
લોભરૂપી ફાંસલામાં ફસાવતા નથી, તે
વિવેચી પુરુષ આ સર્વ ત્રણેય લોકોને
જીતે છે.

*
શૂરત્વ સ્ત્રી

એકેનાપિ હિ શૂરેણ પાદાક્રાન્તં મહીતલમ્ ।
ક્રિયતે માસ્કેરૈર્જૈવ પરિસ્ફુરિતતેજસા ॥ ૧૦૯ ॥

જેવી રીતે અતિશય પ્રકાશમાન
તેજવાળો સૂર્ય આખા પૃથ્વીમંડળ ઉપર
પોતાનાં કિરણ છવરાવી દે છે, તેવી રીતે
અતિશય પ્રકાશમાન તેજવાળો શૂર (પુરુષ),
એકલો હોવા છતાં આખા પૃથ્વીમંડળને

પોતાના પગ તળે છૂંદી નાખે છે (અર્થાત્
વશ કરે છે.)

*
શીલતા પ્રભાવ

વહ્નિસ્તસ્ય જલાયતે જલનિધિઃ કુલ્યાયતે
તત્કણાન્

મેદઃ સ્વલ્પશિલાયતે મૃગપતિઃ સર્વાઃ
કુરહ્વાયતે ।

વ્યાલો માલ્યગુણાયતે વિષરસઃ પીયૂષવર્ષાયતે
યસ્યાદ્દેડાસિલલોકવલ્લમતમં શીલં
સમુનીલતિ ॥ ૧૧૦ ॥

જે પુરુષના અંગમાં સંપૂર્ણ જગત્ને
વહાણું લાગે તેવું શીલ પ્રગટ થયું છે, તેને
માટે અગ્નિ જળરૂપ બની જાય છે; સમુદ્ર
તે જ ક્ષણે નાનકડી નદી સમાન બની જાય
છે; ચેરુ પર્વત નાની શિલારૂપ બની જાય
છે; સિંહ હરણ સમાન બની જાય છે; સાપ
કૂલની માળા સમાન બની જાય છે અને જે
પણ અમૃતની વધી સમાન થઈ જાય છે.

*
તેજસ્વીઆત્મ પ્રતિજ્ઞાપાલન

લજ્જાગુણૌવજનર્તો જનનીમિવ સ્વામ્
અલ્યન્તશુદ્ધહૃદયામનુવર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુલભસૂતપિ સંલ્યજન્તિ

સત્યવ્રતવ્યસનિનો ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

સત્યવ્રતવ્યસનિનો અચૂકપણે પાલન કરનાર
તેજસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણનો સહેલાઈથી
ત્યાગ કરે છે પણ પ્રતિજ્ઞાને નહિ-જે
પ્રતિજ્ઞા લેજાત વગેરે શુભોને ઉત્પન્ન કરનારી
છે, અને અત્યન્ત શુદ્ધ હૃદયવાળી તથા
પોતાની સંભાળ રાખનારી માતા સમાન
છે. (પ્રતિજ્ઞા પણ અત્યન્ત શુદ્ધ હૃદયમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, અને સત્યવ્રતવાળા પુરુષની
સાથેસાથે જ રહે છે.)

સ્વામીજીની પુણ્યતિથિ પ્રસંગે

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો મેળવવાની ચાર યોજનાઓ

સદગત સિદ્ધિ અખંડાનંદની છઠી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે તા. ૪-૨-૪૮થી ૪-૨-૪૮ સુધીના એક માસ માટે ઘણા સસ્તા ફરે પુસ્તકો ગરીબ કે તવગર સૌ કોઈ ખરીદી શકે એવી ચાર યોજનાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ યાદીમાં જણાવેલાં પુસ્તકોની યોજનાઓ મુજબ પુસ્તકો ખરીદી યોજનાઓનો લાભ લેા. બધાં કુટુંબવાળા ધરમાં પુસ્તકો વસાવે તમે જે મામથી વ્યાખ્યા હો, ન્યા ભણ્યા હો, જે સંસ્થાનો લાભ લીધો હોય, તેને જિજ્ઞાસા એક વખત યાદગીરી રહે તેવી બેટ આપે. ગાનનું દાન તે સૌથી ઉત્તમ દાન છે.

યોજનાના નિયમો

(૧) તા ૪-૨-૪૮ પછી આ યોજના મુજબ પુસ્તકો મળશે નહિ, એટલે તે પહેલાં આપને યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી સાથે નાણા મોકલી, આપનું નામ વહેલી તકે નોંધાવી લેવાની આપને માટે ભર છે

(૨) નોંધાયેલ ક્રમ પ્રમાણે પુસ્તકો જે રીતે મોકલવાનું આદેશ જણાવ્યું હશે, તે રીતે મોકલશે

(૩) જહારામના આદેશોએ અમલવાદના કાયદેશમાં જ લખવું

(૪) પેકિંગખર્ચે માટે છે, પણ જહારામથી રેલવેરસ્તે અથવા પોસ્ટ માર્ગત મોકલવા જણાવ્યું હશે, તેનો ખર્ચ મંજૂર નહોતો કરવાનો રહેશે

યોજના નં. ૧

નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો પૈકી, પોતાની પસંદગીનાં એકસાથે રૂ. ૧૫)નાં પુસ્તકો ખરીદનારને તે માત્ર રૂ. ૧૦) માં મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતનાં લેવાં હોય તો એ જ ઘટાડેલા પૈસા મળશે

તુકારામગાથા-જે ભાગમાં-૪૧૪૧ મરાઠી અમરોત ભાગાંતર ...	૧૮૪૦	૧-૦
આખ્યાતમણા-જે ભાગમાં-લે. ૨૨. અતપ્રસાદ કૃત ૪૩ આખ્યાનો .	૧૪૨૮	૧-૦
ઉપદેશસારમંદ્ર-મં તિરુવલ્લુવરનો તામિલ વેદનો અનુવાદ .	૩૮૪	૧-૮
વિષ્ણુની વાંટે અને રામાયણની રત્નપ્રસા ...	૧૬૪	૦-૪
જ્ઞાનસત્ર ગીતા (ગુજરાતી સિપિમા મ્નોકો, પદ્મજેદ, સંપ્રદાય) ...	૩૬૮	૧-૪
મૂળ ૫ ચરત્ર ગીતા-માત્ર સરૂત મ્નોકો, પાઠ કરનાર માટે ઉપયોગી ..	૩૩૨	૦-૮
પ્રીતમદાસની વાણી-ભજનો, ધોળ, પદ, કહા, મંદિના વગેરેનો સંમહ...	૪૬૦	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થ-સદુપદેશી .	૪૬૪	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થ ચરિત્ર-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વર્ણના ઉપદેશો	૬૭૨	૩-૦

સ્વામી વિવેકાનંદ-ભક્તિયોગ	૩૮૪	૧-૮
” ” -પાતંજલ યોગસૂત્ર, રાજયોગ, જ્ઞાનયોગ ...	૫૬૦	૨-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ-વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર	૭૮૪	૩-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૦૮	૨-૮
ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-(સચિત્ર)-ત્રણ ભાગમાં વિસ્તૃત ચરિત્ર ...	૧૫૬૬	૬-૪
જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ-મહારાષ્ટ્રીય બે સતોનાં વિસ્તૃત ચરિત્રો ...	૫૦૪	૨-૮
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના મુખ્યસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર (સચિત્ર) ...	૬૪૮	૨-૮
બ્રહ્માનંદ અને શિવાનંદ-વિસ્તૃત ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬
રામચંદ્ર કૃત અને નાગ મહાશય-વિસ્તૃત ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૦
લક્ષ્મણચરિત્ર-૨૬ ભક્તોનાં પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
વ્યાદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-(૨)દેશપરદેશના મહાન સતોનાં ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨-૮
ભારતના વીર પુરુષો-ઐતિહાસિક ૪૦ વીરોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ભાગમાં પ્રાચીન, મધ્ય તેમ જ અર્ધાચીન સુમની મહાન સતી સાધ્વીઓનાં ૫૨૮ ચરિત્રોનો સૌથી મોટો ને સસ્તો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦
મુખ્યદેવતાકર-ધર્મનીતિગ્રંથ ૧૦૫ દ્રૂકો દર્શાવે	૩૦૦	૧-૮
આકર્ષ દર્શાવતાં ભાગો-ભાગ ૧લો તથા ૨જો, બોધક ૮૧૯ દ્રૂકો દર્શાવે	૬૨૯	૪-૦
દ્રુકી વાર્તાઓ-(૧) સામાજિક દ્રુકી ૬૬ વાર્તાઓ	૫૮૮	૨-૮
” ” -(૧)-સર્વ મટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ	૭૨૦	૨-૮
શુદ્ધિરત્નો-શૈખસાદીકૃત શુદ્ધિરત્નોની બોધક વાતોનું સરળ ભાષાંતર ...	૧૩૬	૦-૫
આગળ ધસો-ઉત્સાહ ને ચેતનાગ્રંથ ગ્રંથ	૪૬૮	૨-૮
કલ્પખાતું-અમરોત્રીઓનું જીવન આત્મજીવન પુસ્તક	૬૯૬	૩-૦
શુભસંગ્રહ-(૨)-દ્વાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૧૪૮ લેખો ...	૫૪૪	૨-૮
શુભસંગ્રહ-(૬) દ્વાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૧૬૫ લેખો ...	૭૩૬	૨-૮
માયું સ્વર્ગ-ભક્તિ અને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો	૪૯૨	૨-૦
અસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવતું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની કૃત્રી-સદ્વર્તન રાખતાં શિષ્યવતારો બોધદાયક પુસ્તક ...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-બોધમાર્ગ ગ્રામ કરવાનાં ૧૨ પચચિયાં	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગનું વિજ્ઞાન-ભક્તિના ચઢિમા સમજવતા ૩૨૫ દાંખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ અને તેના પ્રકારોની સમજ આપતું પુસ્તક ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગનો ખબરો-ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થ તથા પાગલ હરનાથની બાળુવા લાયક વાતો	૭૩૬	૨-૦
જ્ઞાનપર-બોધખાતું	૨	૦-૧

નોંધ:-ઉપર પ્રમાણે ૪૮ પુસ્તકોના એટ, જેનું જાણેલું મૂલ્ય
રૂ. ૯૯-૦ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૬૬-૪ માં મળશે.

યોજના નં. ૨

નીચેનાં પુસ્તકો પૈકી આપની યજ્ઞગીના ડ્રા. ૧૫)ના પુસ્તકો એકીસાથે ખરીદવાથી માત્ર ડ્રા. ૧૧૧ માં મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતના લેવા હશે તો એ જ ઘટાડેલા ધારણે મળશે

વિદુરનીતિ-સરલાય સાથે ..	૧૬૮	૦-૧૨
શત્રુક્ષીકી અને બીજાં ચાર રત્નો-શકરાચાર્યકૃત	૨૦૦	૦-૧૨
સ્તોત્રસંગ્રહ-શકરાચાર્ય બકિત ને વેદાત્મનોત્રા ..	૨૨૦	૦-૧૦
સર્વ વેદાંત-સિદ્ધાંત-મારસંગ્રહ-શકરાચાર્ય ..	૨૨૪	૧-૪
વિવેકચુડામણિ-શકરાચાર્ય ..	૧૬૦	૦-૧૨
ઉપનિષદો ૧૧૨-નીચે પ્રમાણે તથા ગ્રંથોમા		
એકાદશ ઉપનિષદ-ઈંદ્રિય, કેન, કમ, પ્રજા, મુણ્ડક, છંદોગ્ય ઇત્યાદિ ૧૧		
• ઉપનિષદો મૂળ સાથે	૪૫૨	૦-૮
ખુલ્લદારપુષ્ક ઉપનિષદ-મૂળ સાથે સગળ બાબાતર	૨૪૮	૧-૮
સૌ ઉપનિષદો-પરેલા ૨૩ ઉપનિષદો મૂળ સાથે બાબાતર ને		
પત્રીના ૭૭ ઉપનિષદો મૂળ સાથેનું માત્ર બાબાતર-સારરૂપે	૭૪૪	૦-૦
ધર્મપદ-કાપાલક ૫ એચરાસ દોહો	૧૬૨	૧-૦
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ ગાગ્યદ્રુત ..	૧૮૦	૧-૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય ..	૧૬૮	૧-૦
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ. શ્વામી સ્વયંભોતિતીથ' ...	૨૦૮	૧-૪
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-પરમહંસ દેવના જીવનના અનેક બોધક પ્રસંગો	૩૧૨	૦-૦
પ્રભુમય જીવન-નવી આશ્રિત	૧૬૨	૦-૧૨
અધ્યાત્મ ગીતા-મૂળ શ્લોકો સંગળ અનુવાદ સાથે ..	૭૨	૦-૮
ભગવદ્ગીતા-૩ ભાગમા-૫ ઊંચ સાનવચેકરની પુરુષાર્થબોધિની ટીકા સહિત ૧૦૬૮	૧૧-૦	
જ્ઞાનસાગર ગીતા-મૂળ શ્લોકો (સંસ્કૃતમાં) પદ્મવેદ, અનંત તથા સંગ્રહાર્થ સાથે ૩૬૮	૧-૪	
મહાપિં દયાનંદ-સંસ્કૃત સાચી જીવનચરિત્ર ..	૧૫૨	૧-૮
શારદામણિદેવી-રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવના ધર્મપત્નીનું ચરિત્ર ..	૧૦૪	૦-૮
બાલસારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧-૮
બાલસદ્બોધ-(સચિત્ર) વાર્તારૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ..	૧૨૮	૦-૮
સાહિત્ય પ્રારંભિકા-લે. હિંગનગાલ મણેચ્છ અન્નરિયા ..	૧૪૪	૧-૦
બોરાકનો ગુણદોષ-લે. ડો રસિકલાલ ને. પરીખ ...	૧૦૦	૦-૧૦

૨૭-૧૨

નોંધ:-ઉપર પ્રમાણે રૂપ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું બાવેલું મૂલ્ય
ડા ૨૭-૧૨-૦ થાય છે, તે માત્ર ડ્રા. ૨૮માં મળશે

યોજના નં. ૩

નીચેનાં ૧૩૨ પુસ્તકો પૈકી ડ્રા. ૧૫)નાં પુસ્તકો એકીસાથે ખરીદનારને માત્ર ડ્રા. ૧૨)માં મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતનાં દેવાં હશે તો એ જ ઘટાડેલા ધોરણે મળશે.

જીવન-સુકૃતિવિવેક-સુમુક્ષુઓ માટે પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-ઉપનિષદોનાં મહાન વાક્યોનો સંગ્રહ	૧૮૪	૦-૧૨
મનુસ્મૃતિ-સરલાય સાથે	૬૪૦	૩-૦
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્ય નીતિસાર-પસંદ કરેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો ૨૦૮	૦-૮	
વૈદિક વિનય-૩૬૦ વેદમંત્રો-વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૮૪૦	૩-૧૨
વિચારસાગર-વેદાંતશાસ્ત્રોત્ત્વ દોહનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન	૪૩૨	૨-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-સરળ અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ ૪ ભાગમાં-વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, કૃત્વંતિ, સ્થિતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણ-આ છ પ્રકરણો ચાર દળદાર ગ્રંથોમાં	૧૬૦૮	૧૨-૦
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-જુદ્ધ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ	૫૫૪	૨-૮
મહાભારત સંપૂર્ણ ૭ ભાગમાં-(સચિત્ર) ભાષાંતર	૫૨૦૮	૪૫-૦
૧ આદિ અને સભાપર્વ	૫ કર્ણ, શાલ્ય, શૌભિક ને સ્ત્રીપર્વ	
૨ વન અને વિરાટપર્વ	૬ શાંતિપર્વ	
૩ ઉદ્યોગ અને લીલપર્વ	૭ અનુશાસન, અપાર્થમેયિક, આશ્રમવાસિક, ઔસલ, મહાપ્રાસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ.	
૪ દ્રોણપર્વ		
ભગવતી ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરો	૬૨૮	૬-૦
જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલી, 'ભાષાર્થદીપિકા', નામની દશીતાથી ભરપૂર, લાવવાહી ટીકા; સરલ અર્થ સાથે	૮૮૮	૪-૦
ભગવદ્ગીતા-સરળ ભાષાંતર સાથે	૩૫૨	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (બે અધ્યાયી)-(૧૨ ને ૧૫ અધ્યાય) શ્લોકો તથા અર્થ સાથે	૪૮	૦-૩
ઉત્તરગીતા-તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ, ચૂળ શ્લોકો સાથે	૬૪	૦-૬
ભગવદ્ગીતા મોટા અક્ષરમાં-સરલાય સહિત	૨૪૮	૦-૧૨
ગીતાસાર-કાકા કાલેલકર: ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૬૪	૦-૪
ગીતાપ્રેમી-ભગવદ્ગીતાની બાળપ્રેમી-કચ્છોજના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૧૦૪	૦-૬
ગીતાસંકલન-સં. શ્રી. રમણ મહર્ષિ: બીજા ત્રણ સંકલનો સાથે	૫૨	૦-૩
ગિરધરકૃત રામાયણ-શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૬૨	૪-૮
બળવાન બનો !-ધર્મનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ, પં. સાતવેલકરજી	૧૧૨	૦-૮
સૂર્યકાન્ત-અધ્યાત્મ માર્ગના સાધકને અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક	૨૭૨	૨-૦

આર્થભિપદ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ-અનેક વનસ્પતિઓના		
યુષ્કદોષ અને ઉપયોગ તેમ જ રોગો, તેમના લક્ષણ ને કારણ		
તથા ઉપચારોનો મહાન મથ	..	૮૩૨ ૧-૦
આયુર્વેદ નિમ્બ ધમાળા-ભાષા ૧૭૦ તથા રત્નો-વૈદ્ય તિલકચંદ તારાચંદ	૧૧૫૨	૪-૪
વૈદક સંખ્યા વિચારો-ના. રત્નો, ઉપયોગી ૧૨૮ લેખો ..	૪૩૨	૧-૧૨
સ્વર્ગની સહક-સ્વર્ગના દૃષ્ટા અને સરળ રસતાનું સૂચન ..	૪૬૮	૨-૦
પરિચિત પદસ મહુ-૧૧૨ ભક્તોના ફક્ષ ભજનો	૪૦૦	૧-૧૨
દીવાને સાગર-અનસારદાસો ઉલ્લાસ આપનો ગઝલસમ્રઠ	૪૮૦	૪-૮
સુષોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દષ્ટાંતોનો સમ્રઠ	૪૬૪	૨-૦
ટૂંકી વાર્તાઓ-(મથ રત્નો) કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ	૫૭૬	૨-૮
,, ,, (મથ પદો) સ્ત્રીપુરુષ માટે બ્લરી ૫૬ વાર્તાઓ	૪૦૮	૨-૮
કન્થની લોકવાર્તાઓ-શ્રી કુમરશી ધરમશી સપ્ત રત્નપૂત સુમતી		
કન્થ દેસની ઐતિહાસિક ધટનાઓ	૩૫૪	૨-૦
વીર દુર્ગાદાસ-અથવા મારુ સદારો-માગ્યાના રત્નપૂત સુમતી		
નરકસરીનું વીગત્યમયું વૃત્તાત	૩૦૪	૧-૦
મિરબક્ષ અને બીજા-જાદયાદ અને મિરબક્ષની તથા બીજી		
રમ્ય વાતોનો સમ્રઠ-લે. જ્યોતીન્દ્ર દં. રવે	૨૮૦	૧-૮
સ્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્રીઓની ડેવણ્ડી, લમ, વારસાદણ, ગામડાની		
સ્રીઓનો પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સપત્તિ, શૃદ્ધિલોગ તથા		
સ્રીઓની ફરજ છતાં અન્યેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮
સ્વામી અખંડાનંદજીના પત્રો-૮૫ બોધદાયક પત્રો	૨૪૮	૧-૪
વિવેકાનંદસાર-વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૬૪	૨-૦
મહાત્મા સરયુદાય, બુધરભક્ત અને જનકીદાસનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦
કર્મગાથા-કર્મની શ્રેષ્ઠ ભાવના સૂચવતો કાવ્યસમ્રઠ ..	૨૪૮	૧-૦
શુજરાતની ગાંઠલો-સ હી બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી-શુદીશુદી ૮૯ ઉત્તમ		
મઝતોનો સમ્રઠ	૧૮૦	૧-૦
અંતરની વ્યથા-લે. 'સોપાન' ૫ અનુવપસંગો	૧૬૨	૧-૪
મોહસુદગર અને બીજા ૬૨ રત્નો-ચક્રગાથા મૂળ મોહો તથા સરળ ભાષાતર ૧૬૮	૧૬૮	૧-૦
આત્મરામાયણ-રામાયણના પાત્રોનું લક્ષણિક અર્થો દ્વારા તત્ત્વદાન		
સમગ્રવર્ણ સરળ પુસ્તક ..	૧૪૦	૦-૧૨
સ્વરૂપવિચાર-શુર-શિખરના સવાદપે તત્ત્વોપદેશ	૧૦૪	૦-૧૦
સદ્ગુણી બાળકો-(સચિત્ર) ૬૬ ખરા બનાવેલો સમ્રઠ	૧૩૬	૦-૮
બાળકોની વાતો-૨ ભાગમાં-બોધમ્રદ ૮૨ લેખોનો સમ્રઠ	૩૪૮	૦-૧૪
ભાગ્યવીર સંસ્કૃતિ-લે. શ્રી કનૈયાલાલ માં. સુનશી	૧૩૨	૦-૧૨
સુવર્ણયુગ-લે. શ્રી. કનૈયાલાલ માં. સુનશી	૧૩૨	૦-૮
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ-લે. રમણલાલ વ દેસાઈ	૧૬૮	૧-૦

શીર્ષાં અને નરસિંહ-(સં. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાઈ દિવેદિયા)	પત્રક		
કરેલાં ૧૯૩ ભજનો અને પદો	...	...	૧૦૪ ૦-૧૨
પ્રકાશનો પગલાં-(સચિત્ર) લે. શ્રી. કરસનદાસ માણેક:			
જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ	...	...	૧૨૮ ૦-૧૦
રાખની ઢગલી-(સચિત્ર) લે. શ્રી. 'સૌભન્ય':			
વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ	...	...	૧૨૮ ૦-૧૦
હાર્ય-તારંગ-(સચિત્ર) લે. શ્રી. વ્યોત્તીન્દ્ર હં. દ્વે:			
જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ લેખો	...	...	૧૫૦ ૦-૧૦
જીવનની કલા-લે. શ્રી. રવિશંકર મહેતા:			
જીવનની સફળતા માટેનાં વ્યવહારુ માર્ગદર્શન	...	...	૧૪૦ ૦-૧૦
જગતમાં જાણુવા જેવું-(સચિત્ર) લે. શ્રી. હોટાલાલ કામદાર:			
જગતની અહજીવતા ને ઉપયોગિતાનો સરસ પરિચય	૧૨૮	૦-૧૦	
જીવનપરિવર્તન-(સચિત્ર) લે. શ્રી. 'સોપાન':			
જીવનપલટાની એક કરણ-મંચળ સળંગ વાર્તા	...	...	૧૪૦ ૦-૧૦
કૃતિહાસને અજવાળે-(સચિત્ર) લે. શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા:			
* કૃતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા	...	...	૧૩૬ ૦-૧૦
શુદ્ધજીવનની કલા-(સચિત્ર) લે. શ્રી. 'સમાજશાસ્ત્રી':			
ધરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો	૧૨૮	૦-૧૦	
ગામઠું ખોલે છે-(સચિત્ર) લે. શ્રી. યુનીલાલ મણિયા:			
હિંદના નંદનારૂપ એક ગામઠાનું સાચું જીવન	...	...	૧૪૪ ૦-૧૦
શુદ્ધજીવનનાં દરરોજ-(સચિત્ર) લેખિકા: શ્રી. કમુદ શેઠ:			
આપણાં શુદ્ધ-કૃદુખનાં સાચાં સંબંધિનો...	...	...	૧૩૨ ૦-૧૦
માટે ભારત દેશ-(સચિત્ર)-લે. કાન્તિલાલ પરીખ: ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય			
અને વૈવિધ્યનો પરિચય...	...	...	૧૩૬ ૦-૧૦
લગવાનનાં છાંન્ડે-(સચિત્ર) લેખક પુરતન શુચ:			
હરિજનોના જીવન-પ્રસંગોના દૃશ્ય ચિતાર	...	...	૧૩૬ ૦-૧૦
સાહસદથાઓ-લે. રમણીક અરાણવાળા:			
લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ	...	...	૧૪૦ ૦-૧૦
ગુજરાતના સેવકો-લે. ચન્દ્રકાન્ત શાહ:			
ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો	...	...	૧૧૬ ૦-૧૦
પટલાઈના પેચ-ભાગ ૧લે-લે. હર્ષિર પેટલીકર:			
સામાજિક કુશલિઓ પર વેધક દષ્ટિપાત	...	...	૧૫૨ ૦-૧૦
પટલાઈના પેચ-ભાગ ૨લે લે. હર્ષિર પેટલીકર:			
સામાજિક કુશલિઓ પર વેધક દષ્ટિપાત	...	...	૧૭૬ ૦-૧૦
ગીતહોરી અને ખીજાં નાટકો-લે. સુરેશ માંધી:			
તખ્તાલાયકીવાળાં પાંચ ગીત-નાટકોનો સંગ્રહ	...	...	૧૬૦ ૦-૧૦

આખોદરજી-મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત-અધરા શબ્દોના અર્થ સાથે	૧૦૪	૦-૮
ધીરા ભગતનાં પદો-સુભરસી ધગમથી સંપદ	૭૨	૦-૪
ભોજ ભગતના આખખા-સ	૮૨	૦-૧
તંત્રની સાધના-લે. આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણભટ્ટ સેન	૭૨	૦-૪
શિવમહિમ સ્તોત્રમ-મૂળ શ્લોક, અન્ય, અર્થ અને ટિપ્પણ સહિત	૫૧	૦-૩
કણ્ઠાભરણમ-મુખપાઠ કરવા ચોખ્ખા પ્રાર્થના મંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪	૦-૩
શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી-અનુ પદ્માવતી દેસાઈ	૪૮	૦-૩
પ્રેમપદ્ય-લે. ગાંધીજી	૬૪	૦-૩
મણિરત્નમાળા-શુકરાચાર્ય સંગળ અર્થ શ્લોકો સાથે	૧૬	૦-૧૧
જ્ઞાન અને કર્મ-લે. સ્વામી અદિતાનંદ	૭૨	૦-૩
પરમ પુરુષાર્થ-લે. " માનવજીવનો ઉદ્દેશ	૧૨૦	૦-૧
આર્ય, ઔદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય- પણિત અદ્યેયરાસ દોશીકૃત	૪૮	૦-૩
નારદનાં ભક્તિમૂલો-મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪	૦-૩
જ્ઞાનનાં ઇચ્છાં-(આવૃત્તિ ૨૭) લે. સ્વામી માધવતીય	૬૪	૦-૩
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો-ઉપદેશો	૬૧	૦-૧
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ-બોધદાયક ઉપદેશો	૮૮	૦-૪
વિચારસરોવર-સ્વામીશ્રી માધવતીય	૬૦	૦-૩
ઉચ્ચ જીવન-ડૉ. હરિપ્રસાદ યજ્ઞનાથ દેસાઈ (આ. પ મી.)	૫૧	૦-૩
ધ્યાન અને જ્ઞાન-લે. સ્વામી માધવતીય નવી આવૃત્તિ	૪૮	૦-૩
મહાલસા અને અલર્ક-ચરિત્ર સાથે તરત્તાનનો ઉપદેશ	૬૧	૦-૪
સુદામાચરિત્ર-પ્રેમાનંદકૃત	૧૪	૦-૩
ભક્ત રોહિણીસ-ચરિત્ર	૪૮	૦-૩
સ્વામી રામતીર્થ-કિશોરો માટે પ્રેમજીવણી દ્રુક ચરિત્ર	૭૨	૦-૪
ભક્તરાજ હનુમાન-દ્રુક જીવનચરિત્ર	૭૧	૦-૧
શ્રીતેલંગસ્વામી-વિશ્વદાનંદ તથા પોદારી ગાયનાં ચરિત્રો	૮૮	૦-૪
ભગવાન છુદ્ધ-(સચિત્ર) બોધક દ્રુક ચરિત્ર	૫૬	૦-૪
સતી સાવિત્રી-સસલા ને સાવિત્રીની રાત્રી કથા	૫૨	૦-૩
જેસલ ને તોરલ તથા બલધર ને ગાંધીચંદ-સ્વ. કલાપી	૫૧	૦-૩
મેનાવતી ને ગાંધીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-સ્વ. કલાપી	૪૮	૦-૩
શ્રીમત્ શુકરાચાર્ય-(સચિત્ર) લેખક પુરાતન ગુપ્ત	૪૮	૦-૩
બાળકોના વિવેકાનંદ-લે. પ્રફુલ્લ કોશ	૬૪	૦-૪
અંબજીઆપા-આદર્શ સત	૬૪	૦-૪
સંતકામીર-(સચિત્ર) સચેટ પ્રસંગો આવેખતું દ્રુક ચરિત્ર	૫૧	૦-૩
રામકૃષ્ણ પરમહંસ (કિશોરો માટે)	૮૮	૦-૪
દુષ્ટાંત ને શુકંતલા અને બીજી વાતો-	૮૨	૦-૧

ધાવજીની ધાર અને બીજી વાતો-લે. યુનીલાલ મડિયા :

માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો ...	...	૭૬	૦-૩
કાળસુખી અને બીજી વાતો-(સચિત્ર) લે. યુનીલાલ મડિયા :			
કાલિયાવાડી જીવનની રસિક પંજુ નિદોષ ૫ વાતો ...	...	૬૪	૦-૩
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા-જન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ ...	...	૬૪	૦-૩
કેરીની મોસમ અને બીજી વાતો-લેખક : 'શયદા' માનવ-હૃદયની			
સારીનરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો ...	...	૭૫	૦-૫
અણોળો અને નવું રેલવે મેકેશન-શ્રી. યુનીલાલ વ. રાહ ...	...	૬૦	૦-૪
જીવનનો સર્મ-લેખક : સોપાન ...	...	૮૪	૦-૬
નવજવાન ...	...	૬૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય ...	...	૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ ! ...	...	૫૬	૦-૪
આશાને અજવાળો ...	...	૫૬	૦-૪
શ્રીમંતોના સડો-લે. શ્રી. ધર્મિય ધોલકિયા : (કટાક્ષ) ...	...	૬૪	૦-૪
જયભારતી-લે. 'શયદા' : ભારતની ચડતીપડતીનું દિગ્દર્શન ...	...	૩૬	૦-૬
ઔષધિકલ્પલતા-જડ અને હડીલા રાણો ઉપર ઔષધિઓના સેવન વિશે સમજૂતી ૧૧૨	...	૦-૧૨	
આરોગ્યસાધના-શે. કુંભરશી ધરમશી સંપટ : ...	...	૧૫૮	૦-૧૦
નાનકાદે બાપા-એક આદર્શ વૈદ્ય (આવૃત્તિ બીજી). ...	...	૭૨	૦-૩
સોનેરી સૂચનો-લે. ડૉ. રસિકલાલ પરીખ : આરોગ્યને લગતાં આયુર્વેદીય સૂચનો ૧૧૨	...	૦-૬	
કવાય-ઔષધિ-સો ઉપયોગી કવાયો તથા તેનો ઉપયોગ ...	...	૬૪	૦-૬
હરેકે-(સચિત્ર) સુધારાવધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ ...	...	૮૦	૦-૬
ચૂર્ણ-ઔષધિ-સો ઉપયોગી ચૂર્ણો બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ ...	...	૭૨	૦-૩

૧૬૩-૭-૬

નોંધ:-ઉપર પ્રમાણે ૧૩૨ પુસ્તકોના સેટ, જેનું 'છાપેલું' મૂલ્ય રૂ. ૧૬૩-૭-૬ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૧૩૨-૦-૦ માં મળશે.

ચોજના નં. ૪

ઉપર જણાવેલી ત્રણેય ચોજનાઓનાં ૨૦૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત નીચે પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦-૩-૬ થાય છે. જે કોઈ સંબંધનને ધરમાં વસાવવાં હોય ત્યાં લેટ આપવાં હોય તેને માત્ર રૂ. ૨૨૫) માં મળશે.

ચોજના : નં. ૧ પુસ્તકો	૪૮	મૂલ્ય રૂ. ૯૬-૦-૦
" " ૨ "	૨૫	" " ૩૭-૧૨-૦
" " ૩ "	૧૩૨	" " ૧૬૩-૭-૬
નંગ	૨૦૫	રૂ. ૩૦૦-૩-૬

પુણ્યતિથિ નિમિત્તે માત્ર રૂ. ૨૨૫) માં મળશે.

ચાર યોજનાઓ

તા. ૪-૨-૧૯૪૮ વહેલાં પત્ર લખી નામ નોંધાવીને લાભ મેળવો.

સફળ સિદ્ધિ અખ દાનદની છઠી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે તા. ૪-૧-૪૮ થી ૪-૨-૪૮ સુધીના એક માસ માટે ઘણા સસ્તા દરે પુસ્તકો મરીબ કે તવંગર સો કોઈ ખરીદી શકે એવી ચારે યોજનાઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

આ યોજનાઓની યાદીમાં આપેલાં પુસ્તકો ઘણા સસ્તા મૂલ્યે અપાયે. તમે જે ગામમાંથી આવો છો, જે સરકારમાં તમે અભ્યાસ કર્યો હોય, જે સરકારના લાભ લીધો હોય, તેને પુસ્તકોરૂપી જ્ઞાનનું દાન આપી જલ્દી અઢા કરવાની તક શુભાવે નહિ જ્ઞાનનું દાન તે સૌથી ઉત્તમ દાન છે.

યોજના નં. ૧-૪૮ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૬૬-૦ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૬૬-૪માં મળશે. આ યોજના પૈકીનાં જોછામાં જોછાં રૂ. ૧૫)ના પુસ્તકો ખરીદનારને પણ ઉપર પ્રમાણે ૩૦) ટકા કમીચનનો લાભ મળશે.

યોજના નં. ૨-૨૫ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૩૭-૧૨-૦ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૨૮માં મળશે. આ યોજનાનાં પુસ્તકો પૈકી જોછામાં જોછાં રૂ. ૧૫)નાં પુસ્તકો ખરીદનારને પણ ૨૫) ટકા કમીચનનો લાભ મળશે.

યોજના નં. ૩-૧૩૨ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૧૧૩-૭-૬ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૧૩૧-૦-૦માં મળશે. આ યોજનાનાં પુસ્તકો પૈકી જોછામાં જોછાં રૂ. ૧૫)ના પુસ્તકો ખરીદનારને ૨૦)ટકા કમીચનનો લાભ મળશે.

યોજના નં. ૪-૬૫૨ જણાવેલી ત્રણેય યોજનાઓનાં ૨૦૫ પુસ્તકોના સેટની છાપેલી કિંમત રૂ. ૩૦૦-૩-૬ થાય છે. એ જર્ધા પુસ્તકો એકસાથે લેનારને માત્ર રૂ. ૨૨૫)માં મળશે.

યોજનાના નિયમો:- (૧) યોજનાની યાદી મળાવી તેમાંથી જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી સાથે ત્રણાં મોકલી, નામ વહેલી તકે નોંધાવી લેવું (૨) નોંધાવેલા ક્રમ પ્રમાણે આહકની સૂચના સુજળ. પુસ્તકો મોકલાયે (૩) બહારગામના આહકોએ અમદાવાદના કાર્યાલયમાં જ લખવું. (૪) પેકિંગખર્ચ માફ છે, પણ બહારગામથી રેલવેરસ્તે અથવા પોસ્ટ મારફત મોકલવા જણાવ્યું હોય, તો તેનો ખર્ચ મંગાવનારને શિરે રહેશે.

આ યોજનાઓની વિગતવાળું સૂચીપત્ર મંગાવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } બદ, પાસે, પા. જો. નં ૫૦, અમદાવાદ
ને મલબારેલી, રોડ હાથી બિલ્ડિંગ, સુ.જર્ધ-૨

ટેલિફોન નંબરો } ૨૨૬૩૬
                                  } ૨૨૬૩૮

ટેલિગ્રામ ‘Vulinceo’

ધી વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ:-ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડિંગ
કોટ, મુંબઈ

આગ, દરિયાઈ અકસ્માત અને નોકરોની
જવાબદારીના વીમાનું કામકાજ
કરવામાં આવે છે.

જે. સી. સેતલવડ
જનરલ મેનેજર

કે. સી. દેસાઈ
મેનેજર

ચાખાઓ:-

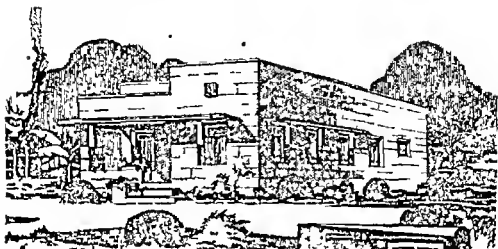
૭૦, કવીન્સવેન્નુદિલ્હી
ધી મોલ-લાહોર
૬૧ લાઇન બીચ-મદ્રાસ
કારંગ, ભદ્ર, અમદાવાદ

૩૫ રેલેન્ડ રોડ, -કલકત્તા
પો. બો. નં. ૬૦૦, બાંબો રોડ.
-કમ્પાલા (યુગાડા)
૧૭૯ શુક્રવાર પેઠ, -પૂના
૬૬૫/૬૭, મરચાંટ સ્ટ્રીટ
પો. બો. નં. ૨૮૪, -રંચન

એજન્સીઓ હિંદભરમાં છે.

નાના કુટુંબ માટે ઘરનો સુંદર નમૂનો

સુખીના કો ઇડિયા એચીકન્સન્ટ અને
ઈન્ડિયન પ્રાઈવેટ આ ઘરનો નમૂનો
રેખાડવામાં આવ્યો હતો

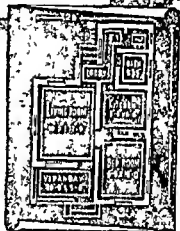
★

પહેલેથી કુકડાઓ, તેયાર કરેલા ફોર્મને
બાધકામ ધક્કું જતરી બને છે

★

એક કુટુંબ માટે મમવડબધું આ ઘર બહેર
સંસ્થા બધવા કોઓપરેટીવ સોસાયટીઓને પણ
બાધકામ, થઈ પડશે

★

સીમેન્ટ કોન્ક્રીટમાં મજબૂતી સાથે આગ લાગવાનો ભય ઓછો હોય છે રીપેર-
અર્થ પણ કમી આવે છે, ઘરમાંથી મુખમાં તેમજ સુરક્ષિત રહી શકે છે

વધુ વિગતો માટે લખો -

ધી કોન્ક્રીટ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા,

1, વિન્સ રોડ, મુંબઈ

પ્રકાશિત -

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કું. ઓફ ઈન્ડિયા, લિ.

અખંડ આનંદનું કવરપેજ
અમારે ત્યાં થયેલું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં સૌથી મોટી સંસ્થા

સર્વ જાતનું લીથોનું કામકાજ

લેખક	(બધી જાતે અને સાર્વજનિક)	રંગીન કામ
કાપડના તાકા	બાકસો	ફેલેન્ડર-રો. કાડ
કાંડીના બાકસ	શુક્ર-બેટરી	કાંડન-રો. ર
પરફ્યુમરી	સાબુ-કુથપેસ્ટ	સર્વોદ્ધિદેવ નોટ
સોડાબોટી	તેલ-સીગારેટ	પેપર બીલ ફ્રેમ
સીગારેટના ડબ્બા	ફવાઓ-સાડીઓ	ચેકબુક
બીડી-મીઠાઈના	ઘડિયાલો-કવેશત	
બાકસો વગેરે		

જાહેરખબરના અને સીનેમાના પોસ્ટરો

તમારું કામ સૌથી સારું અને દીપી નીકળે તેવું જ થવું જોઈએ.
સારો માલ હામદાર અને કેળાવડા બાકસોમાં લાવેા જોઈએ.
જાહેરાત ધ્યાન એએ તેવી જોઈએ.

તમારી જરૂરિયાતો માટે અમારી સલાહ લ્યો.

મહમદી ફાઇન આર્ટ લીથો વર્ક્સ

ગનપાઉડર રોડ, મજગામ-મુંબઈ

આપના ઈંદોરના વસવાટ માટે
આપને આમંત્રે છે

શુદ્ધ અને સાર્વિક ખોરાક
માટે શહેરની લોન્નેમાં
અખડ લોન્ને છે

શાંતિ નિકેતન

ઉત્તમ સગવડતા
સાચવડું અન્નેડ
નિવાસસ્થાન

લોન્ને

સ્ટેશન પાસે, ઈંદોર

કાનનાં ભયંકર

દરદો ગેરંદીથી મટાડવા

તુલસી કણ્ઠમૃત (રજીસ્ટર્ડ) વાપરો.

સંધીવા-સાંધાનો ભયંકર

કુખાવો તેમ જ ત્યાંદી, પરમો,

સીફીલીસ તથા દિવસમાં

મટાડવા ઉપરાંત

પેટના ગેસનાં ભયંકર દરદો

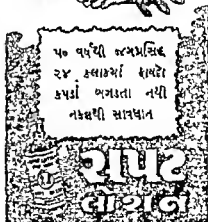
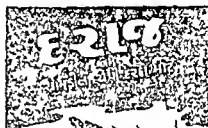
તેમ જ છાતીની બળતરા

ગેરંદીથી મટાડવા.

લખો અથવા મળો —

તુલસી મેડીકલ સ્ટોર્સ

મહારાજની દહેલી, ત્રોન્ને ભોલ્લાડો, શુભેશ્વર,
સુલાકાત ખાતગી] [મુંબઈ-૨

૫૦ વર્ષથી જન્મસિદ્ધ
૨૪ કલાકમાં કાવડો
કપડાં બગડતા નથી
નકલથી સારવાન

ટાપટ એલ્ડકું

મુંબઈ, ૨

‘K’ આન્ડ

એલ્યુમિનિયમ, ચિત્તળનાં વાસણો

હિંદુસ્થાન અને બહારગામ માટે

લખો :

કંમાની એન્જિનિયરિંગ

કોરપોરેશન લિમિટેડ.

આગ્રા રોડ, કુરલા. (જી. આર્થ. પી.)

★

ચિત્તળ અને તાંબાનાં પતરાં

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની મશીનરીથી બનાવેલાં.

લખો :

કંમાની મેટલ્સ એન્ડ એવોયઝ લિ.

આગ્રા રોડ, કુરલા. (જી. આર્થ. પી.)

:એન્જિનિંગ એજન્ટ્સ :

કંમાની પ્રધર્સ લિમિટેડ.

કંમાની ચેમ્બર, નિગલ રોડ,
બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ

: અખંડ આનંદ :

સંપાદન

- * આ માસિકમાં સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય એવા ને સસ્કારી છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલા લેખ, વાર્તા, નાટિકા, નિબંધ, છવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન વગેરે સ્વીકારવામાં આવે છે
- * લેખકોને પુરસ્કાર, છપાયેલા લેખની ત્રણ પ્રતો અને અઠ માસિકની પ્રતિદિ સાથે મોકલવામાં આવે છે
- * નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, જો ટપાલખર્ચ મોકલવામાં આવ્યું હોય તો, પરત કરવામાં આવે છે નહિ તો બીજે મહિને તે રદ કરવામાં આવે છે.
- * માસિક માટેનું દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, શાહીથી ને કાગળની એક જ બાજુએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે પત્ર કે લેખ માટે જવાબ ઇંગ્લેન્ડે યોગ્ય ટપાલખર્ચ મોકલવું
- * તત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર, બંદોબાસ પત્રો, વગેરે નીચેને સરનામે જ મોકલવા -

તત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ચુલબહાર, મેદાની પાછળ,
બેરેક રોડ, સુબર્બ ૧

વ્યવસ્થા

- * આ માસિક કર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે
- * એક અઠવાડિયામાં અઠ ન મળે, તો ગ્રાહકનખરલખી ખખર આપવી
- * સરનામાનો ફેરફાર તરત જણાવવો, કે જેથી અંક ગેરવધે નાય નહિ
- * પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહક નખર અવશ્ય જણાવવો
- * આ માસિકનું લવાજમ (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીરડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી શકાયે
- * લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગેના પત્રવ્યવહાર અમદાવાદને સરનામે જ કરવો
- * વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૬-૪-૦ : પરદેશ માટે રૂા. ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪) છે
- * આ માસિકદાર કદ ૬"૧૧" x ૧૦" ના સુમારે ૧૬૦૦ પાનાનું વાર્ષિક વાચન અપાયે
- * વર્ષની અધવચ ગ્રાહક થનારને વર્ષની શરૂથી ગ્રાહક ગણી પાછલા અંકો મોકલી અપાયે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, અમદાવાદ કાલબાદેવી, સુબર્બ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ સમાજનું ઝડપું	શ્રી.	૧
૨ સત્કાર	—	૩
૩ યુગપ્રવાહ	તંત્રી	૬
૪ સત્ય શિવં સુંદરમ્ (પ્રવચન)	કાકા સાહેબ કાલેલકર	૧૧
૫ વીણેલાં મોતી (ધર્મશૂરો)	—	૧૫
૬ સાચો ધર્મ	શ્રી. સાને ગુરુજી	૧૭
૭ ગીતાધર્મનું રહસ્ય	શ્રી. વિનોબા ભાવે	૨૦
૮ નિયમોનું પાલન (હારવલેખ)	શ્રી. ન્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૨૭
૯ પોથીમાંનાં રીંગણાં (વાર્તા)	શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકર	૩૩
૧૦ પદ્માસ્તપ (ધર્મવાર્તા)	શ્રી. મધુકર રાહિરિયા	૩૮
૧૧ કલા અને માનવી (કળા)	શ્રી. રતિલાલ છાયા	૪૫
૧૨ પ્રભાતે પૂજામાં (કટાક્ષ નાટિકા)	શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા	૫૦
૧૩ યોગમાર્ગની ટેડી	સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી	૫૩
૧૪ ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ (જીવનપ્રસંગો)	શ્રી. જી. રામચંદ્રન	૫૬
૧૫ પૃથ્વીની ઉંમર (વિજ્ઞાન)	શ્રી. છોટુભાઈ સુથાર	૬૧
૧૬ પંચવટી (નાટિકા)	શ્રી. રમણીક કિશનલાલ મહેતા	૬૫
૧૭ સંત ક્રીસિસ (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક	૭૨
૧૮ ઉત્તરધ્રુવ કે સપ્તસિંધુ ? (સંશોધન)	શ્રી. સાંવળિયા વિહારીલાલ વર્મા	૮૦
૧૯ સંતસમાગમ (ધર્મકથા)	શ્રી. ગોપાળજી ઓશવજી દક્કર	૮૭
૨૦ આનંદ પ્રજ્વાલિ	શ્રી. સોપાન	૧૦૬
૨૧ સંસ્થા-સમાચાર	કાવૈલય તરફથી	૧૦૮
૨૨ મોદાનો આહારવિહાર (આરોગ્ય)	ડૉ. રસિકલાલ પરીખ	૧૧૧

* *

સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી, તંત્રી: સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ ૮૦ દક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

સમાજનાં સમાજનાં

વર્ષ ૧, અંક ૩]

ત્રી સોપાન

[જાન્યુઆરી ૧૯૪૮

સમાજનું સ્વરૂપ

આપણે કોઈ દિવસ એવો વિચાર કરીએ છીએ કે આપણી આજની સ્થિતિ શાને અને કોને આસાડી છે ? આપણા પૂર્વજો વાદરા દોય કે ન દોય, પણ એક દિવસ આપણે જ મલમા રહેતા હતા અને વનફળો ઉપર આપણુ છવન શુભરતું હતું તે વખતે આપણી પાસે ઘડું નહોતું, ખેતર નહોતું, અન્ન નહોતું, વસ્ત્રો નહોતા. એ વખતે શિક્ષણ સ્કારની તો વાત જ ક્યા હતી ? એ દિવસ અને આજનો દિવસ આપણે સરખાવીએ, તો જ આપણે સમજી શકીએ કે આજે આપણે જેવા છીએ તેવા આપણા પોતાના પુરુષાર્થથી અન્યા નથી, પરંતુ હજારો વર્ષોમાં કરોડો ને અબજો માનવીઓએ કરેલા પુરુષાર્થનાં ફલ કળી આપણે આજે ભોગવીએ છીએ.

આં કરોડો ને અબજો મત્તે આપણુ કઈ અણુ ખરું કે નહિ ? એ કરોડો ને અબજો તો ચાલ્યા ગયા આપણે એમની સમક્ષ ઉપકાર પ્રદર્શિત કરી શકીએ એવી સ્થિતિ પણ હવે રહી નથી. આપણે ઘરમાં ભેડા છીએ, તે ઘરના પાયા એમણે નાખ્યા છે ને છાપરા પણ એમણે જ ઘડાવી આપ્યું છે ને અન્ન આપણે ખાઈએ છીએ તે અન્ન ઉગાડતા એમણે શીખવ્યું છે એ અન્ન પકવવાનું પણ આપણે આપોઆપ નથી શીખી ગયા, પણ એ કરોડોના અનુસવનો લાભ આપણે લીધો છે ને વસ્ત્રો આપણે પહેરીએ છીએ, તે પણ એમણે જ આપણને આપ્યા છે.

અને આટલી રચૂલ વસ્તુઓ જ આપણને નથી મળી આંજે આપણને કુટુંબનો, સાતિનો, સમાજનો, દેશનો, દુનિયાનો સાથ છે અને મહાન માનવજાત એકબીજા પાસેથી સહાય મેળવે છે, તે સાવના પણ આપણે જાને જ નથી શીખી ગયા, પણ ધીમેધીમે આપણા કોડીમાં કોટિરતી આવી છે આપણા છવનમાં રસ પૂરનાર સાહિત્ય, મગીત, કલા પણ આપણને કયાંથી પ્રાપ્ત થયા ? ચિત્તનો સ્વાર એકા કરનારી ધર્મસાવના પણ આપણામાં ત્યાંથી જ આવી છે.

માનવી માત્ર ભૂતકાળનો કરજદાર છે એમાં હવે કઈ સંકા રહે છે ? આપણે

સ્વાશ્રયી છીએ અને સ્વર્ણને જ આપણે બધું મેળવ્યું છે એવા અભિમાનમાં આપણે કયાં સુધી રહીશું ?

આમ આપણા જન્મ પહેલાંના કરજનો વિચાર કરીએ, તો એમ લાગે કે આપણે માથે હિમાલય જેટલો ઋણભાર ચઢી ચૂક્યો છે. આ ભાર ઉતારવાની અને ઓછા કરવાની આપણી કંઈ જવાબદારી ખરી કે નહિ ? લેણદાર માગવા ન આવે અથવા માગવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોય, ત્યારે પણ સંજ્ઞનનો ધર્મ છે પાઈએ પાઈ દૂધે ઘોઈને ચૂકવી આપવાનો. આપણે બે સંજ્ઞન હોઈએ તો આ કરજ પ્રત્યે બેદરકાર બની શકીએ ખરા ?

પણ ઋણ ચૂકવવું શી રીતે ? આસપાસની દુનિયાનું અને બહુબાહુ તો ઘરના વડીલાનું ઋણ ચૂકવવાની સગવડ છે, પરંતુ ભૂતકાળના અસંખ્ય લેણદારોનું લેણું શી રીતે ચૂકવી શકાય ? તેઓ માગે નહિ, માગવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોય, છતાંય આપણે એ ભાર ઓછા કરવા માગતા હોઈએ તો શું કરવું ? સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઉપાય સૂઝે એવો નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ બેઠાંએ તો ઉપાય સૂઝી શકે એમ છે. ઠાણ છે આપણું લેણદાર ? જવાબ મળશે : 'કોઈ એક વ્યક્તિ નહિ, જ્ઞાતિ નહિ, સમાજ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાત.' કયા કાળમાં એ જીવતી હતી ? ઉત્તર સાંપડશે : 'જગતના આદિકાળથી આજની છેલ્લી ક્ષણ સુધી.'

પણ આટલી શોધથી ફરજ ફેડવાનો માર્ગ ક્ષપ્ત થશે નહિ. ફરજ ફેડવાનો માર્ગ તો ત્યારેજ ક્ષપ્ત થશે, જ્યારે એ લેણદારોના માનસને આપણે ઓળખીશું અને અંગમ્ય રીતે એમણે આપણી સાથે જે કરારો કર્યા છે તે વાંચીશું. સંભવ છે કે અજ્ઞવચ્ચની શોધ કરનારે મૂઠી ધાન અને બે ગજ વચ્ચે કરતાં વધુ અપેક્ષા નહિ રાખી હોય. એને વ્યવસ્થિત બનાવનારે પોતાનું અને તે કાળના સમાજનું કંઈક લાભ કરવા સિવાય કાંઈ નગર નહિ નાખી હોય, શિક્ષણસંસ્કારનાં ખીજ રોપનારે પણ પોતાના કુળને શોભાવવા કરતાં આગળ દૃષ્ટિ નહિ ફેંડી હોય, પરંતુ તે પછી એમાં વ્યવસ્થા અને વિકાસ આણનારાઓએ આપણા સૌના અને આપણી પછી આવનારી અનંત પેઢીઓના કલ્યાણની શુભ ભાવના સેવી હશે. આવી ઉદાત્ત ભાવના સેવનારાઓ પણ એમના પુરોગામીઓના કરજદાર જ હશે; પરંતુ એ કરજ એમણે વર્તમાન તથા ભાવિ પ્રજાના કલ્યાણમાર્ગે ખેડીને ફેડી દીધું હશે.

આપણે પણ એમ કેમ ન કરીએ ? અનંત ભૂતકાળનું કરજ અનંત ભાવિને ચૂકવવાનો પુરુષાર્થ કેમ ન આદરીએ ? કોઈની પાસેથી, કંઈ વ્યક્તિ પાસેથી આજનું સુખ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે એ આપણે જાણતા નથી. આપણે પણ એવી જ નિર્લેપ દુનિયા, જેને જાણતા નથી અને જાણવા ઇચ્છતા પણ નથી એવી ભાવિ પ્રજાના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કેમ ન કરીએ ? અદૃશ્ય હાથે આપણને કરજ આપ્યું છે, આપણે પણ આપણી જાતને હુપાવી અદૃશ્ય હાથે અદૃશ્ય ભાવિને એ કરજ ચૂકવી દઈએ. આદિ માનવથી આજ સુધી જે સંસ્કૃતિના પ્રવાહ ચાલ્યો છે, તેને વેગ આપવાનો ને તેને શુદ્ધ રાખવાનો પુરુષાર્થ આપણે કરીએ અને હિમાલય જેવો ઋણભાર આપણે શિરેથી ઉતારીને હળવા થઈએ.

સત્કાર

‘અખડ આનંદ’ નો અંક એવો
ખડુ દળદાર માસિક કરવાનો મનોરથ
લાગે છે અંક ખડુ વાચવા લાયક છે
એ જ ધોરણ સદા ટકાવી રાખશે ? સાઈ
સોપાન કુશળ સ પાઠક છે, એટલે આશા
તો રહે છે એક વસ્તુ મને ગમી તે એના
મોટા ટાઈપ ક્ષેત્રોમાં ડીલ્લા ટાઈપનો
ઉપયોગ આજકાલ ઘણો વધી ગયો છે
કાગળની અછતને પરિણામે એમાં ઉમેરા
યયો? છે, પણ આખ માટે એ ખડુ
ત્રાસદાયક છે, આમાં મોટા ટાઈપ વાપર્યા
છે એ સારું છે

દુરોચિત ધ મહારાજા

*

અંકનું જેટલું અને સેખસ ડોળ ખડુ
સાગ લાગે છે, સેખ લખવા વિષેની
મારી અશક્તિ તમે કંઈક જાણો છો.
એટલું કહું કે કાંઈક લખીશ, તો ખીજને
આપવાને બદલે તમને આપીશ

નરહરિ પરીખ

*

આલુ સરસુ ને શુદ્ધ માસિક અનેક
રીતે શુજરાતી પ્રજાની સગીન સેવા કરશે
એમ મને લાગે છે આપના આ માસિકને
અને આપને દરેક પ્રકારે સફળતા ને યશ
ધન્ય છે

સ્વામી આનંદ

*

‘અખડ આનંદ’ નો અંક એવો,
‘સુદર સંજવટ કરી છે અદરનો માલ પણ
સરસ છે . મને વિચાર થયો કે તરત
લખવાની કળા સિદ્ધ થઈ નથી, તેથી

આજે જ કંઈક મોકલી શકતો નથી, પણ
ધ્યાનમાં રાખીશ અને ક્યારેક ક્યારેક લખીશ.
જુગતરામ દવે

*

‘અખડ આનંદ’ નો પહેલો અંક
અત્યંત સુદર છે એ બદલ મારાં
અભિનંદન મને આશા છે કે ખીજ અંકો
પણ આવા જ સુદર નીકળશે.

સુનીલાલ વી મહેતા

*

માસિક મને મધુ, ખીજ લાગ્યે જ
ગમે છે. તેમાં સારું સાત્ત્વિક સાહિત્ય
પીરસુ છે ને તે પણ સામાન્ય લાયકાને
સમજાવ એવા રૂપમાં

ઈંદુલાલ થાસિક

*

‘અખડ આનંદ’ ખડુ સારું નીકળ્યું
મેં પ્રાર્થુ છું એવું જ નીકળ્યું અને
દિનપ્રતિદિન એ જરૂર સુધરતું જશે એવા
ચિહ્નો માણમ પડે છે

હરિપ્રસાદ વ દેગાઈ

*

‘અખડ આનંદ’ માસિકનો ઉઠાવ
તેમ જ સેખસામગ્રી ઉલ્લેખ ખરેખર આકર્ષક
છે અને સામાન્ય જનતાને ખડુ જ ચોછી
‘કિ’મતે નીરાગી સાહિત્ય પૂરું પાડવાની
તમારી મુરાદને સાર્થક કરે છે

પરમાનંદ કાપડિયા

*

માસિકનો પ્રથમ અંક ખરેખર સારો
છે એના સેજાની પસંદગી સારા પ્રકારની
છે છપાઈ, તથા જેટલું પણ સમગ્ર

દષ્ટિએ જોતાં આકર્ષક છે.

શ્રી. સોપાન અત્યંત કુશળ તંત્રી છે. એ પોતાનું કાર્ય ખરાબર બાંધે છે.

જનનાનંદ

*

‘અખંડ આનંદ’નો પહેલો અંક જોતાં એમ લાગે છે, કે એના સંચાલકોએ આ દિશામાં એક જખખર સાહસ કર્યું છે. ‘સાહસ’ શબ્દ સહેતુકે વાપર્યો છે, એટલા માટે કે સમાજના છેલ્લા થરો સુધી આ સાહિત્ય પહોંચે એવી અપેક્ષાએ આ પત્રનું લવાજમ આજનાં પ્રવર્તમાન લવાજમનાં ધોરણો કરતાં ઘણુંઘણું નીચું રખાયું છે. અને વાંચનસામગ્રીની કક્ષા આપણા પ્રથમ પંક્તિનાં સામયિકો સાથે સરસાઈ કરી બાંધે એટલી ઊંચી અને સત્વશીલ છે.

...આં જ દિવસ સુધી આ સંસ્થાનાં પ્રકાશનોમાં સસ્તાપણનો જ શુભ હતો, તેમાં હવે ‘સાહિત્ય’નો પણ સુયોગ થાય છે...ઊંચી સત્વશીલતા અને સુઘડ અને સાદા સૌંદર્યે ઓપતું છતાં આટલું બધું સસ્તું આ માસિક પહેલા જ અંકથી જ ઊંચી આશા બંધાવી શક્યું છે એ સર્વાંશે ક્ષીભૂત થાય એમ સહુ ગુજરાતી ઈચ્છે.

‘જન્મભૂમિ’

*

લગભગ ૨૧૮ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં વેરાયેલી સાહિત્ય અને કલાવિષયક સામગ્રી એની શુભવૃત્તા અને આનંદદાયીત્વને પરિણામે નોંધપાત્ર બને છે. ‘અખંડ આનંદ’નો આનંદ ઘણો જ ઉચ્ચ છે. એ માસિકના તંત્રી, સહકારીઓ અને વ્યવસ્થાપકો એ આદર્શને ઉત્તરોત્તર સિદ્ધ કરી ગુજરાતમાં આદર્શ માસિકની ખોટ પૂરી પાડે એવી શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરીએ છીએ. સસ્તું

સાહિત્ય આ માસિક દ્વારા પોતાની પ્રવૃત્તિને નવી દિશામાં વિદેશાવી રહ્યું છે. એના સંચાલકોને પણ ધન્યવાદ થતો છે.

‘વંદેમાતરમ્’

*

શ્રી. સોપાન જેવા સુપ્રસિદ્ધ પત્રકારના તંત્રીપદ નીચે પ્રકટ થતા આ માસિકનો પ્રથમ અંક સસ્તું સાહિત્યની પ્રણાલીને અનુરૂપ સુપથ અને નીરોગી સામગ્રી રજૂ કરે છે...સસ્તું સાહિત્ય જેવી સફર સાહિત્ય સંસ્થાનું આ માસિકને પીકબળ છે. એનું અર્થતંત્ર સુચોજિત છે, એના તંત્રી સારા લેખકોને પત્રકાર છે, અને સર્વ સારા લેખકોનો સહકાર મેળવવાની એમની શૃંગશ છે, તે જોતાં આ માસિક દળદાર અંકો દ્વારા વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી પીરસી શકશે. આ માસિકનો હેતુ જનતાને સામાન્ય કોટીનું સરળ પણ પૃથ્થ સાહિત્ય પીરસવાનો છે અને એવાં હેતુનિષ્ઠ પત્રોની આપણે ત્યાં ખોટ છે.

‘અલખધુ’

*

ગુજરાતના સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની સૃષ્ટિ બળવવા આ કાર્યાલયના ટ્રસ્ટીઓ અને તેના પ્રમુખ શ્રી. મનુ ભૂષેદાસે ‘અખંડ આનંદ’ નામથી સસ્તું છતાં, વાંચનસામગ્રીથી સમૃદ્ધ માસિક આ નવેખર માસથી શરૂ કર્યું છે, અને તેનું તંત્રીપદ જાણીતા પત્રકાર અને લેખક શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)ને સોંપ્યું છે. આવાં સાહસ માટે શ્રી. સોપાન કરતાં વધુ લાયક સંપાદકોની પસંદગી લાગ્યે જ થઈ શકી હોત...મોહનલાલ મહેતાએ પોતાની સંપાદન શક્તિ ગુજરાતને અત્યાર પહેલાં બતાવી છે...

શુજરાતનાં જાણીતા લેખકોનો સહકાર
શ્રી સોમાને આ માસિક માટે મેળવ્યો
છે. 'ફંકમાં આ નવું' માસિક નાનકડા
સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ (એનસાઈક્લોપીડિયા)
જેવું બન્યું છે... આ માસિકનું સાલિ થલુ
જાજી સામે છે

‘સુબર્ધ સમ્માચાર’

લોકશિક્ષણ માટેનું આલુ સામયિક
કોઈ સરઘા તરફથી પ્રગટ થવાની જૂજ
જરૂર હતી ‘સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક’
કાર્યાલય નું પ્રકાશન છે એટલે આ
અસિક પ્રમાણમાં સસ્તું તો છે જ અને
સામગ્રીની દૃષ્ટિએ પણ એના પ્રથમ
અંકમાં ‘શુજરાતના થલુ વિચારવત
લેખકોનો સહકાર એને મળેલો છે
લેખોમાં વિવિધતા, સરળતા અને
લાવનાશુદ્ધિ માટે આગ્રહ દેવાય છે
આ સામયિકને ‘ધર્મ’ના વ્યાપક અર્થમાં
ધર્મનું માસિક બનવાવાની સચાલકોની
નેમ છે આમણા દેશની લાષાઓમાં જડ
ધર્મદેહને પ્રપાળતા-એને આવાત ન
પડેલે એ રીતે ચાલતા અનેક સામયિકો
છે, તેથી આ માસિક જુદું મડી આવે છે

આ સામયિકને હૃદયથી અને ઉત્કર્ષ
ધૃષ્ટિએ છીએ.

‘સસ્તુ’

અંક પડેલો નજરે લેતા રૂપેરગે અને
વિષયોની વિવિધતા આપતો તૈયાર
કરાયો છે આ મહેલો અંક લેતા તો
એ આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ હરોળનું
માસિક નીવડશે, એમ લાગે છે
સપાડકે મેળવેલા લેખકોના આવા
સહકાર અને વિચારમસુર સાહિત્યસામગ્રી
રજૂ કરવા માટે અમારા અભિનંદન

‘પુસ્તકાલય’

‘સત્યની આરાધના’થી શરૂ થતો અને
‘પ્રેમમયથી પૂરો થતો ‘અખંડ જ્ઞાન’ને
પ્રથમ અંક, શુજરાતી માસિકોની સૃષ્ટિમાં
અને ખાસ કરીને જનસમાજમાં નિશ્ચિત
રીતે સ્થાન મેળવશે શ્રી સોમાન પાસે
વિશાળ અને સામાન્ય લોકસમૂહને
સમજવાની ને જોળખવાની દૃષ્ટિ છે, એ
આ અંકના સપાડનમાં સહજમાં
દૃષ્ટિગોચર થાય છે

‘પ્રતિમા’

સ્વામી સદાનંદે કેટલાક સાધુઓને નમનનર મોકલ્યા હતા એમને માટે વિશ્વાસપાથી મળણ
ખાવાનું બહુ જ શોધી આવતું સાધુઓએ પેલાની આ આજ્ઞા સદાનંદને કહેવડાવી, ત્યારે સદાનંદે
હસારમાં લખ્યું

“કોઈ એક રથને એક સહયુક્ત ગયા ત્યાં રોજ એક વળજાન તરફથી મળતાં રોર ચોખા ઉપર જ
તેઓ રહેતા હતા સિધ્ધ થવાની ઇચ્છાથી એક માણસે એમની પાસે રહેવાની ઇચ્છા બતાવી ગુરુએ
કહ્યું. ‘અહીં તો બિડાની અત્યંત દાઢગારી છે’ ત્યારે પેલાએ હસર આપ્યા ‘કઈ નહિ
મદારાન, ચોખાંધેલું વાસણ ધોઈને પીય, થલુ આપની ચરખૂર નહિ છાડુ’ એવી જ રીતે
બીજા બે સિધ્ધો આમ વાસણ ધોઈપીને રહ્યા બીજી આજ્ઞા વમારી મુશ્કેલીઓ તે શા હિસાબમાં છે”

યુગ પ્રવાહ

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે લડાઈ જાગી પડવાના ભયુકારા વાજતા હતા, ત્યાં જ બંને દેશો વચ્ચેની અમુક મહત્વની બાબતો અંગે સમાધાન થઈ ગયાની સરકાર વલ્લભભાઈની બહેરાતે આખા દેશને આનંદ આપ્યો હતો.

નાણાં, જકાત, ધીરધાર, મિલકત અને દેવાની વહેંચણી અંગેની જે શરતો પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે શરતો હિંદી સંઘની ઉદારતા અને મિત્રભાવના બહેર કરે છે. પાકિસ્તાનને હિંદી સંઘના સહકારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એ પણ એમાંથી ફલિત થાય છે.

આ સમાધાનની સાથેસાથ કાશ્મીર અને જૂનાગઢના સવાલનો પણ ફેંસલો થઈ ગયો હોત તો કેવું સારું હતું! જૂનાગઢના સવાલમાં તો હવે ફેંસલો લાવવા જેવું ખાસ રહ્યું જ નથી. બે પ્રજામત લેવામાં આવે તો તેનું પરિણામ અત્યારથી કહી શકાય એમ છે. પાકિસ્તાન પણ એ વસ્તુસ્થિતિથી અબાણુ નથી. સવાલ છે કાશ્મીરનો. એ સવાલ દિવસે દિવસે વધુ ઉઘ્ર બનતો જાય છે. બે આ બાબતમાં તાત્કાલિક માર્ગ નહિ શોધાય, તો બંને દેશો વચ્ચે અઘડામણુ જામી પડવાની સંભાવના છે જ.

કાશ્મીરના મામલો

કાશ્મીરમાં હિંદી સેનાએ પ્રવેશ કર્યાને આજે ઘણા દિવસ થઈ ગયા. ત્રીનગર અને કાશ્મીર વિભાગમાંથી દુશ્મનોને દૂર ખસેડી મુકવામાં હિંદી સેનાએ સફળતા મેળવી છે; પરંતુ જમ્મુવિભાગમાં દુશ્મનપક્ષે નવું

બેર એકઠું થતું હોય એમ દેખાય છે. હિંદી સરકાર અને પાકિસ્તાન સરકાર વચ્ચે કાશ્મીર અંગે જે વાટાઘાટો ચાલે છે, તે વિષે કશું સૂચન મળતું નથી. માત્ર એટલું જણાય છે કે પાકિસ્તાન સરકાર હિંદી દળો અને તાલકાવાળાઓની વિદાય એકસાથે જ થાય એમ માને છે અને હિંદી સંઘ એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી એક પણ હુમલાખોર કાશ્મીરની ધરતી ઉપર હશે, ત્યાં સુધી પ્રજામતની વાત વિચારી શકાશે નહિ.

હિંદી સંઘનું આ વલણ વાજળી છે. દુનિયામાં કોઈ એના વાજળીપણા માટે થંકા ઉઠાવી શકે એમ નથી; પરંતુ કાશ્મીરની પરિસ્થિતિનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં એમ લાગે જ છે કે હિંદી સરકારે હવે વિશેષ ઉઘ્ર પગલાં લેવાની જરૂર છે. કાશ્મીરના હુમલાખોરો સામે જ વધુ ઉઘ્ર પગલાંની વાત નથી, પાકિસ્તાનને પણ આ બાબતમાં પડકારવાની જરૂર હવે ઊભી થઈ છે.

પાકિસ્તાનની સરકારે કાશ્મીરના ભાગલા અંગે સમાધાનની જે શરતો મૂકી છે તે જ એમ પુરવાર કરે છે કે આક્રમણકારી એમતા પોતાના જ છે. વધુમાં પાકિસ્તાનમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા 'ડોન' વર્ગે પત્રોમાં કહેવાતી કાશ્મીરની આઝાદ સરકારનાં જે વર્ણનો ને નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે પણ એ જ હકીકત પુરવાર કરે છે. આ પત્રો નવી દિલ્હીથી પ્રસિદ્ધ થતી હિંદી સરકારની યાદીને હુમેશાં 'દુશ્મન પક્ષની યાદી' તરીકે મથાણું આપીને છાપે છે. હિંદી સરકારને આ પત્રો ખુલ્લી રીતે 'દુશ્મન'

તરીકે જ ઓળખાવે છે

હિંદી સરકારે આ બાબતમાં હવે નિશ્ચિત વલણ લઈ લેવું ભેઈએ. દુમલાખોરોને મારી હઠાવવાની પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી બેશમા ચાલશે અને ગમે, તેટલા નવા શસ્ત્રસરંજામ ત્યાં ચોકસવામાં આવશે, તો એ એ લડાઈનો તગતમત અંત આવશે નહિ, કારણ કે દુમલાખોરોની પાછળ એક સરકાર ઊભી છે અને તે ખુલ્લી મીને તમામ સાધનસામગ્રી આપે છે. હિંદી સરકારના વ્યવહારમાંજો કરતા પાકિસ્તાન સરકારના વ્યવહારમાંજો વધુ નજીક અને વધુ મારા છે એ પણ ન ભૂલવું ભેઈએ.

આ સ્થિતિમાં એક જ ઉપાય વાજબી લાગે છે. હિંદી સરકાર પાકિસ્તાનને આખરીનાશ આપી દેવું ભેઈએ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું ભેઈએ કે હિંદી સઘ સાથે બેઠાયેલા કારમીરમાંથી તાલફાવાળાઓનું લશ્કર પાતું ખેંચો. અમવા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેા. આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી વિના પાકિસ્તાનની સાન દેકાણે આવશે નહિ અને અમને ખાતરી છે કે હિંદી સરકાર દરતાપૂર્વક આ માર્ગ લેશે. તો પાકિસ્તાન લડાઈનું બેખમ ખેડવા તૈયાર થશે નહિ. બ્રિટિશ સમીતોના રક્ષણ નીચેના પ્રતિલેખ લીગના ગઈ કાલના હુકાર અને આજના સામગ્રામાં તલવારના ખણખણાટ વચ્ચે ખડું તફાવત છે.

હિંદીનાં સ્થિતિ

હિંદીનાં રાજ્ય અને હિંદી સરકાર વચ્ચે એક વર્ષ માટે જે કરારો થયા છે તેનો સાર આ છે.

૧. હિંદીનાં રાજ્ય અને પાકિસ્તાન સાથેના બેઠાણનો લય દૂર થયો, છે.

૨. સંરક્ષણ, પરદેશ અને વાહનવ્યવહાર

ખાતાં હિંદી સઘને સુપ્રત થઈ ગયાં છે.

૩. યુદ્ધના સમયમાં હિંદી સઘ પોતાનું લશ્કર હિંદીનાં રાજ્યમાં રાખી શકે છે.

આ ચોકવણી હાલ તુરત એક વર્ષ માટે જ છે, પરંતુ હિંદી સઘ બે આજે, જ્યારે એના પાયા ઊંડા ગયા નથી, ત્યારે આ થરતો કખૂલ ઠરાવી શકે છે, તો એક વર્ષને અંતે તો આ કરતાયે વધુ મજબૂત બંધનો દ્વારા નિજામની આપખુદીને ઘેરી શકશે એમાં હેશ માત્ર શકા નથી.

નિજામને બીજા દેશોમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાખવાનો હક્ક મળ્યો છે, પરંતુ તેનો ખાસ અર્થ નથી આ પ્રતિનિધિ કશું રાજ્યદ્વારી મહત્ત્વ ધરાવશે નહિ અને વ્યાપાર અંગે પણ હિંદીના એલચી ખાતા સાથે સંપર્ક રાખીને જ કાર્ય કરી શકશે નિજામનું ઇચ્છા હોય રાખવા સિવાય બીજું કંઈજ આમાં નથી.

હિંદી સઘ પોતાનું લશ્કર ત્યાંથી ખેંચી લેશે અને અંદરના મામલાની જવાબદારી લેશે નહિ, એમાં નવું શું છે ? બધા રાજ્યો સાથે એ જ સ્થિતિ છે.

યુદ્ધ વખતે હિંદી સઘનું લશ્કર નિજામમાં રહી શકશે એવી જે કલમ છે, તેમાં નિજામ સાથેના કરારનું બાલ અને આંતરસ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ બાય છે એ શરત આ મતલબની છે. યુદ્ધ સિવાય નિજામ રાજ્યમાં હિંદી લશ્કર રાખી શકશે નહિ અને જ્યારે રખાશે, ત્યારે પણ નિજામની સમતિથી જ, પણ નિજામ જેરવાજબી રીતે અક્ષમ થઈ શકશે નહિ જે લશ્કર ત્યાં રાખ્યું હશે તે યુદ્ધ ખતમ થયા પછી છ માસમાં ખસેડી લેવામાં આવશે.

આપણે આ કરારથી પૂર્ણ સંતોષ

પામ્યા નથી. સરદાર વલ્લભભાઈ અને હિંદપાલમિન્ટના સભ્યોમાં પણ કરાર પરત્વે પૂર્ણ સંતોષ નથી; પરંતુ પરિસ્થિતિનું સમગ્ર દૃષ્ટિએ તોલન કર્યા પછી અમને ખાતરી થાય છે, કે હિંદી સંઘની અને ખાસ કરીને સરદાર વલ્લભભાઈની મુત્સદ્દીગીરીનો આ મહાન વિજય છે. ખીજા ખાતુ મંજલિસની સરખામણી, નિઝામની આપખુદી અને પાકિસ્તાનની વ્યૂહરચનાનો પરાજય છે.

એક વસ્તુ કોઈએ ન ભૂલવી બેઠાંએ: નિઝામે ખાતે એક વર્ષના કરાર કરી બેઠાણખત સ્વીકાર્યું છે, તેનું કારણ હિંદી સંઘની તાકાત અને નિઝામ, પાકિસ્તાન અને મંજલિસની કમતાકાત છે. એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી કે ને જૂનાગઢ અને કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાન ભેર ખતાવી શકાયું હોત અને હિંદી સંઘને પીછેહઠ કરવી પડી હોત, તો નિઝામના કરારો જીદી જ રીતે લખાત. આપણે સમજી લેવું બેઠાંએ કે ને આપણી તાકાતનું પ્રમાણ થઈશે તો આ કરારો વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ ફાટ બની જશે અને આપણી તાકાત વધતી જશે તો વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ એને કાયમી કરવાની ગણી ખુદ નિઝામ તરફથી આવી પડશે.

આ કરારથી નિઝામ અને હૈદરાબાદની પ્રજા વચ્ચેની લડાઈનો અંત આવ્યો નથી. નિઝામે આ તકનો લાલ લઈ સમાધાન સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ એ પ્રયાસની પાછળ પ્રામાણિકતા નથી. આપખુદ અત્તા અને વંધેથી જે કામી ઝરને તેઓ પોખી રહ્યા છે, તેનો અંત આણવાની લેશ માત્ર ઈચ્છા નથી. 'વચગાળાની સરકાર' એ શબ્દો તો ખુદ આકર્ષક છે, પરંતુ નિઝામની એ

'વચગાળાની સરકાર' સરકાર જ નથી અને જે કંઈ છે તેમાં કામી ઝર કાંસીકાંસીને ભરેલું છે.

હૈદરાબાદમાં બિન-મુસ્લિમો લગભગ ૮૮ ટકા છે. મુસ્લિમો ૧૨ ટકા છે. આ માત્ર ૧૨ ટકાને ૮૮ ટકાના માથા ઉપર મૂકવાનો પ્રયાસ અંતે તો નિષ્ફળ જવા જ સંજોગો છે. મંજલિસ લાલે ગર્વ કરીને કહે કે મુસ્લિમો ૨૦ લાખ છે, એની સામે રાજ્યકોંગ્રેસ હુકાર કરી શકે એમ છે, અમે ૧૫૦ લાખ છીએ અને અમારી પાછળ હિંદના ખત્રીસ કરોડ માનવીઓનું પીઠખળ છે. નિઝામની અને મંજલિસની આપખુદી તોડવી જ બેઠાંએ. હિંદી સંઘે એક વર્ષના કરાર કરી હૈદરાબાદની આસપાસ ભરડો લીધો છે, તે દરમિયાન ત્યાંની આપખુદી ખતમ કરવી બેઠાંએ. હૈદરાબાદની પ્રજાની લડાઈ સમગ્ર હિંદી પ્રજાની અને વિશેષતઃ તમામ રાજસ્થાની પ્રજાની છે. હૈદરાબાદનો કિલ્લો જે દિવસ તૂટે તે દિવસે હિંદની ધરતી ઉપરથી આપખુદી નાબૂદ થઈ હશે. એ કિલ્લો તોડવો જ બેઠાંએ.

ચેલેસ્ટાઈનનું શું થશે ? -

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ મોટી બહુમતિથી ચેલેસ્ટાઈનના પણ દુકંડા કરી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે. અને તેને પગલે ચેલેસ્ટાઈનમાં ભડકો પેદા થઈ ગયો છે. ચેલેસ્ટાઈનના ત્રણ દુકંડામાંથી એક દુકંડો હાલ વર્ષથી ત્યાં વસતા આરબોને મળશે, ખીજો દુકંડો જુનિયામાં હાલૂત થતા ચહૂદીઓને મળશે અને ત્રીજો દુકંડો જેડસલેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાનીચેરહેશે.

ચેલેસ્ટાઈનના આ દુકંડા એવા દેશોના નિર્ણયથી થયા છે, જેમને ચેલેસ્ટાઈન સાથે

કોઈ જાતનું સ્નાનસ્નુતક નથી આ દુકડાની વિતરણમાં એવા દેશોએ ભત આપ્યો છે, જેનું સાગ્ય પેસેસ્ટાઈન સામે સકળાયેલું છે, પરંતુ આ દેશો લઘુમતિમાં હતા અને ખીબા દેશો બહુમતિમાં હતા એટલે પેસેસ્ટાઈનના દેહછેદનનો નિર્ણય યથા અર્થ

પેસેસ્ટાઈનના દુકડા કરવાની અખતમા રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે એકતા છે એમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. દુનિયાનો દરેક દેશ આજે પોતાની પરિસ્થિતિ અને પોતાનો સ્વાર્થ જોઈને જ પગલું ભરે છે અને સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણની તો ચાત્ર વાનો જ ધાય છે તેનો આ પુરાવો છે

પણ પેસેસ્ટાઈનની ભૂમિતી દુકડા આ કરાવ માંત્રથી યથા રહે એવી પરિસ્થિતિ નથી પેસેસ્ટાઈનની પ્રજાની બહુમતિ આરખોની છે દુનિયાના કોઈ પણ કાયદા અનુસાર એ ભૂમિ ત્યાં વસતી આરખ પ્રજાની છે ચલ્ડીઓનો સવાલ વિકટ છે એમા શંકા નથી; પરંતુ એની ચાતનાએનું પાપ પેસેસ્ટાઈનની આરખ પ્રજાનું નથી જ ચલ્ડીઓને ઠેકાણે પાડવાના બીજા અનેક માર્ગો પ્રદેશ છે આરખોના વતનના દુકડા કમી ચલ્ડીઓને સંતોષવા એ તો વર્તમાન યુગનો મોટો અત્યાચાર છે આરખો એ સહન કરશે નહિ, કરી શકશે નહિ પરિણામે પેસેસ્ટાઈનના પાણીપત કાણુ થશે

પેસેસ્ટાઈનના વ્યવસ્થિત દુકડા કરવાની જવાબદારી જે રાષ્ટ્રોને સોંપાયેલી છે તેમનું તો ગણુ નથી કે પેસેસ્ટાઈન અને મધ્યપૂર્વની રોષજવાળાઓ સામે એ ટકી શકે તો શું થશે ? મહારાજાઓનાં લશ્કરો ત્યાં કિતરશે ? મધ્યપૂર્વમાં ભડકો ખેડશે ? ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો તણુજો ત્યાંથી જ પેદા થશે ? જગતની તમામ

પ્રજાઓને ચિંતા કરવી પડે એવી સ્થિતિ નિર્માણુ થઈ છે

નિર્ણય યથા ચૂક્યો છે, પણ હજુ દુકડા યથા નથી આગ્યોએ તલવાર ઉપાડી છે, પણ વા હજુ કયો નથી જે સહોપમાં ભડકો થયો છે, પણ મધ્યપૂર્વની દુનિયામાં હજુ કાવાનળ પસર્યો નથી સમુદ્ર રાષ્ટ્રોની સંસ્થાની દસોટી યથા રહી છે. પેસેસ્ટાઈનના દુકડા થશે તો સમુદ્ર રાષ્ટ્રોની સંસ્થાના પણ દુકડા થશે એવા સંદેહ નથી કોઈ ચપલદાર નહિ યાદ તો દુનિયાનું સાવિ લવાનક છે

આંતરરાષ્ટ્રીય શિરશે

દુનિયાના તખ્તા ઉપર જોઈએ તો કાવમી શાંતિ સ્થપાવાનાં ચિહ્નો ક્યાંય નજરે પડતા નથી. રશિયા, અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાન્સ એ ચાર મહારાજાઓના વિદેશમત્રીઓની પરિપક્વ લાંબી લાંબી મત્રણાઓને અતે પોતાની નિમ્મળતા બદલ કરીને વિખરાઈ ગઈ છે દુનિયા બહુ બે ભાગમાં વહેચાઈ જતી હોય અને એ બે ભાગ એકબીજાને ગળી જવા ઇચ્છતા હોય એવી સ્થિતિ સરજાતી બળ છે રશિયા અને અમેરિકા એ બે ભાગના અગ્રણીઓ છે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જગત ખોખરુ થઈ છે, પરંતુ તેનો નાશ થયો નથી ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ આવશે તો આ જગતને કોણ ખચાવી શકશે ? સર્વનાશનાં ભયાનક શક્તિ શોધાતાં બળ છે અને કયાં સાધનોથી વધુમાં વધુ નાશ કરી શકાય તેની હમીકાઈ ચાલી છે.

આવી સ્થિતિમાં ક્યારેક આપણુ અતર નિરાશાથી ઘેરાઈ બંધ એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વિચના સરજનહાર ઉપરની બ્રહ્મા આપણે શુભાવવી ન જોઈએ અમેરિકાના

અણુખોંખની સાથે રશિયાનો અણુખોંખ એટલા માટે જ કદાચ શોધાયો હશે કે જેમાંથી કોઈ એનો ઉપયોગ ન કરી શકે. દુનિયાના જે સાગ પણ કદાચ એટલા માટે જ પડતા હશે કે દરેકને એકબીજાની ગરજ રહ્યા કરે.

ગમે તેમ હોય, સ્વતંત્ર હિંદ બે દુનિયાની આ હરીફાઈમાં ઊતરશે નહિ અને પોતાની સામે માનવકલ્યાણનું ક્યેય રાખશે, તે જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાનો યશ એને જ પ્રાપ્ત થશે.

ઔરિસ્સા અને છત્તીસગઢ

તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ પછી આ દેશનાં તમામ રાજસ્થાનોમાં અસંતોષની જ્વાળાઓ પ્રગટી ઊઠી છે. ચારે બાજુ અશાંતિ છે. સિંધુનો ખંધ તૂટી બચ અને બેવી સ્થિતિ થાય એવું બધે દેખાય છે. વર્ષોની જડતા તૂટી છે. માનવવિચાર બગ્યો છે એટલું જ નહિ, પાગલ પણ બની ગયો છે. આ જનશક્તિની સામે હિંદી રહેવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે જૂનાગઢના નવાખ મહોબતખાનની દશાને પામે છે અને જે એનો સત્કાર કરે છે તે પ્રજાનો પ્રેમ જીતી લઈ જીવનભરની સલામતી મેળવે છે.

ઔરિસ્સા અને મધ્યપ્રાંતના કેટલાક રાજવીઓએ ડહાપણ વાપરીને પોતાના રાજ્યનો વહીવટ કાયમ માટે હિંદી સરકારને સોંપી દીધો. તે માટે ત્યાંનાં રાજ-પ્રજા અસિનંદનને પાત્ર છે. જે યુગમાં આપણે જીવીએ છીએ તે યુગમાં નાનાં રાજ્યો પોતાની હસ્તી ટકાવી શકે એમ નથી, નાનાં રાજ્યોએ હવે તો જૂથ રચવાનો વિચાર પણ છોડી દેવો બેઠો અને નજીકના પ્રાંત

સાથે પોતાનું સ્થાય બેઠી દેવું બેઠ્યો.

ગુજરાતનો જ વિચાર કરીએ. મહારાષ્ટ્ર જુદો પ્રાંત બને અને મુંબઈ મહારાષ્ટ્ર સાથે બેઠાય અથવા એનાથે જુદો પ્રાંત રચાય તો ગુજરાતની શી સ્થિતિ થાય? ગુજરાતની વસ્તી લગભગ એક કરોડ. આમાં સિતેર લાખ તો રાજસ્થાની પ્રજા આ સિતેર લાખ પ્રજાનો લગભગ ખસો પચાસ રાજ્યોમાં વહેંચાયેલા છે. આ સ્થિતિમાં પ્રાંતનો વહીવટ કેમ ચાલે? એ વિકાસ શી રીતે સાધી શકે? એની નદીઓનો ઉપયોગ કેમ થાય? એનાં ખંદરો શી રીતે ખાલે? ગુજરાતે એક ઘડું જ બેઠ્યો, બહુબહુ તો જે કે ત્રણ વિભાગો રચી શકાય અને તે પછી એ વિભાગો પરસ્પર બેઠાઈ બધ. આમ કર્યાં સિવાય આપણો ઉદ્ધાર જ નથી.

નિયમનો બચ છે

અનાજ, કાપડ, ખાંડ અને બીજા વસ્તુઓ ઉપરનાં નિયમનો દૂર કરવાની દિશામાં આપણી સરકારે પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે, તે યોગ્ય થયું છે. નિયમનોથી આપણું જીવન ગૂંચળાઈ ગયું છે. આપણી સાહસવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. લાંચરુશવતને કોઈ પાર નથી. આ નિયમનોથી આપણો સર્વાંગી વિકાસ રુધાઈ ગયો છે.

પરંતુ એક વસ્તુ આપણે ન ભૂલવી બેઠ્યો. નિયમનો દૂર થતાં આપણી જવાબદારીઓ વધે છે. સર્વાર્થસાધક વેપારીઓને આપણે જીતવાના છે. તેઓ ન સમજે તો લોકમતના નૈતિક બળ દ્વારા એમને કબજામાં લેવાના છે. આપણે આ જવાબદારી અદા કરીને સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીએ.

સત્યં શિવં સુંદરમ્

શ્લોક :

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

માનવતંત્રના શિખી કરજની ઉપાસના એટલે સત્ય શિવ ને સુંદરમ્ની સાધના ધણી પ્રાચીનકાળથી આપણે આ ત્રિપુટીની ઉપાસના કરતા આવ્યા છીએ, પરંતુ એવું નહીં હતું, એવું સાચું સ્વરૂપ શું, એ માટેની લાચકાત હતી, એ ત્રિપુટીનો સમન્વય સાધવા માટે વ્યક્તિએ શુ શુ કરવું એટલે એ સમગ્ર અતિ વિશદ રીતે કાકાસાહેબે પોતાની અનોખી શૈલીથી આ પ્રવચનમાં સમન્વય છે કાકાસાહેબની મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિ આપણને જીવનનું પાથેય આપી નવ છે

સત્ય, શિવ ને સુંદરમ્ આ ત્રિપુટી આવી ક્યાંથી? આ શબ્દો તો આપણા ધર્મશ્રેયોના છે, વેદાંતના છે, પરંતુ એ વસ્તુ આવી શ્રીક સોડો તરફથી એમણે ચૂડા વિચાર પછી નક્કી કર્યું કે જીવનમાં મેળવવા જેવી એ કોઈ વસ્તુઓ હોય, તો તે આ ત્રણ છે. જીવનની કૃતાર્થતા પણ એમાં જ છે અને એમણે ત્રણ શબ્દો એમાં ક્યાં ધી ટું, ધી ગૂંક અને ધી ખુટીકુલ આ કલ્પના શ્રીક સોડોએ આપણને આપી ને આખી દુનિયાને પણ આપી

આપણે ત્યાં પણ પહેલાં એને આપણે સત્, શિવ અને આનંદને નામે ઓળખતા હતા પદ્ધતિ દેવેદ્રનાથે ખગાળમાં શ્રાવે સમાજ-આપણા પ્રાર્થના સમાજ-મા આ ત્રણે વસ્તુઓ અપર ખૂબ સાર મૂક્યો પાણી, પાણી, આ, ત્રિપુટ, અપર. ઘણી જ ચર્ચાઓ ચાલે છે ને અનેક સંજો લખાય છે એ સોડોના તો સ્વલ્પ છે, કે એક વખત ચર્ચાની પાછળ પડ્યા કે બીજા એવો ચર્ચાનો વિષય ન મળે ત્યાં સુધી એ ચર્ચા ચાલુ જ રહે એક ભાષીએ મને હતું કે 'આ ત્રણમાંના એક પાછળ-સોડેય પાછળ-પડીએ, તો બીજા બેની જરૂર

નથી, બીજા બે સાથે એને નિરખત નથી નિશાળમાં કે રસ્તે ચાલતા હાથમાં ટાંકણી લઈ ફરનાર ટાંકરા જેવી ખાત્રી મૂજવત્તિ છે, એ એમને કહ્યું

'ત્યારે તો હું તમને ગાળો દઉં, એના છઠ્ઠ લલિત હોય, એના શબ્દો સુંદર હોય, કહેવાયુ પણ સુંદર રીતે હોય, તો તમે એ ગાળો સહેન કરો ખરા?' એમણે કહ્યું. હાથે 'ના' પધરાવી મેં બીજું દર્શાવ આપું 'આપણા નાના બાળકોના હાથ અત્યંત સુંદર હોય છે, તો કૂલડાનીમાં કૂલડાને ખડકે નાના બાળકોના એ હાથ કાપીકાપીને મૂકીએ તો ચાલે કે નહિ?'

એમણે તુરંત જવાબ આપ્યો. 'એવું કરનારનું તો ખૂન કરવાનું પન થઈ જાય.'

'માટે' મેં કહ્યું. 'આ ત્રણેય વસ્તુ એકજ છે અવિચ્છેદ્ય, એમને છૂટી પાડી શકાય જ નહિ'

સિદ્ધાંતના એકત્રયમાં મેં વાચ્યું હતું 'સૌથી ઉત્તમ આનંદ કયો?' એક વખત શિષ્યે શુરને પૂછ્યું

શુરે જવાબું 'અદ્વૈતાનંદ'

'અને એથી ચઢિયાતો કોઈ આનંદ છે ખરો?'

‘હા, વાદાનંદ !’ શુભચે જણાવ્યું.

આવા નકામા વાદવિવાદમાંથી આનંદ મેળવનારાઓને આપણે કંઠી દબાવે, કે ‘સાઈ, અમે હાર્યા, તમારી સાથે અમે વાદ કરવાના નથી, તમને વાદાનંદ મળવાનો નથી.’ શ્રીરામાનંદે જીવનમાં ત્રણ ચીજને મહત્ત્વ આપ્યું છે: કર્તૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વ ને ભોક્તૃત્વ. જાણવાપણના સ્વભાવથી માણસ સત્ય તરફ જાય છે, કર્તૃત્વ તરફના સ્વભાવથી એ શિવમ તરફ વળે છે ને ભોગવવાપણને અંતે માનવી સૌંદર્ય તરફ જાય છે.

જે વસ્તુ પ્રથમ સુખદ હોય તે પાછળથી દુઃખદ બને છે એ સાચું, પણ સુખ્યત્વે એ વાત તો શારીરિક સુખને જ લાગુ પડે છે; પણ સૌંદર્યની પ્રતીતિ તો શરીરભોગ-શરીરઆનંદથી નિરપેક્ષ છે. એ અખંડ આનંદ છે. રામાનંદના આ ત્રણ સિદ્ધાંતોમાં આપણા ત્રણે આદર્શો આવી ગયા.

સમાજના પુરુષાર્થોએ બચાવે જોશું હું ત્યારે મને લાગે છે કે આ ત્રણેની ઉપાસના કરનારા આપણે ત્યાં બહુ જ થોડા હોઈએ છ. સત્યનો અપાસક એ, જે સત્યને ખાતર ગમે તે છાડી દેવું પડે, તો તેનો વિના સંકોચે ત્યાગ કરે. છેક નાનપણથી અમુક વસ્તુને હું સત્ય તરીકે માનતો આવ્યો હોશું, પણ જે વડીએ મને અનુભવ વાચ કે જેને સત્ય માનતો હતો એ અસત્ય છે, તો તે જ પળે મારે એને ત્યાગ કરવો પડે. એવું કરે એનું નામ સત્યનો અપાસક. જેમ મારા હાથમાં ફૂલ છે એમ હું માનતો હોશું પણ એ વાંછી છે એમ મને બચાવે લાગે, ત્યારે તુરત જ હું એને ફેંકી દેશું, એમ અસત્ય પરથી સત્યની પ્રતીતિ થાય કે તરત જ અસત્યને ત્યજી દેવું જોઈએ.

સત્યની અપાસના દુર્ગાની અપાસના કરતાં વે આકરી છે, અણખોમ્બ કરતાં વે વધુ સફાઈ છે. મોટા વેગથી ચાલતી ટ્રેનને વેક્યુમ એકથી એકદમ ઘસાવીને ચૂસડે રસ્તે લઈ જનાર ડ્રાઈવર જેવી શક્તિ હોય તે જ શક્તિનો અપાસક બની શકે. જેમ પતિવ્રતા નારી કહે છે કે ‘પતિ સુખ આપે કે દુઃખ આપે, અરે, એની પાછળ વૈધવ્ય મળે તો તે પણ સહી લેવા હું તૈયાર છું,’ તેમ સત્યવૃત્તિ ધરાવનારમાં ‘મને મરણ તરફ લઈ જાય તોયે હું સત્ય પાળીશ,’ એવું કહેવાની શક્તિ જોઈએ.

સત્યાગ્રહ એટલે એમાં આગ્રહ હોય તો તે એક માત્ર સત્યપ્રાપ્તિનો જ. ‘મને જે થયું જે સત્ય લાગે છે તેને જ, વફાદાર રહીશ’ એવો આગ્રહ.

જર્મનીના એક ફિલસૂફે એના ‘રીકવરી ઓફ દુઃખ’ નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે: ‘ધી સિપરિટ ઓફ દુઃખ વિલ કીડ યુ ડે ઓલ દુઃખ.’ (સત્ય ‘માટે’ શુભંગ હોય, અત્યાહ હોય તો સર્વાંગસંપૂર્ણ સત્ય તરફ આપણને દોરી જશે.) મતલબ કે ‘સત્યને જ હું વળગી રહું. સત્યની જ હું અપાસના કરું’ એ જાતનો મનોભાવ કેળવવો જોઈએ. સત્યપરાયણતા એ જ મોટી વસ્તુ છે, જેને એ હોય તેને સત્ય યોતે દર્શન આપે જ છે. ‘વસ્તુ મને સાચી લાગી તો તે પ્રમાણે જીવનમાં હું ફેરફાર કરી નાખીશ, -સમાજ મારે બહિષ્કાર કરે તોપણ.’ આ જાતની અપાસના કરે તે જ ખરો સત્ય + આગ્રહી.

જીવનસાધનામાં પ્રથમ સ્થાન સત્યનું છે, શવમ ને સુંદરમનું પછી. આ સત્રમાં સત્યને પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યું છે. સમાજમાં કેટલાક સગવડો પ્રમાણે,

સકેત (કન્વેનશન) પ્રમાણે ચાલે છે હા ત મુબઈનો નિયમ છે કે માડીવાળા ડાળી ખાજીથી હાકે, ને રસ્તે જનારા જમણી તરફથી જાય એ નિયમ છે એ પ્રમાણે ચાલતુ જોજોએ કાલે ચુકીને જોજો નિયમ થાય તો તે વખતે જે સત્ય હોય તેનું જ પાલન કરવું જોઈએ .

સંદિના નિયમો છે તે પણ સત્ય છે વધારેપડતું ખાખિએ તો માઢા પડીએ વધારેપડતા ફાનથી પણ ફાન લેનાર ખજરો છે, એ પણ કાલાખાધિત સત્ય છે સત્યની શુપાસનાના બધા મળીને તેર પરચિયાં છે

* શિવની શુપાસના પણ એટલી જ આકરી છે એના બે મુળ છે શિવ અને રુદ્ર કાયદામાં છે, સાચો માણસ કદી ખોટું કરે જ નહિ કે (રાશીટ રોગ્સ નો મેન) ધારો કે 'હુ' ધન પાછળ પડ્યો છું અનેકરીતે માર ધન વધતુ જતુ હોય, પણ એથી જો બીજાનું અકલ્યાણ થતુ હોય, તો જો શિવમય નથી વિચારો કરીને જોશી રહેવાથી શુપાસના થવાની નથી આજની સમાજરચના શિવમય નથી, અશિવમય છે આજે કેટલાયે લોકો શિવની પ્રાપ્તિ માટે અશિવની સાધના કરે છે 'આમા આપલુને કદાચ લાગે કે સતત આમ કર્યે જવાથી અશિવને વળગી જવાશે, પણ એનેક અર્થ એમ તો નહિ જ કહી શકાય કે કશું જે કરીએ જ નહિ

ધનવાનો ગાધીજી અપર રાજ છે ગાધીજીની ટ્રસ્ટીશીપની સાવના એમને અનુકૂળ છે એનો-એ ટ્રસ્ટીશીપનો-પણ સ્વાધર્મ હોય છે એને નામે-ટ્રસ્ટીમંડળને નામે-અપતિ છે, પણ એ એની નથી એ સપત્તિના-ટ્રસ્ટના અપયોગ કરવાના પણ નિષેધો છે એ પ્રમાણે ન ચાલે તો

માલિકને નહિ પણ ટ્રસ્ટીઓને તો ખસેડી જ શકાય

આખી જે સપત્તિ-લક્ષ્મી, સમાજની-વિશ્વની-સર્વવ્યાપ્ત સમાજની છે દૂધપીતો બાળક માતાને દૂર ન ફેંકી શકે તેમ લક્ષ્મીપુત્રો-સમાજના પુત્રો દૂધ પીએ પણ એને-સમાજને-લક્ષ્મીને તો અવગણી ન જ શકે સમાજના કલ્યાણ અર્થે ધન ખર્ચાઈ એ શિવની શુપાસના બધાનું કલ્યાણ કરવા જતાં જે માર્ગો લાખિએ તે અકલ્યાણકારી ન હોવા જોખિએ એ રીતે એતા અત્યારની સમાજરચના સાવ નકામી છે

હવે લાખિએ ત્રીજીકપાસના સિનેમાનાટક એવા બબ્બરમા ગયા, બાગમાં ફર્યા, સાડીઓ લીધી, એ સુઢરતાની શુપાસના નથી. હવે પછી એવા દિવસો આવવાના છે, કે જેમ ખોટે રમ્બે મોટું લાખિ જનારને સજ થાય છે તેમ કદગી રીતે કોઝી મકાન બાથે કે કપડા પહેરે, તો એને પણ મજ થાય જેમ કોઝી નાજો કરે અને એને સજ થાય તેમ ખોટી રીતે ટોપી કે પાંચડી પહેરે તેને સજ થાય, આતુ માનનારા લોકો દુનિયામાં પડ્યા છે ખરા આવાઓના હાથમાં રાજ્ય આવી જાય, તો બોગ મળી જાય તમારે ટોપી પહેરવી પડશે, કાઠનાં બટન હેવડ પડશે

લક્ષ્મી આપણે અમુક કાયદા કયાં છે પોતાના કલ્યાણ-હિત-માટે ભાઈ-બહેન પરણી શકતા નથી જો કે પશુપક્ષીમાં એમ છે જ, પણ એવી જ રીતે સુઢરતાની શુપાસના કરતી વખતે સમાજમાંની અસુઢરતાનું નિકલન કાઢવું જોખિએ મેં કહ્યું તેમ સુઢરતાનો દ્રોહ કરનારને મજ થશે એવા દિવસો આવવાના છે પોટુંગીય

ગોવાની રાજધાનીમાં માટેથી ખૂબો પાડનારને થોલિસ રોકે છે, થમકાવે છે. માણસને ખીજની સુંદરતાનો-શાંતિનો-લંગ કરવાનો હક નથી. સુંદરતા એટલે શું ? જે વસ્તુનો મેળ જળવાય તે સુંદર. મેળ ન જળવાય તે અશુભ છે, અસુંદર છે.

કવિતાના ચરણનું વજન કે માપ પણ સરખું જ હોયું જોઈએ. મારી સુંદરતાની કદપના પ્રમાણે કવિતાના છંદનો દ્રોહ કરનારને પણ હું તો સજા કરું.

સત્ય શિવ સુંદરમાં બેઢબાવ નથી. જે સત્ય છે તે શિવ ને સુંદર હોયું જ જોઈએ. શિવ ખરાખર છે કે નહિ એની કસોટી સત્ય ને સુંદર છે. આ ત્રણે એકબીજાની કસોટી છે. એ પ્રમાણે ફેરફાર ન કરીએ તો માણસજાત આગળ વધવાની નથી. માનવના બધા અંશોમાં સમિધ્યનો માનવધર્મ, સમાજકારણ, રાજકારણ, સાધકારણ બધાનો આ રીતે સુમેળ સધાવો જોઈએ.

સંગીત હો. એ સૌંદર્યની અપાસના તો છે જ. આપણે ત્યાં મોગલો આવ્યા ત્યારે અિરાનમાંથી સંગીત લાવ્યા. આપણા દેશના હરિદાસ જેવા પરમ સંગીતાચાર્ય 'યું કે સારતવર્ધના ને અિરાની સંગીતના

મેળ વિના પૂર્ણ સંગીત નથી. આજનું હિંદુસ્તાની સંગીત એટલે આમ આર્ય સંગીત અને અિરાની સંગીતનું મિશ્રણ.

મદ્રાસમાં મિનાક્ષીનું મંદિર અદ્ભુત તો છે જ, પણ ત્યાં તીલમદ નાયક કરીને ખીજું મંદિર છે, તે સુંદરતાનો અુત્તમમાં અુત્તમ નમૂનો છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, સ્થાપત્યની નકલનો એમાં અદ્ભુત સુમેળ છે. આપણા શુજરાતના કવિઓએ છેલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં બંગાળી, હિંદી ને મરાઠીમાંથી સારાં તત્ત્વો લઈ સુંદરતાની, શિવની અપાસના કરી છે; તેથી ઘણી નવી સમૃદ્ધિ મળી છે.

હવે પછી મનુષ્યના પુરુષાર્થના હરેક કાર્યમાં આ ત્રણેયની અપાસના જોઈએ જ. જૂનું છે તે અુત્તમ ખાતર છે પણ ખાદ્ય નથી. નવા પુરુષાર્થથી નવું મેળવીશું ને જૂનાનો આપણે મેળ સાધીશું.

સ્વતંત્રતા આવી ગઈ છે, છતાં આ રમખાણો શું ખતાવે છે ? જૂનાને વળગી જ રહીશું તો શું થવાનું છે, તે દર્શાવનાર એ મોટું નાટક છે. રમખાણો ચાલે છે તેનો આ સંદેશો છે. જૂનામાં નવાનો સચોટ સુમેળ સાધો અને નવી સમાજવ્યવસ્થાને કદબાલુકારી બનાવો.

★

દેહાંતરણની શિક્ષા પામ્યા પછી, સજા સમક્ષ યોગેદીસે અંતિમ વચનોમાં કહ્યું:

"એટલું તો તમારે ચોક્કસ યાદ રાખવાનું છે, કે નીતિમાન માણસને જીવતાં કે મરતાં દુઃખ હોય જ નહિ. તેવા માણસને જીવતાં હોય જ નથી. સત્યવાન સદાય સુખી બાળુનો; તેથી મારે આજે મરવું ને સરીરની જાળજમાંથી છટવું તેમાં અને કંઈ જ દુઃખ નથી. તેથી મને સન્ન કરનાર તરફ કે મારા પર આરોપ મૂકનાર તરફ અને કશો ઝુલસો નથી. તેઓએ મારું જઈ હમ્મચું હોય, તો તેઓ રૂપકને પામ છે, પણ મારા હૃદય તેઓની હમ્મચું જઈ પરિણામ નથી આવી શકતું."

વીણેલાં મોતી

સતો, ભક્તો ને વિચારોની વાણીનાં અનુભવ મોતી એકા કરીને આ પાનાઓમા અપાય છે દરેક અંકે આ રીતે ન 'વીણેલાં મોતી' રત્ન યથે પ્રત્યેકની નીચે ને મોતી ક્યા પ્રયત્નશરમાથી કાઢાય છે તેના નિર્દેશ કરવામા આવશે

સૃષ્ટિની પહેલાં સત્ ન હતું, અસત્ પણ ન હતું; તેમ જ સદસત્ પણ ન હતું તેમાંથી અધકાર ઉત્પન્ન થયો, તેમાંથી કેમે કરીને આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા, પ્રજાપતિઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, માણુ, અપાન, યક્ષો, રાક્ષસો, ગધર્વો, પર્વતો, વનસ્પતિઓ વગેરે આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ ને કેમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જાણ કેમે સૃષ્ટિને પ્રલય થાય છે અને છેવટે આખું વિશ્વ પરમતત્ત્વમા લીન થઈ જાય છે એ પરમતત્ત્વમા શબ્દ વગેરે વિવશે નથી, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો નથી, તેમ જ સ્પર્શ, સૂક્ષ્મ, દૂરસ્વ, દીર્ઘ, અદ્દર, બહાર વગેરે કશું જ નથી સત્ય, કાન, તપ, વૈરાગ્ય, પ્રદાયર્ય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ક્યા વગેરે વડે એ પરમતત્ત્વને જાણવા પ્રયત્ન કરવો એને જાણીને મનુષ્ય પ્રદાયર્ય અને છે

•

મન બે પ્રકારનું છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ કામનાઓની ઇચ્છા કરવાવાળું મન અશુદ્ધ છે અને કામનાઓ વિનાનું મન શુદ્ધ છે મનુષ્યોના બધા અને મોક્ષનું કારણ એકમાત્ર મન જ છે. એ મન જ્યારે વિષયઓએમાં કસાય છે, ત્યારે બધાન થાય છે, અને વિષયવાસનાથી છટું થાય છે ત્યારે મોક્ષ થાય છે માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ મનને હમેશાં ભોગેન્દ્રિયાવિનાનું બનાવવું ભોગોની આસક્તિ છૂટી જતા જ્યારે મન હૃદયમા એકાગ્ર બને છે અને જ્યારે મનનું મનપણ નીકળી જાય છે, ત્યારે તે પરમપદરૂપ પ્રજ્ઞને પામે છે જ્યાં સુધી મનનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો હૃદયમાં નિરોધ કરવો આટલું જ માત્ર ખરેખર જ્ઞાન છે અને એ જ મોક્ષ છે બાકીનું તો બધું વાણીનો વિલાસ છે અશુદ્ધ મન વડે પ્રજ્ઞ વિચારી શકાતું નથી, પરંતુ શુદ્ધ મન વડે તે વિચારી શકાય છે. આમ પ્રજ્ઞ અચિત્ત છતાં મલુ ચિત્ત છે. બધે સમ (અરબી) રીતે રહેલા એ પ્રજ્ઞનું ચિત્તન કરનારો પ્રજ્ઞને જ પામે છે પહેલાં બંધાર વડે યોગસાધના કરવી, બંધારથી પણ પર રહેલા નિર્ગુણ પ્રજ્ઞની ખામણ કરવી, કારણ કે એ નિર્ગુણ પ્રજ્ઞની સાવના થતાં જ સાવ કે અસાર (અર્થાત્ સત્ય કે મિથ્યાનો ખ્યાલ) રહેતો નથી એ જ ચિકિત્સાવિનાનું, દોષરહિત અને પૂર્ણ પ્રજ્ઞ છે અને એ પ્રજ્ઞ હું જ છું એમ જાણીને મનુષ્ય જરૂર એ પ્રજ્ઞ પામે છે જે ચિકિત્સરહિત અને અનુત છે, યુક્તિ અને દષ્ટાંતથી જે ન સમજાવી શકાય એવું છે અને જેની પહેલાં કોઈ જ નથી, એવા પરમ કલ્યાણમય તત્ત્વને જાણીને મનુષ્ય એ જ પામે છે ખરું જોતાં તો અહીં ઉત્પત્તિ પણ નથી અને વિનાશ પણ નથી, શરૂ પણ નથી અને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ મલુ નથી, મોક્ષની ઇચ્છા પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી-આટલું જ માત્ર સાચેસાચું તત્ત્વ છે

‘કપનિપટો’

મોક્ષ નગરના ચાર દ્વારપાળો છે. શમ, વિચાર, સંતોષ ને સત્સંગ. આ ચારેયનું મહત્ત્વ મનુષ્યે જાણવું જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો દેહ રહે ત્યાં સુધી સર્વળી અવસ્થાઓમાં સમાન મન રાખી, કર્મોદ્વિગ્ન વડે યોગ્ય વ્યવહાર કરે છે; પરંતુ જેમ તદ્દવાર વડે આઠાશ કાપવું સંભવિત નથી, તેમ દેહ છતાં દશા પ્રાપ્ત ન થાય, એ અસંભવિત છે.

પ્રજ્ઞા વગેરેને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થતી દેહદશાનો નિર્વાહ કરવો પડે છે. એ નિયતિનો જ નિશ્ચય છે, એને ભંગ કોઈથી થઈ શકતો નથી.

‘યોગવાસિષ્ઠ’

જ્ઞાનીઓ કહે છે એ (મનુષ્ય) ભવ જાડું દુર્લભ છે. અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સંપાદે છે; માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાધક કરી લેવું. કોઈ પણ અન્ય દેહમાં સદ્ વિવેકનો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. મોક્ષનો પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી; માટે, જેમ અને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાધવાન થવું.

‘શબ્દ’

મિત્રભાવથી પરાપર જોડાયેલાં બે સુંદર પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષ પર માળો કરીને રહે છે. તેમાંનું એક (તે વૃક્ષનું) સ્વાદિષ્ટ લાગતું ફળ ખાય છે; (પરંતુ) બીજું છે તે ખાતું નથી અને બધું ચોમેર જોયા કરે છે. (બેઉ પક્ષીના નિવાસસ્થ એ) એક સરખા વૃક્ષમાં-તેના ફળના સ્વાદમાં-ગરક થઈને પુરુષ (તે રૂપી એક પક્ષી, તેના સ્વાદના) મોહમાં પડે છે અને પોતાની અવશ્યતાને લઈને ધાયું મેળવવાની શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દુઃખી થાય છે, શોક-ચિંતામાં પડે છે. જ્યારે તે બીજા (પક્ષી)ને સર્વવૃંદ પ્રેમપાત્ર કે પૂજ્ય બનેલું, સર્વ શક્તિવાળું અને આ બધાં એના મહિમાવાળું જુએ છે, ત્યારે તેના શોક ટળે છે-તે ચોકરહિત, મોહરહિત સદા સુખી બને છે. જ્યારે ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું તેમ, બીજા ઇશ-પક્ષીને જોનારો એમ જુએ છે, કે (સામેનો પક્ષી મિત્ર) પુરુષ સુવર્ણ પેઠે સ્વયંપ્રકાશ, (સંસારવૃક્ષનો) કર્તા તથા સ્વામી અને આ બધાનાં પ્રભાવસ્થાન પ્રજ્ઞરૂપ છે, ત્યારે એ દર્શનથી વિદ્વાન બનેલો અને પાપપુણ્ય-એટલે કે કર્મમાત્રને ધોઈ કાઢીને [સરખાવો: જ્ઞાનાગ્નિ: સર્વકર્માણિ ભસ્મસ્વાત્ કુરુતે। (ગીતા. ૪-૩૭) જ્ઞાનરૂપી દ્વિગ્નિ બધાં કર્મોને બાળી નાખે છે.] નિરંજન, નિર્લેપ થયેલો એ (સાધક મનુષ્ય પેલા જુદા લાગતા પક્ષી મિત્ર સાથે) પરમ સમતા કે એકતાને પામે છે. (તે પક્ષીને દેખાય છે, કે સામેવાળા સદા સુખી અને ઇશ પક્ષીમાં અને પોતામાં કાંઈ ફરક નથી; પોતે અત્યાર સુખી બાકી દુઃખી થયું.)

‘સુંડોપનિપદ’

મહારાષ્ટ્રના સ્થાને ગુરુજી એટલે આપણા રવિશ કર હાહા બોઈ લેા અને એવા જ પવિત્ર પુરુષો તફાવત માત્ર એટલો જ કે સાને ગુરુજીએ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની ઉપાધિ મેળવી છે ને તેઓ કવ્ય ફાટીના લેખક છે, ત્યારે રવિશ કર હાહા ભતઅનુભવની-સરકૃતિની, ૨૧૦ મેથાલુએ હજુ હવે તેમ, જ ગમ વિદ્યાપીઠ છે

- સાને ગુરુજીને જેલે બાલ્ય સામ્રાજ્યા હશે તેને પ્રવીત ધરો કે એમની વાચા
- પાઠ્ય આત્મપ્રવીલિનુ અદ્વૃશ્વ પીઠલજ હોય છે મહારાષ્ટ્ર સમાજના કોઈ પણ વર્ગમાં સૌથી વધુ વચાવાનુ માન સાને ગુરુજીને પ્રાપ્ત થાય છે એ પવિત્ર આત્માની પવિત્ર વાણી દ્વારા આપણામાં પણ 'સાચા ધર્મ'ની ન્યૂતિ થાય એટલા માટે એમના મૂળ મરાઠીમાંથી આ લેખો સાક્ષાર આદી ઉતાર્યા છે

દેશસક્તિ, ધર્મપ્રીતિ, માતૃસક્તિ વગેરે જુનેક શબ્દો આપણે માસણીએ છીએ અમુક માણસ મોટો દેશસક્ત છે, મોટો માતૃસક્ત છે, મોટો ધર્મસક્ત છે એમ આપણે કહીએ છીએ આનું ખરેખર રહસ્ય બેઈએ, તે શો અર્થ નીકળે છે ?

હું મારી માતા ઉપર પ્રેમ રાખુ છું, માતૃમહિમાને હું ઓળખુ છું હું જો માતૃમહિમાને ખરેખર ઓળખતો હોઉં, તો હું સર્વ માતાઓને નમસ્કાર કરું કોઈ પણ માતાનું હું અપમાન થવા દઈશ નહિ મારી માતાના સ્પર્શ માટે બીજી કોઈ માતાને જો હું ધૂળમા મેળવવા ઇચ્છું, તો હું માતૃમહિમા ખરાખર જાણું છું એવું કહી શકાય નહિ મારી માતૃસક્તિથી અન્ય માતાઓનું પણ સન્માન કરવાનું મારે શીખવું બેઈએ

તે જ પ્રમાણે ધર્મનું માતાના દૂધથી આપણા હૃદય પોષણ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મના સહવિચારરૂપી દૂધથી આપણા હૃદય ને જીવિ પોષાય છે મારો ધર્મ મને પૂજ્ય, તે જ રીતે બીજાનો ધર્મ બીજાને પૂજ્ય મારો ધર્મનો જો હું જ્ઞાચો ભક્ત હોઉં, તો અન્યના ધર્મ માટે પણ આસ્થા રાખુ અન્યના ધર્મનું ટીખળ

કરવામાં ધર્મનું મહત્ત્વ છે એમ સમજવું બેઈએ નહિ અન્ય ધર્મ પરત્વે સહાનુભૂતિ ને સદ્સાવ ખતાવવાનું જ શીખે છે તેને જ પોતાના ધર્મ પરત્વે સાચો પ્રેમ છે એવું સમજવું બેઈએ

દેશસક્તિનું પણ એ જ પ્રમાણે છે હું મારા દેશ ઉપર પ્રીતિ રાખુ છું, એનો અર્થ અન્ય દેશોનો દ્રેષ કરવો એવો નથી મારો દેશ મને પ્રિય ને પૂજ્ય તે જ પ્રમાણે બીજાનો દેશ બીજાને પ્રિય ને પૂજ્ય તેની મારા તરફની સાવના મારે ઓળખવી બેઈએ સારતવર્ધનો ભક્ત બીજા દેશ પ્રત્યે દ્રેષ નહિ કરે ઇચ્છા હ પર પ્રીતિ રાખનારા શોકો જો હિંદુસ્તાનને ધૂળમા મેળવે તો તેઓ ખરી ઇચ્છેડભક્તિ ખતાવતા નથી એમ કહેવાય

ઉપનિષદોમાં જ મહાવાક્યો છે. 'તત્ત્વમસિ' અને 'અહ બ્રહ્માસમિ' હું બ્રહ્મ છું ને તું પણ બ્રહ્મ છે. હું સારો છું, તું પણ સારો છે મારો ધર્મ મને સસો, તારો ધર્મ તને સસો મારો દેશ મને ખ્યારો, તારો દેશ તને ખ્યારો આપણે અન્યોન્યની સાવના સ સાધી રહીએ, શત્રુને રાષ્ટ્રવંજ હાથમા આવ્શો હોય તો તેડ દ્રેષથી અપમાન ન કરીએ ૧૯૦૪-૫માં રૂશો-જાપાન યુદ્ધમાં

રશિયા પાસેથી આંચકી લીધેલા રાષ્ટ્રધ્વજે બપોની સિપાહીઓએ ફાંચ્યા નહિ, અપમાનિત કર્યાં નહિ, હા, લડાઈ હોય, પરંતુ રાષ્ટ્રધ્વજ એટલે તો સારી ચે જનતા-સમગ્ર રાષ્ટ્ર. તેનું અપમાન કરવું કોઈ કામનું નથી.

સાચી સક્તિનો આ અર્થ જ્યારે આપણે લક્ષમાં લઈએ, ત્યારે દેશસક્તિ ને ધર્મપ્રીતિ મારણહાર ન બનતાં સર્વનાં તારણહાર બને; પરંતુ એ કાણુ કરે ?

*

થાણા જિલ્લાના ખોડી ગામની આ એક સત્યકથા છે. એ ગામમાં એક ટાંગાવાળો હતો. એ ટાંગાવાળો મુસલમાન ખાટકી હતો. એ ટાંગાવાળાનું કામ કરતો ને ખાટકીનું ચે કામ કરતો; પરંતુ તેમ છતાં ચે કુટુંબના પોષણપૂરતું એને મળતું નહોતું. સ્ટેશન પર મોટરોની આવજા શરૂ થઈ, એટલે ટાંગાવાળાનો ધંધો ખેંચી ગયો. ખાટકીનો ધંધો પણ આપણા આ ટાંગાવાળાને ફાવતો નહિ. એક તો એની પાસે પૂરી મૂડી નહોતી ને બીજું એને આ ધંધામાં ખાસ રસ નહોતો. નાઈલાજે જ એને ખાટકી બનવું પશું હતું; પરંતુ ગમે ત્યારે પણ આ ધંધો છૂટશે જ એવું એને લાગ્યા કરતું હતું.

એ ખાટકીને ટાંગાવાળાનું દેવું હતું. એ દેવું તે કેવી રીતે ફેરી શકે ? પેટ ભરીને ઘરમાં ખાવાનું નહિ ને નહિ ચોખ્ખી રીતે રહેવાનું. શું કરે બિચારો ! બે કંઈ થોડું ઘણું બચે તો તો શાહુકારને આપી દે. શાહુકારનો રોષ શાંત કરવા માટે તે એને પગે પડતો ને આંખમાં આંસુ ધાવતો; પરંતુ એક દિવસ તો શાહુકાર ઘણો જ ક્રોધે ભરાયો : 'બસ તારા પર ફરિયાદ કરું. અરે, રાહ તે કેટલા દિવસ બેવી ? વ્યાજ પણ તું આપતો નથી.' આ પ્રમાણે

શાહુકારની કોવકથા શરૂ થઈ.

“ શેઠજી, ગુસ્સે ન થાઓ. મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકશે નહિ. ખાલખચાંને લઈ હું તે ક્યાં બહિર રહેવા ? વડીલાથી ચાલતું આવેલું આ ઘર છે, રહેવા દો એટલું દયા કરો, ’ ખાટકી બોલ્યો.

‘ દયા કરો ? આ વ્યવહાર છે, વ્યવહાર એવો જ બેઈએ. હા, ધર્મ વખતે દયા. વ્યવહારમાં દયા કરે તો કેમ ચાલે ? ’ એ શેઠ બોલ્યા.

ખાટકી ઘેર ગયો, પત્ની અને તે બંને વિચાર કરતાં બેઠાં. કાંઈ કરતાં કાંઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. નાના છોકરાઓ ઠંડીમાં ઠરી જતા હતા. માતાએ ખાળકોને છાતી સરસાં ચાંપ્યાં. અંતે પતિને તેણે કહ્યું :

‘ ખાટકીનો ધંધો જરા ખરાખર કરોને ? એમ કંટાળવાથી કેમ ચાલશે ? તમારે ખકરાંની ગરદન કાપવી નથી પરંતુ શાહુકાર તમારી ગરદન કાપવા તૈયાર છે. આપણાં ખાલખચાંઓ ભૂખ્યાં ન રહે, તેઓ નિરાધાર ન બને એટલા માટે તમે આ ધંધો કરો. ’

‘ રે, પણ ધંધામાં કેટલી હરીફાઈ ! એકદમ ખરીદી કરીએ તો જ પ્રાણીઓ સસ્તાં પડે. એકબે દેવાં પરવડે નહિ. ’ એણે કહ્યું.

‘ શાહુકાર પાસે વળી બીજું દેવું કરે, તે આપશે. ’ પત્નીએ કહ્યું.

*

‘ તમારું દેવું હું જરૂર ચૂકવી, આપીશ; પણ મારે વધારે મૂડી બેઈએ છે. બીજા સો રૂપિયા દો. ત્રણસોનો કાગળ કરીને પણ આપો. ’ ખાટકીએ શાહુકારને કહ્યું.

‘ હું... આમ હિંમત રાખ. બીજા ખાટકીએને બંધ કરી દે. કેટલા, સો રૂપિયા બેઈએ છે, એમ કહે છે ? હરકત નહીં, આપું છું; પરંતુ એમ એમ તને મળે તેમ તેમ દેવું ભરપાઈ કરી દેવું બેઈશે. ’

શાહુકારે કહ્યું 'શેઠ, રોજ રૂપિયો એક આપતો જઈશ.' ખાટકી બોલ્યા

'વાહ, સરસ, હવે પૈસા આપુ' આમ કહી શાહુકાર ઘરમાં ગયો ઘરની અંદરના ભાગમાં પત્ની બેસી હતી, એની આખમાં આસ આવી હતી એનું મુખ કાણું પડી ગયું હતું. 'કેમ રો શું થયું ઉપવાસ લાગ્યો લાગે છે?' શાહુકારે પૂછ્યું.

'મને તો કંઈ વે ઉપવાસ લાગ્યો નથી પરંતુ તમારી આ કસાઈશ્વરિ હવે લાગે છે આ શું કરીએ છીએ આપણે? હમણાં આપણા ઉપવાસના દિવસો છે, જૈનધર્મના પર્યુષણ હમણાં શરૂ નથી થયાં શું? પરમ દોષ્ટ શું મહાવીર જન્મી નથી આવતી? આપણે જૈનધર્મીઓ કહેવાઈએ જૈનધર્મ અહિંસા શીખવે છે અને તમે આવા એક નિત્સાહી ખાટકીને કિતેજન આપી મોટો ખાટકી બનાવવા માગો છો! આ બધું શું કહેવાય?' પત્ની સમક્ષ એનાથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ

'અરે પણ તો વ્યવહાર છે.' એણે કહ્યું.

'વ્યવહાર સાથે ધર્મનો ભો સળધ ન હોય, તો એ ધર્મની શી કિમત વાળું? વ્યવહાર સુદર બને, મજબૂ બને એટલે જ તો ધર્મની જરૂર છે' પત્નીએ કહ્યું

'મારે ચર્ચા કરવી નથી તમારે અબળાઓએ વચ્ચે પડવું નહિ. એમ બોલીને તે બહાર આવ્યા.

ત્રણસો રૂપિયાની નવી પ્રેમીસરી નોટ તૈયાર થવા માડી એ પવિત્ર સ્તીથી આ સહુ ગયું નહિ, તે બહાર આવીને બોલી

'તમે ભે આણું' કામ અટકાવનાર ન હોં, તો મારો આ ઉપવાસ કાયમનો બનશે' આ ગંભીર શબ્દો સાંભળી શાહુકાર તો થબીજ ગયો એણે ઘણી વે ચર્ચા કરી,

પરંતુ પત્નીનો નિશ્ચય અડમ રહ્યો એનો તો મોઢેથી બોલવા પૂરતો જ ધર્મ નહોતો, એની ખાસે ધર્મની ખરી નિહા હતી પોથીમાનો ધર્મ આચરણમાં મુકાવો બેઠોએ, માટે એને ઉમંગ થતો હતો

'પણ ત્યારે શું કરું છું?' એણે પૂછ્યું

'આ પૈસા એને આપો, પણ એને એમ કહો કે, 'આ પૈસાથી તારો ટાંગો તું ફરીને શરૂ કર પહેલાં તારું કરજ માફ નવા આ સો રૂપિયા પણ તું મફત લે, સારો ધંધો કર, પણ ઠાઈ પણ રીને ખાટકીનો ધંધો કરતો નહિ, તારે એ કાર્ય કરવાનું નથી અચ્છો માણસ છે તું' તારો આવો સ્વભાવ વધારનો જ' આમ એણે પતિને કહ્યું.

શાહુકાર દિગ્મૂઠ થઈ ગયો, એને એક બાણ ત્રણસો રૂપિયા દેખાતા હતા, પરંતુ બીજી તરફ માણુપણની પત્નીની ભીષણ ગંભીર પ્રતિજ્ઞા સામે દેખાતી હતી, અતે સત્યનો જય થયો શાહુકારે તે ખાટકીને સો રૂપિયા આપ્યા 'ખાટકીનો ધંધો હું કદી વે કરીશ નહિ' એવું એની પામિથી લખાવી લીધું પહેલાંનું દેવું માફ થઈ ગયું

લચ્ચાં લચ્ચાં હવે એ ટાંગાવાળો ઘરની બહાર ગયો એણે ફરીથી ટાંગો સરૂં કર્યો જાણે એનો ટાંગો સરસ ચાલે છે સારા વે ગામમાં આ વાત પ્રસંગે દરેક જણ સતીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ખાટકીનો ધંધો છોડવાની ઇચ્છા કરનારા આ ટાંગાવાળાને લોઢો ખાસ ખાસ બોલાવવા લાગ્યા એના બાળબચ્ચા પણ આજે સુખી છે

...સંવે જૈન જમીનદારો, શાહુકારો, ને કારખાનાંવાળાઓએ આ વાત ધ્યાનમાં લઈને અરસપરસનો સસાર પ્રેમમય ને જ્ઞાનદમય કરવાનું વચન લેવું બેઠોએ વધુ તે શું કહું ?

ગીતાધર્મનું રહસ્ય

લેખક :
શ્રી. વિનોબા ભાવે

સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી પ્રથમ સલામહી, તરીકે ગાંધીજીએ જે સાત્ત્વિક પુરુષની ચોગ્ય વરણી કરી હતી, તે શ્રી. વિનોબા ભાવેથી શુભરાત અનુષ્ઠાન થયું નથી. જીવનને નવી જ દૃષ્ટિથી એમણે નિહાળ્યું છે. એમનાં વચનોમાં આત્મસાક્ષાત્કારનો સ્પષ્ટ સંભળાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ બગવાને ગીતાજ્ઞાનાં પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ગણાવેલા 'માસાનામ્ માર્ગશિર્ષોઽહમ્' તે જ આ સાગરના મહિનો. ઉપનિષદોના પણ ઉપનિષદ જેવા આપણા મહાન ધાર્મિક ગ્રંથ ગીતાને અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે સમજવા ને સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ગીતા જેવા વ્યાપક, સરળ ને જીવનની ગંભીર માત્ર ઉદ્દેશનારો ખીલે એકે ગ્રંથ નહિ હોય. ગીતા મહાન રૂપ છે એ આપણે જાણીએ છીએ. ગીતા શ્રીકૃષ્ણે માત્ર અર્જુનને જ સંભળાવી હતી એવું નથી. શ્રી. વિનોબા કહે છે, તેમ અનુષ્ઠાન પોતાના જીવનરચના સારથી તરીકે ભગવાનને સ્થાપે, તે પાઠના એ સારથી પોતાના શ્રીકૃષ્ણે આપણને ગીતા સુણાવે, એ મહિ આપણે સીં તેયાર રહીએ.

ગીતાને અને મારા સંબંધ તરફથી પર છે. માના દુઃખ ઉપર મારા શરીરનું જેટલું રક્ષણ થયું છે એનાથી ધેં કંઈક વિશેષ મારાં હૃદય ને પ્રુદ્ધ બને ગીતામાતાના દુઃખથી પોષાયો છે. આવો જ્યાં સંબંધ હોય છે ત્યાં તર્કનો કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. તર્ક કાઢી નાખી, અજ્ઞા અને પ્રયોગની બે પાંખો વડે ગીતાગગનમાં હું ઉડવાન કરતો રહું છું. ઘણુંખરું ગીતાના જ વાતાવરણમાં હું રહું છું. ગીતાને મારું પ્રાણતત્ત્વ જ સમજી લો. ગીતાના સંબંધમાં કોઈની સાથે જ્યારે હું વાત કરું છું, ત્યારે મારી લો કે ગીતાસમુદ્રમાં ઊંડી ડૂબકી મારી બેસી જઉં છું.....

ગીતાની યોજના મહાભારતમાં કરવામાં આવી છે. ગીતા મહાભારતના મધ્યભાગમાં એક ઊંચા દીપક સમાન છે. એ દીપકને મકાશ સારા કે મહાભારત ઉપર પડ્યો છે. એકબાજુ છ પર્વો, ખીજી તરફ ખાર પર્વો.

એના મધ્યભાગમાં એવી જ રીતે એક બાજુ સાત અક્ષૌહિણી સેના ને ખીજી તરફ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના અને એના મધ્યમાં ગીતાને! ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

મહાભારત ને રામાયણ આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો છે. એમાં વર્ણવાયેલી વ્યક્તિઓ આપણા જીવનમાં એકરૂપ થઈ ગઈ છે. રામ, સીતા, ધર્મ, દ્રૌપદી, બીષ્મ, હનુમાન વગેરે રામાયણ-મહાભારતનાં આ પાત્રોમાં સારું કે ભારતીય જીવન આજે-હજારો વર્ષોથી જાણે અંકિત થઈ ગયું છે. જગતનાં અન્ય મહાકાવ્યોનાં પાત્રો આવી રીતે લોકજીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલાં દેખાતાં નથી. આ દૃષ્ટિએ મહાભારત ને રામાયણ નિઃસંદેહ આપણાં અદ્ભુત ગ્રંથો છે. રામાયણ ને એક મધુર નીતિ-કાવ્ય છે, તે મહાભારત એક વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર છે. વ્યાસદેવે એક લાખ સંહિતા લખીને અસંખ્ય ચિત્રો, ચરિત્રો

અને ચારિત્ર્યનું આબિરૂપ નિરૂપણ અત્યંત કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે 'કેવળ એક પરમેશ્વર વિના સાવ નિરોધિ તો કોઈ જ નથી, પરંતુ એવી જ રીતે કેવળ દોષોથી ભરેલું પણ આ જગતમાં કોઈ નથી' એ વાત મહાભારતમાં અત્યંત સ્પષ્ટતાથી ખતાવવામાં આવી છે એમાં ખીંખ, યુધિષ્ઠિર જેવાઓના પણ દોષો ખતાવવામાં આવ્યા છે, તો નામે પસંદ કર્યું, દુર્યોધન વગેરેના ગુણો ઉપર પણ પ્રકાશ પાથરવામાં આવ્યો છે મહાભારત ખતાવે છે કે માનવજીવન એ શ્વેત અને શ્યામ જીવાવાળાનું બનેલું એક વસ્ત્ર છે આ જગતના વિરાટ સંસારનું તટકાઠાયકાવાજી શિષ્ટ ભગવાન વ્યાસે સાવ અક્ષિત રહીને એમાં ખતાવ્યું છે, વ્યાસદેવના આ અત્યંત અક્ષિતપણાથી અને એમના ઉદાત્ત શ્રયકૌશલથી આપણે માટે મહાભારત શ્રવણ સોનાની એક ઘણી મોટી ખાણ જેવા બન્યા છે હવે એમાં સંશોધન કરીને-શોધીશોધીને સરપૂર સોનું આપણે લૂટી લેવું જોઈએ

વ્યાસે આટલું મોટું મહાભારત તો લખ્યું, પરંતુ એમને પોતાને, પોતાની તરફથી પણ કંઈ ખાસ કહેવાનું હતું કે તકી ? એમાં કોઈ જગ્યાએ એમણે પોતાનો ખાસ સંદેશ આપ્યો છે કે તકી ? કયે સ્થાને વ્યાસજીનું ધ્યાન કે દ્રિત થયું છે ? જુદે જુદે સ્થળે, તરવરનાં ને ઉપદેશની અનેક મન્ત્રમિત્રો મહાભારતમાં આવે છે, પરંતુ આ બધાં જે તરવરનાં, ઉપદેશનું અને બધું મળી સમસ્ત શ્રવણ સારસ્વત રહસ્ય પણ એમણે ક્યાંક આપ્યું છે ખત ? હા, હા, આપ્યું છે સમગ્ર મહાભારતનું નવનીત વ્યાસજીએ ભગવદ્-ગીતામાં કહીને મૂકી દીધું છે. ગીતા તો વ્યાસદેવના મુખ્ય ઉપદેશના અને એમના

મનનના સર્વ સચચરણ છે એના જ આધાર પર 'મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું,' એ પ્રમાણેનું વિશ્વતિકથન સાર્થક ને સિદ્ધ થયું છે, ધ્યાનીનકાળથી જ ગીતાને ઉપનિષદની પદવી આપવામાં આવી છે ગીતા ઉપનિષદોની પણ ઉપનિષદ છે, કારણ કે સમસ્ત ઉપનિષદોને દોહીને આ ગીતાથી વધ, અર્જુનને નિમિત્ત બતાવી, ભગવાને જગતને આપ્યું છે જીવનવિકાસ માટેના આવશ્યક ઘણાંખરો પ્રત્યેક વિચાર ગીતામાં આવી ગયો છે આ વાતને ધ્યાનમાં રાખી અનુસવી પ્રુષ્ઠાએ સાચું જ કહ્યું છે, કે ગીતા ધર્મજ્ઞાનનો એક આકરશ્રવ્ય છે ભસેને નાનો પરંતુ ગીતા હિંદુધર્મનો મુખ્ય શ્રવ્ય છે /

ધીરૂજી દ્વારા આ ગીતા કહેવાઈ છે એ તો બધા જ જાણે છે આ મહાન ઉપદેશ શ્રદ્ધા કરનારો સમગ્ર અર્જુન પણ આ ઉપદેશમાં એટલા બધા તક્તીન થઈ ગયો કે એને પણ 'કૃષ્ણ'ની સજા મળી ગઈ ભગવાન ને સમજતો આ મર્મ પ્રકટ કરતા કરતા વ્યાસદેવ પણ એટલા બધા એકરસ બની ગયા કે લોકો એમને પણ 'કૃષ્ણ' ને નામે ઓળખવા લાગ્યા કહેનાર કૃષ્ણ, સાંભળનાર કૃષ્ણ, લખનાર પણ કૃષ્ણ-એ ગીતે આ ત્રણેમાં જાણે અદ્વૈત રચાઈ ગયું, જાણે ત્રણે એકધ્યાન બની ગયા ગીતાનું અધ્યયન કરવાની ઇચ્છાવાળામાં પણ એવી જ એકાગ્રતા દેવી જોઈએ

(૨)

કેટલાક સોઠેનો એવો ખ્યાલ છે કે ગીતાનો આરસ બીજા અધ્યાયથી જ માનવો જોઈએ એ સોઠો કહે છે કે બીજા અધ્યાયના અગિયારમાં શ્લોકથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશની શરૂઆત થાય છે, એટલે

ત્યાંથી જ આરંભ કેમ ન સમજવો બેઠો એ ? એકે તો વળી ત્યાં સુધી કહ્યું છે, કે 'સગવાને શક્ષરોમાં 'અ-કાર'ને ઈશ્વરની વિભૂતિ તરીકે ખતાવી છે. અહીં 'અવોચ્યાનન્વદોચત્ત્વમ્' ના આરંભમાં અનાયાસે જ અ-કાર આવી ગયો છે, એટલે ત્યાંથી જ આરંભ માની લેવો બેઠો એ.' આ યુક્તિને આપણે જવા દઈએ છતાં અહીંથી આરંભ માનવો અનેક દૃષ્ટિએ ઉચિત છે; તોપણ એના પહેલાના પ્રાસ્તાવિક ભાગનું પણ મહત્ત્વ તો છે જ. અર્જુન કંઈ ભૂમિકા ઉપર છે, એ વાત બે પ્રાસ્તાવિક કથાભાગ દ્વારા ન ખતાવાઈ હોત, તો કંઈ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ગીતાનું કાર્ય હાથ પર લેવામાં આવ્યું છે એ સારી રીતે સમજવું મુશ્કેલ બનેલું.

કેટલાક લોકો કહે છે, કે અર્જુનનું ક્લેષ્ય દૂર કરીને એને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવાને માટે ગીતા કહેવાઈ છે. એમના મત પ્રમાણે ગીતા કેવળ કર્મધોષ જ નથી ખતાવતી; પરંતુ તે યુદ્ધમાર્ગનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી આ કથન પાછળ રહેલી ભૂલ આપણને દેખાશે. લડવા માટે અદાર અક્ષોહિણી સેના તૈયાર હતી. તો શું તમે એમ કહેશો કે આખી ગીતા સંલગ્નાવીને સગવાને અર્જુનને એ સેનાને લાયક બનાવ્યો ? મલરયેશો તો અર્જુન હતો, સેના નહોતી. તો શું સેનાની યોગ્યતા અર્જુનથી અધિક હતી ? આ વાત તો દેવપનામાં પણ આવી શકતી નથી. અર્જુન યુદ્ધથી પાછો ડગતો હતો તે લયને કારણે તો નહોતું જ. એકેટલા યુદ્ધોમાં પોતાનું યુરુપાતન દેખાડવાવાળો એ મહાન યોદ્ધો હતો. વિરાટ રાજાને ત્યાં ગયો રોકી હતી ત્યારે એણે એકલાએ જ માંખ, દોણ અને કણને લડાઈમાં ખૂળ-

ચાટતા કરી દીધા હતા. એ સદા સર્વદા વિજયી નીવડતો હતો અને સર્વ નરોમાં એ જ એક સાચો નર હતો. એના રોમેશમથી વીરત્વ ટપકતું હતું. અર્જુનને છેડવા માટે-એને ઉત્તેજિત કરવા માટે ક્લેષ્યનો આરોપ પણ શ્રીકૃષ્ણે મૂક્યો; પરંતુ એમનું એ તો નહોતું ગયું. અને પછી બીજી જ રીતે એમને જ્ઞાનવિ-જ્ઞાન સંબંધી સંભાવણું કરતું પડ્યું. એટલે એ તો નિશ્ચિત જ છે કે માત્ર ક્લેષ્યનું નિરસન કરવા જેવું સસ્તું રહસ્ય ગીતાનું નથી જ.

બીજા કેટલાક લોકો કહે છે કે અર્જુનની અહિંસાવૃત્તિને દૂર કરીને એને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે ગીતા કહેવાઈ છે. મારી દૃષ્ટિએ આમ કહેવું શોભ્ય નથી. એના વિસ્તૃત વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે અર્જુનની ભૂમિકા જોવી બેઠો એ. પહેલા અધ્યાયમાં અને બીજા અધ્યાયમાં જઈ પહોંચનારો એ ભૂમિકાથી જળપ્રવાહ આપણને ઘણો જ મદદરૂપ થઈ પડશે.

યુદ્ધસૈન્યમાં બિભેશો અર્જુન કૃતનિશ્ચયી બનીને કર્તવ્યભાવથી ત્યાં આવ્યો હતો. શાન્તધર્મ એના સ્વભાવમાં હતો. યુદ્ધ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો છતાં એ અટકી શક્યું નહોતું. ઓછામાં ઓછી માગ ને શ્રીકૃષ્ણે જેવાની વિધિ બંને નકામાં ગયાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં અનેક દેશના રાજાઓને એકત્રિત કરીને અને શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સારથી બનાવીને અર્જુન રણાંગણમાં બિભેશો છે; અને વીરાશિત ઉત્સાહથી એ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે : 'કૃપા કરી બંને સેનાની વચમાં મારો રથ લઈ બેઠો, જેથી મારી સાથે લડવા માટે તૈયાર થઈને આવેલા આ લોકોના ચહેરા તો બેઈ લઈ.' શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે કહ્યું. અર્જુન ચારે તરફ એક નજર નાખે છે; ત્યારે

એને જ જીવાય છે ? અને ખાજી પોતાના જ ન્યાતજાતના અને સર્વાંશ બધીએના જ પરસ્ત જમાવ' એ જુએ છે કે હાહા, ખાખ પત્રો ને પોતે-આમજન, અવજન સંબધીઓની ચાર ચાર પેદાઓ, મરવા-મારવાનો જાતિમ નિઘય કરીને ત્યાં એકત્રિત થઈ છે આ વાતનું એણે આ પટેલનાં ડાઈ જનનું માખ દાડકું નરોનું એવું નો દાઈ નથી

આ સારો દેવજનમયૂઢ ભેઈ ને એના હૃદયમાં એક ઉચ્છવાયક મચી રહે છે એ ખિન્ન થઈ જાય છે આજ નુધી એણે અનેક પુજાના અસખ્ય વીરોનો સદા કરો દુનો એ જાને એ ખિન્ન થયો નહોતો, એનું જાડીવ હાથમાંથી અગ્ર પશુ નરોનું, ચગગ્રમાંક પ થયા માંડ્યો નરોનો, એની આંખો ખીની થઈ મઈ નહોતી, તે પછી આ વેળા ઉઠ એનું થયું ? શું સરોહની માફક એનાં મનમાં અદિ સાવિત્રીના ઉદય થયો હતો ? નહિ, એ તો હતી ઠેવળ સ્વજનાસક્તિ, આ સુખદે પલુ ને સામે શુર, ખનુ અને આસજની ન હોત, તે એણે એક દડગની માફક સુઓના મોડાં ઉડાવી દીધા હોત, પરંતુ આસજિમાંથી જન્મેલા આ મોટું એની કર્તવ્યનિશ્ચાને ગળી લીધી હતી અને ત્યારે એને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ આત્મ કર્તવ્યનિષ્ઠ મનુષ્ય જ્યારે મોહમસ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે પલુ નમસ્વરૂપે ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એનાગી કર્તવ્યચક્ર સહન થઈ ગઈતી નથી એને એ ઉત્તર અદ્વિચારના વાયા પટેરાવે છે

એ જ હાલ અર્જુનના થયા હવે એ ની જીને પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો, કે વારનવિક્રમીને એતા યુદ્ધક્રમુ એ એક પાપ સુખાન છે યુદ્ધથી કુલશય થયો, ધર્મનો લોપ થયો, સુધળે સ્વૈરામાર વ્યાપી રહેલો, અભિચાર ફેલાયો, ન ખનવાતું ખની જયો, સમાજ પર તરેહતરેહનાં સઠટો આવી

પડશે વગેરે અનેક દલીલો કરીને એ વૃજુને જ સમજાવવા લાગ્યો

અર્જુન મને એક ન્યાયાધીશને કિરસો માવ આને છે એક ન્યાયાધીશ દુનો એણે સેકટો અપરાધીઓને ફાંસીની શિયા દીધી હતી પરંતુ એક દિવસ એના પોતાના જ દીકરાને ખનના ઉત્તમ એની સામે ખટો કરવામાં આવ્યો પુત્ર પર ખનનો આદેષ આખિન થયો અને પોતાના જ દીકરાને ફાંસીની મળ દેવાની કુજ એના ઉપર જાવી પડી, ત્યારે એ ગચકાવા લાગ્યો એણે જુદિવાદ લડાવવા માંડ્યો 'આ ફાંસીની સજા અમાનુષી છે આવી સજા આપવી મનુષ્યને ડાઈ પલુ રીને ચોસાસ્પદ નથી એનાથી અપરાધીને સુધારવાની આશા રહેતી નથી એણે લાગણીના આવેશમાં-એસમાં ઉત્તેજિત થઈ ખન કરી દીધું છે; પરંતુ જ્યારે ખનનું અનુભવ હોતગી જાય છે, ત્યારે એ માનવીને જીવતો ફાંસીના તખ્તા પર ચઢાવી દેવો એ સમાજની માનુસાઈ માટે મોટી શરમની વાત છે, એ મોટું કલક છે'

આ પ્રમાણે દલીલો એ આપવા લાગ્યો ને એનો પોતાનો જ દીકરો એની સામે ન આવ્યો હોત, તે એ ન્યાયાધીશ મહાનુભાવ જિહગીસર ફાંસીની સજા બેધરક દીગે જ જાત, પરંતુ આજ પોતાના દીકરાના મમત્વને લીધે એ એ પ્રમાણે વાનો કરવા લાગ્યો એ અવાજ અંતરને નહોતો, આસજિથી ઉત્પન્ન થયેલો એ અવાજ હતો 'આ મારો દીકરો છે' એવા મમત્વમાંથી આ સાધા નીકળી હતી,

અર્જુનની સ્થિતિ પલુ આ ન્યાયાધીશની માફક થઈ એણે ને દલીલો રજૂ કરી હતી, એ જોટી નહોતી તથા મહાપુદ્ગોમા સમસ્ત જાને દીકરીક રીતે એ જ પરિણામને પ્રત્યક્ષ જોયા છે, પરંતુ વિચારવાની વાત

અહીં તો એ છે, કે અર્જુનનું આ તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) નથી, પરંતુ કોરો ધક્કડ બુદ્ધિવાદ છે. કૃષ્ણ એ બાણતા હતા, એટલે એમણે એના ઉપર પણ ધ્યાન ન આપતાં સીધે-સીધે જ અર્જુનના મોહનાશનો ઉપાય શરૂ કરી દીધો. અર્જુન એ ખરેખર જ અહિંસાવાદી બની ગયો હોત, તો એને કોઈએ ગમે તેટલું ખીજું જ્ઞાન દીધું હોત; તોપણ મૂળ વાત વિના અગર તો એનો જવાબ મળ્યા વિના એનું સમાધાન થયું નહોત. પરંતુ આખી યે ગીતામાં આ મુદ્દાઓનો જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી, અને તોપણ આપણે જોઈએ છીએ કે અર્જુનનું સમાધાન થઈ ગયું છે. આ સઘળાને 'લાવાઈ' એટલો જ છે. કે અર્જુનની અહિંસાવૃત્તિ નહોતી; એ તો યુદ્ધ માટે મંત્રિત થયો જ હતો. એની દૃષ્ટિમાં, એના સ્વભાવ પ્રમાણે, અપરિહાર્ય રૂપે, જેને એ મોહવશ થઈ ટાળવા માગતો હતો, તે યુદ્ધનું કર્તવ્ય તો નિશ્ચિત જ હતું. અને ગીતાએ મુખ્યત્વે આ મોહ પર જ ગદા-પ્રહાર કર્યો છે.

(૩)

અહિંસાની તો ઠીક પણ અર્જુન તો સંન્યાસની ભાષા બોલવા લાગ્યો હતો. એ કહે છે: 'આ રક્તછાંડા લાત્રધર્મથી તો સંન્યાસ મારો છે.' પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શું એ અર્જુનનો સ્વધર્મ હતો ? એની એ વૃત્તિ હતી શું ? સંન્યાસીનો વેશ તો અર્જુન વણી સારી રીતે ધારણ કરી શકત; પરંતુ એ પ્રમાણેની એવી વૃત્તિ એ કેવી રીતે ડેળવી શકે એમ હતો ? સંન્યાસીનું નામ લઈ જો એ જગતમાં સાદ્યો ગયો હોત, તોપણ ત્યાં એણે હરણ મારવું શરૂ કરી દીધું હોત. એટલે તો ભગવાને સાદ-સાદે જ કહ્યું: "અર્જુન, તું જે કહી રહ્યો છે

કે 'હું લડીશ નહિ' એ તો તારો ભ્રમ છે. આજ સુધીના તારા સ્વભાવની રચના જ એવી થઈ છે કે એ સ્વભાવ તને યુદ્ધ વિના કદીયે જોન પડવા દેશે નહિ."

અર્જુનને આ સ્વધર્મની નિર્જીવતા માલૂમ પડવા લાગી; પરંતુ સ્વધર્મ ગમે તેટલો ય નિર્જીવ હોય છતાં પણ એમાં રહીને મનુષ્યે પોતાનો વિકાસ કરી લેવો જોઈએ; કારણ કે એમાં રહેવાથી વિકાસ થઈ શકે છે. એમાં અભિમાનનો કોઈ સવાલ નથી. એ તો વિકાસનું સૂત્ર છે. સ્વધર્મ એવી વસ્તુ નથી કે જેને મોટો સમજી મહણ કરીએ કે નાનો સમજી છોડી દઈએ. વસ્તુતઃ સ્વધર્મ નથી હોતો મોટો કે નથી હોતો નાનો; એ તો આપણા ગળા પ્રમાણેનો હોય છે.

"ધ્યેયાર સ્વધર્મો વિગુણઃ ।" ગીતાના આ વચનમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ 'હિંદુ ધર્મ', 'ઈસ્લામ ધર્મ', 'ખ્રિસ્તી ધર્મ' વગેરે એવો થતો નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાના સિત્તસિત્ત ધર્મો છે. મારી સામે અહીં જે ખસો વ્યક્તિ મોજીદ છે તેના ખસો ધર્મ છે. મારો ધર્મ પણ જે દસ વરસ પહેલાં હતો તે આજે નથી. આજે જે ધર્મ છે તે દસ વર્ષ પછી નહિ રહે. ચિંતન અને અનુભવથી જેમ જેમ વૃત્તિઓ બદલાતી જાય છે તેમ તેમ પહેલાંનો ધર્મ છૂટી જાય છે અને નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. એમાં હકની કયાંય સંભાવના નથી.

અન્યનો ધર્મ ભલે શ્રેષ્ઠ માલૂમ પડે, તોપણ એને અપનાવવામાં મારું કદયાણું નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ મને પ્રિય છે, એ મકાશથી મારો વિકાસ થાય છે, સૂર્ય મારે વંદનીય પણ છે; પરંતુ એટલા માટે જો હું પૃથ્વી પર રહેવું છોડી દઈ એની પાસે

જવણું ધમ્મ, તો જીવીને ખાખ થઈ જઈ એથી ઊસડું, સસે પૃથ્વી પર રહેવું કોઈ પણ જાતના શુભવસ્તુ દેાય, તોપણ જ્યાં સુધી સૂર્યના નેજને સહન કરવાનું સામર્થ્ય મારામા ન આવી જાય ત્યાં સુધી સૂર્યથી દૂર પૃથ્વી પર રહીને મારે મારે વિકાસ કરી લેવો એક એ માછલીએને કોઈ કદીંકરે, કે માછીથી દૂષ કીમતી છે તમે દૂષમા રહેવા ચાલો, તો શું માછલીઓ એ વાતમા સમત થશે ? માછલીઓ તો પાણીમાં જ જીવી શકે છે, દૂષમા ને મરી જશે.

અન્યનો ધર્મ મહેલો દેાય, તોપણ એ અપનાવવા યોગ્ય નથી દેવો. ઘણીવાર નો એ સરળતા આસાસ માત્ર દેાય છે. ધરસ સારમા ખાળખચાની યોગ્ય સલાહ ન થઈ શકવાથી અસાધને 'નારિ ગુઈ, ધરસ પતિ નાસી, મૂડ-મુડાય બધે સન્યાસીની માફક અગર ભે કોઈ જુદસ્થી મન્યાસ લે, તો એ ઢોંગ જ હશે અને એ ભારે પણ પડી જશે મોડો. મળતાં જ એની વામનાઓ ભેર પકડશે સસારનો ભાર જે ઉઠાવી શકતો નથી ને ભે જ મક્કમા જઈ જશે, તો પહેલાં ત્યાં એક નાની અમસ્તી મૂપડી ખનાવશે, પછી એની રસા માટે વાડ ખનાવશે એમ કરતા કરતા ત્યાં પણ એને સવાયો સમાર ઊભો કરવાની કુશળ પડશે ભે. આગેઆગ મનમા દેરાખ્યવૃત્તિ દેાય તો સન્યાસ તે શી મોટી વાત છે ? એવું અમૃતિવચન પણ મળે છે, કે 'સન્યાસ લેવો ઘણી મહેસી વાત છે' પરંતુ ખાસ વાત તો વૃત્તિની છે જેની જે વાસ્તવિક વૃત્તિ હશે, એ અનુસાર એનો ધર્મ હશે શ્રેષ્ઠ-કનિષ્ઠ, સરસ-કઠિન એવો તો કોઈ અગ્ર જ નથી સાચો વિકાસ યવો એક એ વાસ્તવિક પરિવર્તન થવું એક એ

પરંતુ તર્કવાદી સાતુકને મવાસ ઊભો ધાય કે - પુરુષધર્મથી ભે સન્યાસ માચે-આચ ને સદાય શ્રેષ્ઠ જ છે, તો પછી ભગવાને અર્જુનને સાચો સન્યાસી જ કેમ ન ખનાવ્યો ? એને માટે શું એ વાત કહણ હતી ?

એને માટે કઠિન તો કંઈ પણ ન હતું, મરતુ એમા પછી અર્જુનનો પુરુષાર્થ કયો રહેત ? પરમેશ્વરે સ્વતંત્રતા આપી રાખી છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને માટે પ્રયત્ન કરે એમા મળ છે ખુદ નાના ખાળકો ચિત્રો પાડવામાં આનંદ માને છે એનો હાથ પકડી કોઈ ચિત્રો દોરાવે એ એમને પસંદ નથી શિક્ષક ભે ખાળકને માત્ર સવાસ જ પૂછ્યા કરે, તો પછી ખાળકોની ખુદ્ધિ વધે ઠેવી રીને ? એટલા માટે માળાપ ને શુરુ કાર્ય માત્ર ખાળકોને સુઝાડવાનું છે અદરથી પરમેશ્વર આપણને સુઝાડેનો રહે છે, એથી અધિક એ કાંઈ જ નથી કરેનો અગર ભગવાન કોઈ કુસારની માફક ઠોકપીટ કરીને અથવા થાળડથપાટ કરીને માટલુ તૈયાર કરે, તો એમા આનંદ કયા ? વળી આપણે માટીનાં વાસણો નો નથી, આપણે સૌ તો ચેતનમય છીએ.

આ સંધળા વિવેચનથી એક વાત સમજમા આવી ગઈ હશે, કે ગીતાનો જન્મ સ્વધર્મમા બાધ લાવનાર મોહના નિવારણ હાજર થશે હે અર્જુન ધર્મમૂલ થઈ ગયો હતો સ્વધર્મ વિષે એના મનમા મોહ પેદા થઈ ગયો હતો. શ્રીકૃષ્ણની પ્રારંભિક સમજાવટ મછી આ વાતનો ખુદ અર્જુન મણુ સ્વીકાર કરે છે એ મોહ, એ મમત્વ, એ આસક્તિ દૂર કરવાનું ગીતાનું મુખ્ય ઈર્તવ્ય છે, એટલે આખીયે ગીતા સંભળાયા મછી ભગવાને પૂછ્યું 'અર્જુન, તારો મોહ ચાલ્યો ગયો ને હવે ?' અને અર્જુને

એમને વિશ્વાસ આપી કહ્યું: ‘હા ભગવાન, મોહ નષ્ટ થઈ ગયો. મને સ્વધર્મનો જોશ મળી ગયો.’ આ રીતે ગીતાનો ઉપક્રમ તથા એના ઉપસંહારને મેળવીને જોઈએ, તો મોહનું નિરસન કરવાનું જ એનું પરિણામ નીકળે છે. ગીતાનો જ નહિ, સમસ્ત મહાભારતનો આ ઉદ્દેશ છે. વ્યાસજીએ મહાભારતના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે, “સોકલ્લદયનું મોહાવરણ દૂર કરવા માટે જ મેં આ ઇતિહાસરૂપી દીપ પ્રગટાવ્યો છે.”

(૪)

આગળની આખી ગીતા સમજવા માટે આ ભૂમિકા આપણા બહુ કામમાં આવી છે. એ માટે તો આપણે એનો આભાર માનીશું જ; પરંતુ એથી થે વધુ એક ઉપકાર આપણા પર થયો છે. અર્જુનની આ ભૂમિકાથી એના મનની અત્યંત ઝ્રુતતાનો પણ ખ્યાલ આવે છે. ખુદ ‘અર્જુન’ શબ્દનો અર્થ, પણ ઋણ અથવા સરળ સ્વભાવવાળો થાય છે, એના મનમાં જે કંઈ પણ વિકાર કે વિચાર આવ્યા, તે બધા થે એણે દિલ ખોલીને ભગવાનની સામે રાખી દીધા. એણે મનમાં કશું થે છુપાવી રાખ્યું નહોતું અને અંતમાં એ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયો. આત્મ પૂજીએ

તો એ પહેલેથી જ કૃષ્ણને શરણે હતો. કૃષ્ણને સારથી ખતાવીને બ્યારથી એણે પોતાના ઘોડાની લગામ એમના હાથમાં ‘પકડાવી ત્યારથી જ એણે પોતાની મનોવૃત્તિઓની લગામ પણ એમના હાથમાં ફેંપી દેવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. આમે, આપણે પણ એ પ્રયાણે જ કરીએ. અર્જુનની પાસે તો કૃષ્ણ હતા, આપણને કૃષ્ણ કયાં મળશે ? એવી શંકા ન કરો. કૃષ્ણ નામની ઠોઠ વ્યક્તિ છે કે નહિ એવી ઐતિહાસિક અને બ્રામક ચર્ચામાં તમે પડશો નહિ. અંતરયામીરૂપે પ્રત્યેકના હૃદયમાં કૃષ્ણ વિરાજમાન છે. આપણી સૌથી વધુ નિકટ એ જ છે, તો આપણે આપણા હૃદયનાં સર્વ છળ-કપટો એની સામે રાખી દઈએ ને એને કહીએ :

‘ભગવાન, હું તારે શરણે છું. તું મારો અનન્ય ગુરુ છે. મને શાળ્ય માર્ગ દેખાડ, જે માર્ગ તું ખતાવીશ એ જ માર્ગ હું ચાલીશ.’

આપણે જો આત્મ કરીએ, તો એ પાર્થના સારથી આપણું સારથીપણું પણ એ જ રીતે સ્વીકારશે. પોતાના શ્રીમુખે જો આપણને ગીતાં સુણાવશે અને આપણને વિજયલાલે કરાવી દેશે.

★

આવસ્થામાં રહેતા શ્રદ્ધ ભગવાને એક વેળા ચિંતુઓને કહ્યું હતું:

“હે ચિંતુઓ ! હું જાણતો છું, વ્યવિધર્મી છું, મસ્જિદમાં છું, સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મને વિશેષ ચત્તાર છે અને હું જ બિરાજ કે સ્વામી હર્મ કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થઈશ, હર્મ એ જ મારું ધન છે અને હર્મ જ મારો બાંધવ છે.”

×

નિયમોનું પાલન

૬૫૬

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

વહેલા પ્રજાતથી તે ઠેક રાતના સવા સુધી માનવીને કેટકેટલા લખ્યા ને અમુકલખ્યા નિયમો ને કાયદાકાનૂનો બંધીતરીએ કે અબજુતાથી પાલન કરવું પડે છે. બાપામા, શાળામા, સમાજમા, અવનવ્યવહારમા—અરે, ઠેક પેડેરહાઈન ને ન્તામદના પ્રજામા પલ નિયમો કેમ ખળાયા ને ખળાય છે એવું હજુ છતા વિચાર-પ્રેરક બ્યાન શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની દલગભાથી પ્રસાનીએ ૧૯૫૭ છે

રેસતાની એક બાલુએથી સામી બાલુએ જુડુ ઢાય, તો અમુક ઢંકાણેથી જ રસ્તો એળગીને જુડુ નેઈએ એવો નિયમ રહુદારીઓની સલામતીને અર્થે કરવામા આવ્યો હતો. તે જુની જઈ એકવાર હુ અવચચથી રસ્તે એળગીને સામી બાલુએ પહેંચેા. લોકો પાસે એ નિયમનું પાલન કરાવવાને જાહેસા અધિકારીની નગરે એ પક્ટુ ને એણે મારી પાસે આવીને નિયમભંગ કરવા બદલ ખુલાસો માગ્યો 'હુ વિચારમા હતો એટલે ભૂલી ગયો' મે કહ્યું મારા ખુલાસાથી મને જ સતોષ થાય એમ હતું નહિ, તો એને તો કપાથી જ થાય ? 'એ નહિ ચાલે.' એણે કાઈ ઉદ્વેગતાથી કહ્યું 'હવે એવી જુલ નહિ થાય' મે સ્મિત કરવાને પ્રયત્ન કરતા કહ્યું 'નહિ, તમારે પાછા ફરવું પડશે' કહીને એણે મને ફરી સામી બાલુએ મોકલ્યો ને નિયમ પ્રમાણે જ્યાથી રસ્તો એળગવાનો હતો ત્યા જઈને હુ પાછો આવ્યો, ત્યારે જ એને સતોષ થતા નિયમનો મે ભંગ કર્યો એ સારું, પણ માગ પાસે આમ દ્રાવિડી પ્રજાસામ કરાવવાની શી જરૂર હતી તે મને ન સમજાયુ ખોટી કે ખરી રીતે પણ એકવાર મારે જ્યાં જુડુ હતું ત્યા પહેંચ્યા પછી ફરી મૂળ ઢંકાણે મોકલીને મને નિયમપુર મર એને એ રથળે પાછો જવાની

કરજ પાડવાથી નિયમનું માન કદાચ નચવાડું હશે, પણ એ રીતે શક્તિ ને ગમથનેા ખોટો ખગાડ કરાવવામા કોઈ બાતનું હકાપલ કે વિવેક તો નહોતો જ એમ મને લાગ્યું

નિયમો માણસ માટે છે, માણસ નિયમ માટે નથી. મનુષ્ય કાયદા, કાનૂન, નિયમ વગેરે ઘટે છે, પોતાની સલામતી ને આખાદીને ખાતર એ નિયમો જેટલે અગે એવું હિત સાધી શકે તેટલે અશે એ પાળવા યોગ્ય છે; પરંતુ એ નિયમ એના કલ્યાણ કે પ્રશતિની આઠે આવે, તો એ નિયમનો ભંગ કરવો એ જ ઇષ્ટ છે આમ આપણે દહીએ છીએ; પરંતુ ઈશ્વરે પહેલા મનુષ્યને ઘડ્યો, પણ પછીથી મનુષ્યે ઈશ્વરને ઘડ્યો તે જ રીતે પહેલા માણસ નિયમ, કાયદા, કાનૂનો ઘટે છે, પણ પછીથી તો કાયદા, કાનૂનો નિયમો મનુષ્યને ઘડવા મડી પડે છે. પહેલપહેલા નિયમો ઘડનાર મનુષ્યો નિયમો કરતાં વધારે બળવાન હોય છે પરંતુ કાળની અસર અને પર જાંધી થાય છે કાળબળે મનુષ્ય નિર્બળ અને છે, ને નિયમો બળવાન થતા બન્ય છે

મનુષ્ય જ ગલી દશામા હતો, ત્યારે અત્યારે છે એવા નિયમો નહોતા જે થોડાપણુ નિયમો હતા તે પણ એ અમૃત રીતે ખાળનો નહિ ધીરધીરે એ ભ્રમ

સંસ્કૃતિનાં સોપાન ચઢતો ગયો તેમતેમ નિયમોની સંખ્યા વધવા માંડી ને નિયમ માટેનાં એના આગ્રહ પણ વધવા લાગ્યો. ખાતું, પીતું, ખેલતું ને લડતું એટલું જ એને સાન હતું; પણ એ માટેના કોઈ નિયમો નહોતા. પણ સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચીને મનુષ્યે એ સર્વ વસ્તુઓને નિયમાધીન બનાવી. શું ખાતું, કેવારે ખાતું, કોની બેઠે ખાતું, કેવી રીતે ખાતું, શું પિવાય ને શું ન પિવાય, શેમાં પિવાય ને શેમાં ન પિવાય, લડતું હોય કે લાડતું હોય તો તે માટેના શા શા વિધિનિષેધો પાળવા બેઠ્યો એ બધાંને માટે એણે નિયમો ઘડી નાખ્યા.

આજે વ્યક્તિ, સંસ્થા કે રાષ્ટ્ર કોઈ કામ કરે તે સારું કે નકારું છે તેટલું જ બોવાતું નથી, પણ એ કાર્ય કાયદેસર છે કે નહિ, નિયમ વિરુદ્ધ તો નથી, એનો પણ વિચાર કરવો પડે છે.

મધુકત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાએ આરખ ને ચઢાવીના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે-અર્થાત્ એ પ્રશ્ન બહુ જ ઉચ્ચ ખતાવવા ખાતર-પેલેસ્ટાઇનના લાગલા પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણય ડહાપણુલયો અથવા વાજબી છે કે નહિ એ વિષે કુદરતી રીતે જ મોટો મતભેદ બગ્યો છે. પણ બેઠે બેઠે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનું આ કાર્ય કાયદેસર-નિયમપુરઃસરનું છે કે નહિ, તેનો પ્રશ્ન પણ બિલો કરવામાં આવ્યો છે; અને પહેલા કરતાં પણ આ બીજો પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો છે એમ ઘણાને લાગે છે.

આપણે ત્યાં પણ જૂનાગઢના નવાજે-અથવા ખરી રીતે દીવાને-પાકિસ્તાનમાં બેઠાવાનો નિર્ણય કર્યો, ત્યારે તેનો વિરોધ કરવા અને સમજવટથી એ ન માને તો બળથી પણ એને ઠંકાણે આણવા જૂનાગઢની અહાર વસતા જૂનાગઢવાસીઓએ આરખી

હકૂમતની સ્થાપના કરી, ત્યારે આ રીતે આરખી હકૂમતની રચના કરવી એ કાયદેસર છે કે નહિ તે વિષે તીવ્ર ચર્ચા બગી હતી. એ આરખી હકૂમત શું કરશે, એ ફક્ત અવાજ ઉઠાવીને બેસી રહેશે કે હથિયાર પણ ઉઠાવશે એવી વાતો કાંઈ રથળેથી સંભળાઈ હતી; પણ એ વસ્તુ તો ધૂરંધુરોને મન ગોણુ લાગતી હતી. મહત્વની વાત તો એ સરકાર કાયદેસરની છે, કે ગેરકાયદે એ જ હતી.

જૂનાગઢ પાકિસ્તાનમાં ન બેઠાતું બેઠ્યો, એણે હિંદી સંઘ સાથે જ સંખંધ બાંધવો બેઠ્યો એમ માનવા ને કહેલા છતાં શીમનલાલ સેતલવડ સરખા પ્રખર ધારાશાસ્ત્રીએ, જૂનાગઢ જે કરતું બેઠ્યો એમ એ પોતે પણ માનતા હતા તે જ કાર્ય જૂનાગઢ પાસે કરાવવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી આરખી હકૂમતનો સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો. માત્ર એટલા જ કારણસર, કે એ ગેરકાયદે હતી. ધારાધારણુ ને નિયમ મુજબ એવી સરકાર સ્થાપી શકાય જ નહિ એમ એમને લાગ્યું હતું. એટલે ઇંદ ને જરૂરી કાર્ય લલે ન થાય, જૂનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે બેઠાય ને તેથી અનેક અણધારી આપત્તિઓ બિલી થાય તે લલે, પણ કાયદા વિરુદ્ધ એની પાસે સારું કામ પણ કરાવી શકાય નહિ જ.

‘કાયદો ગયો જહનમમાં! અમે અમારી વિરુદ્ધ રાજ, નવાખ’ કે મોટા ચમરખથી કોઈને વર્તવા નહિ દઈએ. પ્રબળી ઇચ્છાને માન આપતું જ પડશે. જે રાજ કે નવાખ પ્રબળી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તખ કરશે તેને અમે ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકીશું.’ એમ કેટલાકે એના જવાબમાં કહ્યું; પરંતુ વિચારશીલ ને જાણુ માણુસોએ તો આરખી હકૂમતની સ્થાપના, અચુક સંયોગમાં,

કાયદેસર ગણી શકાય જૂનાગઢના પરપ્રાંતમાંથી આવેલા હીવાન આખી પ્રજાની ઇચ્છા-અનિચ્છાનો વિચાર કર્યા સિવાય, ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક સંપ્રદાયોની પરવા કર્યા વગર, પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે કાવે તે સંસ્થાન સાથે સંબંધ બાંધે એ જરૂરકાયદે છે ને તેનો વિરોધ કરવા માટે આ પ્રમાણે આરજી હકૂમતની સ્થાપના કરવી પડે, તો તે કાયદેસર જ ગણી શકાય એ રીતની મામી દલીલો કરી

હવે જ્યારે જૂનાગઢ તંત્ર હિંદની સરકારને હસ્તકે આજુ છે, ત્યારે આ આરજી હકૂમતનું કાયદાની નજરે લ્યા શુ સ્થાન હોઈ શકે એની ચર્ચા કેટલાકે કરવા માંડી છે.

અત્યાદે કુનિયા આખી હોળાઈ ગઈ હોય એમ કહે છે જ્યાં જુઓ ત્યાં કલેશ ને કકામ, વેર ને વિખવાદ, મારામારી ને કાપાકાપી, લૂટફાટ ને ધાડપાડની જ વાનો ચાલી રહી છે કાયદાની બધી હયાતી જ ન હોય એમ સૌ વરતી રહ્યા છે તે વખતે અમુક વરતુ કાયદેસર છે કે નહિ, તેની જ ભીરતથી ચર્ચા કરવી એ જરા વિચિત્ર લાગે એવું છે, પણ એ બધું જરૂરનું છે એ વધુ મોટું આશાસ્પદ ચિહ્ન છે માલુસના મનમાં હજી કાયદા ને નિયમ માટે માન ને સંયતી લાગણી રહેલી છે તેનો એ પુરાવો છે

રાજકારણની બાબતમાં જ નહિ, પણ રાષ્ટ્ર ને વ્યક્તિ સૌના જીવનની બધી જ બાબતમાં બધું કાયદેસર થાય એ જરૂરનું છે મારુ-નરતુ-સતુ-પૂર, કોઈ પણ કામ બે કાયદેસર કે ધોરણ મુજબ થયું હોય, તો જ તે કામ ખગાખર થકુ કેહી શકાય.

ધોરણસર થયેલું કામ નકામું બધું અને બિનધોરણસર થયેલું કામ કદાચ સફળ નીવડે, તોપણ સફળ થયેલા એ ધોરણ-વિનાનાં કામ કરતા નિષ્ફળ નીવડેલા ધોરણસરના કામની કિંમત વધારે છે

કામદાકાનૂન, ધારાધોરણ, ધર્મનિયમ આદિની માલુસને વણી જરૂર છે. એના વિના સમાજનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે નહિ, એ બધું ખરું; પણ ફરેક કાયદા કે નિયમની પાછળ કોઈ ને કોઈ હેતુ રહેલો હોય છે, કોઈ ખાસ ઉદ્દેશને અર્થે એ ઘડવામાં આવ્યો હોય છે ને એનું ઘડતર શાસ્ત્રીય રીતે, જુદામાં જીતરી શકે એવી દલીલના પાયા પર કરવામાં આવેલું હોય એઈએ પ્રાચીન કાળમાં અમુક ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ આજે નકામો ને હાનિકારક દેખાતા હોય, આજે એના અસ્તિત્વનું કોઈ પ્રયોજન જણાતું ન હોય, તો પછી એવા કાયદા ને નિયંત્રણ પાલન શા માટે કરવું એઈએ ?

બધું જ જુદાનિયમ હોય એઈએ એમ જુદામાં હોવાનો ફાટો રાખીને આપણે કહીએ છીએ, પણ આપણે જેનો નિરતર ઉપયોગ કરીએ છીએ, તે સાધારી માડીને આપણે જેનો પ્રતિષ્ઠા અનુભવ કરીએ છીએ, તે લાગણીઓ સુધીની અનેક મહત્વની બાબતોમાં જે નિયમો દેખાય છે તેને માટે જુદા કબૂલ કરે એવું એક પણ કારણ આપી શકાય એમ નથી

એક વખત વિદ્યાર્થીઓને હું વ્યાકરણ શીખવતો હતો, ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું 'સારેખ, પુરસી કેવી ને ટેબલ કેવું, રાત કેવી ને દિવસ કેવો, રોટલી કેવી ને લાડ કેવો એમ કેમ ? એ બધી જડ વસ્તુઓ છે એમાં નરબલિ ને નારીબલિ

એવો તફાવત રાખવાનું શું કારણ ?' બીજે એક પ્રસંગે અંગ્રેજી સાધના શપ્થોના ઉચ્ચારણ માટે કોઈ બુદ્ધિગમ્ય નિયમ છે, કે નહિ એમ સૂચયતો એક પ્રસંગ વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યો હતો: 'પી, યુ, ટી-પૂટ, તો બી, યુ, ટી-પૂટ કેમ નહિ ને બટ શા માટે ? ટી, ઓ-ટુ તો જી, ઓ-યુ કેમ નહિ ને જો શા માટે ?' બુદ્ધિ કળૂણ રાખે એવો આનો કોઈ જવાબ મારી પાસે નહોતો. 'મેં પહેલાં રોટલી ખાધું' પછી લાડુ ખાધી ને છેવટે શાક ખાયો ને કેવો મગાની સ્વાદ આણું ?' એમ કોઈ કહે તો તેને આપણે હસીએ છીએ, પણ રોટલી, લાડુ, શાક ને સ્વાદ જેવી નિર્ણય વસ્તુ વચ્ચે ભતિભેદ પડવાનું કંઈ કારણ ? ગુજરાતી સાધામાં છેક માચીન કાળથી એ શપ્થો અમુક જ ભતિમાં વપરાતા આવ્યા છે અને એ ભતિ-ભેદનો-એ બુદ્ધિને અગમ્ય એવો નિયમ રૂઢ થઈ ગયો છે; માટે તેને અનુસરવું જ બેઠએ, એ સિવાય એ માટે બીજું કોઈ કારણ નથી. આપણી સાધામાં શપ્થો માટે ભતિ-ભેદના, અમુક નિયમો માચીન કાળથી પળાતા આવ્યા છે, બુદ્ધિ કે તર્કને એની સાથે કશી હેવાહેવા નથી; પણ એ નિયમો છે એટલું જ ખસ છે ને તેટલા માટે તે પળાવા જ બેઠએ.

માણસે ઘડેલા કાયદાઓ કે નક્કી કરેલાં ધોરણો હમેશાં યોગ્ય કે ઇષ્ટ હોતાં નથી. કેટલીક વાર એ કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ તેમ જ માનવસ્વભાવની વિરુદ્ધ જતા હોય છે, અને એવે પ્રસંગે માણસે ઘડેલા કાયદાકાનૂનો ને નિયમો તથા ધોરણોને અનુસરવાને બદલે કુદરતના કાયદાને અથવા પોતાના અંતઃકરણના અવાજને માન આપવું એ વધારે સારું છે; અને તેથી જ બહી યે વાર મોટામોટા સુધારકો, સંત

પુરુષો ને નેતાઓને સમાજના, રાજ્યના ને ધર્મના કાયદા તથા નિયમોનો ભંગ કરવો પડે છે. આ ભતની દલીલ પણ કેટલાક તરફથી કરવામાં આવે છે. પણ ઊંઠા વિચાર કરનારને જણાઈ આવશે, કે કુદરતમાં કાયદાં જેવું કશું જ નથી. કુદરત એ કંઈ ચેતનવાળું પ્રાણી નથી કે એ કાયદાકાનૂન ઘડી શકે કે ધારાધોરણ ને નિયમો સ્થાપી શકે. અમુક નિયમો કુદરતી હોય એવા દેખાય છે એ ખરું, પણ એ નિયમોના ઘડતર પાછળ કોઈની પ્રેરણા કે કોઈ વિચારશીલ વ્યક્તિ અથવા સમાજનો ટેકો રહ્યાં નથી, એટલું જ નહિ, કુદરતના એ કહેવાતા નિયમોએ માણસને બેટલો હેરાંન કર્યો છે, તેટલું એનું સહુ કયું નથી. અને તેથી માણસ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, કુદરતના નિયમોને પડકાર આપી તેને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાને હંમેશાં મથતો રહ્યો છે.

લગ્નસંસ્થા, સમાજસંસ્થા, ધર્મસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા વગેરે વગેરે અનેક સંસ્થાઓ માટે, શીખવા ને શીખવવાના, પૈસા કમાવાના ને ખર્ચવાના, લડવાના ને લાડવાના, જમવાના ને રમવાના-દુકામાં જીવવાના ને મરવાના અનેક વિધિઓ ને નિયમો માણસે કુદરતની વિરુદ્ધ જઈને ઘડ્યા છે ને એ નિયમોને, દુઃખો, અડચણો અને હાડમારીઓ વેડીને પણ એણે અમલમાં મૂક્યા છે.

જડ યંત્રની માફક માણસ ફક્ત અમુક નિયમો, ધોરણો કે કાયદાઓનું પાલન કરે, તો એ કેવો મૂર્ખ અને છે અર્થવા હાડમાર થાય છે, તેનાં અનેક ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.

એક મિત્રે થોડા વખત પર જ આનો

દાખલો આપો હોતો મારા એ મિત્રના એક સગા હોસ્પિટલમાં હતા ત્યાં નિયમસર દવા, ઇન્જેક્શન વગેરેનો વિધિ થતો, એટલું જ નહિ, પણ ખાવાપીવા, ઊંઘવા, હરવાકરવાનું પણ ખૂબ એમને નિયમસર જ કરવું પડતું એમને ઘણા વખતથી અનિદ્રાનો રોગ હતો રાતના કામ કરવાની એમને ટેવ હતી, એટલે દિવસે એમને ઊંઘ આવતી, પણ તે વેળા ઊંઘવા માટે અવકાશ મળતો નહિ રાતના ઊંઘવા માટે અવકાશ મળતો, પણ ઊંઘ આવતી નહિ, પણ હોસ્પિટલમાં જ્યાં પછી કંઈ કામ કરવાનું ન હોવાથી એમણે ઘણા વખતથી ઊંઘવું ચઢી ગયેલું હતું ત્યાંજ સાથે પાછું વાળવા માંડ્યું 'દિવસ' આંખો ઊંઘ્યા કરે ને રાતના જાગરણ કરે ઝાઝરને લાગ્યું કે દિવસે ઊંઘવું ને રાતના જાગવું એ નિયમ છુવડ માટે ખરાબર છે, માણસ માટે નથી. એટલે એણે એમને રાતના ઊંઘ આવે, તે માટે ઇન્જેક્શન આપવાનું ને દિવસે ઊંઘ ન આવે તે માટે બીજી ઇન્જેક્શન આપવાનું નક્કી કર્યું. આનાથી થોડા વખતમાં એમની દિનચર્યા ને રાત્રિચર્યામાં ફેર પડી ગયો અને રાતના ઊંઘવાનું ને દિવસે જાગવાનું માણસ માટેનું ધોરણનું કાર્ય એમણે ખરાબર ખબરવા માંડ્યું

આમ છતાં રાતની નર્સ રોજ રાતે આવતીને એ' ઘસઘસાટ ઊંઘતા હોય, તો પણ એમને ઊંઘમાંથી જગાડીને એમને ઊંઘવા માટેનું ઇન્જેક્શન આપતી અને દિવસની નર્સ એ દિવસે જાગતા બેઠા હોય તે છતાં જગાડવા માટે એમને બીજી ઇન્જેક્શન આપતી એ શુદ્ધરૂપે પોતાને મળવા આવેલા એક સગાને આ વિષે કુરિયાદ કરી, ત્યારે એમણે નર્સને પૂછ્યું

‘તમે આમ કેમ કરો છો ?’

‘શું કરીએ છીએ ?’ નર્સે નવાઈ પામીને આમો સવાલ પૂછ્યો.

‘આમને હવે રાતે ખરાબર ઊંઘ આવે છે, તે છતાં એમને ઊંઘમાંથી જગાડીને ઊંઘવા માટે તમે ઇન્જેક્શન આપો છો. દિવસે એ ખરાબર જાગતા રહે છે, તો પણ એને જગાડવા માટે રોજ ઇન્જેક્શન આપીને વગરજરૂરે એમના શરીરમાં કાણું કેચી છે તેનું કંઈ કારણ ?’

‘કારણખારણ અમે ન જાણીએ અમને એ પ્રમાણે કરવાનો ડોક્ટર સાહેબનો હુકમ છે. રાતના એ ઊંઘી ગયા હોય, તો એમને જગાડીને પણ ઊંઘવા માટે ઇન્જેક્શન આપવું પડે તો તેમ કરવું એ ધોરણસર છે દિવસે એ જાગતા હોય કે ઊંઘતા હોય પણ જગાડવા માટે ઇન્જેક્શન આપવાનું લખ્યું છે એટલે તેમ ન કરીએ, તો નિયમનો ભંગ થાય. જહીં જમારે ત્યાં નિયમોનું ખુબ ચીવટાઈથી પાલન કરવામાં આવે છે નવો હુકમ મળે નહિ ત્યાં સુધી અમારે એ જ રીતે કરવાનું છે નિયમ તે નિયમ એનો ભંગ અમારાથી યાય નહિ’ નર્સે જણાવ્યું

આ વાત આપણને મૂર્ખાઈભરી લાગે છે અને એ મૂર્ખાઈભરી છે એમા સંદેહ પણ નથી; પરંતુ ડાહ્યા બનીને નિયમો તોડવા કરતા, નિયમો પાળીને મૂર્ખા બનવું એ ઇચ્છે છે દુનિયા ડાહ્યાઓની નથી, મૂર્ખાઓની છે જગતમાં શાણા ને ડાહ્યા માણસ કરતા મૂર્ખા ને ઓછી અકલવાળા માણસોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. આજના સંકટ તરૂન પુરુષો ખુબમતી પ્રમાણે ચાલતું એ જ ઉત્તમ ગુણાય છે વિચાર ને વિવેક કરતાં મત ને મમતનું મહત્ત્વ વધારે જ કાંઈ છે

સાધારણ નિયમો સામાન્ય માણસોને માટે ઘડવામાં આવ્યા હોય છે. કોઈક અસામાન્ય કે અસાધારણ પ્રતિભા ધરાવતો પુરુષ એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે અને એ રીતે પ્રભુલિકાભંગ કરીને જોડાનું માન મેળવવા સાગ્યશાળી બને, તેથી નિયમોની નિર્બળતા સિદ્ધ થતી નથી. ઇતિહાસમાં ખારખંદર સ્ત્રીઓ રાજ્ય કરી ગઈ-સારી રીતે રાજ્ય કરી ગઈ હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પણ તેથી સ્ત્રીઓની રાજ્ય કરવાની શક્તિ સિદ્ધ થયેલી ગણાતી નથી. રાજગાદી શોભાની ગયેલી સ્ત્રીઓને અપવાદરૂપ દેખવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે કોઈ મહાપુરુષો નિયમોનો ભંગ કરીને પ્રભુ આગળ વધ્યા હોય, તો તેથી નિયમોનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. એવા મહાપુરુષોના કિસ્સાઓ તો અપવાદ તરીકે ગણવાના છે.

કાસાળિયેન્કાની કવિતા નાનપણમાં આપણે સૌએ ગોખી છે. સળગતા વહાણ પર એ છોકરો ઊભો હતો, ખીજ બધા ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા હતા. છોકરાના બાપે એને કહ્યું હતું: 'હું કહું નહિ ત્યાં સુધી તારે તારી જગ્યા પરથી ખસતું નહિ; પણ વહાણમાં આગ લાગી. એમાં એનો બાપ બળી મૂઓ. છોકરો તો ઊભો હતો તે જ જગ્યાએ ઊભો રહ્યો. આગ વધતીવધતી એની પાસે આવી. એનાં અગો દાઝવા લાગ્યાં. એણે પૂછ્યું: 'બાપા, હવે અહીંથી ખસું કે?' પણ બાપ જીવતો હોય, તો જવાબ દે ને! પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદી ન કરી શકાય, બાપ કહે નહિ ત્યાં સુધી ખસી શકાય જ નહિ. એ નિયમને

સુસ્તપણે વળગી રહીને છોકરાએ બાપ કંઈ પણ કહેવાની હાલતમાં છે કે નહિ, અથવા કંઈ પણ કહી શકે એમ હોત, તો જુનું કહેત તેનો વિચાર કરવાની પણ તસ્દી લીધી નહિ. એ તો એ ને એ જ જગ્યાએ અડગ પહાડથી ઊભો રહ્યો. જીવ બચાવવા નાસી શકાય એમ હતું, પણ એ નાહો નહિ. ને ત્યાં ને ત્યાં જીવતો સળગી ગયો. પતિ પાછળ સ્ત્રીઓ સતી થઈને જીવતાં બળી મરતી, તેમ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતું એ નિયમ પાછળ કાસાળિયેન્કા સતો થયો. ખુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરનારને આ છોકરો મૂઠ; અક્ષલવગરનો ને જડ જેવો લાગે, છતાં એનું નામ અમર થઈ ગયું છે. એના ઉપર કવિતા જોડાઈ છે અને આપણા પૂર્વજોએ, આપણે પોતે અને આપણી પછીની પેઢીના વિદ્યાર્થીઓએ એ કવિતા મોઢે કરીને ખુદ્ધિથી વિચાર કર્યાં વગર સુસ્તપણે નિયમને વળગી રહેનાર એ છોકરાને અપૂર્વ માન આપ્યું છે.

આટલા પરથી સંહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે માણસ ઝંખે છે મિજબ, નિયમનો-ખુદ્ધિનો નહિ. એ માગે છે પાલન ધારાધારણ ને કાયદાનું-અંતઃકરણના અવાજ કે ખુદ્ધિના નિર્ણયનું નહિ. એ ઇચ્છે છે, નિયમો ને કાયદાકાનૂનો-તર્કો ને દલીલો નહિ.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી આ વિષય પરત્વે પણ તર્ક અને દલીલ કરવાં એ વિષયોનું મહત્ત્વ વધારવાને બદલે ઘટાડશે તો નહિ, એમ લાગવાથી અહીં જ બંધ કરવું ઇચ્છે છે.

પોથીસાંનાં રીંગણાં

લેખક

શ્રી. ઈશ્વર ચેટલીકર

‘ગ્રામચિત્ર’, ‘નવમહોષ’, ‘ધરણીનો અવતાર’, ‘માનના’, ‘પાપનો મેલો’
વગેરે નામકાના ચિત્રો, નવલકથાઓ તે નવલિકાસંગ્રહો દ્વારા ગુજરાતને આરી પેઠે
પરિચિત યુવાન લેખક શ્રી પટલીકર, એકધારી રીતે સાદિલ પીરછતા નયા છે
‘પટલાઈના પથ’થી તે આ સરકારનો વાચકવર્ગ પરિચિત હશે જ એમની વાર્તાઓમાં
• ગ્રામ્ય જીવનનું સાનુ પ્રતિબિંબ દેાય છે, તેની આ વાર્તા પણ સાજ પૂરશે

છજનભાઈએ વકીલ તરીકે કિલાભાઈને
રોક્યા એ જાણીને આખા ગામે માની લીધું
કે મૂળજી હવે જીતી રહ્યો.

કિલાભાઈ એટલે તાલુકાના પટેલા
નખરના વકીલ ફોજદાર કેસ જ એ
મોટે ભાગે હાથમાં લેતા ન છટકે દીવાની
કેસ લે, તોપણ ફોજદારી કેસ જેવી
સારે ફી દેાય જ

કેસ સાધારણ દીવાની હતો છજન-
ભાઈએ હમણા મોટી ખડકીના પાછણ
ફળિયામાં નવું ઘર વેચાણ લીધું હતું. એ
ઘરની સામે મૂળજીભાઈનું ઘર હતું મોળ
વર્ષ પહેલાં, ‘ડોમ’ અસહકારની ચળવળ
ચાલતી, ત્યારે મૂળજીભાઈ મજકારના
ખાધિયા તરીકે પ્રજા વિરુદ્ધ કામ કરતા
એટલે અમલદારો એમના તરફ હતા
એનો લાભ લઈ, સરકારી જમીનમાં એમણે
ઘરના આમળના ભાગમાં અડાજી, બે બાજુ
પાકી યાંસલીઓ મૂકી, ઉપર પતરા મારી,
ઠાંકી ઘાટું હતું

આથી ખુશો ચોક મામા ઘરને જો
મળે એ બોલ્યા થયો હતો ફળિયાના
જાજ ઘરને એથી ખાસ અડચણ
ન હતી, પરંતુ કોઈ વધારાનું બધાની
પટે એટલે અદેખાઈને લીધે સીને આંખમાં
ખૂંચે એ માનવસ્વભાવ છે પરંતુ અશક્તિને
લીધે બધા બખડીને રહ્યા અને મૂળજીભાઈનું

અડાજી કાયમનું ઘઈ ગયું

આ વાતને આજે સોળ વર્ષ ઘઈ ગયા,
પરંતુ સાચું ઘર છજનભાઈએ ખરીદતા એ
પ્રજા એમણે ઉપાડ્યો મૂળજીભાઈ એમ
ગીધું કંઈ અડાજી કાઢે તેમ ન હતા,
એટલે એ જખાણ બદલ સરકારમાં દીવાની
કેસ જ એક ઉપાય હતો

પરિસ્થિતિ પણ આજે બદલાઈ ગઈ
હતી. કેમિસ પ્રધાનમંડળ હતું, એટલે
મૂળજીભાઈની ખાધિયાની સામકી અમલદારો
આમળ હવે ચાલે એવી ન હતી. સામે
પક્ષે સામ, દામ, બેદ, દડ એ ચારે વ
ગેને છજનભાઈ પડોચે એવા હતા; એટલે
ઘર પોતે વેચાણ લીધું કે તરત એ જખાણ
બદલ દીવાની કેસ માંડી દીધો અને વકીલ
તરીકે કિલાભાઈને ગેડી લીધા

કિલાભાઈ તાલુકાના પટેલા નખરના
વકીલ હતા વકીલાત ઉપરાંત બહેર
કાંઈમાં પણ ભાગ લેતા હતા એ કેમિસી
હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ સોડાની મેવા
કેમિસ સત્તા ઉપર આવતા પૂરેપૂરી નથી
કરતી એમ લાગતાં એમણે તાલુકામાં
‘સોડાસ વ’ રચ્યો હતો સંઘના એ પ્રમુખ
હતા કેટલા રજા દેાય ત્યારે એ ગામડે
સોડાને પોતાનો હક્ક મોટે બચત કરવા
પ્રચારસભાઓ ભરતા અને
ઝુલુસાહત ધારી, લેવી, ક’

ટકાવાળી, આમ ગ્રામપ્રજા માટે હાલમાં ઘણાઘણા સવાલો હતા, એ ઉપર એ લોકોને સાપણુ આપતા હતા. એ ખર્ચાં સાપણુનો સૂર સમાજવાદ આવશે, ત્યારે જ લોકો પૂરેપૂરા સુખી થશે-આજની ગરીબ પ્રજાની ચૂસણુનીતિ અટકશે, એ હતો.

કેંગ્રેસના વહીવટથી પ્રજામાં અસંતોષ વધ્યો હતો, એ સ્થિતિમાં આ નવી વાતોથી લોકો કિલાસાઈને પોતાના ઉદ્ધારક માનવા લાગ્યા. અને એથી ગામઠે ગામઠેથી લોકો એમને પોતાને ગામ સાપણુ કરવા આવવા આમંત્રણ આપવા આવવા લાગ્યા.

‘આ રવિવારે સાહેબ અમારા ગામમાં આવો. અમારા ગામ જેવું અંધેરે કોઈ ગામમાં નહિ હોય ! જમીનદારો અને શાહુકારો બિડ્ડોને ચૂસી ખાય છે. ગણોત્સવો આજે પણ એનો લાભ અમને મળવાનો નથી. શાહુકારો જૂનાં ખાતાંને ઠેકાણું નવાં ખાતાં પડાવી લઈ સહી કરાવી લે છે. ગામમાં એ લોકો સંપીલા છે એટલે આટલી મોંઘવારી વધી છતાં મજૂરીના ભાવ વધારતા નથી. અમારા દુઃખનો પાર...’

એ લાંબું વિવેચન સાંભળવાનો અસીસોના કેસ વાંચતી વખતે કિલાસાઈને વખત નહોતો; એટલે સામા લટકતા કેલેન્ડરમાં રવિવાર ક્યાં સુધી રોકાઈ ગયા છે, તે તરફ નજર કરી લઈ એ કહેતા : ‘જુઓ સાઈ ! હું તો તમે ખર્ચા સુખી થાવ, એ માટે થાય એ કરી છૂટવા તૈયાર છું. રવિવાર સિવાય વચ્ચે રજા આવે, તેનો પણ ઉપયોગ કરવાનું ચૂકતો નથી. ત્રણ રવિવાર રોકાઈ ગયેલા છે. ચોથા રવિવારે તમારે ગામ આવીશ.’

‘મોટે ઉપકાર સાહેબ !’ કહી આમંત્રણ આપનાર પૂછે : ‘કહો તે વખતે અમે ડમણિયું તમને લેવા મોકલીએ.’

‘જે સાઈ ! મારાથી ડમણિયાની અથડામણ સહેવાતી નથી. વળી એવી મૂળ દર રવિવારે ખાધા કરું, તો ક્ષયના ખાટલે વહેલો પડું. હું મોટરમાં આવીશ. મોટર ઘરની છે એટલે એની ખર્ચાત નથી. સહેલાઈથી પેટ્રોલ મળતું હોત તો એની ચિંતામાં પણ તમને ન નાણું; પરંતુ કાળાખબરના ભાવ અને મેળવવાની મુશ્કેલી એટલે એ વ્યવસ્થા તમારે કરી લેવી. અહીંની મોટર કંપની છૂટથી તે વેચે છે. એટલે મારું નામ દઈ માગશો એટલે તરત માનશે.’

‘સારું, સારું, સાહેબ !’ કહી આમંત્રણ આપનાર પેટ્રોલની વ્યવસ્થા કરીને જ એમને તેડવા આવતો.

એ ચોથા રવિવારની સભા જનસાઈના ગામમાં જ હતી. કેસ હજી શરૂ થયો ન હતો; એટલે તે પહેલાં કિલાસાઈ ગામમાં આવ્યા તે પોતાને માટે ઘણું સારું થયું માની જનસાઈ એમને ખાસ આગ્રહ કરી પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા.

‘મૂળ વાત પહેલાં શરૂ ન કરતાં જનસાઈએ કહ્યું : ‘સાહેબ ! ગામડામાં આવા જડ લોકોને તમે સાપણુ કરી ચડાવો છો, પરંતુ એ લોકો એમના પાપે દુઃખી છે. પાટીદારો અને ધારાળા દરેક ગામમાં હોય છે. ખંને ખેતી કરે છે, છતાં એકની ખેતીમાં ખરકત આવે છે અને બીજાનીમાં નથી આવતી તેનું શું કારણ ?’

કિલાસાઈ : ‘પાટીદાર પોતાની જમીન ખેડે છે. ધારાળા પારકી ખેડે છે. જમીન-માલિક મોટો ભાગ લઈ જાય છે, પછી એ સુખી શી રીતે થાય ?’

જનસાઈ : ‘ના, એ ખંડું કારણ નથી. એ લોકોની દાનત હરામ છે. પોતાના

ખેતરમાં પાક્યું હશે તોય જોડેના ખેતરમાંથી ચોરીને બે કલાક એના સહી સર્જી નય ત્યારે એને ચેન પડે !'

કિલાસાઈ 'એ બધાં દૂધણા ગંગીબાઈના છે' ગંગીબાઈ જશે એટલે એ સોડા પલુ શાબુકાર જેવા સીધા ચાલશે '

છગનસાઈ 'એમની ગરીબાઈ સરકારનું રાજ આપી દો, તોય જવાની નથી એવી એલી બત છે કે મોંમાં ડાળિયો ડાઈ મૂક, નોય ચાવવાની તરફી ન હે !'

કિલાસાઈ 'એ બધું અજાનવાનું પરિણામ છે ઠેજવણી વધતા આપોઆપ એ જોડાને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થશે '

છગનસાઈ 'એ તો યાય ત્યારે જ... બાકી અત્યારે તમે જમીનદારો અને શાબુકારો વિરુદ્ધ સાધણો કરી, વાંદરાને નિસરણી આપી રહ્યા છો તમે જોડાને જીંદગીને દૂર રહેવાના અને સહન કરવાનું આપો !'

કિલાસાઈ 'સ્વરાજ્ય માટે લડવા તમે તૈયાર થયા હતા અને હવે એ સ્વરાજ્ય આવતા જોડાના હક આપતા નથી, એ કેમ ખનશે ?'

છગનસાઈ આ વાત તો કરવા ખાતર કરતા હતા, તેમને મૂળ વાત પોતાના કેસની હતી, એટલે એ ચર્ચાને ત્યાં અટકાવતાં એ બોલ્યા 'મરશે હવે એ હક ને ના હક ! આપણે આપણી વાત કરો ને ' અને જોડા ઉપર બેઠા હતા ત્યાંથી બારીમાં આગળી કરી સામા ઘરનું અડાણ બતાવતાં 'એમણે ઉમેયું, 'પેલા આપણા કેસનું અડાણ તમે જોઈ શો એટલે તમને પૂરેપૂરો કેસનો ખ્યાલ આવી જાય '

જોડા ઘરને એ અડાણ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં કિલાસાઈ બોલ્યા 'સારું થયું' તમે યાદ દેવડાવ્યું તે, મને એનો ખ્યાલ જ

નહોતો આવ્યો '

મો મલકાવીને છગનસાઈએ કહ્યું 'તમને તો ખ્યાલ ન હોય, પલુ દુ ભૂલુ ત્યારે મારા જેવા ગધેડા ડોણુ ? ઘેરજોડા ગયા આવે પછી.. '

વચ્ચે કિલાસાઈ પલુ હસીને બોલ્યા 'ખબર છે ને, અમે વકીલો ઘેર આવ્યાની પલુ ફી સર્જીએ છીએ ?'

'અરે ! ફીથી રાજ મતા દો, તો ને લેને આપણે તો એક જ વાત ડોડ ઉપાથે એનું અડાણ જલુ જોઈએ '

કઈ જોડા વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ કિલાસાઈ થોડીવાર સુધી કઈ બોલ્યા વગર શાત રહ્યા પછી પૂરતો વિચાર કરી રહ્યા હોય તેમ બોલ્યા 'તમે, છગનસાઈ, મને તો એમ કહ્યું હતું કે કાનું અડાણ છે '

'ત્યારે સાહેબ, આ કાનું નથી, ત્યારે કેનું છે ?'

'અરે, સવા માણસ ! આને કાનું કાણુ કહે ? આ તો પાકુ છે પચ્ચરની બેસણી ઉપર સાગની થડેલી કૂબીઓ છે ઉપર પતરાં પલુ ખીસા મારીને જોડેલાં છે ' છગનસાઈ કિલાસાઈ સામે મોં ફાડીને જોઈ રહ્યા હતા તે બોલ્યા 'ત્યારે કાનું અડાણ તમે કેને ગણી છો ?'

'એ સ બાંધવા જેમ થાંભલીઓ ધાલે નેમ જોઈયાં ખાડો જોડી મને તેવી થાંભલીઓ ઘાલી દોય અને તેના ઉપર ખીસા માર્યા વગર છૂટા પતરાં નાખી રાખ્યા હોય તેને '

ઉત્સાહભર્ય મતાં છગનસાઈ બોલ્યા 'સાહેબ ! લાજ હોય તો પછી એમ સાવ કાનું કામ કેઈ રાખી મૂકે ?'

કિલાસાઈએ કઈ જવાબ ન આપ્યો થોડી સજો નીરવ ખની, એટલે છગનસાઈએ કહ્યું 'ગમે તેમ યાય, પણ સાહેબ, આમાં પાછા પડવાનું ન

આપવા પડે તો.....’

કિલાસાઈ મૌનને ભંગ કરતાં બોલ્યાઃ
‘ફાજદારી કેસ હોય, તો સાચાનું જૂઠું અને
જૂઠાનું સાચું કરતાં અમને વાર નહિ; પણ
દીવાનીમાં પરિસ્થિતિથી હાથપગ ખંધાઈ
જાય છે. આ કેસનો પુરાવો જીવંતો જાગતો
આ અડાજી છે. કાચું હોય તો હું એનો
રસ્તો કાઢત, પણ માકું છે એટલે સાચાર !’

‘જૂનના આરોપીને તમે છોડાવો, તો
આમાં ઉપાય ન કાઢો, એ હું કેમ માનું ?’

‘ઉપાય એક છે.’

‘શો ?’

‘કોઈ ઉપાયે અડાજી તોડી નાખો.
પછી એની ફરિયાદી થશે તેને હું પહોંચી
વળીશ. અડાજી નહિ હોય એટલે કેસ
જીતવો એ રમત છે. બાકી સોળ વર્ષના
એનો કબજો આમાં તો છે. બાર વર્ષના
કબજો હોય એટલે કબજેદારની માલિકી
ગણાય. સરકાર પણ એમાં કંઈ કરી
શકે નહિ.’

છગનસાઈ વિચારમાં પડી ગયા હોય
તેમ એમણે સામે જવાબ ન આપ્યો;
એટલે કિલાસાઈએ પૂછ્યું : ‘કેમ બનશે
એટલું ?’

છગનસાઈ ઉઘટ બોલ્યા : ‘ખનાવ્યા
વગર છૂટકો છે ?’

કિલાસાઈએ ખાતરી આપતાં કહ્યું :
‘તો પછી તમને જિતાડી આપનાર હું
બેઠો છું જ !’

એ રાત્રે જ છગનસાઈએ હુમલો કર્યો.
ઐતરમાંથી એ દીકરા વેર આવ્યા, ત્યારે
મુશ્કેલીની વાત કરી હતી. ત્રણેય ધૂંધવાઈ
રહ્યા હતા, ત્યાં એને પોપણ આપતો
પ્રસંગ બન્યો.

એ અડાળાને લીધે વચલો રસ્તો પ્રમાણમાં
સાંકડો થયો હતો. તેમાં બંને ઘરવાળા

બહાર માંડવા કરી દેર બાંધતા; એટલે
જવાબાવવાનો રસ્તો પરાંજી રહેતો હતો. એ
રાત્રે મૂળજીસાઈના બળદ સીમમાંથી બિબ્બને
આવ્યા હતા, એટલે ગારેથી છોડ્યા એવા
ફળિયામાં રથવાયા નાહા. એકે સાંકડે
રસ્તામાં માથું વીંઝ્યું, તેથી છગનસાઈના
માંડવાની યાંસણી હચમચી ગઈ. કડાકો
પણ થયો.

કેશમાં આવી જઈ છગનસાઈનો નાનો
દીકરો બિબો થયો. મોમાંથી કઢાય તેટલી
ભારે માળ કાઢીને બોલ્યો : ‘આ અડાજી
જોદી નાખ્યા વગર કોઈ દહાડો સુખવારે
થવાનો નથી. એના આપનું હોય તેમ જૂઠું
રોકીને પક્યો છે !’

મોટો દીકરો પણ બિબો થયો. એણે
વળી બોલ્યા વગર હાથમાં જૂથામાં પહેલી
કોદાળી લેતાં અડાળાને જોદી નાખવા એ
તરફ પગલું ભર્યું.

બળદની પાછળ આવતા મૂળજીસાઈના
દીકરાના હાથમાં ધારિયું ‘હાલું’ તે એણે
પણ ઉગામ્યું.

અડાજી અડાળાની જગ્યાએ રહ્યું અને
બંને કુટુંબો લડી પડ્યાં. ગામ આજી બેશું
થઈ ગયું. મૂળજીસાઈ પોતે વૃદ્ધ અને દીકરો
એક, આ બાજુ છગનસાઈ પણ સશસ્ત્ર
અને દીકરા બે, એટલે માર બાંધો સામાએ.

બીજે જ દિવસે મૂળજીસાઈએ માર
માર્ગની, જૂનની ધમકીની અને ઘરપ્રવેશની એમ
કેસ ભારે થાય તેવી ફાજદારી કરી. વકીલ
કેસ ભારે કરવાની કળા સારી રીતે શીખી
ગયા હોય છે એટલે અસીલોને એની
પંચાતમાં પડવાનું હોતું નથી. આદોષી
તરીકે ત્રણે પુરુષ ઉપરાંત ત્રણેયની સ્ત્રીઓને
પણ સંડોવી ઘાલી !

છગનસાઈને તો હોણું ખાઈને ડફાળ
બનવાનું થયું.

કિલાસાઈ પાસે જતા એમણે એમના ઊધડા સેવા જ માંડ્યા. ‘મારા સાઈ’ તમને તે અઠલ છે કે નહિ ? મે તમને અડાચું કાઢી નાખવાની વાત કરી હતી કે મારામારીની ?’

છગનસાઈ ‘અરે સાહેબ’ જુવાનિયા છોકરા, ઠઈ વળકવળ સમજે છે ? વાતમાથી વતેસર ‘કરી બેઠા’

કિલાસાઈ ‘પણ મુળજીસાઈ દવાખાનામાં આવીને પડ્યા છે એમને વધારે વાચ્ય છે એટલે ડોક્ટર મર્ટિન્ડિટ પણ આપવાના. ઘરમાં બધાને એમણે ફરિયાદીમાં થાણી દીધા એટલે બેરને પણ કોર્ટમાં આવવું પડશે’

‘પણ એનો ઉપાય, સાહેબ ?’

‘ફાજદારીનાં કેસમાં ઉપાય તો ઘણા પછુ સામાને આછા પાડવા એની સામે એકદમ ફાજદારી કરી દેવી જોઈએ.’ કિલાસાઈએ સલાહ આપી

‘તમે જ કહો તે’ કરવા હું તૈયાર છું’

‘તો આપણે માંમી ફાજદારી કરી, એમના ઘરનાં બધાં આરોપીમાં ઘસેડીએ એના છોકરાની વહુ ઉપરાંત હીકરી અને સાલેજી પણ હાજર હતા, એટલે છા ને એનો પણ સંધ નીકળે !’

‘ચાલશે ?’

‘અરે ચાલતા શું થાય છે ? ના ચાલે તો અને પછી અડી બેઠા છીએ હું કામ ?’

કેવી જાતની સામી ફાજદારી મોઢાવવી, એ વિગત કિલાસાઈએ શુમાસ્તાને સમજાવી અને પછી કીની વાત કરી

છગનસાઈ રકમ સાસળીને જ હુણકી ગયા ‘હસો રૂપિયા’

‘ત્યારે શું આ તમે જીવોનેવો કેસ માનો છો ?’ છેવટ સાડી ચારસો રૂપિયાએ

નક્કી થયું. અઢીસો રૂપિયા રોકડા આપી દીધા. બીજા આકી રજા

સામસામી ફાજદારી કેસ શરૂ થયો. પહેલી તારીખે બંને પક્ષના અધિવક્તાને કચેરીમાં આવવું પક્ષ કામ ન ચાલ્યું, પણ તારીખ પડી

અને પછી બંને પક્ષે ઘરમેળે સમાધાન કરી નાખ્યું જેવું પક્ષના મગાઓ અને આગેવાનો વચ્ચે પક્ષા બંનેને ચડેલ પાણી એક મૂહિનામાં ઓસગી ગયું પોતાના બરને કોર્ટમાં શુનેશારના પાજરામાં કિલાસા રહેલું પટે એ જ ઠગજીતાએ સમાધાનીમાં લાગ લાગ્યો

રાજીનામું કરી નાખવાની દરખાસ્ત આવતા કિલાસાઈએ એ અંગે શુમાસ્તાને અરજી તૈયાર કરવા માથે બોલે ઈશારો કર્યો શુમાસ્તાએ કહ્યું ‘ફીના બાકીના રૂપિયા લાવ્યા છો ?’

‘શાના ?’

‘કેમ બસો બાકી છે ને ?’

‘અરે ! કેસ તો ચાલ્યો નથી’ વગર કામ કર્યું અઢીસો આપ્યા છે, તેમાંથી બેસટા તમારે પાછા આપવા જોઈએ’

અદરના ભાગમાં બેઠેલા કિલાસાઈ આ સાસળતા હતા શુમાસ્તાએ ધીરે રહી તેમના તરફ નજર કરી અને એ બોલ્યો ‘વકીલાતનામું મુકાઈ ગયું એટલે અમારી કી કાયદેસર ચડી ચૂકી’

છગનસાઈ એ અંગે કિલાસાઈ સાથે વાદવિવાદ કર્યા લાગ્યા તે વખતે ચર્ચા ન કરતા એમણે કેસ પતાવી દીધો અને તે પછી બાકીના રૂપિયા બસો પોતાની ફીના લહેજી નીકળે છે, તેની રજિસ્ટર્ડ નોટિસ કિલાસાઈએ છગનસાઈ ઉપર બજવી !

અનંતશત્રુથી આ દૃશ્ય દેખ્યું જતું નથી. વજ્રભૂમિ લાજથી નીસું માથું ઢાળી રહેલી એને દેખાય છે. પિતા પ્રત્યે એ કંઠાર વચ્ચેના બોલી બોલે છે: 'મગધના સમ્રાટ ! બોલો, આપને આ શોભાસ્પદ નથી. જેના ચરણમાં ચક્રવર્તીઓના રાજસુકુટ ઢળે એવું મસ્તક એક નર્તિકાના ચરણમાં ? બોલો, મગધીઓના ગૌરવને ધૂળમાં ન રગદોળો.' પણ પુત્રના આ સ્વપ્રભાલ સ્વપ્ન જેવા જ મિથ્યા નીવડે છે.

ખિખિસાર પાક્ષીના આકર્ષણને નિવારી શકતા નથી. પાક્ષી કહે છે: 'કામનાનો ત્યાગ કરવાથી માનવી નિર્વાણ પામી શકે છે.' ખિખિસાર એ સમજે છે; પણ આચરી શકતા નથી. મનની નિર્જળતાને એ દૂર કરી શકતા નથી. હૃદય પર મેઘ મારી બેસી શકતા નથી. પાક્ષી વિના એમને સર્વસ્વ થત્ય લાગે છે. એ માગે છે એક જ વસ્તુ-પાક્ષી !

વર્ષાની વાદળી માફક દેહ માળીને જગતને ત્યાગનાં જળ પાવનાં મંત્ર શીખેલી પાક્ષી ખિખિસારનાં નયન આંહિ આવેલાં પડળ દૂર દરતાં કહે છે: 'મહારાજ, હો, આ બોલી હું. મારા વાળ રૂપેરી થઈ ગયા છે, આંખોનાં તેજ વહી ગયાં છે, સમરની ધનુષ્યકમાન વૂટી ગઈ છે, મોં પર કરચલી પડી જવા આવી છે, હોઠનાં શુભાષ કરમાઈ ગયાં છે, પગમાંથી નૃત્યની ઝમક ઓછી થઈ ગઈ છે, ને એથીયે વિશેષ હૃદયમાંથી વૃણા, રાગ, પ્રણયભાવના બહુ' હ્રસ્ત થઈ ગયું છે. હો, મહારાજ, એવી આ હું પાક્ષી, તમારી સન્મુખ બેસી છું: પણ હું એકની નહિ, સમસ્ત જગતની થઈ ગઈ છું. અમશે એવી પાક્ષી ? ના, ના, મહારાજ, રહેવા દો, પાછા વળો; મરિ સમય પણ થઈ ગયો છે. વહેલી સવારે તો

સિખખુઓ પરગામ જવાના છે. હું જઈશ.' અને અરુણોદય પહેલાંની લાલિમા પેઠે એ હ્રસ્ત થઈ ગઈ, કૂલની ફેરમ પેરે નાચતી-રમતી દિશાઓમાં ભળી ગઈ.

ખિખિસારના હોઠ પર 'પાક્ષી, પાક્ષી' એવો અર્ધસ્ફુટ ઉચ્ચાર માત્ર રમી રહે છે અને ત્યાં તો એ વજ્રગ્રેહનું આલું અધઃપતન સહન ન થઈ શકવાથી યુવરાજ અનંતશત્રુ મહારાજધિરાજને બંદીવાન કરવા સૈનિકો પાઠવી દે છે. સૈનિકોની પાછળ ચોતે પણ બચ છે.

અનંતશત્રુ મનની આ વૈચિત્ર્યમય સૃષ્ટિમાં જગતાં ચિત્રોથી અંકગાઈ રહે છે, પણ આજની રાતે બધું એનાં કર્મેના પડછાયાને વાચા કૂટી છે; એના જીવન-ઇતિહાસનાં પાનાં બધું આજે એકસામટાં બેઠેલી રહ્યાં છે.

પિતા કહે છે: 'બેટા, તું મને બંદીવાન કરે ? તારે શું બેઈએ છે ? રાજ ? રાજસિંહાસન ? રાજદંડ ? રાજસુકુટ ? મારી ક્યાં ના છે ? મને કહું હોત તો...'

'અનંત હવે પારણે બૂલતું બાળક નથી. રાજસત્તા, લીખ મળ્યે નથી મળતી, એને તો ભળાતકારે ખૂંટવી લેવી પડે છે.' અનંત ઉદ્વિગ્ન ઉત્તર વાળે છે અને પિતા સામે તહોમતનાયું રજૂ કરે છે: 'તમે શત્રુની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. એની પાછળ રાજપાટ ખુવાર કરવાની તૈયારી કરી, મગધના ગૌરવવંતા નામને તમે કલંકની કાલિમા લગાડી; રાજ બપોને તમે રાજદ્રોહ કહ્યો છે ને એ અપરાધ માટે તમે મારા બંદીવાન છો. આજથી મગધની શેરીઓમાં મહારાજધિરાજ અનંતશત્રુના નામનો પહેા વાજશે.' અને એ લીધણુ દૃશ્ય આંખો સામેથી ભૂંસી નાખવા અનંતશત્રુ

મથી રહે છે એ આખો ખેલો દે છે
પણ સ્વપ્નનો આધાર આખોના પડદાને
દાળી દે છે, ને નવું દૃશ્ય સરભય છે
પિતાને કારાગારની દીવાલોં વચ્ચે પૂગ
અંજત પોતાને મહારાજપિરાજ નહેર
કરે છે.

દિવસોની વજુશાર વહી જાય છે
રાજમાતા સારે પગે અંજત કને આવે છે
ખાસે છે 'ખેટા, મારો એક જાણ સંભળ'
પણ અંજત એને મૌન જળવવાની
કુશરત કરે છે રાજકુમાર ઉદયને
ખેળામા લઈએ ખેટો છે કહે છે, 'ઉદય
ખીમાર છે પાકેલી આજળીની પીડા એનાથી
મદી જતી નથી, છતાં એણે સંજે મટકું
માયું છે, એની નીદમાં ખસેલ ન કરે.'

રાજમાતા ઉદયને ખોળે લેવા માગે
છે અંજતનું. 'પિતૃહંક વાત્સલ્યસાથે
હિસરાઈ નાં પાડે છે રાજમાતા પ્રમગના
રહસ્યનો તાગ લઈ કહે છે 'ખેટા, જે
પ્રેમથી તું રાજકુમારની સલાખ લે છે,
એવા જ પ્રેમે તારા પિતાએ તારી અભાજ
લાંબેલી, એવા જ પ્રેમે તને ઉછેરીને મોટેા
કરેલો અંજત, તું તારા પિતાને ખદીવાન
કરે! જગત હાંમી કરે છે, અંજત.'

ને જગતની હાંસીને ઘોળી પીધી હોય
એવો તિરસ્કાર અંજતની આજમા ચમકી
રહે છે રાજમાતા નિરાશ ઘઈ પાછા ફરે
છે દિન જિજ્ઞે એ પાછા આવે છે ને
અંજતને અદીવાન રાજના સમાચાર
આપે છે.

'અંજત, તારા પિતા ચોશપોશ
ચાસુએ રહે છે'

અંજત, બેધ્યાન છે

'અંજત, તારા પિતાએ અજળજ
તજ્યા છે!'

અંજત નિશ્ચિત છે

'અંજત, તારા પિતા તારા મોં બેવા
માગે છે!'

અંજતની સામક્ષી અટોલ છે.

'અંજત, તારા પિતા ઉદયને ખોળે
ખેસાડી રમાડવા માગે છે.'

અંજતને એવી લેવછા નાપસંદ છે

'અંજત, તારા પિતા મૃત્યુની પથારીએ
પથા છે.'

અંજતનું તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે મૃત્યુ
મૌને માટે નિમિત્ત છે

'અંજત, દોડ, દોડ, તારા પિતાના
ઉલ્લાસ સાથે ચાલે છે!'

અંજત જાણે છે કે મૃત્યુ પૂર્વેની એ
કુદરતની અવસ્થા છે

'અંજત, અંજત, તારા પિતાનું મૃત્યુ
થયું છે.'

ને અંજતના હૃદયપથ જાણે
એકસામટા તરી પડે છે એના મસ્તકમા
ધમસાણુ મથી જાય છે એના પિતાનો
એણે પ્રાણ લીધો છે એ હૃત્પારો છે,
શળીની સળનો અધિકારી છે એ દોડનો
જાય છે કારાગારમાં પિતાની કમા ચાલવા,
પણ ત્યાં મહારાજ બિખિમાર ક્યા છે ?
છે ને મહારાજનો અચેતન નાશવત દેહ
છે અંજતનું વજ્ર હૃદય બેદી આસુઓની
ધારા વહી જાય છે

સ્વપ્નમા એ કપી જીઠ છે, પણ તુરંત
એની નજરે ચડે છે સિખ્ખુઓને નિર્વાણ-
પ્રાપ્તિનો ઉપદેશ દઈ નિવર્તતા ભગવાન
જુદ્ધની મૂર્તિ એનો કપ દૂર થાય છે
સપ્તાધીશનું સાન જગત વામ છે એ
જુદ્ધને આજ્ઞા કરે છે

'જીભા રહો.'

'એણે અસલ કેળવ્યો છે તે સદાસર્વદા
મુક્ત ને સ્વતંત્ર છે,' કહી, સંજે સ્મિત
કઠી, ભગવાન આગળ વિચરે છે એમની
પાછળ સઘનો નાદ ગાજે છે

‘નમો તસ્મ ભગવતો અર્હતો સમ્મા સંબુદ્ધસ્સ । બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ । ધર્મં સરણં ગચ્છામિ । સંઘં સરણં ગચ્છામિ ।’

રાજઆજ્ઞાને આવે અનાદર થતો મહારાજાધિરાજ અનંતશત્રુ નથી સહી શકતા. એક પછી એક એમનાં શાસન બહાર પડે છે: ‘બુદ્ધના અનુયાયીઓને પકડીને બંદીવાન કરો. સંઘને વેરવિખેર કરી દો. પ્રજાવળતા અગ્નિમાં બૌદ્ધધર્મ-શાસ્ત્રોને સળગાવી દો. ચૈત્યપૂજા બંધ કરાવો. વિહારમંદિરોને વેરાન કરી દો. યજ્ઞની જ્વાલાઓ ફરી લગડલગડવા દો. વેદોનાં શાસન ફરી ગાજવા દો. બ્રાહ્મણોનાં સ્ત્રોત્રોથી મગધનગરીને ફરી શુન્નવા દો. જગત પર બ્રાહ્મણધર્મનો જયઘ્વજ ફરી ફરકેલા દો. જાઓ, રાજનગરીમાં સાઠ માહો ને દોઢાને જણાવો કે આજથી પૂજાનાં ત્રણ જ પાત્રો: વેદ, બ્રાહ્મણ અને રાજ. ચોથાની પૂજા કરનારને દેહાંત દેડ.’

અને મગધનગરીમાં સિપાઈઓનાં ટિડિમ વાગવા લાગ્યાં. બૌદ્ધધર્મના અવસાનના એમાં રણકાર હતો.

એ રણકારથી બેતાલ બનતાં કોઈક સૌના ઝાંઝર ઝમઝી ઊઠે છે. સત્તાધીશત્વ કહિને હૃદય થડીકે કોમળ બને છે. મહારાજાની મર્યાદા બળવી સહેજ સંકોચાઈ ચાલી જતી એ સ્ત્રીને અનંતશત્રુ રોકે છે. એ સ્ત્રી છે દાસી શ્રીમતી. શ્રીમતી ઉતાવળમાં છે, મહારાજને પ્રણામ કરી, એ જવાની અનુસા માગે છે. મહારાજ પૂછે છે: ‘શ્રીમતી, ક્યાં જાય છે આ સમીક્ષાએ ? કોઈ તારી રાહ જુએ છે ?’

ને અર્ધમાંચેલાં નયને, હૈયે લાવની ભરતી સાથે શ્રીમતી કહે છે: ‘હા, પ્રજા, મારું એક પ્રિયતમ છે. હૈયાના હેતથી

એને વધાવ્યા છે. રોજ સાંજે, સ્નાન કરી બુદ્ધ થઈ, સુંદર વસ્ત્રો પહેરી, છાજમાં નવાં ફૂલ વીણી, દીપમાંળા પ્રગટાવી એની પૂજાએ જાઉં છું. આજે માર્ગે એનો નાચોચાર મારે હોઠે રમતો હોય છે. એની પાસે પહોંચું છું, એના ચરણોમાં મારી. પૂજા અર્પું છું, આંખો મીંચીને ઊભી રહું છું, સાંખ્યાતર્યા શપ્તો ઉચ્ચારું છું, એ મને ઉતર વાળે છે અને મારું જીવતર ધન્ય બને છે.’

‘તારો સમય થઈ ગયો છે, દાસી ?’

‘હા, મહારાજ, આખની આજ્ઞા હોય તો જાઉં !’

‘જા, દાસી, તું સામાન્ય દાસી નથી; રહસ્યથી ભરપૂર છે. જાં જ્યાં જતી હો ત્યાં.’ અનંતથી દાસીનું ‘રહસ્ય ઉઠેલાતું’ નથી ને દૂર દેવાલયમાં આરતીડંકા બજી લોકે છે. દોડ, શ્રીમતી દોડ, તારા ધૂપદીવા લઈને જા, વેળા વીતી રહી છે !’

શ્રીમતી દોડતી જાય છે રાજમાતા પાસે. ‘રાજમાતા, રાજમાતા, ચાલો પૂજાનો સમય થયો છે ?’ રાજમાતા બોલતાં નથી.

પૂજાનો સમય ! ફરી આ પૂજા શપ્ત ક્યાંથી ? અનંતનો સિંહ શો નાદ ગળે ઊઠે છે:

‘પૂજાઓ બંધ કરો. બુદ્ધની નજાણીના સ્તૂપ પર ધૂપદીપ કરનારને થળી આપો, કાં તો કાળાંપાણીએ ટકાવે. મારા રાજ્યમાં બુદ્ધપૂજાનું કોઈ નામ ન હોય.’

અંજાને વેગે શ્રીમતી દોડે છે. ‘રાણીબા, અમિતાબા, ચાલોને, સાંજ થઈ ગઈ, દેવાલયમાં આરતીડંકા થઈ ગયા, પૂજાનો સમય વહી જાય છે.’ અમિતાબા આજે

તેયાર નથી અન્નતની આંખ કોથે લાલ
બને છે

‘પૂજ કરનારને જઈને કહેા, કે એના
મોતનો સમય પણ થઈ ચૂક્યો છે.’

શ્રીમતી વીજળીવેગે પઢેાએ છે
ગજકુમારી શુકલાખા પાસે. ‘ખા, ચાલોને,
ચરુજ આપમવા આપ્યો ને હજી કેમ તૈયાર
થયા નથી ?’ શુકલાખામા તૈયાર થવાની
આજે હામ નથી જનન આવીને અન્નતની
વાણીને લયકર બનાવે છે

‘સ્તૂપની પૂજ કરનારની હજેલી ગરદન
પર ઉઘાડી તલવાર ચલાવી દેા, બાએ,
ચૈત્યપૂજ એ પાપ છે’

મનરે વેચે શ્રીમતી દોડે છે, ઠેરઠેર
નગરના નરનારીઓને આઢ દેતી આજે કોઈ
મથુપૂજ માટે ઝંજીર નથી

‘હીક, ઠોઈ ન આવ્યો, હું એકલી
જઈશ હું આતુ છું, ભગવાન, તમારી ઠાસી,
તમારી ‘પૂજરિણી’ તમારો શબ્દ મે
આભાળ્યો છે હું આવી, આવી, દેવ,’
કહેતી શ્રીમતી નગરની શાંતિને ક પાયમાન
કરતી, હાથમા પૂજાળ અને હીપમાળ
લઈ દોડે છે

અન્નત સિપાઈઓને એની પૂઠે પાઠવે
છે ‘બાએ કોણ છે એ ? પકડો એને, એ
બત છે, પ્રેત છે, ચોર છે, ખૂની છે, કોણ
છે ?’ પણ ચૈત્યપૂજને જીવનસર્વસ્વ
માનતી શ્રીમતી રાજદા તરફ ઉઠામીન છે
એ જઈને ઢળે છે એના ભગવાનના
ચુરણોમા ફૂલે એને વધાવે છે હીપમાળા
પ્રગટાવી આરતી ઉતારે છે જીજ્ઞાસુ ધર્મનું
ને મંથન શરણુ વાંછે છે એની અંજિ
મા ચાલેથી છે એ એકતાન છે એના દેવમા

ને ત્યા મહાગજધિરાજ અન્નતશત્રુની

આજ્ઞાત પાલન કરવા સિપાઈઓ આવી
પઢેાએ છે શ્રીમતીની હજેલી ગરદન પર
એમની ઉઘાડી તલવાર ફગી વળે છે
જીજ્ઞાસુ નખકણીને પાષાણરૂપ શ્રીમતીના
રક્તે રગાય છે દિશાઓ ખૂંધણી બની
બધ છે, ચંદ્ર મો સતારે છે, પૃથ્વી કપ
અનુભવે છે, એક નિષ્કપ છે અન્નતશત્રુ
એ બખડે છે

‘વાહ ભગવાન, તમારી પૂજરિણીના
ચરિત્રી તમને વૃષ્ટિ થાય છે ! ઘેટાંબકરાંની
જીવરક્ષા કરનારને માનવીનું ખલિદાન
જોઈએ છે !’ અને બાણે પૃથ્વીના પટ
પરથી બીજુપૂજને નામશેષ કરી દેતો હોય
એમ એ આજો આપે છે ‘આ ફૂલને
કગોટી દેા, પૂજપાને વેરી દેા, સળગતી
દિવેટોને જીજ્ઞાસુ દેા, સ્તૂપને તોડી નાંખો
અન્નતશત્રુના રાજઉપવનમા આવા ધર્મનાં
ધતિ જ ન જોઈએ’

સિપાઈઓ આજ્ઞાત પાલન કરે છે
વેરવિચેર પડેલી પૂજસામગ્રી, વૃટેલો સ્તૂપ
અને ધડથી જીજ્ઞાસુ પડેલું શ્રીમતીનું શિર
એક ભીષણ દરય ખડું કરી દે છે
અન્નતશત્રુને અદ્ધાસ્ય સ્ફુરે છે, પણ એ
હાસ્યના પડવા સ્વપ્રમા માંસળી એ
લયભીત બને છે એને લાગે છે કે એના
વૃત્તોનો જવાબ લેવા એક પછી એક કોઈ
આવી રહ્યું છે એનું હૃદય ધડકે છે,
એનું ચિત્ત દોલાયમાન થઈ રહે છે, એની
જીભ સિવાઈ બધ છે

અધકારમાથી પ્રકાશતુ કિરણ પ્રગટે
એમ ભગવાન જીજ્ઞાસુ એના મન પટ પર
પ્રથમ પ્રગટે છે જીજ્ઞાસુ મૂર્તિને વાચા
સ્ફુરે છે ‘રાજા, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે શ્રેષ્ઠ
નથી સૌ ધર્મનો પાયો સત્ય છે, નિર્વાણ
છે, પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે આપણા સાધ્ય

એક છે, સાધન જુદાં છે. અજતશત્રુ, તમે ધર્મનું રહસ્ય પામ્યા નથી. તમે ધાર્મિક નથી, ધર્માધ છો. ’

મીલુખતીની માફક એ મૂર્તિ પીગળી જાય છે ને એક પ્રેત હોય થાય છે. એના શબ્દોમાં ઉપાસલ છે. એ છે ખિખિસાર. એ જાણે છે: ‘ખેટા, હું તારો પિતા; રાજસિંહાસન અને સત્તાને લોભે તે’ મને ખંદીવાનકર્યો. દારાગરમાં મારું મૃત્યુ નિપજ્યું. મૃત્યુવેળા માત્રી એકે ઇચ્છા તે’ ન સંતોષી. સત્તાએ તને આંધળિયાં કરાવ્યાં, તે’ પાપાચાર કર્યો. આ તને શું સૂઝ્યું?’

પિતાના ઉપાસલની પૂર્તિ કરવા આવ્યાં હોય તેમ રાજમાતા સારે પગલે આવે છે. એમને કપાળે સૌભાગ્યચિહ્ન નથી. માતા ગદગદિત કંઈ જાણે છે: ‘દીકરા અજત, તારી માની એકે ચિનંતી તે’ ન માની. માખાપ પુત્રો માગે છે, પુત્રો માખાપને સુખ આપે તે માટે. તે’ તારી માને વૈધવ્ય આપ્યું. નિહુર રાજ, ન તે’ રાજધર્મ પાળ્યો, ન તે’ પુત્રધર્મ પાળ્યો. ધર્મ સાધવવાના ભ્રમમાં હું સમૂળજો ધર્મ ચૂક્યો.’

રાજમાતાની હાંખી થતી આકૃતિમાંથી, હાંડરના કંદાર કરતી, દાસી શ્રીમતીની લાવણ્યમૂર્તિ ઊપસી આવે છે. વેરી પ્રત્યે પણ એની આંખમાં દયાલાવ

છે. એ કહે છે: ‘મહારાજ, હું આપની દાસી, પૂજારિણી શ્રીમતી. ભગવાન જીવંતી દાસીના રક્તથી બ્રાહ્મણધર્મને આપે પવિત્ર કરી દીધો, ઉત્તંત કરી દીધો! ના, ના, પ્રભો, ધર્મને તમે ગાંડા જીવનમાં ફેરવી દીધો. ‘કલ્યાણકારી કુમકુમસપ્રદાયને તમે રક્તસપ્રદાયમાં ઝળોળી દીધો!’ ને હાંડરના એ જ જહુકાર કરતી શ્રીમતી દોડી જાય છે.

અજતશત્રુ આ સામટા આકમણોથી ત્રાસી જાહે છે. કુઠમનાં આવાં જીવંત ચિત્રો એનાથી સહાં જતાં નથી. એ સારે પ્રયત્ને આંખ જોણે છે, શય્યા તજી જાહે છે. ખારી ખહાર નજર ફેંકે છે. જ્યેનાં ધર્મ જેવી જ કાળી રાત ખહાર જમી છે ને તે વધુ ને વધુ ઘૂંટાતી જાય છે.

સ્વપ્નામાં આ એણે શું જોયું? આ શેની ભૂતાવળ? આ શેની પ્રેતસૃષ્ટિ? વૃત્તિનાં આ કેવાં ઘમસાણો! વિહ્વળ ને વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તને કાર એણે કરવા એ મથે છે; પણ અધર્મ, કુટિલતા, અનાચાર ને રક્તથી ઘડાયેલા એનો ઇતિહાસ એને વિસ્મરણની અધારી ગલીમાં નથી લૂકેા પડવા દેતો. એ રૂંધામણ અનુભવે છે, પ્રકાશ એને લાગતો નથી. માઝમ રાતનાં અધારાને એ આમંત્રે છે-ને અધારામાં વીંટળાઈ જઈ અજતશત્રુ શય્યામાં પાછો પડે છે.

★

પોતાના દુઃખનો-કુદેશનો સાથે દુઃખનાવટ થયા પછી એમની સામે લડવા મોટું લક્ષ્ય નિઃકાષ્ઠી વખતે હજાર મહામદ સ્પર્ધે તરફથી કટક આદેશ આપવામાં આવતો હતો :

“કોઈ પણ નિયતિમાં કપટ કે દગાથી કામ ન લેવું” અને કહી કોઈ બાળકની હત્યા ન કરવી. આપણને જે જે તુકસાન કરવામાં આવે, તેનો જલ્દી લેવામાં પોતાના ઘરની અંદર રહેનાર નિર્દોષ મોઢોને દુઃખ ન લેવું. કદી સ્ત્રીઓ પર હુમલો ન કરવો. ધાવણાં બાળકો અને પધારીવસ બીમારોને કદી દાખ ન અડકારવો. વસ્તીના જે કોઈ તમારી સામે લડતા ન હોય, તેનાં ઘરો કદી ન પાડવાં. પોતાના અધારોજ્યાદનો એવંદો અને રૂંધવાળાં વૃક્ષોનો કદી જે નાશ કરવો નહિ.”

✱

કલા અને માનવી

લેખક -
શ્રી. રતિલાલ ધ્યા

શ્રી રતિલાલ ધ્યા કવિ તરીકે જાણીતા છે. આપણા પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં એમના કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થાય છે, પરંતુ દૈનિક કાગજોમાં એ બેલા અવાજોથી પણ છે, એની પ્રતીતિ આ લેખમાં થશે. કલા અને માનવી, કલા અને માનવસમાજ, કલા અને નિરૂત્તિ, કલા અને વિજ્ઞાન તેમજ કલા અને સમાજસંસ્કારના પાયાના સિદ્ધાંતો વચ્ચે શો સબંધ છે, તેનું સર્વાંગી નિરૂપણ અહીં આપણને મળે છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો આવા લેખો પણ વ્યવસ્થાપિત થાય એમ હૃદયથી ઇચ્છે.

પ્રગતિનો આખો વેધતિલાસ બેઠેલો, નો એકેય એવું પ્રાણી નહિ મળે કે જેનામાં સૈર્ભાન કલાવૃત્તિનો ઉદય થયો હોય-સિવાય કે માનવી! છેક જલ્દય સૃષ્ટિના એક ઉદ્વિગ્ધવાળા જીવોથી માંડીને જગત સૃષ્ટિના માનવી સુધી બધીકાંઈથી બેઠેલો તે પ્રગતિએ માત્ર માણસમાં જ રસ-સંસ્કારનો દીવો પેટાવ્યો છે, એટલે આ સૃષ્ટિ વિષાતાએ આપેલી અનેક ભેટોમાં માણસે સર્જનશક્તિ મેળવીને વિશેષતા પ્રાપ્ત કરેલી છે.

'નિરૂદ્ધ વિશ્વ' એ નામના કથમાં ડૉ. જેમ્સ જીન્સ કહે છે કે સમગ્ર વિશ્વની વિશાળ અટવીમાં પૃથ્વી સિવાય કયાંય પણ માનવસૃષ્ટિ વસતી નથી, આપણો ગ્રહ જ એવો ગ્રહ છે કે જ્યાં જીવનનો ઉદ્ભવ થયો છે બીજી બધી સૃષ્ટિમાં નો ઘેર જીવનહીનતા અને ભયંકર ઉજ્જ્વળતા પ્રવર્તે છે. આમ માનવી સમગ્ર જગતની અમેય સૃષ્ટિમાં એકલો-અટલો રહે છે. એના હુર્ભાગ્ય છે કે અન્ય કોઈ સૃષ્ટિમાં એને જીવનનો સાથવારો નથી એના એ હુર્ભાગ્ય છે કે વિરાટ નિર્જીવ વિશ્વમાં બિંદુ જેવડા સજીવ માનવ શુદ્ધ જગત સમો ભટકી રહ્યો છે! અહીં એનો માઠું શું છે, તેની એને સૂઝ પડતી નથી. છતાં બિંદુ

જેવડો આ નાચીક ગણાતો માનવી ખરેખર શુદ્ધ નથી જ, કારણ કે આ વિશાળ વિશ્વની આસપાસની સૃષ્ટિને ઓળખવાની, પિછાણવાની, એના રહસ્યોને ઉઠેલવાની કે તેના સીદ્ધાંતો અને સમૃદ્ધિને માણવાની કોઈને વેદિ સાપડી હોય તો ને માણસને જ છે એ એનાં બટલાગ્ય છે એટલે જ માનવીના અવતરણથી પરમાત્માની સૃષ્ટિ ધન્ય બની છે એની કીધાનો આસ્વાદ એ માણી શકે છે એને અઠોભાવથી, કુતુહલથી કે આશ્ચર્યથી એ નિહાળી શકે છે, અને વિશ્વથીલાના અનંત અને અપરંપાર ભાવોને એ વાણીમાં કે સૂરમાં, સંગેત્રમરમાં કે રંગમાં કે અન્ય બહુવિધ કલા દ્વારા અમરતા આપી શકે છે માનવીની, અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં, બહુધારી અહીં જ છે, અને એ એને માટે, વિશ્વમાં એકલો વિચરવા છતાં, કંઈ બોલુ આશ્વાસન નથી.

દેશનો આસ્વાદ લઈ શકનાર આ માનવી અને કલા વિષે વિશેષ વિચારીએ તે પહેલાં આ કલાવ્યાપાર શી વસ્તુ છે તે બેઈ જઈએ કુનિયામાં ગુણવત્તા માણસો હોય છે એક તરફ જડ, બે કોઈ ધન્ય વસ્તુ કે રમણીય પ્રસંગ નીરખીને હૃદયમાં ઠગી પણ બાતનો ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકેતા.

નથી. એની સઘળી પ્રવૃત્તિ સદેવુંકે (હેતુવાળી) હોય છે. જીવનમાં ઉપયોગી હોય તે પ્રવૃત્તિ સિવાય સાહિત્ય, કલા કે સંસ્કૃતિ જેવી ઉચ્ચ ક્ષેત્રોમાં વસ્તુ એને આનંદ આપી શકતી નથી. એની પાસે એને માણવા પૂરતી તૈયારી પણ હોતી નથી. 'રૂપિયા આના અને પાઈ જ એના' જીવનમાં ઉદ્ધાસ આણી શકે છે, ખીલું કશું નહિ !

ખીલુ ભાતનો માનવ જ્યારે કોઈ ધન્ય વસ્તુ કે રમણીય દ્રવ્ય નિહાળે છે, ત્યારે તે આનંદિત બને છે; પરંતુ તેને થયેલી લાગણીને 'ખીલમાં સંક્રાન્ત કરવાની તેની પાસે શક્તિ હોતી નથી; છતાં આ પ્રકારનો માણસ પહેલાં કરતાં વિશેષ બળુગત અને ભાવનાશીલ હોય છે. તેના જીવનમાં તે ઉચ્ચ મૂલ્યોની કંઈક અંશે ઝાંખી કરી શકે છે અને અહેતુક પ્રવૃત્તિઓના મર્મોના આનંદ તે મેળવી શકે છે.

પણ ત્રીજા પ્રકારનો માનવી આ બંને કરતાં જરા જુદો હોય છે. તેને આપણે સર્જક કહીશું. તેણે માણસ જ્યારે કોઈ આકાશક દર્શન કે અધુર લાગણી અનુભવે છે, ત્યારે તેને થાય છે કે, 'આ લાગણીને કલાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં મૂર્ત કરેલ હોય તો !' તેની હાજરી કે ગેરહાજરી છતાં, એ કલાકૃતિ અનેક માનવહૃદયમાં એવી ને એવી લાગણી મથાવી ઊઠશે અને એનો ભાવ અમરત્યને પામશે.

એ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યેક કલાકૃતિ કોઈ પણ ભાવને મૂર્ત કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ કલાસ્વરૂપ દ્વારા એને અમરતા પણ આપે છે. આમ ભાવને અમરતા આપવાની સફળ જનપ્રક્રિયા તે કલા, એમ દ્વંદ્વાલમાં પણે કહી શકીએ. વિસ્તારથી કહીએ તો

શબ્દ અને અનુકૂળ વસ્તુ દ્વારા જ્યારે સર્જક પોતે અનુભવેલી લાગણીને પૂરેપૂરી

રીતે ખીલના ચિત્તને સંપર્ક સાધીને, પોતાને થયેલી લાગણીને પુનઃ આસ્વાદનીય બનાવે છે ત્યારે જ કલાવ્યાપારની ક્રિયા સફળ અને સંપૂર્ણ થયેલી ગણાય. આ દૃષ્ટિથી જ કોઈ કલાકાર કે કલાકૃતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ ક્રિયા લેશ પણ શિથિલ થઈ હોય અથવા ચોટદાર ન હોય, તો સર્જન તેટલે અંશે નિર્બળ ગણાય અને કલાકૃતિ દોષવાળી કહેવાય.

જુદાંજુદાં ઉપાદાનો-વસ્તુઓ દ્વારા સર્જાયેલી આવી કલાઓમાં ત્રણ કલા મુખ્ય છે; માનવીનાં વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં એ ત્રણેયનું અગત્યનું સ્થાન છે. એ ત્રણ કલાઓ તે ચિત્ર, સંગીત અને કાવ્ય. એમાંની પ્રથમ કલા જ ક્ષુદ્ર છે. જ્યારે આપણે કોઈ ચિત્રને ધારીધારીને જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિ ધીમેધીમે સ્થિર થઈ જાય છે; ચિત્રનાં સ્વરૂપ, કાળ અને વાતાવરણમાંથી જે ખાસ ધ્વનિ નીકળે છે, તેને અનુભવવામાં આપણે એટલા બધા મશગૂલ થઈ જઈએ છીએ કે આપણી આસપાસનું વિશ્વ આપણી પાસેથી થડીભર બહુ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે; બહુ એ ચિત્ર જ સાચું અને ખીલું બહુ જોઈએ એમ લાગવા માટે છે અને ધીમેધીમે એ ચિત્રનાં ઉપકરણોને પણ આપણે વિસરી જઈએ છીએ. તેના ધ્વનિ માત્ર સાથે તક્ષીન થઈ ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેયનું તદ્દાકારપણું ત્યારે જામી જાય છે. આપણી ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય છે અને એક ભાતનો શાંત તાદાત્મ્યભાવ આપણે અનુભવીએ છીએ. આમ ચિત્રકલા સ્થગિત કલા. હોઈને ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવામાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; એટલે જ કદાચ આપણા પૂર્વજોએ ચિત્ર અને શિલ્પ દ્વારા-મૂર્તિપૂજા દ્વારા માણસની વૃત્તિને ધ્યાનસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે.

એ પછી બીજી કલા ક્ષેત્રો સંગીત એ ખરેખર અપૂર્વ કલા છે તેની વિલક્ષણતા એ છે કે કેટલાક જટિલ અને અવ્યક્ત સાવો સંગીત દ્વારા જ વ્યક્ત થઈ શકે છે. વ્યક્ત વાણી જે કેટલાક માર્મિક ભાવોને વ્યક્ત કરી શકતી નથી તે સંગીતકલા સહજમાં એકાદ તાન દ્વારા મનોરમ રીતે વ્યક્ત કરી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ લાગણીના પ્રવાહ સાથે હિંદાણ કેળવવામાં સંગીત અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે એટલે જ કદાચ છેક આમલેહની ઝાઝાઓથી, ગીતગોવિંદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પશ્ચિમીઓમાં લાગણીનું અનહદ હિંદાણ અને ગતિરીક્ષતા સાંપડે છે.

ત્રીજી કલા સ્ત્રી રહી તે કાવ્યકળા એ અતિ મૂઠમ કલા છે કાવ્યનો વિષય હ્રિય હોય અને સાવની વ્યંજના નિર્દોષ હોય, તો કાવ્ય દ્વારા હૃદય શુદ્ધિને પામે છે, એટલું જ નહિ પણ માણસના હૃદયતરને સહજમાં લાગણી થઈ આવે તેવું બનાવે છે. આ પ્રકારની ખીલવણીમાં જ કાવ્યકલાનું અગત્યનું પ્રયોજન હુપાયેલું છે કારણ કે જે માણસનું ચિત્ત તરત જ લાગણી થઈ આવે તેવું બનેલું છે તે વિગના રહસ્યને સહેલાઈથી પામી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જ્યાં જ્યાં અન્યાય હોય, અનિષ્ટ હોય, કૃષ્ટતા હોય, ત્યાં ત્યાં તે તત્કાળ જઈને પારખી શકે છે અને માનવીની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ અજ્ઞત કરી કુદ ભાવનાનો સામનો કરવાની ધેરણી આપે છે.

આમ આ ત્રણેય કલાઓ ચિત્તને સ્વેચ્છ જલવામાં, લાગણીની પ્રવાહિતા અને હિંદાણ કેળવવામાં તેમ જ આતરશુદ્ધિ અને સહજ જાણ કેળવવામાં વિશેષ ઉપયોગી થાય છે અને તેનાથી માનવઆત્માની કેળવણીમાં ખૂબ સહાય મળે છે.

ચોથી કલા અને સમાજને પણ ખામ મળ્યા છે એક રીતે નેહાંએ તો જે સમાજમાં સહેલુંક પ્રવૃત્તિઓ કરનારનું ફળ વધારે, તે સમાજ વિશેષ ભાવે સ્વૃષ્ઠ અને ઓછા મસ્કૃત ગણાય; પરંતુ જે સમાજ હેતુવચરની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ કરીને સાગ લેના હોય, તે પ્રમાણમાં વધારે સૂઝમદશી અને સુસજ્જિત ગણાય. આવી અહેતુક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્ય, ચિત્રન, કલા અને અન્ય સસ્કૃતિવિષયક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, છતાં કેટલાક અસાની છવો માને છે-નિર્દોષતાપૂર્વક માને છે, કે કલાવ્યાપાર એ તો કેટલાક ધૂનીઓ કે કલ્પનામિયોનો વિષય હોઈ શકે. અહીં જણવું તો કોઈ ખાસ જૂથ માટે ઉદ્દેશ-નિર્વાહનું સાધન હોઈ શકે, પરંતુ એવા કોડો લક્ષી જાય છે કે કોઈ પણ સમાજની વ્યક્તિગત કે સમૂહજત મહેચ્છાઓ, આશાઓ, ઝાંખનાઓ, જયપરાજય, પતનઉત્થાન કે સિદ્ધિઓ કે નિષ્ફળતાઓ-એ સૌ સાવનાને ક્યારેય કોઈ રમતત્વ ઇચ્છવા લેવા અમરત્વ આપી શકતું હોય, તો તે કલા છે. આજથી હજારો વર્ષો ઉપર મચેલો આદર્શો અને ભાવનાઓનો તુમુલ કોલાહલ આપણને રામાયણ અને મહાભારતમાં સંભળાય છે અવતી કે ઉજ્જયિનીની સસ્કારગાથાઓ કે અસિખત વૈભવના ચિત્રો આપણને મેઘહૂતની કાવ્યલીલામાંથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ બધુંયે આપણે વર્ષો પછી અનુભવી શકીએ છીએ, એ કોને પ્રતાપે ? જે માનવચિત્તમાં પ્રકૃતિ દેવીએ સર્જનશક્તિનો કીમિયો - મૂક્યો ન હોત અને માણસે તેને વિશેષ ભાવે અપનાવ્યો ન હોત તો, આપણી કેટલી ભાવનાસમૃદ્ધિ, સસ્કારગાથાઓ, આદર્શોનાં ગતનચુબી ઉદ્યનો અને દશાઓએ અનુભવેલા.

વિશ્વરૂપે અને સંવેદના કાળની અનંત ખીણમાં નાશ પામ્યાં હોત અને ભૂતકાળ અને તેની સામાજિક સિદ્ધિઓ સાથેનું આપણું અનુસંધાન તૂટી ગયું હોત ! એજ વાત સાબિત કરે છે કે કલાને માત્ર માનવી અને એકાદ માનવીની લાગણી સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહીં; પરંતુ સમસ્ત સમાજની રસ, સંસ્કાર અને ભાવનાની પ્રભાસિકા બળવી રાખવામાં, તેને સમૃદ્ધ કરવામાં, તેમજ તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરવામાં પણ તેના અનિવાર્ય સંબંધ છે; અને એટલા માટે જ સમાજ-નિષ્ઠ ગણાતો માનવ કે માનવસમૂહ કલાથી વિમુખ રહે, એ કોઈ પણ રીતે પાલવે તેમ નથી.

કલા અને નિવૃત્તિને પણ ખાસ સંબંધ છે; કારણ કે ખૂબ અમ પછી માણસને જે નિવૃત્તિ મળે છે, તેને કેમ ગાળવી એ પણ ભાવિ સમાજમાં અગત્યનો પ્રશ્ન થઈ પડશે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન 'કલ્પકી અને સંસ્કૃતિનું ભાવિ' એ નામના વિચારપ્રદ ગ્રંથમાં કહે છે કે, કોઈ પણ સમાજ કે વ્યક્તિનું અંતર કેવું છે, તે તમરે તપાસવું હોય, તો તે સમાજ કે વ્યક્તિ તેના નિવૃત્તિના કલાકો કેવી રીતે ગાળે છે તે તપાસો. એની હરસદ ગાળવાની રીત જ તેની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કોટિ કે કક્ષા નક્કી કરી આપશે. વળી વિશેષ વિચાર કરીને જોઈએ તો હરસદનો સમય જ એવો છે, કે જ્યારે માણસના હૃદયમાં રહેલી સ્વતંત્ર કે સંત ખડાર હાકિયું કરી બંધ છે અને માણસને તે જોવો છે, તેવો ખતાવી દે છે. એટલે જે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ પોતાની નિવૃત્તિની પળો રચનાત્મક તેમ જ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે અને સર્જન, ગિતન, વ્યાન આદિ ઉચ્ચ મૂલ્યાત્મક

પ્રવૃત્તિમાં વાપરે છે, તે વ્યક્તિ કે સમાજ ખરેખર ઉન્નત અને સંસ્કારી હોય છે; પરંતુ જે વ્યક્તિ કે સમાજ આ રીતે પોતાની પળો ગાળી શકતો નથી, તેના આનંદ શુદ્ધ આનંદ નથી હોતો, પછી એક જાતની ઉત્તેજના જ હોય છે. એ ઉત્તેજના અને મોજશોખ પાછળ હબરો મનુષ્યને વૈતરું કરવું પડે છે. પરિણામે અમ કરનાર કે એ અમને ભોગે નિવૃત્તિ માણુનાર કોઈનેય સાચો આનંદ કે શાંતિ મળી શકતી નથી. નિવૃત્તિ ગાળવાની સાચી રીત શીખવા માટે કલા અને કલાવિષયક ગ્રંથોનું પરિશીલન એ ઉપયોગી સામગ્રી છે-એ વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નહીં જ ગણાયું.

સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાંતોને અને કલામાં રહેલી સર્જનશક્તિને પણ ઘનિક સંબંધ છે. આજે જે સમાજરચના આપણે જોઈએ છીએ, તે સ્પર્ધા અને સંઘર્ષ ઉપર રચાયેલી છે. એથી, થોડાકનું ભણું થવું હશે; પરંતુ વિશેષભાવે માનવી તેથી સ્વાર્થી, એકલપેટો અને ક્યૂહળ થતો બંધ છે અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ પછી જ તે ખીજ ખધા શુભોને મેળવવામાં માનતો થશે છે. માણસના હૃદયની જડતા અને અધર્મ આમ ભારોભાર વધેલાં છે. આવે વખતે કલાશક્તિ એક નવો જ સંદેશ લઈને આવે છે.

આજની સમાજરચનાના પાયામાં સ્પર્ધાને બદલે સહકાર અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને બદલે સર્જનનો આનંદ મૂકી શકીએ, તો જરૂર દુનિયાનો રંગ બદલાઈ બંધ. સર્જનની અંદર રસ લેતો માનવી પોતાના માનવબંધુઓના સહકારથી સમસ્ત સમાજને ઉપયોગી એવાં મૂલ્યો સર્જવામાં લાગી બંધ; અને સંપ્રાપ્તિને તેના મોઢ નાશ પામે; એ સંપ્રદ

કરનો ખર્ચો જાય અને સર્જનક્ષીલામાં-
સૌને કાજે પ્રેયતમ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન
કરવામાં જ મર્યો રહે આવો મર્જનક્ષી
માનવી જ્યારે વ્યાપક કેળવણી દ્વારા
અંતરશે, ત્યારે સમાજમાંથી ફેટલી થે
હિસા, વિસવાદ, અધાપૂધી અને અરાજકતા
નાશ પામશે અને તેની જગ્યાએ પ્રેમ,
સવાદ અને સુરાજ્યની સાચી રચાપના
થશે આવો માનવી અનાસક્ત યોગીની
માફક પોતાનું અને સમાજનું સુખ
સાધતો સાધતો જીવન જીવતો હશે અને
પોતાની મર્જનાત્મક વ્યવસ્થાશક્તિથી
બુદ્ધિ અને સમજિતુ હિત સાધી સાચી
રચનાત્મક તેમ જ મર્જનાત્મક કાંતિ
સાધી શકશે

આધુનિક યુગનું એ સ્વજન સાધન
વિજ્ઞાન છે, આ વિજ્ઞાન અને કલાને પણ
કંઈ એકા સ્વજન નથી કારણ કે વૈજ્ઞાનિક
સત્યોને માનવજીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાને
કલા જન્મ માધ્યમ છે જ્યાં બોધ અને
ઉપદેશ નિષ્કળ જાય છે ત્યાં કલા આપણા
હૃદયને જીતી જાય છે અને જીતતા જીતતા,
શુભ હાતાની જેમ, આપણા હૃદયને સત્યનું
હાન કરી જાય છે આવી રીતે અતરવાસી
બનેલું મન્ય ધોમેધોમે સ્વત સ્ફૂર્તિથી
આપણા અંદરના જીવનને ઘડતું રહે છે

આ બધી વિચારણા ઉપરથી જોઈ
શકાશે કે, કલાને માનવી સાથે, માનવ-
સમાજ સાથે, તેની સાસ્કૃતિક પરંપરા

સાથે, સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાંત
સાથે, માનવીના વ્યક્તિત્વનાં ઘડતર સાથે
તેમ જ વિજ્ઞાન તથા દુરસંદના સામ્ય સાથે
પણ ઘણો જ ગાઢ સંબંધ છે આવી કલાને
માણસ કયાં સુધી ઉવેખી શકશે ? એ રસ-
અસ્કારના હીપકને છુટાવી હૃદયને માણસ
શોલાસ મેળવી શકશે ? કલા અને કલાની
પ્રાપ્તિ ખજૂર ડોઈ અદ્યુત ચીજ છે । તે
માટે વિજ્ઞાત કલાકાર અને સર્જક રોમે
રોલાના વચનો સમજવા જેવા છે

‘તમાગ શાસોમાં શું કહ્યું નથી, કે
જીવજગત આનંદમાંથી જન્મેલું છે ? જેશક,
આનંદનો અર્થ હું સુખ નથી કરતો
સ્વસ્તિ અને શાંતિ, સુખ અને આનંદ
એના છદો જુદાજ હોય છે ખવાજ
મહાન આનંદોના મૂળમાં અનાસક્તિ અને
નિર્વાસના રહેલા હોય છે જે આનંદ
મેળવવા માટે લૂટાલૂટ કરવાની જરૂર
પડે છે, તે આનંદ જ નથી-આનંદનો
વ્યક્તિયાર છે કલાનો આનંદ મોટો એટલા
માટે છે કે એમાં લૂટાલૂટ નથી-સૌને
માટે એનાં દાગ ખુલ્લા છે-તેના મૂળમાં
હાન રહેલું છે તે દાર ખોલી નાખે છે,
મન્ય થતો નથી અશ્પૃશ્યતા એને
જમતી નથી આવા આનંદના સ્પર્શથી
પણ આપણી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ થાય છે અને
નૈતિક ઉપદેશ હીષા વગર પણ આપણા
જીવનમાં અદા લાવે છે ।’

આવા કલાના વિગુહ આનંદથી કયો
માનવ વંચિત રહેવા ઇચ્છે ?

પ્રભાતે પૂજામાં

લેખક :
શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા

અત્યંતિ નાહિત્યરૂપી સૌન્દર્યમૂર્તિ શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાએ આપણે ત્યાંની હાસ્યરસપ્રભુલિકા ડીકીક જળવી રાખી છે. વાર્તા, નૃત્યક વર્ણનમાં હાસ્યને કટાક્ષ એમનાં સખળ હાથપાસે છે. હિંદુધર્મે કહ્યું છે, ગીતામાં કહ્યું છે, વહીશોએ કહ્યું છે માટે આપણે વહેલા પ્રભાતે પૂજા કરવા બેસીએ છીએ. સ્નાનાદિથી પરવારેલી વ્યક્તિ વધુ રમચ ને પવિત્ર રહી શકે, માનવી એકાગ્રચિત્તે સારી રીતે પ્રભુસ્તવન કરી શકે માટે આપણે ત્યાં પૂજા, કે પ્રભુસેવાનો સમય સવારનો રાખવામાં આવ્યો છે; પરંતુ પૂજા પાછળ રહેલી એ ભાવનાને, એની પાછળના એ રહસ્યને આપણે કેટલા નહીંએ છીએ-ને ત્યાંના હોઈએ તો કેટલા અમલમાં મૂકીએ છીએ ! નાટિકામાં નિરૂપાયેલાં અંભાગીરી તો બુદ્ધરાતને ધરંધર આગે જોવા મળે છે.

[આશરે પંચાવનેક વર્ષનાં અંભાગીરી પૂજાના આમાન સાથે પૂજામાં બેઠાં છે. પતિ હપર દાખ રાખનારી પત્ની, મોટી વયના છોકરાઓને પણ પાલવને છોડે બાંધી રાખનાર માતા, ન્હાતી તેમ જ સુધરેલી ટળતાં મેણાં મારીમારી વહુને તલપારતી ધાર હપર રાખનાર સાસુ અને વર્ષના ત્રણસો ને પાંચઠ દિવસ ત્રાસ પર્તાવી રસોઈયા અને નોકરચાકર હપર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપનાર શેઠાણીનાં સુંદર અને આગેદૂબ પ્રતીકરૂપે અંભા શેઠાણી શોભી બેઠે છે. એમનો તરબોળા હાથ ગૌમુખીમાંથી ખાળના ચણકા ફેરવ્યા કરે છે.]

માળાના મણકા હટપળખ ફેરે છે. એને લઈને ગૌમુખી પણ લાછળે છે. દાખે હાથે ધીની વાટ સંજોગ છે. એટલામાં પ્રભુલક્ષિમાં લીન ધઈ ગયેલ શેઠાણીને કાને બહારથી કોઈક અવાજ પડે છે.]

અંબા : શું છે ? શું છે, મણિવહુ ?

મણિ : (વિગમમાં લાગી રહીને) ના રે, સાચુજી, એવું ખાસ કશું નથી.

અંબા : પણ તે ત્યાં આવાં જાણાં-જાણાં બોલે છે, તે પાંચ ડગલાં પાસે આવીને બોલતાં પગને કળતર આવે છે ? સવારે ને સાંજે ધણીજ સાથે ગાઉના ગાઉ ફરવા જતાં તો કોઈ થાક લાગતો નથી !

મણિ : (અગળ આવીને) ના ના, એમ નહિ, પણ મને એમ કે તમે પૂજામાં બેઠાં છો એટલે—

અંબા : (ગૌમુખીમાં મૂળા વધુ જોરથી ફેરવતાં) પૂજામાં બેઠી છું, પણ જીવતી તો છું ને-મરી તો નથી ગઈને ! મરી ગયા પછી તમે તમારે ફાવે તેમ કરજો ને. બોલોને, શું છે ? પાંચ મિનિટ કોઈ કુખે સગવાનહું નામ પણ ક્ષેવા દેતાં નથી તો !

મણિ : આ તો પેલો દેવજી નોકરી છોડી ચાલ્યો જાય છે, તે પગાર લેવા આવ્યો છે.

અંબા : તે એમાં તમે બધાં મળીને આટલી હોહા શું કામ કરવા મંડી પડ્યાં છો ? હિસાબ કરોને, મેં ગઈ કાલથી તમને પેસાનું પડીકું પણ આપી લીધું હતું. પછી તે બીજું છું શું વધારે કરી આપું ? આપી દો એને અને કાઢો સાક્ષાત્તે ઘરની બહાર.

મણિ : પણ દેવજી કહે છે કે એક દિવસની ભૂલ છે.

અંબા : અરે ભૂલ શાની ? એ હરામખોરો તો એમ કહ્યા જ કરવાના, તમે પણ એવાઓની સાથે નાહકની ટકેટક

કયાં કરો છો ને મને દેરાન કરો છો તો !

[હામોદદાસ આવે છે]

હામોદદર : શું છે ? મહિવહુ ? શું છે ?

અંબા : તરત આવી જ પહેાચાને !
જગા ગભરાશો નહિ કોઈ તમારા દીકરાની
વહુને મારી નાખતુ નથી.

[સંપાદમાથી નીકળે છે, એકથે વચમા વચમા
નાલા સોનાળી ભેચી માળાના મહુકા કર્યા છે અને
પ્રભુનું નામ બોલે નય છે]

હામોદદર : તે નો હુ પશુ બહુ હુ
પશુ છે શું, મહિ દીકરા ?

• મહિ. નારે કંઈ નહિ, સાસુએ
હિમાખ ક્યો છે, ને ખરોખર નથી એમ
દેવજી કહે છે એના હિમાખ પ્રમાણે એક
દિવસનો પગાર વધારે ભેઈએ.

હામોદદર : હા હા હા ! અરે મહિવહુ !
તે એક દિવસનો પગાર એટલે આઠ આનાની
વિસાતને ? હુ પશુ કહાડે કહાડે જખરી
કરકસરિયણુ થતી બધી છે ને શું ?

અંબા : મ સળાવો, મ સળાવો,
મહિવહુનું નામ લઈને તમાગી મહિયાણું
વહુનું ચાલતુ હોય તો આઠ આના શું
પણ આઠ રૂપિયા પશુ બહિસ આપી દે એવા
છે એણે ને એના મહિએ કમાઈ ભેણુ હોય
કે ગરીબીમા ઘર ચલાયુ હોય, તો એવી
કરકસર કરતા શીખે ને !

હામોદદર : એમ રાખો, પશુ હવે ગરીબ
માણુમને આઠ આના વધુ મળ્યા, તો થઈ
શું ગયું ? લગ્નવાને આપણને જોજી
નથી આપ્યું

અંબા : તો કૂટાવી દેાને આપ્યાં
ઘરખાર, મારુ શું બધું છે ? હુ તો સાસરે
આવી ત્યારથી મે તો દળણાય દલ્યાંતા,
પાણીય લયાંતા અને વાસણો પશુ

માન્યાંતાં, એટલે કૂટાવી દેશો તોયે
મને ભારે નથી પડવાતુ. ભારે પડશે
તમારા લાડકવાયા છોકરાને અને મોએ
ચડાવી મૂકેલી એની વહુને આપી દેા, એ
માગે એટલો પગાર આપી દેા

[મહિવહુ મોઢરને પગાર આપવા નય છે]

હામોદદર : તમે પાછા ચિડવાતા નહિ,
પશુ હવે આપણે મેની કમી છે ? પ્રભુએ
ધણુ આપ્યું છે ઘરમા બધુ સલાળી લે
એની વહુઓ છે પછી શું કરવા આમ
ગમે તેમ મોલ્યા કરતા હશે ! શાંતિથી
જીવન ગાળો ને

અંબા : ત્યારે શું કરુ હું ? હા, ઘર
છોડી ખારી ખની જઈને, આ બધાના
સ્તામાથી કાંકરા જેવી પડી છું, તે નીકળી
જતી નથી, એટલું છે !

હામોદદર : ફરેકમા ઊધુ પાડતા અને
વાકુ બોલતા જ શીખ્યાં છો ? જેમ જેમ
પેસા મળતા ગયા તેમ તેમ સ્વભાવ
બગાડતાં જાઓ છો એ ઠીક નથી મારી
માને હાથે દુઃખ ખમ્યાં છો એનો ખદવો
ગળવા તો ઈચ્છતા નથી ને ?

અંબા : હું જ, એમ કહેને ત્યારે, કે
આ વાતથી પેટમા દુખે છે ! તે તમારી
દીકરાવહુને મે એવું શું કરી નાખ્યું ને !
હુ નથી બહુતી એમ નહિ આ હુ પૂજમા
બેઠી હોઉ કે દેવદર્શને ગઈ હોઉ, તે વખતે
તમારો દીકરો અને મહિવહુ તમારા કાન
લભેયોં કરે છે એ કાઈ હુ નથી બહુતી ?

હામોદદર : આ તે તમે શું બોલો છો ?
એ બને જેવા મારા સતાન તેવા તમારાં
સતાન મારો દીકરો તે તમારો નહિ ?

[બહાર કોઈ પડ્યું હોય તેમ અવાજ થાય છે]

હામોદદર : અરે, અરે ! એ શું થયું ?
કોણ પડ્યું ? કાઈ વાગ્યું ખાગ્યું ? તો નથી ?

મોઢર : (આવીને) મહિભાબી લપસી

પક્ષાં છે અને પગ મોચવાઈ ગયો હોય તેમ જણાય છે.

દામોદર : હે ! શું કહે છે ? ક્યાં પક્ષાં ? સુમનસાઈ છે કે નહિ ? સાંસળ્યું ? મણિ પડી ગઈ. પગ સાગી ગયો લાગે છે.

અખા : (ગૌમુખીમાં માળા જોડવી ફેરવતાં) સાંસળ્યું ! તમે એવડા ઘાંટા પાડો છો કે આખો મહોલ્લો સાંસળતો હશે, તો પછી હું નહિ સાંસળ્યું ?

દામોદર : હા, પણ ત્યારે જોડોને, બેઠજો.

અખા : પૂજ કરતી કરતી જોડું ? સુમન તો જોડો જ હશે. ઘરનાં ચાકર-ચાકરડીઓનું ટોળું વળ્યું હશે; મોટી ભાભીને કાંઈ થયું એટલે એમને મન તો આસ વૂટી ગયું ! અને હવે તમે ઘોડો છો. પછી મને જરા મારી સેવાપૂજમાં બેસવા દોને ! અને વળી તમે તો હમણું કહેતા હતા, કે મારે તો લગવડલગનમાં જ ચિત્ત રાખવું ? મસાણામાં જઈશ પછી એમ થશે એમ હમણું તો લાગે છે !

દામોદર : પણ એને ક્યાં લઈ જવી ?

અખા : હાડવૈઘને ત્યાં બીજે ક્યાં ?

દામોદર : એ બધા તો અનાડી.

અખા : હા, એ હું ભૂલી. આપણે માટે એ ચાલે, વડુરાણીને માટે કાંઈ એ ચાલે ? તો પછી કોઈ મોટા સરજનને ટેલિફોન કરીને બેર બોલાવોને. અને સાથે સાથે બે નર્સને તેડી મંગાવો. સવારની અને રાતની એમ બે બેઠજો ને !

[અખા શેઠાણી પગમાં લીન ચર્મ જાય છે. દામોદરદ્વાર ખીંચે પગલે જાય છે. શેઠીવાર અખા શેઠાણીના જય જોડમાં ચાલે છે. પછી એક હાથમાં ઘંટા અને બીજા હાથમાં આરતી લઈને અખાજોડી

બોલાં ચાય છે અને આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં 'જય દેવ, જય દેવ' કરીને જાય છે. એકલામાં દામોદરદ્વાર પાછા બહારચલા, અંદજાયેલા, હાથમાં તાર લઈને દાખલ થાય છે.]

દામોદર : સાંસળો છો કે ? જરા આમ તો જુઓ !

[આવાનો અવાજ વધે છે. ઘંટાનો નાદ પણ જોર પકડે છે.]

દામોદર : તમે જરા સાંસળો તો ખરાં, વળત જાય છે.

અખા : અરે ખાપણ, તમારે એમને તેડાવવા હોય તેમને તેડાવોને. તમારા પૈસા છે ને તમે અરથો છો !

દામોદર : અરે ખાઈ, આ મણિવડુની વાત નથી. આ તો અખાણા જમાઈના તાર આવ્યો છે, કે આપણી છોકરી સુસદા અચાનકે ખડુ ખીમાર થઈ ગઈ છે અને આપણને જલદીથી બોલાવ્યાં છે. ગાડીને અરથો કલાક જ રહ્યો છે. એ જશે તો પછી ખાર કલાક સુધી બીજી ગાડી નહિ મળે !

અખા : હે ! શું ? સુસદા માંદી થઈ ગઈ ! (ઉતાવળે નીચે મૂકતાં આરતી પડી જાય છે ઘંટાને તો એ ફેંકે જ છે.) ત્યારે એમ સીધું બોલતાં શું થાય છે ! ક્યાર ક્યારના વાતનો ફોડ જ પાડતા નથી ! આલો, નહું તો આ લૂગડાંભેર નીકળીશ; પણ તમારે વરણાગિયાવેડા કરવાના હશેને !

દામોદર : પણ-પણ આ કાકોરણ્યું-

અખા : ઘરમાં નોકરડી હું એકલી જ છું ? વળાય છે ને તે ઘોડો, કાકોરણ્યું કરી લેશે.

[કાકોરણ્યું અને પૂજવાના સામાનને એમ ને એમ નાખીને અખા શેઠાણી અડપથી જાય છે. પાછળ દામોદરદ્વાર ખીંચે પગલે જાય છે.]

યોગેમાર્ગની કેડી

રૂપક
સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી

કુન્યવી સાધનો પર નદિ પરેડી આપણા આત્મા ઉપર ન સાચા મુખ્ય નિર્માણ છે, એ વાત અનેક સાધુસતોએ અનેક રીતે કહી છે. આત્મિક પ્રગતિ ને પ્રયત્નપૂર્વક રોગ દ્વારા સદાજ એ સામાન્ય જાને અનુભવીને દિગ્ભાવનિવાસી સિદ્ધ સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી અતી આધોના સાચા માર્ગદર્શક બન્યા છે એમણે જે સત્તે આપણી સમગ્ર રાહ દર્શાવી છે, તેમને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો જીવનનું રહસ્ય સમજાઈ જાય.

નિ સ્વાર્થ સેવામા જીવનનું મખરસ બધું છે. વિશ્વવાત્સલ્યમા જીવનનું અજ સમાધુ છે ને જીવનનું જળ સમાધુ છે પવિત્રતામા.

જીવનની મધુરતા સક્તિમાં રહેલી છે. જીવનની સુવામી ઉદારતામા સમાઈ છે. જીવનનો મુખ્ય હેતુ સમાધિમાં સર્વો છે. આત્મસાક્ષાત્કાર એ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે.

માટે સેવા કરો, પ્રેમ રાખો, પવિત્ર બનો, ઉદાર થાઓ, ધ્યાન કરો અને સાક્ષાત્કાર અનુભવો.

કોઈપણ વ્યક્તિને સદા ધ્યાનમાં રાખે કે એના સઘળા વિચારો પર ઈશ્વર હંમેશા ચોક્કી પહેરો રાખે છે, તો મનુષ્ય બહુ જ ચોક્કા બનિશે. આદરનો યર્થ જાય, પ્રભુ સાન એને ઘણું જ જલકી યર્થ જાય, પરંતુ માયા કે અવિદ્યાના આવરણને કીચે આ સુદો માનવી ભૂલી જાય છે. પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહેને, કીચે, સારાનરસાની પારખ-શક્તિવાળો વિવેકી પુરુષ તો આ વાત યાદ રાખે જ છે. પરિણામે સ્થિર, ત્વરિત ને હિંમતભર્યા પાય માડતો એ આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ ને આગળ ધમ્મે જાય છે.

અનેક જન્મજન્માતરોમા નિષ્કામસાધથી

કરેલા અસખ્ય સંઘર્ષોને પરિણામે ઈશ્વરનો આ દેવી અનુગ્રહ વિવેકી પુરુષ પામ્યો હોય છે.

પડછાશો, પગપોટો કે કીણ જેવું શબ્દસર છે, જેવું અમત્યમય છે, તેવું જ આ જગત પણ અસત્ય છે. ધ્યાન ને કામિની પાછળ, કીર્તિ ને નામનાં રમકડાં પાછળ ના માટે તમે ભટકો છો.

કેટલાક સજ્જો માને છે કે એમણે સંપૂર્ણ ને સાચું આત્મશરણ શોધ્યું છે; પણ કોઈ કોઈ વેળા એથે એમને પોતાને પથે જતા હોય છે અને કોઈ કોઈ જાતની વામનાઓનું સેવન કર્યો કરતા જ હોય છે અને આમ હુ પદ ને શુમાનમા પોતાને માર્ગે તેઓ વિચર્યા કરે છે. આત્માનુ આ જાતનું શરણ શોધવું સાચું નથી, કૃત્રિમ છે. દેવી અનુગ્રહ મેળવવા માટે આવા ભોડો કોઈ રીતે સાધક નથી.

હંમેશ માટે કોઈના વળાણ થતા નથી, તેમ હંમેશ માટે કોઈની નિંદા પણ થતી નથી અને વળી દોષિત ન બન્યું હોય એવું તો આ દુનિયામા કોઈ છે જ નહિ. માટે પ્રશ્નમા કે નિંદા વિશે ઝાઝી માર્યાદો કરશો નહિ. સ્તુતિ યા નિંદાથી પર બનો અને બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધો. આ બ્રહ્મ ગૌરવનું ગૌરવ છે, ધર્મોના ધર્મ

છે, પ્રકાશનો પ્રકાશ છે, સૂર્યનો સૂર્ય છે, આત્મા કે પરમાત્મા છે.

સર્વ હુન્મેનું મૂળ આ શરીર છે. સૌ રોજોમાં ખરાખમાં ખરાખ રોજ તે હોલ છે. હોલ સમે પ્રવળતો કોઈ અગ્નિ નથી. સર્વ સદગુણોમાં સંતોષ જ ઉત્તમોત્તમ સદગુણ છે.

સાધકોનો માર્ગદર્શક

૧. તમારી જરૂરિયાતોને એકદમ ઓછી કરી નાખો.

૨. સંજોગોને અનુકૂળ જની રહો.

૩. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુનો મોહ રાખો નહિ.

૪. જે કંઈ તમારી પાસે હોય, તેમાં અન્યને હિસ્સેદાર જનાવો.

૫. સેવા કરવા સદા તત્પર રહો. એ માટેની એકે તક જુમાવો નહિ. આત્મસાવધી સેવા કરો.

૬. અકર્તૃત્વ ને સાક્ષીલાવ કેળવો.

૭. પરિમિત શબ્દો બોલો અને મિષ્ટલાભી ખનો.

૮. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે ઉત્કેષ્ટ ઝંખના રાખો.

૯. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પ્રભુને શરણે જાઓ.

૧૦. આધ્યાત્મિક માર્ગ ખોડાની તીક્ષ્ણ ધાર જેવો છે, શુભની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૧૧. જીવ ધીરજ રાખો, જીવ ખંત રાખો.

૧૨. એક દિવસ માટે પણ અભ્યાસ કરવો છોડી દો નહિ.

૧૩. શુભ તો માત્ર આંગળી જ ચીંધવાના, તમારે તમારી જાતે જ માર્ગ કાપવાનો રહેશે.

૧૪. જીવન દ્રંડું છે, મૃત્યુનો સમય ક્યારે આવશે તે આપણે જાણતા નથી; માટે ગંભીરપણે યોગસાધનામાં જુઓ જાઓ.

૧૫. હંમેશા એક આધ્યાત્મિક રોજનીશી રાખો. એમાં તમારી પ્રગતિ ને તમારી

નિષ્ફળતાઓની સાચી નોંધણી કરો. નક્કી કરેલી વાતને મક્કમતાથી વળગી રહો.

૧૬. સાધના માટે ખિલકુલ વખત નથી એવી ફરિયાદ કરશો નહિ. નિદ્રા ઓછી કરો. મોટી મોટી ખડાશો હાંકવી કમી કરો. પ્રસાર્તના પ્રાણમુહૂર્તનો સમય સમાધિમાં ગણો.

૧૭. ઈશ્વર(સ્ત્રી)ના વિચારોની મદદથી જગત સંખંધી વિચારો દૂર રાખો.

૧૮. કૌવતવાળા પ્રભાચિંતનથી તમે સ્ત્રી છો, પુરુષ છો કે તમે અમુક છો, તમુક છો એ જાતની લાગણી ભૂલી જાઓ.

૧૯. કોઈ પણ કાર્ય આજે કરવાનું શક્ય હોય, તો કદીયે એને આવતી કાલે પર મુલતવી ન રાખો.

૨૦. હંમેશા આનંદિય રહો. ચિંતા દૂર કરો.

૨૧. તમારી શક્તિઓની ખણગાં ન કૂંટે. કે ન તો એનું પ્રદર્શન કરતા રહો. સાદા ને નમ્ર જનીને રહો.

૨૨. તમારી સાથે સંખંધ ત્ર ધરાવતી વસ્તુઓ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહી જનો.

૨૩. સમૂહસંગ અને ચર્ચાથી દૂર રહો.

૨૪. દિવસના થોડા કલાકો એકાંત જીવનમાં ગાળો.

૨૫. તૃષ્ણા, ઈર્ષ્યા અને સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિથી અજગા રહો.

૨૬. સારાનરસાના વિવેક તથા વૈરાગ્ય દ્વારા લાગણી પર કાબૂ મેળવો.

૨૭. મનનું સમતોલપણ હંમેશા જાળવો.

૨૮. વેણુ કાઢતાં પહેલાં જે વખત વિચાર કરો. કાર્ય કરતા અગાઉ ત્રણ વખત વિચારો.

૨૯. પાછળ ભૂંડ જોલવું, કોઈની ટીકા કરવી કે ભૂલો શોધવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપો. પ્રત્યાઘાતો માટે સાવધ રહો.

૩૦. તમારી નિજની જ ભૂલો ને

નિર્બળતાએને શોધી કાઢો. બીજાઓમાં માત્ર માર્ગ જ એવાની ટેવ કેળવો.

૩૧ બીજાએ પહોચાડેલા નુકસાનને ભૂંડી જાઓ, સમા આપો તમને ધિક્કારનાર પ્રત્યે મારી રીતે વર્તો.

૩૨ વિષધર ભોરિ ગની માફક વાસના, ઢોંધ, ગર્વ, મોહ અને લોભને ત્યાગ કરો.

૩૩ ગમે તેટલાં દુઃખ સહેવા તત્પર રહો.

૩૪ વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે તમારી પાસે હંમેશા ઘોડાં નીતિમૂલે રાખો.

૩૫ ઝેર, લોલપી, વિદ્યા કે પેશાબ જેવું ઇદ્રિયસુખને ગણો. એનાથી મતોષ ન જ મેળવી શકાય.

• ઈક વીર્યનો સંભાળપૂર્વક મગ્ન કરો જુદા મૂલો.

૩૬ નેત્રી-જ્ઞાતા તરીકે નારીને માન આપો. નિત્ય વિચારનું નિકલન કાઢી નાખો સર્વને દેડવત્ પ્રજ્ઞામ કરો.

૩૮ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં, પ્રત્યેક ચીજમાં પ્રજ્ઞાના ઈર્શન કરો.

૩૯ હલકી વૃત્તિઓ મનને ઘેરી વળે, તે સંકીર્તન, સત્સંગને પ્રાર્થનાનો આશ્રય લો.

૪૦ આવી પડેલી આપત્તિઓનો સાંતિથી-હિંમતથી સામનો કરો.

૪૧ તમે તમારે માર્ગે વિચરતા હો, ત્યારે ટીકાની દરકાર ન કરો. ખુશામતને કંઠીયે તાળેન ધરો.

૪૨ ધર્મ ને દુષ્ટને માન આપો એમની સેવા કરો.

૪૩ તમારી ભૂલોનો ખુલ્લો એકરાર કરો.

૪૪ ત દુરરેતી જાળવો, રોજિંદાં આસનો ને વ્યાયામ પ્રત્યે ખેદરકાર ન બનો.

૪૫ હંમેશા ચપળ ને સાદાક બનો.

• ૪૬ જ્ઞાનવૃત્તિથી હૃદય કેળવો અસામાન્ય ગીતે જ્ઞાન કરો. કોઈએ ધાધુ દોષ તેના કરતા અધિકુ જ્ઞાનમાં આપો.

૪૭ વામનાઓથી દુઃખની પરપરા વધતી રહે છે સતોષ કેળવો.

૪૮ એક પછી એક ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરો.

૪૯ સતત વિચારશીલ બની પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ કેળવો.

૫૦ સર્વ વિચારોની સગામ હાથમાં રાખો, વિચારોને ઉન્નત ને પવિત્ર રાખો.

૫૧ કોઈ અપમાન કરે, મહેણાં મારે કે માળો દે, ત્યારે શરસે થશે નહિ એ તો માત્ર શબ્દરમત ને અવાજની વિવિધતા જ છે.

૫૨ મનને પ્રભુમાં આસક્ત રાખો સત્યમય જીવન જીવો.

૫૩ પૂર્ણત્વને માર્ગે હંમેશા તત્પર રહો, હંમેશા કાર્ય કરતા રહો.

૫૪ તમાગ જીવનનું ચોક્કસ ધ્યેય રાખો એ તરફ સંભાળપૂર્વક પાંચ માઠો.

૫૫ ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા મૌનના ફાયદા છે, એનો મહાવરો ઊડશે નહિ.

૫૬ મનમાં વિકાર દાખલ થવાના ચાર મુખ્ય દરવાજા આ છે અવાજ, સ્પર્શ, દષ્ટિ અને વિચાર. અજતા રહેજો !

૫૭ પ્રભુ વિના કોઈનીયે સાથે જીવન-જાની ન રાખો બીજાઓ સાથે બહુ જ થોડા ભળો.

૫૮ દરેક ચીજમાં સયમ કેળવો. અતિશયતા હંમેશા લય કર દોષ છે.

૫૯ દરરોજ આત્મમૃત્યુકરણ અને આત્મઅવલોકનની ટેવ રાખો તમારી પ્રગતિનું માપ જાણી શકો છો.

૬૦ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ટાળો તમારી શક્તિનું જતન કરો અને એકાગ્ર બનો. અન્ન, શરીર ને સગાસગાઈ-ઓનો બહુ જ ઓછો વિચાર કરો. આત્મા પર વિશેષ ધ્યાન કરો.

તમારી આ જ જિજ્ઞાસા તમને આત્મદર્શન થવું બોધશે.

ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ

સંખેડ !

શ્રી. જી. રામચંદ્રન

ગાંધીજીએ પોતાની જીવનકથા ૧૯૨૨ સુધીની જ આલેખી છે. એ પછી, લાહોરોને અત્યંત આશ્ચર્ય હતું, કેક અત્યાર સુધી આત્મચરિત્ર લખવા માટે શાંતિ, અનુકૂળતા ને સમય એ મેળવી શક્યા નથી. એક રીતે ભેદથી તો એ સાલ પછીનું એમનું જીવન એટલે જ સમગ્ર આરતવર્ષની નવ નવગદિનો ઇતિહાસ. ગાંધીજી એક મહાન તીર્થ છે. એ તીર્થના પ્રવાસે દુનિયાભરના અનેક યાત્રાળુઓ આવે છે. સદાય નિકટ રહેતા એમના અતિવાસીઓને પણ બાપુની પ્રતિભાનાં અનેકાનેક દિશ્વોનો પ્રદર્શ લાઘ્યો છે. એવા એક અતિવાસી શ્રી. રામચંદ્રને ગાંધીજી સાથેના ઘોડાક પ્રસંગો આલેખ્યા છે.

આ જીવનપ્રસંગોનું મૂલ્ય પશ્ચિમ જંગાળના ગવર્નર, આપણા મહાન નેતા રામજીના સંબોધનાં જ સમજાએ. તેઓ લખે છે:

“કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ કેળવ્યાથી પ્રેમ ને પૂન્યભાવ ઘટતાં ન હોય, પરંતુ ઊલટાં સતત વધે જતાં હોય, તો તે ગાંધીજી છે. સર્વે સાચા મહાપુરુષો માટે આ ક્ષણ કદાચ સાચું હશે ખરું; પરંતુ મારા વ્યક્તિગત અનુભવ ઉપરથી ગાંધીજી વિશે, તો મને એ તદ્દન સાચું લાગ્યું છે, જેમ જેમ એમની સાથે તમે ફેરા ને સાથે કામ કરતા જાઓ, તેમ તેમ એમના તરફ તમને વધુ પ્રેમ થવાનો ને તમે વધુ એમના પ્રશંસક બનવાનો.

ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગોના પુસ્તકના ક્તાં એમના માત્ર પ્રશંસક જ નથી, એમને આહવારા પણ છે. આપણી પેલી મૂર્ખ કહેવત પ્રમાણે પ્રેમ આંધળો નથી જ, ઊલટો એક માત્ર પ્રેમ જ સાચો દર્શાવતો શકે છે.

અનેક પ્રશંસકો વચ્ચે ગાંધીજી રહે છે, ક્તાં એ બધા પ્રશંસકોમાં નર્મની વૃત્તિ નથી, અને માત્ર હજુ જ સાહિત્ય પચાવવાની મનોવૃત્તિવાળા આજના વાચકો કાલે લખવાની એમનામાં શક્તિ પણ નથી. સાચા પ્રસંગોની આ માળા આપવા મટિ જનતા ક્તાંની અત્યંત ક્ષણી છે. આજે આવી સાચા આખ્યાયિકાઓની માગ છે અને તે આવી સાચા કથાઓ કોઈ ન આપે, તો હંતકથાઓ ઊભી થશે અને વાતાવરણને આવરી લેશે.”

(૧)

ગાંધીજી એટલે અતિક્રોધજનતા અને અતિક્રોધનતાનું કોઈ અસામાન્ય મિશ્રણ. ‘વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૃદુની કુસુમાદિપિ’ નું સુસાધિત એમને બરાબર લાગુ પડે. કોઈ કોઈ બાબતોમાં સ્વ. દીનજંધુ એટલું એમનાથી કદા વિરોધી સ્વભાવવાળા હતા. કદીયે કડક યા કઠણ થતું એમની પ્રવૃત્તિમાં જ નહિ. કોઈકેક વખત તો સ્વભાવની એમની ઉદારતા ડહાપણની હદને પણ પટાવી જતી.

ત્યારેનો એ પ્રસંગ ખાસ જગતનાં સર્વ સંબંધોથી નિવૃત્ત થઈ, ગાંધીજી સાથે વખતોવખત રહી આરામ મેળવવા જેવો રસ ઊભા એકે કાર્યમાં દીનજંધુને પડતો નહિ. એ સમયે મનને આનંદ આપે એટલું જ લેખન કાર્ય માત્ર એ કરતા.

એકાદ આવા પ્રસંગે જ્યારે એ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં હતા, ત્યારે દક્ષિણ ભારતના એક જિલ્લામાંથી એક યુવાન કોંગ્રેસ કાર્યકર આશ્રમમાં આવ્યો. કોઈ મહાઆપતિથી એ ઘેરાયો હતો. જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિનો એ મંત્રી હતો. જિલ્લા-

૧૯૨૬ની સાલ હશે. ગાંધીજી સાથે ખરમતી આશ્રમમાં દીનજંધુ રહેતા હતા,

સરના કોમેસે કાર્ય માટે એની પાસે પ્રુક્ષળ નાણુ જમા થયું હતું. એક સાચા મંત્રીને છાંયે એ રીતે સોપેલા જુદા જુદા કાર્ય પાછળ એ બધીયે રકમ છુટ્ટે હાથે એણે ખસી હતી, છતાં એમ હતા એક મોટો દોષ રકમનો ચોખ્ખો હિસાબ એણે રાખ્યો નહોતો, રસીદ કોઈને આપી નહોતી કે પાવતી. ક્ષીધી નહોતી. આ બધી બંધન પરિણામ એ આંધ્ર કે સમિતિ આગળ લગસમ એક હજાર રૂપિયાનો હિસાબ એને રજૂ કરવો પડે કે એ રકમ સરપાઈ કરવી પડે એની પરિસ્થિતિ બીની થઈ

હિસાબ આપવા માટે કે નાણુ સગી દેવા માટે એને જ્યારે કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે એને સારી આશ્ચર્ય થયું. એક પાઈ સરખીયે એણે ઉચાપત કરી નહોતી સઘણ દ્રવ્ય કેમિકાર્ય પાછળ જ ખર્ચાણું હતું એપા તો મુદ્દે શકા નહોતી.

હિસાબ રાખતાં ચૂકવો એ બૂલ તો ખરી જ, એમ એ કબૂલતો હતો. પણ કહે, 'પણ સમિતિ માટે કે બીજા કોઈ વ્યક્તિ માટે પણ હજાર રૂપિયા હું લાવું કષાથી ?' કોઈનો એ ખચારદાર નોકર નહોતો. જિલ્લા સમિતિનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું તે શોકસેવાની વૃત્તિથી જ અને એટલા જ માટે તો એણે સ્થાનિક અંગ્રેજશાળાની શિક્ષકગીરીને પણ છાત મારી હતી મનની આવી અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિમાં એણે તુરત એક નિશ્ચય કર્યો ગાંધીજી પાસે જવું, હકીકત બધી કહેવી, અને અનુદાર સમિતિથી બચવા માટે એમનો આશ્રય મેળવવો.

સારીયે વાત ગાંધીજીએ શાંતિથી સાંભળી દુબધી ને કોધથી મજબબતા કોમેસ મંત્રીની કંજી કહાની પાસે બેઠલા સ્વ દીનજી પણ સાંભળતા હતા નમ્રતાથી પણ ખતપૂર્વક ગાંધીજીએ એની

પાસે કેટલાક પ્રશ્નોના ખુલાસા માગ્યા ને પરિસ્થિતિની બરાબર ચોખવટ કરી ક્ષીધી બુવાને પાઈ સરખીયે બેરવલ્લે નહોતી કરી એ વિશે શકા નહોતી ચોખ્ખો હિસાબ નહોતો રાખ્યો એ જ હતી એની ભૂલ.

'બોલો હવે હું શું કરું એમ તમે ઇચ્છા છો ?' ગાંધીજીએ પૂછ્યું

જિલ્લાસમિતિને પત્ર લખી આ ઉપાધિઆથી મુક્ત કરાવવાની એની માગ હતી દીનજી પુણુ હેયું ડ્રવી બેઠ્યું, પણ ગાંધીજીના મુખ પર સખ્તાઈ હતી

'નહિ, નહિ, આવા પત્રો તો હું કદીયે ન લખું' ગાંધીજીએ કહ્યું - 'બેઠો, હિસાબ નહિ રાખવાનું તમારું આ પગલું કમાપત્ર નહોતું એ નિશ્ચય છે સાર્વ-જનિક ફકતી પાઈએ પાઈ મારે મન ખલિત ટ્રસ્ટ સમાન છે આવા ટ્રસ્ટ માટે તમે બેદરકાર બની શકો નહિ હિસાબ ન અપાય તે પાઈએ પાઈ ઉચાપત મચેલી હું તો ગણું સાર્વજનિક કાર્યકર્તાના જીવનમાં હિસાબનું મહત્ત્વ રૂપિયા આના પાઈનું જ નથી, એના ચારિત્ર્યનું પણ એ એક વિશિષ્ટ અંગ છે આજ અત્યારે જે કામળ ઉપર ઘણો ખેરો હિસાબ તમને મળવો બેઈએ જરૂરી પાવતી તમારે બોલી કાઢવી બેઈએ એમ ન કરો તો સમિતિ તમારી પાસેથી નાણા સરપાઈ કરી લેવાને સંપૂર્ણ હકદાર છે જરૂર પડે તો માલમિલકત કે જે કંઈ સ્થાવર-જંગમ હોય તે વેચી-સાટીને પણ આ પ્રકારનું દેવું સરપાઈ કરવું બેઈએ'

આ વચનોથી બુવાનને સખત આઘાત લાગ્યો મહાત્માજીના સાંનિધ્યમાં અત્યાર અગાઉ કદીયે એ આગે નહોતો, એટલે એણે તો માનેહ કે આ સતની એના ઉપર દયા ને કરજી વરસશે

યુવાન હતાશ થયો ને જાળકની માફક રડી પડ્યો.

આ દરેક દીનખંધુ એંડુએ વણા જ અરવરથ ખનાવી મૂક્યા. પશ્ચાત્તાપથી ચેકેતા આ યુવાન સાથેનો આવો વર્તો જ અલુછાજતો હતો એમ એમણે ગાંધીજી સાથે દલીલો કરવા માંડી.

“હા, પણ એ સાચું પરતાય એમ હું ઇચ્છું છું. સંપૂર્ણપણે જાત સુધારે તો જ પશ્ચાત્તાપ સાચો. માત્ર માનસિક પશ્ચાત્તાપનો ઝાઝો અર્થ નથી. પશ્ચાત્તાપ થયાની પરીક્ષા જ એ છે, કે થયેલી ભૂલ ખરાખર સુધરે. આ ખનાવમાં, સમિતિ હિંસાખ માળે કે રકમ ભરપાઈ કરવાનું સૂચવે એ બિલકુલ ખરાખર છે. પોતે મહાસલાવાદી છે ને સભ્યોગણેલો પણ છે, એણે પગાર ન લીધો ને સ્વયંસેવક વૃત્તિથી જ કામ કર્યું માટે જ તો એની જવાબદારી વધી ગઈ છે. કેએસના નામની શ્રુત પ્રતિષ્ઠા, જેમ એના પર તેમ પ્રત્યેક મહાસલાવાદી પર નિર્ભર છે; માટે જ કહું છું, એ જલદી પાછો ફરે, પૈસા મેળવે ને પાઈએ પાઈ ભરપાઈ કરે તે પછી જ મારાથી એને હાઈ પણ મદદ કરી શકાય.”

પણ ત્યાં તો એક બીજી સુરકેલી ઊભી થઈ. ઘેર જવાના ટિકિટસાડાના યુવાન પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. એાછામાં એાછા પાંત્રીસ રૂપિયાની એ માટે એને જરૂર હતી.

દીનખંધુ હું પીગળ્યું. એ બોલ્યા: ‘એ ગાડીસાડાની રકમ એને આપણે આપીએ, બાપુ! ખનતી ઉતાવળે ભલે એ ઘેર જાય. પૈસાની એથી એ વ્યવસ્થા કરી શકે.’

‘નહિ, નહિ.’ સ્પષ્ટ સ્વરે પુનઃ ગાંધીજી બોલ્યા: ‘તમે કે હું, રૂપ રૂપિયા

આપીએ ક્યાંથી? આપણે બેઠું નિર્ધન છીએ. ખલુ થાય તો આપણી સંસાળ હેઠળ આ વેળા સાર્વજનિક કંડમાંથી આપણે ભૈસા લઈ શકીએ; પણ એ કરવું તદ્દન ગેરવાજબી ગણાય. ગાડીસાડાના એની પાસે પૈસા ન હોય, તો ભલે એ જાય ચાલતો. અત્યારે સમિતિનું એને કરજ તો છે જ. આપણી પાસેથી ઉછીની રકમ લઈ શા માટે એ દેણું એણે વધારવું બેઠુંએ? અને આ ક્યાં પછીયે એ સાચે પથે વળશે જ એની કેને ખબર છે? આ પરિસ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત્તાના પ્રથમ પગલા તરીકે ઉછીના લેવાની હાલત એણે છોડવી બેઠુંએ કે વધારે પૈસા જે ન માગવા બેઠુંએ.’

સાંભળીને હવે દીનખંધુ, ખરેખરા શુરો થઈ ગયા. આટલે દૂર પળે વસડતા પેલા યુવાનને ઘરભેગા થવાની ગાંધીજીની સલાહ એમને મન. મૂખાંઈની પરાકાષ્ટા રૂપ હતી; પણ ગાંધીજી અડગ હતા.

વાલુપાણી બાદ આરામ પછી વહેલા પ્રસાતે યુવાનને આશ્રમ છોડવાનું અંતે નક્કી થયું.

વિદાય વેળા ગાંધીજીએ કહ્યું:

‘ઘેર જાઓ, ચોગ્ય રીતે વર્તો ને શું કહ્યું તે મને જણાવો. તમારા જવાની અત્યંત આતુરતાપૂર્વક રાહ બેઠું છું. ભગવાન તમારું ભલું કરે!’

આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતી વખતે, સ્વભાવ પ્રમાણે દીનખંધુ એને મળ્યા-ત્યાંથી માઈલ પર આવેલા સાખરમતી સ્ટેશન સુધી, એટલે દૂર એની સાથે એ ચાલતા ગયા.

સ્ટેશન પર પેલા કાર્યકર્તાના હાથમાં એમણે રૂપ રૂપિયા મૂક્યા. કોઈ એક મિત્ર પાસેથી એ રકમ એમણે આણી હતી. વિદાય કરી એ પાછા ફર્યા.

આશ્રમેમા આઘ્યા કે તરત જ સીધા દીનબંધુ ગાંધીજી પાસે ગયા હસતા હસતા કહે.

‘મારે એક એકરાર કરવાનો છે, બાપુ !’

એમને જાણતા અડધેથી રોકીને હાસ્ય વેરતા ગાંધીજી જોડ્યા.

‘હા, હા, હું જાણુ છું પેલા શુંવાનને તને પેમા પઢોયાઝ્યા હશે તમને હું આજનો એછા એળખુ છું ? તમે નો છો જ નહોતો—કદીયે નહિ સુધરવાના !’

અને કોઈ વિધાથી નિર્દોષ તોફાન કરતો અડપાચ ને હમે-એવું દીનબંધુ એ દુઝ અડખડાટ હસી પડ્યા.

• • • (૨)

ગાંધીજીનક સ્વસાવનો કોઈ કોઈ પ્રકાર બરાબર ધુરોપિયન જેવો જ લાગે. આપણે ન ભૂલીએ કે વિધાથી તરીકે લઠનમાં, બેરિસ્ટર હતા ત્યારે હજિણુ આક્રિધમાં, તથા સાંવજનિક કાર્યકર તરીકે, સર્વ પ્રકારના ધુરોપિયનોના નિકટના સહવાસમાં એ આઘ્યા હતા એટલે જ તેા હું ખપીડિતો માટે એમને સહાનુભૂતિ ગળખતી ઠોવા છતાયે, તે વર્ષને પોતે સાવ નિર્ભયવૃત્તિ પણ ખતાવી શકે છે !

ગાંધીજીના અત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એક વખત એક આંધળી આવી મધ્યમ વયની ને મીઠ તામીલી બાઈ હતી. લાલખીળી પહેરણી એક સાડીબેર જ એ આવી એ વિના એની પાસે કશયે નહેણ નમતા બપેરે તે આવી. શા માટે ને કેવી રીતે આવી એની કોઈનેય ખબર નહિ આવી ત્યારથી વલ્લૂટશાળના એટલા પરચાલિથી એ બેસી રહી હતી—આશ્રમવાસીઓ એટલું જ બળુતા હતા આમ તો આશ્રમની

હઠમા સિખારીઓને ઢાળસ થવાની સખતમ સખત મનાઈ છે આથી કયા કામસઃ એને આશ્રમમાં આવવાનું થયું એ વિં દુરત પૂછપરછ શરૂ થઈ, પણ એ તો સાંસ્વસ્થ થઈ બેઠી રહી

‘નથી ભેતા આંધળી હું તે ?’ એને સવાલ હતો

અ તે આશ્રમના વ્યવસ્થાપક મગનલાલ ગાંધીને કાને આ વાત પહોચી આશ્રમ નિમત્રોતું કડક શિસ્તપાલન તો મગનલાલ ગાંધીનું જ

આંધળી પાસે જઈ એમણે કહ્યું

‘બહેન, તારે માટે અમે કંઈ જ કંઈ શકીએ એમ નથી કોઈ પણ રીતે અહીંથી ચાલતી પકડ !’

ધાર્યો કરતા આ તામીલ બાઈ તો ઘણી જ છૂટી નીકળી, એની બીજી જ પળે મગનલાલને ખાતરી થઈ ગઈ

‘ચાલતી પકડ એટલે ? અરે, આ તે મહાત્મા ગાંધીનો આશ્રમ છે, કે કોઈ પોલિસ સ્ટેશન ? બૂબે મરું છું, અત્ર બેઈએ મારે, મારે નથી ઘર કે નથી બાર, એટલે જ તો આ આશ્રમમાં મારે આશરો બેઈએ છે; પણ તમે કોણ છો ? મહાત્મા ગાંધી કયા છે ?’

આમ મગનલાલ જેવાને પણ જીવનમાં પહેલી વખત સંલજાવનાર એક વ્યક્તિ મળી બરી; પણ એ તો હતા સાચા સજ્જન બાઈને એમણે ઘણુંઘણું સમજાવી કહ્યું

‘ગાંધીજી તો અત્યારે ઘણા જ કામમાં છે વળી આશ્રમમાં સિખારીઓને કદીયે આવવું અપાડુ નથી પ્રત્યેક જન અહીં આઠ આઠ કલાક કાયા ઘસે છે, ત્યારે ભોજન પામી શકે છે. તારું સાચું સ્થાન તો આંધળા માટેના કોઈ ‘અધગૃહ’માં છે

અમદાવાદની નજદીક જ આવેલ એવા એક ગૃહમાં હું તારી ગોઠવણ જરૂર કરી શકું એમ છું.’

કહેવાનું અધુરું મનલાલને કંઠા લેવા દીધું. હવે આંધળીને કહેવાનો વારો આવ્યો. તે બેસી:

‘ગાંધીજી કામમાં છે, એમને ? ભલે રહ્યા, હું તો નવરીજ છું ને ? કામકાજથી એ પરવારે ત્યાં લગી થોભીશ. અને હાં, બે ભાઈ, હું તો છું આંધળી, મારે હાથે તે કેમ કરી કામ થઈ શકે ? શવાનું હોય તે થાય. હું તો અહીંથી હઠનાર નથી, નથી ને નથી જ.’

હવે મનલાલને હાર - કબૂલવી પડી. ગાંધીજીને કાને આ વાત અતિ એમણે નાખી.

ખાઈ સાથે થોડી વાતચીત બાદ ગાંધીજી બેઠ્યા:

‘ભલે એ રાત અહીં રહેતી. એની જમવાની વ્યવસ્થા કરો. ક્યાં સૂવું તે એને ખતાવી દો. એવું શું કરવું તે સવારે એવું જશે.’

બીજી સવારે ગાંધીજીએ પેલીને કહ્યું:

‘જે, અમે તને કાંતતાં શીખવીશું, આંધળાઓ પણ સુંદર કાંતી શકતા હોય છે. શીખીને તું તૈયાર થઈ બધાં ત્યાં સુધી રાહ ભેડે છું ને પછી કાંતણકામ બદલ તું રળી શકે એટલી જ તારી કમાઈ. આ શરતે રહેવું હોય તો રહે. હા, આશ્રમમાં તારી બધી વ્યવસ્થા થશે ખરી.’

પણ ખાઈએ આ માટે કશો હિત્સાહ ખતાવ્યો નહિ. તે જરા ગુસ્સે પણ જણાઈ, છતાં એને કાંતવાનું શીખવાડવામાં આવ્યું. ત્રણ જ દિવસમાં કાંતણકા એણે આખાદ કિતગત કરી લીધી; પણ અકવારિયું પૂરું થતાં પહેલાં વધુ કાંતવાની એણે રોકડી

ના પધરાવી દીધી. આશ્રમમાં અહીંથી તહીં ભટકવામાં જ એને ભારે રસ પડતો. કરીને કામ તો બેસે જ શેની ? કાઈનાં સલાહ સૂચન પણ ગણ્યારતી નહિ. આશ્રમવાસીઓ સાથે લડવાઝવડવાનું એણે શરૂ કર્યું. ને, બિલકુલ બરજી પ્રમાણે તામીલ ભાષામાં કે ભાંગીપૂરી હિંદીમાં એમને ગાળો ભાંડતી. જે કે ત્રણ વખત એને શાંત પાડવા ગાંધીજીએ પ્રયત્નો કર્યા, પણ તત્કાળ પૂરતી જ એની અસર રહી.

ખાઈ વધારે ને વધારે જ ખગડતી ગઈ. ‘કામ તારે મુઢલે કરવું નહિ ને અંટસ રાખી બધા સાથે ઝગડતાં ફરવું.’ નવ નવ દિવસ આમ ચાલ્યું. અંતે દસમે દિવસે ગાંધીજીએ એને તાકીદ આપી દીધી.

એને પાસે બેઠાવી ‘દર્ગાવી’ સૌમ્ય પણ નિશ્ચિંત સ્વરે ગાંધીજીએ કહ્યું:

‘કાલે સવારે તારે આજ્યાન જવું એમ મેં નક્કી કર્યું છે. અમદાવાદના ‘અધગૃહ’ના ન્યુપરિન્ટેન્ડન્ટ પર હું પત્ર આપીશ, ત્યાં તું જાશે. ઇચ્છા હોય તો તને ત્યાં પહોંચતી કરવા માણસ પણ મોકલું.’

સાંભળતાં જ ખાઈ રાતીપીળી થઈ ગઈ.

‘તમે શું સાચા મહાત્મા છો ? કેણે કહ્યો તમને મહાત્મા ? મારા ભેવી ગરીબ આંધળીને તમે તમેડી મૂકો છો ?’

આ શબ્દોની ગાંધીજી પર મુઢલે અસર થઈ નહિ. પ્રાર્થના બાદ બીજા પ્રભાતે એમણે તો એને આશ્રમ છોડી જવા કહ્યું. આંધળીએ મક્કમતાથી ઇન્કાર કર્યો. ગાંધીજીના લઘુલિપિલેખક એક તામીલી ગૃહસ્થ હતા. ગાંધીજીએ એમને ખાઈ સાથે જવાનું કહ્યું.

પોતાના જ દેશના આ તામીલવાસી પ્રત્યે એણે ધમાલ કરી મૂકી. ન તો એને

પૃથ્વીની ઉંમર

લેખક.

શ્રી. છાટુભાઈ સુથાર

અરે, માનવીની ઉંમર પુ નય, પ્રાણીની ઉંમર પુ નય, જલુ માય, તો આડની ઉંમર પુ નય, પણ આપણે નેનર ઉપર વસીએ છીએ તે પૃથ્વીની ઉંમર? વાત વાંદન સાચી છે વિજ્ઞાન ન્હા સુધી માનવીની નજર સમજી નહીં થતી નથી, એને એ બરાબર સમજતો નથી, ત્યાં સુધી માનવીને કુદરત એ ન બધકેલો મહાશય લાગે. છે લેખક એ મથ આપણી પાંચે ઉધાટે છે અને રસાળ રીતે આપણને પૃથ્વીની ઉંમરનો અદાલત વાદી બતાવે છે. આ પૃથ્વી જે અજાણ વર્ષની છે એ વાત આ લેખ વાચતા તરત જ સમજાઈ જશે આ દૃષ્ટિએ વિચારતા પૃથ્વી આગળ માનવી કેવો વામણો લાગે છે.

‘પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી?’

પણ આ પ્રશ્ન સાવ બેરૂઠો અને અર્થહીન લાગશે

આજ એરૂઠો પ્રશ્ન અનેક વર્ષ પહેલાં એક શિષ્યે પોતાના ગુરુને પૂછ્યો હતો અને ત્યારે ગુરુએ વિના ખચકાણે જવાબ વાળેલો કે, ‘પૃથ્વી અનાદિ છે-અનંત છે.’

પાસે આવવા હીંમત કે ન તો હાથ ઝાલો પોતાને ઠોરી જવા હીંમત

ત્યારે બિલકુલ અવ્યય સ્વરે ગાંધીજી બોલ્યા

‘હીં, મારી બને હું જ એને જહાર લઈ જઈશ એને સમજવું પાડો કે હાથ ઝાલો ફાટક સુધી હું એની સાથે ચાલતો જવાનો છું.’

બાઈને વાત કહેવામાં આવી માલજતા જ એ એકદમ ઠીંગાળી બની ગઈ ઝડપથી ગાંધીજી એની પાસે ગયા, હાથમા હાથ લીધો ને આશ્રમના ફાટક સુધી એની સાથે જ ચાલ્યા ગાતયિતે નમ્રતાથી ગાંધીજીની બાજુમાં જ એ ચાલવા લાગી દરવાજો આવી, નમ્રતાથી ગાંધીજીએ કહ્યું

‘એ બાઈ, ‘અધગૃહ મા સાગી ગીને

પૃથ્વી પર ઝાડ, પ્રાણી, મનુષ્ય અને જીવજતુ રહે છે એ બધા અનાદિ નથી એમનો જન્મ થાય છે અને લય પણ થાય છે કોઈ પંચદસ દિવસ જીવે છે, તો કોઈનું આયુષ્ય હજાર જે હજાર વર્ષ જેટલું લાંબુ પડેલું છે, પણ આખરે એ બધાનું મૃત્યુ થાય જ છે પૃથ્વી પરના

રહેજે હ, ત્યાં હરેક પ્રકારની તાગ સલાળ લેવાશે ભગવાન તારા ભણ કરે, જા’

તે પછી એમણે પેલા તામીલી મિત્રને આવે જવા કહ્યું વોડા વખત પછી એ પાછા ફર્યા વિચિત્ર ઘટના બની ગઈ હતી થોડે દૂર ગયા પછી, બાઈ એમના તરફ વળી ને કહેવા લાગી:

‘હો રાખો મૂકો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ખરનો ગાંધીજીનો પત્ર તમારો પાસે, નથી ભેઈની માગે કોઈની મદદ’ આમ બોલતી’કેને એ તો ઝડપથી ઊપડી ગઈ!

વોડા દિવસ પછી, પાછળથી ખબર પડી કે એ બાઈ ડોગ કરતી’તી તેવી ખરે-ખરી આશળી નહોતી તો નહોતી પણ સાથે સાથે આરા ચારિત્ર્યની નહોતી!

જળકૃત ખડકની જોવાઈ માપી, એને, દર વર્ષે એ નદી દ્વારા ખનાવાતા પડની જોવાઈ વહે સાગતાં જળકૃત ખડક બન્યાની અવધિ મળે છે. અનેક નદીઓ દ્વારા અનેલા જુદા જુદા જળકૃત ખડકો અને એ ખડકોમાં મળી આવતી જીવનશેષ છાપો (ફોસિલ્સ) વગેરે પરથી અનુમાન તારવવામાં આવ્યું છે કે, જળકૃત ખડકોની ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૫૦ કરોડ વર્ષની છે. અને એ હિસાબે પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૫૦ કરોડ વર્ષ કરતાં પણ વધારે મોટી છે.

ઉપરની બંને રીતે કરતાં એક ત્રીજી રીત હમણાં જડી આવી છે, આ ત્રીજી રીત વધુ સરળ અને વધુ ચોક્કસ છે.

યુરેનિયમ ધાતુનું નામ ખદાંએ સાંભળ્યું હશે. ગયા ખીજ વિશ્વયુદ્ધનો અણબોળ જેમાંથી ખનાવવામાં આવ્યો હતો તે જ આ યુરેનિયમ ધાતુ. આ ધાતુ સ્વયં શક્તિસ્ફુરક (રેડિઓઍક્ટિવ) છે. આ પ્રકારની ખીજ ધાતુઓ થોરિયમ, રેડિયમ વગેરે છે. યુરેનિયમ આ પ્રકારની ધાતુઓમાં સૌથી સારેમાં સારે ધાતુ છે. આ ખદી ધાતુઓના અણુઓ પૂટતા બચ છે. યુરેનિયમ ધાતુ પૂટીને સીસામાં રૂપાંતર પામે છે; પણ આ રૂપાંતર બેપાંચ વર્ષમાં બની જતું નથી. યુરેનિયમના ૬૩૭ તોલા જેટલા જથ્થામાંથી એક તોલા જેટલી ધાતુનું સીસામાં રૂપાંતર થવા માટે, એક કરોડ વર્ષ લાગે છે. પૃથ્વી પર આ ધાતુ (યુરેનિયમ) અશિક્ત ખડકો (પૃથ્વીના પેટાની ગરમીથી બનેલા ખડકો)માં મળી

આવે છે. યુરેનિયમ ધાતુનું સીસામાં રૂપાંતર થતાં હેલિયમ વાયુ છૂટ્ટો પડે છે. કેટલાક ખડકોમાં આ રીતે યુરેનિયમ, એનું સીસું અને હેલિયમ વાયુ એકીસાથે મળી આવ્યાં છે.

વધુ ચમત્કારભરી વાત એ છે કે યુરેનિયમના સીસામાં અને સાદા સીસામાં કુદરતી રીતે ભેદ છે. સામાન્ય સીસાનો અણુભારાંક ૨૦૭ છે, જ્યારે યુરેનિયમના સીસાનો ૨૦૬ છે. આ કારણે બંને પ્રકારનાં સીસાં નોખાં તારવી શકાયાં છે. જગતમાં જ્યાં જ્યાં યુરેનિયમ જાણ્યું છે, ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે એનું સીસું પણ મળી આવ્યું છે. યુરેનિયમના સૌથી પુરાણા નમૂના અને એમાં રહેલા સીસા દ્રવ્યના આધારે પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ઉંમર દોઢ અબજ વર્ષની અને વધુમાં વધુ ત્રણ અબજ વર્ષની નક્કી કરવામાં આવી છે.

પણ આ થઈ પૃથ્વીની આજે સુધીની ઉંમરની વાત. હવે પછી પણ પૃથ્વી ઘણું લાંબું જીવવાની છે. ઘણાખરા વિદ્વાનો પૃથ્વીની ઉંમર બે અબજ વર્ષની માને છે અને છતાંય કહે છે કે એની જીવનયાત્રાના હિસાબે એણે હમણાં જ યુવકનીમાં પ્રવેશ કર્યો છે !

ક્યાં માનવીનું માંડ સો વર્ષનું મનાયું આયળું અને ક્યાં બે અબજ વર્ષની યુવાન ધરતી માતા !!

પંચવટી

મૂળ લેખક :
શ્રી રાંસિદયાળ સક્સેના
અનુવાદક

શ્રી રમણિકલાલ કિશનલાલ મહેતા

રડકળના રાજ્યની અને બુદ્ધિમાના રાજ્યની સીતાદેવીનો ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ શ્રીરામચંદ્રે એ ત્યાગ નહોતો કર્યો ' વનવાસ દરમિયાન પંચવટીમાં લઈ ગયું અને સીતાજી સાથે શ્રીરામચંદ્રે કેવા દુઃખ દિવસો વિતાવ્યા હતા ' સીતાત્યાગ પછી

- એ જ પંચવટીના પુનઃકથનને શ્રીરામચંદ્રે જ્યારે આપ્યા, ત્યારે એમને શૂન્યતા સદાવી રહી સીતાજી સાથે ગળેલા એ સમયની નોંધી રજૂતિઓ એમને દર્શાવી રહી, માત્ર એ જ પાત્રો દ્વારા એ આખો પ્રસંગ વેધક રીતે અહીં નિરૂપાયો છે

પાત્રો :

રામ : બુદ્ધિમાના મહારાજ
જાસતી : એક વનવાસિની, સીતાની સખી
સ્વર્ણ : ગોદાવરી તટ પર જનમાળ
નમચ દિવસનો પહેલો પહોર

(આશનમાથી વિગાળી પાત્રે છે વિગાળના મહારાજ શ્રીરામચંદ્રે બેઠેલા નજરે પડે છે હીમેષાએ વિમાન પુધ્વી પર આવે છે રામ એમાથી બંધરે છે અને આજે તરફ નજર કરે છે)

રામ : આ એ જ સ્થાન છે-મારા જીવનનું સૌથી પુણ્યતીર્થ યજ્ઞની દીક્ષા લેતા પહેલાં તીર્થસ્થાન કરવાનો જીવ વસિષ્ઠનો આદેશ છે સવળા તીર્થોની યાત્રા કરી આજ્યોજ્ઞતાયે અતરની જુવાણા પહેલાની માકક જ પ્રજ્વળેલી છે રોમેરોમ બળી રહ્યું છે આ પાવન તીર્થમાં સ્નાન કર્યા વિના એમાથી કદી વે છૂટકારો મળવાનો છે :
(આસપાસ ધૂમતાં) અહા ! અહીંનું વાતાવરણ કેટલું શીતળ છે ! કોઈ કપૂર અને ચદન છાંટી રહ્યું હોય એવું લાગે છે-

[વાસંતી પ્રવેશ કરે છે]

• વાસંતી : મહાનુભાવ ! આપ કોણ છો ?
રામ : (નહિ સાંભળતા) શણકરમાં જ અહીં તો ખાલુ શાંતિસ્થાનો અનુભવ કરી રહ્યો છે

વાસંતી : (વધારે નજીક આવીને)

મહાનુભાવ ! કોણ છો આપ ?
રામ : (એને જોઈને) વાસતી !
વાસંતી : (ચક્રિત થઈને) તમે તો મને ઓળખતા લાગો છો !
રામ : વાસતી !

વાસતી : આપનો અવાજ તો પરિચિત જેવો લાગે છે આપ કોણ છો, દેવ ?

રામ : તું જ કહે કે હું કોણ છું, વાસતી ?
વાસતી : (વિચાર કરે છે)
મહાનુભાવ ! કોઈ સ્મરણે નથી ચડતું ! આપને ક્યાંક જોયા છે એ વાત સાચી.

રામ : હાથ ! વાસતી ! આજે તું મને પણ ઓળખી શકતી નથી હું એટલે બહુલાઈ ગયો છું !

વાસંતી : હું વિચાર કરું છું, મને કામા કરો, મહાનુભાવ !

રામ : નહિ વાસંતી ! તું મને માફ કર મેં તારો અપરાધ કર્યો છે મેં તારી સાધ્વી સખીને કાઢી મૂકી છે જેનું નામ લઈને સસાર ખવિત્ર બને છે એ દેવી પર મેં કહાંક લગાવ્યું છે તું મને ઓળખી શકી નથી એ હીક થઈ છે. હું પાપી રામ એને જ યોગ્ય છું.

વાસંતી : (કેવળ હેઠ્ઠા વાક્ય પર ધ્યાન આપી આશ્ચર્ય પામતાં) રામચંદ્ર—તમે રામચંદ્ર છો ? મારી પ્રિય સખી સીતાના સ્વામી રામ તમે ?

રામ : મને પાપીને એ દેવીના નામની સાથે ન સંસાર વાસંતી !

વાસંતી : (ન સાંભળતાં) અરે ! ક્યાં ગયું તમારું એ દિવ્ય રૂપ ? તમે તો જરાયે જોળખાતા નથી. નથી એ કાંતિ, નથી એ શોભા, નથી એ બળ—આહ ! તમારું શરીર તો એકદમ સુકાઈને સાંઠા જેવું થઈ ગયું છે !

રામ : એ કાંઈ જ નથી, વાસંતી ! એ સ્વચ્છ મારા પાપના એકાદા અંશતું યે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

વાસંતી : કેવું પાપ ?—તમે કયું પાપ કયું છે ?

રામ : તેં ધ્યાન નથી આપ્યું—તેં સાંભળ્યું નથી વાસંતી ! મેં તારી સીતાને ત્યાગ કર્યો છે !

વાસંતી : (સ્તબ્ધ બની) તમે શું કહો છો એ ? સીતાને ત્યાગ કર્યો છે ? શ્રી અને શોભાની એ મૂર્તિને ત્યાગ કર્યો છે ?

રામ : હા.

[વાસંતી સ્તબ્ધ બની બેસી રહે છે. એનાથી કાંઈ બોલાઈ નથી.]

રામ : મૂળી કેમ બેસી રહી-વાસંતી ? મારો તિરસ્કાર કર !

વાસંતી : તમે કહો છો કે તમે સીતાને ત્યાગ કર્યો છે ?

રામ : હા, હું જ એ કહું છું.

વાસંતી : કયા અપરાધને કારણે ?

રામ : અયોધ્યાપતિ રામ એક અસતીને ઘરમાં કેમ રાખી શકે, બેલ ?

વાસંતી : શું બોલ્યા ? સીતા અસતી ? સંસારમાં પવિત્રતાને આદર્શ સ્થાપિત

કરનારી સીતા અસતી ?—નહિ, કદાપિ નહિ. તમને શ્રમ થયો હશે, મહારાજ !

રામ : દેવી ! તું સાચું કહી રહી છે.

વાસંતી : શું સાચું કહી રહી છું ?

રામ : સીતા કદીયે અસતી ન હોઈ શકે. યજ્ઞધૂમ્રસખી તે પવિત્ર છે.

વાસંતી : પરંતુ હમણું તો તમે કંઈક જુદું જ કહી રહ્યા હતા !

રામ : વાસંતી, દેવી ! તું નથી બલુતી. તું વનવાસિની, તપસ્વિની છે. તું બોળી છે. રામનાં એ સ્વરૂપ છે, એ તું બાળી શકી હોત તો—

વાસંતી : એ શું બોલો છો, મહારાજ !

રામ : હું એ કહું છું કે મારાં એ સ્વરૂપ છે. એક સ્વરૂપમાં હું મહારાજ છું. બીજા સ્વરૂપે હું રામચંદ્ર. પહેલાં સ્વરૂપમાં મેં સીતાને અસતી માની છે, કેલકિત માની છે. એનો ત્યાગ કર્યો છે. ધનધોર વનમાં, હિંસક પ્રશુએનો ભક્ષ ખનવાને માટે મેં એને છોડી મૂકી છે. બીજે સ્વરૂપે હું એની આરાધના કરું છું. એને માટે રાતદિવસ રુદન કરું છું. સ્વપ્નમાં એને મળવા માટે તરફડી-રહું છું. એની-એકાદી ડાંખી કરવા માટે હું મારા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શકું છું. એના સ્મરણમાં શરીરના રક્તને મેં સફવી દીધું છે.

વાસંતી : મારાથી કંઈ જ નથી સમજાતું મહારાજ !

રામ : રાજની પાસે હૈયું બંધી દોતું રાજકુંડ હોય છે. એને આંખો નથી દોતીઃ કાન હોય છે.

વાસંતી : મારાથી એ નથી સમજાતું મહારાજ !

રામ : મહારાજના કર્તવ્યતું મેં પાલન કયું છે. પ્રજામાં અપવાદ ફેલાઈ રહ્યો હતો, કે સીતા પરચુરુષને ત્યાં રહી આવી

છે, છતાં સૂર્યવંશી મહારાજ રામે એને સ્વીકાર કર્યો છે ? કેટલો મહાન અપવાદ હતો ! કેટલું બલ્યનક કલક હતું ! કોઈ પણ રાજવંશી એ કેમ સહન કરી શકે ?

વાસંતી : અને તમે એ ખુદા પર વિશ્વાસ રાખ્યો ?

રામ : મેં નહિ, દેવી ! મહારાજ રામે વિશ્વાસ રાખ્યો. મહારાજ પ્રભુની વાત પર અણુવિશ્વાસ કેમ આણી શકે ?

વાસંતી : મહારાજ શું કોઈ અન્ય વ્યક્તિ છે ? શું તમે અધોધ્યાના મહારાજ નથી ?

રામ : મેં હમણાં જ નહોતું કહ્યું, કે મહારાજ યયા પછી મારા બે સ્વરૂપ થઈ ગયા છે. પ્રત્યેક બાબતનો નિર્ણય મારે મહારાજ પ્રદત્તી મર્યાદાનો ખ્યાલ રાખીને કરવો પડે છે. રામનો નિર્ણય એક વ્યક્તિનો નિર્ણય છે એને ત્યાં કોઈ કોઈ જ નથી પૂછવું, દેવી !

વાસંતી : ત્યારે વળી તમે કેવા મહારાજ છો ? સત્ય હકીકત બહુવા છતાંયે સત્યનું સંમર્ધન કરી શકતા નથી !

રામ : હાથ ! હું એ બધું કેવી રીતે સમજીશ, દેવી, કે જનતાની ઇચ્છા સિવાય રાજને પોતાનો કોઈ અસિદ્ધાંત નથી દોઈ શકતો.

વાસંતી : ત્યારે તો તમારી સ્થિતિ ખૂબ દયાજનક છે.

રામ : વાસતી, હું મારા પર શુસ્તો નથી કરતો ? તારી નિર્દોષ સખીનો ત્યાગ કરવા છતાંયે-એ બહાની પણ હું મારા તરફ શુસ્તો નથી થતો ?

વાસંતી : પહેલાં ક્ષોભની સાવના આગી હતી, પણ હવે તો એ પણ નથી રહી.

રામ : તને મારા પર જરાયે ડોષ નથી આવતો ? તે મારો અપરાધ માફ કરી દીધો ? બોલો, બોલો, દેવી !

વાસતી : મારા મનમાં મહારાજની નિર્દોષતા પર દયા આવે છે. તમારા મુખ પરથી જણાઈ આવે છે, કે કેટલી બીયલુ મનોવેદનાભર્યા તમે વિચરી રહ્યા છો !

રામ : વાસતી, દેવી !

વાસંતી : મહારાજ, પ્રાયશ્ચિત્તની અત્યર્થવાંછાએ રજરજ કરીને તમને સૂકવી નાખ્યા છે.

રામ : મારા પાપની શુરતા આગળ એ કોઈ વિસાતમા નથી, વાસતી !

વાસંતી : મહારાજ, એ પાપ નથી.

રામ : શું કહ્યું વાસંતી ? શું એ પાપ નથી ? અરે ! એ પાપ નથી ? ગીતાને કલકિત કહેવી એ પાપ નથી ?

વાસંતી : તમે બહો છો કે સીતા પવિત્ર છે એક કહેણી પર વિશ્વાસ નથી રાખતા તમારી ભૂલ માટે તમે કુખી રહો છો તમે કેવળ ગજકીય કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે તમે સાચાર હતા સીતાની સાથેસાથે તમે તમારા હૃદયની સાતિનો પણ ત્યાગ કર્યો છે સીતાનો ત્યાગ કરીને ત્યાગદાનો ખુદ તમારી પર જ પ્રહાર કર્યો છે, ત્યારે એને પાપ કહેવું યોગ્ય નથી.

રામ : તો પછી એને શું કહીશ, વાસતી ? એને રામનું પુણ્ય કહીશ ? એને રાજધર્મ કહીશ ? કહે, જે યોગ્ય લાગે તે કહે શું આજે રામ અધોધ્યાનો રાજ છે ? આજે એની સમક્ષ એનાં કૃત્યને પાપ કહેવાનું સાહસ કોણ કરશે ? રાજકોપને વહેરવા કોણ તત્પર થશે ? એક અબળાને ખાતર-જેનું અસ્તિત્વ કોણ બાળે દુનિયામાં છે કે નહિ-રાજની નિંદા કરવાનું કોઈ નહિ ઇચ્છે.

વાસતી : એમ ન બોલો મહારાજ !

વનવાસિની વાસંતીનું હૃદય ખડારથી. વચાલું નથી દેખાતું, એટલે એમ ન સમજતા કે તે સખી સીતાને માટે કુઝળી નથી. મૈથિલીના કુર્લાગ્યને ખાતર મારું શેમેશમ, રડી રહ્યું છે. એ દેવીને લોર વિપત્તિમાં મૂકનાર માટે મારા અંતરનો જવાળામુખી અસિસાપોની વર્ષા વરસાવીને એને બાળીને લસમ કરવા માગે છે-

રામ : એ નારકી તો એને જ લાયક છે, વાસંતી !

વાસંતી : પરંતુ—

રામ : પરંતુ-પરંતુ કાંઈ નહિ વાસંતી ! અસિસાપ આપ: એને ડાખે. પરમાત્માને પ્રાર્થના કર કે જન્મજન્માંતર માટે એ પાપીની શાંતિ હીનવી લે.

વાસંતી : શા માટે નહિ મહારાજ ? હું બહુ હું કે સખી જનકીની સાથે કેટલો અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે ! કલ્પી શકાય નહિ, એવાં કુષોનો એને સામનો કરવો પડ્યો હશે; પરંતુ જ્યારે હું બેઠું છું, કે મહારાજે એને ઢંડે દઈને પોતાની બાતને જ સૌથી વધારે ઢંડે આપે છે, ત્યારે હૃદયમાં તમારા તરફ સહાનુભૂતિ બાગે છે. કોઈ ગળી બંધ છે. કરચ્છા હાલરાઈ આવે છે, મને ખાતરી છે કે મારી સખી પણ તમને આવી દશામાં બેઠને રડી પડે, માફ કરે.

રામ : શું કહ્યું ? સીતા મને માફ કરશે ? સાચે જ વાસંતી, એ દેવી મને જરૂર ક્ષમા કરશે. એના પ્રતિ આથી વે વધારે અન્યાય કરું, તોપણ એ રજમાત્ર શરસો નહિ કરે !

વાસંતી : મહારાજ, મારી સખીના

લિપ્તવસાવથી, આપ પરિચિત છે.

રામ : એમ ન કહે વાસંતી ! સ્વાર્થી

રામ શીલસ્વસાવની કંઠર બાંધેલો હોત, પ્રેમનું એની આગળ જરા જેટલું વે મૂલ્ય હોત, તો તે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી દેત; પરંતુ સીતાને કલંકિત કરીને કાઢી ન મૂકત. પ્રેમ કરતાં રામને યશ વધારે પ્રિય છે. એની દૃષ્ટિએ મર્યાદા, સીતા કરતાં અધિક સુંદરી છે.

વાસંતી : મેં સાંભળ્યું છે, કે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સહધર્મિણીના સ્થાને તમે મારી સખીની સુવર્ણપ્રતિમા બનાવરાવી છે—

[રામ સીત રહે છે.]

વાસંતી : મૂળા કેમ ઊભા રહ્યા. મહારાજ ? એ શું આપેના હૃદયનું ચેલ્ય પ્રમાણ નથી ? અને પ્રમાણની જરૂર પણ શી છે ? આપનો ચહેરો રોટકારીપોકારીને કહી રહ્યો છે, કે બાત પર ફેટલા બધા અત્યાચાર કરીને તમે તમારી પ્રિયાને દૂર કરી છે.

રામ : બસ કર, વાસંતી ! બસ કર. એહા ! બસ, હવે એ વાતને તું સંભારીશ નહિ.

વાસંતી : (અસંગ બહસવાની ઈચ્છાથી) મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મજની દીક્ષા લઈ રહ્યા છો, તો પછી અહીં જનસ્થાનમાં ક્યાંથી આવી ચડ્યા ?

રામ : જનસ્થાનમાં આવ્યા સિવાય શું રામનો યજ્ઞ કદીયે પૂર્ણ થઈ શકે ખરે ?

વાસંતી : તમે એકલા જ આવ્યા છો ? કુમાર લક્ષ્મણને સાથે નથી લાવ્યા ?

રામ : એકલો જ આવ્યો છું; પરંતુ મારી વાતનો ઉત્તર તો આપ, વાસંતી.

વાસંતી : કઈ વાતનો ?

રામ : એ જ કે ગોદાવરીના તટ પર જનસ્થાન અને પંચવટીનાં દર્શન કર્યા વિના શું રામનો કાંઈ પણ યજ્ઞ પૂરો થાય ખરે ? એ બંને રામના જીવનનાં સૌથી

મહાન પુરુષતીર્થ છે, જ્યાં પ્રિયા જનકીની સાથે જીવનના મૌઢી સુદર વર્ષો વિતાવ્યા હતા તને યાદ છે ને વાગતી, એ દિવસે, જ્યારે અહીં કચાક આટલામાજ મૈથિલી નિજ હાથે મૃગશાળને હરિયાળુ વાસ ખવરાવતી હતી, જોઢાવરીમાંથી જળ લાવીલાવીને પોતાના વાવેલા છોડવાએને સીચ્છી હતી, વનકૂલોની માળાઓ ગ્રી-ગૃથીને મને પહેરાવતી હતી ઠેઠે, એ ખર્ષ યાદ છે કે જુલો ગઈ?

[વાસતી રડી પડે છે]

રામ: રડીશ નહિ, વાસતી! ધીરજ ગામું અને મને સહાય કરે યજ્ઞની લીલા સેવાનું સુદૃઢ પાસે છે. તારી મદદથી જ હું જન્મસ્થાન, અને પચ્ચટ્ટીનાં ડર્શન કરવા ઇર્ષ્યુ છું 'હું અધ્યક્ષ બની ગયો છું અથાત બની ગયો છું મને દોગીને લઈ ચાલ, વાસતી!

વાસતી: (આંસુ લૂછીને) ચાલો મહારાજ!

[ગરે હાથો દરે આપે છે અને બને ધોગેધોગે ૧૪ છે]

દૃશ્ય છીજી

રામ: વામતી, કેટલાયે વર્ષો વીતી ગયા, છતાંયે હજી ટાલની વાત દોચ એમ લાગે છે બહો હમણાં જ સીતા કેઈ લતામ હપમાથી નીકળીને બહાર આવવાની ન દોચ!

વાસતી: ગળી સીતાની સાથે જે જે સ્થળે તમે વળી ચૂક્યા છો એની સ્મૃતિ બજે એ સ્વાભાવિક છે

રામ: જ્યારે એવું નામ માત્ર ખાડી રહી ગયું છે, ત્યારેય એ અહીં આમપાસમા જ્યાંક છુપાઈ રહી હશે એવું લાગે છે એ અહીં નથી એ બહુવા

છતાયે હૃદયમા ચાય છે, કે કુભેની છાયામાંથી બહો હું એને ખોળી લાઉ

વાસતી: (આલસતાઆલસતા એક લતાગૃહ ઢાળવીને) જુઓ મહારાજ, આ એ જલતાગૃહ જ્યાં લાંબા સમય સુધી બેઠીને તમે મારી સખીની પ્રતીક્ષા કરી હતી

રામ: અને તે જોઢાવરીમાંથી જલ લેવા ગઈ હતી

વાસતી: હા, હા

રામ: પરંતુ ઊડતા હસને ભવામા એટલી તર્કીન ગઈ ગઈ હતી, કે હું તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો એ વાત જ ને જુલો ગઈ હતી ને પાછી ફરી ત્યારે અપરાધિનીની માફક હાથ ભેડીને મારી સન્મુખ ઊભી રહી હતી.

વાસતી: અને એ ભેડને તમે હતી પકા હતા મહારાજ! એ વેળાએ તમારું હૃદયિવાન કેઈ ખીજ જ મકારતુ હતું

રામ: એ પ્રસંગને કમીથી ના હોળેજ, વામતી!

વાસતી: (થોડે આગળ જઈને) લો મહારાજ! જુઓ સાથે પચ્ચટ્ટી છે.

રામ: વાસતી! દેવિ! પ્રિયા જનકીને -એ સ્થળે ઠેટલું પ્રિય હતું, એ તો તું બહો છે ને? જોઢોની સાથે અહીં ડોસા રહીને પહેલવહેલાં મેં ભગવતી જોઢાવરીના ડર્શન કર્યા હતા એ દિવસ ઠેરો ધન્ય હતો! આજે હું એકલો છું!

(આખમાં આતુ કરાઈ આવે છે)

વાસતી: ફરીથી એક દિવસ તમે મારી સખીની સાથે અહીં આવશો, મહારાજ!

રામ: વામતી! શું સાથે જ એવો દિવસ આ જીવનમા કમીથી આવશે ખરો?

વામતી: આવશે તો ભેડીએ, મહારાજ!

રામ : એક ક્ષણ માટે પણ, વાસંતી ને એ સુખ પાછું મળે તો પછી મારે ખીલું કાઢી જ નથી બેઠું.

(દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખે છે.)

વાસંતી : (પહાડી તટ પર ચઢીને) મહારાજ ! સગવતી જોદાવરીનો જલરાશિ જુઓ !

રામ : અભાગી રામ સગવતી જોદાવરીને પ્રણામ કરે છે.

(હાથ નેડી પ્રણામ કરે છે.)

વાસંતી : ચાલો મહારાજ ! સીતા-તીર્થનાં દર્શન કરીએ.

રામ : (ચાલતાંચાલતાં) વાસંતી, અહીં બે, આ વૃક્ષોની છાયામાં આપણી પર્ણકુટી હતી.

વાસંતી : પર્ણકુટીના દ્વારની સામે આગિ હજી બિભો છે. એની છાયામાં બેસીને મારી સખી મોરના નાચ ન્યાળતી હતી.

રામ : આ સ્ફટિકશિલા પરથી વેદેહીની સાથે કંટકો યે વાર વનની શોભા ન્યાળી હતી. આજે એકાકી ઘડીસર માટે બેસી લઈ ?

(બેસે છે.)

વાસંતી : મહારાજ, મારી સખીએ જે સુગળાળોને લાહપ્રેમથી પાલ્યાં હતાં, તેઓ હજી સુધી એને ભૂલ્યાં નથી. અવારનવાર અહીં આવીને તેઓ આ શિલાને સૂંધે છે, અને કુંભેમાં એને જોળતાં ફરે છે.

રામ : વાસંતી ! હજી સુધી યે પોતાના પ્રેમ બળવી રહેલ એ મણપક્ષીઓ ધન્ય છે. મારાથી તો એ પણ ન બન્યું. એના વિશ્વાસનો મેં કેવો સુંદર (!) ખડલો આપ્યો !

(કુંભી ધાય છે.)

વાસંતી : મહારાજ, આમ કુંખી થવાથી મેં ખરું શી રીતે બેઈ શકશો ? અહીં તો

કલ્પિકણમાં તમને સખી મૈથિલીની સ્મૃતિઓ સાંપડશે.

રામ : ચાલો, આગળ જઈએ.

(હાડીને ચાલે છે.)

દશ્ય ત્રીજું

(એ જ સમય ને સ્થળ)

વાસંતી : મહારાજ ! તમને યાદ નહિ. હાલ, કે એકવાર આ સઘન કુંજમાં તમે છુપાઈ ગયા હતા. અને મારી સખી તમને શોધીશોધીને થાકી ગઈ હતી. કુમાર લક્ષ્મણ, પ્રથમથી જ ક્યાંક ગયા હતા.

રામ : યાદ છે, યાદ છે વાસંતી... મને ન બોતાં મૈથિલી આશંકાથી મૂર્ચ્છિત થીની ગઈ હતી. અને સ્નાન આવતાં મને બેઈને એટલું ખરું રડી હતી ! હું અર્થતંત્ર નિષ્કર છું. મેં સદા યે એના આંસુ, સાથે રમત કરી છે.

વાસંતી : આ તરફ આવો મહારાજ ! તમે પહેલાં કહી યે ન બેઈ હાથ એવી એક સીજ બતાવું, પણ એક શરતે.

રામ : શી ?

વાસંતી : કે તમે રુદન કર્યાં વિના એ બેશો.

રામ : વાસંતી ! તને શું એમ લાગે છે- કે હું ફોગટ જ રડું છું ! સાચું માન સખી ! હું મારા હૃદયને ખૂબ ખાણું છું. વિવશ બની બઈ છું ત્યારે-

વાસંતી : (વૃક્ષની પાસે જઈને) જુઓ મહારાજ !

[રામ આગળ બેઈને જુએ છે, વૃક્ષ પર ન્યાં ત્યાં સુંદર અક્ષરોમાં રાગદાસ અંકિત થયેલું નવરે પડે છે. તે બેપસી આવવાથી ખૂબ સ્પષ્ટ વંચાય છે.]

રામ : આ અક્ષરોમાંથી પ્રિયાનો પ્રેમ નીતરી રહ્યો છે-હાથ ! એને મારા અને મારા નામ પર કંટકો સ્નેહ હોતો !

વાસતી: અને અહીં આ ચિત્રણ
પણ જુઓ.

રામ: પાછું વળી કું છે ? (ફરીને
જુએ છે) અરે! આ તો ધનુર્સનનું ચિત્ર
છે! વૈદેહી બંને હાથે મારા જળામા
જયમાળા પહેરાવી રહી છે. વાસતી, સખી!
મને માફ કરજે! આ દરમિયાન તો મારાથી
નથી ભૂલું જઈ.

(રો છે)

વાસતી: (આંખમાના આંસુ છીંકીને)
આ ચિત્ર આંસુથી ભરી સખી પછી
અહીં ઝાઝા દિવસ સુધી નહોતી રહી.

રામ: પ્રિયા બનકીના હાથના આ
ચિત્રો પ્રકૃતિએ કેટલી કાળજીપૂર્વક સાચવી
રાખ્યા છે! મેં એ બનકીને મારે હાથે જ
દૂર ફેંકી દીધી.

વાસતી: હાથે કરીને ફેંકી દીધી, તેથી
શંકા નથી કે હવે મારાથી તો દૂર કરી શક્યા
નથી ને?

રામ: એ મારા હાથની વાત નથી,
વાસતી.

(રો છે)

વાસતી: અહીં લાવીને મેં વંચ
મહારાજનો જીવ દુલાવ્યો સાહે, હવે
તમે ચાકી ગયા હશે. ઘોડીવાર
આરામ કરો.

રામ: વાસતી! રામને આ જન્મમા
આરામ ક્યા છે? રામ તો રાજધર્મમાં
જકડાયેલો છે અહીં ફરતો હોવા છતાંયે
શક્તિશાળી અને અસ્મેય શસ્ત્ર સ્મરણ થઈ
રહ્યું છે એ કુદરતી રાજધર્મ જ મને મારી
પ્રેયસીથી વિમુખ કરી દીધો છે એ જ હવે
એને સ્મૃતિપૂર્વક ઓકાતમા બે ઘડી હસવા
કે રડવા પણ નથી દેતો.

(બાકી બને છે)

વાસતી: તો મહારાજ શુ આરામ
હીંધા વગર જ ચાલ્યા જશે?

રામ: હા, હવે હું ચાલ્યો જઈશ હવે
તો હું અચેત્નના મહારાજ છું ને? મારો
સમય બહુ કિમતી છે એ હું મારા દેવા-
કરવામાં કેમ વિતાવી શકું?—પરંતુ વાસતી!
તું જેવી રીતે સીતાને યાદ રાખી રહી છે,
તેવી રીતે આ અધમ રામને પણ યાદ
રાખીશ ખરી?

વાસતી: રામ અને સીતાને મારા
જીવનથી કેઈ શુ દૂર કરી શકવાનાં છે?
મારી આજીવન તો તેઓ સદાયે સાથે જ રહેશે.

રામ: વાસતી, તું મહા પ્રવૃત્તાત્મા
છે તારું જીવન ધન્ય છે. જ્યારે રામ
સીતાને કાળે તરફડી રહ્યો છે, જ્યારે
એનામાં કેવું બળિં કેટલાયે જન્મોનું
અંતર પડી ગયું છે, ત્યારે તારા હૃદયમાં
એ બંને એક છે.

વાસતી: મહારાજ! તેઓ બંને ફરીથી
એક થશે મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે
તેઓ ફરીથી પાછાં મળશે.

રામ: અહીંથી જતા પહેલાં તારી એ
દૃઢ આશાને મારા મનમાં સરી દે
વાસતી! આ પાપી જીવન જૂન જળી
ચૂક્યું છે હવે એને ઘોડીવાર મુખથી જીવવા
લાયક બનાવી દે! બનાવી દે! વાસતી!

(બાકી બતાવે છે)

વાસતી: પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો એમ જ
થશે ધીરજ ધરો, મહારાજ!

[વાસતી હાથને ટેકે રામચંદ્રને વિમાનમાં
બાંધે છે, રામ જલન કરે છે વિમાન ધીમેધીમે
ઉપર જાય છે વાસતી પગડા ખાંચી પૃથ્વી પર
પડે છે]

(પડે છે)

આ કથા મોક્ષતાં લેખકે તંત્રી ઉપર મિત્રશાને એક પત્ર લખ્યો છે, તેમાં લખેલી આ લીટીઓ અહીં મેં ધ્યાનથી લાલચ રોકી રાકી નથી. તેઓ લખે છે: “સંત કાંસિસ” કહે રાત્રે પૂરું કયું. બોધિચતુષ્વર્ણ આને શરૂ કર્યું છે. જાને તા. રમીએ મુંબઈ આવવાનો છું, ત્યારે લેતો આવીશ. તમે મને આ કામ સોંપ્યું તે બદલ ખરેખર મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ. આ કામથી તમે મને આર્થિક સહાય કરી છે તે ખાતે નહિ, તમારા સંપાદન નીચે ચાલનારા માસિકમાં મારી વાર્તા છપાવીને પ્રસિદ્ધિ આપશે એ ખાતર નહિ, પણ જે પ્રકારની કથાઓ આ છે તે મનને અપૂર્વ શાંતિ આપનારી છે, તે બદલ તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મારા મોઢાભાઈના અચાનક જવાથી મનને જે ભારે આઘાત લાગેલો, તેને હળવો કરવામાં સંત કાંસિસનું જીવન ઔપચારિક નીવડેલું છે. સ્વ. મહાદેવભાઈ કૃપા ભક્તને હાથે લખાવેલી એ પુસ્તિકા (સંતકાંસિસ) આત્માને જોળખાવનારી છે. આપણા સમાજને આજની ધરીએ કૃપા આગેવાનો જોઈએ છે, તેવા અમલદારો પેદા કરવાની શક્તિ ધરાવનારી એ કથા છે. અરતુ.”

“એક મોઢા કાપડિયાનો દીકરો, રંગીલો લડવૈયો સિપાહી, અંતે બધું છોડી પ્રભુને નામે સિખારી સંન્યાસી કેમ બન્યો, અને માણસ કે પશુપક્ષી બધાં પર ગ્રેમ કરી, ત્યજીએલાંઓને અપનાવી, પતિત સમાજમાં ધર્મતેજ કેમ પાછું આણી શક્યો, એની આ એક દ્રષ્ટી કથા છે. આ ભગવદ્ભક્ત સંન્યાસી આપણા દેશનો નથી અથવા આપણા ધર્મનો નથી એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન અરજી જતું નથી. પૂર્વ શું અને પશ્ચિમ શું. બધે ધાર્મિકતા તો એક જ વસ્તુ છે. આવે યુરોપનો જીવનપ્રવાહ આપણા જીવનપ્રવાહથી જુદો પડે છે, એ ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે હમેશા એમ જ હતું. યુરોપમાં જે ફેરફાર થયો છે તે આ ખસો વરસની અંદરનો જ છે. તે પહેલાંની રીપની ધર્મભાવના અને આપણી મર્યાદાના વચ્ચે વર્ણ સામ્ય હતું. આપણે તો બાણીએ છીએ કે બધા પ્રતિષ્ઠિત ધર્મો

એક જ ધાર્મિકતાની જુદીજુદી શાખાઓ છે. કોઈ મહાવૃક્ષની મોટીમોટી શાખાઓ ભલે સિત્તલિત્ત દિશાએ જતી હોવાય, પણ એ બધી-શાખાઓમાં જીવનરસ તો એક જ હોય છે; એ બધી શાખાઓ, એક જ પ્રકાશની ઉપાસના કરે છે અને એ બધાં જ જીવનકાર્ય પણ એક જ હોય છે. આ સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે, કે કોઈ પણ એ વસ્તુમાં અમુક સરખાપણું પણ હોય છે અને અમુક ભેદ પણ હોય છે. ભેદ તરફ તરત ધ્યાન જાય છે. અનેકવાર ભેદ કંઈ છે અને તેથી એ ભેદ જ સત્યરૂપ દેખાય છે. એ ભેદ જ વસ્તુનું પરમ સ્વરૂપ સનાય છે; પણ ખરેખર એવું નથી. આપણને જુદાં પાડનાર તત્ત્વો કરતાં આપણને એકતાં આણનાર-એક બનાવનાર-તત્ત્વો વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે સમર્થ અને વધારે સ્થાયી હોય છે.” .કાકાસાહેબ કાલેલકર

સન ૧૯૮૨માં ઇટલિના એસાઇઝી શહેરમાં ખર્નાડોન નામના એક કાપડિયાને ત્યાં આ સતનો જન્મ થયો હતો. જન્મ વખતે ખર્નાડોન કાસમાં હતો તેથી પુત્રનું નામ કાસિસ પાડ્યું. પૈસેટકે સુખી એવા માખાપને ઘેર કાસિસ લાડકોડમાં ઊછર્યો. જુવાનીમાં આવતા કાસિસ મોજમજ અને વિલાસ તરફ ઢલ્યો. પૈસાદાર ખાપનો દીકરો એટલે કેટલાય જુવાનિયા એની ફરતા કરી વળ્યા. કાસિસ લહેરીલાલાનો સરદાર મનાતો સારા સારા કપડા પહેરવા, માનુતાન કરવા અને મોજમજ ઉડાવવી એ રીતે એનું જીવન ચાલ્યું.

પણ મૂળ જીવ જીવે જૂમિકાનો એટલે એ વિલાસવેલ્લમાં જ એ ગરીબને ભૂલે ન હતો.

એકવાર કાસિસ પોતાના ખાપની પેદી ઉપર ખીખ વેપારી સાથે મજમલનો સોદો કરેલો હતો. ખર્ના વેપારી એકધ્યાનથી વાટાઘાટ કરી રહ્યા હતા એવામાં એક સિખારીએ આવીને હાથ લખાવ્યો. બંનેથી એકેય વેપારીનું ધ્યાન ન હતું. પેલાએ જરા મોટેથી પૂછ પાડી ‘એ શેક, આ ગરીબની સામે જરા તો ઢયા જતાવો!’ એકચિત્તે વેપારની વાત ચાલતી હતી, તેમાં વિશ્લેષ પડતા બન્ને જણ ધગી ઊઠ્યા અને પેલા સિખારીને છુટકારી કાઢ્યો લેવડદેવડ થઈ ગયા. પછી કાસિસે ચાટકાર ભેળુ તો પેલા સિખારીને ન દીધો. એના મનમાં એકદમ વિચાર આવ્યો ‘ધનની લાલમાંમાં મેં આગળે આવેલા ગરીબ માણસને હાંડી કાઢ્યો શું એ ગરીબ માણસ કરતા પેલો સોદાગર વધારે મોટો?’ આમ વિચાર આવતા એ એકદમ ઊઠી ઊભો થયો.

મજમલના તાકા પડ્યા રહ્યા ન તેણે પેલા સિખારીની પાછળ દોટ મૂકી ભેતભેતામાં એને પકડી પાડ્યો. સિખારીને ભેતા જ કાસિસ એને ભેટી પડ્યો અને ‘મને માફ કરજો મેં લક્ષ્મીના મઢમાં અધ બનીને તમારા સામે ન ભેળુ’ આમ કહી પોતાના ખીસામાંથી પૈસા કાઢી સિખારીના ગળવા લઈ, અને એ જ વખતે મન સાથે ગાડ વાળી કે ‘હવેથી કંઠી આગળે આવેલ દીનદુખીને તરછોડીશ નહિ’ એ પ્રતિજ્ઞા જીવનસર એણે પાળી.

કાસિસ વીસેક વર્ષનો થયો, તે વખતે ઇટલિના બે શહેર એસાઇઝી અને પેરુગિયા વચ્ચે ઝવડો થયો. એસાઇઝીના શહેરીઓએ કેટલાક આપણુદ અમીરોને ગામ બહાર કાઢી મૂકેલા, તેમની વહારે ચડીને પેરુગિયાવાળાઓએ એમાઇઝી ઉપર ચડાઈ કરી કાસિસ બહાદુર લડવૈયો હતો. પોતાના શહેરના રક્ષણ માટે એણે હથિયાર ખાધ્યા અને પોતાની ટુકડી સાથે લડવા ચાલ્યો. રણમેદાન ઉપર કાસિસની ટુકડી કેંક પકડાઈ.

એસાઇઝીના જુવાનોને એક મોટા ટેંકખાનામાં પૂરવામાં આવ્યા એમાં બધા જુવાનોએ સ પ કરીને એક ટેદીને ચીંચી નેજો કાઢ્યો, એની સાથે અમાલા લીધા, એનો બહિષ્કાર કર્યો ચીંએને ફિટકાર આપીને કહેવા લાગ્યા ‘તારે લીધે જ એસાઇઝીની હાં થઈ તું જેવડા ન નીવડ્યો હોત, ખરે વખતે દીસો ન પડ્યો હોત, તો એસાઇઝીની જરૂર છત ઘાત’ એ તરછોડાયેલા જુવાન બિચારો ગરીબડ, ઉદાસ, દીન મોં કરી એકસો અટ્ટેલા એક ખૂણમાં જઈને પડ્યો એની દશા બેઠને કાસિસનું દિલ પીગળ્યું.

એની પાસે જઈને એને પ્રેમથી પોતાની સાડમાં લેતાં એણે કહ્યું: 'ખીબ લલે ગમે તેમ બેલે, કોઈ લલે તારી સાથે ન બેલે, હું તારી સાથે છું; તું જરાય ગભરાઈશ નહિ.' આમ કહી ક્રાંસિસે પોતાની પથારી એની પાસે ફેરી. ખન્ને સાથે જમે, સાથે સૂએ, સાથે જ લગવાનું લગન કરે. આમ દુનિયાથી તળવેલાને પોતાની છાતીએ ચાંપવાનું કામ ક્રાંસિસે જેલમાંથી શરૂ કર્યું. એક વર્ષ સુધી ક્રાંસિસ જેલમાં રહ્યો. તે દરમિયાન ખીબ પણ કેટલાક જુવાનો એની સાથે લલ્યા અને પેલા તળવેલા જુવાન ઉપરનો સૌનો રોષ તો ઓછો જ થઈ ગયો.

એક વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી સુલેહ થઈ. ક્રાંસિસ છૂટીને ઘેર આવ્યો. ફરી એકવાર લડવાનો પ્રસંગ આવતાં એ ઘોડેસવાર થઈ, હથિયાર પડિયાર ખાંધી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે જતાં એ એકાએક ખીમાર પડ્યો. માંદગીમાં એને કોઈ અગમ્ય વાણી સંભળાઈ: 'પાછો ફર, તારે માટે એ લોહિયાળો માર્ગ નથી!' ક્રાંસિસ અપકીર્તિના લય છોડી ઘેર પાછો ફર્યો. ઘેર આવીને એ જાંઠા વિચારમાં પડ્યો અને આ દેહ શા વાસ્તે મળ્યો છે, મનુષ્યજીવનનો હેતુ શો છે એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જૂના રંગીલા દોસ્તો તો એની ફરતા વીંટળાયેલા જ હતા; પણ એ વખતે એક મિત્ર એવો મળ્યો, જેની આગળ ક્રાંસિસે પોતાના દિલની વરાળ ઠાલવી. એ હૈયું હળવું કરવા લાગ્યો. પછી તો ક્રાંસિસ ખીબ દોસ્તોથી અળગો થઈ એ મિત્ર સાથે વારંવાર એકાંતમાં જઈ માનવજીવન વિષે અત્યંત ગંભીરપણે ચારો કરવા લાગ્યો.

એકવાર ક્રાંસિસના આ એકાંતિક

જીવનનો પરચો એના પેલા ઈશ્કી મિત્રોને પણ મળી ગયો. એક દિવસ ક્રાંસિસે પોતાના દિલેખન દોસ્તોને ખાણા માટે નોતર્યા. યુરોપના રિવાજ મુજબ ખાણા પછી સૌ દારૂ પીને નાચરંગમાં મશગૂલ બન્યા. ક્રાંસિસને એક સિંહાસન ઉપર બેસાડી એના માથા ઉપર મુગટ પહેરાવ્યો અને સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ફરી દારૂનાં ખાટલાના ખૂચ ખૂચ્યા અને નાચારંગ શરૂ થયો. ઘેનમાં ચકચૂર બનીને મિત્રો નાચતા-કૂદતા ઘડીવાર મસ્ત બન્યા; પણ જરાકે બગીને જુએ તો એમનો રાજ સિંહાસન ઉપર ન મળે! એકદમ નાચગાન ધ્વની ગયાં. શોધાશોધ થવા લાગી. આખરે એક ખૂણામાં શાંતિથી વિચારમગ્ન, દશામાં ક્રાંસિસને બેઠેલો તેઓએ ભેળો અને સૌ ખૂમ પાડી ઊઠ્યા: 'આપણે ત્યાં શોધીએ છીએ ને લાઈસાંદેખ તો અહીં અદખ વાંળીને બેઠા છે.' આમ કહી સૌ વીંટળાઈ વળ્યા. એક જણે ઉતાવળે સાથે પૂછ્યું: 'તને થયું છે શું ક્રાંસિસ?'

'અરે થાય શું?' ખીબે એક મિત્ર વચ્ચે. બોલી ઊઠ્યો: 'એને હવે ખેરી લાવવી છે.'

'ખરી વાત.' ક્રાંસિસનાં ચહેરા પર આછું હાસ્ય ફરક્યું. એ ગંભીરપણે પ્રોત્સાહ: 'તમારી કલ્પનામાં ન આવે એવી રૂપાળી ને શ્રીમંત સ્ત્રી મારે લાવવી છે.'

પેલા દોસ્તો મળકે સમજ્યા નહોત. પણ ક્રાંસિસના શખ્તોમાં સંપૂર્ણ ગાંધીય હવું. એ સંસારથી વિમુખ બન્યો હતો.

ધાર્મિક એનું મન વેપારરોજગારના કામમાંથી ઊઠવા લાગ્યું. એકવાર એ રામની યાત્રાએ ગયો. આપણે ત્યાં

કાશીમાં જેમ જાત્રાળુઓ ફરતા સિખારીઓ વીટળાઈ વળે છે તેમ રોમમાં જાત્રાળુને સિખારીઓ ફરી વળતા અને જાત્રાળુઓ સિખારીઓનાં ટોળાથી ત્રાસી જતા. પણ ક્રાંસિસને એ સિખારીઓના ટોળાં નેઈને જુદો જ વિચાર આવ્યો. “આ ઘોડો ગરીબ છે જાત્રાળુની પાછળ હાથ લાંબો કરીને કરચરતા હંડપૂત થતા ચાલ્યા નથી છે એમને કેવી લાગણી થતી હશે ? એ લાગણીને જાતે અનુભવ કરવો નેઈએ ” એવો વિચાર આવતાં જ એ સેટ પીટરના દેવળ પાસે ગયા અને ત્યાં સિખારીઓની હાર લાગી હતી, તેમાંના એકને કહ્યું ‘તારો ડોટ, તારું ફાટલું ખમીસ, તુટલી ટોપી અને લથડા જેવી પાટલૂન મને આપ અને આ મારાં કંપડાં તું પહેર તારો હું આશાર માનીશ’

પેલા સિખારી તો થડીસર નેઈ જ રહ્યો, પણ ક્રાંસિસ ખરેખર કોટખમીસ ઉતારવા લાગ્યો. ત્યારે એણે પોતાનાં ચીથરેહાલકંપડાં કાઢી આપ્યા અને ક્રાંસિસને કામતી પોશાક પહેરીને એની સાથે આશારસરી નજરે નેઈ રહ્યો. ક્રાંસિસ તો તરત સિખારીઓના ટોળામાં પેસી જઈને જાત્રાળુ સામે લાંબા હાથ કરીને, બીજા માગવા લાગ્યો પોતે ગરીબોની લાગણીને સ્વાનુભવથી સમજી શક્યો, એથી ક્રાંસિસને અપાર આનંદ થયો.

ઘોડા વખત પછી એક બીજો પ્રસંગ બન્યો, જેને કાંઈ ક્રાંસિસના જીવનમાં એકદમ પલટો આવ્યો. એકવાર ઘોડેસવાર થઈને એ બહારગામ જતો હતો તેવામાં દુરથી એને કોઈક આવતું જણાતું નજીક આવતાં જ એને નેઈને ક્રાંસિસ ચમક્યો મલખારકાઠાના બ્રાહ્મણે ‘અશૂત નાયકાઓને નેઈને ભડકે તેમ ભડક્યો-

એ માણસ રક્ષિતિયો હતો. એ જમાનામાં રક્ષિતિયો રોગ લાયકર ગણાતો. એ રોગીના પડછાયાથી પણ ઘોડો ડરતા ક્રાંસિસ પણ એને ભેતાં જ બે ખાઈ ગયા અને ઘોડો તારવીને એ આગળ ચાલ્યો.

પણ ઘોડો આગળ જતો હતો તેના કરતાં અનેકગણા દેવથી ક્રાંસિસનું અંતર પાછળ બેસાઈ રહ્યું હતું. પોતે મોટો ધરો લડવૈયો, લયનક નેખમો સામે છાતી કાઢીને ઝૂઝનાર એક રોગીથી ડરને ભાજે ? એ વિચાર એના હૃદયમાં રખવા લાગ્યો સાચી વાતને તરત જ આચરણમાં ઉતારનાર ક્રાંસિસ તરત જ પાછો ફર્યો. ઘોડો દોડાવતો એની નજીક આવી પહોંચ્યો કૂહીને નીચે ઊતર્યો અને ઘોડીને એને ભેટી પડ્યો એના હાથને સુખન કહ્યું પોતાની પાસે હતા એટલા પૈસા એને આપી દીધા અને પછી પોતાના મનની ખીંક ઉપર આવો ભારે વિજય અપાવવા બદલ પરમેશ્વરને પાંડ માનતો એ ઘોડે બેસીને ચાલી નીકળ્યો.

પણ આટલાથી ક્રાંસિસને સંતોષ ન થયો. એ રક્ષિતિયાની ઇતિપતાલમાં ગયો આરડેઆરડે અને ખાટલેખાટલે ફરી એણે રોગીઓની ખબરજાતર પૂછી, સૌની સાથે પ્રેમથી વાતો કરી અને તે દિવસથી આ લયનક રોગનો ભોગ થઈ પડ્યાઓની સેવા કરવાનું તેણે નત લીધું.

*

એસાઈડીમાં સંત રુમિયનનું એક પુરાણ દેવળ હતું આ દેવળમાં ક્રાંસિસ અનેકવાર પ્રાર્થના કરવા જતો એકવાર પ્રાર્થના વખતે નવે એને અંતરનો અવાજ સભળાયો ‘ક્રાંસિસ, તું જેને નથી ? મોટું ઘર સાવ ખરિયેર થઈ ગયું’ છે એ તારે સમરાવવાનું છે’

પ્રભુ જે કંઈ આપ્યા કરે તેજ ઘરમાં રહીને ખાવું લહું. અમૃતરાય કહે છે કે શિક્ષાના આવા ટૂંક દોહદની મને લહેરો થઈ આવે છે.

ક્રૅસિસ તો રંગીલો હતો. એને જમજમ દુઃખ-પડતું તેમ તેમ એના આનંદઉદ્ધાસ વધતા જતા હતા. સંસારનાં ખંધનોથી મુક્ત થઈને એ આજીવ જગલ સાંભળે તેમ ગાવામાં મસ્ત બન્યો. ક્રૅસિસનો અવાજ સાંભળીને જગલમાં સંતોષ ઊઠેલા ચોર દોડી આવ્યા અને ક્રૅસિસ ફરતા ફરી વળ્યા. ‘ખખરદાર એક ડગલું ભડું છે તો. જે હાથ તે આપી દે.’

ક્રૅસિસે ચોરોની સામે હાથ લાંબા કરી ગીતની લહેરમાં જ જવાખ આપ્યો: ‘ભાઈઓ, હું તો ભગવાનને લાટ છું. મારી પાસે ઈશ્વરનાં ગુણગાન સિવાય બીજું કશું નથી.’ ચોરોએ એક બીજા સામે જોયું. કોઈ ગાંઠો લાગે છે એમ વિચારી બિશ્વે આપેલું કપડું ખેંચી લીધું અને ક્રૅસિસને ખરકના એક ખાડામાં નાખી તેઓ નાસી ગયા.

જે ખાડામાંથી નીકળી ક્રૅસિસ ખાલુના એક સ્થળે એક ઓળખીતાને ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક કપડું મેળવી શરીર પર વીંટાળ્યું અને પેલા રક્તપિત્તિયાંની ઇસ્પિતાલમાં ગયો. એકવાર જે સ્થળે મોટા અમીરના પુત્ર તરીકે એ ગયેલો ત્યાં સિખારીને વેશે ગયો. સૌ કોઈ એને આ વેશમાં જોઈ નવાઈ પામ્યા. એણે તો એ લોકોની પાસે જ પોતાનું બિછાતું કપડું અને તેમની સેવાચાકરી કરવા લાગ્યો. મૂઠી ભરીને પૈસાનાં ઢાનથી જેટલો આનંદ એને નહોતો થયો, એટલો આનંદ રક્તપિત્તિયા ખંપુએને પોતાને હાથે સાફ કરવામાં, તેમની પથારીઓ ધરવામાં અને તેમને જમાડવામાં તેને થયો. ક્રૅસિસને

આત્મા આ અણુમોલી સેવાથી ઉત્તત થતો જતો હતો. થોડા દિવસ પછી એને હેમિયનના દેવળનું અપૂર્વ રહેલું કામ યાદ આવ્યું. એના સમારકામ માટે એ એસાઈબી આવ્યો.

આ વખતે એની મનોદશા સાવ જીલીજ હતી. એની પાસે એક પૈસા નહોતો. પૈસા માગવાની મનોવૃત્તિ પણ ન હતી. એટલે એણે દેવળના પુનરુદ્ધાર માટે એક નવીન રીત શોધી કાઢી.

સિખારીને વેશે એ ખબર વખચે જાતોગાતો નીકળ્યો અને ચાર રસ્તા એકઠા થયા ત્યાં એક ઓટલા પર બેસીને એકઠા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશી બોલ્યો: ‘આપણા હેમિયનના દેવળના સમારકામ માટે જે એક પથ્થર આપશે તેનું એકવાર લહું થશે, બે પથ્થર આપશે તેનું બેવાર લહું થશે, ત્રણ આપશે તેનું ત્રણવાર લહું થશે. આપો, દેવળ ખાંધવા કોઈ પથ્થર આપો.’

બસ આ માગણીના જવાબમાં રસ્તે જતા લોકોએ ‘પથ્થરોનો ઢગલો, કચેરી, ફેંટલાક ડાહ્યા લોકોએ ‘ખર્નાંદાન જેવા સદૃશસ્વની આખરુ શુભાવનાર છોકરો’ કહી, એને ગાંઠો કહ્યો; પણ મોટા ભાગના લોકો ઉપર ક્રૅસિસના આત્યાગની ભારે અસર થઈ.

ક્રૅસિસનું શરીર નાજુક હતું. એ નાજુક શરીરનો વિચાર કર્યો વિના એણે બતે જ અણૂતરકામ શરૂ કર્યું. સેવાભાવે એક એક ખખ્ખે દિવસ ‘આપનાર કડિયા અને મજૂરો પણ મળી રહ્યા. એવા ભાવિક દારીગરો સાથે મળીને એણે મંદિરની મરામત શરૂ કરી. હૃદયમાં ઈશ્વરનું નામ અને માથે તગારાં મૂકીને દેવળને જીર્ણોદ્ધાર કરતો સંત ક્રૅસિસ

ચુરોપમાં પ્રિસ્તી ધર્મનો જીવોદ્ધાર કરી રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું મનુષી અને જાતમહેનત, ગરીબાઈ અને ઈશ્વરસેવાનો મંદિરમાં ક્રાંસિસ મૂકપણે પોતાના વર્તનથી ફેલાવી રહ્યો હતો દેવળની એકેએક છટ પાછળ, એકેએક પથ્થર પાછળ ક્રાંસિસની જીવંત મહા જોડવાતી જતી હતી અને સોડાના હૃદયમાં ધર્મસાવનાની જાગૃતિ પ્રગટાવી રહી હતી એક દેવળ પૂર થતાં એણે બીજું શરૂ કર્યું બીજા પછી ત્રીજું પૂરું કર્યું. આમ ત્રણ દેવળ એણે બાંધ્યા સંતની સત્તિ અને પરસેવાથી ચળાવેલાં એ દેવળો સત ક્રાંસિસના સત્તિસાવની ગાંધા માતા હજી મોજૂદ છે

જે ખરડરીએ ક્રાંસિસના પૈસા લેવાની ના પાડેલી અને બાપના ચેરેલા પૈસા હું નહિ લઉં એમ કહેલું, એ તો ક્રાંસિસ ઉપર વારી ગયો ક્રાંસિસ મનુષી કરીને ચાકચોપાડી આવે ત્યારે એને સુદર વાનીઓ કરી એ જ માડવા લાગ્યો, પણ સુખસગવડ સાથે ક્રાંસિસને ખારમો ચંદ્રમા હતો એણે એકવાર પાદરીને કહી દીધું : 'મારે માટે તમે કરી વાનીઓ ન બનાવશો. મારે તો ગરીબોની ટાટી જ ખપશે હું બીજને હાથ પણ નહિ લગાડું'

ક્રાંસિસ ખહાર મંદિરનો જીવોદ્ધાર કરતો હતો, તેમ અંતરમાં મહુ જીવ ઉપર ચડેલાં પદ્મળ ઉતારી રહ્યો હતો જાંડ આત્મચરીસણ કરીને એ એકેએક જિલ્લો દૂર કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો એના દરેક કામ પાછળ પૂરો નિચાર હતો જાંડ મંથન હતું- સપૂર્ણ સકલપજળ હતું

સિખારીને ધુતકારી કાઢ્યો એમ બેપારના કામમાં સગવાન પ્રત્યે જોડરકાર રહેવાની લાગણી થઈ આવી અને એની

પાછળ જઈ તેને રાજ કર્યો સ્તપિતિયાને બેઈ સૂત ચડી તો એ પીડિત માનવજીવ પ્રત્યેના સમલાવ કેળવવા એ એને ભેટ્યો બીજા માગતાં શરમ આવતી હતી, મોટા જમીરનો દોડરો બીજા કેમ માગે ? એ અસિમાનને આગળી નાખવા પોતે સિખારી બન્યો, એટલું જ નહિ કેટલીકવાર આળખીતા જુહુરધોનાં ઘર આગળ ઊભા રહેતાં શરમ લાગે તો એ શરમને જીતવા ઉઠ એના દીવાનખાના અને બોજનાલય સુધી પહોંચી જાય અને મોટેથી પોકાર કરે 'આ સિખારીને કંઈક આમળે'

ક્રાંસિસની ઉચ્ચ સેવાસાવના, સત્યપ્રીતિ અને અનાસક્તિથી પેલો માદરી તો મુગ્ધ બન્યો જ હતો બીજે એક તવખર વેમાગ એના તરફ આકર્ષિત એના હૃદયમાં ક્રાંસિસે ઉચ્ચારેલું ઇશુવાક્ય ચોટ્યું હતું 'તારે ગળે બધેલાં ધનનો પહોળો ફેટો દે, તારી પાસે જે કંઈ હોય તે બરીબાને વહેંચી દે અને મારી પાછળ આવ' એ શ્રીમંત વેપારીએ સર્વ કાચળી ઉતારે તેમ સચારની માયા ઉતારી અને પોતે ક્રાંસિસની પાછળ ચાલી નીકળ્યો એણે પોતાની સઘળી મિલકત સદર બજારમાં ગરીબો પાસે લૂટાવી દીધી આમ એને પૈસા લૂટાવતો બેઈ એક પાદરીએ ક્રાંસિસને કહ્યું. 'તમને આમ પૈસા ઉડાવવા મળે છે, તો મને મારા પથરા દીધેલા એના પૈસા આપોને !' ક્રાંસિસે વખરગણ્યે એના ખીસાં ભર્યા પણ થોડા વખતમાં જ એનો હૃદયમલ્ટો થયો અને ક્રાંસિસ પાસે આવી એ બાધ્યા 'મારા ધનનો મોઢો જીત્યો છે, મને તમારી સાથે રાજો' એણે પણ પોતાની દોલત દીનકુખિયાની સેવામાં વાપરી નાખી અને તે ક્રાંસિસ સાથે આવી રહ્યો

ફ્રાંસિસને સઘ ધીમેધીમે વધવા લાગ્યા. એકના બે, બેના ચાર, ચારના આઠ થયા. એ સૌને ફ્રાંસિસે કહ્યું : ‘ ઈશ્વરે આપણને આપણે જ ઉદ્ધાર કરવા પેઠા કર્યા નથી, પણ લોકોના ઉદ્ધાર માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે. જગતકલ્યાણમાં જ આત્મકલ્યાણ રહેલું છે. આપણે અણણ છીએ, નાનકડો નળવા છીએ, એમ માની હતાશ થવું નહિ. ઈશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ ઈત્યાસ રાખી આપણું કાર્ય ચાલુ રાખો. ’

આવો સંદેશો લઈને એ સાધુઓ નીકળી પડ્યા. જાડાં, ભૂરાં શંખિયાંનાં કપડાં અને કમર ઉપર દોરડું: આવા વેશે સૌ એક જામથી બીજા ગામ જતા. કામગરા લોકોને દિવસે તો એક કેઠાણે એકઠા થવાની દુરસદ ક્યાંથી હોય ? એટલે ફ્રાંસિસ અને એના મિત્રો રોપણી ચાલતી હોય, તો સીધા જોતરમાં પહોંચી ખેડૂતોને રોપવામાં મદદ કરતા. ઘાસ કાપતા હોય એની જોડે જોતરડું લઈ ઘાસ કાપવા લાગે. નવામીનારાયણ મંત્રપ્રાચના આવ પ્રચારકોની પેઠે ખેડૂતની સાથે કામ કરતાં ધર્મની વાતો કરતા જાય અને એનાં રહસ્યો સમજાવે. મજૂરો સાથે મજૂરી કરીને પેટ ભરતા અને રાત પડે મંદિરમાં સૌને એકઠા કરી ભજન કરતા.

પણ ફ્રાંસિસને આ માર્ગ સૌને એક-સરખો પસંદ નહોતો. કેટલાક એનો વિરોધ કરતા અને કહેતા: ‘ પોતાનો પૈસો લૂંટાવી ને બેઠો છે અને હવે અમને નાહકનો શા સારુ લૂંટવા આવતો હશે ? ’ કેટલાક એને ખરેખરા ભિખારી માનતા, કેઈ પણ જાન માનતા; છતાં ફ્રાંસિસના અનુયાયીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. આથી કેટલાક શાણા મુરખો કહેવા લાગ્યા: ‘ આ ફ્રાંસિસ જુવાનિયને બગાડવા બેઠો છે. માણસોને

કામધંધા છોડાવી ભીખ માગતો કરવા એ તે કંઈ ઈશુનો માર્ગ હોતો હશે ? ’

આખરે બિશપ પાસે વાત પહોંચી. બિશપને ફ્રાંસિસ પ્રત્યે મમતા હતી; છતાં એને પેલા કાલા લોકોની વાત સાચી લાગી. એણે ફ્રાંસિસને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: ‘ આમ ગરીબીનું વ્રત લીધે શો ફાયદો ? લોકો તમને કશું નહિ આપે તો ભૂખ્યા મરશો ? તમને કદાચ લોકો આપશે, પણ આમ ઘણાને ભીખ માગતા કરીને તમારે શું કરવું છે ? ’

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસ ઘડીવાર તો મુઝાયો. આવા સમજી માણસો પછું શંકા ઉઠાવે છે, તો શું ખરેખર આ માર્ગ ખોટો હશે ? ઈશુએ આપેલા અપરિવ્રતનો ઉપદેશ શું પોથીમાંનાં રીંગણાં હશે ? ફ્રાંસિસને મન તો ઈશુનાં વચન પ્રભાવક થતાં, એનો અક્ષરેઅક્ષર અમલ માટે હોતો: પણ આવી અટળ થઈ વ્યક્ત કરતાં એણે બિશપને બાઈબલના શબ્દોનો ઉવાલો ન આપ્યો. એણે તો સામાન્ય અક્ષરની સાદી વાત કરી. ‘ જુઓ સાહેબ, માલમિલકત, વાડી-વજ્રા અને મહેલાતો અમે શી રીતે રાખી શકીએ ? એને સાચવવા નોકરચાકર રાખવા પડે, હથિયાર રાખવા પડે, ઘણીવાર કબ્રિયા કરવા પડે, આવો સંઘર્ષ કરીને અમારે ક્યાં જવું ? એ બધી પંચાતમાં પડીએ તો પછી ભગવાનને ક્યારે યાદ કરીએ, સેવાકર્મ ક્યારે કરીએ ? ’ આવાં સાદાં વચનો બિશપના હૈયા સોંસરાં જોતરી ગયાં અને એણે ફ્રાંસિસને આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યો.

ફ્રાંસિસ અને તેના દોસ્તો જુદેજુદે સ્થળે જતા હતા. નજીક હોય તો સાંજ પડે અને દૂર જાય તો અમુક દિવસે એક

હેલાં મળતા એ વખતે સહટ સામે ઝૂકવા સારું કૃતિસ એમને નવ સહેય આપતો. 'તમને જે કોઈ પૂછે તેને નમ્રતાથી જવાબ આપજો, તમને ગાળો દે એને મોઢાં વચન કહેજો, તમને રજાડે એમનું ઇશ્વર ભક્ત કરે એમ કહેજો જેમને પ્રભુનાં કામ માટે નિદા સાબવી પડે છે એમની પ્રભુનાં હરખારમા વધારે કિંમત છે.'

કૃતિસના સાથીઓને અનેકવાર આ સદુપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રસંગ આવતો. એકવાર એના બે સાથીઓ ક્ષેત્રે રેન્સ ગયેલા આખા ગામમાં ફર્યાં પણ તેમને કોઈ સંધરે જ નહિ. સાજ સુધી ફર્યાં પછી રાત પડ્યે એક ધીર આગળ આવ્યા મકાનની આગળ મોટો ઊંચો એટલો હતો અને જાળીવાળો રવેશ હતો એ બેઠાને બંને ઉપર ચઢ્યા. એમને આવતાં બેઠા ઘરવાળીએ એકદમ ખૂમ પાડી. 'એ ક્યા દોડ્યા આવો છો?' બંને જણે સાંતિથી કહ્યું. 'અમે પેલા બાકડા નીચે પડ્યા રહેશું.' શિયાળાના દિવસો હતાં. ઠંડકડતી ઠંડી અને એકવા-પાંચરવાનું કંઈ ન મળે! બંને પાટ નીચે લગવાનું લગન કરતા પડ્યા રહ્યા મોઢી ગને ઘરધણી આવ્યાં એણે આ બંને જણને બેસા અને સીને 'કપડો આપતા બોલ્યો. 'આખા રખડેલ બદમાશોને શા માટે ઘરમા ઘાલ્યા છે? હાથ મારીને ચાલ્યા જશે તો આંખો ચોળતી રહીશ પછી.' બાઈએ વધુને કહ્યો પાડતાં કહ્યું. 'મેં એમને એટલા માટે તો ઘરમા નથી ઘાલ્યા ત્યાં પાટ નીચે પડ્યા રહેશે એમાં શી ચોરી કરવાના છે?'

બીજે દિવસે સવારે પેલા બંને વહેલા બેઠાને દેવળમા ચાલ્યા ગયા, ત્યાં એકચિત્તે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા પેલી ઘરમાલિક બાઈ દર્શને આવી, એણે બેઠું તો

એને ભારે નવાઈ લાગી આ માણસો બદમાસ ન હોય, મેં એમને તરછાડ્યા એ મારી બૂલ ગણાય! હજી વિચાર કરે છે એટલામાં એક માણસ ગરીબોને દાન કરતો એની નજરે પડ્યો એ માણસ કૃતિસના આ બે સાથીઓને પણ સિખારી ગણીને પેસા આપવા લાગ્યો એ બે સાધુઓમાં એક તો એસાઈડીને પેલા ભીમત વ્યાપારી ખર્નાડ હતો, જેણે પોતાની બધી સંપત્તિ ગરીબો પાસે છુટાવી દીધી હતી એને મન પેસા એ હાથને મેલ હતો એણે ધીમે રહીને પેલા દાતને કહ્યું 'ભાઈ, અમે ગરીબ છીએ, પણ અમને ગરીબી સાલતી નથી અમે તો ઇશ્વરકૃપાથી ગરીબીને વહેલા છીએ' આવો જવાબ સાંભળી એણે આ બંને સાધુનો પૂર્વધર્મિદાસ પૂછ્યો ખર્નાડે નમ્રતાપૂર્વક બધી વાત કહી બતાવી, આ વાત સાંભળીને પેલી સ્ત્રી તો સ્તબ્ધ બની ગઈ એણે હાથ ભેડીને બંનેને કહ્યું: 'મારે ઘેર પધારો અને આપની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી રહો!' બંને જણે બાઈનો આભાર માન્યો.

કૃતિસનો સમ વધવા લાગ્યો એટલે એને માટે એણે વિનય ઘડ્યા નિયમને તેણે વિનય એવું નામ આપ્યું હતું મહંધારી સાધુને બદલે પરિત્રાજક થવાનું કૃતિસને ગમતું મહંધારી બેસવાથી સત્તાનો લોભ થાય, પરિત્રાજક વધે, સંસારનો સંઘર્ષ ઓછો રહે, જ્યારે સાધુનું ખર્ કામ સંસાર સાથે સંપર્ક સાધી પોતાને મળતા આનંદમા સંસારીઓને ભાગીદાર બનાવવાનું હોય છે લોકોમાં ભણીને સેવાકાર્ય કરતાં છતાં અલિપ્ત રહેવાની ચાવી કૃતિસે સીને બતાવી હતી અને તે અપરિત્રાજક કૃતિસે ઘટેલા વિનયમાં એના જીવનનું

રહસ્ય અને ઉપદેશોને સાર આવી બચ છે. સંઘમાં દ્વાબલ થનાર દરેકે બડાંમાં બડાં, ગરીબમાં ગરીબને મળે એવાં કપડાં પહેરવાં. સંઘમાં દ્વાબલ થનારે સત્તાનો લોભ ન રાખવો. જે વધારેમાં વધારે નગ્ન બની, વધારેમાં વધારે મજૂરી અને સેવા કરશે તે મોટામાં મોટો. પોતાનો જે કુદરતી ધંધો હોય તે ધંધો કરવો અને તેમાંથી રોટી મેળવવી. પરસેવો પાડ્યા વિના મેળવેલી રોટી હરામ ગણવી. સેવાના બદલામાં સિલ્કા મળે તો પેટપૂરતી સ્વીકારવી; પણ ફૂટી બદામ સરથું હામ ગાંઠે ન ખાંધવું. નીચમાં નીચ ગણાતા માણસને સહવાસ સાધવો અને તેને આત્માસન આપવું. સેવા કરવી તે મૂળી કરવી. કોઈની સામે વિરોધની વરાળ ન કાઢવી. કોઈ તરછોડે તો શાંતિથી વિદાય લેવી. જ્યાં ત્યાં પ્રભુના આદેશને પ્રચાર કરવો. પોતાના પાપની કબજાત કરવી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને તેમ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં શીખવવું.

આ નિયમો મોટામોટા ધર્મધિકારીઓ પણ પાળી શકતા ન હતા એટલે તેઓ છળી જીભા. ક્રૅસિસને સંઘ સ્થાપવા સામે ચેતવણી આપી અને તેની ઉપર ડેસ ચલાવ્યો. પણ પોપ અને કાર્ડિનલો સુદ્ધાં ક્રૅસિસના સત્યાચરણ આજળ નમી પડ્યા અને ક્રૅસિસને ફરી આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યા.

ક્રૅસિસે હવે પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું. એનામાં અજબ વકતૃત્વશક્તિ હતી, એની વાણી મધુર અને હૃદયસ્પર્શી હતી, એના સીધા અને સાદા શબ્દો હૃદય સોંસરા જીતતી રતા. એની અટલ યજ્ઞ પાછળ આચરણનું જ હતું. એ સાંલળનારના દિલમાં આગ

ચેતાવી દેતું. એણે પોતાના ગામથી જ શરૂઆત કરી. સને ૧૨૧૦ના નવેંબર માસમાં એસાઈઝીના ગરીબ તત્ત્વગર સૌને પેલા દેવળમાં એકઠા કર્યા. ક્રૅસિસે એમને સુખી થવાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગે ચાલવા લગવાનની પ્રાર્થના કરી. ગામ સમસ્તે ઠરાવ કર્યો: 'આજથી કોઈએ એકબીજા સાથે લડવું નહિ. એકબીજા સાથે સહકાર કરવો. કદી ટંટો થાય તો બહાર ફરિયાદે ન જવું, ઘરમેળે પતાવી લેવો. પાડોશી પ્રત્યેની ફરજે સૌએ બદા કરવી. પંચને માસિક ત્રણ વાર્ષિક કર લાવવો અને પંચાયતના કાયદા માનવા. સૌએ શાંતિથી પ્રાર્થનાપૂર્વક જીવન ચલાવવું.'

ગામલોકોને આ નવી યતિજ્ઞાથી ખબર મળ્યું અને તેઓ શાંતિથી, સંપથી પોતપોતાના ધંધા ચલાવવા લાગ્યા. બહાર-ગામથી અનુયાયીઓની હારલાગી. કેમિયનનું દેવળ એ બધાને સમાવવાને નાંતું પહોંતું એટલે આસપાસ જાડપાનની ઝૂંપડીઓ બાંધી દેવામાં આવી. માત્ર રાતવાસો અને બપોરનું ભોજન કરવા જ એનો ઉપયોગ થતો. બાકી દિવસે તો સૌ મજૂરીએ-કામધંધે જતા. ક્રૅસિસ પોતે લોકડાંનાં વાસણ ઉપર સુંદર નકશીકામ કરતો. કોઈ ટોપલા બનાવતા, તો કોઈ બેડા સીવતા અને બહુખરા જેતરમાં મજૂરીએ જતા, છતાં ઘટવું તો ગામમાંથી માગી લાવતા. પણ આવો મોટો સંઘ એક ઠેકાણે પચ્ચોપાચરો રહે એ ક્રૅસિસને હીક ન લાગ્યું. એ અપરિચ્છી જીવ હતો. એણે સૌને જીદાજીદા બેઠી નાખ્યા.

(૨)

માણસનું પારથું તેના સાથીઓ ઉપરથી થાય છે; ક્રૅસિસના સાથીઓ ઠેવા હતા. તે બેઠે એ પાંચબેઠાં ધણું વચન છે કે

‘તારા પરસેવાની રોટી તું ખાજે’ એટલે કે જાતમહેનતથી રળીને જમજે. ક્રાંસિસ આ વચનનું અક્ષરશઃ પાલન કરતો હતો. તેના શિષ્યોને પણ એ જ વસ્તુ કહેતો ‘જાઈલ્સ નામનો ક્રાસિસનો એક શૂન્યવાળો હાથમજૂરી કરીને ખાવાના પ્રતને પૂર્ણ પછે પાળતો હતો. એકવાર મુસાફરીએ જતા હોડી ને મળી એટલે એને બદર ઉપર ઘણા દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું ત્યાં પછી એણે ઉધમ શેષી કાઢ્યો એક કુસારને ઘેર જઈને માટીનો ઘડો લઈ આવ્યો. પછી ઘડા વડે પાણી ભરી લાવી હોડીની રીંછોએતા મુસાફરને પાણી આપ્યું અને એના બઠ્ઠામાં રોટી મેળવી

એકવાર એક ગામડામાં એ જઈ ચડ્યો ત્યાં ગામનો મુઠ્ઠા ઉપાડનારો હાજર નહોતો એટલે એણે એ કામ કર્યું. ખેતરમાં દાડિયા તરીકે જવું અને ગામ વાળવું, એ તો એનો રોજિંદો બ્યવસાય હતો. કેટલોક વખત એણે જ ગલમાંથી લાકડાં કાપી લાવવાનો ધંધો કર્યો હતો. એકવાર લાકડાંના સારો એક બીંછને લેખ્યો અને એ બીંછની પાછળ એના ઘર તરફ એ જવા લાખ્યો. સારાની કિંમત ઠગવેલી હતી, પણ બીંછની સાથે ચાલતાં જાઈલ્સની વાત ઉપરથી ખાઈ ઉપર સારે અસર થઈ એણે ઘેર આવી સારાના બમણા પૈસા આપ્યા એટલે જાઈલ્સ ખોલી હાથો ‘ખૂન, એમ બમણા પૈસા લેવા માફ, તે તો મારો લોભ આસમાને અડી બધ’ આમ અર્ધા પૈસા ત્યાં ને ત્યાં નાખી તે પોતાને રાંતે પડ્યો.

મોરામના દિવસોમાં જાઈલ્સ સિખારી-એને એકઠા કરીને તેમને ખેતરમાં લઈ જતો અને ત્યાં કાપણીનું કામ કરાવતો.

સાંજ પડ્યે પોતાની મજૂરીમાંથી ખપ-ભેગા પૈસા રાખી ખાકીના વહેણી દેતો ગામ એનો ‘રોટીમજૂરી’નો સિદ્ધાંત એના અજબ સંકલ્પબળથી ગરીબોમાં સ્વમાન અને ઉધમની લાવના પ્રગટાવતો.

એકવાર જાઈલ્સ એક મોટા ધર્માધિકારીને ખારણે જઈ ચડ્યો વરસાદ પોષમાર પડતો હતો અને મજૂરીએ જવાગ તેમ ન હતું, એટલે પેલા ધર્માધિકારીએ સહેજ મજકમાં કહ્યું ‘કેમ હવે મારી મહેમાનગતિ લેશોને, એમ હમેશાં પ્રતના અક્ષરને ન વળગાય ?’ જાઈલ્સ સાંભળી રહ્યો બદ્દે પોતે હાથો દોય એમ ઘડીલાર આમતેમ એનો બેસી રહ્યો, પણ થોડીવારમાં એ હાથો અને સારો રસોડામાં પહેાંચ્યો. રસોડામાં ચોમેર નજર કરતાં જ એને કામ મળી ગયું. આસપાસ પહેલી ગંદકી તરફ હાથ કરી એણે રસોઈયાને કહ્યું ‘આ રસોડા બહુ ગંદું છે’

‘શું કરીએ ? આડ કાઢનાર આજે આવ્યો નથી’

‘તો લાવોને હું સાફ કરી આપુ મને એ રોટી આપજે’

‘જુરીથી, એ શા માટે ? ત્રણ આપશું’

‘ના, મારે બે જ ખસ છે’ કહીને એણે રસોડા સાફ કરી આપ્યું.

ધર્માધિકારી જમવા નોતરે તે પહેલાં તો જાઈલ્સ પોતાની રોટી કપાઈને બેઠો હતો.

આવાઆવા કેટલાય સાથીઓ ક્રાસિસને મળ્યા હતા.

સત ક્રાસિસના સમયાં બીએને હાખ

કરવાનો પ્રસંગ હજી સુધી આવ્યો નહોતો. પહેલેથી જ સ્ત્રીઓની સાથે બહુ હળવુલગવું, તેમની સાથે વાતચીત કરવી, એ ક્રાંસિસને પ્રસંગ ન હતું. કોઈ સ્ત્રી મુશ્કેલીમાં તેની સલાહ લેવા આવતી, ત્યારે પણ એ બેચાર શબ્દોમાં જ પતાવી દેતો. આનું કારણ પ્રભચર્યવ્રતનું પાલન, તો હતું જ; પણ સ્ત્રીઓ તરફનો એનો આદર અને ભક્તિ પણ કારણરૂપ હતાં. એણે એકવાર કહેલું, કે ‘દરેક સ્ત્રી એ ભગવાનની પત્ની છે, એટલે આપણી માતા છે. અને દરેકની તરફ આપણા મનમાં આદર અને સન્માન હોવાં જોઈએ.’ વળી ‘કોઈ સ્ત્રીની તરફ વિકારદષ્ટિથી જોવું’ એટલે તે વ્યભિચાર કરી ચૂક્યો’ એ બાઈબલનું વાક્ય ક્રાંસિસના હૃદયમાં કોતરાયેલું હતું. એટલે પ્રસંગ પડે ત્યારે ય. એ સાચે જ સ્ત્રી સાથે જોઈને વાત કરતો, તેની નજર હમેશાં જમીન તરફ ટળેલી જ રહેતી.

એક ખૂબેન એના સંઘમાં જોડાવા આવી એટલે સંતના જીવનમાં અને સંઘમાં જ એ એક અપૂર્ણતા હતી તે પૂરી થઈ.

કહેર નામની એક અમીરની દીકરી હતી. એને નાનપણથી જ સાંસારિક સુખો કરતાં સેવાકાર્ય તરફ વધારે પ્રીતિ હતી. ક્રાંસિસનું પ્રથમ પ્રવચન સાંભળ્યું, ત્યારે એની હાંમર અઠારેક વર્ષની હતી. એ નાનપણથી જ ભગવદ્ભજન કરતી, એકાંતમાં બેસીને સદ્વાચનમાં તક્લીન થતી. એસાઈબી ગામમાં એ ભગવતી કુમારિકા તરીકે બહીતી હતી. ક્રાંસિસને તેના આ શુભો તરફ આકર્ષણ થયું, અને આવો પવિત્ર જીવ ઈશુને નામે જગતની સેવા અર્થે જીવન ગાળે તો કેવું સારું એમ એના દિલમાં થયું. કહેરને પણ પહેલા

પ્રવચને લગ્યું કે, આ જ માણસ મારો ઉદ્ધાર કરી શકશે.

પણ ક્રાંસિસની સાથે જઈને વસવું એ કહેરને માટે સહેલું નહોતું. જેમ મેવાડના રાણાની રાણી મીરાને મહેલ છોડીને ભક્તમંડળ વચ્ચે જઈને વસવું હોયલું હતું, જેમ ઇસ્કાંડના નૌકાધિપતિની દીકરી મિસ સ્કેડને બ્રિટનના તાબેદાર મુલકમાં એક બળવાબોરના આશ્રમમાં આવી વસવું વસવું હતું. તેમ અમીરપુત્રી કહેરને સ્વેચ્છાએ ગરીબીવ્રત લઈ બેઠેલા ઈશુના અંદા ક્રાંસિસના મઠમાં જઈ વસવું મુશ્કેલ હતું; છતાં મેવાડની રાણી મીરાંબાઈ અને ઇસ્કાંડની કુમારી મિસ સ્કેડ સંસારી સંબંધો અને શિષ્ટાચાર છોડી દીનદક્ષિંતની સેવા અર્થે નીકળી પડ્યાં, તેમ એ પ્રાચીન જમાનામાં કહેર પણ નીકળી પડી. ‘અરૂપહારી સદાશિવને વરવાની ઈચ્છાવાળી કુમારી હિમાને પિતા હિમવાન કે માતા મેનાવતી શેકી ન શક્યાં, તેમ કહેરને એનાં માતૃપિતા અટકાવી ન શક્યાં.

એક પર્વના પવિત્ર દિવસે ‘મધરાતે, ચોતાના મહાભગવાન એક ઓતાડા એવાવરા દરવાજે કહેર પહોંચી અને દરવાબ ઉપર મોટા એ પથ્થર હતા તે એણે બળે ઉપાડીને દૂર ઠર્યા અને તે દેવળમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં ક્રાંસિસ અને તેના સાથીઓ કહેરના સ્વાગતની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ક્રાંસિસ પાસે એણે પ્રભચર્ય, અપરિશદ અને ઇશ્વરાર્પણની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને દીક્ષાના ચિહ્ન તરીકે ક્રાંસિસે એના સુંદર વાળ કાઢતરી નાખ્યા.

બીજે દિવસે સવારે કહેરને ક્રાંસિસ સાધ્વીઓના મઠમાં મૂકી આવ્યો.

સવારમાં કહેરના નાસી ગયાની ખબર પડનાં જ તેના સગાવહાલાઓ પેલા મઠ ઉપર હાલો કર્યો કહેરને બળજબરીથી ઉપાડી જવાની ધમકી આપી કહેર, દેવળના અંદરના ભાગમાં દોડી ગઈ અને પ્રાર્થના કરવા લાગી એટલામાં એના કુટુંબીઓ તેને પકડવા તેની પાછળ દોડી આવ્યાં કહેર એકદમ પોતાનું વાળ-કાતરેલું મસ્તક ખુલ્લું કરીને વેદીને વળગી પડી અને બોલી ઊઠી 'મને સર્વ જઈને શુ કરશે ? હું તો ઈશુને વસી ચૂકી છું !'

આ બહાદુર યુવતીની દૃઢતા બોઈને એમાં કુટુંબીઓ અબવાણા પડ્યા અને ઘેર પાછા ફર્યા

આ બનાવ પછી કહેર પાસેના એક મઠમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેવા ગઈ થોડા બખત બાદ તેની બહેન એનિસ તેની જ જેમ ઘેરથી સાગીને તેની પાસે જઈ પહેંચી એનિસની પાછળ એના ઘરનાં માલુસો દોહ્યાં, એનિસને ઘાટલે જાણીને ઘેર સર્વ જવા માંડી, એનિસે જુમરાણુ કરી ચૂક્યું એ સાંભળીને કહેર દોડી આવી અને એણે એનિસને છાડાવી બન્ને બહેનોને ક્રીસિસે પહેલા સમરાવેલા ડેમિયનના દેવળમાં રાખી એ દેવળમાં એસાઈઝીની અનેક સ્ત્રીઓ આવીને કહેર સાથે બેઠાઈ

દેવળની આસપાસના બગીચામાં બન્ને બહેનો અને બીજી સાંધીઓ કામ કરતી અને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી

ક્રીસિસ અનેકવાર કહેરની સલાહ લેતો કહેર ક્રીસિસના મરણ પછી ૨૪ વર્ષ જીવી ક્રીસિસ પ્રભુના હરખારમાં ગયો, ત્યારબાદ ૨૪ વર્ષ સુધી કહેરે સઘની પતિવ્રતા, હિંમતપરાયણતા અને સેવાસ્થાવ ટકાવી

રાખવામાં સારે સહાય કરી આસપાસની સ્ત્રીઓના જીવન ઉત્તત બનાવવામાં કહેરનો મોટો ફાળો હતો એનાં શુભગાન ઇતિહાસકારો હજી વે ગાય છે

*

**

મહિસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સંનિધૌ ધૈરત્વાગ એ સિદ્ધાંતનો અનુસર ક્રીસિસને એક પ્રવાસમાં ઘણો એકવાર પોતે ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં તેણે અનેક પખીઓના ટોળાને બેઠેલું દીકું એકાએક એમના તરફ તેડું ઉડું પ્રેમથી દ્રવવા લાગ્યું. પખીઓ કદાચ જીડી તો નહિ જાય, એવી શકા તેના મનમાં વર્ધ, પણ એ ધીમે પગલે પક્ષીઓ તરફ ચાલ્યો પખી બેસી રહ્યો ક્રીસિસના આનંદનો પાર ન રહ્યો તેણે પખીઓને કહ્યું 'વહાણાં પખીડાં, એક જ કિરતારે મને અને તમને બનાવ્યા છે એ કિરતારતુ શુભગાન કરો એણે તપને પીછાડું વચ આપ્યું છે, જીડવાને પાખ આપી છે, સ્વચ્છ હવામાં રહેવાનાં સ્થળ આપ્યા છે અને તમે કાંતતા-પીજતાં કે વણતાં નથી, બેતી કરતા નથી છતાં ઈશ્વરે તમારે સારું કહ્યું અને કપડાંની સગવડ કરી છે' ક્રીસિસના જીવનચરિત્ર લખનારા કહે છે કે આવા હૃદયનીતરતા હિંદુઓ સાંભળી, પખીઓ પાખ ફફડાવતાં નજર આવ્યાં અને તેમણે મીઠા સૂરે આનંદ વ્યક્ત કર્યો તેમની સાથે થોડું વેણ કરી ક્રીસિસે તેમને જીડી જવા કહ્યું એટલે તે જીડી ગયા

આ સમયથી ક્રીસિસમાં પશુ, પક્ષી અને પ્રાણી માત્ર સાથે અબેહસાવતું બાન તીવ્રપણે જાગ્રત થયું ક્રીસિસના મરણ પછી થોણે વરસે પોપની આજ્ઞાથી સિલેનો નામના લેખકે લખેલા ક્રીસિસના ચરિત્રમાં,

એક સુંદર પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. ફ્રાંસિસની ઉત્તરાવસ્થામાં તે લાંબું ચાલી શકતો ન હતો. એ સાઈબીરીયો થોડા માર્ગ દર યુખિયો નામના સ્થળે જવા એકવાર એ ગધેડા ઉપર બેસીને જતો હતો. રસ્તામાં રાતવર્સો રહી તે આગળ ચાલ્યો. પાસેના ગામમાં ખખર મળતાં ખેડૂનો દોડતો આવ્યો અને ફ્રાંસિસના રસ્તામાં આડા ઊંચા રહી વિનવણી કરતા અવાજે બોલ્યા: 'તમે યુખિયો જાઓ છો? ત્યાં ન જશો. યુખિયો જતાં વાટમાં વરુઓનો ખડુ ભો છે. કેટલાય વટેમાર્ગને વરુ ખાઈ ગયાં છે. તમે ન જશો. આપજી!'

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસે શાંતચિત્તે જવાળ આપ્યો: 'પણ મેં એ મારાં વરુલાંડોએનું શું ખગાળ્યું છે, કે તેઓ મને અને મારા ગધેડાને ખાઈ જશે? હું પ્રભુનું નામ લઈને ચાલ્યો જવાનો, તેમને જે કરવું હોય તે કરે!' આમ કહી એ તો ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતો આગળ ચાલ્યો. એ સુખરૂપ પહોંચી ગયો. લોકો હાંફળાફાંફળા થઈ ફ્રાંસિસને વીંટળાઈ વળ્યા. નવાઈ પામીને પૂછવા લાગ્યા: 'વરુઓએ તમને કંઈ ન કર્યું?'

ફ્રાંસિસે સૌને એકઠા કરી કહ્યું: 'આપણાં પાપ આપણને નહિં છે. પવિત્ર આત્માને વરુ ન કનડે. પાપ એટલે વેર અને ભય. પવિત્રતા એટલે પ્રેમ અને નિર્ભયતા.'

પછી ફ્રાંસિસ વગડામાં ગયો. જે મોટો ભયંકર વરુ લોકોને હમેશાં ત્રાસ આપતો અને એણે શોધી કાઢ્યો. પ્રેમનીતરતી ાંજો એની સામે ઠેરવી, સમસાવપૂર્વક ફ્રાંસિસ નિર્ભયતાથી એની પાસે ગયો. તેની સાથે દોસ્તી બાંધી. એને શહેરમાં

લઈ આવ્યો. એને ખવડાવ્યું પિવડાવ્યું. એ વરુ ફ્રાંસિસનો માનીતો સાથી બન્યો.

*

સંત ફ્રાંસિસના અનુયાયીઓ, ઝપાટાખંધ વધવા લાગ્યા હતા. ફ્લોરેન્સનો એક મોટો સમર્થ પંડિત તેના સંઘમાં ભળ્યો. બીજા એક તવંગરે પોતાની બધી મિલકત એને ચરણે ધરી અને સંઘ માટે ઝૂપડાં ખંધાવ્યાં. આખા ઇટાલીમાં એ રીતે સંઘના પરિવ્રાજકો માટે જ્યાં બેઠાં, ત્યાં વિહારો અને ધર્મશાળાઓ ખંધાઈ ગયાં.

ધર્મપરિષદો તો ઇટાલીમાં વર્ણીવાર મળતી પણ ઇતિહાસમાં 'ઝૂપડાંપરિષદ' તરીકે મશહૂર બનેલી ફ્રાંસિસની ધર્મપરિષદ અનેખી હતી. પરિષદના સંચાલકોએ મોટાં મકાનોમાં વ્યવસ્થા કરવા માંડી. ત્યારે ફ્રાંસિસે કહ્યું: "ઝૂપડાંઓ બાંધો અને ખાવા માટે ગામડાંમાં ટેક નાખો." એનું સીંચે માન્યું નહિ એટલે એ પોતે તો ઝૂપડામાં જઈને વસ્યો. અને તેનું કહેવું સાચું પડ્યું. આસપાસનાં ગામોમાંથી ગાહેમાડાં ભરાઈને ઢગલાખંધ ખાવાપીવાનું આવી પડ્યું. જે પરિષદમાં એક કરોડ એવો થયો કે ઇજિપ્તના મુલતાન સાથે ખ્રિસ્તીઓનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, તેમાં ફ્રાંસિસે સહાય કરવી. ફ્રાંસિસે એનો સ્વીકાર કર્યો.

ઇજિપ્તના મુલતાન મલેક-ઉલ્-કામિલની સાથે ખ્રિસ્તીઓનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, એને ખ્રિસ્તીઓ ધર્મયુદ્ધ કહેતા. તલવારને ભેરે ધર્મ ફેલાવવાની લેલછા એ જમાનામાં જળ હતી, પણ ફ્રાંસિસનાં હથિયારો જુદાં હતાં. સત્યનિષ્ઠા અને પ્રેમ એનાં હથિયાર હતાં. જે શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલો ફ્રાંસિસ ઇબ્રિસ પહોંચ્યો. એ ખ્રિસ્તી રૈનિકાની

છાવણીમાં ગયો ત્યાં એણે લડવૈયાઓનાં જીવન જોયા તો એની આંખો તમ્ભર આવ્યાં. 'આવા અપવિત્ર, અધાર્મિક સેનિકો ધર્મધુજ્જ્વલ શી રીતે જીતી શકે?' એમ વિચારી એણે 'સૌને એકઠા કરી કહ્યું 'તમે તમારા હૃદયનાર મ્હાન કરો મને તક આપો હું' એકઠો વગર હૃદયનાર મુલતાન પાસે જઈશ'

કાંસિસની આ દરખાસ્ત સાલગળતા સૌ કંપી હોવા એ ઘડકાને ખાતરી હતી કે મુલતાન કાંસિસને જીવનો બાળી મૃત્યુ અથવા તોપને ગોળે બાંધી ઉડાવી દેશે પણ કાંસિસને અટકાવવાની કોઈની હિંમત ન પાડી ઈશુનું સ્મરણ કરતો કાંસિસ મુલતાનને દરખાસ્ત જઈ પહોંચ્યો.

એકઠો અંદરો છક પોતાના દરખાસ્ત સુધી આવેલો વ્યાધુ જોઈને મુલતાનને નવાઈ લાગી એણે એને મુલાકાત આપી પ્રથમ મુલાકાતે જ મુલતાન એના ઉપર મુગ્ધ થયો. કાંસિસને પોતાના બાદશાહી મહેમાન તરીકે માનપૂર્વક રાખવાનો એણે હુકમ કર્યો. કાંસિસે મુલતાનનો આસ્વાદ્ય માનતાં કહ્યું. 'હું મુલતાનની મહેમાનગતિ જરૂર સ્વીકારું. પણ મુલતાન ઈશુને સદેશો સ્વીકારે તો.' મુલતાને નમ્રતાથી મક્કમ જવાબ વીધો 'તમને તમારો ધર્મ વહાલો છે તેવા જ મને મારો, માટે એ આગ્રહ ન કરશો' આમ કહી એને સહીસલામત પાછો ખ્રિસ્તીઓની છાવણીમાં મહેચિતો કર્યો.

તત્કાલે જોઈ અને શાંતિને જોઈ ધર્મ-પ્રચાર કરવાની રીત પ્રત્યે કાંસિસને સારે અનુભવો થયો. કાંસિસના સંવનના નિયમે આમે પણ તેના અનુયાયીઓએ અને ૧૨૨૧માં એક પરિષદ સરી જળવેા પોકાર્યો એક પ્રધાને કાંસિસને સરીપરિષદમાં

પ્રવચ્ચ 'એક કપડાંએર દુનિયામાં નીકળી પડો, તમારી પાસે પૈસા ન રાખો, ઘોરાક ન રાખો, ઘાકડી ન રાખો એ બધાં ઈશુના વચનોનો તમે અક્ષરમાં કરવા માગો છો?' કાંસિસે કહ્યું. 'હા, એમ જ. જેને જોડા પહેરવાની જરૂર જણાય તે જોડા પહેરે.' એટલે પેલાએ પૂછ્યું. 'ત્યારે મારા પુસ્તકાલયનું શું થાય?' કાંસિસે તેને જવાબ આપ્યો 'સાઈબ' તો એક જ પુસ્તકને બાજુ છો તે પુસ્તકમાં જે લખેલું છે તે પ્રમાણે વર્તવાને સંકલ્પે કહ્યું છું. તમારે એક તો મરીબ કહેવડાવવું છે અને વળી મોટા પડિતને સત્તાધારી બનીને જમતમાં વિચરવું છે. મને તો હમથો પુસ્તકાની જરૂર નથી એક બાઈબલ બસ છે, પણ હું તમારી વચ્ચે નહિ આવું. તમારે કરવું હોય તેમ કરો મારી રજા ન માગશો.'

એ પરિષદમાં કાંસિસના કડક સિદ્ધાંતોનો સખત વિરોધ થયો, તેના મોટામાં મોટા એલા એલિયાસે સૌથી સારે વિરોધ કર્યો. એક ધર્મોપદેશીની એણે મદદ માગી ધર્મોપદેશીએ કહ્યું : 'કાંસિસના સિદ્ધાંતો તો ખરેખર છે, પણ વ્યવહારમાં તે ઢીલા કર્યા વિના ન ચાલે' અને ૧૨૨૨માં ઇટાલીમાં જે બન્યું તે જ, સવાસાતસો વર્ષ પછી, ૧૯૪૦માં આપણે ત્યાં બની રહ્યું છે, ગાંધીજીના સમર્થમાં સમર્થ અનુયાયીઓ કહે છે 'એમના સિદ્ધાંતો તો ખરેખર છે, પણ વ્યવહારમાં એમને ઢીલા કર્યા વિના ન ચાલે.'

પણ સિદ્ધાંતમાં એકવાર બાંધછોડ શરૂ કરી પછી કથા જોઈને અટકવું તે કોણ નક્કી કરશે? આવી સમાધાનરૂતિથી જ દુનિયામાં ધર્મજ્ઞાનિ થઈ છે.

સંત ક્રિસ્ટિસ જ્ઞાનનો કે શિક્ષણનો વિરોધી ન હોય; પણ તેને પંડિતાઈ ગમતી ન હતી. પરિપક્વમાં કહેલાં તેનાં થોડાં વચનો દરેક પંડિતે તેને વિદ્યાર્થીએ સંઘરવા જેવાં છે. ‘જેટલી અમલમાં મૂકી હોય તેટલી જ વિદ્યા’ છે. જેમ ધર્મીનો ધર્મચાર એ જ તેની પ્રાર્થના છે. સીડન વખતે અને લડતને સમયે જે માણસ પુસ્તકિયા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખશે, તે માણસ હાથ વસવાનો છે.’

આમ છતાં ક્રિસ્ટિસને સંઘના મૂળવિનય (નિયમો)માં ફેરફાર કરવો પડ્યો એ એને બહુ ખુશ્યુ; પણ એના દુઃખાચેલા દિલને શાંત કરવા અંતરનાદ સંભળાયો: ‘અરે વેલા, શા સારું ચિંતા કરે છે? મેં તને જોવાળી નીમ્યો છે તે શું એ સારું કે તું મને રક્ષક તરીકે પણ ભૂલી ગયું? તારા સંઘને એકઠો કરનાર હું છું. તેને સાચવવાને કે તોડવાને જવાબદાર છું. તેની ચિંતા મને શોધી દે.’ આમ વિચાર કરતાં એને જ્ઞાન થયું કે પવિત્ર જીવન, તપશ્ચર્યાનું જીવન એ જ ખરું જીવન છે. એમાં એને પ્રાણજ્ઞાનની ઝાંખી થઈ પાસેના એક રમણીય પવત ઉપર શાંત સુંદર શુદ્ધમાં પહેલાં સકટસમયે પ્રાર્થના કરવા જતો ત્યાં એ ગયો અને ઈશુના જીવનનું ચિત્ર કરવા લાગ્યો. પહોડની અંદરની મોટી ફાટો અને ખાઈઓ જાણે ઈશુની ઉપર ગુજરેલા ત્રાસની સહાનુભૂતિમાં પહોડે પોતાનું હૃદય ચીકું હોય એવી લાગતી હતી.

હીઓ નામનો એક શિષ્ય ક્રિસ્ટિસને ૧૬ ઉપર રોડી અને પાણી આપવા તો. એણે એકવાર અજબ દશામાં એનાં દર્શન કર્યાં. ક્રિસ્ટિસ બહાર ચાંદનીમાં ચૂંટણીએ પડી પ્રાર્થના કરતો

હોય અને બોલતો હતો: ‘હે પ્રભો! સુંદર, શિવ, મંગળ એવો કયાં તું’ અને કયાં પામરપ્રાણી હું!’ આમ બોલી એ દસવાર ચટકતો અને વળી પાછો ગદગદ સ્વરે એ જ ઉચ્ચારણ કરતો ઈશુ સાથે એકતાનંતા સાધી રહ્યો છે.

આમ દિવસે દિવસે ક્રિસ્ટિસ ઈશુમય બનતો જતો હતો. તે એટલે સુધી કે એને પોતાના શરીરમાં, હાથપગે અને છાતીમાં ક્રૂમ પર ચઢ્યાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં અને તેની વેદના પોતે અનુભવવા લાગ્યો. આ દશામાં ક્રિસ્ટિસના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પોતાના દેહમાં ‘એને ઈશુનો સાક્ષાત્કાર થયાનો અનુભવ થતો હતો. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ વાત કદાચ માન્યામાં ન આવે, પણ રાતદિવસ ઈશુના જ વિચારથી ક્રિસ્ટિસ શરીરથી પણ ઈશુમય બન્યો હોય તો એમાં નવાઈ નથી. શારીરિક દુઃખની મન ઉપર અસર થાય છે, તે રીતે મનના ‘લાવોની અસર શરીર ઉપર જણાય એ વસ્તુ તો વિજ્ઞાનસિદ્ધ જ છે.

આ પછી, ક્રિસ્ટિસના શરીરની વેદના વધતી ગઈ. તેની આંખે ઝાંખૂપ આવવા લાગી. આંખોની બળતરા વધતી જતી હતી. સાથીઓ તેને લાલસલા વેદો પાસે પરાણે ઉપાડી જતા, પણ કશો ફેર ન પડ્યો. શારીરિક વેદના વધવા લાગી, તેમ તેમ એના આત્માની શાંતિ વધવા લાગી. એક વેદે આંખે ડામ દેવાં કહ્યું. ધમધમતા અંગારાને બેઈને ક્રિસ્ટિસે કહ્યું: ‘આવ સાઈ અગ્નિ! મારી ઉપર દયા કરજે. મને દુઃખ ન લાગે એમ કરજે!’ અને ડામની વેદના તેને જરાય ન વરતાઈ; ડામ દેવાતા હતા તે ન બેઈ

સકવાથી ડેટલાક સાગ્યા અને રડવા
કાગ્યા તેમને કાંસિસે કહ્યું 'બસ આટલો જ
ધમિરમાં વિશ્વાસ ? ગણગણો છો શું ?
હજી એકાદ વધારે ડામ' મૂકવો દોય
તો ભવે મૂકે '

એકવાર એક વેદને તેણે પૂછ્યું
'સ્તર્ધ, હન આ શરીર ત્યારે જવાનું ?'

વેદે કહ્યું. 'સાટે જર આખરે આ
શરીર પડશે.'

આ સાંભળીને કાંસિસ મરતીમા આવી
ગયો અને ગામડિયાની ધૂનમાં રચેલું
એક 'સવિતાસ્તોત્ર' ગાવા લાગ્યો અને
એમાં મૃત્યુસિગ્નિની કહીઓ પણ
હમેશી દોંધી

એક દિવસે સારે વેદના ભેઈને એક
સાથીએ તેને પૂછ્યું 'તમને આવું મોત
ગમે કે શરીરનું મૃત્યુ ગમે ?'

કાંસિસે જવાબ આપ્યો 'મને તો
ધમરને જે ગમે તે બધું ગમે'

આં ઉલ્લી માંઢગીમા કાંસિસની ઇચ્છા
વિરુદ્ધ એને શહેરના ન્હા ધર્મગુળના
મહેલમા રાખવામાં આવ્યો હોને
ત્યાં તેની સારવાર થતી હતી, પણ
અંતકાળ નહીં આવતો ભેઈ તેની
ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ સાથીઓ એને
પેલા હમિયનના એના પ્રિય દેવળમાં
લઈ આવ્યા

કાંસિસની અંતઘડી નજીક બહી તેના

સાથીઓએ પૂછ્યું 'તમારી પછી સંધના
મુખી તરીકે કેને નીમવા ?'

કાંસિસે ઘડીક તો કશે જવાબ ન
આપ્યો પછી ધીમે રહીને ગીતામા
સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ ગણાવ્યા છે એ, બધા
લક્ષણ ગણતરી કહ્યું 'આ લક્ષણો
એનામા દોય તેને નીમજો'

ત્યારબાદ સત કાંસિસે પોતાનું
વનિયતનાયુ લખાવ્યું તેમા એના જીવન-
સિદ્ધાંતોને મારે આવી બધ છે ડેટલાક
વાક્યો અડી ઉતારીએ 'મે મારે હાથે
કામ કર્યું છે અને જીવીશ ત્યાં સુધી
કરીશ મારો ડાઈ પણ સાથી હાથમહેનત
ન છાડે એમ હું ઇચ્છું છું જેને બીજો ધધો
ન આવડતો દોય તે શીખી લે તેમાંથી
ધન મેળવવા માટે નહી, પણ તેને
ભેઈને બીજા શીખે તે માટે, બીજા આજ્ઞ,
ન બને તે માટે'

ઉલ્લી પળે એણે સાથીઓને કહ્યું
'હુંને મારાં કપડાં ઉતારી લો અને
મને ધરતી પર સુવાડો ઇશ્વર સિવાય
મારું કશું જ નથી મેં મારું કર્તવ્ય
કર્યું ઇશ્વર તમને તમારું જતાવો'

ઉલ્લાં વાક્યો સાંભળી સાથીઓની
આખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા
લાગી ચાંતયિતે સૌની વિદાય લઈ સત
કાંસિસ પ્રભુના દરબારમાં આવ્યો ગયો

અવાસાતસો વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા
આ મહાન સતને જન્મ લગવાનું ઇચ્છું
જેટલા આદરભાવથી સમરે છે

આર્થોત્તમ મૂળ નિવાસસ્થાન કયું ?

લેખક :

ઉત્તર ધ્રુવ કે સપ્તસિંધુ ?

શ્રી. સોંવળિયા વિહારીલાલ વર્મા

એમ. એ.

આર્થોત્તમ મૂળ નિવાસસ્થાન વિષે ઇતિહાસ અને પુરાતત્વના અભ્યાસીઓ એકમત થઈ શક્યા નથી. આ લેખમાં પ્રચલિત મતોની વચ્ચે અને પ્રમાણે ઉપરાંત લેખકનો પોતાનો મત પણ વ્યક્ત થાય છે. મનુષ્ય માત્રને જોખ નહીંતું મૂળ જોવાની નિહાસા હોય છે તેમ પોતાનું મૂળ જોવાની પણ ઇચ્છા રહે જ છે. આ ઇચ્છાને સંતોષવામાં આ લેખ અમુક અંશે ઉપયોગી થશે.

આર્થોત્તમ આદિ નિવાસસ્થાન પરત્વે વિદ્વાનોમાં જોડો મતભેદ પ્રવર્તે છે. ગૌરી પ્રજાએ અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોમાં ફેલાઈ જઈ માત્ર આષિપત્ય જ નથી જમાવ્યું, ત્યાં ત્યાં જઈ તે તે સ્થળે પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજોનો જખખર પ્રચાર પણ કર્યો છે. એટલું જ નહિ, આ પ્રચાર કરતાંકરતાં એમણે બીજી પ્રજાઓને અસહ્ય કહેવામાં યે લેશ માત્ર સંકેત અનુસર્યો નથી. સારત્વર્થ ઉપર પણ આતું પાશ્ચાત્ય આષિપત્ય કાયમ રાખવા માટે, આરંભથી જ યુરોપ તથા અમેરિકાના ઘણાખરા વિદ્વાનોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો આદિ સ્ત્રોત પ્રધાનતઃ યુરોપમાંથી અને પૂરેપૂરો ઇન્દ્રિય અથવા ઇરાકમાંથી આવ્યો છે એમ સિદ્ધ કરવા એમણે પ્રયત્નો કર્યા છે. સ્વીડન તથા સિથુઆનિયા વગેરે યુરોપના ઉત્તર દેશોની ભાષાની પુલના કરીને અને ત્યાંના આદિવાસીઓની મસ્તકરેખાઓની પુલના કરતાંકરતાં જૂન પ્રયત્નપૂર્વક એ વિદ્વાનો જ કરવા મથ્યા છે કે આર્થોત્તમ મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તર યુરોપમાં હતું. નેટલું જ નહિ, એ ઉપરાંત વેદની ઋષાઓના મનમાન્યા અર્થ કરીને એ

લોકોએ આ મતની પુષ્ટિ કરવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. ઋગ્વેદમાં ઇંદ્રનો રંગ સોનેરી વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ત્યુકીડીડમાં રુદ્રનો હાથ પણ સોનેરી કહેવામાં આવ્યો છે. પહેલા મંડળના ૧૨૨મા સૂક્તના ચૌદમા મંત્રમાં આપણને એક ઋષિ 'સોનેરી કાનવાળા' પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરતા મળી આવે છે. અનેક સ્થળે સોનેરી બાળકોના પણ ઉલ્લેખો આવે છે. આ વાક્યોના આધાર પર પોતાના દેશની અને પોતાની પ્રજાની ખ્યાતિ વધારવા માટે જ, પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો એવો મત ધરાવતા થઈ ગયા છે કે આર્થો ઉત્તર યુરોપમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા અને તેનું પ્રમાણ વેદમાં પણ મળે છે! ત્યાંના રહેવાસીઓનો રંગ પણ સોનેરી જ છે ને!

છેક આરંભથી જ યુરોપવાસીઓ પ્રચાર કરતા રહ્યા છે કે આર્થો 'સારત્વર્થ' આદિવાસી નથી; પરંતુ પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનથી દેન્યૂબ નદીને કિનારેકિનારે પથરાતાપથરાતા, બોસ્ફોરસ તથા ડાર્ડનલસ બોળગીને, એશિયા માઈનોરને રસ્તે, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, તથા સપ્તસિંધુમાં તેઓ પહોંચ્યા. રસ્તામાં પોતાની ટોળીમાંથી અહીંતહીં લોકોને મૂઢતા આવ્યાને સપ્તસિંધુની

આદિવાસી કાળી મળ સાથે દિવસોના દિવસો સુધી લડતા ઝઘડતા રહ્યા અને અંતે એમને હરાવી, જ ગણેમાં હાંકી મૂક્યા કે પોતાના દાસ બનાવ્યા.

પારસીઓના આદિજ્ઞ ડૉ. જિ. ય. અવસ્તાની સાથે, એના સાવ તથા એના દેવલોકોના નામ વગેરેની ઘણા કરીને પણ એમણે ધારણા બાધી છે કે ઋગ્વેદની રચના પહેલા જે આર્યો ઇરાનમાં થઈ, હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, એમની એક શાખાએ ત્યાં કાયમી વસવાટ કરી દીધો.

આ રીતે પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ એમનો મતપ્રચાર એવી કુશળતાથી કરી દીધો કે એને પરિણામે હિંદુસ્તાનીઓને દલ વિશ્વાસ જ બેસી ગયો કે સાચેસાચ આર્યો હિંદુસ્તાનના આદિવાસીઓ નથી જ, તે લોકો તો યુરોપ, ઇરાન, અથવા તો મધ્યએશિયામાંથી હિંદુ મા આવ્યા ને ત્યાંના અનાદોને મરાજ્ય કરીને સપ્તસિંધુમાં વસ્યા અને આ બધાનું પરિણામ એ આર્ય કે આર્યે ઘણા ખરા વિદેશી ઇતિહાસકારો એમ માનતા થઈ ગયા છે કે આર્યોનું મૂળ વતન યુરપી સુમુદ્રથી ડેન્યૂબ નદી સુધીમાં ફેલાયેલા પ્રદેશમાં જ છે ભારતના ઇતિહાસનું નિર્માણ પણ એ જ આધાર પર થયું છે.

મિસર, ઇરાક, ગ્રીસ વગેરે દેશોની રીતસાત ને એમની સંસ્કૃતિના સળંગમાં એ દેશોનો પથ્થર પરની કળા, મૂર્તિ, મંદિરોનાં લક્ષણવશેષ, પિરામીડ વગેરે પરથી આપણે ઘોડક બની શકીએ છીએ, પરંતુ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના આદિકાળમાં નહોતી લખવાની પ્રથા કે નહોતી પ્રથા મૂર્તિનિર્માણની પરિણામ એ આર્ય કે ઋગ્વેદ વિના હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજો ને સંસ્કૃતિ બાંધવા માટે આપણને કોઈ પણ સાધન અત્યારે મળી શકતું નથી.

હા, ઋગ્વેદમાં ઘણાં સાધનો એ માટે મળી આવે છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંશોધકો ને વિદ્વાનોના દષ્ટિકોણ જ જુદા રહ્યા પરિણામે પોતાના વિચારોની ને મતવ્યોની પ્રુદ્ધિ માટે સ્થળસ્થળે એમણે વેદના અર્થના અનર્થ કરી દીધા અને આ આર્ય એવું બન્યું કે દુર્ભાગ્યે ભારતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વેદનું અધ્યયન કરવા તરફ મુલ્યે ગયું નહિ વેદ દેવી છે, શાશ્વત અને સંસ્થિત આરભમાં જ પ્રજાવાણીરૂપે એનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એમ હિંદુઓ માને છે આ માન્યતાની પકડથી રંગાયેલા હિંદુઓએ સ્વાભાવિક રીતે જ ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વેદની શ્રદ્ધાશૂંઢ કરવાનું મુનાસિબ માન્યું નહિ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું આ સંકુચિત દષ્ટિબિંદુ લોકમાન્ય તિલકને પસંદ આવ્યું નહિ.

ઝઈ સદીના અંતમાં પોતાના પ્રસ્તુત 'વેદનું મૂળ નિવાસસ્થાન'માં લોકમાન્યે બતાવ્યું કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તર ધ્રુવની પાસે હતું અને એ જ સ્થાનમાંથી તેઓ યુરોપ તથા સપ્તસિંધુ તરફ પ્રવર્યા પશ્ચિમે સિંધુ નદી, પૂર્વમાં સરસ્વતી નદી, અને મધ્યમાં સિંધુ નદીની પાંચ શાખાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ ત્યારે સપ્તસિંધુના નામથી વિખ્યાત હતો ઋગ્વેદમાં 'ઉપા'ની વિશેષ રૂપમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે લોકમાન્ય તિલકનું માનવું હતું કે 'ઉપા' એ ઉત્તર ધ્રુવની દેવતા છે, કારણ કે પાંજળમાં ઘરેલા 'ઉપ કાળ' માત્ર ઘોડાક જ સમય માટે છે; પરંતુ ધ્રુવ પ્રદેશમાં 'ઉપ કાળ' લાગલગાટ કેટલા જે દિવસો સુધી રહે છે એટલે જ તે હિંદુસ્તાનમાં આવતા અગાઉથી જ આર્યોમાં 'ઉપા'ની સ્તુતિ કરવાનો ને એને નમન

કરવાને રિવાજ હતા. અને જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આન્યા ત્યારે પણ એ પ્રથા આર્યોએ બરી રાખી હતી. પરંતુ મારી અદ્યપણ્ણિ પ્રમાણે દોઢમાન્યનો આ વિચાર ભ્રમભૂલક છે. 'ઉષઃકાળ' માત્ર મનોહર સમય જ નથી, આર્યજનોનો એ તો હોતો સંધ્યા ને પૂજનો સમય. એટલે સહજ રીતે જ આર્ય ઋષિકવિઓમાં 'ઉષા'ની સ્તુતિ કરવાની પ્રેરણા બાળી હશે. એના પરિણામરૂપે જ કદાચ 'ઉષા'ની સ્તુતિ સંબંધી ઋગ્વેદમાંના મંત્રો સૌથી વધુ સુંદર, લલિત ને મનોહર છે. ઋગ્વેદમાં માત્ર હિંદનાં દુરતી દરેકોનાં જ વર્ણનો છે. એમાં સપ્તસિંધુની બહારના નદીપહાડ આદિના ઉલ્લેખો નથી. આથી પુરવાર થાય છે કે ઋગ્વેદની રચના હિંદમાં જ થઈ છે. વર્ષો પછી, અનેક નદીપહાડો ઓળંગ્યા બાદ આર્યો જ્યારે સપ્તસિંધુમાં આવી વસ્યા, ત્યારે એમણે ઉત્તર પ્રદેશના 'ઉષઃકાળ'ની મહત્તાનો ખ્યાલ કરીને ઉષાની સ્તુતિમાં અનેક લલિત પદોની રચના કરી હોય એ સંભવિત નથી.

ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી જણાય છે, કે તે કાળમાં, વરસના ઘણા મહિના સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં સખત ટાઢ પડતી હતી. મહિનાઓ સુધી વર્ષાઋતુ ચાલુ રહેતી હતી, જેથી ઉષા અને સૂર્ય ઘનઘોર વાદળની અંદર સતત છુપાયેલાં રહેતાં. પરંતુ આજે તો પંજાબમાં વર્ષાઋતુ લગભગ હ્રસ્વ થઈ ગઈ છે—ત્યાં આજે વરસાદ બહુ જ ઓછો પડે છે. આ ઉપરાંત ઋગ્વેદમાં ઠંડી મોસમોનો ઉલ્લેખ છે, એ ઠંડીને ક્ષીણે જ આર્યોને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાની સુવિધા થઈ હશે; પણ આજે તો પંજાબમાં પુષ્કળ તાપ પડે છે.

ભૂગર્ભશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં નિવેદનો ઉપરથી

જણાય છે, કે ઘણા સમય પહેલાં રજપૂતાના, સિંધ, યુક્તપ્રાંતનો ઘણો ભાગ, ને બિહાર તથા બંગાળ સમુદ્રને તળિયે હતાં અને સપ્તસિંધુની ત્રણે બાજુ દરિયો હતો. આ કારણે ઋગ્વેદમાં ગંગા તથા 'યમુના' વિશેષ મહત્ત્વ નથી. ગંગાને ઉલ્લેખ માત્ર બે જ વાર ઋગ્વેદમાં છે; પરંતુ અથર્વવેદમાં માત્ર ગંગા કે યમુનાના ઉલ્લેખો ઉપરાંત ગંગા-યમુનાના તટપરના પ્રદેશો ને નગરોના ઉલ્લેખો પણ છે. ગંગા અને યમુના થોડે દૂર વહીને તરત જ સમુદ્રમાં સમાઈ જતી હતી, એથી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એનું કોઈ મહત્ત્વ નહોતું; પરંતુ ધર્મધર્મો જેમ જેમ ઉપયુક્ત પ્રદેશ સમુદ્રને તળિયેથી જ બહાર નીકળી આવ્યા તેમ તેમ એ એક સમૃદ્ધ દેશ બની ગયો. અને ત્યારે એનો ઉલ્લેખ અથર્વવેદમાં વિશેષરૂપે થયો. એટલા ઉપર પણ યુરોપના વિદ્વાનોના દૃષ્ટિકોણ એવા સંકીર્ણ રહ્યા છે કે પોતાની વાતને સાબિત કરવાને માટે એ લોકોએ અર્થનો અનર્થ પણ કરી નાખ્યો છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મૈક્રોડોનલે તો પોતે લખેલા સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં ત્યાં 'સુધી કહી નાખ્યું છે, કે આર્યો સમુદ્રને બાજુના પણ નહોતાં! એનું કહેવું છે કે ઋગ્વેદમાં આવતા 'સમુદ્ર'નો અર્થ 'જલસમુદ્ર' છે. પરંતુ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે 'સમુદ્ર' શબ્દ આવ્યો છે. એનો અર્થ સમુદ્ર વિના બીજો કોઈ જ નથી થઈ શકતો. દા. ત. ઋગ્વેદના બે મંત્રો જોઈએ:

આ યદ્રુહાવ ઘરણઽચ નાવં પ્ર યત્ત્વ
સમુદ્રમી રયાવ મધ્યમ્ ।

અધિ યદપાં સ્તુભિઽચ રાવ પ્ર પ્રેહ્નરવ
ઈદ્ઽ રવયાવહે શુમે કમ્ ।

(મંડળ ૭, સૂક્ત ૮૮, મંત્ર ૨)

સાવાર્થ' વસિષ્ઠ કહે છે, કે 'જ્યારે હું તથા વસ્તુ બંને નાવ પર અથ્વા, ને સમુદ્રની વચ્ચે સ્થિત રીતે અમે નાવને હું કહું. તથા જ્યારે જળની ઉમર ચડી રહેલી નાવમાં અમે હતા, ત્યારે સુશોભિત નૌકાઓ ખૂલા પર અમે જાનઢધી ઠાણના હતા.'

સમસ્ય મન્યવે વિજ્ઞો વિશ્વા નમન્ત કૃપય. । સમુદ્રાયેષ સિન્ધવઃ ।

(મ ડળ ૮, મુદ્રા ૬, મન્ ૪)

સાવાર્થ 'નદીઓ જેમ સમુદ્રને પ્રભુમ કહે છે, એવી જ રીતે સમસ્ત જ્ઞાનપ્રભુ ઇંદ્રના કોષના ભયને ક્ષીણ કરીને પ્રભુમ કહે છે'

આવી સ્થિતિમાં એ જ પ્રતીત થાય છે કે વૈદિકકાળની રૂપરેખા વિશેષતઃ ઋગ્વેદના સમયનો ઇતિહાસ, ઋગ્વેદમાંથી જ પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીમાંથી રચાવેા ભેઈએ

સાધા, વિજ્ઞાન અને સૌમાનિક આચારવિચાર ને સિંસ્તનો પરસ્પર સબધ માનનારા વિદ્વાનોની ધારણા છે, કે પુરાણકાળમાં એક સ્થાનમાં વસવાવાળી આર્યપ્રજા, અનેક કારણોને ક્ષીણે પોતાના મૂળ વતનમાંથી નીકળી યુરોપ તથા એશિયામાં વિસ્તાર પામી અને એટલે આર્યસાધનો પ્રચાર પણ જગતના બુદ્ધાશુદ્ધા દેશોમાં થયો એટલા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે, કે અમે ત્યારે કોઈ એક વેળા આર્યપ્રજા અત્યંત પ્રબળ, અત્યંત ઉદ્યોગશીલ અને અત્યંત પરાક્રમી પ્રજા હશે, એણે પોતાના સ્થાનથી નીકળી જઈને જગતના બીજા દેશો પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું હશે

આર્યોના મૂળ સ્થાનના સબધમાં હજી પણ હાડો મતભેદ છે, તોયે 'મોહન-જો-ડેરો'

અને 'હરપ્પા' ના સંશોધનકાર્યને અતે કેટલાક હોકાને વિશ્વાસ ભેલી ગયો છે, કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન સમસિંધુ જ હતું એ કે હજી પણ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આજે મધ્ય આ મત સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી ડૉક્ટર અવિનાશચંદ્ર દાસે 'ઋગ્વેદના સમયનું ભારતવર્ષ' તથા 'ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ' નામે પુસ્તકો લખ્યાં છે સ્વામી શકરાનંદે 'પ્રાગ્ ઐતિહાસિક સિંધુના સમયની ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે પુરાતત્ત્વના વિષયમાં વિદ્વાન રાયબહાદુર રામપસાદ ચઢાને 'વૈદિક સમયમાં સિંધુની ખીણ' નામનો પ્રથ લખ્યો છે આ સર્વે વિદ્વાનોએ 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા' નાં જોડકામ ને સંશોધનથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ સાથે ઋગ્વેદના મંત્રોની તુલના કરી છે અને સાબિત કરી બતાવ્યું છે, કે આર્યોના આદિનિવાસસ્થાન સબધી જે જે કંઈ ધારણાઓ અત્યાર સુધી હતી, તે કેવળ અનુમાન પર જ રચાયેલી હતી એ સીએ એમ સિદ્ધ થયું છે, કે આ ધારણાઓમાંથી એકે એવી નથી કે જેને નિશ્ચિત અથવા તો સર્વમાન્ય કહી શકાય

'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા' ના જોડકામ આદિ નિષ્પક્ષ વ્યક્તિઓ વિનાસ કોચ માનશે, કે આર્યોની આરભની રગશ્રુતિ હિંદના મધ્યિમોત્તર પ્રદેશો (સમસિંધુ)માં હતી, અને ત્યાંથી આર્યોને વિસ્તાર યુરોપ તથા એશિયામાં થયો હોય વિષયમાં જર્મન વિદ્વાન ઝીમરનું પણ કહેવું છે કે વેદમાં એવી કોઈ વાત નથી, કે જેના દ્વારા આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન હિંદની બહાર કહી શકાય કે માની શકાય. વેદોના અધ્યયનથી માલુમ પડે છે, કે આર્યોને દાગિબરથી ઉત્તરના પ્રદેશોની માહિતી

નહોતી. ઉત્તર કુરુ તથા પંચાલોની એકત્રિત પ્રજા પણ કાશ્મિરમાં જ હતી, નહિ કે કાશ્મિરની સીમાની બહાર. વેષભૂષાની તુલનાથીર આર્યો પણ હિંદબહારના મૂળ વતનીઓ તરીકે જણાતા નથી. સીધિયા તથા 'યુરોપના લોકો ઊંચા બેડા ધારણ કરતા ને પાવળમાં પહેરતા. એમની પાસેથી પાછળથી ઇરાનીઓ પાચબલમાં પહેરતાં શીખ્યા. પરંતુ ઋગ્વેદકાળના આર્યો ઘણું-ખરું વગરસીવેલું કપડું પહેરતા હતા. બે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં બહારથી આન્યા હોત, તો કોઈ નેતાના નેતૃત્વ હેઠળ આન્યા હોત, અને એમની યાત્રા અને સમસિંધુ-વિજયની ગાથાને સમાવેશ ઋગ્વેદમાં અવશ્ય જ થયો હોત; પરંતુ ઋગ્વેદમાં આર્યો અને દ્રુપ્ત્યોનાં યુદ્ધનાં બે વર્ણનો આવે છે, તે તો માત્ર એક જ દેશના સિત્ત-સિત્ત સમુદાયો વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષનાં વર્ણન સમાન છે. ઋગ્વેદથી આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે, કે યુદ્ધ કેવળ દ્રુપ્ત્યો સાથે જ નહીં થયાં, પરંતુ વળતે-વળતે, ઇંદ્રવરુણાદિ દેવતાઓને માનવાવાળી તથા યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાવાળી સિત્તસિત્ત પ્રજામાં પણ થયાં છે. અને એમાં દિવોદાસનું યુદ્ધ તો પ્રસિદ્ધ છે.

વળી 'મોહન-જો-દેરો' તથા 'હરપ્પા'ના જોદકામ ઉપરથી જણાય છે, કે સિંધુ નદીની તળેટીમાં સમુદ્રની પાસે વસેલાં આ નગરોની સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦થી ૨૭૫૦ વર્ષ લગલગની છે. આ અતિપ્રાચીન નગરોની સંસ્કૃતિનો નાશ થયા પછી શું થયું, એની આપણને કંઈ જ માહિતી નથી. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે વૈદિક આર્યોનું ઉત્થાન આ પછીથી થયું. આર્યોએ આ સંસ્કૃતિના કેટલાક અંશો અપનાવી છીધા ને પાકીનાને નાશ કરી નાખ્યો. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો

એમ પણ માને છે, કે ઋગ્વેદમાં 'બે અનાર્યોનું' વર્ણન આવે છે, તે અનાર્યો 'મોહન-જો-દેરો' તથા 'હરપ્પા'ની સંસ્કૃતિના નિર્માતા ત્થથવા તો યૌવકો હોવા બેઠે. તો વળી કેટલાક વિદ્વાનોએ એવો પણ મત છે, કે આર્યોની સંસ્કૃતિ એ તો મિસરવાસીઓ તથા સુમેરિયનોનો વારસો છે. આમ છતાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી બેવાથી પુરવાર 'થશે કે 'મોહન-જો-દેરો'ની સંસ્કૃતિ આ લોકોની સંસ્કૃતિથી પણ પુરાણી છે. 'મોહન-જો-દેરો'ના સંસ્કૃતિકાળમાં બળદો દ્વારા ગાડીઓ બેંચાતી હતી, ત્યારે સુમેરિયામાં ગધેડાંઓ દ્વારા ગાડીઓ બેંચાતી હતી. ખરબી, લાલુ ને ત્રિશૂળની સરખામણીથી પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, કે સુમેરિયનોની, ખરબી વધારે શુંદર અને વધુ સારી રીતે ખનાવેલી હતી. આ બધી વાતોથી પણ 'મોહન-જો-દેરો'ની સંસ્કૃતિ વધુ પ્રાચીન કાળની માલૂમ પડે છે.

'મોહન-જો-દેરો'ના સંશોધન ને જોદકામ પછી થે દેવાલય કે મંદિર મળ્યાં નથી; પરંતુ મિસર, સુમેરિયા, બેબિલોન, ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં ઘણી સંજ્યામાં આપણને મંદિરો મળે છે. એ બધાંથી પણ પુરવાર થાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે, કે આ સર્વ દેશોની સંસ્કૃતિ 'મોહન-જો-દેરો'ની સંસ્કૃતિની પછીની છે. ડૉક્ટર માર્શલેને મત છે, કે 'મોહન-જો-દેરો' અને 'હરપ્પા'ની સંસ્કૃતિ ઋગ્વેદકાલીન આર્યસંસ્કૃતિથી પુરાણી છે, અને આ બંને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. એમના મત પ્રમાણે ઋગ્વેદકાળની સંસ્કૃતિ ઘણા વળત પછીની છે; પણ એમની આ ધારણા બિનપાયાદાર છે. 'મોહન-જો-દેરો'ના સંશોધન પછી આપણને સિંદુધારી મૂર્તિઓ મળી, જેમાંની મૂર્તિ સુમેરિયા આદિ દેશોમાં

પણ 'મળી' આવી છે ઋગ્વેદમાં આવી મૂર્તિઓનાં વર્ણનોનો સર્વથા અભાવ છે ઋગ્વેદકાળમાં મંદિરોનો કશો વે ઉલ્લેખ નથી. ઋગ્વેદ પરથી ફક્ત થાય છે, કે આર્યો પોતાના ઘરની અંદર પૂજાવેલીનું નિર્માણ કરતા હતા.

ઈસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મની, માફક વૈદિક કાળમાં 'સમૃદ્ધિવાસનાનો' કોઈ રિવાજ ભારતવાસીઓમાં નહોતો. આ સર્વ વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે, કે ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ 'મોહન-એ-દેરો'ની સંસ્કૃતિથી પુરાણી છે ઋગ્વેદ પરથી આપણને એ પણ જાણવા મળે છે, કે સમસિંહના વસનાર 'પની' કે 'પણી' સોડો સમુદ્ર દ્વારા વેપાર કરતા હતા સમુદ્રનાં કિનારા પર હોવાને કારણે 'હરપ્પા' તથા 'મોહન-એ-દેરો' સમસિંહના સીમાંત પ્રદેશમાં હતા ઋગ્વેદમાં એક મંત્ર છે

સં પૂર્વયો નેમક્ષિપઃ પરીણાસ સમુદ્ર
ન સંઘરણે સમિર્વચ ॥

(મંડળ ૧, સૂક્ત ૫૬, મંત્ર ૨)

ભાવાર્થ જે પ્રકારે ધનની ઇચ્છાવાળો વણિક સમુદ્રને ચારે બાજુથી ઘૂમી વળે છે, તેવી જ રીતે હોમહવનની સામગ્રી લઈ જનાર પૂજારીઓ ચારેબાજુથી ઇંદ્રને ઘેરી શે છે.

આજે પ્રભ મસુદ્ર દ્વારા વેપાર કરતી હતી એ એના ઉપરથી જણાઈ આવે છે એટલે સુધી કે મસુદ્રની વચમાંના ક્ષીપનો ઉલ્લેખ પણ પ્રથમ મંડળના ૧૬૯માં સૂક્તના ત્રીજા મંત્રમાં મળી આવે છે 'પણી' સોડો આર્યવેપારી હતા. એ સોડો મિસર, સુમેરિયા, ગ્રીસ વગેરે દરદરના દેશો સાથે સમુદ્રમાર્ગે વેપાર

કરતા હતા આગળ આવી ગયેલા ઇતિહાસકં શ્રી રામપ્રસાદ ચઢાનો મત છે કે આ 'પણી' સોડોએ જ 'મોહન-એ-દેરો' ને વસાવ્યું અને સમૃદ્ધ ખનાવ્યું. ઋગ્વેદમાં પણીઓના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે પણી સોડો યત્ન કરતા મોહતા, એટલે ઇંદ્ર વગેરેના અનેક ઉપામકોના એ સી શત્રુ બની ગયા ઋગ્વેદમાં આનો ઉલ્લેખ છે પણી સોડો ઘણા બધા વટાવ લઈને રૂપિયા ઉધાર આપતા હતા કરજ ન ચૂકવી શકાય તો કરજદારને એમના હાસ ખનડું પડ્યું હતું ઋગ્વેદના હથમા મંડળના ૧૦૮માં સૂક્તમાં પણીઓ તથા ઇંદ્રની દ્વિતી સરમાની વચ્ચે સરસ સવાલ-જવાબો આવે છે સાવ સ્પષ્ટ રૂપમાં, પણીઓનો નાશ કરવાનો આદેશ આપણને ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૫૮માં સૂક્તના બીજા મંત્રમાં મળે છે એમાં પણીઓને અનાયઃ અથવા અસુર નથી કદા, પણ એમને 'આસુરી બુદ્ધિ'વાળા બતલાવવામાં આવ્યા છે એથી પણ ફક્ત થાય છે, કે પણી સોડો આર્યવેપારીઓ હતા, જે સોડો ઇંદ્રની પૂજા તથા યજ્ઞ ન કરવાથી ઋષિઓના ઠાપનો વિષય બની ગયા હતા.

'મોહન-એ-દેરો' ના સમૃદ્ધિકાળમાં પણીઓએ દુનિયાના સિત્તસિત્ત દેશો સાથે ઠવળ વેપાર જ નથી એક્યો, બલકે એ દેશોમાં જઈને વસ્યા પણ હતા, તથા એ રીતે આ સોડોએ આર્ય રીતરિવાજો તથા આર્ય સંસ્કૃતિનો એ દેશોમાં પ્રચાર પણ કર્યો હતો 'જાતકકથાઓ' પ્રમાણે પણ પ્રાચીન એજિપ્તના સાથે સાતતવર્ષનો વ્યાપારી સંબંધ હતો પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લીશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રાચીનતમ શિક્ષાકેષોમાં પણ 'સિંધુ' તથા 'કુશાવતી'ના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે આફ્રિકાના એજિપ્તિનિયાનું

પ્રાચીન નામ 'કુશાવતી' એ વાતનું દોતંક છે. એ નામ સિંધુવાસીઓએ આપેલું હતું. એશિયામાધ્યનાર આદિ દેશોમાં, આર્યોના ફેલાવાની કથાને ઐતિહાસિક આધાર તો છે. સ. ૧૫મી સદીની પહેલાંના મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથેસાથ મેક્સિકોની 'મયન્તિ'ની સંસ્કૃતિની સમાનતા વિશે વિદ્વાનોમાં પૂરી ચર્ચા થઈ છે. આ રીતે પણ ભેઈ શકાય છે, કે પશ્ચિમીએ 'મોહન-જો-દેરો' ના સમૃદ્ધિકાળમાં દુનિયાના સિત્તસિત્ત દેશો સાથે વેપાર કરી ત્યાં આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો હતો. જેવી રીતે ઇંગ્લેંડવાસીઓ અમેરિકામાં જઈ વસ્યા, ત્યારે જેમ ત્યાંના નગરોનાં નામ પોતાના દેશનાં નગરોનાં નામ પરથી રાખ્યાં હતાં, તેવી જ રીતે આ પશ્ચિમી લોકો જ્યારે આફ્રિકાને કિનારે જઈ વસ્યા, ત્યારે ત્યાંનાં નગરનું નામ રાખ્યું 'પરુચ્ચનપદ્મ' જે પાછળથી ફેનિસિયા બની ગયું.

મિસર. દેશની ગાથા વગેરે પરથી માલુમ પડે છે, કે આદિ મિસરવાસીઓ 'પુન્ત' નગરથી આવી ત્યાં વસ્યા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, કે પુન્ત નગર મધ્યએશિયામાં છે; પરંતુ શબ્દની સરખામણીથી લાગે છે કે આ 'પુન્ત' 'પરુચ્ચ' અથવા 'પુની'નું અપભ્રંશ છે. એટલે એનું અનુમાન થાય છે કે આ પુની લોકો 'મોહન-જો-દેરો' માંથી જઈ મિસરમાં વસ્યા હતા. 'મોહન-જો-દેરો'માં તથા મિસરમાં મુદદાંતા અતિમસંસ્કાર એક જ પ્રકારના થતા હતાં. આ વાત ઉપલા

અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. ૧૯મી જ્યારે આપણે ઐતિહાસિક કાળમાં ભારતીય વિદ્વાનને ગ્રીસ તથા એલેક્ઝાન્ડ્રીયા (સિકંદરિયા)માં ભેઈ એ છીએ, ત્યારે અનુમાન થાય છે, કે ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વે, પણ 'જાર્યો' એ દેશમાં હતા. 'માયા' તથા 'મેક્સિકો'ની સંસ્કૃતિ તો એક પ્રકારે ભારતીય જ હતી.

ઉત્તર અમેરિકાના હુસિયાના પ્રદેશમાં કેટલીક જંગલી જાનો વૈદિક આર્યોની માફક આજે હજી પણ અહિંશ અખંડ અગ્નિ પેટાવેશો રાખે છે. વળી સુમેરિયન લોકો પણ સિંધુના નિવાસીઓની માફક જ સ્ત્રીદેવતાની પૂજા કરે છે; જે 'ચંદ્રમા' અર્થાત્ 'સોમા' હતી 'સોમા' વૈદિક દેવતા છે. એથી પણ માલુમ પડે છે કે સુમેરિયન લોકો 'મોહન-જો-દેરો'ના આદિવાસી વૈદિક લોકો હતા. આ વાતને સુમેરિયન પ્રજાની ગાથાઓથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. 'મોહન-જો-દેરો' તથા 'હરપ્પા'માં સીમાંત પ્રદેશ તથા વેપારી નગર હોવાને કારણે, એના સંશોધન બાદ, સિત્તસિત્ત પ્રજાની ખોપરીઓ મળી હતી; પરંતુ મોટે ભાગે એ ભારતીયોની જ હતી. એથી પણ વિદિત થાય છે, કે આર્યોનું આદિ-નિવાસસ્થાન 'સપ્તસિંધુ'જ 'હવ' અને આ બન્ને પ્રાચીન મહાનગરોની આર્યપ્રજા વ્યાપારપ્રિય હોવાને લીધે જગતના જુદા-જુદા દેશોમાં જઈ વસી. માત્ર ત્યાં વસી એટલું જ નહિ પણ આર્ય રીતરિવાજ, શિષ્ટાચાર ને આર્યસંસ્કૃતિનો ત્યાં, પ્રચાર પણ એમણે કર્યો હોય.

દર વર્ષે ચાતુર્માસમા ને આડે દિવસે, મંદિરોમા ને બહાર નીકળે અનેક મહાત્માઓના પ્રવચનો ગોઠવાય છે. અસંખ્ય ભક્તોઓ એ વચનામૃત સાંભળવા જાય છે ને પરિવૃત્ત થઈ પાછા આવે છે, પરંતુ સત્તોષવશાત્ એ કથા શ્રવણ નહિ, કરી શકનારને એના લાભ મળતો નથી એટલે આવા સદ્ગુણોના વચનો એમના ભક્તો દ્વારા સામાન્ય જનને ધારે વ્યવસ્થા એ અત્યંત જરૂરી છે. શ્રી ગોપાળજી ઠક્કર એવા જ એક પરમ ભક્ત છે એમણે સાંભળેલી વાણી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને પણ એટલા જ દૃઢ કરશે એમા શંકા નથી.

ફરેક જાકે આવા જુદાજુદા ગુણોના અને મહાત્માઓ દ્વારા જુદાજુદા ભક્તોએ શ્રવણ કરેલી વાણીના લાભ આ વિભાગ દ્વારા 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આપવાના અમારા મનોરથ છે.

૧. સત્સંગ જેવી શ્રેષ્ઠ ધીજ દુનિયામા એકે નથી, શક્તિ પણ જે નવ પ્રકારની જણાવી છે, તે પણ સત્સંગમા જવાથી જ મળી શકે છે. પહેલાં જેમ ખાળપોથી અને એકઠા શીખવા પડે તેમ પહેલાં તો આપણે સત્સંગમાં જતાં શીખવું જોઈએ. વારંવાર જવાથી લાભ જરૂર થવાનો. 'જમે તેવા' જાડી બુદ્ધિવાળામાં પણ ફેર થઈ જાય છે, જેમ 'ફૂવા ઉપરના' કંઠણ પણ પાકા કાળા પાણી, ડોરડીએ ઊભય છે તે લેવું એકાણુ. 'જમે તેવા મજબૂતમા મજબૂત પાણી હોય નજીક ખેરાઓ દોરડાથી પાણી સરતાં સરતાં તેના ઉપર પણ નિશાન કરે છે અને આંકડા પાડે છે; તેમ સત્સંગમાં જમે તેવા પાપી, મૂઢ, રમાર, મૂખુ, ચોર, હુટારા જાય; તો પણ અ તે તેઓ સુધરી ગયા છે અને સુધરી જશે.

*

એક ચોર હતો તે મહા હોશિયાર અને ખેપાની, ખાપરા-કોડીઆ જેવા ચતુર અને ચોરીના કામમાં તો એકો જણાતો. તેની ટાળી હતી, તેમાં ચાર લાગિયા હતા અને એવા હોશિયાર કે એમને

કોઈ પકડી શકે નહિ એક સમયે ચારે જણને ભેગા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ અને સૌ છૂટા થઈ ગયેલા. પણ વખતથી ચોરી કરેલી નહિ એટલે ખાવાના ફાફાં પડવા માંઝ્યાં આ વખતે તે ચોરના આમમાં એક સત એક મંદિરમાં કથા કરે અને પણ જણાઓ કથા સાંભળવા જાય આ ચોરે વિચાર કર્યો કે કથામાં જઈને સૌથી પછલાટે બેસવું અને કથા પૂરી થવાની તૈયારી હોય, ત્યારે વહેલા બાહીને કોઈના બેડા પહેરીને લાગવું અને પછી મોચીને ત્યાં વેચીને જે પૈસા આવે તેમાંથી બેચાર દિવસ કાઢી નાંખવા આવે. હલકો વિચાર કરી તે કથા સાંભળવા ગયો. કથાકાર કથા તો એવી સરસ રીતે કરતા, એવાં સુંદર દર્શાવતા આપતા અને વચ્ચેવચ્ચે સંજનો પણ મધુર કંઠથી ગાતા કે મેલો ચોર તો કરી જ ગયો.

કથા પૂરી થઈ, ત્યાં બધા ઓતાઓએ ચાલવા માંઝ્યા; પણ આ તો ત્યાં જ બેસી રહ્યો. પછી કથાકાર પાસે જઈને કહે કે 'મહારાજ, તમે મને કાંઈક બોધ આપો, તમે મારા ગુરુ થાવ અને કહી

ખાધો. તમારી વાતો મને ખુબ ગમી છે.’
કથાકાર કહે, કે ‘ભાઈ! તારે કોઈ અગત્ય-
પ્રાધા-પ્રતિજ્ઞા-લેવી પડશે અને તે ખરાખર
પાળવી પડશે. ‘લક્ષિ શિરતણું સાદું’,
આગળ વસમી છે વાદું’ લક્ષિ તો
ભાઈ, ખાંડાના જેલ છે, એ કાંઈ નાનાં
છાકરીની ઘોલકિયું જેવી નથી, કે રમે ત્યાં
સુધી રમે અને પછી ભૂંસી નાખે. આ તો
માથા સાટે માલ છે; માટે જો તારાથી
ખને તેવું હોય તો જ હા પાડ.’ ચોરે કહ્યું કે
‘મહારાજ, એક જાતની જ ખાધા રાખવી,
એમ જો હોય, તો પછી મને અડચણ
નથી. આજથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે હું
ગાકું નહિ ખાઉં; ચોરી કરું છું તે તો
કરતો રહીશ; ખીડી, હોડો, ચૂંબી પીતો
રહીશ, માંસ અને મદિરા લેતો રહીશ,
છળ, કપડાં ને જુગાર કરતો રહીશ.’

કથાકારે જણ્યું કે માણસ તો સાચો
લાગે છે, કારણ ખીજ માણસની પેઠે
ચાવવાના અને દેખાડવાના દાંત જુદા
નથી લાગતા.

અને કથાકારે એને એક વાત કહી.

એક શહેરમાં એક બ્રાહ્મણ અને એક
વાણીજી નજીક નજીક રહે. ખન્ને લંગોટિયા
સાઈખંધ. સળવુંગળવું, રમડુંરઝળવું ખધું
ગ્રાથે જ કયાં કરે. નિશાળે પણ સાથે.
નદીઓમાં લૂસકા દેવામાં પણ સાથે. એ
તો ખન્ને દિલોબન મિત્ર, બ્રાહ્મણનું નામ
હવું રામશંકર અને વાણીજીનું નામ હવું
ધનજીસાઈ. મોઠા થયા અને ઘરસંસારની
ધુંસરી ગાથે પડી એટલે જુદેજુદે કામ-
ધથે લાગી ગયા. રામશંકરને એક છાકરી
હતી તેવું નામ સાવિત્રી અને ધનજીસાઈને
પણ એક છાકરી હતી તેવું નામ હવું રંસા.
છાકરીઓ પણ સરખી ઉંમરની એટલે ખન્ને
વચ્ચે ખુબ ગોઠપણું. ગ્રાથે રમે, ઘોલકિયું

માંદે, લીંગણીઓથી રમે અને આનંદ કરે.
એમ કરતાં કરતાં ઉંમરલાયક થઈ ત્યારે
ખન્નેને પરણાવી દીધી. એ તો દીકરી ને ગાય
જ્યાં દોરે ત્યાં જાય. લાકડે માંકડું વળગાડે
અને આંધળે બહેનું કરી નાખે, તોય બિચારી
કાંઈ જાણે નહિ. પરાણે પરાણે નલાવી લે
અને કેટલાં માખાચો તો પેસાની ખાતર
ગાય જેવી ગરીબ દીકરીને કસાઈને. ઘેર
ગાય વેચે, તેમ ઘરડા, ખુદ્દા, લંગડો, વ્યસની,
રોગગ્રસ્ત ધણીની સાથે દીકરીને કઈ દે.
દીકરીનું શું થયે તે કાંઈ કોઈને જાણું નથી.
દીકરીના સારાસાર રૂપિયા લઈને તે
બિચારી રાંક અખળાને કાંચમને માટે
કુખમાં ડૂળાડી દે છે; પણ એવા દીકરીના
પેસાથી તો માણસ હેરાન થઈથઈને મરે છે.

આજે તો આપણા વિચાર જુદા, આપણી
વાણી જુદી અને આપણું વર્તન પણ જુદું;
આમ દેવાથી આપણે સાચા સુખની શી
રીતે આશા રાખી શકીએ?

યથા ચિત્તં તથા વાચા, યથા
વાચસ્તથા ક્રિયા।

ત્રણ જાતની પવિત્રતા અને શુદ્ધિ હોય
તો જ માણસ ખરો શુદ્ધ લેખીય અને
તેટલા માટે જ દ્રિજને જનેઈ-ફેપવીત.
જનેઈના ત્રણ ભાગ એટલે મનની શુદ્ધિ,
વાણીની શુદ્ધિ અને વર્તનની (પણ શુદ્ધિ.
પારસી ભાઈઓમાં પણ મનશાની, ગવશની
અને કુતશની એમ ત્રણ જાતની પવિત્રતાને
જાણ છે. પણ આપણે તો એટલે જાતની
શુદ્ધિ માત્ર રાખીએ; ખુબખુબ તો નાહીએ,
ધોઈએ, ટીલાંટપકાં કરીએ, દેવદહને
જઈએ અને આંધળા, લૂલા, લંગડા તરફ
પાઈપેસા ફેંકીએ અને આ ખધું. પણ માંત્ર
દેખાવ કરવા ખાતર જ, ખીજ લોકોને
આંજવા માટે જ, લોકો પર સારી છાપ
પાડવા માટે જ અને આમાં પણ છેતરપિંડી.

સગવાનને પલ્લુ ઉતરવાના. સગવાનના હીવા માટે જોતુ ઘી, ઘરમા ખાવામા ન ચાલે અને કીટાવાણુ હોય તે સગવાનના હીવા માટે કે બ્રાહ્મણના સીધા માટે! ખોરાં સોપારી, મહાદેવિયાં નાનાનાનાં સોપારી તે દેવમ દિરે, નકામા હાણુ તે દેવપૂજમા અને ઘસાઈ ગયેલા પૈસા, કોઈ દેહાણિ ન ચાલે તે બધા હાદોરજના ચોરામા, કે આધવાને દેવામા આવી આપણી વર્તણુક છે, તમા સગવાન સુકાળ અને સૂખ તે કપાથી આપે ૨ જેવી આપણી દાનત એવી બરફત, આપણે નો માત્ર વાનો જ કરવી છે અને ગ્રેગ્રેપ ચલાવીને શ્રેષ્ઠ અને સ્વર્ગ મેળવવા છે, પણ આપ જરૂર માનશે કે કદાચ અહીં પોલ હશે, લાલસુ અમલદારો લાયકેઈને તમને દોષમુક્ત કરશે કે તમારુ ધાયુ કામ કરી દેશે, અહીં કદાચ લાગવગ બાલશે, મામામારીની ઓળખાણ કામ કરશે, પણ પ્રભુના દરબારમા પોલ નથી. ત્યાં તો પાઈએ પાઈનો હિસાબ સેવાશે અને રાઈએ રાઈનાં સેખાં સેવાશે આ આપણે બહુતા નથી એમ નથી, પણ સાચુ કહેવું એ અવરુ છે, મુશ્કેલ છે, કઠણુ કામ છે, માટે આખ આડા કાન કરીને ગ્રેગ્રેપ ચલાવી રાખીએ છીએ.

આવી ગને પેલી બન્ને બહેનોને તેના બાપે મગ્જાવી દીધી વાણિવાને ઘરે જે અઈ, તેના ધણી ગરીબ હોતો પણ ઉલ્લામી અને ઉલ્લામી હોતો તેથી ખીમેધીમે પોતાના કામમાં તે આગળ વધ્યો નીતિ અને પ્રમાણિકતા બે અદ્વૈતો પણ તેણે મહણુ કયાં નાની શી હાટડી હતી તેમાથી મોટી કુકાન જમાવી અને પોતે પોતાની જીવજના દર ટકા ધર્માદામા કાઢતો એટલે પ્રભુ પણ તેવા કામમા બહુ સહાય કરતા હોય તેમ લાગવા માંજુ કુ ખીઓને એ દિલાસો આપનો,

દરદીઓની સલાખ લેતો, ગરીબને બહુ જ છૂટી રીતે સહાય કરતો અને પોતાના જમણા હાથ જે ઠરે તે ડાખા હાથને પણ ખખર ન પડે તેવી ખાનગી રીતે મદદ કરતો સાધુસતની સેવા કરતો અને સગા-વહાલા અને પાઠાશીની ખખર લેતો ગોમમાં કલેશકનિષે ન થાય માટે પચ થઈને બન્ને પક્ષને યોગ્ય ન્યાય આપતો અને શાંતિ ફેલાવતો.

તેના ગામમાં એક વખત એક સત આવી ચઢ્યા અને માંદા પડી ગયા, તેની એવી સરસ રીતે સેવાચાકરી કરી કે સત મહાત્મા બહુ જ ખુશી થઈ ગયા જતા-જતાં સતે તેને એક પારસમણિ આપ્યો અને કહ્યું “સાઈ” આ પારસમણિ છે, તેનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ કરો, જરૂર પડે અને સ કટ સમયે જ તેનો લાસ લેજો અને બને તો તમારા પોતાને માટે તો તેનો લાસ લેશો મા તમે મારી સેવાચાકરી નિઃકામ ગીતે કરી તેનો વતકિચિત બદલી દેવાવાળો તો પ્રભુ છે, હજાર હાથવાળો દેવા બેસે ત્યારે બે હાથવાળો કેટલું લેશે ૧ આપણને પરમાત્મા ઉપર યજ્ઞ નથી, તેના પર વિશ્વાસ નથી, છતાં પ્રભુ આપણને શાંતિ અને લગીટી બધાને દેવાને બંધાયેલા છે પણ આપણને તો સાતસાતનાં ભોજન ભેઈએ, ખત્રીસ શાક અને તેત્રીસ જાતની મીઠાઈ ભેઈએ, આપણને તો જીલનેવશ થઈને જાતજાતનાં મેવામિષ્ટાઓ ભેઈએ, જુદીજુદી જાતનાં રામતાં, અથાણા અને તીખા તમતમતાં મસાસેદાર વડા ભજિયા ભેઈએ, પીવાને ચોખ્ખુ સ્વચ્છ પાણી કે ગાય માતાના પવિત્ર દૂધને બદલે, સોડા, મેમન, ચા, કોકો, ઠાફી, આઈસક્રીમ, ખીડી, ચુંગી, રોકેલી, તમાકુ, સાગ, જાળે, હાડ, સ્પીરીટ વગેરે માદક અને કેફી પીણા

એઈએ. તે પૂરાં પાડવા તે ખંધાયેલ નથી. તેમ કંપડાં પણ જુદીજુદી ફેશનનાં, જુદાજુદા કટનાં, જુદાજુદા રંગનાં, જુદીજુદી સાતવાળાં, રંગબેરંગી અને ઘરેણાં જુદાજુદા ઘાટવાળાં, જુદીજુદી ફેશનનાં અને ખડુ જ નાજુક. આ દેવાને પ્રભુ ખંધાયેલ નથી. માત્ર રોટી અને લગોટી, એટલે શરીરને ઢાંકવા વસ્ત્ર અને પેટને કારવા અન્ન. વળી જેના વિના ન ચાલે એવી સો દવા અને એક હવા, તે મફત; અન્નને પચાવે એવું મીઠું મધુરું પાણી તે પણ મફત. સાત્ત્વકતા અને સાદાઈ માટે શ્રીકૃષ્ણ લગવાને અમરચો બોલ નહિ આપ્યો હોય! સાદાઈનું જીવન પોતે જીવડીને સંત સાધુઓ બીજાને દ્રષ્ટાંતરૂપ થાય છે; અને તેટલા માટે જ ધર્મના આગેવાન સંતો અને મહંતો સાદી જિંદગી ગુજરતા હતા.”

આવો ઉપદેશ આપીને પેલા વાણિયાને પારસમણિ આપ્યો. સંત ગયા પછી પેલા વાણિયાએ પોતાની પત્નીને તે વાત કરી અને તે ચીજ પારસમણિ જ છે કે કેમ તેની પણ ખાતરી કરી લીધી. ખાતરી થયા પછી તેને એક કખાટના ખૂણામાં દાખડીમાં મૂકી દીધો.

આ ખાણ પેલી પ્રાણણ કન્યા પરણીને ગઈ અને થોડા મહિના શુદ્ધસ્થાત્રમ ભોગવ્યા પછી તેના પતિને મુંબઈમાં નોકરી મળી, એટલે બન્ને જણ મુંબઈ ગયાં અને એક એરડી લઈ સંતોષથી પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં; પણ મુંબઈ એટલે તો મોહમયી પુરી; હાલતાંચાલતાં નાટક, સિનેમા, પ્રામોદિન, રેડિયો, ખાણીપીણીની ટાટેલો, મોજશોખ માણુવાની બેઠકો તેટલી ચીજો, વિક્ટોરિયા, મોટર, રેલવે, ખસ વગેરે અનેક બળમાં ફેસાવનારાં સાધનો.

આ પ્રાણણસાઈ ધીરેધીરે સદૃષ્ટિ ચંડ્યા, કારણ પોતાના દુકા પગારમાંથી રોજ મનમાન્યા શોખ થાય નહિ અને પોતે લહેરી લાલા અને રંગીલા સ્વસાવના. સદામાં થોડું કમાયા એટલે લહેર ઉડાવવા માંડી, પણ ધીમેધીમે જેમ થતું ચાલ્યું છે તેમ સદામાં જીભાવવા માંડ્યું અને થોડું જોઈને બેસી રહ્યા હોત તો ઠીક પણ આ તો હાંધી: જુગારી ખમણું રમે, તેમ ખમણું સદો ઉપાડ્યો અને પાયમાલ થઈ ગયા.

નળ જેવાએ રાજ ગુમાલું, પાંડવોની પણ તેમાં જ પ્રતિષ્ઠા ગઈ, છતાં દેશમાંથી સદો જતો નથી. અરે મોટામોટા માણસો પણ સદાના ચડસું, ર, શેર, રૂપું, સોનું, અળશી, કપાસિયા, તેલ, સીંચ વગેરે દરેક ચીજનો સદો અને તે વળી છડેચોક, ઉવાઠિ ખજાર અને તેથી વિશેષ મોટામોટા લાટ અને ગવર્નરો આવે તેવો થોડાની શરતનો સદો. આમાંથી હજારો કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં. હજારોને આપઘાત કરવા પડે, અફીણ ખાવું પડે, કૂર્વા કે સમુદ્રમાં ડૂબી મરવું પડે, ગળે ફાંસો ખાવો પડે, એસિડ પીવો પડે, છતાં કોઈ મરદ એવો નીકળતો નથી કે આ ખડું ખંધ કરાવે. પરનાંના જુગાર ગણાય, તેની સજા થાય અને આ ખંધા સદા ઉવાઠે છેાજે થાર્ય તોય તે વેપાર ગણાય. આ તો દુનિયાને ઊંધાં ચશમાં છે; કોઈ મહાપુરુષ બળે અને આ સદા-ચોરી ખંધ કરાવવા કમર કસે તો હજારો અને લાખો માણસોનો ઉદ્ધાર થાય. હજારો અને લાખો સાચે ધંધે લાગે અને આજસુ જિંદગી કાઢવાનું છોડી સારા ઉદ્યમે લાગે અને હજાર ઉદ્યોગ ચલાવીને દેશનો ઉદ્ધાર કરે, એ જરૂરું છે.

પેલા પ્રાણણ તો દેવામાં ડૂબી ગયા અને દેવાણું કાઢીને કાઢિયાવાડ બેજો થઈ

ગયો. અ તે પોતાનો પ્રાણલુતો માગવાનો.
 ધ ધો શરૂ થયો તો ખડી લઈને શોટ માગવા.
 • જય 'ખાની જે યાવ, આજ પાંચમ ને
 સોમવાર, આજ વતિપાત અને વૈધરત' એમ
 વગરઢોઢિયાતુ પચાગ અને અને 'વળી
 અલક-મલકના તાજ સમાચાર અને
 ગામઝૂપાટા ખેરાંઓને સલાહાવી • સોટની
 ચપટી મેળવી છે આમ ગુજરાન તો ચાલતુ
 પણ ખાઈ બિચારી ખડુ જ દુખી થતી
 અને મનમા કચવાતી શરીર ઘસાતુ
 ચાલુ અને 'વસુ વિના નર પશુ' તેમ પેસા
 વિના તે મુઝાવા માંડી એટલે પોતાના પિયર
 જ્યાંથી ખરાખર તે જ અરસામા પેલી
 વાલિયલુ-તેની ગોઠણુ તે પણ તેને પિયર
 આવેલી • અને જણા થણે વર્ષે મઠમાં
 એટલે ખડુ જ રાજ થયાં રોજ મળે અને
 સુખદુખની વાંતો કરે અને દિવસ પચાર
 કરે, ઉવટે ન્યારે છૂટા પડવાને બે ત્રણ
 દિવસ રહ્યા એટલે વાલિયલુ પોતાની
 ગોઠણુને • કહ્યું 'ખડેન ! હું કેમ ખડુ જ
 હોવાઈ ગઈ છું ? તાર શરીર કેમ ફીકુ ફ્ય
 થઈ ગયું છે ? કેમ તારા શરીરમાં લોહીનો
 છાટો છે નથી ? તને કુ થયું છે ? તેની વં
 વાત ન કરે તો તને મારા સોગમ છે '
 પછી પ્રાણલુએ પોતાની બધી વીતક વાત
 કહી દેખાડી અને કહ્યું, કે 'ખડેન ! હું તો
 હવે મરી જઈશ; મને એની પણ ફિકર
 નથી પણ મારા એક દોકરા અને દોકરીનું
 મું મશે, એની મને મોટી ચિંતા અને
 ફિકર છે

'ચિંતા બડી અભાગણી, -

ચિંતા ચિંતા સમાન.

વાલિયલુ આ હકીકત સાંભળી પોતાની
 ગોઠણુને કહ્યું કે, 'ખડેન ! હું મુઝાઈશ મા
 તારે હવે ચિંતા કરવાનું કારણ નથી,
 આરાથી જેટલી બનશે તેટલી હું તને જરૂર

સહાય કરીશ જે હું અહીંથી તારે સાસરે
 બ અને એક અઠવાડિયા પછી હું મારે
 સાસરે આવજો અને લોહાની એક ચીજ
 લેતી આવજો પ્રભુકૃપા તો ખીર દુધ
 ટળી જશે, આ વાત કોઈને કરીશ, મા

આમ વાતનો નિષ્કૃય કરીને બને છૂટા
 પછાં, પોતપોતાને ઘેર ગયાં અને અઠવાડિયા
 પછી પેલી પ્રાણલુ પોતાના ઘરમા લોહાની
 કોઈ ચીજ ગોતવા મડી, પણ તેની દશા
 એટલી બધી દુર્બળ હતી, કે લોહાની કોઈ
 ચીજ પણ મળી નહિ ઉવટે તેના વાડામા
 એક કટાઈ ગયેલી કડછીનો હાથો હોનો તે
 પોતાના કાંઠાતૂટેલા છાંયલમા ચતાડીને
 પોતની ગોઠણુને ઘેર ગઈ

વાલિયલુ તેનો આદરસ્તકાર કર્યો,
 બે દિવસ મહેમાનગતી કરી અને પછી
 લોહાની વાત કાઢી, લોહાની ચીજ માગી
 રાત્રીએ છાનામાના પેલી વાલિયલુ
 પારસમણિ કાઢ્યો અને પેલા હાથાને બધેથી
 તે મણિ અડકાઓ પણ લોહાનું સોતુ મથું
 નહિ આથી મુઝાઈ અને વિચારમા પડી
 ગઈ, કે આ પારસમણિ ખોટો પડી ગયો
 કે મું થયું ? આ વાત બે મારા પતિને
 કહી નહિ, એટલે આમ મથું હશે કે કેમ ?
 ઉવટે પોતાના પતિ પાસે ગઈ, માંડી
 માગી અને ખરી હકીકત જણાવી દીધી

વાલિયો ચતુર હતો તે લોહાનો પેલો
 કટકો જોઈને હસ્યો અને પોતાની અંતિ કહ્યું
 કે, 'જુઓ આ પારસમણિ ખોટો નથી, પણ
 આ લોહા ઉપર કાટ થી ગયો છે, તે
 કાટ પહેલાં કાઢવો જોઈએ અને પછી તેને
 પારસમણિ અડાડવો જોઈએ ' લોહાના
 હાથાને અગ્રિમા નાખ્યો, કાટ કાઢ્યો અને
 પછી પારસમણિ અડાડતાં જ સોતુ મઈ
 ગયું ખાઈ તો ખુશીખુશી થઈ ગઈ અને
 પોતાની જૂથ માટે માંડી માગી અને

પોતાની ગોઠણને તે સોનું આપીને તેનું
ઢળદર ટાળ્યું અને સુખી કરી.

આ રીતે સંતસાધુના સંજયી શક
પહેલાં કૌરવતા નથી તેનું કારણ એ છે, કે
શકનાં મન મેલાં હોય છે, મન ઉપર
પાપરૂપ કાટ ચડી ગયો હોય છે, અને તે
દોષથી સરપૂર હોય છે એટલે તે ગુટ સુધરતા
નથી; પણ એ ધીમે ધીમે પહેલાં કાટ કાઢી
નાખવામાં આવે એટલે કે સંતની વાણીથી
અશિખાથી પસાર થઈને કાટ જાખડતો જાય
અને મન શુદ્ધ અને પવિત્ર બનતું જાય
અને પછી પારસમણિ અડે એટલે તુરત જ
સોનું થઈ જાય. પછી જરા વે વાર ન લાગે.

આ પ્રમાણે ચેલા ચોરને બાધ આપી
કથાકારે તેના ગળામાં કંડી ખાંધી અને
કહ્યું કે સાઈ, એ તારે એક વખત રોજ
જમે ત્યારે પણ નાહડું અને દિવસમાં જમે
તે વખતે અને જમે તે રથએ દેવદર્શન
કરી સેવાં અને સવારમાં ઊઠતાં અને રાત્રે
સૂતાં રામનું નામ સેવું, અને તે' જે પ્રતિજ્ઞા
કીધી છે કે 'ગાડું નહિ ખાઉં,' તે પ્રતિજ્ઞા
માથા સાટે પણ પાળજે, પ્રભુ તારું કલ્યાણ
કરે અને તને સદગુણ આપે, એ મારા
આશીર્વાદ છે.

ચોર તો પોતાને ઘેર ગયો. ચાર માસ
વીત્યા. એક શહેરમાં તેના દેવીઉપાસક
રાજાએ દેવીનું મોડું સભ્ય મંદિર ચણાવ્યું
હતું અને જેને રોજ જુદીજુદી જાતનાં
મેવા-મિઠાઈ અને મકવાન બનાવી ધરાવાતાં
હતાં, તે શહેરમાં કાંઠીચૌદશનો મોટો
જામરો ઉત્સવ હતો. માતાનો મંદિરને
પૂજ શરૂગારવામાં આવતું હતું, દીવાલો
અને બીજાને સાતસાતના રંગથી રંગી
નાખતા હતા, રંગબેરંગી વાવટાઓ ફરકી
રહેતા હતા, ધ્વજઓ જુદેજુદે ઠેકાણે ખોડી
દેવામાં આવતી હતી, જુદીજુદી જાતના

સાધિયાઓ પૂરીને અને ચિત્રો ચીતરીને
મંદિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી
હતી અને રાત્રે, લલકારાર રોશની સળગાવી
મંદિરને ઝળઝળતું બનાવવામાં આવતું
હતું. માતાજીને લાખો શિયાળું ઝવેરાત,
દાગીના વગેરે પહેરાવવામાં આવતું હતું
અને કિનખાખનાં ઊંચા વસ્ત્રો પહેરાવવામાં
આવતાં હતાં. દેવીનાં દર્શન કરવાને વહેલી
સવારથી તે રાત્રીના ખાર વાગ્યા સુધી
આસંપાસના ગામડિયાઓની અને
શહેરીઓની ઠઠ જામતી હતી. ચારે કોર
પોલીસનો પણ પહેરો ગોઠવાઈ જતો. આ
મેળામાં મહારાજા પોતે સાંજના અમરતી
વખતે મહારાણી સહિત પધારતા અને પોતે
સબેડે આરતી ઉતારી માતાજીને પ્રસન્ન
કરતા. આ માતાજીને ખાંડનાં રમકડાં પણ
ધરવામાં આવતાં અને તેમની પાસે ઘીના
અખંડ દીવા બળતા રહેતા હતા.

આવો સુંદર લાગ જોઈને આપણા
ચોર ભગત અને તેના બીજા, પણ
સાથીઓએ ઘાટ વડી રાખેલો, કે ખરાખર
રાત્રીના જે વાગે જ્યારે પહેરગીરો ઊઠી
ગયા હોય, બધાય થાક્યાપાક્યા ધોરતા
હોય, ત્યારે માતાજીના મંદિરના
ચૂમટ ઉપરથી ખાંડોના પાડી, મંદિરમાં
ઊતરવું અને બધા દરદાગીના લઈ પલાયન
થઈ જવું, આ ચોરની મંડળી મહાખેયાની હતી,
તેથી ધાયું જ કરતી. ખરાખર વખતે મંદિરે
આવી, ઉપર ચઢી, નીચે ખાંડોના ઘાટે
ઊતર્યા અને દાગીનાના સરખા લાગ પાડી
પોટલો ખાંધ્યા; પણ લોભ ખૂરી ચીજ
છ, ને તેથી માતાજી પાસે ખાંડનાં રમકડાં
હતાં તેના પણ લાગ પાડી જાવાને વિચાર
કર્યો. આ ખાંડનાં રમકડાંને ઘાટ ગાડાને
હતો, એટલે ચેલા પ્રતિજ્ઞાવાળા ચોરે તો
ચોખ્ખી ના પાડી, કે હું તો આ નહિ જ

ખાઉં, ઘણી એચતાણુ કરવામાં આવી, સોગન દેવામાં આવ્યા, પણ તે તો એક મટીને બીજે થયો જ નહિ પોતાના સાગનાં રમકડા બીજા ત્રણેને વઢે ચી આપ્યા અને તે ત્રણે જણાએ ખાધાં અને થોડીવાર થઈ ત્યાં તો તેઓ સાખા થઈને પડ્યા, કારણુ તે રમકડા ઉપર કાટ ચડી ગયેલો. એટલે જોર ચડી અથેલુ અને ત્રણે ચોરા રામશરણુ થઈ ગયા.

ગાડું ન ખાવાથી બચી ગયેલો આપણો ભજત ચોર તો આ ચમત્કાર બેઈને અજબ થઈ ગયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે 'અદો આ તો મારી પ્રતિજ્ઞાનો પ્રતાપ આ તો મારી લીધેથી ટેક પાળી તેનું ફળ મારા ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કર્યું, તેના આશીર્વાદથી આ મિલકત બચી ગઈ ખરેખર મારનાર કરતા તારનાર અને ઉભારનાર હબરઅણો બળિયો છે ' મજને શ્રુ હના મોમાંથી બચાવનાર, મીરાના જોરનું અશ્રુત કરનાર, દ્રૌપદીને સરસલામાં ચીર પૂરનાર, મહેતા નરસિંહને હાર આપનાર, કુવરબાઈનું મામેરું પૂરનાર, કાઠી અઘાડનો નાથ, અનાયોનો નાથ, ગરીબોનો બેસી, આ કલિપુત્રમાં પણ સત્તોની વારે ચડીને પરચા બતાવે છે અને લોકોને ખાતરી કરી આપે છે, કે પ્રજા સર્વવ્યાપક સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. મને બચાવનારા મારા ગુરુને શરણે જઈ હવે તો હું દિનરાત પ્રભુની સક્તિ કરું અને તેનું શરણુ લઈ આ મિલકતનું સાર્થક કરું.

આમ વિચારીને, બધા દરદાગીના અને ઝવેરાત ત્યાંથી ઉપાડીને તે સાગી ગયો અને અને પોતાના ગુરુ પાસે જઈને વાત જણાવી દીધી.

સવારના પહેારમાં મંદિર ઉઘાડતા પૂજારી તો આમો જ થઈ ગયો અને પોલીસને

આ વાતની જાણ કરી અને ગામમાં બધે દોહા થઈ ગઈ રાજને પણ આ વાતથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા અને ચોરાનો પત્તો મેળવવા મોટું ઇનામ કાઢવામાં આવ્યું પોલીસે ઘણી તપાસ કરી પણ ચોરનો પત્તો ન જ લાગ્યો, ત્યારે 'છેવટે ગુરુજી પેલા ચોરને અને દાગીનાને સાથે લઈને રાજના દરબારમાં, બધા તેમણે બધી વાતથી રાજને વાકેફ કર્યા અને બધું ઝવેરાત પાછું સોંપી દીધું રાજ આ સંસળીને અજબ થઈ ગયો અને પેલા ચોરને મોટું ઇનામ આપ્યું અને સરસલામાં તેને પોષાકે આપ્યા.

આ પ્રસંગે ગુરુજીએ કહ્યું 'લાઈ, આ બધો પ્રતાપ એક નાની સરખી ટેકનો છે માણસ એ ટેક રાખે અને તે પાળવા પુરુષાર્થ કરે, નો જરૂર એનો વિજય જ થાય છે અને ધાર્યું કાર્ય પરમાત્મા સફળ કરે છે નિયમો લેવાનો હેતુ જ એ છે કે માણસ ધીમેધીમે પોતાની ઉદ્વિશે ઉપર કાળુ મેળવતો જાય અને જે શક્તિઓ આડે માર્ગે જતી હોય તેમને સન્માર્ગે દોરવામાં આવે અને તેથી જ ઘણું સુંદર કામ થઈ શકે નહીં. પ્રવાહ નકામો ચાલ્યો જતો હોય અને બધું પાછી કસા પણ ઉપયોગમાં આવ્યા વિના સમુદ્રમાં લળી જાય, તો તે જળનો ઉપયોગ આપણે કાંઈ કયો ન કહેવાય ઘણી નદીઓનાં જળ આવી રીતે વેડફાઈ જાય છે, તેને બદલે આડા બધ, બાધીને, તળાવો અને નહેરો વાટે ખેતરોને પાણી પવાતા હોય, હોય હુજરમાંથી વહેતા ધોધનો અમુક રીતે ઉપયોગ કરી વીજળી ઉત્પન્ન કરાતી હોય, તો એણે ખર્ચે, રેલગાડીઓ, વીજળીના દીવા વગેરે અનેક શુભ કામો થઈ શકે પવનની દિશાનો સાસ લઈને ફોડીવાળાઓ પોતાનો

સહ ચઢાવીને જલદીથી મુસાફરી કરી શકે છે. આવી રીતે અગ્નિ, જળ, પવન, પાણી વગેરેના બે સદુપયોગ કરવામાં આવે, તો અનેકાનેક લાભો થઈ શકે; તેવી જ રીતે ઇદ્રિયોનું સમજવું.

મનુષ્ય સદાકે અને આપણે તેને વશ થઈ સદાકર્મ કરીએ છીએ; એટલે પછી સવાટવીમાં સદાકર્મનું તો મટતું જ નથી. જેમ કૂવામાંથી રેંટ સરાય અને ઠલવાય, સૂર્ય ઊગે અને આથમે, ફૂલ ઊગે અને ખરે, તેમ જન્મવું અને મરવું અને વળી માતાના ઉદરમાં અવતરવું, મોટા થવું અને મરવું; આ ઘટમાળનો અંત જ આવે નહિ. જાનો જવાળ અને ઉપાય ભગવાને સ્વયંએ ખતાવ્યો છે:

અસંદોયઃ મહાવાહો મનો દુર્તિપ્રહં ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌત્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥

અભ્યાસ એટલે જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પહે, સારી ટેવ પાડીએ, તો સારાં કામ થાય અને નરસી ટેવ પાડીએ તો નરસાં કામ થાય. એક વખત ટેવ પડી ગઈ તે પછી ફેરવવી એ અધરાં કામ થઈ પડે છે; માટે ટેવ પાડતાં પહેલાં ખુબ જ વિચાર કરવો. આજે આપણા દેશમાં ચા પીવાની ટેવ એટલી બધી પડી ગઈ છે, કે લેરેલેર ચા, શેરીએશેરીએ હોટલો અને સ્ટેશન-સ્ટેશન ખામણિયા ચાના અવાજે કાને પક્યા વિના રહે જ નહિ. પ્રથમ ચા દેવીનાં પગલાં માત્ર મોટાં શહેરો અને શેઠિયાઓના ખંજલામાં જ હતાં, તેને બદલે આજે તો તે દેવીનાં પગલાં નાનાંનાનાં ગામડાંમાં ચોર અને વાડીઓમાં થયાં છે. 'દેવીનું' પાન કયાં વિના કામ કરવાનું સૂઝે જ નહિ, તેમનાં દર્શન વિના ચેન પડે નહિ, આવો એનો પ્રતાપ છે. તેનું મૂળ કારણ ટેવ છે. આવી જ રીતે બીડી. બીડીનું પણ

એટલું બધું સામાન્ય થયું છે, કે બીડી વિના તો કમલું સરાય. જ નહિ અને બીડીની તલપ ન એલવાય ત્યાં સુધી, કામની સિદ્ધિ પણ ન થાય. આજે ગામડે ગામડે ચા, સાકર અને બીડીના ખર્ચનો જ બે હિસાબ મૂકે, તો આપણે અજબ થઈ જઈએ, અને આપણને ખાતરી થાય, કે આપણું કેટલું બધું ધન આ બે ચીજો જ હરી બય છે. આપણે ચા, બીડી, સુંગી, હોકા, પાન, અનેક જાતનાં પીણાં અને અનેક જાતની તીણી તમતમતી વસ્તુઓના શુભામ ખની ગયા છીએ. અમુક ચીજ વિના તો ચાલે જ નહિ, અમુક વસ્તુઓ બેઠાં, બેઠાં એ ને બેઠાં જ, અને ઇદ્રિયોને વશ થવાથી આપણે પાંગળા, લૂલા, અને લંગડા જેવા થઈ ગયા છીએ. આપણે કોઈ પણ ચીજમાં રાગ, મમતા, મારાપણું, હું પછું રાખવાં બેઠાં નહિ.

અત્યારે તો દુનિયામાં એક જ વાત પ્રાધાન્યપણે ચાલે છે અને તે પહેલાં પુરુષ સર્વનામ એટલે 'કે' હું.' હું' કેહું' એ ખતું, હું' કેહું' એટલું જ સાચું, હું' કેહું' એમ જ થતું બેઠાં, મને જ લાવતું થતું બેઠાં, હું અને મારું એટલું જ સારું; મારું ઘર, મારાં છોકરાં, મારી નાંત, મારી સ્ત્રી, મારો ધર્મ, મારો પંથ, મારું જ્ઞાન એ જ ઉત્તમ અને એ જ સાચું. આમ વાત હોવાથી બધે ઝગડો, કલેશ, કંકાસ, કલિયા, મારામારી અને ખૂન, યુદ્ધ અને લડાઈ. આને બદલે બે વૈરાગ્ય થાય, એટલે કે એટલું સારું તેટલું મારું, તો દુનિયા બધી બદલાઈ બય, જ્યાં જુઓ ત્યાં સુખ અને સંપત્તિ નજરે પડે અને સંસારમાં સ્વર્ગ ઊતરે; પણ આ વાત મુશ્કેલ અને કઠણ છે; પણ તેને અમલમાં લાવવી એ તો મરદનું કામ છે, સરવીરનું કામ છે. ઇદ્રિયો જે આડે

માર્ગે જોતરી પડી છે, તેના નો સદુપયોગ થાય તો બેઠા પાર થાય ઠણુ ઉ કે -

બાસ કે સંગતો નાક દિયો,

આંખ દિયો દેવદરશનકું.

હાથ દિયો કરને કુછ દાનકું.

પાઉં દિયો જગ વાતનકું.

કાન દિયો સુનને પુરાનકું.

મુખ દિયો ભજ મોહનકું.

હે પ્રભુ સમ અન્ધો દિયો,

પણ પેઠ દિયો પત ખોવનકું.

આવી જ રીતે નો દરેક ઇન્દ્રિયોના

સદુપયોગ થાય, તો માણસમાથી મહાત્મા

ખન્નવું. સહેલ છે, અને નહિ તો નર્કના

અધિકારી થવું એ કાઈ મુશ્કેલ નથી ” આવી

રીતે મુખ્યત્વે આખી શુશ્રુષાએ ઉવટ પોતાના

શિષ્યનો વાંસો ચાળડી, ટેક પાળવાને

માટે મન્યવાદ આપ્યો અને આથી વધારે

સારી ટેક થેવા સૂચના કરી અને તે ચોર

જોભો થઈ સક્ષાત્તી વચ્ચે ખોલવા મળ્યો

ભગવાનની જ્યારે કયા થાય છે, પ્રભુ

જ્યારે પોતાના સમ્મત ઉપર પ્રસન્ન થાય છે,

ત્યારે કશુંય આકી રહેતું નથી તેના મોઢા

મારફત જ જાણે પ્રભુ ખોલતા હોય તેમ

સક્ષાત્ત્વ જણાય અને તેની વાણી સાંભળવા

સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા તે ખોલ્યા. “ આજે

આપના બધાંની વચ્ચે જોભો રહેવાનો પણ

મને કશો અધિકાર નથી, કારણ હું તો

પાપીઓમાં પણ પાપી છું, પણ પ્રભુ

પતિતપાવન છે એની આપણને બધાને,

ખાતરી કરી આપી હું તો અધમાધમ છું

પણ પ્રભુ અધર્મોના પણ ઉદ્ધારનાર છે, તે

આજે ખતાવી આપ્યું હું તો અવશુષ્કનો

સંહાર છું, પણ પ્રભુ કયાના સંહાર છે

એ એમણે સમ્પત્તિ કરી ખતાવ્યું હું તો

મહાબળમાં પણ બળ, હુટારું, ચોર,

મદિરાપાન કરવાવાળો, વેશ્યાગામી છતાં

એક ઘડીના સત્સંગથી મારો બેઠાપાર

થઈ ગયો સત્સંગ તે પણ પરાણે,

પ્રતિજ્ઞા તે પણ કથવાતા મનથી લીધેલી,

છતા લીધેલી ટેક પાળી, તો મારે ઉદ્ધાર

થઈ ગયો અને હવે આજથી મારી પ્રતિજ્ઞા

છ કે મારે તો હવે રામનામનો વેપાર

બેડવો છે, રામનામની જ બેતી કરવી છે,

ભગવાનના શુદ્ધગાન ગાવા છે અને

ગવરાવવા છે શુભના ચરણમા ખેસી નિત્ય

સત્સંગ કરવો છે, કારણ કે આ અસાર

સંસારમા સત્સંગ જેવી કોઈ મૂલ્યવાન અને

કિંમતી ચીજ નથી કવિ તે વિષે કહે છે

તાત મિલે પુનિ ખાત મિલે,

મુત જાત મિલે પુનીત મુખદાર્ધ,

રાજ મિલે ગજ બાજ મિલે,

સમ સાજ મિલે મન વાંચિત પાર્ધ.

લોક મિલે મુરલોક મિલે,

વિધિલોક મિલે વેદકંઠ હરે ગર્ધ;

મુરરે સમર્ધ મિલે અમર,

સંત સમાગમ હલ્લ લાર્ધ.

આમ હોવાથી હું તો હવે શુશ્રુષાએ

બળિ છું અને આપને બધાને પણ વિનંતિ

કરું છું, કે મનુષ્યાવતારનું સાર્વકપણ કરતું

હોય, તો જરૂર સત્સંગ કરો, જરૂર સત્સંગ

કરો હજારો કામે પડતાં મૂકીને, પણ થોડો

વખત સત્સંગ કરવા ચૂકવું નહિ અને જેણે

જેણે સત્સંગ કર્યો છે અને તેનો સ્વાદ ચાખ્યો

છે, તે તો પછી કહી મુકશે જ નહિ. જગતમાં

જે ચીજે માટે આપણે મરી પડીએ છીએ,

તે તો કાવચ ટકવાવાળી નથી અને પેસાથી

ગારી, ભાડી, અને વાડી અને નોજમબળના

અનેક સાધનો મળી શકશે, પણ સત્સંગ

મળવો બહુ મુશ્કેલ છે સાગ્યશાળી હોય

તેને જ સત્સંગનો સાલ મળે છે અને ક્યારે

ક્યારે રજાઈને ભગવાનની ભક્તિમા તરબોળ

થાય છે ”

આનંદ પ્રજ્ઞાવલિ

લેખક :
શ્રી. સોપાન

સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, સ્ત્રી-પુરુષસંબંધ, માનવીનું કર્તવ્ય વગેરેને સ્પર્શતો કોઈ પણ પત્ર મોકલો, ત્યારે ક્ષર ઉપર 'આનંદ પ્રજ્ઞાવલિ' લખવાનું ચૂકતા નહિ. વ્યક્તિગત જવાબો આપતા નથી.

પ્રશ્ન : ૧૭-આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ છતાં દેશની ઉન્નતિ માટે, સ્વાધીનતાના રક્ષણ માટે અને દેશી રાજ્યોમાં હજી ન્યાં ગુલામીનો મેલ પડ્યો હોય ત્યાં તે ધોવા માટે હંદરા-લાખો યુવક-યુવતીઓની જરૂર છે એમ તો આપ સ્વીકારશો જ. આવી સ્થિતિમાં જે યુવક-યુવતીમાં કર્તવ્યભાન જાગે તેણે માતાપિતા અને વડીલોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ સમાજહિતના કાર્યમાં પડવું જોઈએ કે નહિ? અને માતાપિતાને બીજે આધાર ન હોય, તો એવી સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવકનું શું કર્તવ્ય ગણાય?

ઉત્તર : ૧૭-જીવનમાં ઊભી થતી કોઈ પણ ગૂંચનો ઉકેલ શોધવો હોય, તો એક અથવા બીજા છેડા સુધી-અંતિમ સ્થિતિ સુધી જવાનો વિચાર છોડી દો. દેશના વિકાસ માટે લાખો યુવકયુવતીઓની જરૂર છે જ; પરંતુ એટલું સમજી લો કે પ્રજાનો મોટો સમુદાય જે દેશ પ્રત્યે હૃદય સેવી પોતાની સ્વાર્થસાધનામાં રચ્યોપરચ્યો રહેશે, તો લાખો યુવક-યુવતીઓ પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં નિષ્ફળ જશે. સૌએ પોતાનાં શક્તિસંચોગોનો વિચાર કરી દેશના વિકાસકાર્યમાં મદદરૂપ

બનવું જોઈએ. તમારાં માતાપિતા પણ આમાંથી બાદ રહી શકે નહિ. તેઓ જે બાદ રહેતાં હોય, તો તેમનામાં પણ દેશસેવાની લાવના જગાડવાનું તમારું કર્તવ્ય છે જ.

બીજું એ પણ જાણી લો કે મનુષ્ય ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય છતાં જો તે ઇચ્છે તો કંઈક ને કંઈક પરંભાક્ષીતું કાર્ય કરી જ શકે છે. અપંગ કે જરીબ પણ દેશને ઉપયોગી થઈ શકે છે, તો સશક્ત યુવકોનું તો પૂછવું જ શું? રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થવામાં જો માતાપિતા ખરેખર અંતરાંચરૂપ થતાં હોય, તો તેમનો ત્યાગ કરવામાં ધર્મ છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ એવો ત્યાગ કરતાં પહેલાં આગ્રહા અંતરની પૂરી ખોજ કરી જોવી જોઈએ. સાચેસાચ દેશભક્તિથી પ્રેરાયેલા છીએ કે ઘરથી થાક્યા છીએ? અંતરને પૂછવું, કે કોઈ ગૂંચને કારણે તો ઘર છોડવાની ઇચ્છા નથી થઈ? માતાપિતાને વિનંયપૂર્વક સમજાવવાતા અને તેમની રજા લેવાના બધા પ્રયત્નો થઈ ગયા છે? આવા પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળતા મળતાં નવા માર્ગો શોધ્યા છે? ને કોઈ સગાંવહાલાની મદદ લીધી છે? આવા બધાં પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તર મળી જાય, તો પછી વિચારવું

કે ઘેર રહીને જ રાખીને ઉપયોગી થઈ શકાય એમ છે કે નહિ ? માતાપિતા વિરોધ કરશે અને ઘરમાં નરસેજ કહેશે. યશો એવું પ્રથમથી ધારી લેવું નહિ, કામ કરવાથી એવું મૂલ્ય કદાચ માતાપિતાને સમજાય કદાચ એમને એવું થાય, કે 'અમારી આખ સામે છે તે આરુ છે' એ આમ થાય તો ધીમેધીમે માર્ગ સરળ થઈ જાય.

પણ જુઓ હવે, માતાપિતા સ્વાર્થમાં જુએલાં જ રહે અને દેશનો વિચાર કરે જ નહિ, તો ઘર છોડવામાં કશું ખોટું નથી, એટલું જ નહિ પણ છોડવું જ જોઈએ પ્રહલાદે જે પગલું પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા લીધું તે પગલું કોઈ પણ સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર છોડી શકાય.

પણ માતાપિતાને આપણા સિવાય બીજો આધાર જ ન હોય તો ? તો રહેલા સમજી લેવું કે ખરેખર એવી સ્થિતિ છે ખરી કે આ 'આધાર' તો મોહનું જ બીજું નામ છે ? જે મેહ હોય તો તે છોડવો જોઈએ અને ખરેખર એ સ્થિતિ હોય તો માતાપિતાની સેવાને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઈએ, જેનો આધાર પોતાના ક્ષેત્ર ઉપર છે એવા માતાપિતા સામે જ પુત્રની પ્રવૃત્તિની આડે આવે એમ જુ માનું છું આ સ્થિતિમાં માતાપિતાની અને કુટુંબની સેવા કરતા- કરતા થઈ શકે તેટલી જ દેશસેવા કરવી જોઈએ. દેશ એ આપણાથી કોઈ જુદી જડ વસ્તુ નથી જે દેશના યુવકો એનાં નિરાધાર માતાપિતાની પરવા ન કરે, તે

દેશનો ઉદ્ધાર કરી થઈ શકે નહિ. દેશસેવા અને માતાપિતાની સેવા વચ્ચે સુમેળ રહી શકે એવા માર્ગો આવા યુવકે શોધી કાઢવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : ૧૮-લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ભજનિકો, શિક્ષકો સૌ કોઈ સંસ્કૃતિના રક્ષકો ગણાય. એમનું કર્તવ્ય સમાજને સાચું જ્ઞાન, શુદ્ધ આનંદ, સાત્ત્વિક ઉદ્ધાસ વગેરે આપવાનું ગણાય. આ બધા લોકો આજે પૈસા લીધા વિના કામ કરવાની ના જ પાડતા દેખાય છે એ યોગ્ય છે ? આપણા પ્રાચીન સતો, કવિઓ, ભક્તો, ઋષિમુનિઓ તો ગદલાની અપેક્ષા રાખતા જ નહોતા આ બાબતમાં કઈ પ્રકાશ પાડ્યો ?

ઉત્તર : ૧૮-તમે બ્યારે બીજાના કર્તવ્યનો વિચાર કરો છો, ત્યારે મારે માની જ લેવું ને કે તમે તો સમાજના હિતાયે જ નોકરીધંધો કરતા હોયો કે પૈસા માગતા જ નહિ હો. એ એમ ન હોય અને પૈસા વિના કશી પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન જ ન થતું હોય તો તમારે તો એ લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ભજનિકો ને શિક્ષકોને, તેઓ ના પાડે તોયે પૈસા આપવા જ જોઈએ તમે એમની પાસેથી કંઈ કરતા કંઈ મદદમાં લેવાને હજીદાર નથી જ.

હવે એમની પોતાની વાત મારો અનુભવ એવો છે, કે સાચા લેખક, કવિ, ચિત્રકાર, ભજનિક અને શિક્ષક કોઈ પણ પૈસા માટે પોતાની કળા વેચે નહિ વેચવાનો એને અધિકાર છે છતાં વેચે નહિ, કારણ

કે એમની પ્રવૃત્તિ પાછળનું બળ પૈસાનું હોતું જ નથી. પોતાના આનંદ ખાતર પોતાના આનંદમાં બીજાને લાગીદાર કરવા ખાતર કે લોકકલ્યાણની શુભ લાવનારી પ્રેરણાને જ એ પ્રવૃત્તિ કરે છે; પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે એ પૈસાને તિરસ્કારે છે અથવા તે એને માટે ઇન્કાર કરે છે. પૈસા ખાતર કલાપ્રવૃત્તિ કરવી અને કલાપ્રવૃત્તિમાંથી પૈસા મળે તે લેવા-એ વચ્ચે જે તફાવત છે તે સમજવો જોઈએ. જે દાકતર પૈસા વિના મરતા હતાં ની નાક હાથમાં જ ન લે, તેનામાં માનવતા નથી એમ કહેવું જોઈએ; પણ એવો કવિ તમે કહી શકો છો કે જે પૈસા ન મળતા હોય, ત્યારે અંતરને રૂંધી નાખે પણ કવિતા રચે જ નહિ?

આ બધા કલાકારો પૈસા લે છે, કે માગે છે તેનાં એવો અર્થ કરતા નહિ, કે તેઓ તે માટે પોતાની જાતને કે કલાને વેચે છે. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ આટલો જ છે: સૌની પેઠે એને પણ પૈસાની જરૂર છે. સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનાં જે ધોરણો બંધાય છે તેમાંથી એ પણ સાવ છૂટી શકતો નથી. એને પોતાના જ્ઞાનવિકાસ માટે શ્રેણી, અભ્યાસના સમયની અને પ્રવાસની જરૂર પડે છે. આ બધું પૈસા વિના આ યુગમાં બની શકતું નથી. સમાજ એને કે કોઈને વિનાપૈસે સગવડો આપવા તત્પર નથી. સૌને પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવી પડે છે.

ઉપરાંત એક બીજો સુદો પણ ધ્યાનમાં લેવાનો છે. આ બધા કલાકારોની કલાનો

બીજાઓ વેચાર કરે છે. આ વેપારીઓને વિના મૂલ્યે કલા આપવા જેવા મૂળ કલાકારો ન બને તો એમાં જોડું શું? કલામાંથી પૈસા કમાનાર પાસેથી પૈસા લેવામાં શો વાંધો? "

સંતો ને ઋષિમુનિઓની તમે જ્ઞાત કરી તે સાચી છે, પણ તે સમયના જેવું આજે સમાજનું બંધારણ નથી. આજે તો બધું નિયમ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે. આજનો લેખક કોને નહિ ને અભ્યાસમાં જ મશગૂલ રહી એમ નક્કી કરે કે પચાસ વર્ષે એક અદ્ભુત ગ્રંથ આપીશ, તો એ બૂજે જ મરી જાય. એની સંભાળ લેનાર કોઈ છે ખરું?

કલાકારો હવે પૈસા માગે છે એ તમારી વાત સાચી છે, પણ તમે ને બીજા બધા એને આપતા નથી અને આપ્યા વિના છૂટકો જ ન હોય, ત્યારે શક્ય તેટલું જોઈએ આપો છો, એ કર્ણ સત્ય તો તમારા ધ્યાન બહાર નથી ને? જો હોય તો શિક્ષકોની દશા જુઓ, જેના હાથમાં રાષ્ટ્રનું ભાવિ છે, તેના ધૂરની હાલત તપાસો.

અને લેખક, કવિનું પૂર્ણતા હો તો જુઓ કે કયો લેખક એની જીવનપ્રવૃત્તિ ઉપર આજીવિકા ચલાવી શકે છે? આમાં લેખકોનો એ દોષ હશે, પણ સમાજનો દોષ જોછો નથી. કલાકારને જો આપણે સંસ્કારનું ઝરણું માનતા હોઈએ, તો આ સ્થિતિ હોય ખરી?

સંસ્થા-સમાચાર

પુસ્તકપ્રકાશન

દરેક પ્રમાણુભૂત ધાર્મિક પુસ્તક ગુજરાતી આમજનતાને સુલભ થઈ શકે તેવા આ સંસ્થાને દ્વેષ છે આ હેતુ પાર પાડવાની દિશામાં કામ કરતા અને શામાયલ્લ, મહાભારત, મનુસ્મૃતિ, યોગવાસિષ્ઠ જેવા આકુરમ્ભો અને વિવિધ ક્ષેત્રમાં ગીતાની જુદીજુદી જાતની ધણી મકલો બહાર પાડી ચૂક્યા છીએ. શ્રી શંકરાચાર્યના મૂળભૂત મંથો પ્રકટ કરવાનું માથે લઈને પણ સંસ્થાએ તેમાં ધણી જ પ્રગતિ સાધી છે. સંસ્થાએ બહાર પાડેલાં ઉપનિષદો તો બીજી આશ્રિતિએ પહેલી ગયા છે અને તે ધણી જાણીતાં થઈ ચૂક્યા છે. જનતાએ તેનો સરસ સત્કાર પણ કર્યો છે, તે ઉપરાંત અવધૂતગીતા, અષ્ટાવક્ર ગીતા, ઉત્તરગીતા તથા નારદહમક્રિસૂત્રને પણ બાકી રહેવા દીધાં નથી, તેમ જ 'જીવનમુક્તિવિવેક' જેવું દુષપ્રાપ્ત પુસ્તક પણ સંસ્થાએ સુપ્રાપ્ત બનાવ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પુર્વમ એવાં બીજા પુસ્તકો પ્રગટ કરવા સંસ્થાની સૂચનાઓ (અર્થક હોય ત્યાં પુસ્તકની તકલ-જેવું મૂલ્ય અને ખુશીથી ચૂકવી દઈશું.) મોકલવા માટે અને જાહેર પ્રગતિ નિમત્રીએ છીએ જેઓ આ સંસ્થા દ્વારા તેવા પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા હચ્છતા હોય તેઓએ પત્રવ્યવહાર કરવો.

તે પ્રમાણે આ સંસ્થાએ ગુજરાતના સર્વ જૂના કવિઓના કિંમતી લખાણો જનતા માટે સુલભ કરીને તેને જાળવી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ ક્ષેત્રમાં અમારો સર્વોપરી ફાળો અપ્પાની વાણી છે, ઇરાદમ અને પ્રીતમની કૃતિઓ પણ અને પ્રકાશમાં મૂકેલી છે, દીવાને સાગર અને ગુજરાતની ગજલોને અને જાહેરાત આપી છે. છેક છેલ્લે અમે નરસિંહ, મહેતા, મીરાંબાઈ, લોખ, લગત, ધોરિ વગેરે નામાકિત કવિઓની કૃતિઓ પણ વાણી સમક્ષ ધરી છે. કવિવર દલપતરામ અને ચતુર કવિ રામજીભટ્ટનાં કાવ્યમૌકિતકોના સમુચ્ચયો તૈયાર કરવાનું અમે હાથ ધર્યું છે.

આ સુવધર્મા પણ અમે જાહેર પ્રગતિ વિનંતિ કરીએ છીએ, કે તેઓ આના જૂના કવિઓ અને ભક્તોનાં લખાણો તથા વ્યાખ્યાનોની હસ્તલિખિત પ્રતો-પુસ્તકના રૂપમાં-અનેતેને મેલવી આપે.

નવાં પ્રકાશનો

'વિવિધ અથમાળા' સિવાય પણ અનેક વિષયનાં નાનાંમોટાં ધણાં પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડતાં જ રહ્યાં છે. સત્તું સાહિત્યનાં પુસ્તકો હંમણાં આપે જોવાં છે. એવાં સવાલનાં જવાબમાં ધણાં જણ એમ કહેતા, કે અમે ગ્રાહક છીએ અને અમને પુસ્તકો મળ્યા કરે છે, પણ અથમાળા સિવાયનાં બીજાં પ્રસિદ્ધ યથેવાં પુસ્તકો તરફ મોટે ભાગે ગ્રાહકોનું ધ્યાન રહેતું નહિ. હવે અથમાળાને બદલે સંસ્થાએ આ માસિક આવું કયું છે, અને એમાં દર મહિને સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલાં નવાં પ્રકાશનોની તેમ જ બીજી ઉપયોગી હકીકત જનતાને અપાતી રહેશે.

કારતક માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ ૧ લેખ-લે. ચાતુર શિવભટ્ટ પંડ્યા, કૃષિ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ,
(જમીન, પાણી અને ઓળંગર) શિક્ષકો, જેડેતો તથા ગ્રામોદ્યોગ અને ખેતીસુધારણાના
કાર્યકર્તાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી આપવામાં
આવી છે. પાન ૧૦૬ : કિ. રૂ. ૬-૦-૦

ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ બીજો-પ્રથમ ભેટલું જ ઉપયોગી છતાં રસમય છે.
(જેડ, ખાતર અને બીજ) પાન ૧૧૨ : કિ. રૂ. ૧-૦-૦

સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી : સંપાદક : રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ, સ્વામીજીના ટ્રેકા
જીવનચરિત્ર ઉપરાંત સાયેસાયો આત્માનંદ બાણી સમજ
શકાય તેવા વિષયો આ પુસ્તકમાં ચર્ચાયા છે.

પાન ૧૮૦ : કિ. રૂ. ૧-૮-૦

જીવનસંગ્રામ : સંપાદક : નંદલાલ બોગીલાલ શાહ, કર્મ અને યુદ્ધની મીમાંસા કરતો એક
વિચારાત્મક નિબંધ. પાન ૭૦ : કિ. રૂ. ૦-૮-૦

પાક-ઔષધિ : પ્રયોજક : ગાંધવ ચો. ચૌધરી, શિવાળાની ઠંડીમાં તાકાત અને કૌવલ આપે
એવા ખાવાલાયક ૮૦ ઉપયોગી પાકોનો સંગ્રહ. પાન ૭૪ : કિ. રૂ. ૦-૬-૦

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો : સ્વામીજીની છટ્ટી પુણ્યતિથિ

જન-સુઆરી ૪-૧-૪૮ને રોજ આ સંસ્થાના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની છટ્ટી
પુણ્યતિથિ આવતી હોઈ, તે પ્રસંગે સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની ચાર યોજનાઓ સંસ્થા
તરફથી જાહેર કરવામાં આવી છે, જેની વિગત ગયા માસના અંકમાં આપવામાં આવી હતી.
એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે થોડી રકમ પુસ્તકો પાછળ ખર્ચનારને ૨૦થી ૩૦ ટકા નેટલા
કમીશનનો લાભ મળશે.

જે ગામમાંથી તમે આવો છો, જે વિદ્યાર્થીઓમાં તમે કેળવણી લીધી છે, ત્યાં તેમની
જન્મજૂમિ છે, ત્યાં ધર્મ, નીતિ અને ચારિત્ર્યવર્ધક પુસ્તકોનો સેટ તેમની સ્થિતિ પ્રમાણે એક
સરખી રીતે ભેટ આપો અને જ્ઞાનપ્રચાર માટે એક નાની શી લાયબ્રેરી ઊભી કરો. ઇચ્છા
હોય તો તેની સાથે માતાનું, પિતાનું કે સદ્ગત પ્રિયજનનું નામ પણ જોડી શકાય, અથવા
અન્ય પ્રકારે પણ પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર કરીને તમે તેમના પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરી શકશો.

‘પુસ્તકોનું દાન અને જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, એ કહેવાની બાબે જ જરૂર મળાય.

સરળ સાહિત્યનાં પુસ્તકો પાછળ ખર્ચેલાં નાણાંનું વળતર, સરખામણીમાં સૌથી વધુ
જે છે, એ જાણીતી વાત છે.

એની મુદત તા. ૪-૨-૪૮ ના રોજ પૂરી થાય છે, તે પહેલાં જ લાભ લઈ
લેવા વિનંતિ છે.

માંદાનો આહારવિહાર

સેખત :
ડૉ. રસિકલાલ પરીખ

રોગભયી મુક્ત થયા અને મહેલ આરોગ્ય ભજવવા આયુર્વેદે જે માનદંડન આપ્યું છે તેને આધારે આ લેખ તૈયાર થયો છે. માદા માણસો ખોરાકના શું લઈ શકે અને શું ન લઈ શકે તે અંગે અનેક પ્રકારની મૂઝવણો અનુભવાય છે. આ લેખમા અનુભવી ડાક્ટરે માદાના આહારવિહારની માત્ર ચર્ચા નહિ, પરંતુ તે અંગેનું વ્યવહાર માનદંડન પણ કરાવ્યું છે.

ખોરાકના બે ભાગ પડે છે. હદીનો ખોરાક અને સાલનો ખોરાક. ફક્ત હદી માટે જ આ લખી રહ્યો છું.

હદીનો અગ્નિ મંદ હોય છે અગ્નિ એટલે કેવળ પાચક રસ જ નહિ, પણ હીવાના જેવી નિયોત-ફાટી પાસે હોય છે તે. આ અગ્નિ એટલે જ જીવન છે. સાધારણ રીતે પિત્તની ગતિ નીચે સરવાની છે, ત્યારે આ અગ્નિની ગતિ ઉપર જવાની છે. પિત્ત માટે પિત્ત શબ્દ શાસ્ત્રમાં વપરાયો છે, ત્યારે અગ્નિ માટે અનલ, વહ્નિ, અગ્નિ વગેરે શબ્દો વપરાયા છે. આ અગ્નિ વધારવા માટે માદાએ બે વસ્તુની સમજ કેળવવા જેવી છે એક તો, જેમ દ્રણ્યમામાંથી અગ્નિ ચેતાવવા સૂલામાં મોરણ મૂકીએ છીએ તેમ, જેમા બૂતાગ્નિ હોય તેવા સૂકા હલકાં દ્રવ્યની સમજ તથા ઉપયોગ અને બીજી હદીને એ સર્વની માત્રાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

પીવા-યોગ્ય પદાર્થો કરતા ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે ચાટવાના પદાર્થો કરતા દાળ-ભાત જેવા લોભ્ય પદાર્થો વધારે ભારે છે લોભ્ય પદાર્થો કરતા લાડુ વગેરે ભક્ત્ય પદાર્થો વળી વિશેષ ભારે છે.

ભારે શબ્દની જ માદાને સૂગ આવવી જોઈએ, એટલે તેણે પ્રથમનો પીવા યોગ્ય શબ્દ આચરણમા મૂકવો રહ્યો.

માદા માટે ખોરાકના જીવનતત્વો (કેલરીઝ)ની ઘાળતમા પોતાની હોજરી અને ગ્રહણીને જે લાયક છે, તે જીવનપદ છે જે હદી માત્ર સ્થૂળ પૃથક્કરણનો વિચાર કરશે તે અગ્નિ મંદ કરશે. જે હદી ખોરાકના વિપાકનો, વીર્યનો અને પ્રભાવનો વિચાર કરશે તે આરોગ્ય મેળવશે.

નવું પાન્ય ચીકાશવાળું હોવાથી અત્યંત ભારે હોય છે. જૂનાની વ્યવસ્થા ન બને તો માદાએ શેકીને રાખવું, જેથી એ હલકું થાય શેકવાથી જીવનતત્વોનો નાશ થાય અને પોષણ ન મળે એ સમજણ યથાર્થ નથી. દેવાચિકાને મતે કોઈ પણ પદાર્થનો નાશ થતો નથી દાણાને ઘટીમા દળ્યા ખાદ શેક્યા પછી પણ રોટલા ઉપર ફૂગ બાળે છે, એટલે જોાક પણ પોષણતત્વ તો રહે છે જ માદાને જોા પોષણની જરૂર છે.

હદીએ ખાદ વસ્તુના બે ગુણ યાદ રાખવા જોઈએ સ્વભાવ અને સ્વસ્થા મગ અને ચોખા સ્વભાવે હલકા છે.

અડદ સ્વભાવે ભારે છે; પણ મગ-ચોખા સંસ્કારે ભારે છે. દળાવાના સંસ્કારે લોટ એ ભારે પદાર્થ બને છે. લોટ ચીકણું હોવાથી છિદ્રોને પૂરી દેનાર છે. હોજરીને દળતાં મુશકેલી પડે છે. લોટ કોતોને પૂરી દેતો હોવાથી સ્વપ્ને પણ દહીંએ એનો વિચાર ન કરવો.

લોકોને સહેલાઈથી જ્ઞાન થાય તે માટે શાસ્ત્રકારોએ હલકા જોરાકના ઉચ્ચાર પણ હલકા મૂક્યા છે. મગ, ચોખા, કોદરી, પરવળ, કારેલાં, તાંદળએ આ શબ્દો જોડવામાં જ હલકા લાગે છે. તે ઉપરથી પણ દહીંને હલકા-ભારે જોરાકનું જ્ઞાન થશે.

આઠઠી (તુવેર), અડદ, કોળું, ઘઉં આ શબ્દો જોડવામાં ભારે લાગે છે અને ખરેખર શુભમાં પણ તે ભારે છે.

તેમ જાળકના જોરાકમાં ધીરેધીરે માપસર વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ દહીંએ ધીરેધીરે, અવસ્થા સારી થતી આવે તેમ તેમ, જોરાકમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

રોજ મટાડવાનો ખ્યાલ દહીંએ લોજનમાં રાખવાનો નથી, પણ અગિયું બળ વધારી, પુનર્ચોવન પ્રાપ્ત કરવાનો ખ્યાલ એણે રાખવાનો છે.

અહીં મારા શુરુવર્ત પૂજ્ય પ્રભાશંકરભાઈએ આપેલો એક દાખલો ઘણો ઉપયોગી નીવડશે.

એક દરબારે જેતપુરમાં મકાન બંધાવ્યું. એવિનિયરે કહ્યું : 'દરબાર ! નીચે પાયા મજબૂત કરી મકાનને વધારો.' પણ દરબારે ન માનતાં ઉપર મેડો

કરાવ્યો, પરંતુ મેડો નીચેના પરધાળ કરતાં લંબાઈપહોળાઈમાં વધારે હતો, જે કે એને માટે નીચે પાકા ટેકા મૂકવામાં આવ્યા હતાં. તે પણ નાનું પડતાં દરબારે ત્રીજે માળ ચણાવ્યો. ખીલ માળ કરતાં લંબાઈપહોળાઈમાં તેનો વિસ્તાર વધુ કર્યો. પરિણામે ત્રણ વર્ષે મકાન પાડી નંખાવવું પડ્યું.

તેવી જ રીતે અગ્નિ વગર ખાધેલો પૌષ્ટિક જોરાક કાચા રસરૂપે નાહીઓમાં ચઢી કાઢ્યું વજન વધારશે; પરંતુ એ થોડો જ સમય ટકી, હાલું તેનાથી ઘૂ વધુ વજન ઊતરી જશે. પંચગીની, કે મહાબલેશ્વર ઉપરથી પાછા ફરતા કૂલેલા દહીંઓ આવો અનુભવ બે જ મહિનામાં કરે છે. તેઓને જેતપુરના મકાનનો દાખલો જાપદાયક થઈ પડશે.

ગણતરીબંધ પૃથક્કરણવાળો જોરાક વાંચવામાં અત્યંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ લાગે છે, પણ માંદાને તે આપીએ, ત્યારે તેથી કોઈ બાતનું કાર્ય સરતું નથી, ને તેનાં દર્શને આરોગ્ય મળતું નથી; તેથી હલકા અને ગ્રહણીને લાયક જોરાક ઉપર માંદો માણસ ખાસ ધ્યાન રાખે.

ઘણા માણસો-મુખ્યત્વે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગ આજકાલ કૃષ્ણનો હિમાંયતી બન્યો છે. કૃષ્ણ સારાં છે, પોષણતત્ત્વ આપવાવાળાં છે, પણ તે તો આરોગ્યવાનને માટે. દહીંમાં અગ્નિ જ નથી હોતો, તેથી તો ખહારના અગ્નિ વડે તપાવીતપાવીને જોરાકને ઢીલોઘેશ જેવો કરવો પડે છે. આવો ઘેશ જેવો તોલાભાર જોરાક

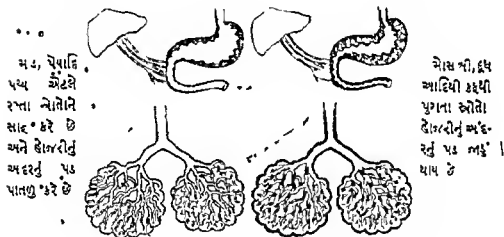

શરીરમાં તંત્ર જ સારી-નરસી ક્રિયા ઉપજાવે છે, 'તો પકાવ્યાવિનાના ખોરાકની તો શી દશા થાય ?

. આ બધી બતનો વિચાર કરી આયુર્વેદ, દહીં માટે છ બતના ચોરાક આપ્યા છે. આજે તો મોસળી, ચોખ્ખાઈ, ચા, કોફી, પોપ, ગ્લુકોઝ, ટમેટાનો સૂપ, દાણ, ઇંડા, ડોડલીવર-ઓઈલ, દૂધ, છાશ વગેરે ચીજો માંડાના ખોરાક તરીકે થઈ પડી છે રાખીના

સોતો પૂરી દેવામાં-દહીંના શરીરો પાડી નાખવામાં આ ખોરાકે જેટલી મદદ કરી છે-જેટલું નુકસાન કર્યું છે તેટલું ખૂતરનાક નુકસાન તો બેકારી કે ગરીબાઈથી પણ નથી કર્યું. (શુચો ચિત્ર નં. ૧)

દહીંઓ પોતાના પૂર્વજોની માફક પાછો ખોરાક વાપરતા થાય અને પ્રત્યેક ઘરને તેનું જ્ઞાન મળે તે, માટે આ લખાણ અત્યંત માર્ગદર્શક થઈ પડશે
ચિત્ર નં. ૧

૧-માંડ

જેટલા ચોખ્ખા ગધવા હોય તેટલા લઈ તેને વીણી, આટકી, તવાઈ ઉપર મહેજ લાલ થતા સુધી શેકી નાખવા શેક્યા બાદ તેને ચોઈગણા પાણીમાં ઝોરવા ઉપરથી વામણ દાંડી દેડુ, જેથી વગળા અંદરની અદર પડે તાપ ધીમે રાખવો

ગહેજ પણ કળી રહે નહિ અને એકગસ થઈ જાય એટલે તેમાં મૂકીને ચોટા બારાંજી ભૂંડા અને પ્રમાણગ

સિંધાણુ (સિંધવ) નાખવું અને ગળ જેલુ થાય એટલે ઉતારી લેવું

ઉપયોગ : તાવ બિતથાં બાદ અપચામાં અને અણખા

ગુણ : અગ્નિ પ્રતીક્ષ કરે છે અને પોતે પાચન કરાવવામાં પણ પાચક કામ કરે છે

આદી છે પચવામાં ખૂબ હલકો છે ફાલ-બળતરને શમાવનાર છે. અગ્નિને વધાવનાર છે ધાતુઓને સંગ્રહી કરનાર છે તાવનો નાશ કરનાર છે (તાવ બિતથાં

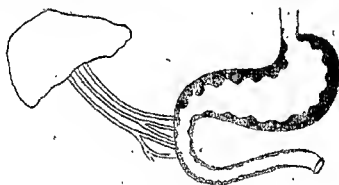
ખાદ તાવના દોષોને કાઢનાર છે.) તૃપ્તિ કરનાર છે. બળકર્તા એટલે કે સાંસને મજબૂત કરનાર છે. કફનો અને પિત્તનો નાશ કરનાર તેમજ થાકને દૂર કરનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા ખાદ પ્રથમ દિવસે ૧ તોલો એક જ વાર. બીજે દિવસે ૧ તોલો સવારે અને સાંજે. ત્રીજે દિવસે ૨ તોલા એમ વધતાં સાત દિવસ સુધી આપવું. અપચા કે અછળમાં ભૂખથી અધું ખાવું.

નોંધ : આ ઝોરાક દાહ કે બળતરા શાંત કરી તૃપ્તિ કરે છે એ વાત રોગીએ

ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે. જ્યારે મોસાળીનો રક્ષ દુર્જર-પચવામાં ભારે હોવાથી મળદ્રે આંતરડામાં થોટી રહી, તેનો આથો થઈ દાહ કે બળતરા પેદા કરે છે. ત્યારે મંડ, પેચા, ઘેંશ ને યૂષ બળતરાને શમાવે છે અને સાતે ય ધાતુઓ સરળી કરે છે. સહેજસાજ ગરમ પીવાથી વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને પેચા ને પ્રમથ્યા જેવો કણીવાળો ખોરાક આડા પણ સાદે લાવે છે. હોજરી-શ્રહણીનું આમડું સીકું જ ચૂરી દે છે અને સારા થે શરીરને પૂરું પોષણ પહોંચી જાય છે.

(જુઓ ચિત્ર નં. ૨)

સાધારણ કંકરું પાતળું ૫૩

૨-પેચા

એક વર્ષના જૂના રાતા ચોખા અથવા સાદી ચોખા બેઈતા પ્રમાણમાં લઈ, વીણી, ખાટી તવાઈ ઉપર સહેજ લાલ થતા સુધી થોડી નાખવા. તેમાં ચૌદગળું પાણી નાખવું. ધીરા તાપે રાંધવું. સૂકં અને સિંધવ નાખવાં.

મંડ કરતાં વધુ પાણી બાકી રહે અને થોડી કણીઓ હોય એટલે ઉતારી લેવું. આ પણ રાગ જેવું જ થશે.

ઉપયોગ : તાવ ઊતર્યા ખાદ, કળબિચાતમાં, અરુચિમાં, મંદાશિમાં, પેટના રોગોમાં.

ગુણ : બહુ જ હલકી છે. કણીઓ રહેવાથી દર્દીને થોડા અગિયથી કણીઓ નીચે સરી ઇસ્તને સાદે લાવનારી છે. ધાતુઓ વધારનાર છે. અનુલોમન વાહુ અને મળને થોડો રસ્તે લાવનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા ખાદ ૧ તોલો મંડ પ્રમાણે.

નોંધ : પેચા સહેજ સહેજ લીની પીવી એથી પસીનો થાય છે. તે પ્રવાહી હોવાથી તરશ મટાડે છે. આહારરૂપ હોવાથી તૃપ્તિ કરે છે દસ્ત લાવનાર હોવાથી શરીર હલકું કરે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફને મમતા આપનારી હોવાથી સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. તાવ જિતયા બાદ દર્દીએ પેચા પીવી જ નોઈએ

૩-પ્રમથ્યા

આર તોલા ભાર બૂના ચોખા (ચોખા અત્તિકૃશ હોય તો ચેકવા, બહુ કૃશ ન હોય તો ન ચેકવા), મગ, મસૂર, ચણા, કળથી અને 'મઠ-એમાંથી જે ફાવે તે' સીને લઈ તેને પાણી નાખી ચટણીની માફક વાટી નાખવી આ વાટેલા આર ભાર દ્રવ્યમા આઠગણુ એટલે ૩૨ તોલા પાણી નાખી ધીમે તારે પકાવવું પકાવતાં પકાવતા ચોથો લાગ બાકી રહે ત્યારે એટલે કે આઠ રૂપિયાભાર અવશેષ રહે તેમા પ્રમાણમા સૂક, સિંધાવણ, મરી

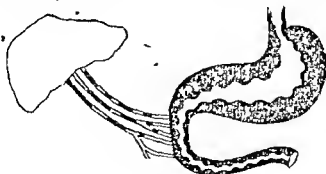
નાખી ઉતારી લેવું

ઉપયોગ : તાવ જિતયા બાદ, અરુચિમા, આમશૂળમા અને મનુષ્ણિમા

ગુણ : પેચા કરતા વધુ હલકી છે તાવ પછી તાવના દોષને બહાર કાઢનાર અને રુચિકર છે.

માત્રા : મઠ પ્રમાણે.

નોંધ : ગામઠામા હંછ પણ લોકો આવી સહેજ સહેજ ગરમ ઘેશ પીએ છે, જેનાથી સવારમા દસ્ત સાફ આવી જાય છે વાયુનું અનુલોમન થાય છે આ રીતે આમ્ય પ્રજા પેતાનું સ્વાસ્થ્ય અનાયામે જાળવી લે છે તે વસ્તુ નોધપાત્ર છે ઘેર જ ગાયશેશના ફધ, ઘી, છામ હોવા છતા તેઓ ફધનો ઉપયોગ કરતા નથી શહેરમા આ-કોટી દારા ફધ અને ખાડનો ઉપયોગ થાય છે જે મદાસિ હોય તેને એ ઝિલકુલ હિતકર નથી શહેરી પ્રજા પણ આવી ઘેશ પીતી થાય, તો ઘણા રોગોમાથી મુક્ત થાય (જુઓ ચિત્ર નં ૩)

આસાધારણ કમનું બહુ પડ

૪-ચૂપ

ચૂપ અથવા સૂપમાં આજકાલ ટમેટાં

અને ગમે તે ચાકલાણનું મેળભેળ થાય છે તેનું રસાયણિક રૂપાંતર ડેબુ થવું

હથે તેની દર્દીને સમજ નથી. આ સેજલેજમાં ઉષ્ણવીર્ય અને શીતવીર્ય પદાર્થો સાથે ભળે છે, જે બિલકુલ સ્વાસ્થ્યપ્રદ નથી. ટમેટાં તે કફ કરનાર અને ખંદાગ્નિ કરનાર છે. તેમાં જીવનતત્ત્વ બી અને સી છે, પણ પાણીનું તત્ત્વ વધુ હોવાથી ગ્રહણીનાં છિદ્રોને પૂરી દે છે. પછી જીવનતત્ત્વની અસર જ ક્યાં રહી ?

તેથી દર્દીએ સૂપમાં સેજલેજ છોડી દેવું જોઈએ અને જે ધાન્યો શર્કરામાંથી રોટા થાય છે, તેવાં મગ, મસૂર, ચણા, કળથી અને મઠ ઉપયોગમાં લેવાં.

ઉપરોક્ત દ્રવ્યોમાંથી જે ફાવે તે લઈ વીણી, આટકી, તવાઈ ઉપર લાલ ચતા સુધી શેકી, તેને અદારગણા પાણીમાં પકાવવું. અગ્નિ થોડી કણીઓ રહે અને પેથાથી સહેજ ઘટ્ટ થાય (આઠ તોલા રહે) એટલે તેમાં સિંધવ, હળદર, જીરું, સૂંઠ અને મરી પ્રમાણમાં નાખી ઉતારી લેવું.

ઉપયોગ : અરુચિમાં તાવ ઊતર્યા બાદ વિશેષ રુચિ ઉપજવનાર છે.

ગુણ : પાકમાં અત્યંત હલકો, બળ આપનાર, રુચિકર, કફનાશક અને કંઠને સારો કરનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસે ૧ તોલા એકવાર, બીજે દિવસે એકએક તોલા બેવાર, ત્રીજે દિવસે બળે તોલા બેવાર એમ સાત દિવસ સુધી લેવું.

૫-મગનો યૂષ

આક રૂપિયાસાર મગને વીણી, આટકી

તવાઈ ઉપર લાલ ચતા સુધી શેકી ૧૨૮ રૂપિયાસાર પાણીમાં પકાવવા.

ચોથા 'ભાગવું' પાણી બાકી રહે, 'ત્યારે તેને લૂગડામાં ચોળીને ગાળી લેવું. તેમાં ચાર રૂપિયાસાર દાઢમનો રસ નાખવો અને પ્રમાણમાં સિંધવ નાખવો. પછી બે રૂપિયાસાર સૂંઠ અને બે રૂપિયાસાર ચણા નાખવા. પછી પીપર અને જીરાના બારીક ચૂણનો વધાર કરી યૂષમાં રેડવો.

ઉપયોગ : તાવ ઊતર્યા બાદ કફવાળાને અને શ્રમિતને.

ગુણ : ઠંડો છે. અગ્નિ, પ્રતીક્ષ કરનાર છે. હલકો છે, તથા તૃષ્ણા, દાંડ, જ્વર, લોહીનો બગાડ વગેરે મટાડે છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ ૧ તોલાથી કમ વધુ.

નોંધ : મસૂરનો યૂષ દત્તને શકનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર તેમ જ મધુર છે. પ્રચેદને મટાડનાર છે.

મગને અદારગણા પાણીમાં પકાવતાં તેનો થોડો કણીઓવાળો બને પેથાથી કંઈક ઘટ્ટ જે રસ થાય તે મગનો યૂષ કહેવાય છે.

મગ, મસૂર, ચણા, કળથી અને મઠ એટલાં દ્રવ્યોનો યૂષમાં ઉપયોગ કરવો.

૬-ચવાગૂ

એક સાલ બૂના સાડી* ચોખા વીણી,

* સાડી ચોખા ફક્ત ૬૦ દિવસમાં જ પાકી આવે છે. આ ચોખા પકવતી વખતે ઘટ્ટ

ઝાટકી તેને લાલ થતા સુધી ચોકી, છગણા પાણીમાં પક્રવવા. પકાવતા પકાવતા ઘટ ફણીએ રહે અને પાણી થોડું થોડું પરપથયા કરતુ દેખાય એટલે ઉતારી લેવું.

ઉપયોગ : ત્વરે ઉતર્યા બાદ મૂંઝા-શયતા રોગીને, ઝાડાવાળા રોગીને તથા શ્રમિતમે.

ગુણ : હલકી છે.

૭-દિલેપી

ચોખાને ચોકી ચારગણા પાણીમાં ચૂકી, પેડે પકાવવા. દાણા પોચા તથા ઘટ રહે અને પાણી પરપથતું ન દેખાય એટલે ઉતારી લેવું.

મધુવાળાઓને તથા નેત્રના રોગીઓને આ ખોરાક પથ છે.

૮-ભક્ટા

સાફી ચોખા લાલ થતા સુધી ચોકી, ચૌદગણા પાણીમાં પકાવી, પાણી ઓસાવી ઉપાડીને એક ગ્યજે રોપી ને પછી બીજી ત્રીજે સપડું પડે એવું થતુ નથી બીજા ચોખામાં તો ગમર રોપીને તેવું કરુ પદરેક દિવસ બાદ બીજા પાણીના કપરામાં રાજવાર્ષા આવે છે ત્યાંથી વળી ત્રીજે દેકાણે તે રોપાય છે-એમ તેને ૫-૬ મહિના પાકતા થાય છે આથી તે વધુ રસકસવાળાને પચવામાં બાકે દોષ છે, આરે સાગી ગતા ચોખા ક્રૂત એ જ મહિનામાં એક દેકાણે જ ભીંગતા હોઈ ઓછી ચીકાડવાળા અને ઓળા રસકસવાળા હોય છે એ ચોખા માંદાને પથ છે દર્દીને હલકું અને ઓછ પોષણવાળું દ્રવ્ય જ હિતકર છે. આ કારણથી દર્દીએ ચુલ્હરકી થઈ સાફી ચોખાને વધુ બાવયો અપનાવવા નોંધ્યો.

નાખતું એટલે ભાત થાય છે.

ભાતમાં ચોખા એક વર્ષના જૂના જ વાપરવા નોંધ્યો. નવા ચોખા ચીકાડવાળા હોવાથી મંદામિ ઠગી ઠગીને, સ્ત્રીયુક્તાં માલમ પડે છે.

દરેક ધાન્ય એક વર્ષનું જનુ લેવાનું કારણ એ છે, કે એક ઉનાળો ધાન્યમાં પસાર થવાથી ચીકાડા ઓછી થાય છે ઉનાળામાં સર્વ વસ્તુઓમાંથી રસકસ સુકાઈ જાય છે, તેમ ધાન્યમાંથી પણ ચીકાડા ઓછી થાય છે. અને શોમાસામાં બીનાશવાળી હવા ધાન્યમાં પ્રવેશી ધાન્યમાં આથો લાવે છે આથો આવવાથી ધાન્ય હલકું થાય છે. આ રીતે દરેક ધાન્યમાં ઉનાળોશોમાનું પસાર થવા દેવા નોંધ્યો.

સારી રીતે ધોયેલો, ઓસાયેલો અને બીને ભાત સ્વચ્છ છે અને અત્યંત ગુણવાન છે નહિ ધોયેલો, નહિ ઓસાયેલો અને ટાઢો ભાત ભારે છે અને ઠંડ કરનારો છે અત્યંત બીને ભાત બળ કરનાર છે અને અત્યંત ટાઢો તથા સુકાયેલો ભાત માંડ પચે છે વાંઝી થઈને પાણીથી પચપચતો ભાત ગ્લાનિ કરનાર છે અને ઠાસા દાણાવાળો ભાત ઘણી સુફકેલીથી પચે છે.

ચોકેલા ચોખામાંથી કરેલો ભાત રુચિકારક છે, સુગંધીવાળો છે, ઠંડ કરનાર છે, હલકો છે ને વાસુવાળાઓને પથ છે.

૯-રસોઈન

માસાહારી માણસે માદગીમાં ગમે

તે પ્રાણીઓના સૂપ-માટી લેવી હિતકર નથી. તેતર, લાવા, હરણુ, સસલું એટલાં પ્રાણીનાં માંસ હલકાં છે.

તેમાં પણ પાછલા પગના સાચળના પાછલા લાગના સ્નાયુઓ જેનાં માંસલ છે, તે પ્રાણીઓ વધુ હલકાં છે; કારણ કે માંસ ગતિવાળું છે, જે વાયુની ક્રિયા છે.

જહુ મેઢવાળાં પ્રાણી અગર તેના ચરખીવાળા લાગો ભારે છે. જ્યાં માંસાહાર છે, ત્યાં અર્ધું (કેન્સર)નું પ્રમાણ વિશેષ છે.

પ્રાણીનાં હાડકાં ન લેવાં જોઈએ; કારણ કે હાડકામાં મજબૂત છે, મજબૂતમાં ચરખી છે, જે પચવામાં ઘણી ભારે છે.

રક્ત તે પિત્ત છે ને લઘુ છે અને માંસ તે વાયુ છે ને લઘુ પણ છે.

આવા પ્રાણીઓના માંસના ઘણા જ ખારીક-ખારીક ટુકડા કરવા અને સ્વચ્છ પાણીમાં ઘોઈ નાખવા. આવું માંસ ૧૬ તોલા લેવું; તેમાં એક તોલા ખીપર, ગઠોડા, સૂંઠ, જીરું અને ધાણા નાંખવા.

આ દ્રવ્યો નાળી ૧૨૮ તોલા પાણીમાં પકાવવું. તેને ઠંડીથી ખૂબ હલાવવું અને કચરી નાખવું. થોથો લાગ ખાકી રહે એટલે ઉતારી લેવું. પછી તેને ખરોળર મસળવું. પછી શેકેલી હિંગથી, શેકેલા સિંધવથી અને જીરાથી તેને સારી રીતે વધારી ભાતમાં મેળવવો, આ ભાત રસોદન કહેવાય છે.

ઉપયોગ : વાતાન્વર જિતર્થા ખાદ લેવો.

ગુણ : પચવામાં ભારે છે.

માત્રા : ૪ તોલા, ૧ ઔસ સામાન્ય રીતે લેવાય. બળ પ્રમાણે વધવું. બળવાન હોય તેણે વધુ લેવું.

૧૦-જવળું

ચોખ્ખા અને મગ સરખા લાગે લઈ તેને વીણી-ઝાટકી તવાઈ ઉપર લાલ થતાં સુધી શેકી નાખવા. શેકાયા ખાદ તેને ખાંડણીમાં ખાંડી નાખવા.

ખંડાયા ખાદ ૧૪ગણા પાણીમાં રાંધવા. ધીમે તાપે રાંધવું. રાખ જેવું થાય એટલે સિંધાલૂણ, મરચું, જીરું, હિંગ, સૂંઠ, ધાણા વગેરે દ્રવ્યો નાખવાં.

ઉપયોગ : તાવ જિતર્થા ખાદ.

ગુણ : પચવામાં ખૂબ જ હલકું, પસીનો લાવનાર ને અત્યંત પચ્ય છે.

માત્રા : તાવ જિતર્થા પછી એક તોલાના મુપથી શરૂઆત કરવી. રોજ એક એક તોલા વધારતા જવું.

નોંધ : આ જવળાનો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં અને લાલમાં પૂન્ય નાનલક ખાપાએ ઘણો કર્યો છે.

રોગી અતિ કુશ-દૂબળો પડી ગયો હોય તો ઔષધ સાથે જોરાક આપવો જોઈએ. તાવ જિતર્થા ખાદ પ્રથમ દિવસથી જ. (લંઘણ પૂરી થયા ખાદ તરત જ ઔષધ અપાતું નથી પણ અતિ દૂબળા માણસને જોરાક ને ઔષધ સાથે આપવાં.)

ઔષધ સાથે પેયા આપવાનો વિધિ

ચાર રૂપિયાભાર ઔષધ લેવું. તેને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ૧૨૮ તોલા

પાણી બાકી રહે એટલે તેમા રાતા સાડી ચોખા લાલ થતા સુધી થેકેલા ઓરવા (પ્રમાણથી લેવા, લગભગ તોલા સુધી) પછી તેમા સૂઈ અને મિધાલિષ્ટ નાખવાં.

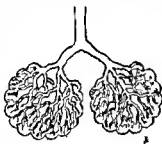
થોડી કણીઓ હોય એટલે કુતારી લેવું આ પછી રાત્ર જેવું જ થશે

• ઉપયોગ : અતિકૃશ અને હુર્બળને ઉપયોગી

ગુણ : તે તે દોષોને અનુસરતા પાચનઔષધોથી મિદ્ધ કરેલી પેચા લોભનના સમયમાં આપવાથી હિતકારી થાય છે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પાચન ટરનારી છે અને હલકી છે

નોંધ : 'ળગાસા સાથે વાયુનો તાપ હોય, તો તાવ, જિતયાં પછી પ્રથમ દિવસે

ઈસ દર્દો
અને પાણી
હોવાથી આ-
સનળીઓ આ-
હોવાથી ફે-
ફસાં દારા
પ્રાણવાયુ લે
છે.

માંદા માણસે દાંત સાફ
કરવાની દવા :

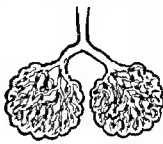
સિધાલણ, મરી, દાડમના ફૂલ અને લીંબુની અતરછાલ-આ દ્રવ્યો સરખે ભાગે લઈ તેમને ખૂબ બારીક લસેડી તે ચટણી દાંતે ઘસવી. આથી મુખનું ખગળ શૂદ્ધ સાફ થઈ જશે

તાવ જિતયાં બાક લઘણ પૂરી થયા પછી આ ચટણીને રોજ ઉપયોગ કરવાથી દાંત અને મોઢું મારું થાય છે

જ સમેરવો, ગધી સમેરવો, મોટાં ફળવાળી લોરિંગડી નાના ફળવાળી લોરિંગડી અને ગોબરુ મરખે ભાગે લઈ બાકી કચરી તેમાંથી ચાર તોલુ ૨૫૮ તોલા પાણીમા ઉકાળી ૧૨૮ તોલા બાકી રહે એટલે ગાળી લેવું અને તેમા ૧ તોલા રાતા સાડી ચોખા નાખી પકવીને પેચા લેવી.

તાવમા બળતરા હોય, ઢાહ હોય, આજોમા બળતરા થતી હોય, પિત્તત્વર હોય, તો નાગરમોથ, કકડુ અને ઇદ્રજ્વ ૦-૦૧ તોલા ઉકાળવા અને તેમા ચોખા પકાવી પેચા ખતાવવી

વાયુના તાવમા સાતમે દિવસે જ ગળો, પીપળીમૂળ અને સૂદધી પકાવેલી પેચા પાવી (જુઓ ચિત્ર નં ૪)

રસ મારે
હોય ત્યારે
નાની નાની
સાખાઓ પછ
ચોકાઈથી પુ-
રાય છે, જેથી
પ્રાણવાયુ પૂર-
તા પ્રમાણમા
પ્રવેશતો નથી.

દર્દીને ચેતવણી

તવેય નુ પય. પીતં તરુણે દન્તિ માનવમ્ ।
(ભગવાન મુશ્નુત)

૧ તરુણ એટલે આવતા તાવમા દૂધ પીવું તે જીવનને હરનાર છે.

આ, કોણી, ઉકાળા દારા બે ચમચી દૂધ દરદીને હિસાબમા હોતુ નથી, પણ તાવમા જઠરાગ્નિ હોજરીમા નહિ હોવાથી દૂધમા રહેલી ચરબી અને પ્રોટીનને

કોણ પચાવશે ?

વેગાપાયેઽન્યથા તદ્દિ જ્વરદેગામિવર્જનમ્ ।

૨ જ્વરનો વેગ શાંત થયા વિના લોજન જ્વાપવામાં આવે, તો તે લોજન જ્વરના વેગને વધારે છે.

મધ્વામાત્પરતસ્ત્વન્યદાસં કણં ન વિચિતે ।
વિરુદ્ધોપક્રમત્વાત્તત્સર્વે હન્તિ યથા વિપમ્ ॥

૩ મધના અણુ કરતાં ખીણું કોઈ પણ અણુ વધારે કષ્ટદાયી નથી. મધનું અણુ ઝેરની પેઠે માણસને મારી નાખે છે.

મધ ખાધા પછી પેટ ઉપર થેક થાય, તોપણ મધનું ઝેર થઈ જાય છે. મધ ઉપર ગરમ-ગરમ આ પિવાય, તોપણ ટુકસાન થાય છે. મધ ગાઈને વરાળનો 'ખાથ' લેવાય તોપણ ઝેર થાય છે.

માટે મધને ટોનિક ગણી જે તેનો છૂટથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, તેનો અમલ કરતા પહેલાં દહીં, ભગવાન ધન્વંતરીના આ સૂત્રનું મનન કરે.

૪ વમન-બિલટી કર્યા વિના જે રોગી વિરેચન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ રોજ કરશે, તો એ વિરેચનદ્રવ્યો હોજરીના કંકને ગ્રહણીમાં લઈ જઈ ગ્રહણીનાં છિદ્રોને પૂરી દેશે; કારણ કે ગ્રહણીનો માર્ગ ઘણો સાંકટો છે. છિદ્રો પુરાયાથી ખોરાકનું સર્વ સુસાય નહિ, જેથી સરીરને પોષણ મળે નહિ અને નાશ થાય. એટલે કળબિયાત દૂર કરવા વિરેચન દ્રવ્યો લે લે કરવાં તે રોગી માટે બિલકુલ હિતકર નથી.

કદનો ક્ષય થવાથી ગંધનો નાશ થાય છે. દહીંને કદનો ક્ષય કરનાર ચિંતા છે,

પરિશ્રમ છે, શોક છે, ભય છે અને ક્રોધ છે; માટે દરદીએ ખૂબ જ નિશ્ચિંત અને પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. વાતાવરણને વશ દહીં રહેશે તો તેનો નાશ થશે.

આહાર વિષે

૧ જે માણસોનો જરૂરિયાત નૂળળો થઈ ગયો હોય, તેઓને તે અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે એક વખત આહાર આપવો. (અને તે પણ ઓછી માત્રાવાળો.)

૨ જેમને ઝાટોપેશાળ સાફ આવતા હોય અને જેઓ સમ અગ્નિવાળા હોય તેમણે જે વખત આહાર લેવો.

૩ જે માણસો ઔષધના દેધી હોય, તેઓને ઔષધયુક્ત આહાર દેવો.

૪ જે રોગી અત્યંત મંદાગ્નિવાળો હોય તેને માત્રાહીન આહાર આપવો, તે પણ એક ટંક જ આપવો.

૫ જે દહીં અતિકૃશ-દૂબળો હોય તેને દ્રાક્ષ, ગળી જેવાં દ્રવ્યોયુક્ત શમન-ખોરાક લેવો.

૬ જે દહીં મેદવાળા હોય, જડા હોય, પ્રમેહવાળા હોય, કફવાળા હોય, તેમણે લૂળો ખોરાક જમવો.

૭ જે દહીં સુકાયેલા હોય, તરશથી પીડાયેલા હોય, દૂબળા હોય તેમને પ્રવાહી આપવું.

દહીંને ભૂખ લાગી છે કે નહિ તે જાણવાની રાખી

(૧) શુદ્ધ કોઈ પણ જાતની વાંસ વિનાનો ઓઢકાર આવે. (૨) ઉત્સાહ

વધે (૩) એમ બીજી ઉપર પાણી રેડીએ. અને પાણી સરી જાય છે, તેમ બાટો-પેથાબ સાફ થિતરી પડે. (૪) શરીરનું હલકાપણ લાગે. (૫) ભૂખતરશ લાગે, તો સમજવું કે ભૂખ સાચી લાગી છે હાલની ભૂખ નથી.

• સ્વદોષ અને મળ પાકી જાય ત્યારે જ ભૂખ લાગે છે જ્યારે આવી ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન દેવાનો સમય છે, એમ જાણવું.

જ્યારે આમ પાકી જાય, ત્યારે જાણુસોને લોજનની ઇચ્છા થાય છે, માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ જ્યારે જીવી ઇચ્છા થાય, ત્યારે અન્ન આપવાનો સમય છે એમ સમજવું.

• જોટલે વખત થાય, ત્યારે જમવું એ ફરી માટે ઠીક નથી. ભૂખ લાગે ત્યાં જ જમવું જોઈએ.

ભૂખ ન લાગી હોય, તો ઉપવાસ કરવો અને બીજે દિવસે જમવું.

• ગમે તે સમયે ખા-ખા કરવું એ અગ્નિને વધુ મદદ કરનારી આદત છે.

લોજન પહેલા કંઈની વૃદ્ધિ હોય છે, તેથી આહારની કાતરી અથવા આદાના રસનો ઉપયોગ કરવો.

જમણની વચમાં પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે, તેથી જમણની વચમાં પાણી પીવું.

જમણને અતે વાસુનો પ્રકોપ હોય છે, માટે જમણ પગી ખાટી છાશ પીવી જોઈએ. આ પીણું સાબ માટે છે.

ફરીએ છ રસો વિષે થોડું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ.

(૧) ઠંડે દૂર કરવા તરા, તીખા અને ઠંડવા રસોતું એવન કરવું તરૂં રસમા આમળા, હરદે વગેરે તીખા રસમ્ આહુ અને ઠંડવા રસમા કારેલા, ઠંડું વગેરે.

(૨) પિત્તવાળાએ ગળ્યા, તરા અને ઠંડવા રસોતું એવન કરવું. ગળ્યામા દ્રાક્ષ, તરામા હરદે અને ઠંડવામા કારેલા, ઠંડોડા, ઠંડું અને ઠરિયાતું.

(૩) વાસુવાળાએ ખારા, ખાટા અને ગળ્યા રસોતું એવન કરવું.

જમતી વખતે અત્યંત પ્રસન્નતા રહેવી જોઈએ જમ્યા પછી પણ રાતની માફક બેસવું. પછી થોડીવાર સો ડગલા ચાલવું. પછી થોડીવાર શય પડવું જળાવી સૂવું અને વામકુક્ષી કહે છે પાણી લોજનની વચમાં થોડુંથોડું પીવું.

ભગવાન મુશ્વતની શિખામણ

(૧) જમનાગ્ને ઝોકાતમા રમણીય ને સુગંધી પુષ્પોની રચનાવાળા, સખાદ, રજ વગેરે ન પડે એવા, શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમા જમાડવો.

(૨) મનને પ્રિય લાગે એવા વધાવ વગેરે સમ્કારોથી યુક્ત કરેકું, પરચ તથા પ્રિય રસોવાળું, ગંધથી, વર્ણથી તથા સ્પર્શથી પણ પ્રિય લાગે તેવું પવિત્ર, અત્યંત ભિત્તુ ન હોય એવું જુને તુરતનું પકાવેકું ભોજન હિતકર છે.

(૩) જમવામાં અત્યંત ગીઘતા પણ ન કરાવવી અને અત્યંત વિલંબ પણ

ન કરાવવો.

(૪) ઉપજી અન્ન બળની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે.

(૫) જમી રહ્યા પછી અને જમતાં વચમાં પણ માત્રાથી પાણી પીવું.

(૬) સમજી માણસે ભોજન કર્યા પછી જ્યાં સુધી અન્નનો આકરો મટે ત્યાં સુધી રાજની પેટે બેસવું અને તે પછી સો પગલાં ચાલી શય્યામાં ડાહ્યું પડવું દબાવી સૂવું.

(૭) જમેલા માણસે મનને પ્રિય લાગે એવા શખ્ત, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું સેવન કરવું, એમ કરવાથી ઉદરમાં અન્નની સારી રીતે સ્થિતિ થાય છે.

(૮) એકવાર જમ્યા પછી જ્યાં સુધી જઠરાગ્નિ નિર્મળ ન થયો હોય ત્યાં સુધી બીજાવાર જમવું નહિ. પહેલાં જમેલું અન્ન જઠરાગ્નિથી કાંઈક પાકું હોય અને કાંઈક કાચું હોય, તેટલામાં જે માણસ બીજા વાર જમે તે પોતાના જઠરાગ્નિનો જ વિનાશ કરે છે.

(૯) માત્રાથી અથવા દ્રવ્યથી ભારે જે અન્ન હોય તેનો આહાર કરવો નહિ. જેમાં નકરો ચોખ્ખો લોટ જ આવતો હોય એવું અન્ન જમવું નહિ.

(૧૦) બહુ જ ભૂખ લાગી હોય, તોપણ એવું અન્ન માત્રાથી જ જમવું. એવું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઉપર ગમણું પાણી પીવું, કે જેથી તે અન્ન કંઈ કદ આપ્યા વિના પચી જાય.

(૧૧) ઈર્ષ્યાથી, ભયથી, ક્રોધથી, કે

હોભથી વ્યાપી ગયેલો અથવા રોગથી કે દીનતાથી પીડાયેલો અથવા મત્સરથી સંયુક્ત થયેલો માણસ જે અન્નનું ભોજન કરે, તે અન્ન તે માણસને સારી રીતે પચતું નથી.

(૧૨) પેટમાં તથા અંગોમાં ભારેપણું લાગે, 'વમન જેવું' થાય, ગાલ ઉપર તથા આંગોળી કીકી ઉપર સોજો જણાય, જેવું ખાધું હોય તેવા જ ઓડકાર આવે અને શરીરમાં ચળ આવે, તો રોગીએ સમજવું કે હોજરી આહાર માગતી નથી.

જવર ઊતર્યા બાદ લેવા.

ચોગ્ય શાકભાજી

પરવળતાં પાંદડાં, રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, કંકોડાં, નાના દૂમળા મૂળા, ગળેતાં પાંદડાં અને કાંઠા વગેરેને પાણીમાં બાફીને શાક બનાવવું.

માંદા મોટે હલકાં શાકભાજી

અને ધાન્ય

શાકભાજી : પરવળ, કારેલાં, કંકોડાં તાંદળજો, ફૂંગળી, રીંગણાં, સરંગવો, સૂરણ અને ફૂણા મૂળા.

ધાન્ય : ચોખા (જૂના) (નવા હોય તો ચેકેલા), મગ અને કોદરી.

દહીંને વજર્ય

લોટના પદાર્થો, કાચા પદાર્થો, દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, ગોળ, ખાંડ, તળેલો પદાર્થ અને ઠંડો પદાર્થ આટલું દહીંનો ત્યજવા ચોગ્ય છે.

દહીંનો અગ્નિ મંદ હોય છે. કદ વડે

મદં અગ્નિ થાય છે, તેથી દોષ પછી
ત્રીકાશવાળો પદાર્થ માદાએ ખાવો નહિ

દર્દીને જમવાનો સમય

માંદા માટે જમવાનો સમય, ક્ષત્
સૂર્ય માથા ઉપર આવે ત્યારનો જ છે,
સૂર્ય માથા ઉપર આવે એટલે બાજુ વાગે
નહિ, પણ આપણો પડછાયો પડતો બધ
થાય ત્યારે તે વખતે આપણા શરીરમા
અગ્નિનું અને પાચકપિત્તનું જોર વધુ
હોય છે. તે વખતે જઠરાગ્નિનો અગ્નિ સાથે
ગુરોળ થાય છે અને જમેલા ભોજનનો
પાકો રસ થઈ જાય છે છ કલાક બાદ
હોજની અને શુદ્ધી ખાલી થવાથી જૂખ
જરૂર લાગે, પણ રાત્રે જહુ વ્યય નહિ
પણ આરામ હોવાથી એટલે કે ખર્ચ
જોડો હોવાથી આવકની જરૂર નથી

આ રીતે રાત્રે જૂખ મારવાથી જે
અગ્નિ યોરાક પચાવવામાં રોકાયેલો હતો
તે હોયોને પચાવશે, એટલે માદાએ દોરોને
પચાવવાં માટે પણ ક્ષત્ એક જ વાર
જમવું જોઈએ એકવાર જમવાથી છ
કલાક બાદ રમનો પ્રવાહ જરૂર પડશે.
પણ શરીરે દોષવિનાશ થશે

સવારમા કફનો પ્રગોષ હોય છે, તેથી
જમવાનો એ સમય બિલકુલ યોગ્ય નથી

સાંજે ન રહેવાય તો અત્યંત હલકો
યોરાક લેવો

ખાઈને તરત જ દર્દીએ બિલકુલ સૂઈ
ન રહેવું, કારણ કે હોજરીનું દળાણ
ઉપરના હૃદય-અવયવને અનિયમિત કરી,
શ્વાસુ નિપજાવે છે

ખાલી પેટે આ-કોફી, ઉકાળા, લી જુના
શરબત દર્દીને વધુ મદાગિ કરશે, માટે
દર્દીએ જમની હોડપત્તાને વશ નહિ ચલાં
પથ્થને વશ થવું જોઈએ

દર્દીનો આચાર

દોષપણ માણસ આયુર્વેદમાં દર્શાવેલી
દિનચર્યાના આચરણ વિના સુખપૂર્વક
જીવી જ ન શકે અને જીવે તો એ મારી
રીતે ન જીવે એ જીવવામા આનંદ ન
હોય આયુર્વેદ નિયત કરેલી દિનચર્યા
એ તો પૃથ્વી પેદા કરનાર બ્રહ્માની
શિખામણ છે આપણા પૂર્વજો આવી
દિનચર્યા રાજ કરતા માદાને આ દિનચર્યા
કેટલે અંશે લાભદાયક છે, તે જાણવું
અત્યંત આવશ્યક છે

સાજ માટે

(૧) સવારે બ્રાહ્મ સુદૃત્માં ચાર
વાગે ઊઠવું

(૨) કુદરતી હાજતે જવું

(૩) હાથપગ ધોવા

(૪) દાંતણ કરવું

(૫) અજન કરવું.

(૬) નસ્ત્ર લેવો

(૭) તેલના કોગળા કરવા

(૮) પુષ્પાન કરવું

(૯) પાન ખાવું

(૧૦) અભ્યંગ (માલિશ) કરવું.

(૧૧) વ્યાયામ કરવો

(૧૨) ચોપડવાનાં દ્રવ્યોનો લેપ કરવો.

(૧૩) સ્નાન કરવું.

- (૧૪) વેગ ન શેકવા.
 (૧૫) દેવાર્થનાદિક ક્રિયા કરવી.
 (૧૬) અતિથિસત્કાર કરવો.
 (૧૭) દુઃખમાં ઉદાસ ન થવું.
 (૧૮) ક્રોધ ન કરવો.
 (૧૯) મૈથુનમાં સંયમ રાખવો.
 (૨૦) સંધ્યાસમયે કર્તવ્ય ન કરવું.

દર્દી માટે

(૧) ઊંઘ ઊઠે ત્યારે સ્વસ્થતા સહેજે પાછી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઊઠવું.

(૨) હરડે શેકવી. (તાવમાં, નખજાડમાં નહિ.)

(૩) હાથપગ ન ધોવા. (જાજર ગયા પછી પણ હાથપગ ન ધોવા.)

(૪) તાવવાળાએ, આંખના દર્દીએ, માથાના દર્દીએ, ઊલટીવાળાએ, શ્વાસવાળાએ ઉધરસવાળાએ, દૂખળાએ, તરસ્યાએ, ધાકેલાએ દાતાણુ ન કરવું. ખીનએ બાર આંગળ મોટું દાતાણુ કરવું.

(૫) અંજન ન કરવું.

(૬) કફના રોગીએ નરત્ય લેવો.

(૭) તેલના ડોગળા ન કરવા.

(૮) હુમ્મપાન ન કરવું.

(૯) પાન ન ખાવું.

(૧૦) વાયુના રોગીએ માલિશ કરાવવું.

(૧૧) વ્યાયામ ન કરવો.

(૧૨) ઔષધપાનનાં દ્રવ્યોનો લેપ ન લેવો.

(૧૩) દર્દીને સ્નાનની જરૂર નથી.

(૧૪) વેગ ન શેકવા, પણ ક્રોધ,

ક્રિધ્વી અને લયના વેગને શેકવા.

(૧૫) દેવાર્થનાદિ મનથી કરવું.

(૧૬) જોવા આવનાર સાથે પ્રેમથી વર્તવું.

(૧૭) સરણું મન રાખવું.

(૧૮) ક્રોધ બિલકુલ ન કરવો. માંદામાંદા પણ ખીન ઉપર ત્રાસ ન કરવો.

(૧૯) મન, વચન અને કર્મથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

(૨૦) સંધ્યાસમયે કર્તવ્ય ન કરવું.

દાતાણુ ન કરવું

નોંધ : તાવવાળાને દાતાણુ કરવું પથ્ય નથી. તાવમાં લંઘણુ હોય, લંઘણુમાં નવો જોરાક હોજરીમાં નખાતો નથી; તેથી હોજરીનો પાચક રસ આબ્જીભાજીની દીવાલ બાળી દે, પણ મોંનો અમીરસ જે મોંમાંથી હોજરીમાં આવતો હોય છે તે જલદ અસર થવો દેતો નથી. આ કારણથી આયુર્વેદમાં લંઘણુમાં, દર્દીએ દાતાણુ ન કરવું એવો આદેશ છે.

દૂખળા માણસમાં કફનો ક્ષય તો હોય છે જ, તેમાં જો કફ બહાર દાઢી નાખીએ તો ઠીક નથી.

સ્નાન ન કરવું

નોંધ : તાવવાળાએ સ્નાન ન કરવું. આડાના દર્દીએ સ્નાન ન કરવું. વાયુવાળા રોગીએ સ્નાન ન કરવું. અજીર્ણવાળા રોગીએ નાહવું નહિ.

દર્દીએ ગરમી જતાવવાના ઉપાયો લેવા ઘટે, શરીરની ગરમી લઈ જાય તેવા

નદિ આજ્ઞાત જે જાતા પાણીથી દિહી
 હૃદયમાઃ • આવે છે, તેનાથી શરીરની
 ગરમી ઓછી થાય છે અને ઉષ્ણરજીથી
 'જ્વાલીનું' પરિભ્રમણ વર્તે છે.

સ્વાગ્ગમમતિવેષાં યાઽપ્યત્ત્વનાં ન
 યમંયંતુ । તેન ત્વર રામ યાતિ જ્ઞાન્તથ
 ન પુનર્મયંતુ ॥ (ભાગ્યમય)

તાવવાળાએ આન ન કરવું. તેથી
 તાવ શાંત થાય છે અને પાછો આવતો
 નથી

જ્વરથી મુક્ત થયેલાએ પણ વિષ
 પેડે આનનો ત્યાગ કરવો

આં મુશી બળ, વર્ણ, અગ્નિ અને
 શરીર શ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ન આવ્યા
 હોય, ત્યાં મુશી નેત્રોને આન કરવું નહિ

માંદાએ પ્રત્યક્ષ પાળવું

• નોંધ : માંદાથી માવજતો નર્મ દ્વારા
 જે દરાય છે તેના નેત્રો સારાનરજ્યા
 કેન્દ્રનાં નીરવિચળી બાળનમા સ્વભાવ છે
 મદ્ અગ્નિમા પ્રત્યક્ષ ન પાળવાથી
 પ્રતિહાસ-શય થાય છે વધુ શક્તિ યદ
 ધાનુ ધર્માય છે માદાનુ વાંચન ગૃહાગ્નિક
 બિલકુલ ન હોવું જોઈએ, મનને વધુ
 મજાબૂત જતાવે તેવું તેનું વાચન હોવું
 જોઈએ

માંદાએ પવન સેવવો નહિ

• નોંધ : વેન્ટીલેશન (હવા)નો મહિમા
 માદાને મારી નાખનાર છે માંદાએ
 બાંધવું જોઈએ. અધિમુનિઓ હજારો
 વર્ષ વાંચુવગરની શુકાઓમા શુભતા હતા

આયુર્વેદ 'નિર્વાતો આયુષો વૃદ્ધિ'
 એમ વર્ણવે છે. વાયુવિનાના સ્થાનમા
 આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

વાયુ મીન છે ને શરીરની ગરમી
 ઓછી કરનાર છે

માંદાએ નેત્રોનો નાશ કરવા મર્મ
 બાદથી નાકાળથી કરવી જોઈએ. દવાથી,
 આવરણથી, પથ્થરથી અને તપથી બાંધવું
 એ તપ તો છે, પણ તપ વિના શુદ્ધિ-
 શ્રેય નથી

માંદાએ ઠંડું પાણી ન પીવું

નોંધ : તાવવાળાએ, મુળેઅમ-
 વાળાએ, પડખાનુ શુભવાળાએ, આદેશ-
 વાળાએ, ઠંડના નેત્રીએ, અસ્થિવાળાએ,
 નદ્ધણીવાળાએ, શુભમા, ત્યામમા,
 ઉદરમા, વિદ્રધીમા અને હેઠ્ઠીમા ઠંડું
 પાણી ન પીવું

ઠંડું પાણી મદ્ અગ્નિ કરે છે, કફ
 કરે છે, પચનું નથી, એટલે તૃપા છીપતી
 નથી અજીર્ણ પેદા કરે છે, આદેશ કરે
 છે, માદાને ઠંડું પાણી બિલકુલ
 ચિતાવડ નથી

વાયુ, કફ અને જ્વરવાળાને જીનું
 પાણી હિતકારક છે તે દીપન છે, કફને
 દટે છે

વાત, કફ, જ્વરમા તૃપા લાગે, તે
 ગરમ પાણી પીવું તે કફનો નાશ કરીને
 તૃપાને મટાડે છે, અગ્નિને વધારીને નાકીઓને
 કોમળ તથા વિશુદ્ધ કરે છે વાત, પિત્ત,
 કફ, સ્વેદ, ગરમ અને મૂત્ર વગેરેની
 પ્રવૃત્તિ કરાવે છે

પાણી ઉકાળવા માટે નીચેથી પહોળું અને ઉપરથી સાંકડું એવું વાસણ લેવું. તેમાં પાણી રેડી ઢાંકી દેવું અને ધીમે તાપે બિનું કરવું. વંચાળ અંદરની અંદર જ પડે એ જરૂરી છે. પાણી બળતાં માત્ર અર્ધો ભાગ જ બાકી રહે તે પાણી માંદાને હિતકર છે. તે જવરને એકદમ મટાડે છે.

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાતે ભારે થઈ જાય છે અને રાતે ઉકાળેલું પાણી દિવસે પીવામાં આવે તોપણ ભારે છે. અને ઉકાળેલું અને જેમાં કંઈ પણ ગરમી રહી ન હોય એવું વાસી પાણી સવારે ન પીવું.

રોગીએ આળસથી ચલાવી લેવાની રેવ રાખવી નહિ. x

દિવસે સૂવું નહિ.

નોંધ: રોગીએ દિવસે સૂવું નહિ, કારણ કે દિવસે સૂઈ રહેવાથી કંઈની વૃદ્ધિ થાય છે. અતિસાર-ઝાડાવાળા, શૂળવાળા, અને ક્ષીણ થયેલા બાળકે અને અછાતુ-વાળાએ દિવસે સૂવું.

રોગીનાં વસ્ત્ર

રોગીએ બિલકુલ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં.

x ઘણું પાણી પિવાય તો અગ જરાખંર પાકતું નથી અને તદ્દન ન પિવાય તોપણ અગ બરાખર પાકતું નથી; માટે માંદાએ અગ્રિ વધારવા વારંવાર થોડુંથોડું પાણી પીવું. જમ્યા પડેલાં પાણી પિવાય, તો અગ્રિ મંદ થાય સારીર નબળું પડે. જમવાના મધ્યમાં તથા તો અગ્રિ પ્રતીપ થાય છે અને જમી ના પછી પિવાય તો સારીર બહુ થઈ જાય છે.

કદી પણ આળસને વશ થઈ કદીએ મેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ; કારણ કે એ વસ્ત્રોથી શરીરમાં ચળ આવે છે. જૂ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને ગ્લાનિની, કુરૂપતાની તથા દારિદ્ર્યની બહુ જ વૃદ્ધિ થાય છે.

રેશમી વસ્ત્રો, બિનનાં વસ્ત્રો અને રાતાં વસ્ત્રો વાયુ તથા કંઈને દૂર કરનાર છે, શિયાળામાં આવાં વસ્ત્રો પહેરવાં. ધોળાં વસ્ત્રો શુભ (કલ્યાણ) દેનારાં કે ટાઢ અને તડકાતું નિવારણ કરનાર છે. તે ગરમ નથી તેમ ઠંડાં પણ નથી.

નખ, દાઢી અને કેશ સાફ રાખવી. પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરવી જોઈએ. નખ, દાઢી, કેશ અને બીજા વાળ કર્તારાવવા અને ઉતારવા જોઈએ. ચોમ કરવાથી શરીરની શોભા વધે છે, પુષ્ટિ મળે છે, ધન મળે છે, આયુષ્ય વધે છે, પવિત્ર થવાય છે; અને ઉત્તમ કાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નાકના વાળ કદી પણ ચૂંટવા કે ચૂંટાવવા નહિ કારણ કે એ ચૂંટવાથી કે ચૂંટાવવાથી તુરત જ આંખો નબળી પડી જાય છે.

દરિયા-કિનારો રોગી માટે અપથ્ય છે. લીનાશવાળી હવા રોગીને મંદાગ્રિ કરનાર છે. કાચું વજન વધારનાર છે. કાઠિયાવાડ જેવો મધ્યમ દેશ હિતકર છે. સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન સરખી રીતે હોવાથી વાત, પિત્ત અને કંઈની સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે.

માંદાએ હરફર કરવી નહિ, સુશુત્ કહે છે:

તાવમાં થોડી પણ હુન્કર કરવાથી પ્રમેદ થાય છે, એટલા માટે તાવવાળો ત્યાં બેઠો હોય ત્યાં જ તેને જમાવે અને ત્યાં જ મૂત તથા મલોત્સર્ગ કરાવવા, પણ ભોજનાદિક કરાવવા માટે તેને બીજે ઠેકાણે ફેરવવો નહિ.

બરફ

માંદાએ માથે બરફ મૂકતા જાડું બીજુ એકંદ્રે અતિગીતના લોહીને એકદમ ઠંડું કરી રુધિગભિન્નજીની ક્રિયાને મટાડે છે. બરફ અગર તો અતિ ઠંડક મૂકવાથી આયુર્વેદ પ્રમાણે શોષ થાય, બિલ્લી-યાત્ર, મદ થાય, મૂંઝાં ધાય, બ્રમ ધાય, તૃપ્તિ થાય અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય એમ ટહેવામાં આવ્યું છે.

દર્દીનો મિત્ર

‘દર્દીનો ઉત્તમ મિત્ર શેક છે. શેકથી કદનો નાશ થાય છે અને લોહીની ગતિ સારી થાય છે શેક માઠા માટે લઘુજની ગરજ મારે છે કોષણી કરતા સગરીમાથી ઠપકા પડે, સીધો જ લૂખો શેક યાય તો સારુ. શેક કરવામાં દર્દીએ જિલકુલ આજસ ન દરવી વાયુવાળા ગેઝીને ચેટ ઉપર સત્તત શેક કરવાથી વાયુ નીચે જશે આમવાત(ફોમેટિઝમ)માં સાધાએ ઉપર શેક કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થશે ગળામાં ગાઠો અગર પડખામાં દુખાવો હોય, ત્યાં પણ દર્દીએ સતત શેક કરવો જોઈએ ગરમી છે ત્યાં જીવન છે ગરમી રુધિરને ફેરવે રાખનારી છે, માટે સહેજ ગરમ પાણી પીવું, શેક કરવો, હુકાણી

પચાની રાખવી, જોરથી બપે ગખવી. આ બધા સરળ જણાતા નિયમો અત્યંત હિતકર ને આયુષ્યદ છે.

દર્દીનો દુશ્મન

પથરા કે છો ઉપર ઉપાડે પગે ચાલવું એ દર્દીના પાકા દુશ્મનની ગરજ સારે છે. થેરેથેર લીપણ હંતું ત્યારે શરદી ચરાના આટલા બધા દાખલા નહોતા એક બાજુ દર્દી આડું, ટેસર, ગડોડા, આસવ વગેરે ગરમી લાવવા માટે પીએ અને બીજી બાજુ પથરા કે છો પર ચાલવાથી પગના તળિયા દ્વારા શરીરની ગરમી ચુસાઈ જાય, એટલે ગરમીની આવક કરતા ગરમીની બાક વધી જાય. આથી દર્દીને અતે તો દેવાજી જ કાઢવું પડે ને!

માટે દર્દીએ ઘરમાં લાકડાની આખરીઓનો ઉપયોગ કરવો, ચોના પહેરેલા રાખવા, ઘરમાં લીપણ રાખવું અથવા તો માટીઓનો ઉપયોગ કરવો.

દર્દીએ શરદીથી બચવા માટે ઘન અને ગળું સાચવી લેવા જોઈએ.

દર્દીનો ધર્મ

હજી પણ એવા ચે સસ્કારી લોકોને મે કેટલેકઠેકાણે ભેળાય છે, કે તેઓ પોતાના દર્દી માટે અત્યંત આતુરતાથી ‘વેદ બાપા! આપ સર્વના હજી હરનાર પ્રભુ છો. આપ મારો રોગ દૂર કરો!’ એવા નર અને વેધમાં રોગ મટાડવાનો ભાવ લાવે તેવા શબ્દો બોલે છે. દર્દી પૂજા અને માન રાખે, તો જ તૈવ

મધુરસ્ત ગુણ ગુણવાળી સૂચનાઓ

આશક્ત અને ચેતનવિહીન-આ બધું ખાંસીને લીધે

તે વર્ષે ખાંસીના દર્દથી પીઠવા હો તે વર્ષાર્થે ભયભાજનાં કે રસવ-
શ્ચત્ત્વાં વચને ક્ષાંત યેન પડશે નહિ અને છાંતી દુઃખક્રમ જવી જશે.
ખાંસીની અવચલના કરવાથી વગારી ઠ દુરસ્તીને બારે પડકો પહેંચે
એટલું જ નહિ પરંતુ અખંડ જવાં, દમ, ફેફસાંનું સ્વચ્છ જવું, ફાલ સ્વચ્છકિ
લખં કર રોગના લોભ યદ પડશે.
એલેગ્ગીક્ટુ ગ્લાઇકોડીન-ટપ્-વસાકા વર્ષને બારી બનિષ્ટ દર્દોને વિધાંજવી
આપો. તે ખાંસીના ઉદ્વાવસ્થાનનેજ પકડે છે, બળવરા ચાંત કરે છે,
ખાંસીને જડમળથી ચકંવર નાણુક કરે છે અને સંપૂર્ણ આરામ કરે છે.

અમે તે ભરણી ખાંસી યદ હોવ તે
જલ્દ વમારા વળીવળી સવહા દ્યેલ.

AL. 439

એલેગ્ગીક્ટુ ફેમીકલ વર્કસ કંપની લીમીટેડ, વડોદરા

૧૯૪૬

નવું કામ રૂ. ૨,૪૭,૬૦,૦૦૦
લાઈફ ફંડ રૂ. ૩,૧૬,૪૪,૦૦૦
કુલ વીમા રૂ. ૧૩,૪૨,૬૫,૦૦૦ થી વધારે

—ખાસ લાભો—

૧. રદ થઈ ગયેલી પોલીસીને ફરી ચાલુ કરવાની ખાસ સગવડ આપાય છે
૨. પોલીસીહોલ્ડર કાયમ માટે અપગ્ર થઈ જતા તેના ભાવિ
૩. પ્રીમિયમો માફ કરાવે છે
૪. એક્સ્ટેન્ડેડ ઇન્સ્યુરન્સ - ફ્રેક્શન પાંચ વર્ષ પ્રીમિયમ ભરવાથી બીજા ૫ વર્ષ વર્ષ મુધી પોલીસી ચાલુ રહી શકે છે
૫. વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર ફીએ એક પેસે વટાવ આપવામાં આવે છે

★

ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રુડેન્શિયલ એશ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

સ્થાપના ૧૯૨૩

પ્રમુખ

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ

વિગત માટે પૂછો -

કેરાવપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ., એલ. એલ. બી.

બરુલ. એન. ૨૨૨

THE

Industrial & Prudential
Assurance Co., Ltd

Industrial Assurance Bldg,
opp Churchgate Station

Fort, BOMBAY

ધંધામાં સમયની

ખરી કિંમત હોય છે.

હવાઈ માર્ગે સફર કરો

અંબિકાની

રેલિંગ્સ સર્વિસ

મુંબઈ-રાજકોટ-મોરબી

અર્ધ સાપ્તાહિક સર્વિસ

ગુજરાત એર એક્સપ્રેસ

મુંબઈ-વડોદરા-અમદાવાદ

પૂછપરછ કરો :

અંબિકા એર લાઇન્સ લિમિટેડ.

સીટી બુકિંગ ઓફિસ :

એન. એમ. વાલિયા બીલ્ડિંગ,

બેલ લેન, કોટ-મુંબઈ

ફોન : ૩૪૮૬૩

એરેલેમ : ૮૬૩૫૮

હિંદના કોઈ પણ હવાઈ મથકે જવા માટે ચાર્ટર વિમાનો મળી શકશે.

તમારો માલ હવાઈ માર્ગે મોકલો.

શ્રી સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિ.

દિવના દરિયાઈ વેપારના વિકાસમા સૌથી અગ્રસર
એનેલિંગ એન્ટસ

નરોત્તમ મોરારજી એન્ડ કું.

હિં અને સીવોનના તમામ મુખ્ય બંદરો પર આ
સંસ્થાની શાખાઓ તથા એજન્સીઓ છે

રાષ્ટ્રીય વહાણવટાને સહાયભૂત થાયો.

કારગો એન્ડ પેસેન્જર સર્વિસ

વહાણમા મોલ્ડવાના માલ માટે, દરિયાઈ મુસાફરી કરવા
માટે વળી સ્ત્રીમર નેપાલની લારીખ વગેરે બહુવા માટે,
સિંધિયા હાઉસ, હાઉસેલ રોડ, બેલાર્ડ એસ્ટેટ, રોડ, મુબઈ-
એ સરનામે પુનઃબો બંધવા ફોન નં.

બી એસ એન
આઈ બી એન
આર એસ એન
ઈ એસ એન.

ટોફણ કરાચી અને દરિયાઈ
સર્વિસ માટે ટેલીફોન નં.
૨૫૦૬૧-ચાર લાઈન.

સિંધિયા ટેલીફોન નં ૩૦૦૭૫-૭ લાઈન

નૂનના દલાલો

ચિતાંબર એન્ડ કું. ટેલીફોન નં ૨૪૦૬૬

કાનજી બંધવજી એન્ડ કું. " " ૨૫૭૪૪

સખત ધરાવતી કંપનીઓ

ધી બંગાલ-બર્મા સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિમિટેડ
ધી ઈન્ડિયન કોસ્ટોપરેટિવ નેવિગેશન એન્ડ ટી કં. લિ
ધી હજ-લાઈન, લિમિટેડ,
ધી બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કં પની લિમિટેડ,
ધી ઈસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશન કં પની લિમિટેડ,
ધી રતનાગર સ્ટીમ નેવિગેશન કં પની લિમિટેડ,
ધી એવ સર્વિસીઝ એન્ડ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

૨૧૬૬ જુલિંગ ઓફિસ, ટ્રાફિક ડીપાર્ટમેન્ટ,
૮૨૨૩ જુલુ એમિનિયરિંગ ઓફિસ, જુલુ

સિંધિયા હાઉસ, બેલાર્ડ એસ્ટેટ, મુંબઈ

મા વાચે તી

દેશનો પૈસો પરદેશ ઘસડાઈ જાય નહિ તેનો ખ્યાલ કરશો.

હિન્દુસ્થાનની કંપનીઓમાં જ

વિમો આંપો

એમણે :

ધી ન્યુ ઇંડિયા એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
 ધી બ્યુપીટર જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી વહકન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
 ધી પ્રીટિશ ઇંડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
 કું. લિમિટેડ,
 ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ
 ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
 ધી ઇંડિયન મર્કેન્ટાઇલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી હુકમચંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ,
 ધી ઇંડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી કોનકર્ડ ઓફ ઇંડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી ઇન્સ્ટન્ટ ટ્રેડરલ યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ
 કું. લિમિટેડ.
 ધી નેશનલ ફાયર એન્ડ જનરલ
 ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી રૂબી જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી યુનાયટેડ ઇંડિયા ફાયર એન્ડ જનરલ
 ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી ટ્રાપીકલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી વોર્ન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી સી ઇંડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી એશીયન એશ્યોરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી હબીબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી ન્યુ એશીયાટિક ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી ભારત ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
 કું. લિમિટેડ.
 ધી એડવાન્સ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી આનંદ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ધી નેશનલ સીક્યુરીટી એશ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી સેન્ટીનલ એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી વિશ્વભારતી ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી જયભારત ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી ન્યુ શેટ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી હેનકરલ્ નાનથ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી રીપર્ક જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી કેન્સરે લિંક ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી જનરલ એશ્યુરન્સ સોસાયટી લિ.
 ધી ઇંડિયન ટ્રેડ એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
 કું. લિમિટેડ.
 ધી સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એશ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી મરીન એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું.
 લિમિટેડ.
 ધી હિન્દુસ્થાન જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
 સોસાયટી લિમિટેડ.
 ધી આલકો ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી એલ ઇંડિયા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
 કું. લિમિટેડ.
 ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી નેપથ્યુન એશ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી પૂર્ણી ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી સ્ટર્લીંગ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી યુનીયન લાઈફ એશ્યોરન્સ કું. લિ.
 ધી પીસસીઝ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.
 ધી ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.
 ધી પાયોનીઅર ફાયર એન્ડ જનરલ
 ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિમિટેડ.

ઈન્ડીયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીની એસોશિયેશન

ચર્ચગેટ સુંબઈ

તાર FIREASSO

ટેલીફોન ૨૨૫૬૭

ધી એપોલો મિલ્સ, લિં.

તેના

અપૂર્વ મજબૂત અને ટકાઉ લેપાર્ડ
ક્લોથ, ચાદરો અને શર્ટિંગ
માટે પ્રખ્યાત છે.

એજન્ટો:

ધી રાજપુતાના ટેક્સટાઇલ્સ (એજન્ટ્સી) લિં.

સ્ટેડ્ડ બીલ્ડિંગ, ૩૪૬ હોર્નબી રોડ, કોટ-સુબર્બ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:

ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા

ઓરીએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ
ઈન્શ્યુરન્સ કંપની, લિં

એક વખત ફરીથી ‘ઓરીએન્ટલ’ દોરવાણી કરે છે
અને ખીજ કંપનીઓ તેને અનુસરે છે.

મલાયા અને બર્મામાં જાપાનીઓનો કબજો હતો, ત્યારે
ત્યાંના જે પોલીસીહોલ્ડરોની પોલીસીઓ અંધ થઈ હતી,
તેમને ખાફી રહેલાં પ્રિમિયમો ઉપર વ્યાજ અને સારા આરોગ્ય
માટેનો દાખલો માગ્યા વગર ફરી ચાલુ કરવાની ઉદાર ઓફર
કરવામાં ઓરીએન્ટલ સૌથી પહેલી વીમા કંપની હતી.

★ અમારી ઉત્તરોત્તર વધતી ‘લોકપ્રિયતાનું’ ★
ખરું રહેલું અમારી ઉદાર નીતિ છે.

૧૯૪૬માં નવું કામકાજ ... રૂ. ૨૮,૬૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
ફંડ (૩૧-૧૨-૪૬) ... રૂ. ૪૪,૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

તમારી જિંદગીના વીમાને લગતી દરેક જરૂરિયાતને
સંતોષવા માટે અમારી પાસે આકર્ષક યોજનાઓ છે.

વડી ઓફિસ:—ઓરીએન્ટલ ખીલિંગ્સ, કોટ, મુંબઈ.

‘ખોસકની અત્યારની સખત તગીને પહોંચી વળવા માટે
અનાજ પેદા કરવાના ઉત્તમ ખાતરરૂપ

એમોનિયા સલ્ફેટ

(નર્મદોદ્ધન ખાતર)

વાપરો.

મુંબઈ સરકારના સત્તાવાર એજન્ટો

મુંબઈ પ્રાતના તમામ ખેતી કરનારાઓને આ એમોનિયા સલ્ફેટને
યોગ્ય પ્રમાણમાં વાપરી વિશેષ ધાન્ય ઉગાડવા વિનંતિ કરે છે.

૨૫૦ ડેપો

આખા મુંબઈ ઈલાકામાં પ્રત્યેક અગત્યના શહેર કે ગામડામાં
અમે ૨૫૦ ડેપોની વ્યવસ્થા કરી છે. આપ કોઈ પણ નજીકની ડેપોથી
ખુલાસો મેળવી શકશો, યા અમારા એજન્ટ મારફત પણ તે મેળવી
શકશો. જ્યાં વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાંથી અમને સીધું લખી જણાવવાથી
અમે વ્યવસ્થા તરત જ કરીશું.

ભલામણ

તમારી જરૂરિયાત મુજબ આ ખાતર સવેળા મેળવી લેવા
અમારી ખાસ ભલામણ છે. હમણાં જ તમારો ઓર્ડર નોંધાવો.

નાણાવટી એન્ડ કુંડો લિમિટેડ,

૧૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

અખંડ આનંદ

મારફત બહેરાત
આપી
આપનો ધંધાદારી
સંદેશ
દુનિયાભરના યુવરાત્રીને
પહોંચાડો.

✽
સોલ એજન્ટ:-

રસિક પબ્લીસીટી કુંઠ

૫૮, કૃષ્ણ ભાગ, વિદ્યુલભાર્ગ પટેલ રોડ, મુંબઈ-૪
આમ EASYSALE દેશ નં. ૨૨૨૦૮

કોઈ નવરી નગ્નના અનુકૂળ આવે તેવાં 'સુકુંદ'ના પોલાદના
ઘાટકાઓએ (કાર્ટેજ) વર્ગોના અનુભવથી તેમની સફરતા અને
ઉત્તમતા સાબિત કરેલ છે. તેની ઉચ્ચ પ્રકારની ગુનાવટોને

લીધે જ 'સુકુંદ'ના
એરલો: હિંદના અદ્ય
એરલો: તરીકે પ્રસિદ્ધ
પયાં છે.

સુકુંદ

આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ વર્ક્સ લી.

એન્ટ્રગ એજન્ટ:- જીવન લીમીટેડ.

સોનિયલ હાલ એવન્યુ, મુંબઈ ૧૦, બદામીબાગ, લાહોર

હેડ ઓફીસ:
૫૧ મહાત્મા ગાંધી રોડ,
મુંબઈ.

DEVKARAN NAHJEE BANKING CO. LTD.

હેડ ઓફિસ મુંબઈ અને ૪૬ શાખાઓ

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

સત્તાવાર ચાપણ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, જે પી ચેરમેન
ભંરાધેલી અને પમાર યથેલી રા	૫૦,૦૦,૦૦૦	ચુનીલાલ દેવકરજી નાનજી
ગીરનાં ફંડ	રૂ. ૧૪,૦૦,૦૦૦	શ્રીયુત કે એમ. સુનશી
કુલ રીપોઝિટ ૩૧-૧૨-૪૧ રૂ. ૬,૧૦,૬૬,૧૬૨		પીરોજીભાઈ એન. મહેતા
કુલ વર્કિંગ ફંડ ૩૧-૧૨-૪૧ રૂ. ૧૦,૪૬,૫૪,૮૭૩		કેપ્ટન શિવસિંહ ઓફ પોરબંદર
ખાતાઓની સંખ્યા ૫૮,૧૭૭		નટજીલાલ એસ. ચૌકસી
		મતનચંદ હીરાચંદ એમ. એ.
		જયંતીલાલ આર. ત્રિવેદી
		લલિતચંદ સી. ડી. નાનજી
		લક્ષ્મીકાન્ત એસ. દાસોળકર, જે પી
		ચાન્સેલર આર એસ માનેપાટીલ, સી. આર્થ ઈ
		પ્રવીણચંદ જે. આપી, જે પી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

હેડ ઓફિસ: દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ, એલિફન્ટા સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

DENA INSURANCE

ચાપણ

સત્તાવાર રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦ / ઉચ્ચવેલી અને ભંરાધેલી રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ

પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, જે પી (ચેરમેન)	લલિતચંદ સી. ડી. નાનજી
ચુનીલાલ દેવકરજી નાનજી	વનુભાઈ રી. દેસાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી
રાજેશ્વર નાનજી શાંભુદાસ મહેતા, એમ. બી. ઈ	જયંતીલાલ રવિલાલ ત્રિવેદી
માનવજીભાઈ મકનજી ભટ્ટ, જે પી	લક્ષ્મીકાન્ત ચાતારામ દાસોળકર, જે પી
નટજીલાલ હરિદાસ અમરતલાલ	ચિન્મયચંદ ત્રાણદાસ ક. દોલ
કેપ્ટન શિવસિંહ ઓફ પોરબંદર	દિ. મતલાલ વ. આપી, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર
મેનેજર મુરેશ કે. દેસાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી	

પ્રતિનિધિત્વ માટે લાગુભરતાર અને ઉત્સાહી એજન્ટો તરફથી
આજીઆ આયકારખાતે થઈ રહ્યો.

હેડ ઓફિસ દેવકરજી નાનજી બીલ્ડિંગ મુંબઈ-૨
જિ'દગી આગ અકસ્માત

‘જન્મભૂમિ’

[સાંજનું દૈનિક]

તંત્રી : અમૃતલાલ શેઠ

‘નૂતન ગુજરાત’

[સવારનું દૈનિક]

તંત્રી : મોહનલાલ-સોપાન

મહાગુજરાતની જન્મતાને અવાજ બધે પહોંચાડતાં
અને સર્વ સમાચારો પૂરાં પાડતાં વર્તમાનપત્રો.

કાર્યાલય : ૧૩૯ મેડોઝ સ્ટ્રીટ : પો. બો. નં. ૬૨
મુંબઈ

જન્મ્યા પછીની ખીલ પળે

મુખશુદ્ધિ માટે

સ્વાદિષ્ટ મુખવાસો, આણુદાળ,
અને શુદ્ધ બોરલી સોપારી
કાચી તથા શેકેલી
ખરીદવાનું મુંબઈનું બહીરું મથક

એમ. નાનાલાલ સોપારીવાલા

લેન્ડર કબુતરખાના, દાહિજબલી તામે,
ટે. નં. ૨૦૭૨૦]

મુંબઈ-૨

તમા બધંકર દેહો માટે તુલસી કૃષ્ણમૃત
અમારે ત્યાંથી મળે છે.

વાપરો

વાપરો

પંઢરીનાથ

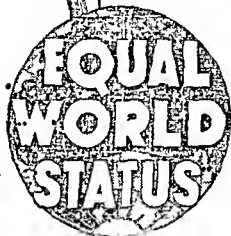
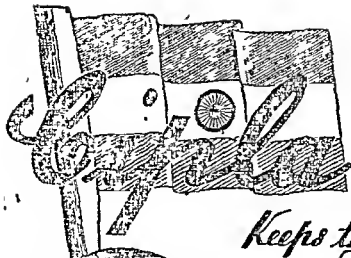
ખિલિયતટાઈન, આહી તેલ

પરકથુમરી વ. વાપરવાં

ખાસ આગ્રહ રાખો.

પંઢરીનાથ ડીપો

મુંબઈ નં. ૨૮

*Keeps the Flag
Flying*

The uniform good quality of its products have won for CIPLA a high place in the esteem of the medical profession. The scrupulous choice of ingredients, careful processing, strict control and constant research have helped CIPLA to gain EQUAL WORLD STATUS in the production of pharmaceuticals

Use

Cipla

REMEDIES

and be proud

REMEDIES OF SUPREME QUALITY

લાલ એટલે વરંમોની ફેશનમાં ચર્ચિતમ

‘લાલ’નું

કાપડ રંગ અને

કાઝાઈનમાં

‘મૃગમોહિની’ માફક

મોફક હોય છે.

સાકીઓ,

ધોતિયાં, શર્ટીંગ,

કોર્ટા, શોરિઆ, પોપલીન

અને તમામ પ્રકારનું

કાપડ

‘લાલ’નું

વાપરે.

લાલમોહન

અમદાવાદ.

ધરના ચાલુ વપરાશનાં

● એલ્યુમિનિયમ

● પિત્તળ

● સ્ટેઈન લેસ સ્ટીલ

ના

વાસણો

અમારી બનાવટના ગમે તે

છૂટક

તથા

જથ્થાબંધ

વાસણોના વેપારીને ત્યાંથી મળી શકશે.

આપને ખાસ બતાવણુ કરીએ છીએ કે અમારો માફ

ટેલીફોન

ઉ.

દેવીદયાળ એન્ડ સન્સ

મેટલ હાઉસ, બીએ ભોઈવાડો-મુંબઈ ટે. નં. ૨૫૫૮૬

શ્રી રામ મિલ્સ લિં.

બારીક સુતરમાંથી ફેન્સી મર્સાઇઝડ

કાપડ

જેવાં કે:-

ઘોતિયાં, સાડીઓ (પ્લેન, ડ્રોબી તથા જેકાર્ડ બોડર),

વોયેલ્સ (પ્લેન તથા ચેક)

જાતજાતની કલર શર્ટીંગ્સ, પોપલીન,

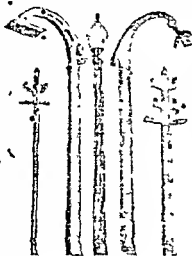
મલમલ તથા લાંગડાણે વગેરે

બનાવનાર.

મીલ તથા ઓફિસ:-ફરગ્યુસન રોડ, પેરેલ

મુંબઈ

ગુંથાઈને તૈયાર થયેલા આર. સી. સી. પોલ્સ અને લેમ્પ સ્ટેન્ડર્ડ્ઝ

૧ દિલી સરકાર, આતિશ સરકારી, સરકારી ખાણ, રેલવેઓ, જાણીતી ટ્રાન્સમીશન કંપની વગેરેના સંપ્રદાય, સ્ટોર અને રેવિન્યુ ખાતાઓએ જાહેરાત પ્રમાણમાં વાપરેલા તથા તેમને સંતોષકારક આવૂમ પડ્યા છે.

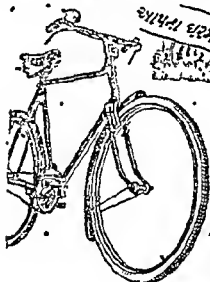
૨ તેઓ જાણીતી કામના છે, પોષણ મળતા નથી, તેમ જ તેમને માટે ફેરવદલી કે રમરોગાનની પણ જરૂર રહેતી નથી.

૩ ટ્રાન્સમીશન, ટ્રેસન, કમ્યુનિકેશન અને લેમ્પ સ્ટેન્ડર્ડ્ઝ માટે વપરાયેલા છે.

હિંદુસ્તાન, બમ્બેમાં તથા સીલોનમાં
બધે પ્રસારાનાઓ છે

ધી ઈન્ડિયન લુમ પાઈપ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ - હન્ગરન હાઉસ, બ્રિલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ
રેલીન નં ૨૨૮૬૪ (શ્રી લાઈસન્સ)

આપના ઘરમાં હિન્દ સાયકલ વસાવી સમય બચાવો

જાનરની ખરીદીમાં થોડા વાહનને
અભાવે વેદકાષ જતા આપના
અમુલ્ય સમયને બચાવવામા
"હિન્દ" સાયકલ આપને અત્યંત
ઉપયોગી થશે.

બનાવનાર : હિન્દ સાયકલ્સ લી.,

મુંબઈ ઇલાકાના સોલ એજન્ટ્સ

નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

દરેક જાતના ઊંચા પ્રકારના

સંસ્તા

સુંદર

ટકાઉ

છાપવાના, લખવાના, બાંધવાના

૧૦૦ % સ્વદેશી

કાગળો તથા પૂઠાં

અમારી મીલમાં બને છે.

ગુજરાત પેપર મીલ્સ લી.

અમદાવાદ. ૨

ખાંડ મળે છે.

માઉ, કોફી, બીરકીટ, પીપરસીટ,
મીઠાઈ અને ઠંડાં પીણાં માટે

કિંગ ઓફ સુગર

વાપરો, સંપૂર્ણ અને ટેસ્ટકુલ મીઠાઈ માટે
બનોખી સાન ધરાવે છે. એક ટીકડી એક દપ
ચાઉ અને સો ટીકડી વજન રતલ ખાંડની જગ્યાએ
સંપૂર્ણ મીઠાઈ આપે છે. સરસી કિંમતમાં
લલચારો નહિ. ૫૦૦ ટાઉન્ટસના રૂ. ૫,
૧૦૦૦ ના રૂ. ૯-૮-૦, પોસ્ટેજ ફ્રી (સિંગલ
૧૦૦ ના બોક્સનો રૂ. ૧-૨-૦ ફ્રી સોનો બોક્સ
એવરેટ હરો ભાં ન મળશે) લખો :

રેયલ મેડિકલ એજન્સી, અમદાવાદ ૪૪
રોકરિટોન્સબર્ગ, મેગર્સ મોનશી વીશ્વાસ-
ની કું. લુમામસીદ પાસે, એસ. કૃષ્ણદીન
એન્ડ કું., ૨૫૫ અબ્દુરરહેમાન સ્ટ્રીટ માધવ
એજન્સી. બીરગામ, મેનેજિટક સીનિયા પાસે,
સુરત:-સી. એન. બ્રધર્સ હાથપીક. ભરૂચ:-
ભારત મેડિકલ સ્ટોર્સ, કતોપાર, વડોદરા:-
એ. દોશની કું. ચાવડા.

મુલાર્ડ રેડીઓ

કુનિયાની જગમશહુર મુલાર્ડ
ફેક્ટરીના રેડીઓ ૫ વાલ્વ રૂ. ૩૯૫
થી ૮ વાલ્વ રૂ. ૧૦૦૦ સુધીના દરેક
મોડેલો તૈયાર સ્ટોકમાંથી મળશે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

સ્ટાન્ડર્ડ રેડીઓ કું.

(ચુંબકી ઇલાકો, મધ્ય પ્રાન્ત
તથા મધ્ય હિંદના).

૨૬, ન્યુ ક્વોન્સ રોડ, મુંબઈ-૪

સ્ત્રીઓનાં ગર્ભશિશ્નનાં

તમામ દર્દો જેવા કે પ્રદર, શરીરનું ધોવાંડું, લોહીવા,
અનિયમિત અટકાવ; કમુવાવડ, યુવારોગ વગેરે
જીવલેણ દર્દો સાધારણ રીતે ઘણી સ્ત્રીઓમાં જેવામા
આવે છે અને તેના સપૂર્ણ દર્લાજ

‘રેખા ટોનીક’

હવા છે જે લેવાની સાથે જ ઉપરના સર્વે દર્દો નષ્ટ કરીને ગયેલી
તાકાત પાછી લાવી વાંઝિયાપણું હોય તો તે દૂર કરી શરીરને
નવયુવાન બનાવે છે. બીજી દવાઓની શોધજોળમા ફાફા મારવા કરતા
‘રેખા ટોનિક’ એક વખત વાપરવા ખાસ સલામત છે
બાઈલીની કિંમત રૂા ૨) પોસ્ટેજ જીડ
લખો

સી. સી. મહાજન કુંા મુંબઈ-નં. ૨

આરોગ્ય

સાચવવાની સાચી ચાવી

જીવના સત્ત્વકીન અને લીવરને જોખરૂપ
થતા જોરાકને પચાવી લીવર અને
આરોગ્યતાને સાચવતી મરાહર

ગેસ-ગો (પીલ્સ)

વાપરી તમારા પેટની સઘળી
ફરિયાદો દૂર કરે.

સોલ એજન્ટ

એસ. પ્રહલાદ એન્ડ કુંા

૪૦૩, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ-૨
તમારા કેમીસ્ટ પાસે માગો

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે

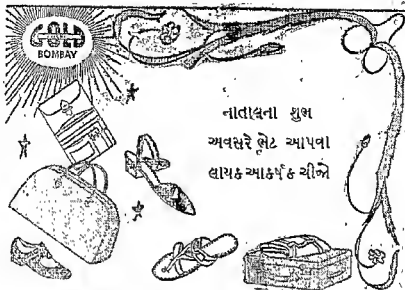
અમદાવાદના આકિન્દો.

લોગીલાલ બ્રધર્સ (ગાંધીરોડ)

પકિત શાહની કુંા. ત્રણ દરવાજા

અંબાલાલ નીકમલાલ એન્ડ બ્રધર્સ

કાકુપુર, જાહેરી પોળના નાકે

નીતાલિની શુભ
અવસરે લેટ આપવા
લાયક આકર્ષક ચીજો

ગોલ્ડ ફીલ્ડ લેધર વર્કસ

હેડ ઓફિસ તથા શોરૂમ-પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨: ટ. નં. ૨૬૪૭૦

સેન્ટ્રલ રોડ, પીરવાડ
બોલિંગ, મુંબઈ ૪
ટ. નં. ૪૨૫૭૨

હેડસેલ ધાંચ ૧૭૨, અમુલ
રહેમાન સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૩
ટ. નં. ૨૪૮૧૭

આન્ય
ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

ફેક્ટરી-કાળા કિલ્લા ધારાવા
મુંબઈ-૨૭
ટ. નં. ૮૯૭૭૦

વોર્ડન

૧૯૪૬માં વધુ પ્રગતિ સાધે છે.

નવું કામકાજ

મેળવેલું કામકાજ રૂ. ૨,૦૪,૦૦,૦૦૦

પૂરું કરેલું કામકાજ રૂ. ૧,૭૨,૦૦,૦૦૦

આ પ્રગતિ વોર્ડનની અત્યાર મુખની આઠવી કારકીર્તિમાં છેલ્લામાં છેલ્લી અને
ગોરામાં મોટી અપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રતીક છે. આ બધું સિદ્ધિ માટે કંપની તેના દેશ
પરદેશના સહકાર્ય કરો, પ્રતિનિધિઓ તેમજ વોલોન્ટીયરોને હાર્દિક અભિનંદન આપે છે.

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:-શિવપ્રસાદ ઠાકર

વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

વોર્ડન હાઉસ, સર ફિરોજશાહ મહેતા રોડ, ફોર્ટ-મુંબઈ
ગાંધી અને એન-સીઓ:-હિલ્સમાં તેમજ સીલોન અને બ્રિટિશ ઈ. આફ્રિકામાં.

કોરોડા

૧૭.૧.૨૦૦૭

બહેનો! પ્રદર લોહીવા, અનિયમિત અટકાવ વખતે થેટ કે પેડમાં થતી પીડા, મૂત્રમાર્ગમાં બળતરા કે કળતર, ગર્ભ રહેવો, ગર્ભ રહી સ્ત્રી જવો, કસુવાવડ, સગર્ભા અવસ્થામાં અજાઉ પર અસાવ, ઉલટી ઉબકા, છાતીમાં દાહ, અમૂંઝણ, કોઠે રતવા, પ્રસવ સમયે પીડાવું, સુવાવડની નબળાઈ, મુયારોગ, ધાયણની અછત, ઊંઘ ન આવવી, હિસ્ટીરીયા વગેરે માટે લેમ્બેસી જ સંપૂર્ણ લાભકારી છે.

• બીજા નિષ્કળ દવા પાછળ પેસા બગાડશે નહિ બધા દવાવાળા વેચે છે.
એન્ટો - કંચનલાલ વાડીલાલ કુંઠ મગજદાસ રોડ, મુબઈ

શિયાળામાં શક્તિનો સંગ્રહ કરો.

• અત દેખરેખ નીચે ખાસ તૈયાર કરાવેલા જુદીજુદી અતના

પાકો

જવા કે સાલમપાક, બદામપાક,
• ગુંદરપાક, મેથીપાક.

લખો

મોહનલાલ દામોદર મીઠાઈવાળા

આનંદરોડ, મુબઈ, કોલોમ્બા

અમારો સ્પેશિયલ અડલિયા પાક જરૂર મંગાવો બહારગામના ઓર્ડરો વી થી શી મોકલવામાં આવે છે.

જાણીતો નિર્માણશીલ્પી

विश्वामित्र

- ચામીરી ભોજન પ્રાપ્ત
- બાદશાહી રમકડાં
- દિવાન મહેલગેઠ
- વિગતી રસાફા
- માયખા વર્તાવ

ଉପା ଶିକ୍ଷା ବିଶ୍ୱାସୀ

2061-31962

भारतीय

5104

બીન જરૂરી વાળ

ਸਹਿਬਾਈ ਜੀਤਵਾ ਮਾਇ

ചിത്രം

આખું પાવડર લોશન

ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਜੱਬ

ଆମର ଗନ୍ତୁ ମିଳି ଯିବି ଯିବି

આ સ્ત્રી આમરૂઢી સ્ત્રી છે આરંભ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सर्वप्रथम

આપણા જીવનની સંજોગો